ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО

Володимир ***КРЕКОТЕНЬ***

ОСВІТНЯ РЕФОРМА ПЕТРА МОГИЛИ Й УТВЕРДЖЕННЯ БАРОКО В УКРАЇНСЬКІЙ ПОЕЗІЇ *

Розвиток української книжної поезії в XVI—XVIII ст. якнайтісніше взаємопов'язаний із розвитком освіти, шкільного навчання. Поезію цієї доби часто називають «шкільною». У центрі всіх основних вогнищ літературного життя перебувала школа — монастирська, меценатська, створена гуртком просвітників, що групувалися навколо духовного чи світського потентата, братська чи така, що поєднувала ідейно-організаційні засади різних типів, як Києво-Могилянська колегія. Виникнення останньої знаменує собою початок зрілого бароко в українській культурі.

Поезія відігравала вельми поважну роль і як предмет вивчення, і як засіб навчання та виховання у школах. Поетами були переважно вчителі й учні. Вони ж були найкваліфікованішими споживачами (читачами, читцями і слухачами) поетичних творів. Їм належала організація і реалізація театралізованих декламаційних вистав — найважливішої тоді форми оприлюднення віршових композицій. Вони ж були найактивнішими розповсюджувачами поетичної продукції (через виголошення, переписування і видрукування) серед широких кіл її аматорів. Зі школами тісно співдіяли скрипторії та друкарні, які здійснювали рукописні чи друковані видання поетичних текстів. Нерідко поет, учитель, редактор, переписувач і друкар поєднувались в одній особі.

Через це зміну ідейних та формальних тенденцій і впливів у тодішній поезії нерозривно пов'язували зі зміною позицій і орієнтацій у шкільній освіті. Поезія ж, із свого боку, відображає рух педагогічних ідей. Тема науки — одна з провідних і характерних тем поезії першої половини XVII ст. І саме в реалізації цієї теми на 30-і роки століття риси бароко знайшли, мабуть, найяскравіше і найповніше втілення.

Проблема характеру і спрямування освіти на українських і білоруських землях починає активно обговорюватися від кінця XVI ст. В той час панувала традиціоналістська «греко-слов'янська» позиція, на якій стояв і котру обстоював, зокрема, Іван Вишенський. Засади її виразно сформулював анонімний автор поеми «Скарга нищих до Бога» і віршів із Загоровського збірника — видатних пам'яток православної полемічної поезії. Він застері-

---

* Російськомовний варіант розвідки «Тема науки в барочной украинской поэзии 30-х годов XVII века» надруковано у збірнику Інституту слов'янознавства і балканістики АН СРСР «Барокко в славянских культурах» (М., 1982.— С. 255—275).

гає православних від «латинської» науки, «латинської» школи, стверджуючи, що навчальні заклади «латинників» «єресь розсівають» і «ядом душі забивають». Водночас він радить шанувати «святії книги свої» і возносить їм хвалу: «В своїх книгах наука, і мудрість, і цнота». Вони «умаляють гріхів, множать добродітель», внаслідок чого книголюбець, котрий читає ці книги, стає «душею пресвітел»:

Письмо свято і чисто, богодухновенно,
і любящим єго благо і спасенно.
Книги — духовні раї, разумнії цвіти —
приводять нас Христові воздати обіти.
Книги — сонце душам, мислі освіщають,
книги гріхів черність в людєх убіляють.
Книги в юності премудрими творять,
простих і невіжів ритори сотворять [1].

Але все це стосується тільки «своїх» і «духовних» книг, насамперед Біблії, що ж до книг «латинських», а особливо книг «мирських», то, прагнучи знайти в них «суєтную забаву», можна погубити «віру і святую славу» («До благочестивих», рядки 35—36— УП, с. 130).

Та при цьому важливість, спасительність освіти і, зокрема, вивчення словесних наук, усвідомлюється. Анонімний автор «Просфоними» (Львів, 1591 р.) закликає «млека словесного ученія младенчески возлюбити» (УП, с. 143). У «Граматиці» Лаврентія Зизанія (Вільно, 1596 р.) на звороті титулу вміщено гравюру: людина з ключем у лівій руці, а над гравюрою надруковано пояснювальний двовірш:

Прожно ти ся кусиш письмо уміти,
котрий не хоч мене разуміти.

Далі йде «Епіграма на граматику», яка роз'яснює символіку цього зображення — ключ символізує граматику:

Ключем бо єст, отворяючи всім ум,
К познанію в поправі разум,
По которой, власне, як по всході пойде
Каждий, єсли хоче, всіх наук дойде.

(УП, с. 149).

Думки про значення граматики, викладені тут сконденсовано, ширше роз'яснюються у прозовому посланні Лаврентія Зизанія «студеом ізрядним і всім любителєм доброглаголивого і пространного словенського язика», вміщеному після епіграми. Вони ж повторюються і в двох інших віршах, вкраплених у теоретичний виклад граматики,— у «Стихах к младенцєм, виводящих їх на діло» і у вітальному зверненні «Типограф младенцєм» (УП, с. 149).

---

[1] Див.: Українська поезія: Кінець XVI — початок XVII ст./ Упоряд. В. П. Колосова та В. І. Крекотень.— К., 1978.— С. 71—88, 115—136; див. с. 85—86, рядки 788—789, 791—792; с. 130 — «До благочестивих», рядки 13—36. Далі при цитатах за цією книжкою посилання подається у тексті скороченням «УП» із вказівкою сторінки і, при потребі, рядків. Староукраїнські тексти цитуються у модернізованій транскрипції, що дає змогу виразніше відчути їхнє «живе» звучання: «ѣ» передається через *«і»*, *«ї»*, *«и»*; «ы» — через *«и»*; упорядковується написання *«и»*, *«і»* та *«ї»*, *«е»* та *«є»*, «ь» та апострофа, подвоєних приголосних; «ъ» у кінці слів знімається; вживання великих літер і розділових знаків узгоджується з нормами новітнього правопису.

Проблему освіти і виховання молодого покоління, яка турбувала на початку XVII ст. українські братства, виразно окреслено у вірші Даміана Наливайка «До того ж чительника» із книжки «Лікарство на оспалий умисел чоловічий...» (Острог, 1607 р.). Ідея вірша — довести важливість освіти у формуванні людини; показати, що саме виховання, а не природні якості визначають її місце і роль у суспільстві — «кгди ж не з натури, але з цвічення гідність»; що освіченість і вихованість, а не походження забезпечують істинну цінність людини. Багатство також не є запорукою гідності, бо «кто злому сину маєтність зоставує, // і сам гніє, і єго в злоє вправує». Для підтвердження своїх думок поет наводить приклад із стародавньої історії. Василій Македон, «цесар кгрецький славний», забезпечив виховання свого сина Лева і тим самим його «цнотами ударував». Кожний отець, незалежно від його соціального походження і становища, повинен пам'ятати про необхідність виховання дітей і подавати їм приклад гідного життя власною поведінкою (УП, с. 158—159).

У вірші «О науці» із книги «Іже... Іоанна Златоустого. Бесіда ізбранная о воспитанії чад» (Львів, 1609 р.) анонімний автор самою постановкою питання про освіту й оцінкою його ваги в житті як окремої людини, так і народу в унісон із письменниками-полемістами, ідеологами ренесансного за своїм характером просвітницького руху кінця XVI— початку XVII ст., висловлює ті ж думки, що й автор полемічного трактату «Пересторога», який писав: «І так много зашкодило панству руському вельми, же не могли шкіл і наук посполитих розширяти і оних не фундовано, бо коли би науку міли, тогда би за невідомостю і глупством своїм не прийшли до таковоі погибелі» [2].

Автор вірша «О науці» прославляє освіту взагалі, розмірковує про стан освіти в Україні: «цний народ руський» освітою нехтує і вважає її «за подлійшую річ», це породжує усілякі нелади, зло, внаслідок чого «до погіршення цний тот народ приходить». Низький культурний, освітній рівень дає підставу ворогам колоти йому очі «простотою» і «ненаукою». Поет напучує молодь учитися, шанувати освіту, а батьків — дбати про виховання дітей, щоб вони в подальшому «тим добрим не возгоржали» і насамперед мали старання «о науці» (УП, с. 161—162).

Памво Беринда у «Віршах на Рождество» (Львів, 1616 р.) ставить питання про користь наук, наводячи за приклад Ісуса Христа, котрий багато вчився у дитинстві («З Євангеліа на обрізаніє Господнє на приклад дітєм християнським» — УП, с. 204).

Сподвижник Памва Беринди на педагогічній ниві Кирило Транквіліон-Ставровецький у віршованій похвалі «премудрості троякій», виданій через тридцять років у його книжці «Перло многоцінноє» (Чернігів, 1646 р.), прославляє «мудрість прирожоную», даровану навічно Богом ангелам і людям.

Цікаво, що, високо оцінюючи її і прославляючи, Кирило відзначає, що її можна застосовувати як до добра, так і до зла. Бог наділив мудрістю і добрих ангелів, і злих демонів, і праведників, і грішників. Тільки одні повертають її на добро, а інші на зло. Ця мудрість є нічим іншим, як «філософією», котрою «царі царствують і сильнії правду пишуть і закон політицький полагають, а мучителі [тобто тирани.— В. К.] землю держать». Любителі мудрості філософією прославляються і «на високих достоїнствах поставля-

[2] Возняк М. Письменницька діяльність Івана Борецького на Волині та у Львові.— Львів, 1954.— С. 26.

ються». Мудрістю «немощнії сильних без труда зв'язують». Мудрість — «худородних вічная слава». Мудрості мореплавців без вагань вручають свої душі, долаючи морські глибини. Мудрість винаходить і показує світу «хитрі ремесла». Зокрема, вона через алхіміків створює з неподібного подібне. Звертаючись до мудрості, поет проголошує:

У тебе довгота днів і багатство у правиці,
А слава, честь, держава у твоїй лівиці.
Ти заблудшим ісправленіє,
Ти старцєм укріпленіє,
Ти бодрість лінивим,
Ти мужество боязливим,
Ти младенцєм возраст і красота,
Ти панієнства сокровище і висота,
Ти нищих сокровище і багатество веліє,
Ти смутних і плачливих вічноє веселіє,
Ти сущим во т[ь]мі безумія просвіщеніє,
Ти прагнучих слави скороє насищеніє...

(УП, с. 290)

Таким чином, є підстави говорити про те, що середньовічній традиційній «чернечій» позиції у справі освіти вже наприкінці XVI і на початку XVII ст. протиставлялася позиція «братська», яка прагнула задовольнити потребу в сучасній освіті. Однак ті, хто займав цю позицію, ще не наважувались відкрито і послідовно відкинути застарілі узвичаєння.

Щодо цього характерна епіграма того ж Кирила Транквіліона-Ставровецького, що відкриває у деяких примірниках його «Перло многоцінное». Хоч книжку цю, а отже, й епіграму, надруковано 1646 р., можна припускати, що поет виразив тут своє кредо, яке склалося ще наприкінці XVI ст., у період його вчителювання у львівській братській школі. В епіграмі Кирило проголошує, що теології не личить займати місце у філософському колі, що вона не потребує і найкращих поетів і може обійтися без поетичних забав. Своєю могутністю вона розбиває поганські байки.

Епіграма завершується латинською сентенцією, надрукованою кирилицею:

Убѣ дивинум ильлюмѣнаціо,
Ибѣ тацет поетарум шконъдаціо.

(Тобто:

Де Боже сяйво,
Там замовкає поезія).

(УП, с. 233)

Однак мова тут іде не про поезію узагалі, а тільки про поезію мирську і, зокрема, ту, яка користується поганськими байками і «блудить» між поганськими богами. Бо в передмові до читача в тому ж «Перлі» автор стверджує, що його книжка цінна своїм «поетическьим художеством» (УП, с. 231—232).

На зміну братській позиції з початком 30-х років приходить нова, києво-могилянська, пролатинська і вже визначено барокова, котра остаточно утверджує в Україні новий тип освіти, новий тип школи, а отже, і новий тип літератури. В поезії ця позиція знаходить найяскравіший вираз у панегіричній декламаційній композиції «Євхаристиріон» (Київ, 1632 р.), створеній учителем риторики києво-печерської лаврської школи, могилянського

«гімназіону», Софронієм Почаським [3]. «Євхаристиріон» прославляє Петра Могилу як засновника цієї школи і щедрого потентата.

Вельми характерною, навіть ключовою для розуміння культурної і освітньої політики, яку провадили київські інтелектуали, очолювані Петром Могилою, є ідея, висловлена в одному з віршів «Євхаристиріону». Її проголошує муза Ерато, яка стверджує значимість «умильного» співу — вершиною мистецтва для неї є Гелікон. Так Софроній Почаський намагається приглушити середньовічний догматизм із притаманними йому аскетичністю і нетерпимістю до зваб сього світу. Він проголошує компроміс релігійного і світського, підкорення і використання релігійним світського. Він прагне примирити християнство з античним поганством, з його життєлюбством, підхопленим і культивованим Ренесансом. Таке примирення-підкорення характерне для епохи Бароко. Власне кажучи, цей компроміс реалізувався у Бароко як своєрідний синтез Середньовіччя з Ренесансом.

Ось як цю ідею виражає Софроній Почаський у силогізмі: Адам — перша людина — виявився поганим: піддався спокусі диявола і впав у гріх; друга людина — Христос — «одмінив» Адамів гріх, посоромив диявола —

Теди з наук поганських латво учинити
Христіаном Христову і за свою міти.

(УЛ — XVII, с. 254)

Ніби реалізуючи цю ідею, поет проголошує молитву не тільки християнському Богові і Богородиці, а й богу поганському, Аполлонові, «цій окрасі всіх наук і мистецтв». Він умовляє його опустити «на наш хоризонт скуток своєї моці», аби «не усхли од зими новії овоци», «завітати до печерських садів цнотородних», «до країв російських, в науку голодних», приготувати там місце до приїзду Мінерви. А там, тобто у краях російських і в садах печерських, уже «єст Гелікон, суть Музи в Парнаськім покою», готові до того, щоб почати з богом мистецтв і наук «веселий кант пісній». Цитра і лютня зостануться при ньому, і в науках його честь «нікгди не устане». Буде йому і пам'ять вдячності, і матеріальна підтримка мецената. Але... за однієї умови: якщо Аполлон поступиться першим місцем християнському Богові і згодиться воздавати йому хвалу (УЛ — XVII, с. 254—255).

Поет ніби ходить по грані запропонованого компромісу. В завершальній молитві діві Марії він висловлює готовність визнати саме її «патронкою усіх наук» і вигнати зі свого Парнасу «Феба з сестрами», а заодно й «Палляду-богиню». Можна сказати, функції цих поганських потентатів наук і мистецтв передаються Богородиці. Гелікону належить визнати своїм «гетьманом» Христа і саме йому має він проспівати хвалу (УЛ—XVII, с. 256).

У вірші, присвяченому граматиці, автор мріє про ті часи, коли «потомок славних роксолянів» зрівняється у науках із мудрими поганами (УЛ—XVII, с. 243).

---

[3] Див.: Голубев С. Т. История Киевской духовной академии (период домогилянский).— К., 1866.— Приложения VIII.— С. 46—69; Титов Ф. Типография Киево-Печерской лавры.— К., 1916.— Т. 1: Приложения.— С. 291—305; Титов Хв. Матеріали для історії книжкової справи на Україні в XVI—XVIII вв.: Всезбірка передмов для українських стародруків // Зб. Іст.-філол. відділу.— К., 1924.— №17.— С. 291—303. Цитується за кн.: Українська література XVII ст.— К., 1987.— С. 239—256. Посилання на цю книжку подані в тексті позначкою «УЛ—XVII» із зазначенням сторінки.

Кажучи про риторику, Софроній Почаський возносить хвалу науці красномовства та самому красномовству і робить характерне застереження: де красномовство «набоженства учить», там воно «урожай цнот приносить обфітий», а навчаючи проти нього, воно породжує «упадок душі знаменитий». Отож красномовство, риторику слід поставити на службу християнству. І підкреслює: секрет — у мірі («мірність — річ дорогая»), у ступені, у пропорції. Поет використовує таке порівняння: коли в Нілі вода вище міри піднімається над берегом, «юж в тім року жизності земля не пущає»; однак і тоді, коли Ніл приносить води менше, ніж треба, «мній теж і того літа трави косар косить», тобто необхідна пропорція виробленої поганими риторичної майстерності та християнської ідейності. Петро Могила, за словами поета, дав нову могутність Нілові «седможродлих наук високих» і спрямував його до широких «границь Росії», завдяки чому київські поети будуть знати риторику і грунтуватися на теоретичних підвалинах і на класичному грекоримському досвіді. Показове нерозрізнення тут риторики і поетики, невиділення поетики з риторики (УЛ—XVII, с. 243—244).

Розмірковуючи про користь музики і про можливості засвоєння православними поганського (й, очевидно, католицького) музичного досвіду, Софроній Почаський відзначає (і це вельми характерна для могилянців теза!): «Нікгди єднак в том вини наука не має, // Кгди учачий науці сам не підлягає». Якщо вчитель сам неналежно застосовує свої знання й уміння, то це не означає, що учень, засвоївши їх від учителя, не може застосовувати ці знання й уміння належно. Приклад тому — Іоанн Дамаскин, класик церковного співу, котрий грунтувався у своїй творчості на досвіді античної музичної культури (УЛ—XVII, с. 245—246).

Софроній Почаський воздає хвалу всім наукам і кожній із них зокрема.

Поет прославляє граматику, науку «слів складання», котра приносить велику користь. Вона допомагає дізнатись, як називається усе на землі. Крім того, свій розум люди можуть виявляти лише через мову: хіба «не по річі можно узнать ретора?» А отже, слід старанно вирощувати цей корінь у саду лаврського Гелікону (УЛ—XVII, с. 243).

Діалектика, що вчить «розумного в речах пізнавання», пояснює, як розрізняти правду і неправду, як розпізнавати «фальшивих розмов ошукання», проникати в сутність укритого. Діалектика вчить мистецтва мудро говорити, переконувати доказом, філософствувати. Хай же розквітає корінь діалектики в печерському Геліконі! (УЛ—XVII, с. 244).

Арифметика вчить рахунку. Тільки-но докладеш до неї труду, подолаєш її складність, одразу ж дізнаєшся, що таке унції, полічиш міріади, навчишся зрівнювати день і ніч, визначати празники, «знати в часах міру» (УЛ—XVII, с. 245). Чи немає тут натяку на календарні суперечки православних із католиками?

Геометрія учить «землі розмірення»:

Кто хоче землю, небо і всі елемента
Пізнати, геометрес подасть документа,
На шістьдесят всю землю частій разміряє,
Архімедес на сфери небо розділяє...—

і виконує ще вищі функції: філософи і теологи методами геометрії намагаються визначити природу Бога (УЛ—XVII, с. 246).

Славлячи астрономію, поет каже, що вона виводить людську думку в простори Всесвіту, тим самим уприступлюючи для нас раніше непізнаване.

Астроном виділяється серед інших учених, бо він перший пізнає «Бога в тілі». Недарма астроном приніс більшу славу арабам. Таку ж славу «справляє» Росії Петро Могила, вводячи астрономію у печерському Геліконі. Цікаво відзначити, що Софроній Почаський виділяє як окреме відгалуження астрономії астрологію: «Астролог біг солнечний в Зодіаці знає// і през то в речах пришлих скуток освідчає» (УЛ—XVII, с. 247—248). Високу оцінку дає Софроній Почаський теології як зброї у полеміці з іновірцями (УЛ—XVII, с. 247—248).

Особливу увагу звертають на себе погляди Софронія Почаського на історію. Для нього історія чітко поділяється на два розгалуження.

Одне з них — «прóстая» (тобто пряма) до неба дорога. Це — історія церкви, історія християнства і насамперед історія євангельська. Поет застерігає від нехтування цією історією. Він закликає не займатися тільки «землею», не захоплюватись «прошлим в дільності поганам», тобто античним поганським минулим. Мабуть, на той час у духовних наставників української молоді вже виникла необхідність робити такі застереження.

Але історія має і другу, земну частину. І поет високо оцінює її роль у житті освіченої людини. Вивчення цього різновиду історії дає можливість проникнути, і досить легко, у «трудне завитий» «давніх віків одмінний час». Той, хто видобуває уроки з історії, хто свій розум «у широких історіях ширить», позбавляється од дурості в речах, йому стають приступні відомості про життя вельмож, він мірить думкою Європу, Азію й Африку. Як бачимо, оцінка вельми висока. Вона, безперечно, містить відтінок, вироблений історичними студіями західноєвропейських гуманістів. Показовий спеціальний наголос на бажаності знання рідного минулого — діяльності «славних російських гетьманів» (УЛ—XVII, с. 250—251).

«Євхаристиріон» у поетичній формі широко викладає програму могилянців у справі шкільної освіти й водночас їхню естетичну доктрину, виявляючи при цьому бароковий характер цієї доктрини. Сам «Євхаристиріон» є якнайяскравішою реалізацією, практичним утвердженням естетики Бароко в українській поезії.

Стиль україномовного віршотворства кінця XVI — початку XVII ст. еволюціонує від рівня, що характеризується борінням середньовічних візантійсько-слов'янських традицій і ренесансних тенденцій, до рівня зрілого Бароко. Перший рівень засвідчують вірші Герасима Смотрицького з острозької Біблії (Острог, 1581—1582 рр.), полемічні вірші 80—90-х років XVI ст., «Просфонима» (Львів, 1591 р.), творчість Даміана Наливайка (1603—1608 рр.), Мелетія Смотрицького (1611—1620 рр.), Памва Беринди (1616 р.), Касіяна Саковича (1622 р.). Для другого — характерні києво-печерські панегірики Петру Могилі 1630-х рр. і насамперед «Євхаристиріон» Софронія Почаського (Київ, 1632 р.). У віршах першого рівня уже помітні виразні прояви нових стильових віянь, а у віршах другого рівня ще трапляються характерні риси давніх засобів художнього мислення.

Віршам першого рівня властива помірна насиченість образами. Автори цих віршів черпають образну матерію насамперед із біблійної (іноді апокрифічної), патристичної, гімнографічної і церковно-історичної літературної традиції. Зокрема, у центрі уваги поетів — євангельський цикл сюжетів, мотивів і образів. Упродовж 10—20-х років XVII ст. ця образність поступово тіснитьс̀я образністю, запозичуваною із світських джерел. Змінюється сама наповненість християнських образів — вони проймаються

гуманістичним змістом. Водночас спостерігається протилежне явище, характерне для барокового світобачення: християнізація нехристиянської за походженням або позацерковної за характером образної матерії. Проте ця обставина не зупиняє, а тільки пригальмовує і водночас ніби узаконює, легалізує і тим самим певною мірою активізує процес секуляризації літературних форм.

Християнська образність поступово втрачає своє виняткове і панівне становище. Її помітно відтісняє образність, запозичувана з «мирських» джерел — із поганської міфології, античних літератур, історії стародавнього світу і середньовічної Європи, місцевого фольклору, лексики і фразеології народних говорів. Це помітно вже у віршах Даміана Наливайка (Острог, 1603—1608 pp.), у «Плачі» на смерть Арсенія Желиборського (Львів, 1615 р.), у «Ляменті» на смерть Леонтія Карповича (Вільно, 1620 p.), віршах Касіяна Саковича на погреб гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного (Київ, 1622 р.) (УП, с. 151—158; 213—220; 166—179; 322—336). Однак якщо в цих пам'ятках україномовного віршотворства античну образність застосовували хоч і сміливо, та все ж спорадично, то «Євхаристиріон» Софронія Почаського (Київ, 1632 р.) уже перенасичений поганськими міфологемами й образами, почерпнутими із греко-римської історії.

В його художню тканину ввійшли мотиви й образи Парнаса і Гелікона, Юпітера, Мінерви й Аполлона, муз, Прометея, Геркулеса, Орфея, Ахіллеса, Гектора, Енея. В «Євхаристиріоні» використано багато другорядних античних міфологічних мотивів, імена героїв стародавньої історії, філософів.

Античними образами перенасичено написану києво-печерськими друкарями «Евфонію» (Київ, 1633 р.). І в основному тексті, і в «Дедикації» зустрічаємо «бурхливих Еврів» і «лагідного Зефіра», «золотоокого Тибана» і «двори феболуннії», Атланта, Креза, Калліопу, Гелікон, Парнас, гарпій, «Піррові кроплі», «марсобистрих богатирів». Цікава згадка про «ритми Гомерових трудів»[4].

Багато античних образів застосовано в «Еводії» Григорія Бутовича (Львів, 1642 р.). Тут Марс, і Мінерва, і Беллїона; тут Ірис, і Феб, і Паллада, і Церера, і райські дріади, і харити. Поет вільно вводить мотиви єлисейських полів, емпірейських вод, сатурнового віку. Він згадує Зодіак. Своєму адресатові поет зичить Ксенофілового здоров'я і Полікратового щастя, Пріамових або Несторових літ [5].

На окрему увагу заслуговують ті образи, які походять із життєвої повсякденності, так чи інакше пов'язані з нею. Треба, однак, застерегти, що образи ці часто переливаються у рядки творів українських поетів із тієї ж Біблії та інших освячених християнською традицією книжних джерел, а також з античних та західноєвропейських літератур (пор., наприклад, буколічну сценку у «Просфонимі»). Але при цьому має значення також їхня первісна «реалістична» генеза та їхня здатність збуджувати і в поетів, і в

---

[4] Див.: Студинський К. Панегірик «Ευφωνία веселобрмячая», посвячений Петрові Могилі з р. 1633// Записки НТШ.— Львів, 1895.— Кн. 4.— С. 1—14 (текст на с. 8—14); Титов Ф. Типография Киево-Печерской лавры.— Т. 1: Приложения.— С. 306—310; Титов Хв. Матеріали для історії книжкової справи...— С. 306—310. Примірник першодруку зберігається у Центральному державному архіві давніх актів у Москві (оп. 404, спр. 35, № 1039).

[5] Студинський К. Три панегірики XVII віку // Записки НТШ.— Львів, 1896.— Кн. 4.— С. 5—10, 23—32. Примірник першодруку зберігається у Львівському Національному музеї.

читачів «реалістичні» асоціації. Іноді можна, очевидно, говорити про факти прориву в традиційну образність цього типу індивідуальних конкретних спостережень українських поетів над живою дійсністю. Щодо цього особливо показовий «Лямент о пригоді... міщан острозьких...» (Рівне, 1636 р.) [6], який загалом сформований реаліями історичної дійсності. У зверненні «До кождого чительника» автор засвідчує:

Хоть єм на тоє не смотрів очима своїма,
але єднак довожу людьми цнотливими,
од которих тую нещасную новину гдім слишав,
тен лямент во такий спосіб жалосней описав.

(УЛ—XVII, с. 257)

Потужним джерелом і генератором «реалістичної» образності були, безперечно, народномовна лексика і фразеологія та місцевий фольклор.

Уже серед «високої» християнської образності трапляються образи й образки (образні картинки) приземленого, так би мовити, натуралістичного й реалістичного характеру. Походять вони, як звичайно, із тих же освячених традицією джерел, а також із популярних апокрифів, хоч іноді можуть індуктуватися й освіжатися фольклорними опосередкуваннями (скажімо, обрядовою поезією різдвяного і великоднього циклів) та прямими життєвими асоціаціями. Часом вони розгортаються у цілі образки-сценки, пройняті чи то макабричними, чи то «умильними» настроями. За приклади можуть правити натуралістична, сповнена «готичного» мазохізму сценка тортур, що їх терпить Христос від своїх мучителів, які його «і терновим вінцем з копієм вітали,//оцтом і желчію сего напояли,// і святоє лице єго заплевали» («О ликованію всеї тварі» — Києво-Михайлівський збірник, рядки 21—24.— УП, с. 90); або знаменита сценка з «Лікарства розкошником» Кирила Транквіліона-Ставровецького, де померлий розкішник скаржиться: «Приятелі мої далеко од мене стали// і носи свої пред смрадом моїм позатикали» (УП, с. 316), що є уже типовим проявом барокової «макабричності», барокової естетизації бридкого і відворотного.

Подібний пасаж є уже і у «Віршах...» Касіяна Саковича 1622 р., де дух Петра Конашевича-Сагайдачного, звертаючись до «живих», каже:

Ледво мя по смерті і приятель мій милий
Може стерпіти в дому до малої фили.
А если ся мя доткне своєю рукою,
Внет її миє, як од смердячого гною,
Бридкость внет чує і хуть тратить до їдення
Для самого по смерті трупього видення...

(УП, с. 337)

А ось «умильний» епізод із «біографії» Ісуса Христа, обіграний Памвом Бериндою (Львів, 1616 р.). Малий Ісус зайшов у «церкву» і там заговорився «з ученими»:

А пренайчистшая матка всюди шукала
І пильне ся о нюм межи людьми питала,
Не розуміючи, же би ся он тим бавив
І дитиною противко старим ся ставив.

---

[6] Житецький П. Острозька трагедія// Записки НТШ.— Львів, 1903.— Т. 51.— С. 1—24.

Котрого кгди обачила, аж ся здуміла,
І, як го всюди шукала, все му повіла.

(«...На приклад дітєм християнським», рядки 9—14, див.: УП, с. 204)

Пригляньмося уважніше до деяких найхарактерніших для української поезії кінця XVI — початку XVII ст. образів і образних систем, у яких виразно проявляється стрімка «барокізація» художнього мислення.

Привертають увагу спроби поетів передати радісний настрій Великодня через опис весняного відродження природи. У цьому вони спиралися як на досвід патристичної проповіді, так і на досвід античного, зокрема римського, письменства.

У християнській літературі пейзаж мав насамперед символічно прославляти Бога-Творця у споглядані його творення. Але, ясна річ, ця основна, так би мовити, ідейна його функція аж ніяк не заперечувала функції естетичної. Християнські письменники, удаючись до зображення природи, нерідко відхилялися від догматичної панегіричної чи моралістичної теми і в пориві натхнення, ліричного піднесення, зумовленого чи то безпосереднім спогляданням навколишнього світу, чи то сприйняттям прочитаного і трансформованого у власному творі чужого опису, чи то зіставленням спостереженого й вичитаного, виливали з-під свого пера високопоетичні словесні картини, багаті на реальні деталі, на вихоплені із життя конкретні подробиці, часом знаходячи для втілення своїх емоцій літературні відповідники, виражаючи свої почуття через книжні ремінісценції.

Саме такий випадок маємо у «Просфонимі» (Львів, 1591 р.), анонімний автор якої, спираючись на усталену з давніх-давен християнську літературну традицію щодо зображення «великоднього» пейзажу й, насамперед, на опис весни у «Слові на нову неділю і на весну» Григорія Назіанзина, уподібнює дохристиянське «невіріє» зимі, Христа визначає як «зими горкіа губителя», котрий «лютість... зими з тяжкими вовки» відігнав, а далі виражає торжество християнської віри через уподібнення його весні й при цій нагоді малює яскраву картину весняного буяння природи:

Єгда убо по студеной зимі тепла весна наставає,
Тогда і земля небідно зелену траву пущає,
І дуб подчесан головерхіа холми украшає,
І вся зеленовласія древа в новія ся ризи облачать,
Яко, ветхая одложивше, всякому поновитися значать,
І вітри тогда благопрохладні лучами просіваеми,
І всяко птиче стадо під небесєм поє сладкими пініями...

Не забуто й пастухів, які виходять із хат «на широкопространнії поля, вітром лиця простужающе»; і овець, «в различії трав наслаждающих чювства»; і мореплавців, які, побачивши «небурно і тихо море», вручають свої душі «древу і воді і вітру бистрому» і «по морським хрептом... широкий понт прорізують» (УП, с. 141).

Подібну картину знаходимо в одному з віршів «Євхаристиріону» Софронія Почаського:

Світлий промінь солнечний всіх увеселяє,
Кгди на землю бляск ясний з Олімпу спущає,
Токгди стада в широких полях дознавають
Обфітої радості і утіху мають,
А пастушок убогий, під листєм буковим,

Простих пісній складає ритм, в тіню здоровим,
Аркадськії бидлята надставляють уха,
Кгди співає, он зась дме, поки стає духа...

(«Таліа», УЛ—XVII, с. 253)

Але цього разу вона походить з античного джерела — у вірші Софронія Почаського відчувається вплив Вергілієвої буколіки «Тітіре, ти в холодку опочив попід буком гіллястим»[7]. Може бути, що антична буколічна традиція тяжіла і над Григорієм Назіанзином, а отже, і над його наслідувачами.

У «Євхаристиріоні» є ще один образок весняної природи, наскрізь пройнятий античною образністю; у ньому відродження життя напровесні символізує відродження наук і мистецтв у православному Києві під протекторством Петра Могили. Зображення весни тут підпорядковано зображенню саду.

Образ саду — один із ключових образів української поезії XVI—XVII ст. у тій її частині, яка вже цілком виразно репрезентує стиль бароко. Власне кажучи, це не просто і не тільки образ, а ціла образна система: навколо центрального і сумарного образу саду обертається хмара часткових і похідних образів — коренів, дерев, паростей («літорослів»), квітів, овочів, ароматів, смакових відчуттів, птахів, їхнього щебету у верховітті дерев тощо. Ця система образів з'являється вже у вірші Даміана Наливайка «До того ж чительника» («Лікарство на оспалий умисл чоловічий...», Острог, 1607):

Як сади, которих овоц уживають,
Кгди ся старіють, другії з них вставають,
Предся ж подобнії подобного родять,
Так в битності і зацності не сходять,
Так і люде, которії уступують
З того світа, а другії наступують,
Єдні в других вливають цнот добровільність,
Кгди ж не з натури, але з цвічення гідність.

(УП, с. 158)

Ту саму систему образів для вираження тієї самої ідеї використовує Олександр Митура у вірші «Статечність в вірі» із «Візерунка цнот... Єлисея Плетенецького» (Київ, 1618 р.): «Од кореня доброго овоц особливий,// був родитель побожний, син єст святобливий» (УП, с. 224).

У «Євхаристиріоні» Софронія Почаського образ саду з його похідними стає провідною образною системою усієї композиції.

Мінерва «виставляє» гори Парнас і Гелікон. На цих горах квітнуть сади: «...за вступеннєм солнца в знаки пувночнії світ земний з зими ся сміє, гори квітками одіває і, взрок утішаючи, фарбує, а звлаща, кгди солнце предвічно, з підземних країв виникнувши, душу знову на гору спасенія підносить». (Наголошується на барвистості пейзажної панорами).

Уся композиція поділяється на дві частини — на дві гори, на два сади: 1) Гелікон — сад, у якому розростаються сім коренів «визволених наук», і 2) Парнас — сад, який «під час весни... десять літораслій наук визволених юж з себе випущає». Визначальне образне ядро (сад) породжує відповідне образне оточення (корені, дерева, літорослі, квіти, овочі). І Гелікон, і Парнас,

[7] Див.: Пачовський Т. «Метаморфози» Овідія в українській літературі // Публій Овідій Назон. До 2000-річчя від дня народження.— Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1960.— С. 69—70.

НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО БІБЛІОТЕКА ім. Т. Шевченка у Львові

розквітаючи навесні, символізують розквіт наук і мистецтв у садах Києво-Печерського монастиря під дбайливим доглядом адресата панегірика.

У картині Парнасу образ саду поєднується з образом весни після зими, перегукуючись із весняним пейзажем «Просфоними». Але тут весна змальовується поганськими міфологічними фарбами:

За фрасунком веселлє завше поступує,
По зимі часів прикрих весну Бог дарує.
Юж весна утіх нових, веселля нового
Криниця а пожар зась фрасунку старого.
З'явилося Гиблейських юж вод струменистих
Жродло пісній, з Парнасу од каналів чистих,
При том теж з піль Актейських Зефіри повстають,
Пристє весни весолим вітром освідчають;
Впрод єднак в твоєм саді справять охолоду,
Літорослі поднесуть і дадуть погоду,
Фундаторе побожний, цних наук патроне,
Всіх утіхо учоних, всіх муз Цітероне!
Твій Парнас літорослі вдячнії видає
І запахів розкішних вонність випущає...

(«Парнас», УЛ—XVII, с. 250)

У могилянському Геліконі мають заквітнути корінь граматики і корінь діалектики. Діалектика уподібнюється «терню острому», а з її розквіту в печерському Гелі́коні постане вічна слава Могилам, «і лілія високих цнот їх не ув'яне» (тут поет натякає і на геральдичну емблему роду Могил).

У тому ж Гелі́коні має розквітнути музика — «сад утіхи». Як відомо, «Орфеєвого співання слухали, задивувавшись, ліси, ріки, скали і «Еврип несталий», а за ними вслід «[й]шов звір дикий», йшло «птахів і риб много»; Орфеєве співання тішило ріки, ліси, бори, а Фебове — роз'ясняло гори («Евтерпе», УЛ—XVII, с. 253).

Поет благає Аполлона:

Спусти на наш хоризонт скуток твоєй моці,
Би не усхли од зими новії овоці.
Завітай до Печерських садів цнотородних
І до краів Російських, в науку голодних.

Там впрод звальчиш Пітона, Цикльопи зголдуєш
А на приїзд Мінерві місце приготуєш.
Єст Гелікон, суть Музи в Парнаськім покою,
Зараз зачнуть весолий кант пісній з тобою.

(«Аполло», УЛ—XVII, с. 254—255)

А в похвальній молитві Богородиці автор «Євхаристиріону» називає діву Марію «райських садів цвітом».

На системі образів «сад — квіти — плоди — аромат — смак» побудовано «Еводію» Григорія Бутовича (Львів, 1642) [8]. Ці образи обіграно вже в заголовку твору: «Еводія, альбо слодковонний дойзрілих... отця Арсенія Желиборського... цнот [тобто чеснот-плодів.— В. К.] запах. През Григорія Бутовича усмакованний...» Характерно, що книжечку датовано часом цвітіння садів — «місяця апріля 21 дня». Це — своєрідний вияв зв'язку творчої уяви барокового митця з реальною дійсністю.

[8] Див.: Студинський К. Три панегірики XVII віку// Записки НТШ.— Львів, 1896.— Т. 12.— С. 23—32.

У першому з основних віршів «Еводії» — «Проодоні» — стверджується, що «смисли», які походять із «словесної душі», скільки їх не є у житті, різні мають «смаки». «Смак душевний» адресата відрізняється від смаку, «котрий собі цукрує Желибор оздобний», його родове гніздо. Образ смаку індуктує побіжно визначення сліз православної церкви епітетом «горкоточнії». Ці сльози церква «прудко усушує», чуючи свого покровителя — адресата панегірика — сповненим «квітком сличних запахів». І поет малює алегоричну картину саду, зігрітого сонцем після бурі і зволоженого дощем після посухи. Коли на львівському обрії засвітило ясне світило нового єпископа «лямпи на кшталт небесної»,—

Юж під землю вступили шкідливії хмури,
І вихрити престали страшливії бури,
Ірис бовім в сличнії фарби ся прибрала,
Кришталььовий дожч засхлой кревині вилляла,
Аби вгору весьоло йшла, на розквітненнє
Миловдячних овоців, хтивим в насиченнє
Єст юж овоц, єст зацний, з твоєї кревини
Нової, кгди нащепив господар древини...

Поет зичить оновленій під рукою нового пастиря православній церкві, уподібненій садові: «Квітни ж, повна лілію вонностей духовних, //Оздоровляй запахом розуми уломних».

У другому з основних віршів «Еводії» — «Оді першій на собор» — Григорій Бутович, оспівуючи синод, успішно проведений адресатом панегірика, закликає:

На вирок годний чистої Палляди,
Днесь з виридарів, райськії дріади,
Вдячних запахів воні упросіте,
Там принесіте.

У цій же оді стверджується, що цнота Арсенія Желиборського гідна «склепів емпірійських» і «поль єлизійських». Церес-богиня має йому забезпечити «земний урожай», приоздоблений золотими «сатурнусовими» часами.

В останньому вірші циклу — «Оді до презацних родичів єго милості отця єпископа» — ці образи метафоризують заслуги адресата, котрий так «засмаковав» у «милості» «ку отчистой вірі», що «і здоров'я з сумптом не жаловав», аби тільки очистити мутнії «здрої» святої церкви. Герой є «кревиною» свого батька, офірованою ним «у закон Христу».

Із системою образів саду споріднена система образів «сад—вода», теж дуже продуктивна в тогочасній поезії. Джерела, струмки, річки, дощі несуть життєдайну вологу всякій «кревині» та забезпечують її буяння і плодоносність. Антитетично з образами «водного» циклу пов'язуються образи спраги і посухи, «водна піна» пихи, «вода» грішної слави, брудна, гірка і смердюча вода гріхів тощо.

«Водні» образи з'являються в українській поезії ще наприкінці XVI ст. Вже у «Скарзі нищих до Бога» «отечеська віра», що її викладають «святії книги», уподібнюється «златоструйному потокові», з якого поет закликає пити своїх читачів (рядок 207). З другого боку, Бог карає непокірних «потопом» (рядок 227). «Надменіє» папи римського поет порівнює з «водною піною» (рядок 311). Слава грішного гине так, «яко вода бистро минає воскорі,// І скали і піски миючи з висока» (рядки 458—459). Сьогосвітна слава «утікає», «як морськая... вода...» (рядки 461—462) (УП, с. 71—88). Укладач вір-

шів Загоровського збірника застерігає читачів не напиватися «з гіркого студенця [тобто колодязя.— В. К.], смердячого гріхами» («До благочестивих», УП, с. 130).

У «Просфонимі» (Львів, 1591 р.) новий митрополит уподібнюється своїм «жажденієм» істини біблійному пророкові Ілії; він прийняв священство і життя, «церковний іоточник», щоб усім «от пресохшаго іcточника жажди устудитися» і «єдва мало дишущим оживотворитися» («Се же привіт архієпископу в школі», УП, с. 142).

Яскраво цю систему образів розвинуто у віршах із книжки «О воспитанії чад» (Львів, 1609 р.):

Ніла, з берегів широко виливаючого
І весь Єгипет гойне напаваючого,
Барзій жродла Златоустого розливають
І буйнії потоки з себе випущають
Злотими струменьми. Весь ся улискуючи,
Оплавитістю вод живих обфітуючи,
Циркель весь збору вірних вколо обливає,
І вся Церков повшехная ним намакає,
Вілкготность свою з наук оного беручи
І до зм'якчення сердця людськії ведучи
На возростання древ в дому Божім плодовитих
Злотовидне заквітнулих, всім знакомитих,
Котрії би злотий овоц з себе давали
І завше пожитком Церков обмишлевали,
При тих вдячне брмячих водах її здобячи,
На позреннє ся сличних древ всіх приводячи;
Котрую розкошною виспою назвати,
Где звикли святії вічне опочивати,
З злотих ся вод святого охоложаючи,
Злотовидне і без скази проквітаючи.
З котрого золотих ся квітув позщипало
І на пожиток ся вам, цним дітєм, зобрало.

(«На Златоустого і до чительников», УП, с. 161)

На 30-ті роки XVII ст. ці образні джерельця починають бити потужними і барвистими фонтанами, переливатися багатоступінчастими каскадами, розтікатися стрімкими ріками і бурхливими морями.

В «Євхаристиріоні» образна система «вода — океан — море — ріка — струмок — криниця — джерело» є, поряд з образною системою «сад», ключовою.

У «Парнасі» обігрується антитеза посухи і вологості: «по сухім літі осінь, за тою теж ходить зима..», а там настає весна — «утіх нових, веселля нового криниця», і ось «з'явилося гіблейських юж вод струменистих // жродло пісній, з Парнасу од каналів чистих» (УЛ—XVII, с. 250).

У «Вдячності», що замикає «Парнас», розповідається, як убогий підданий від щирого серця підносить перському царю Артаксерксові «подарочок малий» — «на долонях обудвух води барзо мало» — і як цар, належно оцінивши його щиросердність, «значне» нагороджує цей скромний подарунок, звелівши дати убогому підданому «конов зе злота», «аби води другий раз мів в чом даровати». Отак і печерські вчені та учні, перекидає параболу Софроній Почаський, приносять Петрові Могилі своїм панегіриком «води... з жродел геліконських», «води он [той] знак давнійшій, води [з] копит конських». Як свого часу Язон греків «богатив през воду», так «мудрість дасть Могилом в славі охолоду» (УЛ—XVII, с. 255).

У «Геліконі», воздаючи хвалу теології, поет визначає місце в океані, яке є початком «всіх вод... глубокиї», з якого «плинуть всі ріки до країв широких», звідки «бере оцеан назвиськ своїх розність», звідки «вода приймує в плиттю своїм можність». Теологію можна іменувати «оцеаном... глубоким», бо вона «всіх наук жродло». Вона — «оцеан медоточний», «з того моря виходять слодких наук ріки», які «вод обфітість дають во всі віки». Теолога можна теж назвати океаном, «бо тот наук, а ов зась всіх вод жродло має» (УЛ—XVII, с. 247).

Характерну, продуктивну і здатну до розвитку групу образів поезії XVI—XVII ст. становлять образи із сфери аграрного виробництва. У віршах Києво-Михайлівського збірника бісів, які переслідують правовірного християнина, поет уподібнює сіну, що «одпадає» від вогню («Рід духовний», рядки 15—16, УП, с. 94). У «Скарзі нищих до Бога» (УП, с. 71—88) застосовується образ снопів. Із «честними снопами» зіставляються апостоли (рядок 138). Католики ж «снопи злоби» на жертву Богові «влагають» (рядок 717). У віршах із книжки «...О воспитанії чад» (Львів, 1609 р.) наука називається «злотым уроженням» (тобто золотим урожаєм) і висловлюється побажання: «Той то родзай [урожай] нікгди нехай ся не зводить, //Але ся завше в народі людськом находить». Причому порівняння із золотим урожаєм — вища міра оцінки: святі науку «так наддер [надто, дуже]... поважають, // же злотим уроженням її називають» («О науці», УП, с. 161). Памво Беринда в різдвяних віршах 1616 р. прирівнює свою книжечку до «малого колоса убогого жнива» («До... Ієремії Тисаровського...», рядок 16) і стверджує, що «земля, котрая терньє і осет плодила», після народження Христа «хліб небесний буйно зродила» («Епілог», рядки 40—41, УП, с. 194, 201). Через два роки Олександр Митура в панегірику «Візерунок цнот... Єлисея Плетенецького» (Київ, 1618 р.), припрохуючи адресата прийняти свій скромний, але щирий подарунок, називає його «першим колоском народного жнива», зжатого з ниви, багатої «в невмієнтність» [неумілість] («Промова», УП, с. 227). Ще через два роки «Лямент... на... преставленіє... Леонтія Карповича...» (Вільно, 1620) ці образи розгортає у цільний образок жнив і женця. Голос героя з того світу («Голос отця до синів») закликає свою «братію» молити Бога, щоб той дав їм такого нового пастиря, «якого потреба» [тобто належного],

А на жниво зо всіх мір, зо всіх сторін стале
Дозрілої пшениці для зебрання вцале.
Робітника чулого зеслать рачив скоро,
При которім би всім вам во всім пішло споро.
З серпом наук правдивих, не з везкгловьєм [подушкою] слова.
Під лікті душ. Ко тому (з прозьбою к вам мова)...

(Рядки 487—492, УП, с. 176)

Явна «барокізація» образу врожаю відбувається в «Оді на собор» з «Еводії» Григорія Бутовича (Львів, 1642). Закликаючи церковних муз славити нового єпископа, поет пише про «урожай» успіхів церкви в єпархії адресата панегірика:

Вотуйте, би міл сатурнусовими
Земний урожай часи золотими
Приоздоблённий, к тому господиню,
Церес-богиню.

До образів «аграрного» циклу прилягають образи із сфери пастівництва, мисливства і рибальства. Показове також використання поетами образів із сфери ремісництва, будівельництва тощо. У вірші із Загоровського збірника «О чудах Господніх» людина уподібнюється горшкові, Бог — гончареві: як горнець не може «вопре́ки» (тобто «всупереч», «впоперек», «супроти») мовити гончареві, так і людині не належить перечити Богові (УП, с. 38). Автор «Ляменту» на смерть Леонтія Карповича (Вільно, 1620 р.) від імені свого героя («Голос отця до синів») застерігає «млоденців» не покладати надій на свої літа молодії, на силу, на розум, на здоров'я, бо «смерть у зуби не глядить» і «больш скурок телячих// перероблять кгарбари, ниж волобидлячих», смерть «з нас на нас оселки до коси шукає» (рядки 547—550, УП, с. 177). У вірші «Статечність в вірі» із «Візерунка цнот... Єлисея Плетенецького» (Київ, 1618 р.) Олександр Митура компонує цікаву систему «будівельних» образів, яку в різноманітних модифікаціях часто розробляли в бароковій літературі. Герой стоїть у своїх віросповідних переконаннях, «як філяр [стовп, колона] моцне вкгрунтова́ний». Цей філяр збудовано «архітектоном» на совість, як собі. А тому «вітер противний» йому не зашкодить. Його не похитне жоден «вітер противний». Він «єст фундований на камені, не піску» (УП, с. 224).

Не обходять тодішні поети-образотворці і торгівлі та фінансів. Один із віршів Загоровського збірника застерігає «іноків»: «Віру утверждайте, це́ркви не зражайте // і для імінія душ не продавайте» («До іноків руських», рядки 7—8, УП, с. 135). Автор «Скарги нищих до Бога» закликає православних «не злучатися» до «папежської купи», не піддаватися на залякування і підкупи:

І страхом і датком уловлен не бу́ди
і добрість Христову во серці соблюди.
Віси, яко тебе за кров свою купив,
аби-сь к противному его не одступив.
Ціну себе дав Господь, себе ж єму продай,
і душу і тіло его ради оддай.

(Рядки 754—760, УП, с. 85)

Укладач Загоровського збірника повчає своїх читачів: «Не в школах латинських розум купуйте...» («До благочестивих», рядок 33, УП, с. 131).

А в «Ляменті» на смерть Леонтія Карповича (Вільно, 1620 р.) — в «Голосі отця до синів» — знаходимо колоритний образ лихваря. Цей облудний світ схожий на «лихваря спросного, котрий звик брати// Одним око, слух, руку, ногу усушати, // Другим цілком забирать живот і здоров'є». Із ним людям — «товариство злоє»,— стверджує поет устами свого героя. Бо світ-лихвар.

Головним єст, окрутник, противником нашим,
Товаришем невірним; хотячи бить старшим
Над душею нашею, трапить нас уставне
Роботою, покою противиться явне,
З добр, добиткiв, з праць наших кгвалтом обирає,
А сам нiкгди нiчого доброго не має,
Добрим страшон, злосливим ласкаве ся ставить,
Назбить щодрим в чужих, сам ляда чим ся давить.
Автор злості, сваволі, тираном на цноти,
Своїм в клямстві похлібством додає охоти,
Обчих к собі чачкою штучне завабляє,
Всіх вшеляко зводити не переставає.

Славу змерлих скрадає, живих з неї лупить,
Дармо бере, ціною нічого не купить.
Зо всіх лічбу збирає, а сам ся нікому
Не справує, як Баро...

(Рядки 575—593, УП, с. 177—178)

Образи, пов'язані з грошима («скарб» — «мамона» — «золото» — «срібло» — «скарбниця» — «шкатули») полюбляє автор «Скарги нищих до Бога», що цілком узгоджується з внутрішньою соціальною антитезою твору: «нищі»—«багаті». Католики, каже поет, прагнуть «і во дні і в нощі мамону собрати» (рядок 729, УП, с. 84). Своїх одновірців він повчає «для мамони» душ не погубити (рядок 828, УП, с. 86). Уста й язик іноків ним визначені як «святая скарбниця» (варіант Загоровського збірника — «До іноків руських» [рядок 32, УП, с. 136]). «Господнії слова» порівнюються із «чистим златом» (рядок 157, УП, с. 75). Поет стверджує, що розум — «пречестнійший злата» (рядок 793, УП, с. 86). Папи сього віку зневажають Христові декрети «для марного злата» (рядок 232, УП, с. 76). Римські єпископи «одпусти свої за злото меняють», а людям, які б їм «сребро приносили», прощають «і блуди і вбийства» (рядки 660—662, УП, с. 83). Тут ідеться про торгівлю індульгенціями. Православні не мають шукати Господа в золотих палатах. Апостоли не наповнювали «шкатули златом» (рядок 523, УП, с. 81). У судний день Бог буде очищати світ, «яко злато», вогнем (рядки 619—621, УП, с. 82).

Усі ці «виробничі» і «господарчі» образи відчутно пов'язують творчість тодішніх віршарів із народним життям і народною свідомістю.

Огляд найхарактерніших образів і образних систем української поезії кінця XVI — початку XVII ст. дає підставу зробити кілька загальних висновків про розвиток тогочасного художнього літературного мислення.

Поезії кінця XVI ст. загалом властива рівновага змісту й форми. З ходом часу ця рівновага починає порушуватись; формі, художності починають приділяти дедалі більшу увагу, відчувається більше, настирливіше, старанніше оброблювання, відточування, рафінування форми. Розвивається усвідомлення самоцінності естетичного начала, культивується поетична майстерність, віртуозне володіння словом.

Це виявляється у більшому збагаченні образності, у розширенні кола її джерел, у дедалі сміливішому введенні в це коло не тільки Святого Письма та іншої книжності, освяченої та засвоєної християнською традицією, а й поганської (греко-римської) міфології, мирської історії, повсякденного побуту, військової та виробничої чи комерційної діяльності сучасників. Розширюється коло джерел образної матерії, урізноманітнюється її життєва основа, збагачується її репертуар.

Проте усталеність образів зберігається. Образи здебільшого не творяться поетами на основі власних життєвих спостережень, за окремими винятками, а запозичуються з авторитетних для них чи модних джерел, переходять від письменника до письменника, із твору в твір. Існує відносно сталий, традиційний набір образних кліше. Тільки вряди-годи можна припускати проблиски індивідуального образотворення.

Водночас образна палітра помітно секуляризується. Це зумовлюється прямою чи опосередкованою секуляризацією змісту — тематики, ідейних тенденцій, пов'язаних із суспільно-політичною діяльністю, з тиском соціальних суперечностей дійсності.

Але не тільки зміст впливає на форму, хоч цей напрям впливу, звичайно, первинний. Форма теж впливає на зміст (зокрема, у процесі засвоєння чужоземних зразків), адже запозичувана нова форма була породжена там, де вона виникла, новим змістом. Отож запозичування форми вело до винайдення на своєму грунті відповідного їй змісту.

Гіпертрофія форми, що про неї полюбляють говорити теоретики й історики стилю бароко, була пов'язана з розвитком (поглибленням і поширенням) змісту, для втілення якого необхідно було засвоювати і виробляти нові формальні засоби. В перспективі літературного розвитку ця тенденція була закономірна і прогресивна. З початку XVII ст., цілком виразно з межі першого і другого його десятиріччя, в українській поезії запановує стиль бароко і характерна для нього розвинена і рафінована — «гіпертрофована» — поетика, яку блискуче демонструють панегірики, створені на хвилі могилянських реформ. Водночас особливістю української барокової поезії є її багатоаспектний контакт із процесами суспільно-політичного життя, зокрема з освітньою реформою 30-х років. Українське літературне бароко, розвиваючись у першій половині XVII ст. переважно на «середньому» стильовому рівні, насамперед у шкільному середовищі (на міщанському, дрібношляхетському, козацькому і церковно-монастирському соціальному грунті), у більшості своїх виявів не доходить до формалістичних крайнощів, притаманних «високому», двірському, аристократичному бароко. Воно майже ніколи не пориває з реальним життєвим змістом історичної дійсності. Про це переконливо свідчить ідейно-тематичний спектр таких яскравих і явно барокових творів, як «Євхаристиріон» Софронія Почаського, анонімна (колективна) «Евфонія» і «Еводія» Григорія Бутовича, творів, із появою яких українська поезія вступає у період зрілого бароко, що триває до середини XVIII ст. А втім, розвиток стилю бароко в українській поезії, а також розвиток української поезії епохи Бароко у всіх її стильових різновидах потребує ще всебічного вивчення.

Volodymyr KREKOTEN'

PETRO MOHYLA'S EDUCATIONAL REFORM AND THE ESTABLISHMENT OF THE BAROQUE IN UKRAINIAN POETRY

A phenomenon is investigated which is specific to the Ukrainian literature of the 17th century, viz., „the poetry of scholarship", which emerged as a result of Petro Mohyla's educational reform and was based on the change from the „Brotherhoods" position to a new one, connected with the Kyiv Mohyla Academy. The most prominent features of this school, in the author's opinion, were a reconciliation between the religious and secular principles with the subordination of the secular principle to the religious one and the establishment of Baroque aesthetics in Ukrainian poetry.

Наталія ПИЛИП'ЮК

«ЕYХАРІΣТНРІОN ÃЛБО ВДѦЧНОСТЬ». ПЕРШИЙ ПАНЕГІРИК КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКОЇ ШКОЛИ: ЙОГО ЗМІСТ ТА ІСТОРИЧНИЙ КОНТЕКСТ*

Ті, хто гадає, що панегірик — то просто лестощі, певно, не знають, з яким задумом винайшли цей вид письменства велемудрі люди, які мали на меті, аби лихі володарі, бачачи перед собою зразок доброчинності, могли стати кращими; добрі ж були б заохочені, незнаючі — навчені, заблудлі — навернуті, несміливі — підштовхнуті і навіть до решти зіпсуті набули б хоч крихту сорому.

ЕРАЗМ. ПОСЛАННЯ 177-е **

На Великодню неділю, 1 квітня 1632 р., двадцять три студенти класу риторики новоствореного гімназіуму при Києво-Печерському монастирі зібралися, щоб ушанувати тодішнього архімандрита Петра Могилу як засновника й щедрого покровителя школи. Вони висловили свою подяку, декламуючи низку старанно складених віршів, присвячених головним чином сімом вільним наукам, теології та мистецтвам, що були представлені алегоричними фігурами муз та Аполлона. Тексти цих віршів збереглися для нащадків у брошурі з двомовним заголовком «ЕYХАРІΣТНРІОN, ÃЛБО ВДѦЧНОСТЬ», що її видав з цієї нагоди Печерський монастир [1]. Великодні урочистості були, без сумніву, офіційним заходом із великим напливом публіки. Читанню віршів передувало урочисте вступне слово ченця-викладача Софронія Почаського [2], додане до брошури як передмова.

«Євхаристиріон» був відомий ученим принаймні з 1847 р., коли історик М. Максимович розглянув його на семінарі Імператорського товариства

---

* Я вдячна доктору Паулині Левин і професору Ігореві Шевченку, які уважно прочитали перший начерк цієї статті, за подану мені люб'язну допомогу та неоціненні зауваження. Хочу також подякувати доктору Богданові Струмінському за з'ясування деяких аспектів тексту «Євхаристиріону».

Текст перекладено за виданням: P y l y p i u k N a t a l i a. «Eucharisterion, albo Vdjačnost'» The First Panegyric of the Kiev Mohyla School / Harvard Ukrainian Studies. The Kiev Mohyla Academy: Special Issue, Commemorating the 350th Anniversary of Its Founding.— Cambridge (Mass.), 1984.— Vol. VIII, N 1/2.— P. 45—70.

** Див.: The Epistles of Erasmus / Transl. F r a n c i s M o r g a n N i c h o l s.—New York, 1962.— Vol. 1.— P. 366.

[1] Брошуру датовано 29-м березня 1632 р. Її текст, використаний тут, міститься у кн.: Т и т о в Хв. Матеріали для історії книжкової справи на Україні в XVI—XVII вв.: Всезбірка передмов для українських стародруків // Зб. іст.-філол. відділу.— К., 1924.— № 17.— С. 291—305. Преподобний Андрій Терещенко (St. Andrew's College, Вінніпег) подав нам дату Пасхи 1632 р.

[2] Загальновизнано, що світське ім'я Почаського було Стефан і що він, будучи вихованцем школи, заснованої Київським Богоявленським братством, брав участь у декламуванні жалобної вірші Касіяна Саковича на вшанування пам'яті гетьмана Петра Сагайдачного (1622). Див.: Т и т о в Х в. Матеріали для історії книжкової справи...— С. 305. Згідно з С. Голубєвим / див.: Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники.— К., 1883.— Т. I.— С. 425), Почаський був одним із тих, кого Могила послав навчатися на Захід. О. Сидоренко вказує, що Почаський був ректором Києво-Могилянської школи в 1638—1640 рр., а згодом — засновником Ясської православної колегії; див.: S y d o r e n k o A. The Kievan Akademy in the Seventeenth Century.— Ottawa, 1977.— P. 38.

історії та російських старожитностей [3]. Він був перевиданий у 1924 р., а нещодавно — знов, у дещо усіченому вигляді (тобто без передмови Почаського) [4]. Історики й літературознавці, що вивчали «Євхаристиріон», звичайно шукали там інформації про школу при Печерському монастирі та її навчальну програму. Дослідження ж формальних рис самого твору були обмежені: аналізували окремі частини, а весь твір як одне ціле — ні [5]. Ті нечисленні вчені, що розглядали «Євхаристиріон» як зв'язний твір, вважали його двочленним текстом, складеним з віршованого панегірика і прозової присвяти [6]. Донині твір не було піддано докладному аналізу.

«Євхаристиріон», як і всі класичні, ренесансні та постренесансні панегірики, є складним твором, де історія й політика змішуються з традиційною риторикою. Факти часто поступаються місцем вимогам пропаганди, дійсність переплітається з ідеалом. Тому було б небезпечно сплутувати зміст панегірика з реальною історією. Але також було б нерозумно розглядати «Євхаристиріон» як письмову пам'ятку, що не має з історією нічого спільного, і засуджувати його за те, що він своїм пишномовством неминуче ріже вухо сучасній людині, незвичній до такої громадянської поезії.

---

[3] Доповідь М. Максимовича з'явилася під назвою «О Лаврской Могилинской школе» у кн.: Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете.— 1847.— Кн. 6.— С. 77—80. Вчений коротко викладає зміст брошури й доводить, що школа вже діяла у квітні 1632 р.

[4] Уривок з «Євхаристиріону» в російському перекладі П. Пекарського з'явився у другій частині його статті: Представители киевской учености в половине XVII-го столетия // Отечественные записки.— 1862.— Т. 141.— С. 198—201. Максимович ще раз дуже коротко резюмував зміст «Євхаристиріону» в роботі: О первых временах Киевского Богоявленского братства // Тр. Киевской духовной академии.— К., 1869.— № 9.— С. 383—384. С. Голубєв у своїй праці про Могилу (Киевский митрополит...— Т. 1.— С. 449—452) переказує присвяту Почаського й описує у загальних рисах зміст твору. Голубєв не вважав «Євхаристиріон» великою історичною цінністю, оскільки він не містить особливої інформації про навчальну програму монастирського гімназіуму. Крім того, Голубєв критикував його поезії, вбачаючи в них суть панегірика, за те, що їхній зміст підпорядковано формі («при чем содержание всегда приносилось в жертву форме»). Повністю «Євхаристиріон», за винятком першої гравюри (герб Могили), з'явився 1924 р. у збірнику прологів до публікацій Печерського монастиря (див.: Титов Хв. Матеріали для історії книжкової справи...) Найновішу публікацію «Євхаристиріону» (вірші без присвяти Почаського) див. у: Rothe Hans. Die älteste ostslawische Kunstdichtung, 1571—1647.— Giessen, 1977.— Vol. 2.— P. 293—315. Див. також: Harward Ukrainian Studies.— 1984.— Vol. VIII, № 1/2.— P. 255—293.

[5] Коментарі істориків літератури були мінімальні. М. Возняк у своїй «Історії української літератури» (Львів, 1921.— Т. 2.— С. 102) згадує «Євхаристиріон» дуже коротко. Д. Чижевський у праці «Український літературний барок» (Прага, 1945.— Т. 3.— С. 111) розглядає лише поезію «Стемма Ясневелможныхъ Могилӧвъ», не вказуючи, де вона з'явилася на світ. Д. Чижевський вбачав у ній просто незвичайну геральдичну віршу, бо вона трактує тільки два елементи герба. Д. Чижевський називає «Євхаристиріон» «збіркою ученої поезії» (с. 131—132), що написана для похвали вільних наук і муз, і цитує два уривки, щоб продемонструвати численні класичні мотиви тексту. В своїй «Історії української літератури» (Нью-Йорк», 1956.— С. 265) він побіжно згадує світські вірші «Євхаристиріону».

[6] Найновіший розгляд «Євхаристиріону» знаходимо в «Історії української літератури» у восьми томах, у розділі «Віршова література», написаному В. П. Колосовою (К., 1967.— Т. 1.— С. 321—323). Авторка згідна з С. Голубєвим, що вірші «Євхаристиріону» є власне панегіриком. Хоч вона й не звертає уваги на присвяту Почаського, її резюме стверджує, що, попри складну алегоричну образність у віршах постійно присутні два мотиви: патріотична відповідальність і пошана до наук. Короткий огляд Колосової — єдина спроба підходу до віршів «Євхаристиріону» як до зв'язної серії текстів.

Приступаючи до розгляду цього твору, мусимо пам'ятати, що «Євхаристиріон» був написаний під керівництвом Почаського (або й ним самим) — людини, що належала до оточення П. Могили і, очевидно, була зобов'язана пропагувати ідеї й прагнення свого кола. Твір був призначений для аудиторії, що легко розуміла його натяки й мотиви. Якщо розглядати «Євхаристиріон» з урахуванням цих аспектів, то він виступає не лише як цікавий об'єкт досліджень жанру панегірика, а й дає змогу кинути погляд на урочистість, що відбулася у Печерському монастирі триста п'ятдесят років тому.

У даній статті я досліджуватиму панегіричну традицію, до якої належить «Євхаристиріон», і постараюся довести, що значення цієї пам'ятки не вичерпується висловленим наміром вшанування П. Могили й подяки йому. На мій погляд, твір містить складне алегоричне зображення засновника Київської школи й самого закладу і кидає світло на історичні обставини, що мотивували його написання.

Але спершу слід описати зміст «Євхаристиріону» та вказати на деякі його примітніші риси.

Титульна сторінка

«Євхаристиріон» складається з 18-ти непагінованих аркушів, тобто з 36-ти сторінок[7]. На обкладинці міститься заголовок з довгою присвятою: «[...] Петру Могилі, воєводичу земель молдавських [...] побожному покровителеві й оборонцю віри православної та святої Східної церкви, гідному безсмертної слави. Від спудеїв класу риторики гімназіуму його милості за щедрі добродійства, виявлені їм та православній церкві в заснуванні шкіл». Прикінцеві слова присвяти сповіщають нас, що «Євхаристиріон» був «слухняно й чемно відданий при відзначенні хвалебного свята Воскресіння Христового»[8].

На звороті обкладинки міститься гравюра, що зображує герб Петра Могили, її супроводжує віршований підпис із десяти рядків. Це зображення і словесний текст, що становлять єдине ціле, мають заголовок «Стємма Ѩсневелможныхь Могилωвъ». Вірша, як і всі інші в «Євхаристиріоні», написана силабічним тринадцятискладовим розміром із цезурою після сьомого складу, всі рими — жіночі. Геральдична за темою, вона являє собою звернення до орла, який покладає дві корони à rondelle у верхньому правому кутку герба[9]. Орел злітає «дуже високо», коли покладає корони на герб Могил: «Ѡ ѠРЛЄ: тожъ высокѡ надєръ вылѣтаєшъ, /Гды на ГЕРБЪ

---

[7] Докладніший опис див: Титов Хв. Матеріали для історії книжкової справи...— С. 305.

[8] Повний текст присвяти такий: «Ѩснє Прєвєлєбнѣйшомꙋ в Х[рист]ѣ ѻ҆о М[и]л[ос]ти Г[оспо]д[и]нꙋ ѿцꙋ Кѵр ПєТРꙋ МОГИЛѣ, Воєводичꙋ Зємл Молдавскихъ, Великомꙋ Архимандрітови С[вѧ]тои Великои Лавры Чꙋдотворнои Пєчєрскои Кієвскои, Вѣры Православнои в Ц[єр]кви С[вѧ]той Въсточной: Промоторови Побожномꙋ, и нєсмєртєлнои славы Годномꙋ ѡборонци. ѾДЪ Спꙋдєѡвъ Гѵмназіꙋм є[го] М[и]л[ости] з Школы РєТОРІКИ, За гойныи Добродѣйства, собѣ и Ц[є]ркви Православной, в фꙋндованю Школъ показаныи. При вѣншованю свѧт хвалебныхъ Въскр[є]с[є]ниѧ Х[рист]а сп[а]ситєлѧ мірꙋ, повиннє а оупрейм Ѿданаѧ».

[9] Гравюру з зображенням герба Могили репродуковано в: Rothe Hans. Die älteste ostslawische Kunstdichtung...P. 483 (див. посил. 4).

цных МОГИЛѠВЪ КОРѠНЫ вкладаєт». Корони є символами як монархів, так і екзархів, тому вони нагадують аудиторії та читачам, що архімандрит є і князем церкви, і нащадком світських правителів — молдавських господарів: «Нетолко тогѡ свѣта знакъ владзы Монархѡвъ, /Але тежъ и Д[ȣ]ховныхъ ѡздобȣ Е҃зархѡвъ». Ствердивши далі, що орел звик носити грізні громи, оповідач радить птахові змінити жорстокість на лагідність. Закінчується вірша проханням до орла охороняти корони Могили, бо вони є символом захисту всієї церкви.

«Інтродукція»

Подальша частина — прозове звернення Софронія Почаського до П. Могили, яке пояснює, чим умотивовано композицію віршів «Євхаристиріону». Почаський розповідає про вафаленського короля, котрий, за легендою, запалював свічку на знак теплоти й доброзичливості до своїх підданих. Далі говориться, що донедавна православна королева наук, Мінерва, була безплідна через «навали й штурми», яких вона зазнавала від звироднілих дітей Соборної церкви. Тепер же, завдяки ласці й сприянню Бога, православна наука має православних синів, зібраних докупи завдяки Могилиним зусиллям та його підтримці наук. Ці сини тепер шукають належного способу для висловлення своєї вдячності П. Могилі. Вони вирішили не давати архімандриту золота, бо він присвятив і своє багатство, і себе самого Мінерві. Діаманти теж не годяться, бо П. Могила сам подібний до них, до того ж він дивиться на відданих наукам як на коштовні камені. Тому Мінерва вирішила звести символічні гори Гелікон і Парнас, з яких молодь своїм тілесним і духовним зором могла б «дочитати»» про славу П. Могили.

В оповідь Почаського вплетено приклади минулих військових подвигів архімандрита в боротьбі з турками, чим проводиться аналогія з його обороною церкви та зусиллями для запровадження шкіл. Приписувані йому чесноти — «людяність, побожність [...] прихильність до «найменших»,— названі його вишикуваним військом («Гȣфецъ оу҆шикованый»). Почаський вживає народне прислів'я «слава высокѡ лѣтаючи высокѡ сѣдаетъ» для підкреслення того, що слава П. Могили справедливо має піднятися на новозведені вершини й посісти таке високе місце, особливо в час, коли природа (з настанням весни) і дух (через воскресіння Христа) теж оновлюються. У контексті всіх цих образів відродження Могила також виступав як оновлююча сила. Закінчується звернення прохаям до П. Могили прийняти цей скромний дар.

Перший цикл віршів

Інші тексти розділені на дві групи: алегорії Гелікону і Парнасу. Першу групу вводить гравюра, що зображує П. Могилу в мантії архімандрита. Він стоїть на вершині гори Гелікон, тримаючи у правій руці жезл «Пастирства» і хрест «Віри», у лівій руці стискає гілку «Мудрості». Недалеко від нього, ліворуч — покинуті символи світської влади: корона, скіпетр і пурпурна мантія. На рамці — напис (зліва направо): «Вдѧчны Б[о]гȣ и фа-

милии». Геральдичні елементи по кутках рамки формують літери імені Могили: ПЕТР. Гравюру супроводжують три римовані куплети. В першому говориться, що той, хто покликаний захищати Бога, зрікається символів земної влади; другий і третій звернені до П. Могили як щасливого архімандрита, якому відкрите пізнання Бога. І хоча влада, слава й оздоби кинуті під ноги, віра й любов до Бога витають над ним.

Цикл віршів під назвою «ГЄЛИКѠНЪ. Тоєсть, САДЪ УМѢЄТНОСТИ Пєрвый» оспівує «Осмъ Корєнїй Вызволєныхъ Наȣкъ»[10]. Перша вірша, також названа «Геликѡнъ», задає тон. Оповідач говорить, що мудрість має своїм джерелом рай, а не Гіппокренське джерело. Тому Гелікон мусить схилитися перед тріумфом Христа. Оповідач вітає Христа, переможного небесного володаря, в особі архімандрита: «В ѡсобѣ твоєй свѣтлой, Ѿче Вєлєбнѣйшїй, /Витаю Кролѧ вижȣ Триȣмфъ прєзацнѣйшїй», підносячи таким чином П. Могилу до ролі посередника між Христом і аудиторією. Крім того, оповідач велить, щоб музи більше не співали пісень на славу й подяку Гелікону й Фебу (епітет Аполлона).

Подальші вірші присвячені наукам, що традиційно належать до тривіуму і квадривіуму,— граматиці, риториці, діалектиці, арифметиці, музиці, геометрії й астрономії. Кожна вірша пояснює, яку користь принесуть ці науки, якщо поставити їх на службу духовним цілям православ'я. Майже кожна вірша славить Христа і висловлює вдячність П. Могилі. За цими сімома віршами йде ще одна, яка славить теологію, визначаючи її як восьмий корінь вільних наук, і як «корінь і верх усіх наук». Інша вірша, адресована архімандритові й названа «Вдѧчность», розглядає відносини між матір'ю і дитиною, паном і слугою, пастухом і стадом. У всіх випадках молодші керуються прикладом старших. На закінчення у вірші наголошено, що П. Могила завжди лишатиметься батьком, паном і пастирем для своїх підопічних, і висловлено сподівання, що він не відмовиться від того.

Остання вірша циклу — короткий текст із довгим заголовком: «В ПРЄС[ВЯ]ТОЙ ТРО[И]ЦИ єдиносилномȣ, и єдиночтимомȣ Б[О]Гȣ, Чєсть, Поклонъ, Слава, Вдѧчность на вѣки», де зроблено наголос на православному догматі про триєдину природу Бога. Закінчується вірша проханням, щоб Бог запалив огонь у серці архімандрита, а він зігрівав би квіти нового Гелікону.

Досі у творі висловлено такі тези: 1) воскреслий Христос веде до спасіння душі; 2) поворот Сонця на північні знаки віщує прихід весни й відродження природи; 3) відродження православної освіти здійснюється через патронаж П. Могили, котрий діє як знаряддя Провидіння.

Другий цикл віршів

Новій частині «Євхаристиріону» передує третя, остання гравюра на стор. 22. Там зображено римського героя Муція Сцеволу, що стоїть на двоповерховому Парнасі, встромивши праву руку в полум'я, підпис біля

---

[10] Повний текст підзаголовка такий: «Осмъ Коренїй Вызволєныхъ Наȣкъ в собѣ маючїй, Прєз Прєч[єс]тнѣйшого є[го] М[и]л[ости] Г[оспо]д[и]на Ѿца Кѵр ПЄТРА МѠГИЛȣ В РѠССІИ новофȣндований. ВДѦЧНОСТЬ. Гєликѡнъ жродло Наȣкъ вдѧчность посылаєтъ / Твоєй Ѿче С[вѧ]тыни бо в нєй мѣстцє маєтъ».

якого сповіщає, що це — «вогонь етрусків». Ліва рука Сцеволи тримає меч, на який нанизано перевернутий вінець; слова над ним повідомляють, що це — вінець «слави». Погляд Сцеволи спрямований догори, на хмару ліворуч від нього, з якої дві руки простягають йому, «вѣрном8 звитѧзци», хрест і скіпетр із нанизаною короною. На рамці напис: «Пожитєчний з Бгωмъ Фамилїи». І знову в кутках та на вертикальних сторонах рамки є елементи у формі літер (деякі з них легко розпізнаються як такі, що належать до герба Могили), вони складають прізвище МОГИЛА. Відразу під гравюрою — шість віршованих рядків, де наводиться легендарне твердження, що нібито Могили є нащадками роду Сцевол [11].

Ця паралель між римським героєм і П. Могилою становить для нас особливий інтерес. У тексті сказано, що так само, як Сцевола не пошкодував своєї правиці, захищаючи вітчизну, так і П. Могила, його нащадок, сьогоднішній Сцевола, хоробро підставляє вогню усього себе: «Знакъ заистє Потомка, по томъ Гды всє Тѣло / Не только р8к8 жарєтъ нашъ Сцєвола смѣло». Це живописне й словесне зображення Сцеволи-Могили є вступом до другого циклу віршів під заголовком «Парнассъ, албо Садъ Умѣєтности, вторый». Як указує підзаголовок, у цій частині йдеться про «десять паростків вільних наук», що завдяки Могилиним зусиллям проросли навесні з особливої ласки Бога до руського народу [12]. За вступною віршею про Могилин Парнас ідуть десять поезій, присвячені музам та Аполлонові.

У цьому циклі міститься заклик до муз славити Христа, що переміг смерть, а також П. Могилу — як «сторожа» Христової овчарні» (вірша «Мєлпомєнє»), як Атласа, що постійно тримає небозвід Церкви в часи небезпеки (вірша «Уранія»), та як доблесного лицаря (вірша «Каллиопє»). Варт відзначити, що коли у вірші «Геликωнъ» першого циклу Могила з'являється як представник Бога, через якого стає видимим тріумф Христа («В ωсобѣ твоєй... виж8 Три8мфъ прєзацнѣйшїй»), то у двох віршах другого циклу Могила постає не просто як той, хто втілює Божу перемогу, а як той, хто здійснив її особисто. Розгляньмо цей аспект уважніше.

У вірші, що звернена до Мельпомени, «музи смутних і жалібних пісень», їй наказано не псувати свята своїми звичними співами, а вшановувати переможного Христа; хвалячи ж небесного владику, не забувати й про земного, архімандрита, і дивуватись його «міцності в перемозі»:

При н[є]б[єс]номъ зємного нє забывай вожа,
Въ Х[ристо]вой ωвчарни дость пилного строжа:
А хвалѧчи див8йсѧ, ꙗкъ єсть ωпочистый,
ПЕТР в звѣтѧзтвѣ, а в житю ꙗл бы криштал чисты[й].

У вірші, адресованій Калліопі, «похвалі преславних звитяжців», автор велить музі мовчати про подвиги язичників Геракла, Ахілла, Гектора, Енея, бо тепер є лицар незрівняної сили — Христос. Але муза повинна також

---

[11] Розгляд цієї легенди див.: Голубев С. Киевский митрополит...— Т. 1.— С. 4 (див. посил. 2).

[12] Повний текст підзаголовка такий: «Стараньємъ и коштомъ Ꙗснє Прєвєлєбнѣйшогω в Х[рист]ѣ єго м[и]л[ости] Г[оспо]д[и]на Ѿца Кѵр ПєТРА МѠГИЛЫ, Архимандріта Кієвскогω, Воєводича Земль Молдавскихъ. Подчась Весны ωсобливоє к8 Народови РѠССІИСКОМ8 Ласки Б[о]жеи, Десѧтъ лѣторaслїй На8къ вызволєныхъ южъ з сєбє вып8щаєтъ».

знати, що й у нинішні несталі часи теж є герої і що П. Могила — рівня і давнім, і сучасним героям, бо він є переможцем:

> Каллиопє свитѧжцωвъ прєславныхъ похвало
> Оумолкни, фоцѧ прєдтымъ за поган ставало,
> Нє выноси Алцидꙋ з Ахиллєсомъ дѣлнымъ,
> Нє залєцай Гєктора з Єнєашємъ сильнымъ:
> Ѿто маєшъ Рицєра, моцїй нєслыханыхъ,
> Звѣтѧжцꙋ над Єрєбωм сил нєпоровнаных:
> Єсли длѧ справъ высокихъ до пєкла дорогꙋ.
> Єтєωви змыслила, признай то всє Б[о]гꙋ:
> По нємъ тєжъ задивꙋйсѧ, ижъ нєтолко старый
> Вѣкъ множил Богатирєвъ, лєч и наш нєсталы[й]
> Поровнаєтъ Рыцєрωвъ наш МОГИЛА давныхъ,
> Бо звѣтѧжца таємныхъ єстъ вєспол ѿ ꙗвныхъ.

Після віршів, присвячених музам, іде нова, адресована Аполлону, яку названо «Лѣторосль, цвѣт, и ωздоба всѣхъ наꙋкъ, и умѣєтностїй». Звернення до цього божества (пойменованого як сонячний бог Феб) закликає його спрямувати свою променисту силу на «горизонт» нової школи та її вихованців, щоб плоди навчання, яке процвітає у Печерськім монастирі, не загинули від суворої зими: «Спꙋсти на нашъ Хоризонтъ скꙋтокъ твоєй моцы, /Бы нє ꙋсхли ѿ зимы новыи ωвоцы». Аполлона запрошено відвідати сад доброчинності, що цвіте в Печерському монастирі, як і в усій Руській землі, що прагне знання. Тут він має убити Піфона, підкорити циклопів і підготуватися до приходу Мінерви. Коли Аполлон поступається місцем найпершому переможцеві, істинному Богові, Гелікон і музи готові супроводжувати його у співі, пояснює автор. Потім він говорить богу, що його цитра й лютня мають лишатися при ньому, і що почесне місце серед мистецтв буде йому забезпечене назавжди.

Другий цикл завершується двома віршами. Перша, під заголовком «Вдѧчность», прохає П. Могилу милостиво прийняти цей скромний дарунок і закликає його продовжувати своє покровительство. Друга, звернення під заголовком: «Прєч[и]стой, и Прєбл[аго]сл[о]вєнной Д[ѣ]вѣ М[а]ріи, М[а]т[е]ри Въскр[є]сшагω Сп[а]ситєлѧ нашєго Іс[ус]а Х[рист]а. Хвала, годность, и поклонъ вдѧчности на вѣки», проголошує Марію, найпрекраснішу квітку в райському саді і найпрекраснішу коштовність серед людей, покровителькою нового Парнасу (тобто Печерської школи), на зміну Афіні Палладі. Поганські музи оголошуються вигнаними, а до Діви Марії звернено благання охороняти того, хто сприятиме наукам (Могилу).

Остання сторінка

Завершується «Євхаристиріон» віршею з таким заголовком: «Зоилєви нєвдѧчномꙋ. Вдѧчность». У цьому короткому тексті хулителів П. Могили (персоніфікованих в образі граматика і критика Зоїла) попереджується, щоб вони не «шарпали зуби на камінь скалистий» (натяк на ім'я «Петро») бо слава Могили добре укріплена і захищена загоном освічених людей.

Воєводича Земль Молдавскихъ. Подчасъ Весны ωсобливоє кꙋ Народови РωССІИСКОМꙋ Ласки Б[о]жеи, Десѧтъ лѣторослїй Наꙋкъ вызволєныхъ южъ з сєбє выпꙋщаєтъ».

* * *

Хоча на перший погляд твір вдається різнорідним і фрагментарним, насправді «Євхаристиріон» є зв'язним, цілим як за змістом, так і за формою. І ілюстрації, й текст мають явно виражений похвальний характер. Крім того, цілісність твору забезпечує подвійна тема відродження — духовного (Пасха) й освітнього, між якими напрошуються паралелі. У цьому контексті постає цільний образ П. Могили; він є, очевидно, частково реальним, частково ідеалізованим, але значення його, безперечно, полягає в уславленні самого П. Могили та його звершень.

У тексті старанно підкреслюється вищість Христа і його воскресіння через підпорядкування Христові мистецтв і наук, підтримуваних Могилою. Проте П. Могила все ж прибирає незвичайну постать. Його символічно «короновано» і «вознєсєно», названо захисником Вітчизни, прирівняно до титана, і вшановано як лицаря і переможця. Саме завдяки йому ж процвітають нові Гелікон і Парнас.

Хоча цей надзвичайний образ П. Могили в панегірику домінує, текст містить і деякі дидактичні, навіть понижуючі елементи. На початку, де орел увінчує Могилин герб, є несподіваним заклик до зміни жорстокості на ласку,— можливо, завуальоване зауваження самому П. Могилі: «Тєпєръ срогость в Ласкавость часъ южъ Ѿмѣнити». У вірші «Вдѧчность» Геліконського циклу П. Могилі сказано, що синівська любов, служба й покірність його підлеглих залежать від його власної доброти: «Ѽцємъ, Паномъ, Пастыромъ, завшє нашимъ б8дєш, / Єсли насъ в твоєй ласцє нѣгды нє заб8дєшъ». В іншому місці Аполлонові, хоча й охарактеризованому дуже позитивно — як бог сонця і символ наук і мистецтв,— нагадується про його підлегле становище стосовно воскреслого Христа.

Теми й характерні риси «Євхаристиріону» можна краще зрозуміти, розглядаючи їх у структурі ренесансної та постренесансної традиції панегірика.

Панегірик XVI — поч. XVII ст. становив синтез двох спадщин — грецької та римської. Від першої йде традиція пов'язувати панегірик із публічними й церемоніальними нагодами [13], від другої успадковані вишукані риси. Римська спадщина була популяризована, коли одинадцять панегіричних промов III—IV ст., разом із їхнім прототипом з I ст.— промовою Плінія до імператора Траяна, почали ходити по світу у вигляді збірки, що її звичайно називали panegirici veteres [14].

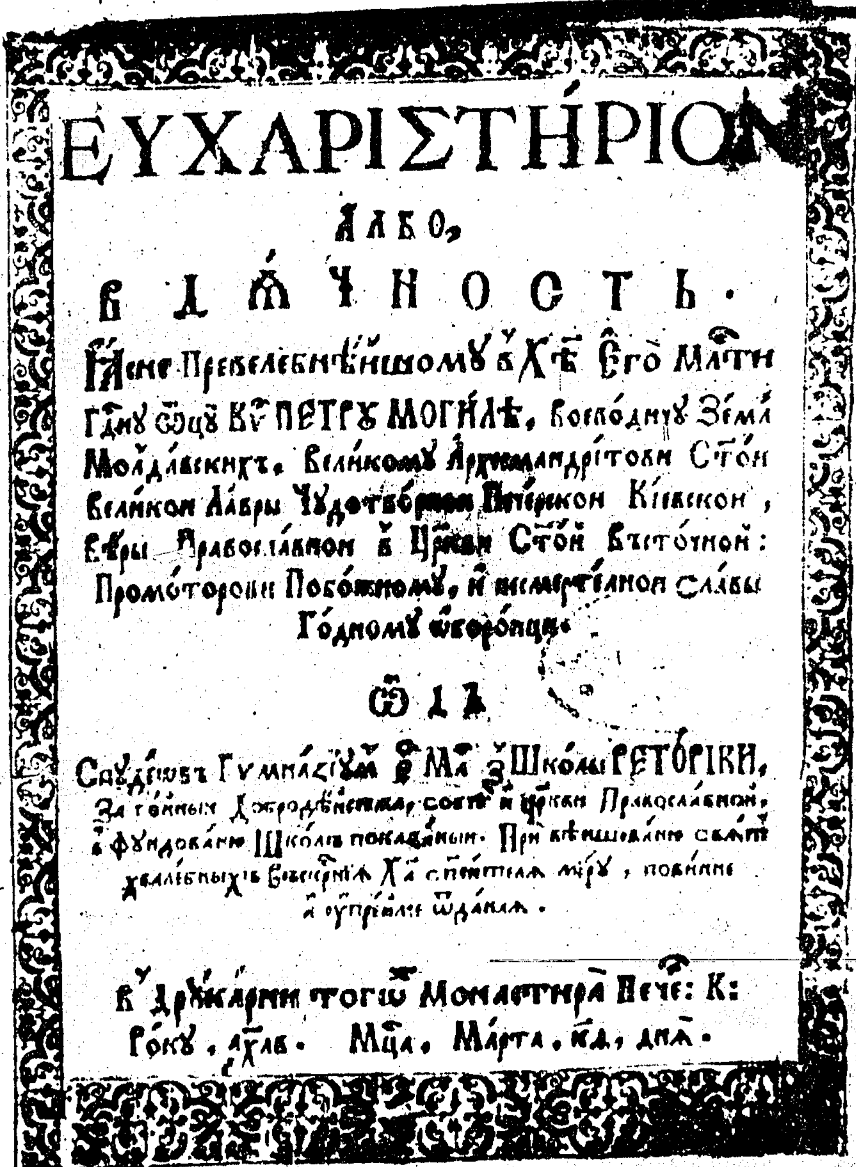
За доби Ренесансу панегіриком вважали виступ чи промову (у прозі або у віршах), виголошені перед урочистим зібранням і адресовані монарху або можновладцеві. В них часто звучали примирливі ноти, прагнення до згоди між правителем і підданими.

Найвпливовіший автор доби Ренесансу Дезидерій Еразм вважав панегірик серйозною літературною формою. Він стверджував, що істинною метою панегірика є не пуста похвала, а подання правителеві зразка, гід-

---

[13] Див.: Kennedy G. The Art of Persuasion in Greece.— Princeton, 1963.— P. 166—167.

[14] Editio princeps (перше видання) промови Плінія до Траяна та panegirici veteres з'явилося у Мілані 1476 р. На 1632 р. вийшло вже принаймні дев'ять видань цих промов.

ΕΥΧΑΡΙΣΤΗΡΙΟΝ

Албо,

Вдячность.

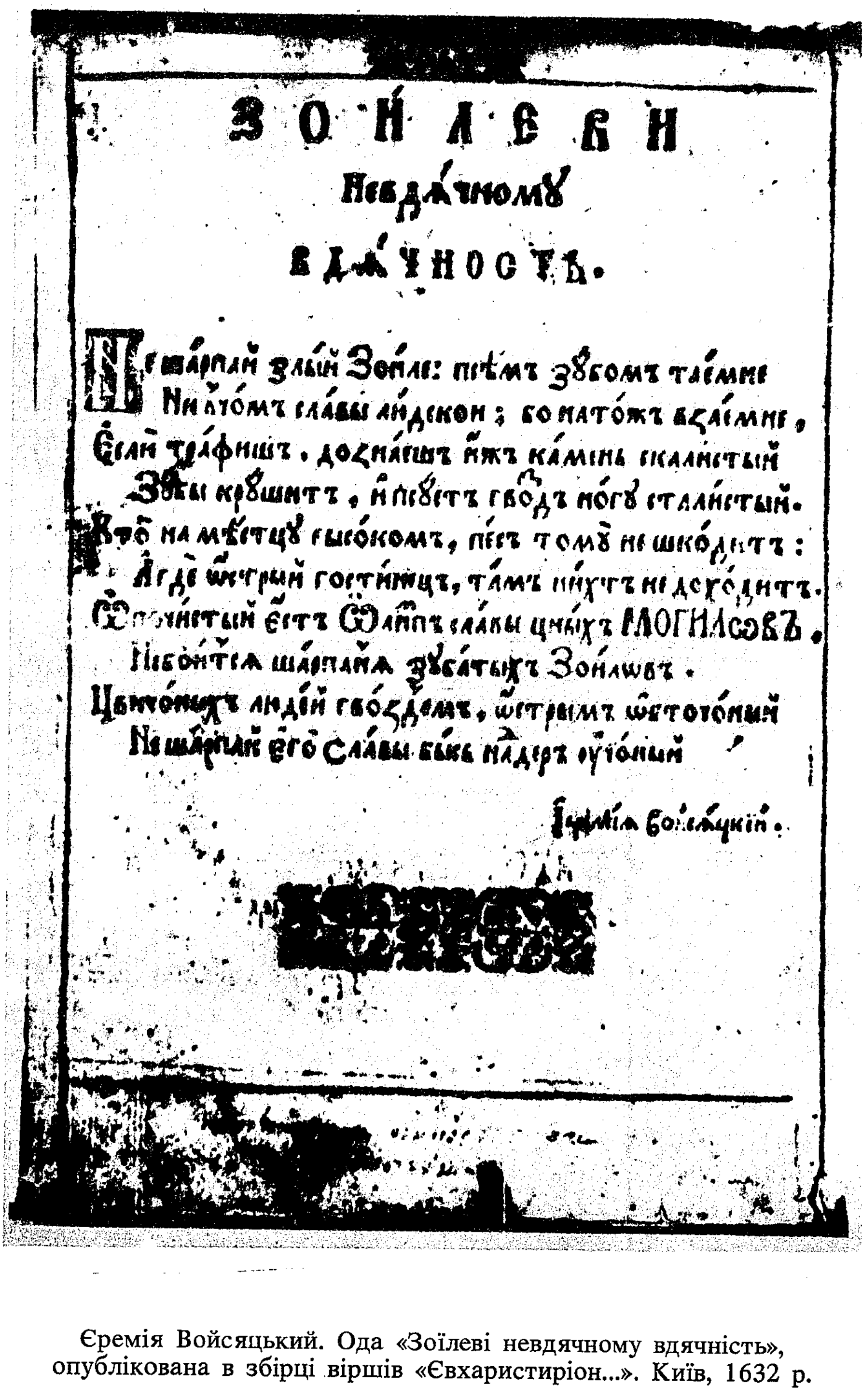
Ясне Превелебнѣйшому в Христѣ Єго Млсти Гдну Отцу Кѵр Петру Могилѣ, Воеводичу Земль Молдавскихъ. Великому Архимандритови Стой Великой Лавры Чудотворной Печерской Кїевской, Вѣры Православной в Цркви Стой Ктиторной: Промоторови Побожному, и безсмертелной Славы Годному Оборонцы.

Од

Студентовъ Гумназиум в Мнстр Школы Реторики, За зацныи Добродѣйства, собѣ и Церкви Православной, в фундованю Школъ показаныи. При святых хвалебных Воскресения Хрста Спасителя миру, повинне и сприявле оддана.

В Друкарни тогож Монастыря Печер: К: Року, ахлв. Мца, Марта, кд, дня.

Титульна сторінка збірки віршів «Євхаристиріон...». Київ, 1632 р.

ЗОИЛЕВИ

Невдячному

вдячность.

Не шарпай злый Зоиле: пием зубом таемне
Ни о том славы людской; бо на тож взаемне,
Если трафишъ, дознаешъ яко камень скалистый
Зубы скрушитъ, и пробиетъ гвоздъ ногу сталистый.
Кто на местцу высоком, пес тому не шкодитъ:
А где вихтрий гостинецъ, там нихто не доходитъ.
Отменитый естъ Олимпъ славы цных МОГИЛЕОВЪ,
Не боится шарпаня зубатыхъ Зоилов.
Цнотоныхъ людей гвоздемъ, острымъ остотоный
Не шарпай его славы веке надеръ оутоный

Иеремиа Воисяцкий.

Єремія Войсяцький. Ода «Зоїлеві невдячному вдячність», опублікована в збірці віршів «Євхаристиріон...». Київ, 1632 р.

ного наслідування. У своєму панегірику герцогу Філіпові Бургундському Еразм застосовує цю свою концепцію, розвиваючи дві головні теми: 1) відновлення громадського життя, що має настати після повернення Філіпа до Брюсселя після довгої подорожі по Європі, і 2) обмеження, що їх накладають на правителя людські й природні закони. Крім напучування герцога, що довга відсутність правителя не йде на користь народові, Еразм спонукає Філіпа до протегування мистецтву та збереження миру [15]. Панегірик був презентований Філіпу на свято Водохрещі, 6 січня 1504 р. [16], і перевиданий у 1516 р. разом із двома трактатами про королівське виховання в «Institutio Principis Christiani» Еразма [17]. Завдяки цій публікації твір справив значний вплив на панегіричну літературу XVI — початку XVII ст.

«Євхаристиріон» наслідує традиційні прийоми громадянської поезії цього типу, оскільки він адресований поважній особі та приурочений до певної події. На противагу тому, що говорить його назва, він є чимось більшим, ніж actio gratiarum. На мою думку, у творі присутній намір зобразити й уславити свого адресата як переможця, а заразом і сприяти згоді між архімандритом та його стадом.

У той час, як actio gratiarum відбито в заголовку, тему перемоги даного твору започатковано малюнковим і словесним текстом «Стємма Ꙗснєвєлможныхъ Могилωвъ». Образ орла, що покладає корони на герб П. Могили, нагадує про багатозначність слова «стемма»: у грецькій мові воно означає «родовід», «генеалогічне дерево»; а поряд із тим — «вінок», «корона», і споріднене з грецьким дієсловом stephein — «увінчувати». Асоціації, що їх викликає етимологія цього слова,— увінчання переможця на святі вінком чи короною,— очевидно, невипадкові [18]. Ця картина намічає ототожнення П. Могили з «переможцем» Сцеволою, який одержує з небес корону, скіпетр, хрест та зображення архімандрита як переможця у віршах «Мєлпомєнє» й «Каллиопє». Крім того, я припускаю, що звернення до орла насправді призначалося для П. Могили, котрого закликано в такий спосіб не бути суворим у перемозі, щоб його нинішній тріумф і спільне благо православної громади були збережені.

---

[15] Див.: The Epistles of Erasmus / Transl Francis Morgan Nichols.— Vol. 1.— P. 363—369. (Epistles 176, 177). Еразмову концепцію панегірика ілюструє подальший уривок з його листа до єпископа Арраського, де автор розповідає про труднощі, з якими він зіткнувся, складаючи панегірик Філіпу: «Іншою трудністю було те, що простому моєму характеру, чесно кажучи, дещо неприємна література цього роду, до якої, здається, підходить лише (або переважно) сентенція Сократа, що риторика є однією з трьох частин лестощів. А проте в нас такі твори — це не так похвала (αἴνεσις), як вказівка (παραίνεσις). Бо нема дієвішого способу зробити володаря кращим, як поставити перед ним, під виглядом похвали, зразок доброго володаря, з умовою, що ви так піднесете чесноти й затавруєте пороки, що привернете його до перших і відвернете від останніх» (с. 364).

[16] Цей панегірик опубліковано в книзі: The Poems of Desiderius Erasmus / Ed. Reedjik Cornelius.— Leiden, 1956.— P. 272—276.

[17] Розгляд «Institutio...» та перелік його ранніх видань див.: Born Lester K. Introduction // Erasmus. The Education of the Christian Prince.— New York, 1936.

[18] Давньогрецькі панегірики містили похвалу й розмірковування про вінок, присуджений переможцеві святкових змагань. Така практика була рекомендована в «Мистецтві риторики», приписуваному Діонісію Галікарнаському (див.: Kennedy G. The Art of Persuasion...— P. 167, у посил. 13).

Якщо «Стемма» — це не просто незвична геральдична вірша, як її кваліфікував Д. Чижевський [19], а функціональна частина панегірика, мета якого виходить за межі того, що вказано на обкладинці брошури, то ми повинні подивитися на історичні події, якими була зумовлена поява «Євхаристиріону». Отож зробимо короткий огляд подій, що передували урочистості.

* * *

Невдовзі після свого сходження на посаду архімандрита в 1627 р. П. Могила оголосив план заснування вищого навчального закладу, православного за духом, але з посиленим вивченням польської та латинської мов. Із самого початку цей план зустрів підозри й протидію. З одного боку, консервативне православне духовенство, повторюючи аргументи, висловлені колись Іваном Вишенським, твердило, що наслідування латинян, себто римо-католиків, призведе до погибелі душі, і вбачало в Могилиному плані католицьку змову для руйнації православ'я. З другого боку, члени Київського Богоявленського братства, що від 1615—1616 рр. мало свою школу на Подолі, вбачали у школі, задуманій П. Могилою, загрозу своїм інтересам [20].

Ситуація була така напружена, що Йов Борецький, київський митрополит, близький друг П. Могили, вважав за потрібне не дати ходу проектові архімандрита. Він зазначив у своєму заповіті, що школи для виховання християнських дітей мають засновуватися лише на тих підставах, що й школа Богоявленського братства. Вмираючи, митрополит пригрозив, що порушники будуть позбавлені його благословення [21]. Дізнавшись про заповіт Й. Борецького, й, очевидно, маючи на оці митрополичий престол, вакантний від початку березня 1631 р., архімандрит заходився поліпшувати стосунки із згаданим братством. Для зближення з ним П. Могила пообіцяв подарувати братській школі кошти, що були призначені для його власної. Взамін братство 11 березня 1631 р. надало йому титул старшого братчика, протектора й фундатора. Але це зближення тривало недовго. На престол митрополита було возведено й висвячено 20 липня 1631 р. консервативнішого кандидата — Ісаю Копинського, одвічного Могилиного супротивника. Розчарований П. Могила поринув у підготовку до відкриття своєї школи при Печерському монастирі [22].

Отримавши патріарше благословення, але не маючи згоди Копинського й киян, П. Могила відкрив свій гімназіум восени 1631 р. Такий відвертий виклик і митрополитові, й братству, цілком природно, спричинив велику неприязнь. Гавриїл Домецький і Сильвестр Косів описали вороже ставлення «неосвічених попів і козаків» до викладачів гімназіуму та їхньої нечестивої «латинської» освіти, а також і до самого П. Могили [23]. Великий галас

[19] Див. посил. 5.

[20] Про ранню історію цієї школи див.: Голубев С. Киевский митрополит...— Т. 1.— С. 413—428 (посил. 2).

[21] Оригінальний текст заповіту Й. Борецького див.: Голубев С. Материалы для истории западнорусской церкви / Голубев С. Киевский митрополит...— Т. 1.— С. 395—399 (див. посил. 2).

[22] Там же.— С. 430—434.

[23] Там же.— С. 435—436.

піднявся і після того, як архімандрит, бажаючи звільнити місце для своєї школи, виселив старих і хворих ченців із Троїцького шпиталю при монастирі. На їхні протести П. Могила відповів суворими покараннями, внаслідок чого їхній ігумен помер [24].

За С. Голубєвим, ситуація настільки загострилася, що П. Могила був змушений відновити переговори з братством. Результат цього нового зближення — об'єднання обох шкіл — традиційно розглядався як капітуляція П. Могили. Однак нещодавно Олександр Сидоренко навів аргументи на користь тези, що внаслідок переговорів митрополит здобув перемогу. Ця думка грунтується на результатах досліджень трьох грамот, що зафіксували етапи об'єднання гімназіуму П. Могили з братською школою.

У першій грамоті, датованій 20 грудня 1631 р., сказано, що київські достойники й Богоявленське братство, бачачи «велику бажаність, необхідність і корисність запровадження шкіл» у місті Києві, просять П. Могилу об'єднати свою школу з братською. Грамота поновлює надання П. Могилі титулу «старшого братчика» і стверджує, що братство не буде противитись його намірам і волі. У другій грамоті, датованій 5 січня 1632 р., митрополит Копинський разом з іншими православними єпископами підкреслює, що Могилине рішення об'єднати школи було добровільним, і повторює положення грудневого документа, визнаючи таким чином зверхність П. Могили над братством. Третя грамота, підписана гетьманом Петражицьким і Військом Запорізьким, датована 12 березня 1632 р., просить П. Могилу фінансувати братську школу, а взамін прирікає довічне покровительство Війська над нею [25].

* * *

Деяке підтвердження висновку А. Сидоренка можна вбачати в зображенні П. Могили в «Євхаристиріоні». Можна припустити, що представлення архімандрита як переможця було публічним проголошенням його тріумфу і згоди, досягнутої між супротивними сторонами. Треба нагадати, що actio gratiarum хоча й представлене вихованцями Печерського гімназіуму, визнає П. Могилу благодійником усієї православної церкви, а не лише покровителем їхньої монастирської школи [26]. Сидоренкове тлумачення компромісу між П. Могилою та його опонентами, можливо, є дискусійним. Але яким би не був результат переговорів щодо шкіл, лишається фактом, що особи, відповідні за «Євхаристиріон», були зацікавлені у змалюванні архімандрита як переможця.

У світлі тих антагонізмів, які панували до об'єднання шкіл, видається правдоподібним вбачати в «Євхаристиріоні» спробу вмиротворення Могилиних опонентів і відновлення злагоди. Грунтуючись на описі свята Успення Богородиці, що в 1628 р. викликала наплив до Печерського монастиря тисяч людей — як мирян, так і духовних [27], можна припустити, що

---

[24] Голубев С. Материалы для истории западнорусской церкви.— Т. 1.—С. 332, 435.
[25] Sydorenko A. The Kievan Academy...— P. 29—31 (див. посил. 2).
[26] Пор. посил. 8.
[27] Див.: Грушевський М. Історія України-Руси.— Нью-Йорк, 1956.— Т. 8.— С. 73.

Пасха, головне свято Східної церкви, було не лише урочистою, а й справжньою публічною (тобто панегіричною) нагодою для таких цілей. Вибір цього дня (за зручним збігом, Пасха наставала за якихось два тижні після того, як Військо Запорізьке погодилося узяти під опіку нову Могилину школу) був вдалим з огляду на традиційне святкове зібрання з ритуалами взаємного прощення і примирення.

У ренесансних панегіриках тема відновлення потребувала вжиття хвалебних прийомів показової риторики, щоб викликати в аудиторії захоплення чеснотами правителя та відданість йому [28]. Щоб справити ефект, промовець мав зображувати історичний факт як неминучий, визначений Провидінням [29]. В «Євхаристиріоні» ця тема розвинута як відновлення плодючості православної Мінерви. Це звершення приписане спочатку Божому провидінню, і лише потім П. Могилі, але це ніяк не принижує його високого сану.

Вірші «Євхаристиріону», які трактують вільні науки й мистецтва в алегоричних образах муз, незмінно підносять християнську адаптацію поганської мудрості. Наприклад, навчання благочестивої риторики дає багатий урожай чеснот, діалектика допомагає вірним у диспутах проти уніатів, геометрія допомагає здобути істинне знання Бога. Ця адаптація стала можливою завдяки Христовому воскресінню. Христовим тріумфом усунута шкода, спричинена первородним гріхом, і християни можуть трансформувати язичницьке знання в істинне християнське, розглядаючи його як своє власне:

> Єсли з доброго сталсѧ злымъ ч[о]л[овѣ]къ пєршїй,
> Вторый всє то ѿмѣнилъ діавола стєрши,
> Тєды з Наѹкъ поганских латво оу̑чинити
> Христїанѡмъ Хр[и]стовѹ и за свою мѣти
>
> (з вірші «Єратѡ»)

Оскільки тепер вшановують істинні джерела мудрості на Могилиному Парнасі й Геліконі, то й він сам через це здобуває почесті: «То твоєй Прєвєлєбной всє слѹжитъ ѡсобѣ, /**Высокоє** в Высокой Имѧ ѥстъ ѡздобѣ» (з вірші «Гєликѡнъ»).

Тема відродження посилена згадками про весну й особливо про Пасху. П. Могила покликаний до вершин Гелікону й Парнасу в той час, коли Сонце вступає у північні знаки, і Земля знову стає молодою: «гды за встѹпєнѣємъ с[о]лнца в знаки пѹлъночныи свѣтъ зємный з зимы сѧ смѣєтъ, Гѡры квѣтками ѿдѣваєтъ, и взрокъ оу̑тѣшаючи фарбѹєтъ...» Зміна пір року пов'язана з Христовим воскресінням: «Гды с[о]лнцє предвѣчноє з подзємныхъ краєвъ выникнѹвшю, дѹшѹ зновѹ на Гору сп[а]с[є]нїѧ подноситъ» (з прозового тексту Почаського).

Цей аспект теми неодноразово проявляється у другому циклі віршів. Особливу увагу йому приділено в «Парнасі», де оновлення показано як контраст поміж минулим в образі зими та сучасним в образі весни. Одно-

---

[28] Ренесансні підручники стверджують, що класичні панегірики базувалися на трьох частинах риторики: судовій, показовій та дорадчій. Однак на практиці ренесансні панегіристи послуговувались тільки двома останніми. Див.: Garrison James D. Dryden and the Tradition of the Panegyric.— Berkley; Los Angeles; London, 1975 (особливо розд. 2 «Backgrounds".— P. 38—82).

[29] Див.: Garrison James D. Dryden and the Tradition...— P. 59.

часно встановлюється зв'язок із «благочестивими науками», що їм протегує П. Могила, якому знову воздається хвала:

По см8тк8 завше радость в тропы наст8п8еть,
По темностѧх зась свѣтлост т8ж сѧ показ8еть,
По с8хомъ лѣтѣ ѡсѣнъ, за тою теж ходить
Зима, и часъ троскливый-з собою приводитъ.
За фрас8нкомъ веселе завше пост8п8еть,
По Зимѣ часѡвъ прикрыхъ Весн8 Б[о]гъ дар8еть.
Южъ Весна оутѣхъ новыхъ, веселѧ новогѡ
Крыница, а пожаръ зась фрас8нк8 старогѡ:
Зѧвилосѧ Гѵблейскихъ южъ вѡдъ стр8менистых,
Жродло Пѣснїй, з Парнасс8 ѿ каналѡвъ чистыхъ:
При томъ теж з поль Актейских Зефіры повстают,
Пристье Весны весолым вѣтромъ ѡсвѣдчают.
Впродъ еднакъ в твоем садѣ справѧт ѡхолод8,
Лѣторосли поднес8тъ и дад8тъ погод8,
Ф8ндаторе побожный, Цныхъ На8къ патроне,
Всѣхъ 8тѣхо 8чоных, всѣхъ м8зъ Цитероне.
Твой Парнассъ лѣторасли вдѧчный видаетъ,
И запахѡвъ роскошных вонность вып8щает,
А ймъ свой верхъ до н[е]ба ѡнъ вышей подноситъ,
Тым ѩснѣй твой хвалебны станъ свѣт8 голосит.

Ці прийоми та метафоричні звороти, вжиті в «Євхаристиріоні» при трактуванні теми відновлення, були, можна сказати, загальновживаними в ренесансній панегіричній традиції. Згадка про поворот Сонця на північні знаки, спричинене цим відродженням природи, контраст між минулим і сучасним — усе це йде від традиції, що бере початок від промови Плінія до Траяна: «Panegyricus De Sexto Consulatu Honorii Augusti» Клавдіана і текстів, опублікованих у збірнику «Panegyrici veteres». У Клавдіана, наприклад, користь, що її приніс Гонорій Римові, порівнюється зі змінами, викликаними поверненням Аполлона з північних вівтарів до свого дельфійського триніжка [30]. У Плінія порівняння минулого із сучасним служить

[30] Див., напр., дальший уривок, де Клавдіан порівнює воцаріння Гонорія з поверненням Аполлона: «Коли прекрасний Аполлон лишає Дельфійську святиню і навідує північні вівтарі, тоді води Кастальського джерела нічим не відрізняються від звичайного потоку, а лавр — від звичайного дерева; сумні й мовчазні печера і храм без оракула. Коли ж Феб вертає зі скіфських країв до свого Дельфійського триніжка, скеровуючи туди своїх запряжених грифонів,— тоді до лісів і печер повертається голос, до потоків — життя; священні хвильки знову з'являються на поверхні вод, чиста луна відбивається від храму, й одухотворені скелі тремтять від пророчого гласу. Тепер Палатинський горб пишається і радіє поверненню свого рідного божества; далеко й широко поміж уклінними народами розносить він пророцтва, певніші навіть за дельфійські, і велить своїм лаврам знову зеленіти, щоб покрити римські штандарти». (Claudian /Transl. Maurice Platnauer.— London; New York, 1922.— Vol. 2.— P. 77, lines 25—38).
Слід відзначити, що Клавдіан був у великій пошані в Польщі XVII ст., напр., М. Сарбевський у своїх лекціях з поетики згадує Клавдіана як зразкового панегіриста, гідного наслідування (див. посил. 36). Про класичні зразки польської панегіричної поезії див. такі дослідження: Janik M. Z dziejów wymowy w wieku XVII i XVIII // Pamiętnik Literacki.— Lwów, 1908.— S. 265—277; 431—481; Dąbrowski S. O panegiryku // Przegląd Humanistyczny 48.— 1965.—№ 3.— S. 101—110; Rynduch Z. Nauka o stylach w retorykach polskich XVII wieku.— Gdańsk, 1967; Dąbrowski S. Z problematyki panegiryku // Przegląd Humanistyczny 66.— 1968.— N 3.— S. 43—55.

для підкреслення контрасту між чеснотами Траяна і пороками його попередників. У вірші «Парнассъ» в «Євхаристиріоні» весна проявляється у розквіті мистецтв і являє собою веселий тріумф над похмурістю зими. Такі метафоричні прийоми й специфічні образи нагадують Еразмів панегірик Філіпові:

«Коли Ви були далеко звідси, усе лежало в занепаді від горя, як тільки ж Ви повернулися цілим і здоровим, усе знову горить від турботи й старання. Так само, коли сувора зима дме шорсткими північними вітрами, непокрита земля знесилюється старістю без квітів у жалобі, ріки заклякають, дерева знемагають без листя, ниви лежать безплідні, рівнини висихають без трави; коли ж із теплими західними вітрами повертається весна, тоді сади квітнуть, мов самоцвіти, ріки течуть, дерева оживають у зеленім листі, ниви процвітають зелом, рівнини втішаються травою» [31].

Через образи омолодженої природи Еразм навіває аудиторії ставлення до герцога як до якоїсь міфічної істоти, здатної відроджувати життя своєю присутністю. Паралелі між цим образом і тим, що міститься в іншій поемі Еразма, про збурення пекла Христом («Carmen heroicum de solemnitate paschali atque de tryumphali Christi resurgentis pompa et descensu eius ad inferos», p. 1489 *) наводить на зв'язок між національним відродженням і воскресінням [32].

Хоча деякі твори Еразма, ймовірно, були відомі в Могилянській школі, ми не можемо бути впевненими, що серед них були й уже згадувані. Проте ми знаємо, що трактування весни як символу Христової перемоги над «зимовими» силами зла та єресі було відоме в українській літературі XVI—XVII ст. від Григорія Богослова [33]. Його трактування цієї теми, початково відоме на Русі з проповідей Кирила Туровського (XII ст.), було заново відкрите, коли ці повчання знову побачили світ у сімнадцятому столітті [34].

---

[31] Прозовий переклад (англійський) уривка зробив Гаррісон (Dryden...— P. 71). Оригінал звучить так:

Quum procul hinc aberas squalebant omnia luctu,
Mox ut saluus ades renitescunt omnia cultu.
Sic ubi tristis hyems aquilonibus asperat auras
Nuda senescit humus, moerent sine floribus horti,
Torpescunt amnes, languet sine frondibus arbos,
Stat sine fruge seges, marcent sine gramine campi;
Rursus ubi zephyris tepidum spirantibus anni
Leta iuventa redit, gemmantur floribus horti,
Effugiunt amnes, revirescit frondibus arbos,
Fruge nitent segetes, hilarescunt gramine campi.

(Див.: The Poems of Desiderius Erasmus / Ed. Reedjik Cornelis.— Leiden, 1956.— P. 272—276).

* Героїчна пісня про пасхальні торжества і про Христове тріумфальне воскресіння та його сходження у пекло, прибл. 1489 р. (лат.).

[32] На це звернув увагу Дж. Гаррісон. Див.: Garrison James D. Dryden and the Tradition...— P. 72. Текст Еразмової «Carmen...» опубліковано в виданні Реед'їка (див. посил. 16).— С. 190—195).

[33] Див., напр., анонімний панегірик «Просфоніма», що був виголошений на честь митрополита Михайла під час його візиту до Львова 17 січня 1591 р., у кн.: Колосова В. П., Крекотень В. І. Українська поезія: кінець XVI — початок XVII ст.— К., 1978; зокрема текст «От старѣйших».— С. 141.

[34] Цією інформацією завдячую д-ру Паулині Левин.

Чи зимово-весняні образи «Євхаристиріону» є прямим наслідуванням Еразма, традицією, що йде від panegyrici veteres, чи просто загальним риторичним прийомом,— це питання потребує подальшого вивчення. Але як би там не було, образи весни в панегіричній літературі символізують політичні й інституційні зміни, настання нової епохи. І в «Євхаристиріоні» ця пора року символізує поворотний пункт. В очікуванні нової епохи слід торжествувати: Мельпомену, музу трагедії, закликають облишити журбу, а Калліопу, музу епічної поезії,— хвалити П. Могилу, героя нинішнього дня. З одного боку, ці заклики вселяють думку про важливість Могилиного звершення, а з другого, відповідно до пропагандистської функції теми відродження, служать для піднесення П. Могили в очах аудиторії.

Тут ми підходимо до іншого аспекту даної теми: зображення optimus princeps, ідеального володаря. Науковці розглядали прозовий текст Почаського, з його прямим пересіченням Могилиних чеснот, як просту передмову-присвяту до власне панегірика, тоді як цей текст, очевидно, слід вважати laus regis, тобто похвалою адресата як ідеального володаря. У теорії панегірика laus regis — оспівування подвигів правителя — належало до хвалебних тем показової риторики. Однак у ренесансній практиці воно зосереджувалось також на політичному майбутньому володаря і, внаслідок того, тяжіло до дидактичних тем дорадчої риторики [35]. В «Євхаристиріоні» прозовий текст Почаського обмежується похвалою архімандритові. Він приписує П. Могилі такі якості: 1) незрівнянну щедрість у служінні Мінерві; 2) наполегливість, терпіння й мужність у справі насадження шкіл; і 3) людяність, доброту і співчуття до нижчих за себе. Логічно припустити, що принаймні деякі з перелічених чеснот насправді не стосуються П. Могили, а становлять атрибут панегіричної традиції, що постулює образ ідеального правителя, якого адресат має наслідувати, а аудиторія — захоплюватись ним. Така риса, як доброта, відігравала дуже велику роль у риториці цього типу. Наприклад, Клавдіан учив імператора Гонорія любити доброту, незважаючи ні на що, коли він хоче, щоб його піддані підкорялися йому.

Напучування стрічаються в laus regis ренесансних панегіриків, а ще частіш — у відверто дидактичних частинах орацій. Вони мали на меті навчити володаря, як викликати довіру своїх підданих, і самі ті чесноти, за які його хвалили в laus regis, вживалися тут для окреслення меж його влади. В «Євхаристиріоні» дидактичні компоненти цієї «обмежувальної» теми розвинуті, у кращому разі, слабо: лише у вірші «Вдячність» першого циклу сказано, що П. Могила буде батьком, паном і пастирем, якщо тільки не відмовлятиме в ласці своїм підопічним. У цьому розумінні «Євхаристиріон» відходить від ренесансної панегіричної традиції [36].

---

[35] Див.: Garrison James D. Dryden and the Tradition...— P. 71.

[36] Цікаво відзначити, що М. Сарбевський, розглядаючи цей жанр у трактаті «De Perfecta Poesi, sive Vergilius et Homerius», написаному між 1619 і 1626 рр., згадує лише показову риторику і виділяє тільки хвалебні мотиви. Він відносить панегірики до так званих silvae, котрі визначає як «короткі поезії [...], що характеризуються розмаїттям і багатством тем [...] і що не дуже відрізняються від орацій [...] вони не мають такої серйозної вартості, як епічна поезія [...] та інші поетичні твори»; «[...] вони служать скоріше для забави. Вони належать до показового роду [орацій] і зображують живих осіб або тих, що померли недавно». Про власне панегірик Сарбевський говорить так: «Панегірику належить визначне місце серед silvae. Найбільшим майстром у складанні їх був вельми вправний поет Клавдіан [...] Вони (як і інші silvae) містять різноманітні мотиви й похвали під різним кутом

Зображення П. Могили як ідеального правителя заторкує також питання громадянського обов'язку. Як уже зазначалося, живописний і словесний тексти, порівнюючи П. Могилу зі Сцеволою, приписують архімандритові громадянську мужність. Сцевола, мабуть, є підходящим зразком для даного випадку через геральдичну умовність. Однак вибір Сцеволи міг бути зумовлений і панегіричною традицією. Порівняймо у Клавдіана: «Горацій Коклес, що стрічає ворогів на мосту, Муцій з рукою у полум'ї покажуть тобі, [Гонорію], що може зробити один мужній» [37].

У Клавдіана посилання на Сцеволу — одне з багатьох посилань на зразки громадянської мужності — є прямим повчанням імператора Гонорія. Інакше в «Євхаристиріоні». Єдиний прямий традиційний елемент теми обмеження є у зверненні до Феба (Аполлона), якого закликають визнати головного переможця — Христа. У Клавдіана, наприклад, посилання на Аполлона є одним із багатьох, де йдеться про обмеження, що їх спричиняє кожен елемент в Універсумі. Навіть його правитель, Сонце (а через антономазію — імператор), мусить дотримуватися наперед встановлених меж. Саме завдяки дотриманню цих меж люди при владі можуть уникнути того, щоб стати тиранами і, як наслідок, не помститися своїм підданим [38]. В «Євхаристиріоні» звернення до сонячного бога не призначене для того, щоб докучати П. Могилі повчаннями, як він має керувати. Замість того тут підкреслюється, що на Могилиному Парнасі й Геліконі поганська мудрість мусить поступитися місцем християнському знанню. Таким чином «Євхаристиріон» застосовує традиційні мотиви обмежувальної теми скоріше для того, щоб завоювати для архімандрита довіру православної громади, ніж для того, щоб навчити його, як слід керувати. Автор тексту намагається не лише зобразити П. Могилу як optimus princeps, а й познайомити аудиторію з тим, що можна назвати optima academia. Увага, приділена кожному з мистецтв в окремих віршах, свідчить на користь цього погляду. Я припускаю, що додатковою метою «Євхаристиріону» було зображення ідеальної навчальної програми, до якої прагнули П. Могила та вчені з його оточення. Тому віршові тексти панегірика, особливо ті, що містяться у циклі «Гелікон», можна розглядати як маніфест дидактичних принципів гуртка. Часто відзначалося, що школа, як її розглядав П. Мо-

---

зору. Це — пісні, виконувані перед численною публікою, або, принаймні, вони мають бути придатні для такого виконання. Вони здебільшого вихваляють князів чи героїв за все їхнє життя або тільки за якусь його частину».— Див. двомовне латинське й польське видання його поетики: O poezji doskonałej / Tłum. Marian Plezia, wyd. Stanisław Skimina.— Wrocław, 1954.— S. 236, 246—247. Я вдячна доктору Паулині Левин за переклад цих уривків. Зі слів Сарбевського можна зробити висновок, що за часів єзуїтського бароко панегірики вже не відносили до дорадчої галузі риторики.

[37] Оригінальний текст: «vel solus quid fortis agat, te ponte saluto / appositus Coecles, Muci te flamma docebit...“ (див.: Claudian.— Vol. 2.— P. 316, lines 401—406).

[38] Цей уривок звучить так: «Чи не бачиш ти, як чудова споруда самого Всесвіту зв'язується докупи любов'ю, і як ті елементи, що не з'єднані насильно, вічно перебувають у гармонії між собою? Хіба не помічаєш ти, як Феб охоче дотримується меж свого шляху, так само як море — меж свого королівства, і як повітря, що оточує і тримає у вічних обіймах світ, не тисне на нас занадто важким тягарем, і не піддається тягареві, який витримує само? Хто сіє страх, той самому собі робить ще страшніше, це заслужена доля тиранів. Тож нехай вони будуть заздрими до чужої слави, нехай убивають хоробрих, живуть, обгороджені мечами, й убезпечуються від отрут, мешкаючи у фортецях, завжди наражених на небезпеку, і приховують свій страх. Будь, сину мій, водночас громадянином і батьком, думай не лише про себе, а про всіх, і нехай тебе хвилюють не твої власні бажання, а народні» (Panegyricus De Quarto Consulatu Honorii Augusti // Claudian.— Vol. 1.— P. 308, lines 296—299).

гила, мала змагатися з єзуїтськими [39]. Але якщо згадати про стриману позицію єзуїтів щодо навчання поза межами тривіуму (граматика, риторика й діалектика) [40], то чому в Могилиному Геліконі рівного значення надано квадривіуму (арифметика, музика, геометрія й астрономія)? Чи не могло б це означати, що гурток П. Могили насправді мав намір змагатися з краківськими scholae privatae (так звані Szkoły Nowodworskie?). Після реформ Миколая Доброцеського в 1603 р. краківські вчені ввели в навчальну програму вивчення квадривіуму, а між 1624—1634 рр. вони чинили запеклий опір спробам єзуїтів монополізувати систему освіти в Польському королівстві. Один з апологетів, Ян Брожек, стверджував у 1623 р., що з перемогою єзуїтських шкіл у Польщі більшості наук, які служать Речі Посполитій, загрожує загибель [41].

Таким чином, П. Могила та його гурток, можливо, теж бачили необхідність давати громадянам Речі Посполитої більш універсальну освіту, ніж та, яку давали єзуїти. На даний момент, однак, ми не можемо сказати більше, оскільки брак документів із раннього періоду діяльності Могилянської школи не дає змоги зробити порівняння між ідеалізованим зображенням навчального курсу, що, на мою думку, намічено в «Євхаристиріоні», та історичною дійсністю. Якщо церемонія справді мала якісь спеціальні навчальні цілі, то це не було чимось надзвичайним для тих часів. Ось цікавий приклад аналогічної події у Лейдені. Й. А. Ван Дорстен у дослідженні, присвяченому лейденським гуманістам, описує інсценівку, що відбулася під час урочистої церемонії відкриття Північнонідерландського університету 8 лютого 1575 р., у якій «Святе Писання», «Юстиція», «Медицина» й «Паллада», супроводжувані «Аполлоном» з його дев'ятьма «Музами», прочитали 30 латинських поезій, складених Яном Давзою. Ван Дорстен переконливо доводить, що ця інсценівка суперечить загальноприйнятій думці, нібито засновники цього університету мали намір дати Нідерландам лише школу теології. Виходячи з результатів досліджень цих віршів, інсценівки та традицій того періоду, Ван Дорстен робить висновок, що лейденські гуманісти насправді мали надію заснувати ще й юридичний та медичний факультети, а також повернути цим наукам належне місце задля блага Нідерландів. Він пояснює також, що ці люди через певні причини не могли відверто проявити свої наміри, і тому вирішили зробити це через інсценівку та вірші Яна Давзи [42].

Звичайно, проводити паралель між лейденською та київською церемоніями — то, можливо, річ непевна, але думка, що такі церемонії могли бути використані для висловлення намірів «без строгого пов'язання словом» [43], може бути важливою для подальшого вивчення «Євхаристиріону»

---

[39] Див., напр.: Sydorenko A. The Kievan Academy...— P. 107—112.

[40] М. Ястрембов стверджував: «Светские науки,— математика, география, история, отечественный язык,— оставались в полном пренебрежении»,— Див.: Ястрембов М. Езуиты и их педагогическая деятельность в Польше и Литве // Тр. Киевской духовной академии.— К., 1869.— Т. 2.— С. 267. Див. також: Bowen James. A History of Western Education: In 3 vols.— London, 1972—1981.— Vol. 2.— P. 423—431. Я. Бовен указує, що у Ratio studiorum єзуїтів математику й географію не розглядали докладно, їх вважали головним чином навчальними предметами для тих студентів, що мали намір бути мирянами.

[41] Див.: Barycz Henryk. Historia szkół nowodworskich.— Kraków, 1939—1947. T. 1.— S. 97. Див. також: S. 41—46, 85—98, 115—137.

[42] Van Dorsten J. A. Poets, Patrons and Professors: Sir Philip Sidney, Daniel Rogers and the Leiden Humanists.— Leiden; Oxford, 1962.— P. 1—8.

[43] Ibid.— P. 3.

та Могилянської школи. Деякі вчені покладалися на текст цього твору при спробах реконструкції навчальної програми школи перших років її існування [44]. Але, мабуть, надійнішим і плодотворнішим є такий підхід, коли вірші «Євхаристиріону» розглядати як висловлення принципів і завуальовану декларацію намірів. Зрештою, теологію регулярно не викладали в Могилянській школі до кінця 40-х рр. XVII ст.; причому польський король Владислав IV ніколи не надавав школі статусу академії, який давав би право викладати теологію на законних підставах. Навпаки, уже в 1634 р. під тиском прибічників-єзуїтів він наказав П. Могилі закрити всі «православні латинські школи» [45]. З огляду на політичну атмосферу того часу похвала теології та предметів квадривіуму в «Євхаристиріоні» могла бути способом публічної декларації намірів П. Могили та його гуртка щодо школи.

Резюмуймо. Я доводила, що «Євхаристиріон» є пропагандистським текстом, що документує церемонію, під час котрої під приводом подяки Петрові Могилі за його покровительство школі архімандрита представлено сучасникам як переможця, героя і вірного слугу руського народу та православної громади. Я стверджувала також, що панегірик прагне заохотити його до подальшого патронажу й підкреслити, що П. Могила завдяки своїм звершенням здобув велику повагу; в той же час твір служив для відсічі його хулителям і, можливо, намагався примирити аудиторію з амбіційним і суворим владикою. Нарешті, я припустила, що «Євхаристиріон» може дати ключ до Могилиних задумів щодо нової школи.

Я висунула кілька гіпотез і поставила низку питань. Без сумніву, «Євхаристиріон» та інші подібні твори заслуговують на подальше вивчення. Передовсім потрібен точний переклад. Далі необхідно проаналізувати, який вплив справляли на ці тексти польські вірші та літературні традиції. Оскільки панегірична література і хвалебні мотиви взагалі були суттєвим елементом системи руської культури XVII ст., то вони мають бути об'єктом подальших студій для розгляду творів типу «Євхаристиріону» на тлі ширшої картини подій у тогочасному суспільстві [46]. Лише тоді можна

---

[44] Sydorenko A. The Kievan Academy... P. 28.

[45] Ibid.— P. 36.

[46] Важливо дослідити співвідношення «Євхаристиріону» з його найбезпосереднішими — хронологічно й географічно — попередниками. Наочний приклад — жалобні вірші на честь гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного, скомпоновані за десять літ перед «Євхаристиріоном» учителем Почаського — Касіяном Саковичем. Крім пролиття світла на те київське середовище, яке виховало молодого Почаського, таке дослідження може допомогти нам краще зрозуміти дидактичні мотиви панегірика. У віршах К. Саковича, як і в «Євхаристеріоні», використана нагода церемоніальної події для уславлення видатної особи — померлого гетьмана, і одночасно представлення аудиторії (у даному разі — Запорізькому Війську) ідеального вождя, гідного наслідування і, що найважливіше, відданості з боку підлеглих. Як пояснює К. Сакович у пролозі до віршів, які декламували його студенти, успіхи військової кампанії залежать від взаємної відповідальності гетьмана і його війська:

И што ся тут на славу гетмана пысало
Петра Конашевича, на вас ся стягало.
Кгды ж гетман не сам презъ ся, леч войском ест славный,
А войско тыж гетманом, довод то ест явный,
Гетман безъ войска што ж ест, войско тыж безъ него?
Згола нѣчого не єсть єдын безъ другого.
Реч кончачы, творцу вас, Богу, полецаю,
Щаслывого звытязтва завше вам жадаю.

буде з певністю сказати, які були основні мотиви автора чи авторів «Євхаристиріону», якою мірою вони свідомо опиралися на ренесансну та постренесансну панегіричну традицію чи єзуїтську барокову поетику [47]. Саме маючи на думці таку довготермінову мету, я узялася за це дослідження.

З англійської мови переклав Ігор БУРКОВСЬКИЙ

Nataliya PYLYPYUK

«ΕΥΧΑΡΙΣΤΗΡΙΟΝ, ȦЛБО ВДАЧНОСТЬ» THE FIRST PANEGYRIC OF THE KYIV MOHYLA SCHOOL ITS CONTENT AND HISTORICAL CONTEXT

The author tries to demonstrate that «ΕΥΧΑΡΙΣΤΗΡΙΟΝ, being the first panegyric of the Kyiv Mohyla School, is of a propagandist character regarding Petro Mohyla's activity, its aim being to encourage the ambitious and stern prelate to continue his patronage. It is surmised that «ΕΥΧΑΡΙΣΤΗΡΙΟΝ» can help to understand Mohyla's endeavours concerning the new school. Also the need to study this work in a wider literary and social context is emphasized.

Використання руськими панегіристами урочистих нагод для сповіщення певних намірів, ідей і навіть політичних коментарів легко виявити і в творах, написаних після «Євхаристиріону». За приклад можуть служити два панегірики на честь Могилиного сходження на престол митрополита. Перший, «Євфонія веселобрмячая», був презентований 5 липня 1633 р. друкарями Печерського монастиря. Твір вітає П. Могилу зі здобуттям високого сану, хвалить його патронаж над монастирською друкарнею і сповіщає, що поряд із нею засновано нову, для друку польською мовою. Новий заклад розглядається як потенційне джерело різних книг для Могилиного Парнасу (школи), а тому — як «окраса» Руської землі. Звичайно, Могилянська школа, як було задумано з самого початку, прагнула приділяти особливу увагу навчанню польської та латинської мов. Інший панегірик, написаний польською мовою (Mnemosyne Sławy, Prac i Trudów [...] Piotra Mohiły), датований тим самим роком, оспівує тріумфальний вхід нового митрополита до Києва. Він був презентований учням братської школи, але, як вважають, надрукований у Печерському монастирі. Твір містить тринадцять гравюр, котрі, як і в «Євхаристиріоні», є інтегральною частиною тексту (одинадцять із них — емблематичні композиції у вигляді окремих літер імені й прізвища Могили — PIOTR MOHILA). Дослідження різних елементів цих гравюр служить відправним пунктом для віршів, що йдуть за ними. Вірші зображують П. Могилу як невтомного й удатного захисника Східної церкви перед сеймом та іншими інституціями. «Мнемозина» натякає, що відновлення давніх «вольностей» і «прав» православ'я за нового короля Владислава IV стало можливим завдяки зусиллям П. Могили. Панегірик висловлює упевненість, що король і сенат будуть захищати ці права, хоча в королівстві є вороги Східної церкви.

[47] Чимало творів, виданих у давніх православних центрах, як от геральдичні вірші Герасима Смотрицького, адресовано князю Костянтинові Острозькому (надруковані в Острозькій Біблії 1580—1581 рр.), львівська «Просфоніма» (пор. посил. 33) і широковідомі тексти, зібрані Роте (Rothe, посил. 4), Колосовою та Крекотнем (посил. 33), також містять дидактичні мотиви, метафізичні звороти та поетичні прийоми, характерні для «Євхаристеріону». Само собою зрозуміло, що тривалого вивчення потребують також єзуїтські тексти того періоду. Наведемо лише два приклади: панегірик, презентований онукові князя Костянтина студентами Ярославської колегії (Charisterion ob Felicem ac exoptatum illustrissimi Principis Constantini Ostrogii Ducis, ab Exteribus nationibus fauente caelo in Patriam reditum a Nobili Studiosaque iuventute Collegis Iaroslaviensis Societatis Iesudarum.— Lviv, 1615) і панегірик «Obsequium gratitudinis» молодого Мацея-Казимира Сарбевського, презентований Янові-Карольові Ходкевичу (біля 1617—1618 р.), який заснував єзуїтську школу в Кроже на Жмуді. Останній становить особливий інтерес, оскільки, як люб'язно звернув мою увагу професор Віктор Вайнтравб, це типовий приклад схильності єзуїтів до змішування класичних і християнських образів,— майже так, як це робиться в «Євхаристиріоні» та інших руських текстах. Можна відзначити, що в панегірику Сарбевського Аполлон, Каліопа та інші алегоричні фігури теж зводять символічну гору на честь Ходкевича.
Пор. статтю Ігоря Шевченка: The Many Worlks of Peter Mohyla // Harvard Ukrainian Studies. The Kiev Mohyla Academy...— P. 9—40.

Богдана КРИСА

ХАРАКТЕР САМОУСВІДОМЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ПОЕЗІЇ У XVII—XVIII СТОЛІТТЯХ

Спроби в кінці XX ст. окреслити проблему самоусвідомлення української літератури як чинник її історії спонукують звертатися до того періоду, коли ця проблема стала наріжним каменем для літературного будівництва. Пробудження національної свідомости спостерігаємо на межі двох століть — XVI і XVII. Серед інших, характерних для нього ознак — перегляд попередніх уявлень про художнє слово. Воно стає головним у збереженні та плеканні паростків цієї свідомости, моделюючи водночас її основні риси.

Якщо дотримуватися думки, що ознакою буття свідомости є її тривалість, то зацікавлення викликають насамперед явища, які мали продовження чи хоча б відлуння у наступних століттях. З цього погляду перше українське відродження живить не лише все XVII і XVIII ст., а зберігає зв'язок і з «Енеїдою» І. Котляревського, і з творами Т. Шевченка, тобто має щодо розвитку поезії значення своєрідного генетичного коду.

Між тими двома періодами, які прийнято називати «старим» і «новим», очевидно, немає прірви і при зусиллях можна знайти певні переходи. Цим зумовлений, гадаю, великий інтерес до літератури XVII—XVIII ст. з боку членів Наукового товариства ім. Шевченка — тих, які творили ядро першої і фактично одинокої національної академії. Хоча «шукання переходів» нерідко викликає тут негативний настрій, засвідчуючи не що інше, як неперехідність проблем національної культури. Простіше кажучи, українським поетам XVII—XVIII ст. добре перепало за панегіризм, книжність, відірваність від народного життя. Навіть у віршах К. Саковича на похорон гетьмана П. Конашевича-Сагайдачного С. Єфремов не хотів бачити нічого, крім «офіціяльного славословія» [1].

Засади народництва, які виразно проступають у багатьох дослідженнях, мало сприяли тому, щоб вивчити історичну неповторність літературних форм того часу, коли інакше розумілося й саме поняття народу. Адже ж треба було Йову Борецькому у «Протестації» від 28 квітня 1621 р. спеціально підкреслювати, що до народу належать не лише шляхта та духовенство, а й козаки і селяни.

Ті дослідники, які беззастережно акцентували художню повновар-

---

[1] Єфремов С. Історія українського письменства.— Київ; Ляйпціг, 1924.— Т. 1.— С. 228.

тість поезії XVII—XVIII ст., як, наприклад, Л. Білецький, або не встигли розгорнути своїх думок, або їх розробки з цього питання лишаються невідомими.

Щастя у тому, що літературні твори можна перечитувати. Інше прочитання — це й інше розуміння проблеми самоусвідомлення літератури на окремому етапі її історії, бо як таке це розуміння має свої переломні моменти. Здається, лише тепер, наприкінці нашого століття, назріває спокійна розмова, в якій належним чином може бути оцінено й артистизм форми, і формальний пошук, і елітарність поетичного мислення, що народжувалися в особливій стихії книжності.

Хоча згадані вірші К. Саковича нині не потребують захисту, їх важко оминути, спиняючись на особливостях самоусвідомлення української поезії. У контексті поставленої проблеми цей твір має одну дуже поважну рису: свідчить про те, як в умовах піднесення національного життя самоусвідомлення літератури набуває універсального характеру.

Отже, що вважає українська поезія 1-ї чверті XVII ст. своїм питомим призначенням у загальній функціональній сфері соціального буття? * Відповідь на це питання безпосередньо пов'язана з тією вольовою напругою, з якою осмислюються проблеми художнього слова. Тобто питоме призначення поезії невід'ємне від програми її самотворення.

Українська поезія прагне не багато й не мало, а досягти світового рівня, критерієм якого (цілком у ренесансному дусі) виступає античний ідеал. Мотиви такого прагнення випливають із необхідності зайняти належне місце в колі інших народів. Не менш важливий і пов'язаний з цим мотив пізнати себе як своєрідне культурне явище. В цьому плані особливо виразний момент історичної свідомости, що виявляє себе в деміфологізації попереднього періоду розвитку літератури. Згадки про Київську Русь як про власну античність губляться у критиці недалекого минулого, бо

Кто бы хтѣл достатечне справы описати
Петра Конашевича и на свѣт подати,
Мусѣл бы у кгрецкого поеты Гомера
Зычить розуму, альбо тыж у Димостена,
Которыи валечных своих кгреков дѣи
Выписали достатне, яко по лінѣи.
Леч нам трудно зъ оными въ розумѣ зровняти,
Кгдысмы таких въ науках працъ не хтѣли мати [2].

Аналогія з греками, яка на перший погляд може здатися дуже проблематичною, насправді збувається, лишаючи глибокий слід в історії літератури. І тут до віршів К. Саковича приєднується чимало інших творів, за якими легко простежити лінію розвитку.

Українську поетичну свідомість найсильніше пронизує потреба вслід за античними назвати своїх власних героїв. Мовою тодішніх понять це означає ще переступити «гріх слова» і вкусити «хліба слова», перемагаючи страх богорівності, бо для авторів того часу особливо пам'ятне євангельське: «І слово було в Бога, і слово було Богом». Згадаймо «Лямент» М. Смотрицького на смерть Леонтія Карповича, в якому, можна сказати,

---

* Тут я користуюся визначенням В. Брюховецького. Див.: До проблеми самоусвідомлення української літератури // Рад. літературознавство.— 1989.— № 9.— С. 24.

[2] Українська поезія. Кінець XVI — початок XVII ст.— К., 1978.— С. 329—330.

звучить плач над словом, яке стоїть між життям і смертю. Це передвістя долі поета — заступника скривджених, який у юрбі, серед інших несе свій хрест, сприймаючи його мов кару:

Штось то у нас под сесь час во вѣчный жаль справил?
Же сь нас, сирот убогих, въ хлѣб слова зоставил? [3]

Вічна драма імені, що починається у дохристиянських часах, переживалася ще раз через християнство.

Панегіризм — одна з ренесансних тенденцій. Про це чомусь дослідники мало пам'ятали, вбачаючи в посвятах і звертаннях до видатних осіб лише пристосовництво літератури. Певна ідеалізація ренесансу заважає розрізняти його крайні точки. Тим часом Д. Чижевський підкреслює, що «результати розвитку ренесансу не могли задовольнити в XVI ст. навіть його прибічників: ренесанс мріяв про «ентузіязм», а справді зміг розвинути лише досить холодну риторику; він мріяв про вищу, всебічно розвинену людину, а справді досягнув лише панування егоїзму та сваволі... Культурне значення ренесансу, величезна «секуляризація» культури, себто її переведення із суто релігійної до «світської» сфери, утворення до певної міри самостійної світської культури безсумнівні. Але власного змісту, крім нового ідеалу краси, ренесансові не вистачало» [4].

Ренесансні тенденції в українській поезії, тобто провідні ідеї розвитку, що народилися під впливом європейського ренесансу, реалізувалися з усіма властивими йому крайнощами. Поки ці тенденції, у даному разі віддання честі своїм героям, накладалися на процеси національного відродження, у поезії з'являються образи Костянтина Острозького, Петра Конашевича-Сагайдачного, Петра Могили — окреслюється морально-етичний ідеал як одна з прикмет національної самосвідомости. Із втратою державності ця лінія заломлюється. І коли Ф. Прокопович у драмі «Володимир» знімає посвяту І. Мазепі — це означає настання нового акту в драмі імені: література народу, що потрапляє у неволю, перестає виносити на світло своїх героїв. Таким чином, про моральний занепад можемо говорити тоді, коли йдеться про панегірики російським царям, а не раніше. Та й тут, як свідчать вірші І. Величковського, українські поети вміли самі робити висновки:

Иншій не хочет, иншій боится сказати
правди царєм. О нендзный стан царский! — з тонд знати [5].

У зображенні представників української історії помітні два рівні: власне героїчний чи ідеальний, коли перед очима читача розгортається наново вже завершений життєвий шлях. Усе, що відбувається на цьому шляху, передує подвигові в ім'я спільного блага. І другий рівень — незавершеної життєвої дороги, неоднозначного вчинку, коли автор залишає за собою не просто можливість впливу на читача, а надіється на його моральний вибір. Крім щедрості на похвалу, трапляється і скупість, яка могла свідчити про незалежність поета, зокрема тоді, коли ним був Г. Сковорода. Йому, за спостереженням П. Житецького, належить лише один «натяк на минуле»:

---

[3] Українська поезія. Кінець XVI — початок XVII ст.— С. 171.
[4] Чижевський Д. Історія української літератури.— Нью-Йорк, 1956.— С. 222.
[5] Величковський І. Твори.— К., 1972.— С. 149.

Будь славен во вѣкъ, о муже избранне,
Волности отче, герою Богдане [6].

Панегіризм в українській поезії — це, звичайно, поверхня, в якій відбилася вища санкція античного ідеалу на те, щоб прославити людське життя і зробити його безсмертним. Повинен існувати, очевидно, зв'язок між цією заданістю і тією розвинутістю художньої барокової мови, основною прикметою якої є її називна сутність. Своєрідний обряд хрещення — називання — містить у собі весь навколишній світ:

Иншій молится, яко осужденник,
Другий молится, яко должник,
Третій молится, яко неволник,
Четвертий молится, яко наємник,
Пятій молится, яко друг,
Шестій молится, яко брат,—
не стидится братію нарицати нас [7].

Українське поетичне бароко можна розглядати до певної міри як спробу наповнити власним змістом ренесансний ідеал краси. У тій функції, яку визначила для себе українська поезія, рівносильними були зближення з європейською поетичною традицією і відштовхування від неї. Характер самоусвідомлення розвивається як через аналогію, так і через опозицію. Якщо можливість аналогії випливає із своєї власної, не менш героїчної, ніж в інших народів, історії, то опозиція визначається тим, що є у ній самобутнього й неповторного і вкладається щодо цієї європейської традиції у поняття «простоти».

Це поняття не було надто окресленим, але, здається, саме неокресленість об'єднувала різних авторів, бо, відповідаючи інтуїтивному розумінню ними своєї ідентичності, таїла вічні спроби її упізнавання й окреслення. Насамперед це стосувалось мови з її, з одного боку, суто умовною «простотою», що виступає своєрідним синонімом книжності, з другого — з її ненормованістю, з тією відкритістю, що характерна співіснуванням паралельних лексичних, граматичних, фонетичних і правописних рис. Таким чином, в ідеалі «простоти», яке знаходимо у віршованих творах XVII—XVIII ст., важко вбачати бажання беззастережного й повного повернення учених людей до материнської мови як закономірного етапу освіти. І те, що І. Величковський, наприклад, ставить перед собою мету дати своєму народові такі твори, які існують в інших народів їх «природною» мовою, лише підкреслює відносне розуміння цієї природності.

Інша річ, що таке повернення, якби воно відбулося, мало б величезне значення у перспективі національного відродження, як це сталося, наприклад, у Чехії, де народна мова стала літературною. Найяскравіший представник чеського відродження Ян Благослав у своїй праці над словом керувався тим, що його переклад «не мав би жоден чех ганити» [8]. Цікаво що найближчий до нього за характером своєї гуманістичної діяльності М. Смотрицький захищав виражальні можливості своєї мови з допомогою

---

[6] Житецкий П. Энеида Котляревского и древнейший список ея // Киевская старина.— 1899.— Т. 67.— С. 141.
[7] Величковський І. Твори.— С. 142.
[8] Vlček I. Dejiny české literatury.— Praha, 1957.— S. 329.

авторитету Овідія, засвідчуючи своєрідний книжний характер самоусвідомлення української літератури [9].

Коли після програної битви на Білій Горі під Прагою у 1620 р. чеський народ потрапляє майже у тристалітню неволю, то його історія стає історією поневоленого народу, але народу, що зберіг рідну мову та пам'ять про державну незалежність. Подібно до того на Україні від 1709 р. почали говорити про історію поневоленого народу, а не про історію України [10]. З тією різницею, що період української державності не збігся з періодом утвердження народної мови як мови літературної.

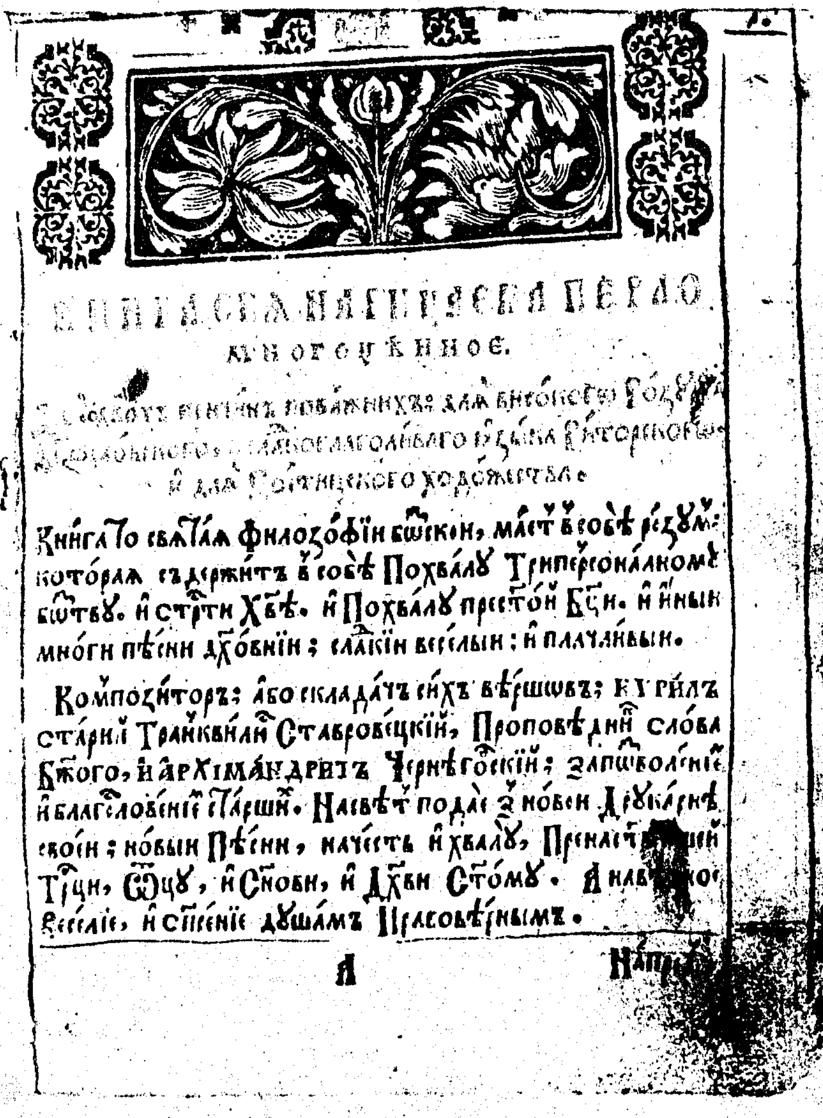
Але літературна мова не мусить бути неодмінно близькою до народної. Зрештою, паралельне існування двох мов — писемної й розмовної — характерне явище у світовій культурі. Лише тривале підневільне становище української літератури надає цій проблемі особливої актуальності. Це або служить спонукою до ретроспективного аналізу, в якому, здається, по нинішній день існують дві лінії: лінія П. Житецького, повна ясного розуміння й пояснення такої ситуації, і лінія П. Куліша, для якої ця ситуація була прикладом неправильної орієнтації, невдалого вибору, нереалізованих можливостей. Або ще гірше: проблема самоусвідомлення української літератури розглядається без цього періоду.

Найбільш переконливою у даному плані є думка Д. Чижевського про те, що українське літературне бароко йшло певним можливим шляхом розвитку, непридатність якого виявилася лише в кінці XVIII ст., «коли з меж народної єдности почали виходити вищі верстви українського народу та політичний гніт вимагав «радикального» критерію народної свідомости: таким радикальним критерієм і стала народна мова» [11].

Треба пам'ятати, що «простота» як формула усвідомлення своєї причетності до української літератури не вичерпувалася самою лише мовою, а несла на собі відбиток того нерозчленованого топосу скромності, що переходив у топос авторського самоутвердження. Йшлося не лише про вибір мови, рими, ритму, а й про наявність певної позиції та здатність її захищати, що проявляється на всіх рівнях аж до рівня жанрової свідомости, як в Острозькому ляменті. Хоча автор тут усіляко намагається підкреслити свою об'єктивність, та закони жанру, незважаючи на його помітну модифікацію, на ті «просторі рими», в яких усе «вельми щиро ся списало», усе одно на боці острозької громади, бо вона стоїть у центрі розповіді.

Спостереження над віршами названого періоду дають підстави говорити, що для тієї стихії, в якій вони функціонували, поняття «простоти» мало своє інтегральне значення. Утворювався особливий жанровий і стильовий архетип. У цьому переконує зіставлення творів, писаних латинською чи польською мовами, з творами, в яких, на думку авторів, було реалізовано потребу «простоти» як передумови існування власного письменства. Характерні ознаки цього архетипу визначаються певними обріями. Це, звичайно, не свідчить ні про недоліки, ні про переваги української поезії порівняно з поезією близьких народів, а лише про її своєрідність, що ви-

[9] Смотрицкий М. Грамматіки славенскиѧ правилноє сѵнтаґма. — Ев'є. — 1619. — Розд. О просодиї стіхотворной. (Без пагінації).
[10] Брик І. Боротьба чехів за волю.— Львів, 1937.— С. 26—27.
[11] Чижевський Д. Історія української літератури.— С. 316.

Книга сїя нарицаєтся Перло многоцѣнное.

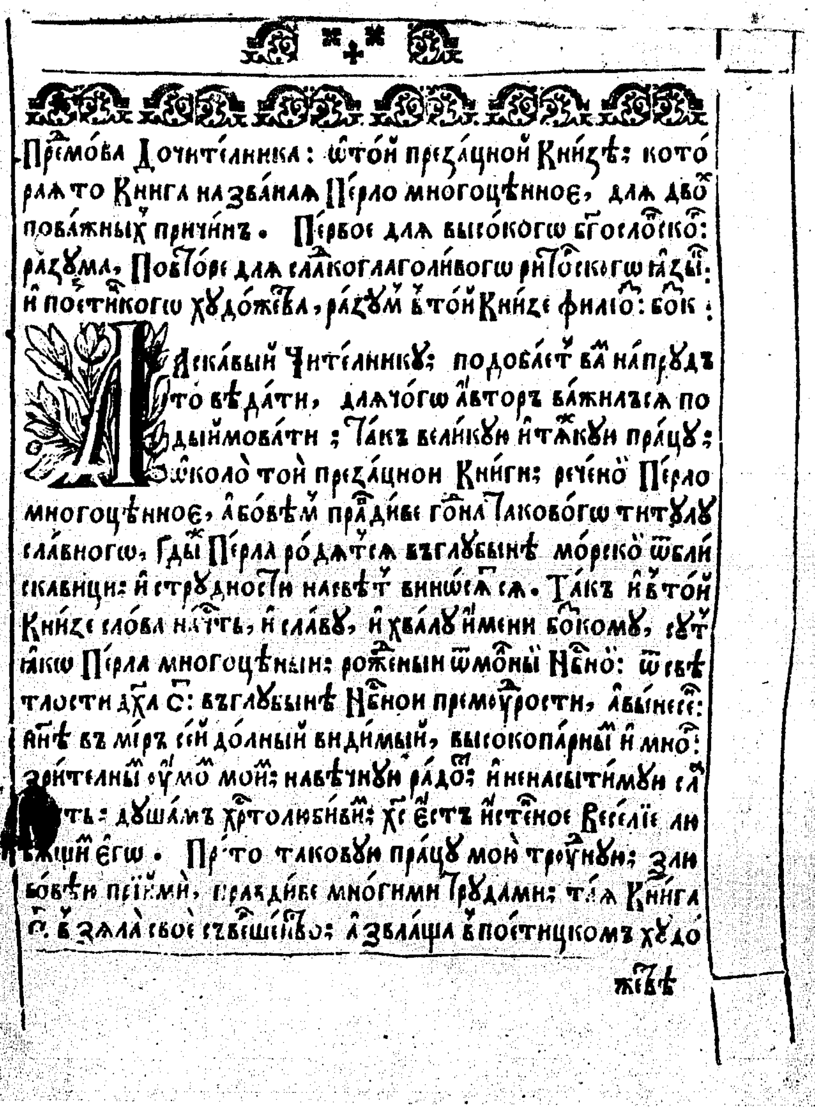
Книга то єсть Тая Философїи Божескои, маєт в собѣ розум: которая содержит в собѣ Похвалу Триперсоналному Божеству. и страсти Христовѣ. и Похвалу пресвятой Богородици. и иныи многи пѣсни духовнїи; сякїи веселыи; и плачливыи.

Композиторъ; або складачъ сихъ вѣршовъ; Кѵрилъ старцї Транквилїон Ставровецкїй, Проповѣдник слова Божого, и Архимандритъ Черниговскїй; за позволенїем и благословенїем старших. Наєвѣт подаєт з новои друкарнѣ своєи; новыи Пѣсни, на честь и хвалу, Пресвятѣйшей Троици, Отцу, и Сынови, и Духови Святому. А навеликое веселїє, и спасенїє душам Правосовѣрным.

А

Напр...

Кирило Ставровецький. Перша сторінка книжки «Перло многоцінноє». Чернігів, 1646 р.

Предмова до читателника: о той презацной Книзе: которая то Книга названая Перло многоценное, для двоповажных причин. Первое для высокого богословского разума, Повторе для сладкоглаголивого риторского языка: и поетикого художества, разум в той Книзе филосо: бож:

Ласкавый Чителнику; подобает ся напреду то ведати, для чого автор важился подыймовати: Так великую и такую працу: около той презацной Книги; реченое Перло многоценное, абовем прадиве гона Таковогω титулу славного, Гды Перла родятся в глубыне морской облискавицы: и с трудностю навет виношеся. Так и в той Книзе слова найть, и славу, и хвалу имени божому, сут яко Перла многоценныи: рожены от моны Небо: от светлости духа святого: в глубыне небной премудрости, абынесе: яне в мир сей долный видимый, высокопарныи и многозрителныи ум мой: навечную радо; и ненаситимую сладость: душам христолюбным: Хс есть истинное веселие любящим его. Про то таковую працу мою трудную: злюбовьи прийми, правдиве многими трудами: тая Книга с. в залаесое свершенство: а звлаща в поетицком художестве

Кирило Ставровецький. Початок «Передмови до чительника» з книжки «Перло многоцінноє». Чернігів, 1646 р.

ламується з допомогою цієї «простоти», відповідаючи станові самоусвідомлення, відчуттю свого національного інтересу, свого оточення та осмислення себе у світі. «Простий стиль» і «козацьке наріче» С. Величко, наприклад, розглядає як засіб, що допомагає вийти з лабіринтів чужих історичних джерел і правдиво викласти українську історію [12]. Щоправда, він тут же скептично відгукується про «непотребства панагиричніє и поетицкіе, учащимся тилко отрокомь къ видѣнію належащіе».

Характерно, що задекларована «простота» чимраз більше виливається в ускладненість поетичної мови. Опозиція між «своїм» і «чужим» вирішується так, що «своє» повинно засвідчити напружену працю над словом, творчий експеримент, в якому результати навчання в інших поглиблюються його своєрідністю.

Заклик навчатися в античних був сприйнятий своєрідно — уся українська поезія потрапляє під знак школи. Віршовані передмови до підручників, заримовані граматичні правила — спроба полегшити й зробити приємним процес освіти, виховати особистість, високий громадянський статус якої нерозривно пов'язаний з подвигом навчання, зрештою, виховати читача, посвяченого в таємницю писаного слова. Українська поезія супроводжує весь перехід від нижчої (братської) до вищої (Києво-Могилянської) школи і таким чином бере на себе відповідальність за духовне й екзистенційне буття народу. Але це, так би мовити, лише горішні пласти поезії, які виходять на соціальну практику.

Українські поети одержимі ідеєю професійного літературного навчання. Образ книги стає одним з найхарактерніших у поетичному світовідчутті, освітлюючи все навколо особливим світлом прив'язаності до книги, обов'язку перед нею. Можливо, саме тому автори того часу так люблять книжну мову своїх творів — вона, як солодкий спогад про прочитане, здатна будити асоціації, бути знаком шукання і відгадування смислу. Тому, відкидаючи весь негативний зміст, яким було наділено слово «книжність» у процесі творення історії української літератури, треба вважати його одним із ключових у самоусвідомленні української поезії XVII—XVIII ст. Книжність виступає тут як певний етнопсихологічний стереотип, впливаючи на весь розвиток поетичного мислення, починаючи з його джерел і закінчуючи критеріями оцінки твору. Це створює, ясна річ, певну елітарну ситуацію. Яким значним не був би прошарок освічених і вчених людей, він усе одно несе на собі печать соціальної замкнености. Витворюється особлива спільність світорозуміння, що випливає із спільності занять, життєвої мети, покликання, а почуття виконаного обов'язку стає невід'ємним від читання і написання книг. Згадаймо лише Д. Наливайка з його «Прозьбою чительника о час».

Бажання рівноцінності з іншими народами, як уявлялося українським поетам, могло здійснитися лише за рахунок досягнення високого мистецького рівня, а шлях досягнення один-єдиний — поетичне «трудолюбіє». Ідея мистецтва слова стає визначальною для функціонування літературного твору в усіх його сферах. Найбільше про це свідчать дві авторські передмови до читачів — К. Ставровецького у книжці «Перло многоцінне» та І. Величковського у книжці «Млеко». Якщо вірші К. Саковича можна

[12] Величко С. Предмова до чителника // Лѣтопись событій въ Юго-Западной Россіи въ XVII-мъ вѣцѣ.— К., 1848.— С. 6.

розглядати як певну реформаційну програму, то названі передмови відбивають шляхи її реалізації, що при тісному ідейному зв'язку з цією програмою визначилися іманентними законами розвитку українського поетичного слова.

Написані в різний час передмови К. Ставровецького та І. Величковського об'єднані між собою поглядом на поетичну творчість як на важку працю, результати якої важливі для усіх. К. Ставровецький наголошує на універсальній корисності своїх творів, розкриваючи при тому своє розуміння природи художнього слова, що формується теж на основі книжності, на уявленні про походження писаного слова від першоджерела, першотвору, що може дати необмежене число інтерпретацій, і ці інтерпретації виливаються у народження нових текстів. Таким першотвором виступає для усієї української поезії Святе Письмо. Мабуть, тісний зв'язок із Святим Письмом дає підстави К. Ставровецькому розглядати своє «Перло многоцінне» як першотвір для інших: «Также въ школах будучіи студенти могуть собѣ с тои книги святои выбирати вѣрши на свою потребу и творити з них ораціи розмаитіи часу потребы свои, хоч и на комедіях духовных» [13]. Подібно до того, як твір К. Ставровецького є результатом сприйняття євангельського сюжету чи традиційної молитви, так і його читач, розгортаючи зміст написаного, може творити свій текст.

Треба зазначити, як своєрідно проступає у К. Ставровецького ідея повноти літератури — задоволення усіх верств читачів, котре мислиться як жанрові модифікації одного й того ж смислу, як можливість його переведення в іншу тональність. Цікаво, що в цьому плані І. Свєнціцький підкреслював генетичний зв'язок між образом смерті Христа і одним із найцікавіших українських барокових творів — віршем К. Ставровецького «Лѣкарство розкошником того свѣта правдивоє. Пѣснь вдячная при банькетах панских» [14].

До усвідомлення повноти літературного смислу треба додати те розуміння різниці між поважним і смішним, яке знаходимо в І. Величковського. Ті самі елементи визначають, на його думку, і одне, й друге, а характер залежить лише від їх порядку:

Жартовный
єст вѣрш,
который, гды читаєтся, як вѣрш идет,
жарты тылко строит.
Леч гды в нем кождоє словко першои строки
з словами другои, противно стоячыми,
злучати будеш, зараз іншый сенс,
правдивый, укажет [15].

Формальний пошук І. Величковського має виразну патріотичну спрямованість, що видно з його відомої передмови. Бажаючи зрівняти українську поезію з поезією інших народів, він створює цілу низку віршованих зразків, які повинні переконати у виражальних можливостях рідної мови, у багатозначності й невичерпності її смислової глибини та в необхідності

[13] Українська поезія. Кінець XVI — початок XVIII ст.— С. 232.
[14] Свєнціцький І. Похоронне голосіння і церковно-релігійна поезія.— Львів, 1910.— С. 48.
[15] Величковський І. Твори. — С. 78.

продовження експерименту над словом. Carmina curiosa в І. Величковського — це «ехо», «рак лѣтералный», «рак словный», «рак прекословный», «чвогранистый», «згожаючійся», «порядный непорядок», «єдиногласный», «єдинопадежный», «азбучный», «акростихіс», «програма, анаграмма, епиграмма», «многопремѣнителный», «лябиринт», «столп», «пресѣкаємый». І коли поет каже — «а з мене тепер досыт»,— це означає, що праця над словом не має кінця.

Незважаючи на розкованість творчого пошуку І. Величковського, над ним продовжує тяжіти «гріх слова». Як справедливо зазначили В. Колосова і В. Крекотень, тут знаходимо високий ступінь специфічно літературної, письменницької, професійної свідомості, наголошення естетичної цінності інтелектуального напруження і водночас бачимо, як гріховність експерименту над словом поет пробує зняти цілковитою посвятою цього експерименту «славі божій» [16].

Розвиток вірша, на якому наголошує І. Величковський, дивним чином відповідає характеру світовідчуття у різних його часових і просторових вимірах. Химерність поетичних ліній утворює форму, що ловить голоси світу. Розірваність логічних зв'язків сприяє повноті звучання, зіткненню несподіваних понять. Світ розглянутий по годинах (денних і нічних), по хвилинах (спільних для усіх, добрих і злих, і таких, що їх не можна ніяк проминути). Найменші мірки часу тут же знову об'єднуються за чотирма сторонами світу, чотирма порами року, чотирма порами людського життя. Прожите і пізнане озивається луною, яка сплутує час, минуле з майбутнім, вступання одного в інше.

— *Что плачеши, Адаме: земнаго ли края?*
— *Рая.*
— *Чему в онь не внійдеши, боишлися браны?*
— *Раны.*
— *Не можеши ли внійти внутр єго побѣдно?*
— *Бѣдно.*
— *Или возбранен тебѣ* вход єст херувими?
— Ими.
— Откуду дѣєт *ти ся сицевая досада?*
— *С сада* [17].

Таким чином, пошуки форми, що, зрештою, відповідало усвідомленню поезії як ремесла, набутого вміння, вели до ідентичного образу світу, образу вселенської Руїни-України і творення — перетворення цього образу на рівні поетичного рядка, що вписувався у світову християнську традицію.

Однією з поважних функцій, яку поезія свідомо взяла на себе, було виховання читача. Як приклад, можна навести традиційні звертання до нього з проханням не бути надто прискіпливим, а по змозі виправляти написане, аби це було лише на користь твору. Якщо врахувати, що ці звертання переносяться з книжки у книжку, від автора до автора, то їх можна вважати не лише сповненням літературного ритуалу, що викликає наявність загальних місць. Це речі, що стосуються характеру засвоєння універсальних істин і засвідчують існування читацької аудиторії, довір'ям якої незмінно дорожать.

[16] Колосова В. П., Крекотень В. І. До питання про життя і творчість Івана Величковського // Величковський І. Твори.— С. 28, 29.

[17] Величковський І. Твори.— С. 72.

У поезії XVII—XVIII ст. бачимо повний спектр взаємин автор—твір—читач. Цей спектр формується не лише у процесі пристосування до можливостей читача та його уподобань. Поети дбають про те, щоб читач був співучасником твору, застерігають його перед ілюзорною легкістю сприйняття написаного. Вимоги до читача будуються на моральному праві автора, який віддає йому свій твір лише після довгої і напруженої праці.

Звичайно, природний розвиток авторського самоутвердження, що є однією з головних рис самоусвідомлення літератури, вносить помітні зміни у стосунки з читачем. Тут і висока самооцінка К. Ставровецького, і творчий досвід І. Величковського, який примушує його повторити українською мовою відомий латинський вірш:

Труда, сущого в писаніи, знати
Не может, иже сам не вѣсть писати,
Мнит, быти легко писанія дѣло:
три персти пишуть, а все болить тѣло [18].

На певному етапі української поезії, що розвивається під знаком «спільної користі», її автори, як стверджує Л. Баранович, починають відчувати гіркоту відчуження від свого твору:

Визнати мушу — жаль мене бентежить,
Я складав вірші — іншим честь належить [19].

У багатьох дослідженнях на адресу поетів XVII—XVIII ст. записано докори у графоманстві, багатописанні, віршоплетенні. Заради справедливості треба сказати, що на ці хвороби хворіє література всіх часів, але не це є визначальним у її розвитку. Що стосується названого періоду, то його характерні особливості простежуються за значнішими явищами, які там відбуваються і котрі приходять на зміну одні одним. Долини тіней перебувають у вічному сусідстві із світлом вершин. Це по-перше. По-друге, для усієї середньовічної культури властива глибока об'єднуюча основа, яку створює християнство. Представники цієї культури знають, що вони не відкривають істини, але істина вже відкрита і потребує лише щоденного підтвердження і пересвідчення у собі. Закономірно, що ця основа виявляє себе в українській поезії XVII—XVIII ст. загальноприйнятою образністю, спільністю тематики й лексики, прив'язаністю до джерел і залежністю від них. Але це, як переконливо свідчать віршовані твори, не служить перешкодою для авторського самовираження.

Настають нові часи і змінюється характер поетичного світовідчуття. У Г. Сковороди, поезія якого виростає з глибин християнської традиції, з безпосередніх зв'язків із Святим Письмом, уже немає тієї книжної одновимірності в заняттях літературою, яку бачимо в його попередників. Тут накреслюється перехід до зовсім іншої, більш пізньої думки про те, що кожен за своєю природою унікальний, відповідно й час кожен повинен використовувати по-своєму. Зрештою, проблеми книжника — Сковороди — мають свої акценти: по-перше, інтелектуальна праця передбачає поєднання книжок і волі. По-друге, потребує почуття міри і смаку, що в кінцевому підсумку є переходом від ученості до мудрості, до вільної думки, здорового глузду як певного заперечення книжності. Це, звичайно, лише початки

[18] Величковський І. Твори.— С. 131.
[19] Українська література XVII ст.— К., 1987.— С. 295.

нового періоду в українській поетичній свідомости. Тягар книжності як спадок попередньої літературної традиції відчував ще Т. Шевченко. Дослідники люблять цитувати рядки з вірша «А. О. Козачковському» про те, як Шевченко «списує Сковороду», але прочитаймо далі:

І довелося знов мені
На старість з віршами ховатись,
Мережать книжечки, співати
І плакати у бур'яні.
І тяжко плакать. І не знаю,
За що мене Господь карає?
У школі мучилось, росло,
У школі дурня й поховають.
А все за того п'ятака,
Що вкрав маленьким у дяка,
Отак Господь мене карає[20].

Ясна річ, не лише цей тягар школярської науки єднає Шевченка з його попередниками, а й невичерпність книжних джерел і та полемічна самосвідомість, яка характерна спробою утвердити інші форми виховання, освіти й науки. Шевченкове «І чужому научайтесь, й свого не цурайтесь» — узагальнення досвіду тієї національної самосвідомости, що заявила про свій розвиток на межі XVI—XVII століть.

Можна, звичайно, при певних уточненнях погодитися з думкою, що т. зв. «становлення» нової української літератури триває не кілька десятиріч, скажімо, від Котляревського до Шевченка, а в основному ціле сторіччя, тобто від Котляревського до Лесі Українки» [21]. Але треба погодитися й з тим, що в цьому «становленні» чинні елементи самоусвідомлення, які виробила українська література в попередні століття. Навіть якщо ці елементи історики літератури не сприймали через, скажімо, ту ж мовну розмежованість «старого» і «нового» періодів або ще через якісь об'єктивні причини, тобто навіть якщо вони не були окреслені на рівні теоретичної свідомости, то існували у свідомості творців літератури.

Кожен період історії літератури має свої особливості, але є серед них і такі, що дають змогу говорити про неї як про явище, що триває у просторі і в часі. І у пригніченій літературній свідомості, мов у кривому дзеркалі, відбиваються риси, які започаткувалися у період національного піднесення. Такою своєрідною гримасою щодо початку XVII ст., коли було проголошено необхідність будівництва власної літератури за найвищими античними зразками, виглядає порівняння у 40—50 рр. XIX ст. українських авторів з найвидатнішими представниками європейської поезії[22].

Зрозуміло, що теоретична розірваність літературної свідомости була зумовлена тим, що попередній її етап увійшов до подальшого не всіма пучками своїх структур. Тут усе заступила зміна мовної ситуації. Тепер подивімось, що у зв'язку з цією зміною залишилося поза активним функціонуванням. Насамперед ті здобутки літератури, які було досягнуто завдяки явищу диглосії — вживанню двох мов — книжної і розмовної —

---

[20] Шевченко Т. Твори: У 3 т.— К., 1963.— Т. 1.— С. 388.

[21] Грабович Г. Функції жанру і стилю у становленні нової української літератури // Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка.— Львів, 1990.— Т. CCXXI: Праці філол. секції.— С. 16.

[22] Сивокінь Г. Престижність правди і правдивість престижу // Рад. літературознавство.— 1989.— № 9.— С. 7.

і завдяки якому існувала своєрідна стихія книжності як стимул постійного навчання.

Ця стихія книжності витворювала ідею мистецтва слова, що несло в собі незаперечну суспільну користь і стояло водночас поза практичними вимогами часу, бо не пристосовувалось до цих вимог, йдучи своїми питомими шляхами. З огляду на це першочергового значення набуває для розвитку літератури виховання читача, який сприймає цінність мистецького пошуку й удосконалення. Відповідно до цього витворюється і певна елітарність літератури, літературних занять, враховуючи й читання, і формується повнота поетичного реґістру — функціонування поетичних смислів на різних рівнях. У зв'язку з цим хочу підкреслити, що мені особисто зрозуміла думка Д. Чижевського про «неповноту» українського класицизму. Дослівно це звучить так: «Коли за часів барока українській літературі бракувало деяких ґатунків, в цілому середній українець міг задовільнити більшу частину своїх літературних потреб власною літературою, часи класицизму утворили зовсім інший стан: українська література була лише якимсь можливим доповненням до літератури чужомовної» [23]. Отже, я не бачу тут спроби застосування до української літератури якоїсь теоретичної мірки «повноти», «безапеляційного» «схематичного» запозичення її від західних літератур, як це бачить Г. Грабович. Аргумент, що, на думку Г. Грабовича, у загалом «помилковій» концепції Д. Чижевського не позбавлений «якоїсь рації» [24], є для Д. Чижевського головним. Тобто він говорить про «неповноту» українського класицизму справді у функціональному плані, усіляко підкреслюючи його своєрідність. Адже й українському бароко, і романтизмові бракувало типологічних ознак, якщо виходити із загальноєвропейської моделі, але це не заважало Д. Чижевському бачити тут своєрідну «повноту» чи наближення до неї.

Тепер, немов на підтвердження думки Д. Чижевського, що прихід класицизму в українську літературу мало хто помітив, мушу признатися, що не сприймаю ні «Енеїди» І. Котляревського, ні тим паче школярських віршів XVIII ст. як класицистичних творів. Бачу в «Енеїді», вслід за П. Житецьким, закономірний результат розвитку поезії XVII—XVIII ст., такий же закономірний, як і та «неповнота», що наступила після втрати нею свого верховіття і змінила всю структуру поетичного росту. На стильові прикмети «Енеїди» не могли не впливати, очевидно, і паростки романтизму, що зріли в українському грунті.

Отже, самоусвідомлення української поезії упродовж XVII і XVIII ст., незважаючи на певні динамічні зміни, має цілісний характер, що сформувався під впливом розвитку національної самосвідомости в кінці XVI — на початку XVII ст. Суспільна функція поезії відзначається і багатозначністю, і високими вимогами до її реалізації. Як одна з основних тут виступає категорія «книжності», що об'єднує в собі уявлення про природу художнього твору, особливості мистецтва слова, пізнання й утвердження своєї самобутності. Відповідно до того і в книжній мові, крім усього іншого, треба бачити найважливіший її аспект — аспект усвідомлення цієї мови як єдиного способу досягнення поставленої мети.

---

[23] Чижевський Д. Історія української літератури.— С. 329.
[24] Грабович Г. Функції жанру і стилю...— С. 15.

Увага до поезії XVII—XVIII ст., як учить нас історичний і художній досвід, зростає тоді, коли, крім ідеї національного порятунку, українська література дістає можливість задуматися над своїми внутрішніми проблемами, бути одержимою ідеєю мистецтва слова. Тоді можна пересвідчитися, що ніякі лінії художнього пошуку не пропадають, а кожна чекає свого часу, і на багатьох прикметах новітньої поетики побачити, як глибина поетичного смислу і розвинутість поетичної мови проступають у подальших літературних епохах.

Bohdana KRYSA

THE CHARACTER OF THE SELF-PERCEPTION OF UKRAINIAN POETRY IN THE 17th-18th CENTURIES

An attempt is made to characterize the growth of the self-avareness of Ukrainian poetry in the 18th-19th centuries and its dependence upon the development of national self-consciousness in the late 16th and early 17th centuries. The author tries to find correlations between the declared poetical principles and the peculiarities of their artistic embodiment, and between the idea of equal worth of Ukrainian poetry and the literatures of other peoples and the idea of its originality. In this connection, the category of "bookishness" is defined as the key category in the growth of the self-awareness of poetry of that period.

Степан КОЗАК

МІЖ ІСТОРІОСОФІЄЮ І МЕСІАНІЗМОМ

(«Книги буття українського народу»)

Основним вихідним моментом історіософських концепцій київських романтичних месіаністів є віра у спасенну місію України. Спробуємо відповісти, які джерела й передумови цієї віри, бо ж на тлі тогочасних месіанських програм це не було відокремлене явище.

Спершу слід підкреслити, що завдяки саме духовній атмосфері романтизму месіанізм перетворився в історіософію, у своєрідну політичну філософію, що завдяки романтичним поняттям і символам він став рушійною силою національно-інтеграційних процесів. Крім того, він навчив розглядати народ в історичному вимірі, упізнавати в історичному досвіді моральну вказівку й водночас зобов'язання здійснити її у майбутньому.

З-поміж романтичних месіанських програм на слов'янському грунті така концепція виразно проявилася у «Книгах народу і польського пілігримства» Адама Міцкевича, зокрема в аналізованих тут «Книгах буття українського народу» Миколи Костомарова. Якщо характеризувати цей твір найбільш загально, то можна сказати, що «Книги буття» — це неначе історіософський трактат і водночас нове пророче об'явлення, вони («Книги») мали правити за політичну площину слов'янського порозуміння і як моральний стимул; роздумуючи про сенс і цінність життя, автор будує філософію відродження людства і досягнення «вершин людяності» за принципами Христової науки, що випливає зі сторінок Святого Письма.

Костомарівська фасцинація перспективою досягнення народом «вершин людяності», що згодом осяювала б усе людство, мала свої витоки в романтичній потребі облагородження етнічного егоцентризму чи націоналізму слабких народів, позбавлених незалежності, та в бажанні узаконити своє месіанське покликання, яким Провидіння обдарувало народобранець, здійснюючи свій спасенний план щодо людства.

Згідно з месіанськими вимогами, свою концепцію нового об'явлення М. Костомарів вписав в усвідомлювану динамічно історію людськості, яка, будучи позначена тавром декаденства, означала повільний занепад цивілізації Заходу. І це вже при своїх першопочатках, коли — читаємо у «Книгах буття українського народу» — «род чоловічний забув Бога і оддався дияволу, а кожне племено вимислило собі богів, а в кожному племені народи повидумували собі богів і стали за тих богів битися,

і почала земля поливатися кров'ю і усіватися попелом і костями, і на всім світі стало горе, і біднота, і хвороба, і нещастя, і незгода».

Характерно, що, вдаючись до мови Біблії (адже мова релігії була для романтиків мовою повсюдного вжитку), М. Костомарів, подібно до А. Міцкевича, виразив погляд, що як в ідеї сотворіння (свій початок-генезис М. Костомарів починає саме від створення світу і поділу людства на племена), так і в ідеї спасіння Біблія служить йому не лишень вихідним моментом і підвалиною християнської думки, а й людської цивілізації.

Це незвичайно важлива проблема, яка потребує ширшого обговорення. Отож пригадаймо, що Біблія, її етос, символіка, витончені засоби й стилістика справили на романтиків величезний вплив, зокрема на творців патріотичних месіанських програм, які прагнули риси біблійної прози застосувати в патріотичній публіцистиці для надання їй піднесеності, а також стислості і дохідливості, наповнення конкретністю, близькою до дійсності. Тим-то, промовляючи мовою, почерпнутою з натхненних книг, М. Костомарів підпорядкував релігійній сфері знаків національну й слов'янську проблематику, натомість вибір профетичної, пророчої манери був для нього водночас і ідейним вибором.

Біблійна стилізація починалася від звернення уваги на старозавітну проблематику, де історія людськості — це історія одного вибраного народу (і його ворогів), яким керує рука Провидіння? Власне історія єврейського народу, життя Христа і перших християн, показані в Біблії та давній традиції її фігурального викладу — це зачаток есхатологічної схеми, яка в месіанському маніфесті М. Костомарова править за систему пояснення минулого і проповідування прийдешнього. Уже перші рядки «Книг буття» витримані в каноні біблійних книг:

«Бог створив світ: небо і землю і населив усякими тварями, і поставив над усею твар'ю чоловіка, і казав йому плодитися і множитися, і постановив, щоб рід чоловіческий поділився на коліна і племена, а кожному колінові і племену дарував край жити, щоб кожне коліно і кожне племено шукало Бога, котрий од чоловіка недалеко, і поклонялись би Йому всі люди, і вірували в Нього, і любили б Його, і були б усі щасливі».

Стилістична експресія і виклад історії Божого творіння прямо вказують на Біблію як на взір і джерело. Звичайно, виклад натхненних книг — це індивідуальний твір українського месіанства, трактований в аспекті національної справи і історіософської проблематики як безпосередньо зв'язаними з традицією християнської містики. Вони зв'язані також із традицією фігурального викладу Біблії й алегоричного тлумачення натхненних книг. Це дало поштовх до подвійного, історично-пророчого розуміння історії, згідного з традицією християнської історіософії, зокрема романтичної, що трактувала Біблію як документ людського роду, його найдавнішу книгу, а насамперед як ключ до розуміння історії, сенс якої помітний і зрозумілий лише з перспективи її кінця, тобто з перспективи остаточного здійснення плану спасіння.

Поданий тут нарис есхатологічної схеми послужив М. Костомарову в його візії історії людства, яку (історію) він підпорядковував месіанській ідеї обраного народу. Згідно з таким підходом історія, показана у «Книгах буття», розвивається за ритмом, який виникає з боротьби віри з ідолопоклонством та волі з деспотизмом. Той старозавітний етос і мета-

форика спостерігаються уже в моменті відходу людей від правдивої віри, коли «род чоловічий забув Бога і оддався дияволу» й коли «кожне племено вимислило собі богів», внаслідок чого почалися війни й нещастя.

Отже, відхід від правдивої віри, від віри в єдиного Бога був причиною повільного занепаду людства. Наступні історичні епохи — це процес дедалі посиленішої боротьби Бога з дияволом, віри з безвір'ям, волі з неволею. Саме неволя, війни, деспотизм і голод — це результати зради правдивої релігії, вони є ділом сатани, що підкреслюють есхатологічні риси історії людства й відповідають Божому планові спасіння, адже важко говорити про есхатологію там, де нема гріха й падіння. Тобто драма падіння і дегенерації — це головні елементи й прикмети прийнятої тут есхатологічної концептуальності, а також оповіщення майбутньої регенерації людства й реалізації Божого циклу спасіння.

Використання есхатологічної схеми у «Книгах буття українського народу» дало низку наслідків, які проявилися у системі історіософських понять та в характері твору, враховуючи синтаксис і фразеологію. Після багаторазового повторення у різних параграфах, що «єдин єсть Бог істинний і єдин він цар над родом чоловічим», М. Костомарів, наслідуючи біблійну стилістику, розвинув цю думку в дуже повчальний спосіб:

«Немає другого царя, тільки один Цар Небесний Утішитель, хоч люди і поробили собі царів у постаті своїх братів-людей, со страстями і похотями, а то не були царі правдиві, бо цар — то такий, що править над усіма, повинен бути розумніший і найсправедливіший над усіх, а найрозумніший і найсправедливіший єсть Бог, а то царі — со страстями і похотями, а правив над людьми отець страстей і похотей, чоловікоубийця диявол».

Не підлягає сумніву, що наведений спосіб думання й образності почерпнутий з біблійного взірця. Йому притаманна схильність до конкретності, дослівності, дохідливості й однозначності, свідомий нахил до думання й образного змальовування, наближеного до щоденного мислення звичайної людини. Це є основна теза Біблії, костомарівська ж концепція стилізації прямує до того, щоб поетику конкретності, стислості й простоти не відділяти від піднесеності й узагальненого стилю, які також прикрашають книги натхненних пророків.

З цим безпосередньо пов'язується система повторень, яка має джерело також у біблійній стилістиці, хоч здається, що свій вплив мала тут патристична традиція і зразки античної риторики. Не вникаючи в деталі таких впливів та залежностей, можна на основі літератури предмету ствердити, що повторюваність мотивів, розроблення одної й тої ж теми в іншій формі, зі зміною розміщення акцентів та згідно з провідною думкою — усе це характерні рими месіанських програм, які опирались на Біблію як узірець, докладніше — на Євангеліє.

Така євангельська стилізація, що поєднувала фігуральний виклад Старого Завіту зі спробою інтерпретації релігійних і моральних правд, була добрим введенням у систему знаків, цінностей і мети месіанської програми українського романтика. Насиченість тексту біблійним етосом, зі схильністю до щодення простої людини, мала однозначну дидактичну вимову. М. Костомарів був надто добрим публіцистом і розумів, що в ситуації відступництва від правдивої релігії й зради Бога (причин падіння та деградації людського роду), найкращим способом буде принцип безкомпромісної моралі, який нагромаджує навколо цієї проблематики високі емоціо-

нальну й чуттєву температури, котрі підносили моралістику до рангу пророцтва. Тим-то київський месіаніст рішуче таврує ідолопоклонство, внаслідок якого «одна половина людей стала рабом другої», а далі в піднесеному стилі картає ось як:

«І ті царі лукаві побрали з людей таких, що були сильніші або їм нужніші, і назвали їх панами, а других людей поробили їх невольниками, і умножились на землі горе, біднота і хвороба, нещастя і незгода».

Наведений уривок свідчить, що авторова рефлексія випливає з турботи про людину, її моральне й суспільне становище. Проте не слід забувати, що уявою М. Костомарова володіє думка про «Боже покликання» людини. Це випливає з факту, що людина була створена на Божу подобу і як такій їй суджено зустрітися з Богом. Бо ж подібність людини до Бога зобов'язує її жити так, аби вона якнайбільше наблизилася до Бога. Так на щодень здійснюване у власному житті «Боже покликання» вміщає у собі визнання абсолютної вартості людської особи, обдарованої гідністю «Божої подоби».

Звідси вболівання М. Костомарова за падіння і деградацію людини та рішучість щодо всяких поділів і якої-небудь домінації людини над людиною, позаяк це не відповідає його призначенню, що більше — наводить на неї різні нещастя, біду й недолю, а навіть утрату волі.

Рефлексія автора «Книги буття» мала тут джерело в іще одному біблійному посланні. З описів творення світу й людини першої книги М. Костомарів добре знав, що світ створено для людини і з огляду на неї. Небо і земля та все, що є на них: світло, зорі, тварини, риби, птаство, усякі живі істоти і вся природа — усе це бере участь у житті й долі людини. Воно, лише воно, а не друга людина, є предмет його домінації, хоч і в його правильно усвідомлюваних інтересах лежить злагода людини з природним оточенням, адже ж людина разом з усім сотворінням становить органічну єдність попри те, що її останньою покликано жити, а все створене перед нею було їй дароване й підпорядковане. Звернімося до відповідного тексту:

«І вчинив Бог земну звірину за родом її, і худобу за родом її, і все земне плазуюче за родом його. І бачив Бог, що добре воно.

І сказав Бог: «Створімо людину за образом Нашим, за подобою Нашою, і хай панують над морською рибою, і над птаством небесним, і над худобою, і над усею землею, і над усім плазуючим, що плазує на землі».

І Бог на свій образ людину створив, на образ Божий її Він створив, як чоловіка та жінку створив їх.

І поблагословив їх Бог, і сказав Бог до них: «Плодітеся й розмножуйтеся, і наповнюйте землю, оволодійте нею і пануйте над морськими рибами, і над птаством небесним, і над кожним плазуючим живим на землі!»

І сказав Бог: «Оце дав Я вам усю ярину, що розсіває насіння, що на всій землі, і кожне дерево, що на ньому плід деревний, що воно розсіває насіння,— нехай буде на їжу це вам!

І земній усій звірині, і всьому птаству небесному, і кожному, що плазує по землі, що душа в ньому жива,— уся зелень яринна на їжу для них». І сталося так».

Отож біблійний автор показує людину як звершення усього створеного і водночас підкреслює, що вже від першого моменту існування її стосунки зі світом сповнені були великої злагоди, що й змальовує Біблія

в образі раю. Проте після гріхопадіння, коли людина відійшла від ідеальних райських умов, ці взаємини можуть зберігатися й надалі лише з умовою, що не помножуватиметься кількість людських відступництв і людина позбудеться гріховності.

Порушені тут питання незвичайно важливі для розуміння усієї біблійної інспірації «Книг буття українського народу» та історіософських концепцій разом із суспільним радикалізмом автора та його політичними пропозиціями.

З наведених раніше міркувань і цитат видно, що біблійний патріархізм у концепції М. Костомарова відігравав істотну роль. Невипадково ж у «Книгах буття» раз у раз помітна ідеалізація первісного суспільства або первісних форм суспільного буття, позбавленого будь-яких поділів, ієрархії, гніту, гонінь і неволі. У такому контексті набагато легше зрозуміти запропонований автором зразок — Козаччину, тобто, як формулює автор, «козацьке братство», де всі були рівні й вільні, де все було спільне і де з пошаною ставилися до релігії батьків і християнських принципів життя. Сподіваюсь, що цей суспільний радикалізм М. Костомарова зарисується ще чіткіше, коли візьмемо до уваги, що його джерелом були не тільки твори Руссо, Гердера, Ламенне, Фур'є, Сен-Сімона або Міцкевича, а передовсім біблійні зауваги.

А надто слід пам'ятати, що Біблія вказує шлях, яким Бог веде народ у майбутнє. Воно ж найбільше інтригувало месіаністів, які розуміли, що важко бути переконливим у провіщанні нового плану спасіння, не беручи на підмогу санкціонованого християнською традицією пункту виходу й пункту приходу. Адже, розпочинаючи діалог з народом Ізраїля, Бог заповів йому універсальну спасенну місію. Час його дочасного буття й паломництва — це (за книгами Старого Завіту) — приготування людства до приходу Месії й Спасителя.

Нав'язуючи до цього біблійного мотиву та змальовуючи послідовне зростання лиха, конфліктів, нещасть, суперечок і воєн як відступництва й ідолопоклонства, М. Костомарів пише:

«Євреїв сам Господь вибрав і послав до їх Мойсея, і постановив їм Мойсей закон, що прийняв від Бога на горі Синайській і постановив, щоб усі були рівні, щоб не було царя між ними, а знали б одного царя Бога небесного, а порядок давали б судді, котрих народ вибирав голосами. Але євреї вибрали собі царя [...], хоч який добрий чоловік буде, а як стане самодержавно панувати, то зледащіє [...]. Тим і євреї, які поробили собі царів і забули єдиного царя небесного, зараз одпали од істинного Бога [...]. І покарав їх Господь: пропало і царство їх, і всіх забрали в полон халдеї».

Цю філософію М. Костомарів використав як ключ до зображення й оцінки подальшої історії людства, яку бодай найзагальніше треба тут обговорити. Отож згаданим уже чином провинилися пізніше ще й греки й римляни, імператор яких нарік себе богом. Вони зазнали за це жорстокої кари. Але Бог змилосердився і задумав відкрити людям правду, щоб вона визволила рід людський. І послав він на землю свого сина Христа. І коли народ став схилятися до правди, яка принесе йому волю, римський імператор наказав убити Христа. За цим почалися переслідування християн, та вони не припинили поширювання Христової науки, тому що цілі когорти людей почали вже навертати греків, іспанців, німців, англійців та інших

«старших братів». Прийшла черга і на молодших братів з Яфетового покоління — слов'ян, до яких — читаємо у «Книгах буття» — Бог «послав двох братів: Костянтина і Мефодія і духом святим покрив їх Господь, і переклали вони слов'янською мовою святеє письмо і відправити службу Божу постановили тією ж мовою, а сего не було ні в романців, ні в німців, бо там по-латинськи службу одправляли, так що романці мало, а німці всі не второпали, що їм читано було».

Ставши християнами, слов'яни,— пише М. Костомарів,— як найбільш правовірні й найбогобоязніші були покликані здійснювати ідею людяності й Божого Царства на землі. Проте й вони не встереглися лиха, передусім усобиць і незгоди: прийняли від «старших» братів» володарів і панів, чого в них майже не було, і що своєю чергою знищило їхній давній добрий патріархальний устрій. Настав поділ на панів і невільників, запанувала гординя й сваволя. Тому й зазнали покарання: поневолили їх різні народи.

Однак силою Божого милосердя,— продовжує наш месіаніст,— виникли три держави: Польща, Литва й Московщина. У Польщі горланили про волю і рівність, але розпаніла шляхта загнала народ у страшну неволю. У Московщині була вільна Річ Посполита Новгородська, та коли пани стали володіти, вона теж упала: а владарювати-бо почав московський цар, який цілував ноги татарському ханові: цар довів народ до одуріння своєю жорстокістю, кажучи величати себе богом.

Одна лиш Україна,— констатує мегаломанським і страждальницьким тоном М. Костомарів — попри свою злуку з Польщею як сестра з сестрою, устереглася від зіпсованості, бо ж вона не любила ні царя, ні пана, і створила для себе Козаччину, де кожен був вільний і рівний, де панувала християнська чистота, що випливала з любові до принципів віри, що її — як і всю християнську Європу — козаки обороняли від бусурманського нашестя. У цих та інших заслугах «громадянам Козацької республіки» відмовляли польські і московські володарі, які заздро дивилися на неї й не могли стерпіти «християнського братства». Отак і почалися чвари, наростали конфлікти і ненависть, раз у раз спалахували криваві війни, що нищили землю, майно України і знесилили її так, що стала здобиччю оцих заздрісних сусідів, які й поділили її між собою.

Таким чином, ми станули впритул до кульмінаційного моменту плану спасіння українського месіаніста, за яким нічим не заплямована, проживаюча в «християнському братстві» й з великими заслугами перед Європою Україна була неначе невинно розп'ята. Смисл цієї думки, що випливає з новозавітних книг, дуже добре зрозумілий. Подібно як у Міцкевичевих «Книгах», так і тут народ-обранець, народ-Христос не може загинути, бо ж згідно з покликанням суджено йому звестись-воскреснути й здійснити свою місію.

Розгляньмо ці питання більш детально, звертаючись і до біблістів. Отже, ідея національного месіанізму, яка по-різному проявляється у багатьох романтичних мислителів, спиралася, як знаємо, на передумові, що Христос є основою універсальної місії одкровення і спасіння. Роздуми над смислом спасіння виникали у християнській традиції з переконання, що Ісус — Месія, цебто відповідь Бога на месіанські сподівання Ізраїля. Силою цього Христос був не тільки «живою дійсністю» у сучасності, а й повсякчасною живою надією, яка знаменує його есхатологічний почин.

У такому контексті есхатологія — це вирішальне Господнє втручання в історію за допомогою Месії-Спасителя. Згідно з біблійною теологією (В. Гаррінгтона) — це одна з найстародавніших формул, у якій виражена вся віра первісної Церкви. Натомість Месія-Спаситель займає центральне місце в теологічній думці первісних християн і грунтується на сприйнятті двох істотних елементів святої історії, а саме: Христос воскрес, але історія спасіння не була перервана. Христос надалі виконує свою роль посередника всієї перехідної доби.

У цій думці — ключ до месіанізму, зокрема до христології як історії визволення, що розгортається у часі та розкриває смисл еволюції розуміння ролі Христа й ідеї спасіння. Ясна річ, пошуки романтичних месіаністів за «універсальною регенерацією» людськості базувалися на згаданому біблійному засновку. Різниці й неузгодженості, наявні в їхніх месіанських концепціях, були наслідком змішування суспільно-політичної перспективи з есхатологічною, історичного й есхатологічного розуміння людського призначення, а також самої суті месіанізму. У цьому контексті не слід пропустити повз увагу концепцій передусім Фур'є і сен-симоністів, котрі як «колективісти» основну увагу в ідеї спасіння перенесли з виняткової людини-месії на весь народ, відновлюючи цим самим старозавітну формулу вибраного народу. Саме ця концепція знайшла своє яскраве вираження у «Книгах» А. Міцкевича.

Характерно, що в пошуках шляхів спасіння в історії та збудування «Царства Божого на землі» український месіаніст поєднав концепцію політичного федералізму (йдеться про концепцію слов'янської федерації, щоправда ближчої до концепції релігійно-племінної громади, та з виразними прерогативами й політичними установами) з ідеєю удосконалення суспільства в дусі євангельських засад і Христової науки, яка є вихідним моментом в одержанні месіанського покликання і здобутті необхідних високих чеснот і прикмет, які б гарантували ймовірність піднесення народу на вищий щабель християнського вдосконалення і правди. На думку М. Костомарова, «Син Божий прийшов на землю, щоб одкрити людям істину, щоб тая істина свободила рід чоловічий, і навчав Христос, що всі люди братія і ближні, всі повинні попереду любить Бога, потім один другого, і тому буде найбільша шана од Бога, хто душу свою положить за други своя. А хто перший між людьми бути хоче, повинен бути всім слугою».

Звідси й бачимо, що суспільні заклики «Книг буття» мали й дидактичну спрямованість, яка наказувала допомагати переслідуваним, нещасним і гнобленим: вона й вказувала, що Христос сам дав приклад, бо ж «був найрозумніший і справедливіший з людей, стало буть, цар і пан, а явився не в постаті земного царя і пана, а народився в яслах, жив у бідності, набрав учнів не з панського роду, не з учених філософів, а з простих рибалок, і став народ прозрівати істину і злякалися філософи і люди імператора римського, що істина бере гору, а за істиною буде свобода, і тоді вже не так легко буде дурить і мучить людей».

Звертаючись до джерел християнської суспільної науки, М. Костомарів використав її ключовий момент, тобто слова Христа, що блаженні вбогі духом, бо їхнє Царство небесне [...] блаженні голодні та спраглі правди, бо вони нагодовані будуть» (Єв. від Матвія 5.3—6). Отже, Бог, який став людиною, вибрав умови бідних і суспільно впосліджених людей як най-

більш відповідні в ділі людського спасіння. Саме з цими людьми Христос завжди ототожнював себе, таких людей мав у своєму оточенні, здобував їхнє довір'я, хотів бути для них зрозумілим та вірогідним. Ось тому найбільші правди своєї науки ілюстрував притчами й образами, почерпнутими з життя бідних людей, возвеличуючи будь-яку моральну, матеріальну кривду й біду людей, робив її виразом і носієм очікуваного нового откровення — пришестя.

Напрямок христологічного мислення М. Костомарова розкрити легко: тільки в дусі Христової науки можна визволитися від нужди й приниження, адже Бог справедливо ставиться до гноблених, підтримує знедолених, помагає їм і нагороджує актом ласки й благословення. Гноблення інших людей і використовування убогих — це образа і свідоме відступництво від Бога, бо ж, як нагадують біблісти, «хто гнобить бідняка, той осквернює Творця» та «хто насміхається з убогого, зневажає Творця».

Не можна сумніватися, що автор «Книг буття українського народу» з палкістю перших християн виступає проти суспільних теорій, опертих на гнобленні, ненависті і завоюваннях, протиставляє їм євангельську любов, добачаючи в ній основний чинник людської злагоди: адже воно неправда, «буцім установлено від Бога, щоб одні панували й багатились, а другі були в неволі і нищі, бо не було б сього, скоро б поприймали щире євангеліє: пани повинні наділяти нищих, і нищі стали б также багаті: якби була на світі любов християнська в серцях, то так було б: бо хто любить кого, той хоче, щоб йому було так же хороше, як йому».

У добу романтизму мало хто, крім М. Костомарова, проголошував палкіш, що лишень моральне оновлення спроможне відродити міжлюдські взаємини, піднести на вищий рівень цивілізацію та гарантувати волю. Український месіаніст був певний, що нема іншої дороги до Царства Божого на Землі, як також введення засад християнської моралі до політичного й суспільного життя, до відносин між народами й державами. Найвищим добром вважав застосування у збірному житті солідарності, опертої на біблійній любові до ближнього: «І жили християни братерством, усе в них було общественне, і були в них вибрані старшини, і ті старшини були всім слугами, бо Господь так сказав: «Хто хоче першим бути, повинен бути всім слугою» (Єв. від Матвія. 20.27).

Суспільний етос, що так рішуче лунав зі сторінок «Книг буття», виникав з авторської христологічної вимоги і є водночас відповіддю на питання про прикмету християнської етики, яка наполягає не тільки на радикальному порванні з лихом й недопустимості будь-якого лиха. Цим і слід пояснювати гостроту костомарівського засудження відступників, ідолопоклонників і людей на керівних становищах, що й довело людськість до занепаду, деградації й неволі.

Саме це засвідчує історія людства, яка, на думку українського історіософа, що вже тут підкреслювалося, споконвіку була позначена тавром декадентства. Уже «тоді імператори римські і пани, і чиновні люди, і вся челядь їх, і філософи піднялись на християнство і хотіли викоріниτи Христову віру, і гибли християни, їх і топили, і вішали, і в чверті рубали, і пекли, і залізними гребінками скребли, інші тьмочисленні муки їм чинили».

Такі процеси більш або менш посилені й з перемінним успіхом простежуються М. Костомаровим і в наступних історичних епохах. Тут він є при-

хильником погляду — характерного, зрештою, для романтичної філософії, що людство, прямуючи до наперед визначеної долі, проходило й проходить різні стадії розвитку: період молодості, зрілості й старості. Зводячи розвиток усього людства до розвитку одиниці — схема введена, як знаємо, Й.-Г. Гердером і розвинена Г.-В.-Ф. Гегелем — український месіаніст стежить за першим періодом буквально з Біблією у руці й творами про стародавню історію Греції та Риму.

З молодохристиянською ревністю він змалював і наступну добу — драматичний час середньовічного християнства, коли королі і пани взяли гору над усім і, щоб удержати народ у ярмі, «наробили ідолів, одвертали людей од Христа і казали кланятися ідолам і битися за них». З ще більшою полум'яністю М. Костомарів заглиблюється у чергову стадію, яка становить синтез двох перших, тобто новітні часи. Вони знаменні посиленням і загостренням конфліктів, сильним зударом земських дочасних справ зі справами трансцендентними та вічними, політичних із релігійними, змаганням до волі й їх систематичним наростанням.

На думку автора, народи якраз охоплені вогнем цієї боротьби, наслідками й похідними процесами, що є доказом людського занепаду й здичавіння. Їх добре бачить М. Костомарів, який стежить за ними передусім крізь слов'янську призму, бо ж слов'яни — за Й.-Г. Гердером підкреслює автор — були надією Божого провидіння у майбутньому відродженні людства. До того ж «і панів у слов'ян не було, а були старшини, хто старший літами і до того розумніший, того й на раді слухають». Але й вони, а особливо поляки й москалі, не встояли перед напором зла, поприймали князів і бояр та й ходять у рабських кайданах, накинених царями, князями й панами, попадаючи дедалі в ще більше поневолення. «І покарав Господь слов'янське плем'я гірше, ніж другії племена, бо сам Господь сказав: «Кому дано більше, з того більше і зищеться». І попадали слов'яни в неволю до чужих: чехи і полабці до німців, серби і болгари до греків і до турків, москаль до татар». Натомість автор ідеалізує або просто перебільшує, що можна пояснити прийнятою месіанською концепцією вибраного народу — представляючи історію України: ця історія сповнена особливо драматичних подій, унаслідок яких Україна втратила самостійність і стала здобиччю загарбників, зазнала денаціоналізації, релігійного гніту. Наслідуючи біблійну стилістику, М. Костомарів із болем пише: «І хотіли пани зробити з народа дерево або камінь, і стали їх не пускать навіть у церков хрестить дітей і вінчаться, і мертвих ховати, а се для того, щоб народ простий утеряв навіть постать чоловічу. І козацтво стали мучить і нівечить, бо таке рівне братство християнське стояло панам на перешкоді».

Заторкнута проблема виходить поза одиничний приклад, скоріш набуває універсального виміру людської екзистенції, позаяк стосується не лишень питань гуманності й любові до ближнього, а й діяльності людини взагалі, яка повинна бути націлена саме на людину й чинення добра. Звідси також випливає волання М. Костомарова шанувати основні правди біблійного послання Декалогу, що вже само собою унеможливлювало б усяку ненависть, зло й домінування людини над людиною.

Порівнюючи думки українського історіософа з Біблією і міркування біблістів, доходимо висновку, що автор «Книг буття» був палким сповідником Біблії і свої обов'язки супроти ближнього поставив на рівень з обо-

в'язками перед Богом, бо ж одні й інші були для нього міцно взаємозв'язаними.

Як людина віруюча і палкий захисник української Церкви, Микола Костомарів був пересвідчений, що релігія — на чому наголошує сучасна біблістика — це не лише зв'язок людини з Богом, релігія — це також зв'язок людини з людиною, зв'язок людини з людиною — це співкомпонент, елемент релігії. Віра й поведінка, релігія й життя щільно з собою зв'язані. Не можна сповідувати Бога, а водночас ламати етичні засади Десяти заповідей. Постави етична й релігійна взаємно обумовлюються: усяке їх роз'єднання суперечить розумінню релігійності та моралі.

Наведена думка сприяє виявити один істотний момент концепції М. Костомарова, який випливає з мети месіанізму й духа христології. Ця мета здобуття народом найвищих моральних прикмет, їх захист, закріплення, борення песимізму і натхнення співземляків надією і вірою, що їхня вірність релігії Христа, їх оборона та волелюбно-самостійницькі змагання будуть сторицею винагороджені. Адже Христос учинить справедливість саме до гноблених, чесних і покривджених; ламання і нехтування засадами християнської моралі будуть покарані. І ось, гостро засуджуючи польських володарів і російських царів як винуватців нещастя і страждання українського народу, М. Костомарів для подолання песимізму і збудження «приспаної волі» констатує, що всі ці дії й заходи загарбників нічого не дали, бо ж Україна надалі живе. «Не пропала вона, бо знати не хотіла ні царя, ні пана, а хоч і був цар, та чужий, і хоч були пани, та чужі, і хоч з української крові були ті виродки, одначе не псували своїми губами мерзенними української мови і самі себе не називали українцями [...]».

Це знаменний момент у месіанській концепції М. Костомарова. Саме з цього моменту його історіософські погляди стають більш чіткими і спрямованими. Згідно з авторським задумом і внаслідок відповідної ситуації почала кристалізуватися хронологічна концепція історії з виразним релігійно-етичним характером. Її ядром і основою є історіософія, яка показує український народ в аспекті терпіння та систематичного наближування до свого великого призначення — історичної місії, яка в дану епоху випала саме на його долю. Ця місія спасіння є Божою винагородою і актом милості, що засвідчують Господню присутність у сучасному світі, серед вибраного народу. Крім того, необхідно пригадати, що філософія історії доби романтизму за основне поняття мала поняття «дух історії», «дух часу», що було панівним напрямком у дану епоху. Він (дух) визначав завдання, яке людство або народ мають здійснити в цю епоху (згідно з відповідною фазою її розвитку).

Бачимо, що представляючи героїчну і мученицьку історію українського народу, Микола Костомарів дотримувався свого біблійного джерела і романтичного «духа часу», завдяки яким ця історія набрала містичних рис, а український народ правдивості свого месіанського покликання, вирішеного волею Божого Провидіння.

З погляду вірогідності це були незвичайно вмілі й відповідні заходи. Найбільш вірогідний автор хотів бути, очевидно, стосовно братів-слов'ян, передусім з уваги на згадувану концепцію слов'янської федерації. Звідси оця концепція вибраного народу, ідеалізація релігії та українських традицій, зокрема Козаччини як найбільш демократичної форми державності, яка робила неможливими невільничі відносини, де не було панів, а всі

були рівні й вільні: «І день від дня росло, умножалося козацтво, і незабаром були б на Вкраїні всі козаки, усі вільні і рівні, і не мала б Україна над собою ні царя, ні пана, опріч Бога єдиного, і дивлячись на Україну так би зробилось і в Польщі, а там і в інших слов'янських краях».

Але володарі й пани, які так ревниво захищали свої привілеї та багатство, не допустили, аби так сталося. Крім того, слов'яни,— звичайно, крім українців,— уже раніш підпали під вплив «старших братів», тобто німців і французів, завели в себе королів, князів, графів, панів і цим занапастили свій давній і добрий патріархальний устрій і віру: «І Слов'янщина хоч терпіла і терпить неволю, то не сама її створила, бо і цар і панство не слов'янським духом створені, а німецьким або татарським [...]. Істинний слов'янин не любить царя ні пана, а любить і пам'ятає одного Бога Ісуса Христа, царя над небом і землею».

Це звинувачення чужинців і вказування їх як причину будь-яких нещасть і лиха почерпнуто з ідеології російського слов'янофільства і мало на меті залагодити міжслов'янські упередження та поправити їх добре самопочуття й наблизити до себе. Звичайно, М. Костомарів хотів тим самим здобути прихильність і довір'я до свого народу, який попри тяжкі випробування історією, сповненою приниження і страждань, вистояв і зберіг предківську віру та традиції, Христову науку, одно слово, вірність Богу. Це кульмінаційний момент у концепції М. Костомарова, бо ж згідно з біблійною теологією (зокрема Дж. Мейєндорфа), відкидаючи Бога, людська свобода фактично нищить сама себе й перестає існувати. Поза Богом людина перестає бути автентичною і повністю людяною. Легко збагнути хід думки Миколи Костомарова: у новітньому світі саме Україна уособлювала ідею віри й волі, чужі їй були фальшиві боги мамони, користолюбства й прибутку, вона не вела загарбницьких воєн, навпаки,— скріплювала братерство й справедливість, на чому автор постійно наголошував в інтерпретації історії України. Українську історію наш історіограф трактував не лишень як символічну історію волі, а й як образ, фігуру майбутнього, опертого на братерстві й солідарності народів, світового ладу. Народ, якого переслідувано і котрий боровся проти всякого зла й лиха, цей народ є наче метафізичним уособленням жертвенності й героїзму, винесеним на вершини в романтичній ієрархії цінностей.

Важко переоцінити значення месіанського етосу в оцій ієрархії цінностей. Можна його розуміти — на що вказують дослідники — як ідею християнізації політики та введення етичного кодексу у взаємини між народами, що виелімінує з них право сильнішого. Але треба також пам'ятати, що виносячи так високо терпіння і жертвенність, М. Костомарів у євангельській формі порівнює страждання і жертвенність українського народу з терпінням і жертвою Христа. Ця аналогія стосується як подібності мученицької долі, так і універсального смислу жертви.

Таким чином, ми наблизилися до кульмінаційного моменту христологічної концепції М. Костомарова, згідно з якою Україну ототожнено з Христом. Як і Христос, вона страждала і була розп'ята на хресті історії, але знов об'явиться у совісті повсякчасного «духа людяності», і це воскресіння стане початком переміни в духовному відновленні світу та ерою волі в історії людства. Адже — читаємо у «Книгах буття» — «Христос-цар свою кров пролив за свободу рода чоловічого і оставив на вік кров свою для питанія вірним».

Це не означає, що народ-месія споживатиме її у покорі та стражданні, не борючись проти поневолювачів і намагаючись здійснити свою спасенну місію. Як і кров, пролита Христом і залишена на повсякчасне споживання для спасіння людства, так і кров та жертва українського народу, народу-месії, кличе слов'янських побратимів до нового причастя і життя. Отже, не пасивне очікування на Божу заплату за кров і муку, а опромінений світлом месіанського призначення народ-месія закликає слов'янських співплемінників до дії, до самовідданої й солідарної праці-боротьби в ім'я слов'янської федерації, яка поклала б початок новому життю народів у найдосконалішій, дотепер небаченій в історії формі, тобто у федераційному союзі народів-побратимів. Народів, споріднених християнською та культурною традицією, історичною долею, етнічною близькістю, спільною ідеєю та месіанським призначенням і обов'язком щодо людства.

Не можна мати сумніву, що ці характерні для романтичної історіософії міркування М. Костомарова вибігали у близьку й далеку прийдешність, бо лише прийдешнє принесло в собі надію здійснення найбільшої мрії українського романтика — мрії про вільну батьківщину та вільну сім'ю слов'янських народів. Як бачимо, «Книги буття українського народу» — це класичний твір романтичного месіанізму, в якому інспірація релігійна поєднана з політичною ідеєю, а провідним мотивом твору є філософська концепція, що поєднує християнізм з ідеєю свободи.

Отож, з-поміж романтичних філософсько-месіанських концепцій виникла ще одна їх історіософсько-христологічна різновидність, яка була неначе новим пророчим откровенням, а також мала служити як площина політичного порозуміння слов'ян та засіб морального вдосконалення людства. У прикінцевих параграфах «Книг буття українського народу» фінальні авторські роздуми з приводу цієї концепції були розвинуті в романтичну «філософію дії» та відзначаються майстерною біблійною стилістикою, яка зберігає усі риси пророчо-месіанського послання:

«Лежить в могилі Україна, але не вмерла. Бо голос її, голос, що звав всю Слов'янщину на свободу і братство, розійшовся по світу слов'янському. І одізвався він, той голос України, у Польщі, коли 3 мая постановили поляки, щоб не було панів, а всі були рівні в Річі Посполитій, а того хотіла Україна ще 120 літ до того. І не допустили Польщу до того. І розірвали Польщу, як раніше Україну.

І се їй так і треба було, бо вона не послухала України і погубила сестру свою. Але не пропаде Польща, бо її збудить Україна, котра не пам'ятає зла і любить сестру свою, ніби нічого не було між ними.

І голос України відізвався в Московщині, коли після смерті царя Олександра хотіли прогнати царя і панство й установити Річ Посполитую, і слов'ян поєднати по образу іпостасей божественних нерозділимо і незмістимо; а сього Україна ще за двісті років до того хотіла.

І не допустив до того деспот, одні положили живот свій на шибениці, других закатували в копальнях, третіх послали на заріз черкесові. І панує деспот кат над трьома народами слов'янськими, править серед німців, псує, калічить, нівечить добру натуру слов'янську і іншого не робить.

Бо голос України не затих. І встане Україна з своєї могили і знову озоветься до всіх братів своїх слов'ян, і почують крик її, і встане Слов'янщина, і не позостанеться ні царя, ні царевича, ні царівни, ні князя, ні графа, ні герцога, ні сиятельства, ні превосходительства, ні пана, ні боя-

рина, ні кріпака, ні хлопа — ні в Московщині, ні в Польщі, ні в Україні, ні в Чехії, ні в хорутан, ні в сербів, ні в болгарів.

І Україна буде непідлеглою Річчю Посполитою в союзі слов'янськім. Тоді скажуть всі язики, показуючи рукою на те місто, де на карті буде намальована Україна: «То камень, него же не берегоша зиждущії, той бисть во главу угла» / «камінь, що його будівничі відкинули,— той наріжним став каменем»/.

Процитовані тут кінцеві параграфи месіанської програми Костомарова переконливо доказують, що наш романтичний пророк усі свої історичнорелігійні роздуми та історіософські концепції підпорядковував патріотичновизвольній ідеї; уміло поєднуючи релігійний месіанізм із національним, створив підвалини федерації для розсвареного «слов'янського братства» та передумови для загальнолюдського суспільного поступу. І нарешті, указуючи на заслуги України у визвольно-демократичній боротьбі, на польську конституцію 3 травня та повстання декабристів, М. Костомарів викрив свої демократичні погляди, поширенням яких прагнув прискорити рух світу на шляху до поступу всіма можливими засобами, у тому числі збройною боротьбою.

Такий фінальний задум М. Костомарова. Само собою зрозуміло, що шлях до нього не був простий ані легкий. Адже представлений у наведених висловах та міркуваннях план спасіння «Книг буття» М. Костомарів наповнив — у чому можна було переконатися — своєрідним історіософським змістом, конкретизуючи водночас свою візію історії людства й узаконюючи звернене до всього слов'янського світу своє спасенне месіанське откровення й призначення.

Як уже згадувалося, у його основі лежить історіософський біблійний ідеалізм, згідно з яким християнська віра — це жива віра, вона випливає з вірності й єдності з Богом, з досвіду Бога, який вибрав свій народ. Натомість кожне нещастя народу є результат відступництва, гріха, ідолопоклонства та загального морального падіння. Отож, немає різнобою між релігією і мораллю, людина породжує зло. Уперше це сталося тоді, коли людина відлучилася від Бога. Натомість роз'єднана з Богом людина сама стає джерелом гріха, лиха та всякого зла. Принцип взаємозв'язку між гріхом і падінням М. Костомарів послідовно зберігає. Це випливало з його переконання збереження віри, її принципів та довіри до Бога, що є основною передумовою, якій мусить відповідати вибраний народ, віра якого проявилася як у слові, так і в ділі.

Така ідеалізація «вибраного народу», наділяння великою моральною та релігійною силою пов'язується у Костомарова зі спробою усуспільнення релігії, залучення до громадського життя. Отже, пов'язати її з свободою та справедливістю. Адже воля і справедливість — це природні потреби права людини, санкціоновані Божим правом і правом натури. Звідси й авторове думання категоріями «віри» і «волі», «віри і справедливості», видвигання починів, які засвідчують відданість християнській вірі, її засадам, готовність боронити їх і жертвувати задля добра поневолених і гноблених з думкою про справедливе суспільство, що принесе страждаючим слов'янським народам вимріяну волю.

Характерно, що наголошені тут аспекти «Книги буття» не пройшли повз увагу царської влади. У рапорті для Миколи I граф Орлов писав, що рукопис «Книг буття» нараховує «109 параграфів найбільш злочинного ха-

рактеру: словами Святого Письма, дволично викладеними та брехливо осмисленими історичними фактами переконується, що царська влада суперечить Божому і природному праву, і що всі люди вільні, а управляти державою повинні старійшини, що монархічна влада приносить лише нещастя і страждання та що слов'янські племена тільки тоді можуть бути щасливими, коли позбудуться всякої влади, встановленої людьми».

Реакція царату на «Книги буття», така гостра і сповнена обурення та зневаги, є чи не найпереконливішим свідченням демократизму й поступовості поглядів М. Костомарова, який обстоював права простого народу і картав його гнобителів, виступав за свободу й демократію, засуджував царський і всякі інші тоталітарні режими, врешті, був глашатаєм суспільного прогресу, протиставляючись силам реакції.

Можна сподіватись, що представлені міркування правдиво розкривають концепцію, характер і піднесеність думок у творі українського месіаніста. Кінцеві фрагменти аналізованого тексту показують вирішальне значення переходу від ініціації індивідуальної до колективної, прагнення переконати, що призначенням людини і народів є бути вільними, гідно жити, що люди повинні кохатися, як брати, що вимога віри й наказ братерства становить найвищу святість людини, і нарешті, що Христова наука і братня злагода повинні бути підвалинами суспільства. Суспільність — подібно як одиниця, народ, чи як тут, слов'яни — перенесуть всякі історичні катаклізми, але за умови, що не буде відступництва, не повстане вона проти самої себе, своєї релігії, традиції, не закине національних ідеалів, правоти, не занапастить християнської традиції й не забуде про своє покликання змагання до здійснення Царства Божого на Землі, Божого панування над світом. Згідно з сучасними теологами, Боже панування — мета всіх подій, що відбуваються у світі. Це завершення Божого плану спасіння, реалізованого протягом історичного розвитку. Це також знешкодження могутності лиха й очищення землі від всякого гріха на пришестя часу безконечного щастя для усіх справедливих. То буде царство миру й правди.

М. Костомарову нема чого сумніватися, що слід змагати до здійснення такого царства і що, зберігаючи згадані принципи й засади, кожна більша чи менша суспільність сприятиме розвитку прогресу людства, яке неодмінно повинно прямувати до чергових «щаблів людяності».

Це ще один доказ на користь автора «Книг буття українського народу», позаяк у його концепції завершенням суспільного життя є життя просвіченого і свідомого свого призначення народу, осяяного шляхетною, облагороджуючою ідеєю. Коли ці ідеї втрачаються — народ гине, гине з ним усяка віра у смисл буття людини. Адже віра — це не тільки джерело щастя людини, вона заодно облагороджує одиницю і народ, а також і саму ідею. Саме віра в можливість звільнення від умов, несприятливих для розвитку, відродження до нового життя у досконалішій формі дає народові енергію, свідомість і впевненість у реалізації обраного шляху, силу до дії та героїзму.

У такому контексті представлена тут костомарівська віра у спасенну місію України, хоч і зосереджена на «духовній ідеї Батьківщини» та на етосі свободи як категоріях, закорінених в історичному і метафоричному порядкові світу, має усякі ознаки великої ідеї, що виходить поза національний партикул. Месіанізм М. Костомарова в міру наближення до кінцевої мети ставав системою універсальною, яка визначала Україні й Слов'ян-

щині місце у християнському порядку добра і зла, серед етичних цінностей жертви та страждання, передусім у великому плані повторного спасіння світу справедливості, правди, рівності і свободи.

Stepan KOZAK

BETWEEN THE PHILOSOPHY OF HISTORY AND MESSIANISM (The book of the Genesis of the Ukrainian People)

On the basis of The Book of the Genesis of the Ukrainian People, historico-philosophical conceptions of the Kyiv Romanticists of the early 19th century are discussed. The dominant concept was the Messianic idea of a pure, immaculate and innocently crucified Ukraine. This mission of salvation is God's reward for suffering, and it correlates with Christ's sacrifice; it is one of the embodiments of the universal sense of sacrifice which connects Christianity with the ideas of liberty, justice and equality of nations. Kostomariv's Messianism became a universal system which defined for Ukraine and the Slavonic world a place in the Christian order of good and evil and in the scheme of the second salvation of the world.

Василь ІВАШКІВ

ДЕЯКІ ОСОБЛИВОСТІ ХУДОЖНЬОГО МИСЛЕННЯ ПАНТЕЛЕЙМОНА КУЛІША В 1840-х РОКАХ

М. Рігельман у рекомендаційному листі до діяча словацького національного відродження Людовіта Штура від 24 лютого 1847 р. дуже високо оцінив усю попередню діяльність молодого тоді Пантелеймона Куліша (письменникові і вченому було лише двадцять шість років): «Наш співвітчизник, пан Куліш, уже відомий своїми помітними заслугами стосовно України [...]» [1]

Можливо, ці слова авторитетної тоді людини комусь здадуться, скажемо так, лише компліментарними, але гадаю, що Куліш своєю активною різнобічною працею і безсумнівним талантом мав право на таку оцінку. Його творчі потуги і наукову компетентність належно шанували також О. Бодянський, М. Максимович, П. Плетньов, С. Шевирьов та інші відомі діячі, не кажучи вже про відгуки молодих, як і сам Куліш, але не менш активних і талановитих його друзів Т. Шевченка, М. Костомарова, М. Гулака.

Творчий набуток П. Куліша (з огляду на специфіку даної статті я спинюся переважно на аналізі його літературної діяльності, хоча й інші сфери зацікавлень Куліша також уже давно потребують свого повнішого осмислення) перед арештом на початку квітня 1847 р.— через підозру в належності до Кирило-Мефодіївського товариства — був досить вагомий: тут і історично-філософський роман «Михайло Чарнышенко, или Малороссия восемьдесят лет назад» (1843), і перша частина поеми-епопеї (Куліш задумав написати ще три книжки такого ж типу) «Україна» (1843), і ціла низка «етнографічно-побутових» оповідань, а також повість «Огненный змей. Повесть из народных преданий» (1841), чарівна романтична ідилія «Орися» (написана 1844 р., опублікована 1857 р.), уривки з найвідомішого згодом прозового твору «Чорна рада» (опубліковані в журналах «Москвитянин» і «Современник» в 1845—1846 рр.) тощо. Слід сказати, що протягом 1840-х років Куліш викінчив також «Повесть об украинском народе» (1846), котру розглядав як програму «для обширного исторического труда» [2], «Украинские народные предания» (1847), зробив численні фольклорно-етнографічні записи, які згодом трансформувалися у славнозвісні «Записки о Южной Руси» (СПб., 1856—1857.

---

[1] Кирило-Мефодіївське товариство: У 3 т.— К., 1990.— Т. 2.— С. 28.

[2] Там же.— С. 56.

Т. 1—2), а також поміщені у збірнику А. Метлинського «Народные южнорусские песни» (К., 1854).

Уся діяльність Куліша мала очевидне національно-романтичне спрямування і суціль перейнята «влиянием пристрастной любви к своей родине Малороссии» [3]. Врешті, національний смисл усіх тодішніх праць Куліша можна достатньо переконливо проілюструвати кінцевою фразою з його передмови до «Книги о ділах народу українського і славного Війська козацького Запорозького» (1843), уперше надрукованої у цитованому вже тритомному збірнику матеріалів «Кирило-Мефодіївське товариство»: «Будет, будет время, когда имена великих наших рыцарей опять пойдут помеж народом, когда и богатейшие паны, презревши иноземную музыку, станут с восторгом слушать рокот бандуры, и ни одно сердце во всей Украйне не останется спокойно при голосе вещего песнопевца, все оживет, все встрепенется, почувствует Украина свои нравственные силы, и обновится, яко орля, юность ее» [4]. Цілком закономірно, що один із провідних героїв роману «Чорна рада» полковник-священик Шрам повторює прикінцеві слова з цієї передмови, кажучи про вищість свого патріотичного обов'язку перед Україною: «Як треба рятовати Україну, байдуже мені і літа й рани. *Обновиться, яко орля, юность моя»* [5].

Говорячи про ідейно-естетичні витоки ранньої творчості Куліша, можна з певним застереженням погодитися з твердженням В. Петрова, який зазначав, що письменник «продовжує літературну традицію, що її створили найближчі попередники Гоголя О. Сомов і М. Полевой» [6]. Гадаю, що дотримання такої традиції випливало з безпосереднього захоплення Куліша мистецькими ідеями Гоголя *, а також із цілеспрямованого видавання і активної популяризації фольклорних перлин українського народу, що, своєю чергою, стимулювало художнє дослідження стану душі цього ж народу. Саме тому і маємо в ранніх етнографічно-побутових творах письменника яскраво виражене акцентування на українському національному колориті (мова не тільки про атрибути зовнішнього плану, як-от одяг, особливості поведінки, морально-етичні норми в сімейних стосунках, а й про введення у тканину художніх творів елементів національно-психологічних мотивацій учинків персонажів тощо), що характеризується як один із найбільш важливих чинників романтизму.

Очевидно, можна говорити про певні елементи естетико-містичного пантеїзму у філософських позиціях П. Куліша, особливо в першій половині 1840-х років [7], що було досить типовим для багатьох романтиків.

---

[3] Кирило-Мефодіївське товариство.— С. 58.

[4] Там же.— С. 67.

[5] Куліш П. Чорна рада. Хроніка 1663 року.— СПб., 1857.— С. 303.— Курсив автора статті.

[6] Петров В. Етнографічне оповідання П. Куліша // Твори Пантелеймона Куліша.— Х.; К., 1930.— Т. 1.— С. 121.

* Куліш згодом присвятив М. Гоголеві кілька своїх літературно-критичних досліджень: «Опыт биографии Н. В. Гоголя» (1854), «Записки о жизни Николая Васильевича Гоголя» (1856.— Т. 1—2), «Гоголь как автор повестей из украинской жизни» (1861), а також видав «Сочинения и письма Н. В. Гоголя» в 6 т. (1857).

[7] Цей термін запозичений із дослідження Р. Гайма (див.: Гайм Р. Романтическая школа. Вклад в историю немецкого ума.— М., 1891.— С. 264), а в наш час більш глибоко осмислений Р. Габітовою (див.: Габитова Р. М. Философия немецкого романтизма: Гельдерлин. Шлейермахер.— М., 1989.— С. 3) і стосувався передусім філософії Гельдерліна.

У той же час очевидно, що акцентування на суто національних (чи, точніше, східнослов'янських) аспектах не дає змоги до кінця з'ясувати особливості проблеми формування художнього мислення письменника. В цьому плані слід говорити також про суттєвий вплив на Куліша традицій європейського романтизму, передовсім В. Скотта, про що вже писалося у кулішезнавстві [8]. Я також спробую торкнутися цього питання при аналізі конкретних творів.

Зрештою, неважко помітити, що у творчості Куліша означеного періоду зустрічаємо, можна сказати, весь комплекс найважливіших ідей німецького романтизму (він мав величезний вплив на літературний процес усієї Європи), представники якого, за словами Р. Гайма, «висловлювали явне співчуття до середніх віків, до їх грубих вірувань, до їх нестійких державних установ, до їх дикого, але дуже поетичного індивідуалізму...» [9]

Закономірно, що практично у всіх ранніх творах письменника, у тому числі значною мірою і в романі «Михайло Чарнышенко, или Малороссия восемьдесят лет назад», маємо дуже популярну, головним чином у німецькій літературі XVIII — початку XIX ст., «проблему Фауста і Мефістофеля», божественного і дияволівського, світлого і темного. В контексті цієї проблеми письменник намагається довести, що лише щира і беззавітна віра людини у всемогутність Бога є найнадійнішим її порятунком у боротьбі з дияволом (власне, Фауст врешті-решт загинув — тобто втратив свою душу — через те, що надав перевагу реальним земним ідеям, прагнучи стояти «З народом вільним в вільному краю», хоча цим твердженням, ясна річ, ніяк не вичерпується філософський смисл твору Гете), і це становить, на мою думку, найголовніший зміст мистецько-філософських пошуків раннього Куліша.

Основним способом художнього вирішення окреслених проблем є досить часте використання письменником міфологічних елементів. Це було типовим для романтизму, адже «міфологічна чи квазіміфологічна фантастика допомагає романтикам створити атмосферу таємничого, химерного, чудесного, трансцендентного і протиставити її життєвій реальності як вищу поезію буденній прозі або як сферу демонічних впливів, котрі поступово визначали долі людей як боротьбу світлих і темних сил, що стоять за видимими життєвими колізіями» [10].Такий міфологічний елемент Куліш вводить у дію художнього твору переважно лише тоді, коли герой порушує певну (як звичайно, суто християнську, богочестиву) норму (кодекс) поведінки: тут і спілкування молодої дружини із своїм коханим чоловіком, який подався з чумаками, через посередництво темної сили («О том, от чего в местечке Воронеже высох Пешевцов став»), і намір обдурити, обійти загальноприйняту заборону працювати протягом зеленого тижня («О том, что случилось с козаком Бурдюгом на Зеленой неделе»), і, нарешті, кохання під час паломництва до святих місць («Огненный змей») тощо. Сама по собі оповідь про незвичайне, ірраціональне (для сучасного читача!) ніяк не впливає на героїв, які слухають її з непе-

[8] Див.: Щурат В. Філософічна основа творчости Куліша.— Львів, 1922; Нейман Б. Куліш і Вальтер Скотт // Пантелеймон Куліш: Зб. праць Комісії для видавання пам'яток новітнього письменства / За ред. акад. С. Єфремова та Ол. Дорошкевича. Зб. іст.-філол. відділу УАН.— К., 1927.— № 53.— С. 127—156 та ін.

[9] Гайм Р. Романтическая школа...— С. 1.

[10] Мелетинский Е. М. Поэтика мифа.— М., 1976.— С. 286.

реборною цікавістю, та на їх становище в суспільстві, адже вони надійно захищені своєю чесністю, вірністю предківським християнським традиціям. Тому всі випадки, коли хтось підпадає під дію «чорної сили», закономірно є свідченням відступу людини від цих правил і мають очевидний дидактичний характер. Отже, функція міфологізму у творах раннього Куліша не є суто естетичною чи дидактичною: це одночасно і красиво, і захоплююче, і таємниче, і повчально.

Водночас міфологічний елемент у сюжеті названих творів Куліша має для їх героїв цілком неміфологічний смисл: нема випадку, коли б хто-небудь із них серйозно сумнівався у реальності існування, скажімо, вогняного змія чи впливу душі померлого на життя живих, хоча інколи елементи такого сумніву є певним імпульсом для розвитку дії.

Так, художня ідея оповідання «О том, от чего в местечке Воронеже высох Пешевцов став» полягає у невідворотності розплати людини за зв'язок (тут не усвідомлений героїнею) із таємничою, надприродною, «чорною» силою і простежується спершу через мотив передчуття (Наталка, її свекруха, воли, якими чоловік Наталки Гриць виїздить у дорогу, зрештою, і вся природа відчувають неминучість трагічної розв'язки, котра є лише результатом психічного самознищення героїні: Наталка відчуває, що все живе і неживе перейняте сумом), який згодом переходить у мотив туги за милим. Це і спричиняється до порушення Наталкою певних усталених народних традицій і норм (уособленням їх є пунктирно означений старий чумак Макар, який певною мірою започатковує цілу галерею образів старих людей, хранителів традицій, притаманних усій подальшій творчості Куліша), бо врешті виливається у її союз із «нечистою» силою. Передчуття втрати коханого, а згодом і туга за нібито померлим Грицем настільки переповнюють Наталку, що вона, зрештою, перестає жити реально, насправді: героїня удень перебуває у напівсонному стані, а прокидається до активного життя лише вночі, коли «засыпает все живое и начинается жизнь, неведомая человеку» [11]. Після таких настійних звертань героїні до свого милого він змушений приходити до неї кожної ночі протягом семи днів, що і спричинилося згодом до загибелі душі Наталки: диявол посилає до неї чорного шуліку, який заманює її до ставу, де вона топиться. Зазначу, що тут уже не мало принципового значення те, що Наталка ходила із свекрухою до знахарки і врешті під її тиском таки відмовилася від подальших викликів душі коханого: доля душі героїні була вже визначена. Горе її свекрухи було таке невимовне, що від її сліз і висох цей став.

Якщо ідея союзу героїні з дияволом у цьому оповіданні лише легко окреслена і не має достатньо переконливого обґрунтування, то в іншому творі — «Огненный змей. Повесть из народных преданий» — є одним із центральних пунктів естетичної організації художнього змісту. В цій повісті така ідея простежується через проблему моральної слабкості людини, яка, не маючи твердої віри в Бога, свідомо йде на угоду з «нечистою» силою. Саме протиставлення Божого і дияволового закладено вже в зав'язці дії повісті: герой твору Іван під час паломництва до Києва в Києво-Печерській лаврі покохав дівчину (згадаймо, як у пізнішому творі Куліша «Чор-

---

[11] Кулиш П. А. Сочинения и письма: В 5 т.— К., 1910.— Т. 5.— С. 4. Далі, посилаючись на це видання, зазначаю в тексті том і сторінку.

на рада» Шрам дуже наполегливо відмовляється від пропозиції Тараса Сурмача випити чарку за здоров'я новонародженого сина, мотивуючи це своєю найпершою потребою при відвіданні святих місць Києва в молитві). Цей вчинок Івана сам по собі, ясна річ, не є гріховним, але ситуація змушувала героя не піддаватися велінню серця, а всім єством бути у віданні розуму. Таким чином, ця проблемна ситуація представлена як суперечність між раціональним і емоційним (така ж вихідна ідея художнього конфлікту роману «Михайло Чарнышенко, или Малороссия восемьдесят лет назад» та деяких інших творів), як підсвідоме порушення людиною християнських богочестивих принципів, і тому така любов, таке почуття уже є гріховним. Зазначу, що такою ж у своїй суті є концепція роману Е. Т. А. Гофмана «Еліксири диявола» (1815—1816), сформульована у виразній авторській фразі: «Зеренце злочину дало паросток,— хто зможе протистояти напору темних сил!» [12].

Історія взаємин Івана й Марусі постійно переплітається з багатьма вставними історіями й описами, як звичайно, фантастично-моралізаторського плану. Така розмаїтість сюжетних розгалужень, очевидно, випливала з популярного в романтиків способу організації художнього твору, який, власне, не до кінця міг бути цілісним, а мав являти собою радше своєрідне поєднання під певною (часто навіть не до кінця упізнаваною) спільною ідеєю (у даному разі всі оповіді так чи інакше «працюють» на наперед задану думку про неминучість розплати за скоєний гріх) окремих народно-міфологічних новел. Водночас тут не може бути беззастережно підтримана думка В. Петрова (він посилається на концепцію романтизму, запропоновану Б. Ейхенбаумом), яка зводиться до того, що герой у даній повісті Куліша ще не зовсім «психологізований» [13]. Безперечно, що випадки недостатньої психологічної мотивації учинків персонажів не такі вже й поодинокі, але твердити, що цього нема взагалі, бо герой ніби посідає тут другорядне місце порівняно з оповіддю, не можна: усі ці вставні новели (про віщий голос бандури, яка уособлює собою душу померлого, про дівчину, яка не послухалася голосу померлої матері і за золотий перстень продала душу вогняному змієві тощо) якраз і мають переконати читача (а заодно і самих героїв) у тому, що закохуватися під час прощі, тобто нещиро вірити в Бога, гріх і за це людина неминуче платить втратою своєї душі.

Гадаю, що в повісті «Огненный змей» Куліш певною мірою використовує мистецький досвід свого великого попередника Г. Квітки-Основ'яненка (йдеться передусім про повість «От тобі й скарб», 1836), творчість якого він дуже шанував, по-своєму моделюючи й переосмислюючи означену вище проблему Божого і дияволового через спокусу скарбом. У повісті Квітки-Основ'яненка маємо два антагоністичні за своїм ставленням до Бога типи персоніфікованих ідей. Їх репрезентують, з одного боку, безвольний і аморальний Масляк (багатий чоловік, але дуже лінивий і тому прагне через угоду з чортом здобути ще більше багатство, знайти скарб. Масляк настільки нікчемна людина, що чорт врешті навіть не хоче брати його душі), а з другого — богобоязний, глибоко віруючий і працьовитий Улас (він був сиротою, як і його дружина, але вірою у Бога і щоденною

---

[12] Гофман Э. Т. А. Эликсиры сатаны. — Л., 1984. — С. 190.
[13] Див.: Петров В. Етнографічне оповідання... — С. 122—123.

працею досяг багатства). Однак якщо у своїй суті основна ідея твору Квітки-Основ'яненка просвітительська, дидактична, а сам твір преромантичний, то для Куліша в естетичному плані важливий не тільки сам факт розплати героїні за свій гріх, тобто морально-етична сутність вчинку Марусі, а й самі собою всі легенди і перекази. В той же час Куліш суттєво поглиблює і морально-етичну наповненість поставленої Квіткою-Основ'яненком проблеми: якщо в повісті «От тобі й скарб» Масляк загалом самостійний у своїх діях, то Маруся іде на угоду з нечистою силою наперекір добрій волі свого діда і чоловіка, чим робить своє падіння невідворотним.

Куліш також обгрунтовує свою ідею через мотив спокуси дівчини золотом (тут ця мотивація глибша, бо яка дівчина відмовиться мати золоті прикраси!): гуляючи на Спасів день у саду (замість того, щоб іти до церкви), вона побачила велику відкриту скриню із золотом. Коли героїня переконалася, що «это не во сне, в ее душе родилось вдруг непреодолимое желание овладеть этим сокровищем, и она, забывши даже перекреститься [! — В. І.], бросилась было к сундуку, сама не зная, на что ей столько золота; как вдруг слышит чей-то голос: «Клад этот не весь тебе; возьми только три раза, сколько захватишь руками». Голос тот был точно такой, каким заговорила на вечерницах бандура, но он на этот раз не проник до сердца Маруси [тут треба зазначити, що Марусі вже було кілька віщих попереджень уникнути гріха: після того, як вона покохала Івана під час прощі, наводилася розповідь про віщу бандуру і про дівчину, яка полюбила парубка у великий піст, внаслідок чого до неї почав літати вогняний змій.— В. І]; она спокойно услышала его и с жадностью гребнула три раза в свою запаску звенящего металла» (5, 67). Заховавши золото, вона захотіла набрати ще, але скриня несподівано зачинилася і притиснула її пояс, який не був міцно зав'язаний і тому пропав разом із скринею у безодні.

Зазначу, що тут пояс явно символізує душу Марусі, яку вона продала дияволові (тут: вогняному змієві), можна сказати лише за намір четвертий раз набрати золота з чарівної скрині. Такий мотив уже суто казковий: там герой часом також не дотримується аналогічної вимоги, прагнучи набрати собі якнайбільше багатства. Ясна річ, що якби героїня обмежилася тим, що лише три рази взяла б собі трохи золота (у міру, не надто багато!), то подальші події були б неможливі. Однак це було б, зрештою, нелогічно, бо свідчило б про сильну волю героїні, чого в неї, як бачимо із змісту твору, явно не було.

Отже, у повісті маємо типовий для раннього Куліша розвиток сюжету: людина, продавши душу дияволові, скоро розбагатіла (порівняймо хоча б із відповідним епізодом угоди з чортом через гріхи батька коваля Захарка в однойменному оповіданні), але таке багатство не може принести ніякого щастя героїні, яка, на відміну від згадуваного вже коваля, не є людиною твердої віри в Бога і тому позбавлена його захисту. Всі ці гріхи Марусі, підсилені недотриманням своєї обітниці іти в монастир (героїня, таким чином, погналася за «примарним», «удаваним», а тому диявольським, скороминущим щастям і тим самим остаточно запродала свою душу), і визначають міру її покарання.

У цьому плані слід визнати цілковиту слушність думки одного з найавторитетніших і найвдумливіших дослідників творчості П. Куліша В. Петрова, який систему художньо-моральних проблем ранніх творів письмен-

ника пов'язував із типологічним впливом ідей німецького романтизму, представники якого ввели «у літературний канон формулу протиставлення гріха й спасіння, демонів і церкви, гріховного падіння у цьому лихому земному світі й спасенної допомоги монастиря [нехтування ним — одна з конкретних причин загибелі душі Марусі! — В. І.], високими стінами відокремленого від грішного світу» [14]. При цьому вчений посилається на мистецьку практику Е. Т. А. Гофмана, зокрема його «Еліксири диявола» *, К. Брентано, казки Л. Тіка. В той же час ці ідеї становили і центр художніх творів М. Гоголя (так близького Кулішеві), зокрема у «Страшной мести» та «Вечерах накануне Ивана Купала». Маємо також приклади таких учинків героїв і в українській літературі, зокрема в повісті Г. Квітки-Основ'яненка «Маруся» (1834) і романтичній трагедії М. Костомарова «Переяславська ніч» (1841). Однак сюжетно-смислове обгрунтування намірів Василя («Маруся») і Марини Лисенко («Переяславська ніч») решту свого життя віддати служінню Богові в монастирі не мають нічого спільного із зазначеною раніше проблематикою творів Куліша і німецьких романтиків.

Повертаючись до аналізу художнього змісту повісті Куліша, зауважу, що лише старий Чайка (дід героїні) здогадався про вчинок Марусі і невдовзі загадково помер. Перед смертю він устиг поговорити з онукою, яка після розмови стала «бледная, как воск». Хоча розмова з дідом, треба гадати, була серйозна, дівчина безпристрасно дивиться «на спокойное лицо умершего; ни слезинки в очах, ни малейшего чувства жалости на лице; она была холодна, как ангел смерти» (5, 68—69). Одночасно з цими подіями загадково захворів Іван, що було ще одним віщим знаком героїні про небезпеку. Лише тоді, коли Маруся згодилася стати його дружиною, Іван одужав. Однак після одруження і народження дитини Маруся несподівано для усіх почала змінюватися: вона якось неприродно робилася вродливішою, ставав іншим її характер: «красота ее все больше увеличивалась; во взглядах постоянно выражалась какая-то иступленная смелость; лицо как-то просветлело, совершенно переменилось и было в нем что-то нечеловеческое» (5, 73).

Це все було прямим наслідком того, що Маруся уже живе в ірраціональному, фантастичному, нереальному житті й не хоче (чи не має достатніх сил для цього) повернутися у реальність: такий світ, в якому живе Іван, очевидно, уже не для неї, а потяг до золота, до всього забороненого незрівнянно сильніший, ніж почуття до коханого чи моральні настанови покійного вже діда. Врешті, це повною мірою простежується одразу після повернення з прощі, і тому одруження з Іваном — акт для героїні цілком вимушений, навіть неприродний: якщо тіло вона віддає чоловікові, то душа вже давно йому не належить.

Проаналізовані етнографічно-побутові твори є найбільш значними в ранній творчості письменника і дають багато цінної інформації для більш глибокого вивчення мистецького світу Куліша. Ці ранні етнографічно-художні спроби молодого письменника досить виразно відбивали

[14] Петров В. Етнографічне оповідання...— С. 127.

* Основним у цьому романі Гофмана, на мою думку, і є мотив спасенної сили монастиря і загалом служіння Богові, який постає у контексті ідеї усезагального протиставлення Божого і диявольського начал, суперечності між потребою віри в Бога і підсвідомим прагненням до світського життя через спокусу еліксиром диявола. У повісті Куліша тим «еліксиром» виступає золото, скарб.

стан тогочасного розвитку української літератури, яка все виразніше засвоювала риси романтичного типу творчості, ставала національною літературою. У той же час зрозуміло, що коли максимально суворо підходити до оцінки їх мистецької вартості, то ці етнографічні оповідання і повість «Огненный змей» є лише спробою (хоч і досить талановитою) естетичного осмислення народної душі, народного характеру, тобто спробою художньої творчості. І все ж у творчості Куліша початку 1840-х років зустрічаємо цілий комплекс оригінальних художніх ідей, які дають змогу переконливо говорити про нього як талановитого митця. Врешті, і тут уже маємо непересічні творчі знахідки молодого письменника, які можуть бути цікавими сучасному читачеві.

Зрозуміло, що такі художні ідеї не могли довго задовольняти його, і вже незабаром Куліш поступово еволюціонізує від уже означеного фантастико-міфологічного до конкретно-історичного підходу в осмисленні дійсності. У подальшій творчості Куліша з'являються нові образи і сюжетні колізії, а сам письменник усе вправніше й мистецьки переконливіше розбудовує свою оповідь, освоюючи більш високий рівень художнього узагальнення. Такими творами, які виразно ілюструють процес творчого зростання рівня мистецького мислення Куліша, є передовсім роман «Михайло Чарнышенко, или Малороссия восемьдесят лет назад», ідилія «Орися», перші розділи роману «Чорна рада». Дещо іншими художніми якостями позначені спроба поеми-епопеї «Україна» та історично-публіцистична «Повесть об украинском народе».

Перший роман П. Куліша «Михайло Чарнышенко, или Малороссия восемьдесят лет назад» (К., 1843) засвідчив безсумнівне творче зростання автора і невипадково був сприйнятий сучасною йому критикою досить прихильно [15]. В центрі художнього змісту роману закономірно постає та ж загальнофілософська проблема співмірності Божого і диявольського начал у людині і суспільстві, оригінально розв'язане через проблему «блудного сина». Сучасний літературознавець Є. Нахлік так і визначає зміст роману: «Це історичний роман-притча про блудного сина, причому ця притча має ідеологічне наповнення» [16]. Далі стверджується, що головним у романі є «відображення конфлікту між сімейно-патріархальною мораллю і «козацькою вольницею», між «жіночим» і «чоловічим» началом» [17].

Гадаю, що таке судження, як і справедливо критикований Є. Нахліком загальний висновок Б. Неймана (він вважав, що в основі роману лежить ідея: «доля карає за зроблений переступ» [18], можуть бути визнані лише як конкретні (навіть певною мірою побічні) вираження зазначеної проблеми Божого і дияволового, що логічно випливало із суті творчих пошуків Куліша-романтика.

У романі «Михайло Чарнышенко» Куліш, можна сказати, уперше зримо використовує свій згодом улюблений творчий прийом художньо-часової організації твору: оповідаючи про ті чи інші події минулого, письменник виразно дистанціонізує їх, проводячи зриму межу між автор-

[15] Варто виділити доброзичливу й грунтовну рецензію російського критика і літературознавця С. Шевирьова, вміщену в журналі «Москвитянин» (1843.— Ч. IV.— № 7).
[16] Нахлік Є. К. Українська романтична проза 20—60-х років XIX ст.— К., 1988.— С. 97.
[17] Там же.— С. 101.
[18] Нейман Б. Куліш і Вальтер Скотт.— С. 135.

ським і подійним часом, підкреслюючи історично й етнографічно їх несхожість. Єдиним зв'язком між цими епохами є, за Кулішем, не стільки засвоєння народом конкретних подій даного історичного часу через науку, скільки через свою усну пам'ять, яка простежується у народних піснях і думах, а також у передачі від покоління до покоління свого конкретно-загального досвіду (бо конкретна подія, розказана конкретним її свідком, а отже, і інтерпретатором, неминуче стає усезагальною і втрачає свою неповторність). З цього випливає і концепція художнього історизму Куліша, для якого історія не просто історія, а поема-історія, «которая как героическая песня легка на скрыжалях мира» (5, 90). Звідси явне протиставлення героїчного минулого негероїчному сучасному: «старина представлялась ему (Михайлові.— В. І.] в очаровательных видах, в размерах исполинских, величественных. Век современный казался ему ничтожным, чуждым всего высокого, героического» (5, 112).

А сама історія закономірно постає через поширений у творчості багатьох романтиків (наприклад, Т. Шевченка, А. Метлинського та ін.) образ могили, який заразом покликаний символізувати зв'язок різних епох: «Потомок приходит з благоговением на гробовище своих предков. Земляные насыпи их молчаливых курганов, прах развалин их разоренных людьми и временем жилищ,— для него драгоценны. Он в каждом камне, в каждом следу их существования видит живую букву из повести их жизни; он переносится духом в их эпоху, хочет по этим немым остаткам вещим инстинктом угадать волновавшие их чувства, хочет слиться с источником своего бытия и хоть единый миг прожить одной с ними душею» (5, 123). Ця думка органічно доповнюється, поглиблюється його проникливим розумінням історичних народних пісень і дум, які для Куліша і становлять справжню народну історію: «Народные песни для малороссиянина составляют все: это для него и Истина, и Поэзия, и отцовская могила, и кто не проникнул в них глубоко, тот напрасно будет думать, что знает историю малороссийского народа. Никакая летопись, никакое ученое и гениальное сочинение не может дать о духе малороссийского народа лучшего понятия, чем песни» [19].

Милуючись давниною, письменник її очевидно ідеалізує. Зіставлення різних історичних епох Куліш ускладнює: на доказ своєї тези про поступовий політичний занепад України (цю тезу він ще раз повторив у відомому епілозі до російського тексту роману «Чорна рада» в 1857 році) автор подає картину ще давнішого часу, коли все жило й дихало свободою. Це і було конкретним вираженням концепції занепаду України, коли кожна наступна епоха поступово скидала з себе героїчне, романтичне і власне історичне.

Цілком справедливою є думка В. Петрова, який писав: «В історії вичитуючи сучасність, проектуючи сучасність у плані історичних подій, Куліш своїм романом переслідував пропагандистські цілі: доля карає покоління, що не бережуть традицій» [20]. В той же час очевидно, що проблематика роману Куліша не зводиться до теми «неслухняного сина», а має

[19] Відділ рукописів Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Рильського АН України, ф. 3—2, од. зб. 117, арк. 1.

[20] Петров В. Вальтер-скоттівська повість з української минувшини // Куліш Пантелеймон. Михайло Чарнишенко.— К., 1928.— С. 7.

виразний загальнохристиянський, загальнофілософський зміст, який великою мірою визначається формулою: «Не сотвори злая за благая», що рефреном звучить у художньому змісті «Михайла Чарнышенко».

Закономірно, що внаслідок послідовного додержання Кулішем наперед означеної суто романтичної філософсько-історичної концепції відповідних рис набув і образ головного героя роману. Неможливо не помітити й неоднозначності у ставленні письменника до вчинків Михайла (він як автор постійно зримо присутній у романі, часто «безпосередньо» коментує ті чи інші події, як і в багатьох інших своїх творах): Куліш загалом симпатизує його прагненню до бойової слави. Однак ніщо не може змусити його заради цієї симпатії відійти від переконання: така рішуча спроба Михайла втрутитися у розвиток політичної історії повинна неодмінно дістати батьківське благословення, інакше вона аморальна, приречена на неславу.

У романі Куліша на прикладі образу головного героя поставлена дуже цікава і популярна психологічна проблема, притаманна багатьом творам Гофмана (зокрема згадуваному вже роману «Еліксири диявола»), а згодом і Ф. Достоєвського: Михайло *свідомо* йде на найтяжчий злочин (тут не обов'язково мусить бути вбивство, бо означений його вчинок в інтерпретації Куліша ще страшніший) і потім закономірно приходить до *каяття, самоосудження* (можливо, це ще не становило для Куліша основного художньо-ідеологічного завдання, бо в романі недостатньо акцентовано на логічному в такому разі самобичуванні героя), на що і спрямований врешті монолог Михайла перед загибеллю.

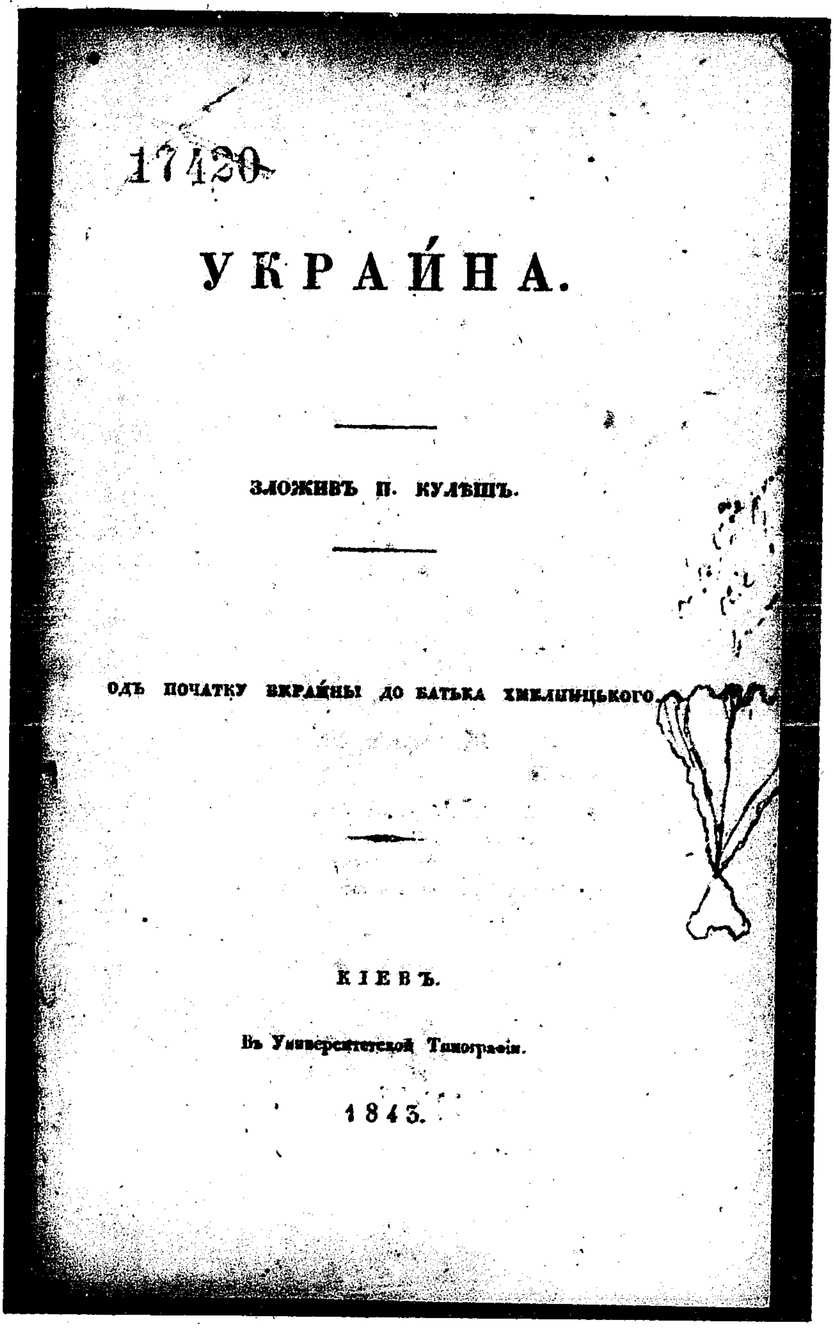
Отже, основна сюжетно-ідеологічна колізія роману, яка полягає у протиставленні обов'язку і явного прагнення героя до його порушення, зумовила і сам тип цього героя. Михайло постає характерною для романтиків неспокійною особистістю, яка за всяку ціну прагне активної соціально-історичної діяльності, корінного перетворення застиглого у своєму консерватизмі навколишнього світу. При цьому, ясна річ, герой нітрохи не переймається думкою про морально-етичний результат свого вчинку, навіть не думає про свою поразку. Така концепція героя визначається природою роману «Михайло Чарнышенко» як суто романтичного твору, художня дія котрого відбувається здебільшого при місячному світлі, яке не тільки створює таємничо-зловісне тло, а й є сюжетно-змістовим центром розвитку подій. Закономірно, що і почуття героїв (згадаймо хоча б розмову закоханих Михайла і Катерини, яка стосувалася майбутнього від'їзду хлопця до армії Крижановського) співзвучні місяцю, який виступає провісником нещастя.

Весь навколишній світ, усе живе і неживе намагається переконати Михайла у згубності його наміру йти в російську армію для походу в Голштинію, яку і формує зловісний полковник Крижановський, що, на думку В. Петрова, уособлює Петербург, а з ним і весь царський режим у його ставленні до України: «У нього злі очі, він наскрізь двозначний і неприродний. Його люб'язність сувора і неприємна. Його обіцянки фальшиві й сумнівні. Тінь похмурого й склизького, химерного Петербурга повисла над золотоланною Україною: демон зради батькам прийшов на Україну в гаптованому золотом голштинсько-німецькому мундирі московського бригадира» [21].

[21] Петров В. Вальтер-скоттівська повість...— С. 15.

Пантелеймон Куліш. Фото. 60-ті роки XIX ст.

17420

УКРАЙНА.

ЗЛОЖИВЪ П. КУЛѢШЪ.

ОДЪ ПОЧАТКУ ВКРАЙНЫ ДО БАТЬКА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО.

КІЕВЪ.

Въ Университетской Типографіи.

1843.

Титульна сторінка твору П. Куліша «Украйна». Київ, 1843 р.

Від угоди з Крижановським Михайла послідовно намагаються застерегти його кохана Катерина (вона робить спробу наздогнати свого милого, піддаючи небезпеці своє життя), а згодом навіть і погляд Богдана Хмельницького з портрета в батьківському будинку *. Це вельми промовиста і важлива деталь, яка відіграє суттєву роль в історично-філософській концепції Куліша.

Коли Михайло приїздить додому, щоб одержати благословення старого Чарниша, він несподівано потрапляє під перехресні погляди гетьманів-антагоністів Богдана Хмельницького і Петра Дорошенка (у концепції Куліша це є вираженням світлого, патріархального і войовничо-непокірного, темного): «Старый Хмельницкий своею важною, патриархальною физиономией, казалось, напоминал ему [Михайлові.— В. І.] о слепом повиновении отцовской власти; но жестокий взгляд Дорошенка как будто укорял его в малодушии, как будто напоминал, что значит воля козацкая, что значит стать против судьбы и всех ее препятствий!» (5, 132). Це ще одне вираження очевидного протиставлення раціонального емоційному, розуму почуттю, обов'язку, славі.

Старий Чарниш, спостерігаючи так явно виражену синову непокірність (Михайлову рішучість підтримує погляд Дорошенка), проклинає його і врешті виганяє Михайла з дому, бо той учинив найтяжчий гріх — не послухався батька, адже «воля родительская есть воля Божая» (5, 133). Але сюжетно цей гнів старого хранителя прадавніх традицій є глибинним наслідком не стільки самого вчинку Михайла, скільки дій Крижановського («Гнев Божий тяготеет над этим грешником. Он везде, где ни покажется, приносит з собой одно несчастье» — 5, 150). Врешті, «он [старий Чарниш.— В. І.] уже лет десять так не сердился, если не считать того разу, когда услышал от пана судьи, что какого-то жида [Крижановського.— В. І.] сделали полковником» (5, 134). Таким чином, усе якось непомітно, але неухильно сплітається в один міцний вузол.

Куліш, як і належить романтикові, наділяє головного героя активною невдоволеністю навколишнім світом і водночас непереборною тугою за чимось безконечним, далеким. Така невдоволеність настільки сильна, що невдовзі сам батько здався Михайлові не стільки грізним, скільки жалюгідним, безпорадним. Тут герой несподівано згадує слова матері: «Коханый сын мой Михайло! Двух только радостей прошу я у Господа милосердного: одной — чтоб увидеть тебя на вороном коне з острою саблею в руке перед козаками, а другой — чтоб увидеть тебя с молодою подругою под венцем царским» (5, 135—136) **. І Михайло вирішує уночі знову ж під місячне сяйво виїхати з батьківського дому, але прокляття сотника Чарниша ще раз нагадало про себе: «конь его споткнулся, переступая порог фортки [хвіртки.— В. І.],— примета зловещая, по верованию малороссиян» (5, 138). Однак попри всі намагання героя позбутися важкого передчуття,

---

* Така художня деталь досить часто зустрічається у творах письменників-романтиків. Тут можна послатися хоча б на популярну преромантичну повість Г. Уолпола «Замок Отранто», високо оцінену свого часу В. Скоттом, а в українській літературі — на одну з редакцій романтичної трагедії Ю. Федьковича «Довбуш».

** Зазначу, що Куліш цю проблемну ситуацію з побажанням померлої матері щастя для своєї дитини застосовує неодноразово: вище йшлося про епізод у повісті «Огненный змей». Мати-покійниця приходить уві сні й до Орисі з однойменного твору, але про це трохи згодом.

Михайла не покидали думки про неминучу розплату за свій негідний вчинок. Навіть пісня, яка прийшла йому на гадку під час від'їзду, була така:

Ой у полі річка, через річку кладка,
Не покидай, приятелю, ти рідного батька:
Як батька покинеш, то і сам загинеш.

На додаток до всього Михайла наздоганяє ключник Семен і, повторюючи слова, що той згубив свою душу, показує тому рукою на місто, де «висела туча дыму, и красное пламя огромным столбом вставало изза садов» (5, 142). Виявляється, Михайло ненароком спалив свою хату, побудовану як точна копія садиби Богдана Хмельницького в Суботові: тобто він спалив своє минуле, спалив у собі погляд Хмельницького і спалив усі мости за собою. А тим часом старий батько його іще раз прокляв душу Михайлову і відрікся від нього навіки.

Таким чином, в основі вчинку Михайла покладена, можна сказати, відома кантівська дилема, яка полягає у тому, що «природні прагнення людини [у романі Куліша це бажання здобути слави, почестей.— В. І.] завжди протилежні моральній вимозі» [22], тобто збереженню патріархальних морально-етичних та національно-історичних традицій народу.

Очевидно, що не стільки прокляття батька і сатанинство Крижановського, який спекулює на войовничому поклику Михайла, підігріваючи його бажання слави і почестей, є головними чинниками трагедії героя. Річ повинна йти про перемінність, суперечність цінностей означуваної історичної епохи, чи, власне, різних уявлень про ті цінності: якщо смисл життя для сотника Чарниша та його побратима і товариша полкового судді Животовського полягає у збереженні народної пам'яті, патріархальних звичаїв, а спосіб досягнення цього пролягає лише через розумову працю (так мислило старше покоління, а з ними і сам Куліш, бо, на його думку, період активного творення політичної історії України вже в минулому), то намір Михайла — усе-таки самому активно творити цю історію на полі бою. Але заслін традицій настільки суцільний, а конкретні перешкоди настільки нездоланні, що зробити це йому так і не вдається. Цей герць Чарнишенка з історичною славою приречений ще й тому, що був спровокований нечистою людиною і спрямований власне не на користь Україні. Отже, тут, як і в «Стражданнях молодого Вертера» Й.-В. Гете, «грандіозна, страшна невідповідність виникла між окремою особистістю і загальним становищем суспільства, між вимогами серця і вимогами розуму, між законами пристрасті і законами суспільства» [23].

Для мене нема сумніву в тому, що така історично-філософська концепція роману Куліша цілком типологічна загальноромантичній традиції. Очевидно, що корені означеної українським романтиком приреченості активних потуг Михайла у справі творення історії у романтичній концепції підпорядкованості індивідуального суспільному, що закономірно призводить до фактичного заперечення, чи, принаймні, приниження особистості (навіть видатної) в історичному процесі [24]. При цьому можна по-

[22] Жирмунский В. Немецкий романтизм и современная мистика.— СПб., 1914.— С. 96.

[23] Брандес Г. Главные течения в литературе XIX века // Брандес Г. Собрание сочинений: В 20 т.— СПб., б. г.— Т. 5.— С. 62.

[24] Див.: Габитова Р. М. Философия немецкого романтизма...— С. 58.

слатися на творчість визначного німецького романтика Й. К. Ф. Гельдерліна (1770—1843), зокрема його роман «Гіперіон, або Самітник у Греції» (1797—1799). При всій очевидній, здавалось би, неспівмірності художніх ідей «Михайла Чарнышенко» і роману Гельдерліна неможливо не помітити певної їх схожості не тільки в окремих деталях, а й в сюжетному плані: Гіперіон також покидає свою милу дівчину для боротьби за свободу Греції (тема Греції була загальноромантична: згадаймо хоча б життя і творчість Дж. Г. Байрона), тобто для більш високих (у розумінні героя), ніж любов і щастя, справ. Інша річ, що первісна морально-етична ситуація протилежна: дії героя «Гіперіона» не спровоковані втручанням «темних» сил, а тому мають своє виправдання.

У романі німецького письменника є ще один дуже важливий смисловий момент, дуже близький позиціям Куліша: борці за визволення Греції зображені Гельдерліном як грабіжники і вбивці, що відвертає Гіперіона від них. Тому закономірно, що прагнення Гіперіона збройно запровадити волю у Греції зазнають фіаско: адже «насаждать рай с помощью шайки разбойников» [25] аморально. Врешті герой приходить до думки, що колись «грек в Морее будет описывать внукам наши героические деяния, как описывают похождения воров» [26]. Як це схоже з Кулішевою оцінкою збройних виступів козаків!

Наведені зіставлення свідчать, на мою думку, якщо не про безпосередній вплив ідей цього та інших німецьких романтиків на творчість українського письменника, то принаймні про очевидну типологічність художнього мислення Куліша-романтика, його духовну спорідненість (нехай і недостатньо переконливо заявлену самим письменником) із досвідом європейської філософсько-естетичної думки.

Насамкінець зазначу, що названа концепція Гельдерліна про вкрай обмежену функціональну роль особи в історії своєрідно прочитується і в романі Куліша «Чорна рада», в якому історичні постаті теж, зрештою, не мають якогось значного впливу на розвиток подій: усі потуги Сомка і Шрама загалом проігноровані народом, а Брюховецький постає як маріонетка в руках того самого народу. Загибель же головних персонажів роману Сомка і Шрама означає як приреченість їх ідеалів, так і своєрідне попередження автора сучасному йому поколінню. У цьому ж плані ідея Куліша знову ж таки співвідноситься з концепцією жертовної ролі індивіда в історії, запропонованою тим же Гельдерліном у трагедії «Смерть Емпедокла» (1798—1799).

Цей розгляд проблеми протиставлення раціонального й емоційного в романі «Михайло Чарнышенко» був би явно неповний, якби хоча б коротко не зачепити міжнаціонального аспекту. В романі маємо зіставлення звичаїв і характеру українців і сербів, що свого часу відзначав у згаданій рецензії С. Шевирьов. На його думку, очевидне новаторство Куліша полягало саме в ідеї «відтінити характер одного племені іншим» [27], що, за Шевирьовим, врешті і повинен засвоїти кожен письменник, якщо він хоче «йти нарівні з віком» [28].

---

[25] Гельдерлин Ф. Сочинения.— М., 1969.— С. 389.
[26] Там же.— С. 391.
[27] Москвитянин.— 1843.— Ч. IV.— № 7.— С. 131.
[28] Там же.— С. 132.

Національні риси сербів Роксанди, Радивоя і його товаришів виявляються передусім через характеристику особливостей їх народно-поетичної творчості, що було характерно для Куліша: *«Смерть, кровь, раны* суть перлы в стихе народной песни сербской. А понятие о мести перешло у них даже в религиозную идею: вместо *отомстить за убийство* у них говорят — *освятить душу убитого»* * (5, 265). В той же час при описі національних рис сербів неважко помітити вплив загальноромантичної традиції у характеристиці «диких», «войовничих» народів.

Куліш підкреслює історичну спорідненість національного характеру українців і сербів (прикладом цього є те, що серби дуже радо прийняли до свого гурту веселого і відважного запорожця Щербину (як вважають деякі з дослідників творчості Куліша, цей образ безпосередньо передує образові Кирила Тура з «Чорної ради»), хоча і не акцентує на типологічності їх історичної долі: якщо серби своє завдання вбачають у збройному визволенні свого народу, то патріотичні наміри Щербини, Середи, врешті і самого Михайла як українців ніяк не означені письменником.

Художньо значимою є любовна лінія роману, яка закономірно перебуває у цілковитій залежності від ідеологічного спрямування твору: Катерина і Роксанда не стільки два різні жіночі образи, скільки два різні типи ідей автора. Якщо Катерина — очевидна носителька патріархальних ідей батька і сотника Чарниша (незважаючи на те, що сотник не приймає її, коли Катерина пробує розпочати пошуки Михайла: тут Чарниш у принципі нікого не сприймає і нікого не бачить, крім свого ключника, бо перебуває у стані глибокого психологічного потрясіння після Михайлового вчинку) і, одружившись із нею, Михайло закономірно став би таким самим, як і його батько чи суддя, то Роксанда — виразник бунтівної романтичної частини душі головного героя. Ці героїні врешті уособлюють собою розум і емоції почувань самого Михайла. Але таке роздвоєння душевних устремлінь героя неминуче стимулює його загибель, бо в романтиків «тільки одна любов — справжня любов» [29]. Тому Куліш і визначає зміст стосунків Михайла і Роксанди не як справжню любов, а як «болезнь сердца и бедственный припадок заблудшегося ума» (5, 303).

Завершуючи цей побіжний огляд художнього змісту роману, зазначу, що Михайло закономірно розплачується за свої злодійства, причому Куліш виразно дистанціює фізичну смерть героя і його моральну смерть. Письменник закономірно наводить у фіналі твору сцену вимушеного побачення Михайла й Катерини, яку воїни Радивоя визволили від Крижановського (у той час Михайло, як йому здавалося, уже покохав Роксанду і їхав з нею у Сербію). Цікавою тут є характеристика стану душі героя: «В его душе вдруг проснулись подавленные чувства. Раскаяние, стыд, ничем невыразимая тоска повергли его в ад мучений. Он вспомнил прежние клятвы Катерине, и клятвы, данные дочери Радивоя. Его воображению живо представился убитый горестью отец, которого спокойствием он пренебрег так легкомысленно для своего честолюбия. И где же плоды этого честолюбия? Где те великие подвиги, о которых мечтал он, выезжая из дому? Где он теперь? Что он теперь? Куда и зачем едет, оставляя родину?»

---

* Курсив автора статті.

[29] Жирмунский В. Немецкий романтизм...— С. 78.

(5, 326—327). Тут Роксанда під'їжджає і несподівано вбиває Катерину, яка нічим не завинила перед нею, а не Михайла, хоча спершу хотіла застрелити саме його.

Однак якщо Михайлова зрада Катерині загалом може бути прощена (адже Роксанда все-таки врятувала його від загибелі і тому мала моральне право на почуття до Михайла), то зрада батькові, а отже, й народу, є незрівнянно тяжчим гріхом. Тому тіло Михайлове лежало десять років у землі, «нимало не поврежденное тлением», бо його «в силу отцовского проклятия *не приняла земля»* *. Тоді сотник «Чарныш, увидя своего сина, тронулся жалостью и, пораженный ужасом, стал на колени и просил у Бога себе и ему прощения; что будто бы после этой молитвы тело Михайлово обратилось в прах, а сотник Чарныш через несколько дней умер» (5, 329).

Таким чином, як ми переконалися, цей роман П. Куліша був значним ідейно-творчим здобутком молодого письменника. В романі «Михайло Чарнышенко» художньо з'ясовано низку його вагомих концептуальних задумів, цікавим і багатим є зміст твору. Безвідносно до загальної тенденції роману стан душі Михайла, його вчинки були викликом суспільній думці, романтично обгрунтованим прагненням особистості до своєї внутрішньої свободи, відстоюванням своїх принципів, врешті, боротьба за себе як за особистість. Підкреслюючи свою удавану безпристрасність як оповідача цих подій (ніяк не романіста!), автор об'єктивно змушений все-таки дати героєві принаймні шанс (зрозуміло, що один із тисячі) перемогти суспільство, що має знаменувати собою (як і, скажімо, проблематика і тип особистості в романтичних драмах М. Костомарова «Сава Чалий» і «Переяславська ніч») новий етап у творенні романтичного типу художнього мислення в українській літературі.

Морально-етичний і філософський аспекти проблеми стосунків між батьками і дітьми здались Кулішеві дуже важливими, бо письменник невдовзі після повернення із заслання знову спробував її реалізувати, щоправда, уже на тематиці «смутного времени» (тобто періоду правління Бориса Годунова і відомих авантюр із Лжедмитріями на початку XVII ст.). Так, у 1852—1853 рр. на сторінках журналу «Современник» за підписом Николая М. з'явився роман «Алексей Однорог» (у 1853 р. вийшов окремим виданням), який, проте, так і не був закінчений.

Ніби вичерпавши містично-фантастичну тему, наситивши своїх читачів і себе контрастними картинами світлого й темного, Куліш, перебуваючи в маєтку польського бібліографа К. Свідзинського (1793—1855) у Ходоркові (тепер Житомирської області), 7 вересня 1844 р. написав один із найліричніших і найулюбленіших своїх творів — ідилію «Орися» (опублікована у другому томі «Записок о Южной Руси», Спб., 1857), яка всім своїм художнім змістом символізує прагнення до щастя, злагоди, гармонії.

Знаменно, що зав'язка сюжетної лінії ідилії, як і одна з тем аналізованої уже повісті «Огненный змей», полягає у тому, що молодій дівчині-красуні Орисі сниться її покійна мати. Однак якщо в попередньому творі мати сниться дівчині на могилі, попереджаючи її про небезпеку (а небезпека була настільки серйозна, що покійна мати навіть вийшла з могили і намагалася допомогти доньці врятуватися від дій вогняного

* Курсив автора статті.

змія), то тут мати приходить до Орисі уві сні лише для того, щоб сказати, що вона весь час благає «Господа милосердного, щоб послав тобі вірну дружину» (5, 332). Після того дівчина почала готуватися до весілля і попросила в батька дозволу поїхати з дівчатами «до Трубайла, під Турову кручу», хоча Куліш нічого не каже про те, чи був це наказ матері, чи якась підсвідома воля героїні.

У сюжет ідилії Куліш вплітає розповідь старого діда, який віз дівчат до річки, про князя, що був завзятим мисливцем. Одного разу той виїхав на полювання і, побачивши гарну дівчину, закохався у неї. Але вона відмовила йому і тоді князь постріляв усіх її турів. І тут дівчата побачили вродливого юнака на коні, котрий, як виявилося згодом, приїхав сватати Орисю.

Мав рацію П. Филипович, називаючи «Орисю» без вставної новели про Турову Кручу «самым обыкновенным происшествием» [30]. Цей епізод, на думку дослідника, «романтинізує» ідилію, «допомагає письменникові звичайний буденний епізод зробити барвисто-казковим, перенести дію, хоч і умовно та на короткий час, з побутового поля у світ романтичний» [31]. У той же час «романтичність» не лише в цьому: в ідилії від образів Орисі, старого Гриви, молодого козака, жениха Орисі, який здається їй князем «у світлі романтичних асоціяцій» [32] (хоча конкретний опис цього персонажа цілком прозаїчний: «отаман у своїй сотні, хорошого й багатого роду дитина» — *5*, 339), до характеру розвитку подій все романтичне, небуденне.

Куліш, позначаючи в «Записках о Южной Руси» дату і місце написання твору, вказує, що «Орися» написана під враженням від прочитання шостої пісні «Одіссеї» Гомера. Справді, при пильному зіставленні текстів ідилії і цієї частини епопеї Гомера можна помітити численні запозичення Куліша. Насамперед тотожною є вихідна сюжетна ситуація: в «Одіссеї» Афіна уві сні наказує доньці феакійського володаря Алкіноя Навсікаї разом із подругами й служницями йти прати білизну до струмка. Тут вони й зустріли Одіссея і допомогли йому. Зазначу, що навіть мотивація вчинку Навсікаї така ж. Афіна каже дівчині, щоб та готувалася до свого майбутнього весілля:

> Чи породила тебе, Навсікає, недбалою мати?
> Світлі одіння лежать без жодної на те уваги.
> Близько твій шлюб, то належить самій одягнутися гарно
> Й тих наділити усім, хто тебе на весілля вестиме [33].

Куліш врешті змінив лише мотиви спонуки вчинку дівчини: в «Орисі» героїні сниться мати, котра, ясна річ, дбає лише про доньку (тут маємо також втілення ідеї, що шлюби укладаються Господом на небесах: герої підсвідомо починають прагнути зустрічі, хоча до цього не зустрічалися жодного разу), а для Афіни головне — доля Одіссея (турбота про весільний одяг Навсікаї є засобом для втілення задуму богині).

---

[30] Филипович П. Кулішева варіяція сюжету про Навзікаю // Твори Пантелеймона Куліша.— Т. 1.— С. 144.
[31] Там же.— С. 141.
[32] Там же.
[33] Гомер. Одіссея /Пер. Бориса Тена.— К., 1968.— С. 112.

Як і в «Одіссеї», так і в «Орисі» місце прання далеко від місця проживання героїнь, і тому вони просять батьків запрягти вози, щоб їхати виконувати віщу волю. Куліш лише конкретизує обстановку розгортання дії стосовно епопеї Гомера. Як в ідилії Куліша Орися на березі річки зустрічає свого судженого («Почервоніла Орися. [...] І жаль їй було, сама знає чом, що він іде свататься. М'якше од воску дівоче серце. Тане воно од козацьких очей, як од сонця...» — 5, 388), так і Навсікая, побачивши Одіссея уже вмитим і одягненим, закохалася у нього:

> О, якби зволив такий чоловіком моїм називатись [34].

Однак призначення Одіссея інше. Навсікая ж передовсім боїться пересудів, бо можуть сказати люди, що вона знайшла собі чоловіка на березі річки (очевидно: з тієї ж причини суджений Орисі не підійшов до неї, коли вона з дівчатами прала). Навсікая, як і Орися, молилася часто:

> Може, на щирі її молитви із високого неба
> Бог то зійшов і назавжди тепер він [Одіссей.— В. І.]
> залишиться з нею?
> Краще, як ходячи десь, для себе знайде чоловіка,
> Бо між людей феакійських нікого вона не вважає
> Гідним себе, хоч до неї вже сватались люди найкращі [35].

Так і Орисі ніхто не був до вподоби: «Якось не було козацтву приступу до неї з залицянням. Чи батько був дуже гордий, чи дочка дуже пишна, того не знаю; а знаю, що було вернеться інший крутиус із Війтовець да й ходить, мов неприкаянний» (5, 331).

Гадаю, що тут варто говорити про всеохопність впливу Гомера на мислення Куліша. Так, він в оповіданні «Повесть о старых временах и обычаях малороссийских» (датованому 12 січня 1844 р.), яке є однією з первісних редакцій оповідання «Самое обыкновенное происшествие» («Современник», 1846.— Т. XLIV), згадує швидконогу «вестницу Ирису», а старовинні українські звичаї, на його думку, «удивительно сходствовали с обычаями патриархальных народов, изображенных Гомером в «Одиссее»; посилається на чотирнадцяту пісню «Одіссеї», коли «пастух Евмен угощает неведомого ему странника Улиса. Он сперва ласкаво его принял, накормил и напоил его, а потом уже спрашивал, кто он, откуда и т. п.» Це Куліш зіставляє із гостинністю у запорожців, виводячи такі сцени з ідеї природної (незіпсованої цивілізацією) людини, тобто того стану, коли «человек был еще человеком, т. е. жил и действовал так, как внушало ему нехитрое сердце» [36].

Куліш завжди вважав епопеї Гомера найвизначнішим здобутком всесвітньої літератури. Про це він писав у передмові до епопеї «Україна» (К., 1843), «Записках о Южной Руси» (СПб., 1856—1857.— Т. 1—2), мемуарах «Около полустолетия назад. Мои литературные воспоминания» (ЦНБ ім. В. Вернадського АН України, від. рукописів, ф. 1, од. з. 28559), численних листах тощо. Куліш навіть мав намір перекласти епопеї Гомера українською мовою, але, на жаль, так і не зміг цього зробити.

---

[34] Гомер. Одіссея/Пер. Бориса Тена.— С. 118.
[35] Там же.— С. 119.
[36] Твори Пантелеймона Куліша.— Т. 1.— С. 177.

Коротко проаналізованими вже творами Пантелеймона Куліша власне вичерпується його рання художня творчість. Я умисне не торкався поеми-епопеї «Україна», текст якої перемішаний народними думами і Кулішевими стилізаціями під них, різних малозначимих оповідань. Що стосується роману «Чорна рада», то аналіз його художнього змісту є окремою важливою науковою проблемою, а сама поетика твору являє якісно вищий тип художнього історизму, хоча його корені лежать у системі художнього мислення Куліша-романтика середини 1840-х років, що підтверджується ранніми редакціями й уривками роману. Також потребують більш глибокого осмислення історико-публіцистичні праці Куліша 1840-х років, а в межах невеликої статті такий аналіз, ясна річ, неможливий. Я тут уже не кажу про його подальшу воістину титанічну творчість, яка вся дуже й дуже поверхнево осмислена сучасною українською наукою і тому заслуговує на першочергову увагу літературознавців, фольклористів, етнографів, істориків... Але я вірю, що такі дослідження усе ж з'являться в Україні, і ми зможемо достойно пошанувати Пантелеймона Куліша в рік його 175-річчя.

Vasyl' IVASHKIW

SOME FEATURES OF PANTELEIMON KULISH'S ARTISTIC THOUGHT IN THE 1840s

Kulish's work of the 1840s is examined. The author traces its ideas, motifs and images back to the traditions of Gogol', German Romanticism and the mythological elements of Ukrainian folklore. The author stresses the influence of Homer's Odyssey on Kulish's early works and considers them to be a preparation for the higher type of artistic historicism shown in the novel Chorna rada (The Black Counsil).

Юрій ШЕВЕЛЬОВ

1860 РІК У ТВОРЧОСТІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА *

Різкі повороти долі ділять життя Т. Шевченка на чітко окреслені періоди: кріпацтво, воля, арешт і заслання, знову воля. Цю періодизацію його творчості застосовують механічно, без глибокого аналізу й вичерпного зіставлення фактів. Із часів кріпацтва збереглося надто мало творів, а то й ні одного, оскільки датування «Причинної» 1837 роком спірне. І все ж загальноприйнятим є поділ творчості Т. Шевченка на три періоди: до заслання, протягом заслання і після заслання.

Насправді ситуація складніша. Т. Шевченко завжди залишався самим собою. Цілісність його творчості вражаюча: в авторі «Марії» одразу впізнаєш автора «Причинної» і «Катерини». І все ж між першим і останніми творами відчувається величезна різниця — у стилі, Weltanschauung **, настроях, філософії. Розвиток його творчого стилю виявився у різних піднесеннях та спадах, і намагання звести їх до трьох періодів означало б спростити картину.

Адекватна періодизація поезій Т. Шевченка ще й досі не розроблена, а чимало непорозумінь випливає з тенденції надавати особливого значення одним періодам, водночас нехтуючи іншими. Лише після того, як учені чітко розроблять кожен період поезії Т. Шевченка і зведуть їх відмінності та суперечності до спільного знаменника, можна буде скласти повне уявлення про Т. Шевченка як поета.

Після вимушеної шестирічної мовчанки протягом заслання Т. Шевченко почав із того, що грунтовно переглянув свою «Москалеву криницю» (перший варіант з'явився 1847-го, другий — 1857-го р.). І тематично, й стилістично цей твір ближчий до минулого періоду творчості поета, ніж до наступного. Це остання епічна поема Т. Шевченка з українського життя, насичена реаліями народного побуту. Новий період розпочинається не «Москалевою криницею», а «Неофітами», котрі датуються груднем 1857 р.

З другого боку, відчувається чітка межа між творами, що їх писано до 1860 р., й створеними від січня 1860 р. до лютого 1861 р.— останнього року життя поета. Щоб збагнути суттєві ознаки цього короткого періоду

* Перекладено за виданням: Shevelov George Y. 1860 in Shevchenko's Work // Shevchenko and his critics. 1861—1980 / Ed. G. S. N. Luckyi.— Toronto etc. (Canada): Institute of Ukrainian Studies: University of Toronto Press, 1980.—P. 324—354.

** Світогляд (нім.)

життя Т. Шевченка, необхідно бодай побіжно оглянути характерні риси його творчості 1857—1859 рр.

Тут ми знаходимо твори різних жанрів і з різними стилістичними особливостями. Але що надає цьому періодові окремого забарвлення, то це «Подражанія» біблійним пророкам і псалмам («Подражаніє 11 псалму», «Ісаія. Глава 35», «Подражаніє Ієзекіїлю. Глава 19», «Осії. Глава XIV») та дві поеми з часів зародження християнства: «Неофіти і «Марія» (ці твори займають п'ятдесят дві із сімдесяти двох друкованих сторінок). Стиль і настрій цих віршів та поем характерний для більшості інших творів тих років. То були роки, повні біблійних видінь, які віщували криваву кару, помсту, що мала впасти на грішників та експлуататорів, роки, коли «Злая своєволя /Сама скупається, сама/ В своїй крові» («Подражаніє Ієзекіїлю»), коли поет кинув в обличчя тим, хто, согрішивши, не розкаявся:

Вас найде... всюди правда-мста; а люде
Підстережуть вас на тоте ж,
Уловлять і судить не будуть,
В кайдани туго окують,
В село на зрище приведуть,
І на хресті отім без ката
І без царя вас, біснуватих,
Розпнуть, розірвуть, рознесуть,
І вашей кровію, собаки,
Собак напоять...

(«Осії. Глава XIV»)

Усе в цьому уривку є характерним — і ототожнення помсти із справедливістю, відмова від правосуддя в ім'я самосуду юрби, і апофеоз жорстокості, сліпого й кривавого бунту, і видіння раю, який настане після тріумфу народної помсти. Це поезія апокаліпсису, який, однак, веде не до кінця світу, а до ідилічного майбутнього царства справедливості; поезія ненависті, що плине з надміру любові; поезія мучеництва, яке людина приймає добровільно заради інших і котре намагається компенсувати наругою над іншими. Ціла поема побудована на контрастах, на неодноразових, частих і навмисних відступах від логіки, на патологічному роз'ятрюванні власного й чужих страждань, на мрії про довічне звільнення себе й усіх інших від цього страждання.

Щодо стилю, то це насамперед поезія гіперболи й метафори, що громадяться, виростають у дивовижні грона, то цілком протилежні, то на диво співзвучні у своїх образотворчих властивостях. Вірш побудований таким чином, що ритм постійно збивається через паузи посеред рядка, через розрив фрази віршем. Будову фрази можна було б назвати риторичною, насиченою анафорами й епістрофами, просьбами й прокльонами, якби сам риторичний рядок не переривався «відскоками» й відходами від тієї ж риторичної структури. Це не звичайна риторика, це — превентивна, натужна риторика, що змагається з хаосом та анархією. Основна засада Шевченкового стилю тих років — дати читачеві можливість уловити певну схему, певну лінію (чи то у віршовій структурі, чи в будові речення), водночас не даючи цій схемі зматеріалізуватися. Це основа постійного конфлікту між літературною формою і свавіллям поетичного генія.

З погляду майстерності твори Т. Шевченка цього періоду сягають вершини його поетичних здобутків, а більш пильний аналіз покаже, що за позірним хаосом криється незвичайне володіння матеріалом, підспудна логіка й система.

Це може показати аналіз своєрідної логіки розвитку образів, аналіз переносів, а також евфонії Шевченкових віршів. Найлегше й найдоказовіше можна це зробити, дослідивши мову творів. Уже в «Неофітах» (поемі, що відкриває цей період) вражає безпрецедентне поєднання церковнослов'янізмів, що, як звичайно, асоціюються з церквою або класичною поезією; вульгаризмів, що їх поети досі рідко допускали в серйозній поезії, та декількох словосполучень, типових для народних пісень. Якщо спробувати подати це статистично, то складається враження захаращеності неоднорідними та взаємоунеможливлювальними елементами. А коли додати до цього чималу кількість грецьких і латинських слів (за підрахунками Євгена Пеленського [1], 80 слів ужито 180 разів для позначення реалій римського життя, але вжиті вони в химерній послідовності, поряд із сучасними словами з затертим, буденним значенням), стає зрозумілішим те відчуття крайнього подиву і збентеження, що його викликала ця поема і серед Шевченкових сучасників, і в новому поколінні...

Надмір контрастів у мові «Неофітів» впливає як на розуміння, так і на емоції. У плані розуміння така гра контрастів мови вириває предмет із контексту однієї епохи. У читача, що постійно переноситься із Давнього Риму до сучасного Санкт-Петербурга, під кінець складається враження, що він перебуває водночас усюди і ніде: драматичний конфлікт, таким чином, набирає універсального характеру. У плані ж емоцій така контрастивність вибиває читача з рівноваги, нервує, змушує сприймати те, що він читає, не просто як ще один літературний твір, бо для поета це теж не просто ще один літературний твір, а крик болю, зойк оголених нервів.

Поєднання контрастивних елементів у «Неофітах» вельми сміливе і дає приголомшливий ефект. У «Марії» використана та ж техніка, але не так напористо, з далеко більшим чуттям. Тому результат набагато поміркованіший, хоча використані засоби не менш революційні, особливо як на той час. Вульгаризми в поемі вилучені майже цілком. Її текст чітко поділяється на уступи молитовного характеру, що виразно оркестровані церковнослов'янізмами, і уступи, писані просторіччям. Ось приблизна схема поділу: рядки 1—25 — в церковнослов'янському стилістичному ключі; 26—91 — писані розмовною мовою; 92—117 — церковнослов'янською, з поступовим зміщенням до риторики; рядки 192—206 — у церковнослов'янському стилі; рядки 207—218 — розмовною мовою; 239—254 — у церковнослов'янському стилі; рядки 255—283 — своєрідний синтез обох стилів; рядки 284—366 — розмовною мовою; рядки 367—386 — специфічна архаїчна риторика; рядки 387—620 — розмовною мовою; рядки 621—640 — синтез обох стилів; рядки 641—655 — розмовною мовою; рядки 654—743 — знову синтез...

Результат такого поєднання стилів — надзвичайне багатство асоціацій. Речі й події буденного життя переносяться в абстрактно-релігійну площину, прозаїчне стає поетичним, далеке й абстрактно-релігійне —

[1] Пеленський Є.-Ю. Шевченко-клясик: 1855—1861.— Краків-Львів, 1942.— С. 99.

близьким і рідним. Іван Франко, посилаючи Уляні Кравченко примірник «Марії», писав: «Єсть се, по моїй думці, найкраща перла нашої поезії,— читайте її, і вчитуйтесь добре, і пильно придивляйтесь, як можна речі, на око прозаїчні, піднести до високої поезії, як можна малими средствами, кількома простими словами викликати велике враження» [2].

Як «Марія», так і «Неофіти» творять враження універсальності. Дія відбувається у Галілеї й одночасно в Україні,— далеко, а все ж близько, давно й сьогодні. Але в «Неофітах» це досягається підкресленням несумісності сполучуваних елементів, а в «Марії» — їх взаємопроникненням. Стиль «Неофітів» вражає, як раптовий удар, стиль «Марії» дає відчуття ласки, пестливої руки, що гладить волосся. Контрасти в «Марії» майже непомітні. А однак поема побудована на контрастах в усьому — починаючи від словника й кінчаючи віршованим рядком, що розривається переносами; вона побудована на тому, що М. Драгоманів назвав перемішуванням Біблії з петербуржчиною. У «Марії» проглядаються елементи ідилії, майже відсутні в «Неофітах», з їхнім благородним гнівом і обуренням, хоч у першій поемі трагічності й протесту не менше, ніж у другій. «Марія» теж належить до періоду пророцтва в революційній поезії Т. Шевченка.

На початку 1860 р. ситуація помітно змінюється. Лише один твір із цього періоду нагадує «Неофітів». Це «Саул», датований 13-м жовтня 1860 р. Мабуть, невипадково цей твір залишився незакінченим чи, точніше кажучи, лише розпочатим. Наскільки нам відомо, Т. Шевченко навіть не пробував братися за нього ще раз. Даремно також шукати в цьому періоді «подражаній» пророкам чи іншим уступам із Біблії. Вони зникли.

Зовнішнім показником зміни стилю, тональності, атмосфери є чітке обмеження кількості й ролі церковнослов'янізмів у мові поезій. Трохи більше церковнослов'янізмів можна знайти лише в гумористичних та сатиричних віршах, таких як, наприклад, «Великомученице кумо», «Кума моя і я», «Умре муж велій», де вони відіграють явно пародійну роль і мають антицерковне спрямування. Поза цими віршами — навіть у ліриці політичної інвективи, яка досі у творчості Т. Шевченка була справжньою скарбницею церковнослов'янізмів у поєднанні з вульгаризмами,— церковнослов'янська лірика майже не вживається. У вірші «Хоча лежачого не б'ють» є щонайбільше три церковнослов'янізми («скорб», «печаль», «пси»,— два останні не обов'язково належать до цієї категорії); у вірші «О люди! люди небораки!» — лише один («оскверненний»); у вірші «І тут, і всюди — скрізь погано» — немає жодного.

На зміну стилістичним експериментам минулих років, коли Т. Шевченко сміливо вводив у поезію вирази, досі невживані, коли сполучував слова, здавалося б, стилістично несумісні, приходить як основне правило закон мудрої економії; на зміну бурхливому, експансивному стилю — самообмеження зрілого митця. Широчінь і розмах у роботі зникає, починається інтенсивне шліфування даного матеріалу. Семантичні контрасти набирають більшої ваги, ніж стилістичні. Ефект розрахований на те, щоб спонукати читача до глибокого осмислення прочитаного, а не щоб вразити його і вибити з рівноваги.

З цього погляду важливою є наполеглива робота Т. Шевченка над перекладом уривків із «Слова о полку Ігоревім», кілька варіантів якого

---

[2] Див.: Література і мистецтво.— Львів, 1941.— № 5.— С. 35.

дійшли до нас. Неважко помітити, наскільки варіант, датований 14-м вересня, лаконічніший, ніж варіант від 4-го червня. Так само і в інших віршах, де найбільш загальні концепції й образи історичних подій та епох ніби закодовані у стислих символах. Таким, наприклад, є вірш:

І Архімед, і Галілей
Вина й не бачили. Єлей
Потік у черево чернече!
А ви, святиє предотечі,
По всьому світу розійшлись
І крихту хліба понесли
Царям убогим. Буде бите
Царями сіянеє жито!
А люде виростуть. Умруть
Ще не зачатиє царята...
І на оновленій землі
Врага не буде, супостата,
А буде син, і буде мати,
І будуть люде на землі.

Композиційно вірш побудований на чергуванні контрастних образів — тих, хто шукає правди й справедливості, і тих, хто намагається знищити і те, і те. Архімед і Галілей — первинний образ шукачів правди; його змінює образ апостолів, святих предтеч, з якого постає перший образ гармонійних людей, що виростуть у найближчому майбутньому, а завершує усе образ гармонійного суспільства, побудованого на засадах християнської спільноти — син, мати, люди загалом. Контрастують із цим рядом образів образи вгодованого духовенства («черево чернече»), царів та царят, узагальнені в образі ворога й супостата. Цілий вірш скомпонований як переплетення цих двох рядів образів, коли на перший план виходить то один, то другий ряд по черзі,— мов у мотузці, зсуканій із двох шнурків — чорного і білого. Більше того, кожен ряд рухається від часткового (Архімед і Галілей — самотні шукачі правди, з одного боку; ситі церковники, з іншого) до максимально узагальненого в кінці: «люди» загалом протиставляються ворогові загалом.

Третій ряд образів, пов'язаних з їжею, розгортається паралельно. Започатковується він образом вина та єлею, що течуть у «черево»; потім з'являється образ хліба як насущної потреби, а не ознаки розкоші та достатку,— спочатку це образ мізерної крихти, потім узагальнений образ зерна, засіяного царями і приреченого на згубу.

На перший погляд, вірш цей — набір промовистих, крутих афоризмів. Справді, композиція його напрочуд послідовна й сувора у плані зіставлення «людей» і «царів» — обидва слова мають символічний, узагальнений смисл, що стає зрозумілим лише після того, як перед нами постане розгорнутий ряд часткових образів. Думка поета передається не через пряму інвективу, а з допомогою оксиморона — «убогі царі», у яких немає і «крихти хліба» — і дрібки розуміння правди й справедливості.

Розкриття прихованих семантичних нюансів слова через антитезу, через розгортання градацій символічних образів та використання оксиморонів стає основною технікою у поезії Т. Шевченка. Кожен вірш стає мовби дослідницьким екскурсом у глибини словозначень, розробкою багатих семантичних покладів мови.

Тенденція до глибшого, інтенсивнішого використання семантичних ресурсів певною мірою обумовлює композицію віршів.

Один із характерних прийомів Т. Шевченка — постійне нагромадження слів, що належать до одного й того ж семантичного поля, але вжиті з різними коннотаціями і часто в метафоричному значенні. Це особлива система лейтмотивів, що зустрічаються знову й знову, але щоразу з різними асоціаціями. Таким є, наприклад, образ — чи, радше, семантичне поле — зими у вірші «Минули літа молодії»:

Минули літа молодії,
Холодним вітром од надії
Уже повіяло. Зима!

Метафора холодного вітру, сама собою не надто оригінальна, перша натякає на семантичне поле зими. Образ зими вводиться окремим реченням. Метафоричний холодний вітер готує читача до розуміння «зими» як метафоричного виразу старості. Далі цей образ конкретизується:

Сиди один, в холодній хаті —

але лише щоб підкреслити мотив самотності:

Нема з ким тихо розмовляти,
Ані порадитись. Нема,
Анікогісінько нема!
Сиди ж один, поки надія
Одурить дурня, осміє...
Морозом очі окує...

Це нова стадія дослідження семантичного поля зими,— а саме морозу,— що підводить вірш до теми смерті. Читаємо далі:

А думи гордії розвіє,
Як ту сніжину по степу!

Інше слово з того ж семантичного поля — сніжина — вводиться не прямим розкриттям теми вірша, а в порівнянні. Знову, тільки дуже делікатно, підкреслюється лейтмотив зими.

Сиди ж один собі в кутку.
Не жди весни — святої долі!
Вона не зійде вже ніколи
Садочок твій позеленить,
Твою надію оновить!
І думу вольную на волю
Не прийде випустить... Сиди
І нічогісінько не жди!..

Тут тема зими підкреслена й заперечена антитетичним образом повік недосяжної весни.

Інший ряд образів, що повторюються і розвиваються, дається паралельно: образ необжитої хати, який далі звужується до кутка і протиставляється, з одного боку, холодному, засніженому степові, де безсила людина мовби розчиняється у космічних стихіях, і, з другого боку (хоча лише подумки),— зеленому садку коло хати,— світові, що його людині хотілося б створити для себе. На тлі цих нерозгорнутих образів з особливою силою вражає тричі побіжно згаданий образ надії — чекання без надії. Кульмінаційним моментом вірша є оксиморон «поневолена вільна думка», виражений не прямо, а через ілюзію («вільна думка, яку годі випустити на волю»).

Словесні ресурси вірша навдивовижу скромні. Жодного слова, що прозвучало б недоречно в розмовній мові — ні церковнослов'янізмів, ні запозичень, ні вульгаризмів. Лексичний матеріал зовсім нейтральний. Тема самотності, старості, очікування смерті, що розкривається у роздумах суб'єктивного ліричного персонажа, переростає у філософський узагальнюючий висновок про нікчемність і жалюгідність людини, кинутої у цей світ. Досягається це лише глибоким проникненням у семантику даного слова, повним, вичерпним використанням можливих значень, закладених у слові.

Тенденція Шевченкових віршів цього періоду до крайнього спрощення мови у плані зовнішніх показників та незвичайно насиченого використання семантичних нюансів слова позначилася і на жанровому аспекті його творчості: у нього раптом з'являється особливий поетичний жанр, який можна назвати віршем-мініатюрою. Поряд із ліричними філософськими медитаціями та сатирою з елементами інвективи цей жанр у поезії Т. Шевченка стає основним. Із тридцяти одного вірша даного періоду принаймні сім належать до цього жанру: «Дівча любе, чорнобриве», «Ой діброво — темний гаю!», «Подражаніє сербському», «Н. Я. Макарову», «Титарівна-Немирівна», «І день іде, і ніч іде» та «Зійшлись, побрались, поєднались».

Характерною для нового ущільненого стилю Т. Шевченка є «Титарівна-Немирівна». Це остання з довгого ряду його поезій про збезчещених дівчат-покриток, який починається «Катериною» у 1838 р. й через різноманітні варіанти та варіації приводить у 1859 р. до «Марії». Тепер Т. Шевченко знову звертається до цієї теми, але цим разом розкриває її у 12-ти рядках:

Титарівна-Немирівна
Гаптує хустину.
Та колише московщеня,
Малую дитину.
Титарівна-Немирівна
Людьми гордувала...
А москаля-пройдисвіта
Нищечком вітала!
Титарівна-Немирівна...
Почесного роду...
Виглядає пройдисвіта,
Москаля з походу.

Але це ще не вершина «ущільненості». У новій версії ця тема зведена до одного рядка:

Зійшлись, побрались, поєднались,
Помолоділи, підросли.
Гайок, садочок розвели
Кругом хатини. І пишались,
Неначе князі. Діти грались,
Росли собі та виростали...
Дівчаток москалі украли,
А хлопців в москалі забрали,
А ми неначе розійшлись,
Неначе брались — не єднались.

Рядок, який мається на увазі: «Дівчаток москалі украли». Ця тема здатна «зазвучати» (тобто її можна виокремити) лише тому, що введена

вона сюди як частина ширшого контексту в образі розпаду сім'ї. Мотив хлопців, «забраних у москалі» і через це втрачених для сім'ї (країни),— майже такий самий типовий для поезії Т. Шевченка, як і мотив збезчещеної дівчини.

Існує поезія для поетів. Мініатюри Т. Шевченка — такі, як цитовані тут,— це поезія для Шевченкових читачів. Якщо читати «Титарівну-Немирівну», не знаючи всієї його попередньої творчості, то це буде лише віньєтка з цікавим поєднанням іронічних ноток та ноток співчуття — не більше. Величезне багатство прихованих тем, настроїв та мотивів відкривається тільки перед читачем, знайомим із віршами Т. Шевченка на цю тему. Можна припустити, що поет знає, що твори його загалом стануть власністю мільйонів людей і що кожен із цих мільйонів читачів уловлюватиме кожну алюзію, кожен натяк на попередні твори. У вірші «Доля» (1858) поет так звертається до своєї долі:

Ходімо дальше, дальше слава,
А слава — заповідь моя.

Мініатюри, створені 1860 р.,— це поезія для утаємничених, це, у певному розумінні, езотерична поезія, недоступна для необізнаного, випадкового читача. Неясність та навмисна алогічність аж ніяк не є недоліком. Такими, наприклад, є алогізми у вірші «Зійшлись, побрались», процитованому раніше. Він розпочинається п'ятьма дієсловами. Після «зійшлись» логічно іде «побрались». «Поєднались» тільки посилює «побрались». Але чому після того йде «помолоділи»? Чи треба це розуміти як метафору, тобто — «помолоділи духом»? Така інтерпретація була б досить банальна. Але коли й припустити це на хвилину, то подальшому «підросли» годі знайти пояснення. Підросли після весілля? Де ж підмет для цих дієслів? Згідно з логікою українського синтаксису, в такому разі природно було б припустити, що підмет — це третя особа множини, невизначене «вони». Однак у передостанньому рядку вірша раптово й несподівано з'являється підмет «ми». Але хто це — «ми»? Вірш не може бути автобіографічним, бо Т. Шевченко не був одружений і не мав дітей. Та й до віршів Т. Шевченка цього періоду не можна підходити з погляду слідчої комісії чи з критеріями реалістичної творчості. Аспекти простору й часу в них або невизначені, або взаємосуміщаються. Дія у цих віршах відбувається і ніде, і всюди, у дану хвилину й водночас у минулому та в позачассі. Що суттєво в них, то це поєднання образів та мотивів і алюзивне поле цих образів, мотивів і їхніх поєднань. «Помолоділи» і «підросли» діти, але це ж стосується і їхніх батьків, і бездітного Т. Шевченка. Це його «забрали в москалі», але і втіленням образу покритки є він сам. Він переймає і пропускає через себе всі образи своєї поезії, усі образи реальності. Вірш стає панхронічним та панлокальним; зникає, розчиняється мета між ліричною та епічною поезією. Неясність — ось принцип, котрий визначає структуру цього восьмирядкового вірша:

Дівча любе, чорнобриве
Несло з льоху пиво.
А я глянув, подивився —
Та аж похилився...
Кому воно пиво носить?
Чому босе ходить?..
Боже сильний! Твоя сила —
Та Тобі ж і шкодить.

Ще ніхто не насмілювався дати вичерпну характеристику цього вірша. Та й нема певності, що вона буде адекватна. Чому образ босоногої дівчини, яка носить пиво з льоху, є настільки трагічним, аж з нього випливає заперечення побудови Всесвіту, в якому краса і добро неминуче породжують зло, а відтак і виклик Всевишньому стає неминучим? Що криється за образом босоногої дівчини — тема майбутньої повії? Дівчини, викинутої на вулиці Санкт-Петербурга? Просто тема постійної і нездоланної людської самотності, що також є темою вірша «Минули літа молодії»? Можна списати гору паперу, трактуючи цю мініатюру, зібрати докупи всі мотиви Шевченкової поезії, з якими її поєднують ті чи інші алюзії, але і в кращому випадку все те буде тільки гіпотезою, тільки вірогідністю. Смисл і суть вірша в тому й полягає, що жодна з цих вірогідностей не унеможливлює іншої.

У віршах, написаних 1860 року, дедалі виразнішає зв'язок між стилем Т. Шевченка та стилем народної пісні. Згадаймо, що народнопісенний стиль значною мірою характеризував ліричні твори Шевченка на початку його літературної кар'єри, хоч згодом, у період «трьох літ» (1843—1845) і потім — у перші роки після заслання (1857—1859), відійшов на другий план. Але тепер використання фольклорного стилю підпорядковується новим принципам Шевченкової поезії.

Вірш «Над Дніпровою сагою» виріс із мотивів та поетичних ресурсів народних пісень. Починається він образом явора, оточеного лозою, калиною та ялиною.

Над Дніпровою сагою
Стоїть явір меж лозою,
Меж лозою з ялиною,
З червоною калиною.

Лексика, образи повторення прийменника «меж» — це все, як і сам розмір вірша, цілком відповідає духові українських народних пісень. У подальшому чотиривірші цей стиль зберігається, тільки додається порівняння явора із зажуреним козаком:

Дніпро берег риє-риє,
Яворові корінь миє.
Стоїть старий, похилився,
Мов козак той зажурився.

Загалом кажучи, це порівняння також узяте з фольклору, тільки у фольклорі людину порівняно з деревом, а не навпаки. Отже, бачимо перше відхилення від стилю народних пісень (у межах самого цього стилю), хоча воно й незначне.

Далі в чотиривірші порівняння, однак, розгортається і стає майже незалежним:

Що без долі, без родини,
Та без вірної дружини,
І дружини, і надії
В самотині посивіє!

Очевидно, тут надто багато деталей для простого порівняння. Мотив дружини, якої нема, і посивіння обриває зв'язок з явором, та образ явора з'являється знову в подальшому двовірші:

Явор каже: «Похилюся
Та в Дніпрові скупаюся».

Козак каже: «Погуляю
Та любую пошукаю».

Два останні рядки відображають корінний перелом: козак, котрий, здавалося, фігурував лише в порівнянні, раптом введений в основну лінію вірша як рівня яворові. Проте образ коханої, хоч того й очікує читач, так і не матеріалізується. Він ніби стає реальним тільки в порівнянні:

А калина з ялиною
Та гнучкою лозиною,
Мов дівчаточка із гаю
Виходжаючи, співають;
Повбирані, заквітчані
Та з таланом заручені,
Думки-гадоньки не мають,
В'ються-гнуться та співають.

Чи треба додавати, що останній рядок знову поглиблює двозначність? Бо ж «в'ються-гнуться» стосується тільки лози-ялини-калини, а «співають» — тільки дівчат.

Таким чином, можливості народної пісні використовувались майже адекватно оригінальній моделі, але завдяки послідовному, поступовому зміщенню образів стерлася межа між нібито справжнім дніпровським пейзажем і порівнянням, між образами природи і людей, між завжди узагальненою і дещо абстрактною народною піснею та суб'єктивною ліричною поезією, де героєм є авторське «я». Багатоплановість і відхід від фотографічного відтворення дійсності, перехід об'єктивного в суб'єктивне і навпаки — ось основні характерні риси вживання фольклору Т. Шевченком у 1860 р.

Я не аналізуватиму вірш «Тече вода з-під явора». В основі його композиції — те ж саме надання народнопісенним образам та засобам інших значень, хоча тут зміщення досягається не переходом від плану «дійсності» до плану порівнянь, а паралелізмом трьох образів, здавалося б, зовсім не пов'язаних між собою,— калини та явора, качки з каченятами, дівчини, що, досі не заручена, гуляє у садку. Вірш обривається на найбільш значущій деталі, без жодної ясної вказівки на те, як же його розуміти.

Неважко здогадатися, чому у віршах 1860 р. Т. Шевченко знову звернувся до фольклору. Тепер фольклор вабить Т. Шевченка універсальним характером своїх образів і простотою мови — простотою, котра, однак, значною мірою символічна. Поетика фольклору співзвучна новому відчуттю поета, переходу його від експансивності до посилення внутрішньої напруги, до самоаналізу, до пошуку суттєвого в минущому, перехідному.

Мовби символічним під цим оглядом є останній вірш Т. Шевченка, «Чи не покинуть нам, небого», якого він написав десь за десять днів до смерті і котрий зовсім не позбавлений любові до життя та світу цього. Якщо говорити про стилістику, то в цій трагічно спокійній ідилії Т. Шевченко «перестрибує» від одного до іншого: тут і буденний діалог, і гумористичні елементи майже в дусі І. Котляревського, й уступи в дусі народних пісень — звичайно, знову ж таки персоналізовані і скомпоновані за схемою багатоплановості, коли, наприклад, образ України водночас виступає як образ потойбічного Раю.

Тема смерті не вперше з'являється у Шевченковій творчості. Це одна з тем, до яких він звертається постійно,— як і тема визволення України;

прагнення до гармонійного соціального устрою; тема покритки; тема заслання; тема ідилічного родинного життя серед сільської природи. Ще ніхто не проаналізував прямі й непрямі розгалуження цієї теми в поетовій творчості, зміни в його ставленні до смерті, хоча цей аспект Шевченкової творчості і надзвичайно цікавий, і важливий. Обсяг даної статті не дає змоги грунтовно розглянути це питання. Досить, однак, порівняти вірш «Косар», написаний 1847 р., з отим, що був написаний незадовго перед смертю, як одразу ж відчуваємо різницю. Образ смерті у вірші 1847 р. — це образ невблаганного косаря, що

Понад полем іде,
Не покоси кладе,
Не покоси кладе — гори.

У передчутті власної смерті —

І мене не мине,
На чужині зотне,
За решоткою задавить.
Хреста ніхто не поставить
І не пом'яне,—

є усвідомлення неминучості, але немає прийняття цієї неминучості. Атмосфера вірша — це атмосфера страху і лихих сновидінь. Нею продиктовані і грубо спрощені образи вірша, і його стаккатний ритм.

Тональність поезії «Чи не покинуть нам, небого...» — жартівливосумна. При всій любові поета до цього світу —

Бач, який широкий,
Та високий, та веселий,
Ясний та глибокий,—

він сам просить свою товаришку Музу покинути цей світ разом з ним:

...Ходімо спать,
Ходімо в хату спочивать...
Весела хата, щоб ти знала!..

І знову:

Поки огонь не захолонув,
Ходімо лучче до Харона —
Через Лету бездонную
Та каламутную
Перепливем, перенесем
І Славу святую —
Молодую, безвічную.

Dance macabre* з «Косаря» змінився ідилією, протест — смиренням, страх — спокійним смутком. Смерть тепер бачиться як просте, логічне і закономірне завершення якогось періоду життя. Інша частина цього життя — слава, почесті, тобто його поезія, його здобутки — залишається жити. Всі аспекти життя і смерті творять єдину гармонію.

Ця зміна у ставленні до смерті, це відчуття гармонії у житті і в людині є не просто ключем до цього вірша. Це — ключ до всієї Шевченкової

---

* Танок смерті (фр.).

творчості останнього року його життя. Еволюція стилю, яку ми дослідили,— перехід від деструктивного, сум'ятного стилю, до стилю зосередженого, монолітного і гармонійного — означала не лише зміну форми. Вона була пов'язана і йшла пліч-о-пліч із зміною у поетових настроях і Weltanschauung. В останній рік його життя усі теми й проблеми попередніх років одна за одною були переглянуті, передумані й осмислені по-іншому. І всюди цей процес перегляду і переосмислення ішов в одному й тому ж напрямку: відмова від зовнішнього ефекту, зосередження дії на внутрішньому світі й духовних цінностях людини; особливе відчуття вселенської злагоди, душевна рівновага, злиття зі Всесвітом в ідеальній гармонії.

У попередні роки — після повернення із заслання — поет, хмільний від бунтарських, месницьких ідей, закликав усіх і кожного до сліпого і неминучого повстання:

А щоб збудить
Хиренну волю, треба миром,
Громадою обух сталить,
Та добре вигострить сокиру —
Та й заходиться вже будить.

(«Я не нездужаю, нівроку», 22 листопада 1858 р.)

Востаннє ця візія неминучої національної і соціальної помсти постала у вірші «Осії. Глава XIV», написаному 26 грудня 1859 р., з його кривавим образом народного бунту і самосуду, незрівнянних у своїй жорстокості:

Не втечете
І не сховаєтеся: всюди
Вас найде правда-мста...

Знаменно, що апокаліптичний характер цього Шевченкового «подражанія» виник майже цілком самостійно — особливих підстав для нього оригінальний текст не дає. У Біблії образи жаху й кари знаходимо тільки у двох віршах: «Ашшур не спасе нас, не будемо їздити ми на коні, і вже не скажемо чинові рук наших: Боже наш». Усе решта в цій главі присвячене благодаті Господнього милосердя: «Я буду для Ізраїлю, як роса: розцвіте він, неначе лілея» і т. д. У Т. Шевченка співвідношення обох частин якраз зворотнє: із сімнадцяти рядків вірша тільки в п'ятьох говориться про щасливе майбутнє.

Цей настрій, ці образи в жодному з віршів 1860 р. вже не воскресають. Можна простежити, як ставлення до бунту, повстання поступово переоцінюється у чотирьох версіях вірша «Молитва» (усі вони написані наприкінці травня 1860 р.). По-перше, поетів гнів тепер спрямований лише проти «царів». Але навіть для них поет уже не прагне кривавої кари. У версії від 25 травня він просить Господа:

Царів, кривавих шинкарів
У пута кутії окуй,
В склепу глибокім замуруй.

Поет уже не говорить про помсту, і хочеться йому не так помсти для «царів», як просто не дати їм чинити зло, ув'язнивши. Та навіть і це здається йому занадто жорстоким. У версії від 27 травня він фактично зрікається свого первинного бажання закувати в кайдани тих, хто винен у соціальній несправедливості. Тепер він пише:

Злоначинающих спини,
У пута кутії не куй,
В склепи глибокі не муруй.

Врешті, у версії від 31 травня поет навіть готовий віддати царям усі «добра» цього світу:

Тим неситим очам,
Земним богам-царям,
І плуги, й кораблі
І всі добра землі,—

тим самим залишаючи людству щастя праці і щастя духовної зосередженості; так увесь конфлікт переноситься із соціального плану у план людської душі, віри і почуттів.

Тепер його позитивний герой — не месник чи кат, а людина, котру він називає «добросердим... тихолюбцем святим»; його ідеал — «любов безвічная» («Росли укупочці, зросли»), а його основне бажання і молитва — щоб Господь поміг «доброзиждущим рукам» та «чистим серцем», щоб ниспослав усім — я підкреслюю: усім — «єдиномисліє» і «братолюбіє».

Т. Шевченко не став «святим та єлейним». Зло, що панує у світі, і далі боліло і гнівило його. Час від часу його поезія прориваєтся інвективою. Однак вона вже не скерована на те, щоб надихнути людей до соціального бунту, що втопить світ у морі крові. У вірші «О люди! люди небораки!» від 3 листопада 1860 р. поет ремствує:

Чи буде кара
Царям, царятам на землі?

Але він надіється, що сам Господь покарає їх, а не збунтований і сліпий натовп:

Повинна буть, бо сонце стане,
І осквернену землю спалить.

Якщо в «Осії. Глава XIV» він пророкував і хотів покарання зла через самосуд, то тепер він бачить, як

Люде тихо,
Без всякого лихого лиха
Царя до ката поведуть.

(«Хоча лежачого й не б'ють», 20 жовтня 1860 р.)

Це вже не кривава помста, а страта неминуча і заслужена, страта того, хто винен у соціальному злі.

Вже не ватажка бунтарів виглядає він у своїх мріях і думах, а апостола правди і науки:

І день іде, і ніч іде.
І, голову схопивши в руки,
Дивуєшся, чому не йде
Апостол правди і науки?

(5 листопада 1860 р.)

Останні місяці і буквально останні дні Шевченкового життя були наповнені турботами про друкування, а згодом і розповсюдження його «Букваря». Дозвіл цензора одержано 21 листопада 1860 р., і «Буквар» був

надрукований (у січні 1861 р.). З листів поета, датованих січнем і лютим, видно, як переживає він за розповсюдження «Букваря». Звичайно, різниця між місією апостола правди і науки, реформатора соціального устрою, та публікацією «Букваря» настільки велика, що здається — це речі несумісні і зіставлення їх сміхотворне. Але «Буквар» був тільки першою ланкою у Шевченкових задумах, ланкою, до певної міри навіть символічною. У листі до Михайла Чалого від 4 січня 1861 р. Т. Шевченко ділився з ним своїми подальшими планами: «Думка єсть за «Букварем» напечатать лічбу (арифметику) — і ціни, і величини такої ж, як «Буквар». За лічбою — етнографію і географію у 5 копійок. А історію, тілько нашу, може, вбгаю в 10 копійок. Якби Бог поміг оце мале діло зробить, то велике само б зробилося»[3]. Тут чітко підкреслено зв'язок між малим ділом — народною освітою — і великим — становленням нового і гармонійного соціального устрою. Не сокиру, а тільки книжку ми бачимо в основі образу апостола правди і науки.

Євген Кирилюк уважно простежив використання образу сокири як символу бунту в Шевченковій поезії. Він показав, як цей образ перегукується з таким самим образом у революційній прокламації Герцена, в його брошурі «Крещеная собственность», у статтях «Колокола», у листі до О. Герцена (задум якого, на його погляд, виник у гуртку Миколи Чернишевського), в одному з віршів Миколи Некрасова[4]. На цьому тлі тим знаменнішим стає факт, що якраз тепер Т. Шевченко відкинув образ сокири. У вірші «Бували войни й військовії свари» від 26 листопада 1860 р. він мовби вступає у відкриту полеміку із самим собою минулорічним, пишучи, що зміна соціального устрою прийде і без сокири:

І без сокири
Аж зареве та загуде,
Козак безверхий упаде.

Т. Шевченко не був соціологом, та й ідеологічні тонкощі його анітрохи не хвилювали. Однак якби нам хотілося звести його ідеї 1860 р. в одне логічне ціле, то можна було б їх викласти приблизно так: він сподівався, що зміна несправедливого устрою життя настане тоді, коли з'явиться апостол правди і науки. А той, опираючись на всіх «доброзиждущих» і «чистих серцем», звергне «царя», винного в усіх лихах, і встановить новий порядок, за якого запанують братня любов і справедливість. За такого порядку кожен, хто чесно працює і чистий серцем, зможе побудувати своє життя у гармонії з іншими такими, як він, і в гармонії з Усесвітом «світом-братом», що був установлений згідно з законами Божими...[5].

В останній період своєї творчості Т. Шевченко усвідомлює і засуджує два гріхи людства. Це надзвичайно характерні гріхи, і вони показують,

---

[3] Шевченко Тарас. Повне вид. творів: У 16 т. / Під ред. П. Зайцева.— Варшава, 1935.— Т. 1.— С. 269.

[4] Кирилюк Є. Т. Г. Шевченко: Життя і творчість.— К., 1959.— С. 507.

[5] Можливо, саме до цього часу належить спогад І. Полонського: «Я пам'ятаю, як одного разу на вечірці в Білозерського, редактора журналу «Основа», Шевченко підтримав ідею одного заїжджого слов'янина з Галичини [галицького українця? — Ред.], що будь-яка політика — аморальна, що саме з політичних міркувань чиняться усі несправедливості, з них же походять усі нещастя націй і народів, і що найкраще було б державі не мати політики взагалі» (Костенко А. Спогади про Шевченка.— К., 1958.— С. 433).

наскільки послідовним і щирим був Шевченко-філософ тих років. Одним із гріхів є жадібність, яка виникає із самозвеличення, скнарості і насильства. Це смертний гріх, тому що він порушує саму основу структури Всесвіту — гармонію і рівновагу людини в собі, у її стосунку до інших і в стосунку людини до Бога. Образ, що є втіленням цього гріха — це образ «царів» і «царят». Про нього вже говорилося раніше, основні посилання процитовані, тож зупинятись на ньому немає потреби.

Концепція другого гріха не менш характерна для нових настроїв Т. Шевченка. Присвячені цій концепції вірші «Гімн чернечий» від 20 червня 1860 р. та «Великомученице кумо!» від 2 грудня 1860 р. Це гріх проти себе самого, проти власного тіла, отже, проти власної душі. Це гріх відмови від статевого життя, гріх неприйняття життя, неповного користання з усіх благ, які воно нам дає. Це гріх целібату, що його поет називає — удаючись до характерного в цей період оксиморона — «гріхом праведним». Він робить із людини «незрящу», «недвигу серцем». У своєму новому синтезі, у пошуках й утвердженні гармонії Всесвіту, Т. Шевченко приймав усі сторони і прояви життя, крім одного — зла. Ніщо не було таким далеким і чужим йому, як аскетизм. Вічно мріючи про сімейне щастя, він, однак, віддавав перевагу гультяйству над цнотою і закінчив свій вірш «Великомученице кумо!» порадою:

Прокинься, кумо, пробудись
Та кругом себе подивись,
Начхай на ту дівочу славу
Та щирим серцем, нелукаво,
Хоч раз, сердего, соблуди[6].

Різко порвавши з бунтарством попереднього періоду своєї творчості з її стилістичною деструктивністю, утвердившись у гармонії як основі Всесвіту та соціального устрою і застосувавши цей принцип рівноваги в самому стилі своєї поезії, Т. Шевченко в останні місяці свого життя виробив дещо інакший підхід до проблеми національної свободи України. Ностальгія його, глибока любов до свого краю залишилась та ж. Пейзаж у його ідиліях — завжди один: дніпровський (див., наприклад, «Над Дніпровою сагою» від 24 червня 1860 р.), українське село (наприклад, «Тече вода з-під явора» від 7 листопада 1860 р.). І навпаки, пейзаж його лихих видив це російський пейзаж, як звичайно, санкт-петербурзький («Якось-то ідучи вночі» від 13 листопада 1860 р.; «О люди! люди небораки!» від 3 листопада 1860 р., і, до певної міри, «Кума моя і я», 1860 р.). В останньому Шевченковому вірші український пейзаж виразно ототожнюється з раєм:

...над Стіксом, у раю,
Неначе над Дніпром широким,
В гаю — предвічному гаю,
Поставлю хаточку, садочок
Кругом хатини насаджу...

(«Чи не покинуть нам, небого», 15 лютого 1861 р.)

Важливо, що український пейзаж — це завжди природа безхмарного літа, без сліду тієї романтичної атмосфери шторму і злив, яка була

---

[6] У першій версії вірша Шевченко був ще більш прямослівний. Останній рядок вірша читався так: «Хоч з псом, сердего, соблуди». (Див.: Шевченко Тарас. Повне зібр. творів: У 10 т.— К., 1953.— Т. 2.— С. 501).

властива ранньому Т. Шевченкові; природа, над якою постійно світить лагідне сонце, що, здається, ніколи не заходить і не ховається за хмари. Російський пейзаж навпаки — нічний пейзаж із туманом і бурями, млою і примарними вогнями, що виринають з темряви, з невідомості, мов очі Сатани.

Як бачимо, глибока любов поета до рідного краю не пропала. Однак із віршів цього періоду зникає тематика, пов'язана з історією України, тема національного гноблення, така характерна для періоду «трьох літ» (1843—1845). Причину цього знайти легко: не у кривавих битвах та сутичках минулого і не в сліпому бунті бачить тепер Т. Шевченко визволення людини, а в становленні внутрішньої гармонії людської душі, гармонії взаємин людських душ. Якщо цієї гармонії буде досягнуто, проблема України вирішиться сама собою. Тепер проблема України і її визволення підпорядковані іншій, більшій проблемі.

Це виразно показує єдиний вірш цього періоду, присвячений філософській інтерпретації української історії. Це вірш, процитований раніше,— «Бували войни й військовії свари», написаний 26 листопада 1860 р. В ньому Т. Шевченко заперечує минуле України. Тепер йому здається, що повстання і війни давньої України пішли намарне:

Бували війни і військовії свари:
Галагани, і Киселі, і Кочубеї-Нагаї;
Було добра того чимало.
Минуло все, та не пропало,
Остались шашелі; гризуть,
Жеруть і тлять старого дуба...

Причинилися до цієї трагедії правлячі класи України, що пов'язали свої долі з Росією, ставши, як назвав їх поет, «няньками, дядьками отечества чужого». Але сам дуб, себто Україна, усе ще повен життя, глибоко в корінні:

А од коріння тихо, любо
Зелені парості ростуть.

Це й є ті апостоли правди і свободи, про чий прихід поет писав трьома тижнями раніше. Він продовжує думку про парості:

І виростуть; і без сокири
Аж зареве та загуде,
Козак безверхий упаде.

Саме в цьому вірші Т. Шевченко стверджує, що історії давньої України настане кінець і без сокири, не через революцію, а через тріумф Правди і Справедливості. І щоб підкреслити безсмертність України, він знову повторює той же рядок:

Минуло все, та не пропало,

а після того підхоплює раніше розпочате речення про занепад давньої України, безверхого козака (безверхого, бо позбувся правлячої верхівки), старого дуба, чиє верховіття вигризене шашелями, але коріння (селянство, трудовий люд «Молитви») усе ще живе й пускає зелені пагони. У своєму падінні дуб

Розтрощить трон, порве порфиру,
Роздавить вашого кумира.
Людськії шашелі.

Якщо аналізувати цей вірш з погляду ідей та поглядів Т. Шевченка в 1860 р., то в ньому не залишиться нічого нез'ясованого. Концепція української історії у вірші переглянута й підпорядкована новій, загальній концепції життя людини і Бога у творчості Т. Шевченка. Від колишньої залишилося два елементи: безмежна любов до України і віра в її особливе призначення як зачинателя нового устрою, але тепер цей устрій не обмежується слов'янами, а поширюється на все людство.

«Було б великою помилкою вважати Шевченкову творчість статичною і не брати до уваги його ідеологічний і художній розвиток»,— справедливо зазначали О. Білецький і О. Дейч[7]. Шевченкові твори вписуються у межі кількох чітко визначених періодів. Правда, періоди ці короткі — переважно два-три роки кожен. Проте весь його поетичний доробок, як ми знаємо, охоплює щонайменше якихось п'ятнадцять років, якщо не рахувати безплідних років заслання, коли він нічого не написав. А що таких коротких періодів у його недовгому творчому житті було декілька, то це доводить, з якою швидкістю Т. Шевченко зростав і зрілішав, що й не дивно, коли взяти до уваги винятковість його життя, яке винесло його з найнижчих глибин суспільства до його верхів, яке кидало його на дно і возносило знову.

Поділ на періоди не означає, звичайно, що між творами різних періодів немає нічого спільного. Звернення Т. Шевченка до тем, мотивів, образів, ідей та настроїв, які вже були в полі його зору, безперечно, має послідовний, циклічний характер. Говорячи про останній період у його творчості, я принагідно виділив деякі схожі й відмінні риси у творах попередніх років, посилаючись, наприклад, на «Косаря», «Причинну» і т. д. Та це тільки мала частка того, що можна і слід зробити в цьому напрямі. Ниток, котрі зв'язують усі періоди докупи, в одне живе ціле, набагато більше. Одним із першочергових завдань у вивченні творчості Т. Шевченка є уважний перегляд кожного з періодів, щоб згодом можна було виділити їх спільні й відмінні особливості...

Період, що його можна назвати другим петербурзьким періодом після заслання, був навіть коротший за будь-який інший, бо тривав трохи більше року. Обірвала його поетова смерть. Даремно було б гадати, як довго тривав би цей період, якби доля присудила Шевченкові жити довше. Може, це був початок періоду стійкої рівноваги — щось на зразок зрілої старості Й.-В. Гете, яка прийшла на зміну його юнацькому Sturm und Drang. Може, це був лише минущий настрій. Рання смерть — наслідок падінь і злетів Шевченкового життя — перервала його творче зростання задовго до того, як він досяг вершини...

Врешті, ідеї ці не були нові для Т. Шевченка. Вони були цілком ясно сформульовані в його «посланії» «І мертвим, і живим, і ненарожденним землякам моїм...» — тобто ще 1845 р. в його концепції національного єднання, не революції:

---

[7] Белецкий А. И., Дейч А. И. Т. Г. Шевченко: Введение в изучение поэта.— М., 1959.— С. 141.

Обніміте ж, брати мої,
Найменшого брата,—
Нехай мати усміхнеться,
Заплакана мати.

У перші роки після заслання ці настрої та ідеї не зникли з творчості Т. Шевченка. Але вони співіснували, як ніколи до того, з ідеями неминучої помсти, з ідеями жадібної і кривавої соціальної революції. Можна припустити, що в цьому відбилися настрої, які панували в Росії наприкінці 50-х рр., перед обіцяними і навмисне відтягуваними реформами, відбився вплив санкт-петербурзьких революціонерів-радикалів і, зокрема, вплив герценівського «Колокола», що так часто згадується у щоденнику поета в 1857—1858 рр.

Отже, відмежування у 1860 р. від цього кола ідей і настроїв не було, однак, чимось абсолютно новим. Це було певною мірою Шевченкове повернення до самого себе, відмова від чужих йому впливів і подолання їх. Як у 40-х рр., коли він зіткнувся з комплексом «гайдамаччини» (ще однією версією сліпої і кривавої помсти) і переборов його у віршах «трьох літ»,— так і тепер він переборов комплекс російського революційного радикалізму О. Герцена і його послідовників. Тепер, як тоді, він вийшов з цього конфлікту збагаченим, голос його поезії змужнів і врівноважився. У цьому, гадаю, і полягає суть останнього петербурзького періоду творчості Т. Шевченка.

З англійської мови переклали Оксана МОЛЧКО і Ярина СЕМКО

George SHEVELOV

THE YEAR 1860 IN SHEVCHENKO'S WORKS

Shevchenko's poetic works written in 1860, which are the pinnacle of his oeuvre, are examined. In particular, certain features of the evolution of his style are noted, such as the smaller number of Church-Slavisms, the broadening of the semantic resources of the word, and the subjectivization of folklore, which reflect an immersion in the world of man's spiritual values, his merging with the Universe in ideal harmony, and the shift of emphasis from rebellious slogans and avenging moods to the idea of higher justice and Christian forgiveness. The essence of the last St Petersburg period of Shevchenko's work is seen as the overcoming of alien influences and a return to oneself: just as in the 1840s he subdued the „Haidamaky rebels" complex in his poerty of the „Three Years" period, so now he overcame the complex of the revolutionary radicalism of Herzen and his felowers.

Роксоляна ЗОРІВЧАК

МИХАЙЛО ДРАГОМАНІВ І АНГЛІЙСЬКА ЛІТЕРАТУРА

(До 150-річчя від дня народження)

Михайло Драгоманів працював у дуже скрутну для України епоху. Усе життя він боровся за визнання у світі імені, історії, науки та культури своєї Вітчизни. Учений глибоко розумів, що статус України, яку історія жорстоко позбавила державності, не сприяє розвитку світової україністики. Він усвідомлював водночас, що українська література поступово виходить за межі «літератури для домашнього вжитку» головно завдяки перекладам з іноземних мов. Учений вважав необхідним розглядати українські проблеми в широкому міжнародному контексті, дарма, що Україна була ізольована від світу. Вірив, що тільки всесвітня, вселюдська культура в будуччині може духовно підняти український народ.

М. Драгоманів як учений виховався у тогочасній європейській науковій школі, до речі, у листі до М. Павлика від 5 липня 1890 р. він зазначав: «Вчений виробляється тільки власною працею» [1]. Він вбачав своє головне завдання у тому, щоб, з одного боку, невтомно сприяти поглибленню духу української суспільності, інтелектуальному розвитку українського народу через збагачення його духовного потенціалу шедеврами світової культури та, з другого, поповнювати європейську цивілізацію, світову культуру загалом українським національним компонентом. Згідно з власним гаслом: «Ногами міцно в рідному грунті, а головою в Європі», М. Драгоманів, маючи на меті самоусвідомлення, створення власної культурної орієнтації, наполягав на культурних зв'язках українців передусім з англійцями, французами, німцями, оскільки ці народи, на його гадку, створили найвищу цивілізацію [2]. Він закликав своїх земляків вивчати іноземні мови, головно англійську і французьку. «[...] Пропагуйте серед нашої молоді, зокрема серед тих, хто займається літературою, необхідність вивчення французької і англійської мов, адже багато з того, про що ви говорите «ми знаємо», у Львові нема змоги дізнатися, адже там немає ні одного українцялітератора, який читав би по-французькому і по-англійському, по-німецьки далеко не все перекладено, і те, що перекладається, не завжди своєчасно. Без знання європейських мов і літератури — який же це євро-

---

[1] Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом (1876—1895): У 8 т. / Видав Л. Когут.— Чернівці, 1910.— Т. 6.— С. 57.

[2] Драгоманов М. Літературно-публіцистичні праці: У 2 т.— К., 1970.— Т. 2.— С. 331. При посиланні на це видання зазначатимемо в дужках римською цифрою том, а арабською — сторінку.

пеїзм!» (1, 417),— писав М. Драгоманів у «Третьому листі українця до редакції «Друга».

М. Драгоманів цікавився національним питанням в Ірландії, Шотландії, Валії. Із листа Лесі Українки до нього від 15 березня 1892 р. видно, що якраз М. Драгоманів підказав їй сюжет поеми «Роберт Брюс, король шотландський», зокрема епізод із павуком [3]. У статті «Українське письменство 1866—1873 років» М. Драгоманів підкреслює відродження кімрської мови у Валії (на півострові розміром у 8 тис. кв. миль, що — за офіційною термінологією Великобританії — був, згідно з Актом про Союз 1536 р., з'єднаний з Англією політично, адміністративно та економічно), вказуючи, що 1873 р. у Валії було 25 газет кімрською мовою для 800-тисячного населення, хоча в 1843 р. там була лише одна кімрська газета. У цій же статті він пише, що місцеве кельтське населення острова має переклади власною мовою Святого Письма та власні букварі. Учений відзначає, що англійці самі дбають про розвиток словесної культури цих народів, сприяють їм (1, 250).

М. Драгоманів був добре обізнаний з англійською літературою, високо цінував її авторів. Цьому з дитинства сприяла родинна атмосфера. «Я дуже вдячний моєму батькові, що розвинув в мені інтелектуальні запити»,— писав він в «Автобіографії» (1, 40). Батько ж ученого — Петро Якимович Драгоманів — прожив 24 роки в Петербурзі, де сам вивчив французьку й англійську мови та до певної міри німецьку, пробував перекладати французьке та англійське художнє слово, зокрема поезії Р. Бернса, друкував свої спроби в петербурзьких альманахах 20-х і 30-х років (ІІ, 151). У Полтавській губернській гімназії (1853—1859) М. Драгоманів як обов'язкові предмети вивчав латинську та французьку мови, самостійно ж опанував німецьку. У гімназійні роки він читав дуже багато. Олена Пчілка згодом у спогадах про свого брата писала: «Полтавська гімназія дала юнакові багато [...] Книжок [...] Михайло перечитав ще в гімназії таку силу і таких авторів [...]. Про письменство ж красне вже зайве й казати! — ще для нас, менших, зоставив Михайло дома, в Гадячому, найвидатніші твори Діккенса, Теккерея, Вальтера Скотта (в російських перекладах)» [4].

Усе життя М. Драгоманів не тільки читав багато, а й критично і тверезо ставився до прочитаного. У нього рано розвинувся бистрий зір дослідника. Коли І. Франко закінчив писати філософську поему «Смерть Каїна», він послав текст М. Драгоманову, і в листі до нього від 20 березня 1889 р. писав: «Цікавий я дуже, що Ви скажете про «Каїна» [...] Найгірше те, що в нас, у Львові, абсолютно ні з ким о таких річах порадитись, нікого просити о рецензію рукописі» [5]. Взагалі Леся Українка, І. Франко, М. Павлик та інші часто радилися з М. Драгомановим у справах літературних, зокрема перекладних. Для них він був неперевершеним авторитетом. Так, коли 1887 р. у Львові мали намір започаткувати книжкові серії «Бібліотека наукова» і «Бібліотека повістева», М. Павлик просив М. Драгоманова

---

[3] Леся Українка. Зібр. творів: У 12 т.— К., 1978.— Т. 10.— С. 129.

[4] Олена Пчілка. Спогади про Михайла Драгоманова // Україна.— 1926.— Кн. 2/3.— С. 67.

[5] Матеріали для культурної і громадської історії Західної України / Видає Комісія Західної України Всеукраїнської Академії Наук.— К., 1928.— Т. 1: Листування І. Франка, М. Драгоманова.— С. 291—292.

у листі за 4 квітня 1887 р. скласти список, що слід би друкувати в одній і в другій серії і що б М. Драгоманів міг дати для цих серій [6].

У своїх критичних статтях, спогадах, листах М. Драгоманів висловив чимало виважених, компетентних думок щодо англійської літератури, причому найбільших англійських письменників учений розглядав у контексті українсько-англійських літературних зв'язків та перекладної літератури (це були перші спроби такого зіставного аналізу).

У своїх спогадах «Два вчителі» М. Драгоманів описує, як він ще студентом Полтавської гімназії завдяки викладачеві латини К. Полевичу вперше познайомився з трагедією В. Шекспіра «Король Лір» у російському перекладі О. Дружиніна [7]. «Англійського Шекспіра увесь світ чита»,— з ентузіазмом пише М. Драгоманів у праці «Чудацькі думки про українську національну справу» (II, 354), обґрунтовуючи твердження, дуже актуальне для нас тепер, а саме: що право без праці, яка дає силу, не має жодної вартості. М. Драгоманів називав В. Шекспіра «єдиним історичним драматургом», виділяючи романтичний компонент у його творах (I, 148—149). Згадуючи в «Листах на Наддніпрянську Україну» як дуже позитивний факт те, що М. Старицький переклав Шекспірового «Гамлета», М. Драгоманів писав: «Я думав і думаю, що з маленькою зміною фраз великі психологічні драми Шекспіра, як «Гамлет», «Макбет», «Лір», «Отелло», можна і слід давати нашим мужикам читати і грати перед ними, і завше плачу, чому Кропивницький і Заньковецька не попробували грати, напр., «Гамлета» в перекладі Старицького» (I, 458). У праці «Література російська, великоруська, українська і галицька» М. Драгоманів, відзначаючи народний характер Шекспірового художнього мовлення, обґрунтував думку про те, що, використовуючи лексику українських народних пісень і казок, можна перекласти Шекспірові трагедії «Король Лір», «Макбет», «Гамлет», «Тімон Афінський», історичну хроніку «Річард III» (I, 176). З другого боку, М. Драгоманів не ідеалізував усього в Шекспірових творах: «Люди не могли не занести і в літературу (як і в пластику) і чистого безідейного цинізму, і обсценності, котра їм подобається сама по собі. Такого елементу... є чимало і в Шекспіра,— для потіхи грубої публіки і зовсім непотрібного для основних цілів його великих творів» (стаття «Слівце про цинізм у літературі» — II, 434). Коли Шекспірові п'єси «Отелло», «Троїл і Крессіда», «Комедія помилок» (у перекладі П. Куліша), «Гамлет» (переклад М. Старицького) та трагедію «Фауст» Й.-В. Гете (у перекладі І. Франка) було видано по-українському, М. Драгоманів опублікував 1882 р. сповнену ентузіазму статтю «Гете і Шекспір у перекладі українською мовою» у женевській газеті «Вольное слово», у якій він співпрацював. На думку М. Драгоманова, переклади засвідчують, що «...українська мова стосовно багатства, витонченості і гнучкості форм не поступається перед жодною з сучасних літературних мов слов'янства і ні в якому разі не бідна на поняття, щоб нею важко було передати глибину філософських думок і живописати високохудожні образи» (II, 145).

На III Міжнародному конгресі фольклористів (Чикаго, липень 1893), що відбувався у зв'язку з Всесвітньою виставкою, М. Драгоманів повинен був виступити з рефератом «Зла жінка всмирена в українських народ-

[6] Переписка Михайла Драгоманова з М. Павликом...— 1913.— Т. 5.— С. 151.
[7] Драгоманів М. Два вчителі: Спомини.— Львів, 1902.— С. 13.

них оповіданнях». Оскільки він не зміг прибути на конгрес особисто, його доповідь зачитано in absentia * 15 липня 1893 р., після чого розгорнулася жвава дискусія під керівництвом Е. Френкліна, голови конгресу. У доповіді автор коротко характеризує українців як етнос, та, фахово використовуючи метод компаративістики, проводить паралель між українськими варіантами мандрівного сюжету і данськими, німецькими, італійськими, іспанськими, гасконськими й визначає національні особливості українських варіантів, зумовлені українським способом життя і українською ментальністю. Він доводить, що на основі мандрівного сюжету виник суто український варіант, уже без тварин, головна мораль якого полягає у тому, що голод — найкращий вчитель, значно доречніший за молоток. Учений згадує і казку О. Стороженка «Вчи лінивого не молотом, а голодом».

Доповідь було опубліковано в матеріалах конгресу; 17 лютого 1945 р. її передруковано на англомовних сторінках щоденника «Свобода», а 1952 р.— у додатку до матеріалів Симпозіуму, що його в листопаді 1951 р. провела в Нью-Йорку Українська Академія Мистецтв і Наук з нагоди 110-річчя від дня народження ученого [8]. І ще одна цікава, багатозначна деталь: у листі до М. Павлика від 26 серпня 1893 р. М. Драгоманів повідомляє про конгрес у Чикаго і подає заголовок свого реферату по-англійському — «The faming of the shrew in the folk-lore of Ukraina“ [9]. Щодо помилки у слові taming, то вона могла з'явитися і при передруках. Важливіше інше: відсутність артикля перед словом Ukraina. Мине понад 90 років, поки слово Ukraina (Ukraine) повсюдно (крім російських видань, де далі дотримуються артикльної форми the Ukraine) стане вживатися без артикля, стане своєрідним мірилом ставлення до України як держави (а не просто географічного поняття). М. Драгоманів, який у листі до українського публіциста С. Даниловича від 6 серпня 1893 р. писав: «Я не легковажу слів, а надто назв, бо слово — то форма думки, а без ясної думки що вся наша праця?» [10], усвідомив це значно раніше, коли чимало людей (навіть серед діячів української культури) називало себе (і поводилося відповідно) «роду українського, національності російської».

На цьому конгресі М. Драгоманова було обрано членом Почесної ради конгресу. Він був також учасником Першого (Париж, серпень 1889 р.) та Другого (Лондон, жовтень 1891 р.) міжнародних конгресів фольклористів. На Другому конгресі його обрано членом Інтернаціональної ради фольклористів.

В. Скотта М. Драгоманів вважав «єдиним історичним романістом у світовій літературі» (I, 149). Ще в Полтавській гімназії майбутній учений познайомився з його романами. В «Австро-руських споминах» писав, що, навчаючись у гімназії, він «ночі просиджував за Вальтером Скоттом у поганих російських перекладах з французького» (II, 154). У своїй промові на честь М. Максимовича на зборах Київського відділу Російського географічного товариства 30 листопада 1873 р. учений підкреслив роль В. Скотта і Шотландії загалом у пробудженні інтересу до народної поезії по всій Європі:

---

* При відсутності (лат.).

[8] Drahomanov Mykhaylo: A symposium and selected writings // The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U. S. / Ed. I. L. Rudnytsky.— 1952.— Spring.— Vol. 2, № 1.— P. 214—218.

[9] Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом...— 1911.— Т. 7.— С. 282.

[10] Там же.— С. 266.

«Романтичний напрямок міг швидше повстати або легше прийматися і дати згадані вище наслідки (пробудження інтересу до народної творчості, розвиток етнографії.— Р. З.) у сторонах і країнах, де найбільше під кінець XVIII ст. могло доховатися слідів старого, менше регламентованого життя. Такою стороною у Західній Європі була Шотландія, котрої перекази у виді знаменитого (псевдо) Оссіана-Макферсона викликали такий запал у другій половині XVIII ст. За Макферсоном пішов Вальтер Скотт із виданням народних шотландських балад (1802, 1803), з власними похожими віршами, з романами із старошотландського життя, а потім із середніх віків узагалі. Неважко доказати, що В. Скотт породив і Діккенса і Теккерея — і що те враження, яке викликали Макферсон, В. Скотт і Чемберс (1829), оброблення і видання шотландських переказів породило і на цілині Європи інтерес до досвіду народної словесності і старини з усіма науковими, літературними й суспільними наслідками такого інтересу» [11]. Тут же М. Драгоманів висловив думку, що Україна має чимало спільного з Шотландією щодо інтересу до народної поезії: «Межи слов'янськими землями перше місце в увазі до народної словесності належиться Сербії та Росії, а в ній особливо Україні, певне через те, що Сербія та Україна показували в кінці XVIII ст. немало рис, схожих з Шотландією» [12].

Пишучи про вагомість та роль місцевих діалектів (праця «Українське письменство 1866—1873 років») у розвитку та збагаченні літературної мови, М. Драгоманів стверджує, що, використовуючи шотландський діалект, Р. Бернс вплинув на деяких письменників Німеччини, які, натхненні його прикладом, почали писати алеманським, баварським і долішньонімецьким діалектами (I, 251). В іншій праці він називає Р. Бернса поруч із Т. Шевченком і О. Кольцовим народним поетом.

Доречно зауважити, що з порівнянням окремих літературних особистостей загалом треба бути дуже обережним, всебічно зважувати обставини. Справді, М. Драгоманів мав повну рацію, називаючи всіх трьох поетів народними. Одначе і в нашому і в зарубіжному, зокрема англомовному, літературознавстві розвинулася тенденція ототожнювати Т. Шевченка та Р. Бернса щодо глибоконародного характеру їхньої творчості. Таку думку висловлював, зокрема, В. Р. Морфіл, перший британський україніст, у шевченкознавчій студії 1886 р. [13] У ще категоричнішій формі повторили цю думку Е.-Л. Войнич («Шевченко зробив для країни Дніпра те, що Бернс зробив для Шотландії» [14]) та Е. Дж. Гантер — канадський англомовний перекладач Т. Шевченка — автор статті «Тарас Шевченко — Роберт Бернс України». Ще гірше, що таку думку можна зустріти і в сьогоднішньому українському літературознавстві [15]. Насправді між укра-

---

[11] Драгоманів М. Промова про М. Максимовича, сказана на загальних зборах членів Південно-Західного Географічного Товариства в Києві 18 ст. ст. листопада 1873 / Драгоманів М. Розвідки про українську народню словесність і письменство // Зб. філол. секції НТШ.— Львів, 1899.— Т. 1.— С. 53—54.

[12] Там же.— С. 54.

[13] Morfill W. R. Cossack poet // Macmillan's Magazine.— 1886.— № 318.— P. 458—464.

[14] Six lyrics from the Ruthenian of Taras Shevchenko, also The song of the merchant Kalashnikov from the Russian of Mikhail Lermontov / Rendered into English verse with a biographical sketch by E. L. Voynich / The Vigo Cabinet Series, № 86.— London: Elkin Mathews, 1911.—P. 6.

[15] Симоненко І. Роберт Бернс // Українська Літературна Енциклопедія: У 5 т.— К., 1988.— Т. 1.— С. 154.

їнським і шотландським поетами є чимало спільного, але є й значні відмінності. До Р. Бернса західні літератори не знали жодного видатного письменника — селянина з походження. Р. Бернс, як і Т. Шевченко, був глибоко народним поетом, обидва вони стали породженням драматичної історії своїх поневолених народів. Але творчість Т. Шевченка за діапазоном ідей і мотивів значно ширша за поезію Р. Бернса. в ній знайшли відображення проблеми національні (приміром, у поемі «Гайдамаки») і загальнолюдські (пізньопетербурзька лірика). Починаючи від поеми «Катерина», де доля зганьбленої жінки проглядалась крізь призму національної і соціальної трагедії усієї України, до найвищого злету його поетичного натхнення останніх літ — поеми «Марія», Т. Шевченко кожну тему, кожен епізод живого життя силою свого таланту підняв до рівня загальнолюдських ідей. До того ж, Т. Шевченко — творець глибоко індивідуальних, вічних образів. Своїми творами український поет підняв нашу мову до високого рівня досконалості, а Р. Бернс так і не зумів писати мовою Шотландії — він лише вкраплював окремі її слова та вирази у свої англомовні твори. Тим-то слушно писав О. Білецький у статті «Світове значення творчості Шевченка»: «Т. Шевченко за своєю історичною роллю цілком відмінний від Бернса, хоч у них є співзвучність окремих мотивів, хоч поезія їх обох зростала на основі народнопісенної традиції» [16].

Аналізуючи повість І. Нечуя-Левицького «Над Чорним морем», М. Драгоманів слушно зауважив про Дж.-Г. Байрона, що поет ненавидів багато чого з національних ознак англійського життя і англійського способу мислення; він покинув Англію, став служити Греції і через те допоміг не лише Греції, а й самій Англії, збуджуючи в ній дух критики до свого життя (II, 309).

М. Драгоманів щиро прагнув, щоб якнайбільше Байронових поезій стало доступними для українського читача. Пишучи біографію М. Костомарова, він підкреслював, що той перекладав українською мовою Байронові «Hebrew melodies» («Гебрайські мелодії»).

Під впливом М. Драгоманова М. Старицький, який досить добре знав французьку мову, переклав Байронову романтичну поему «Mazeppa» із французького перекладу. В «Австро-руських споминах» М. Драгоманів розповідає, що на початку 1867 чи 1868 р. через львівського купця М. Димета він надіслав до редакції журналу «Правда» декілька книжок і рукописів, серед них і український переклад Байронової поеми «Мазепа», додаючи, що цей переклад зроблено доволі старанно, гарним віршем, хоч і іншим, ніж в оригіналі. На жаль, пише М. Драгоманів, рукопис перекладу редакція загубила, тільки «Заспів» було опубліковано (II, 167). Насправді рукопис перекладу не загубився безслідно: його в 70-х рр. нашого сторіччя віднайшов Д. Кузик у фонді В. Барвінського у Відділі рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника АН України (№ 4661, р. 302) [17].

На жаль, цей переклад ніколи не був опублікований, його ніде не згадували. Приміром, тільки що завершено видання творів М. Старицького в шести томах (К., 1989—1990), одначе в ньому немає і згадки про цей пере-

[16] Білецький О. Зб. праць: У 5 т.— К., 1965.— Т. 2.— С. 296.

[17] Кузык Д. Н. Байрон в украинской дооктябрьской литературе: Автореф. дис. канд. филол. наук / Ин-т лит-ры им. Т. Г. Шевченко АН УССР.— К., 1977.— С. 11.

клад. Загалом у вступному слові Л. Дем'янівська і словом не прохопилася про перекладацьку діяльність М. Старицького (а він перекладав твори німецької, англомовної, російської, французької, сербської, польської літератур!). Адже скільки б письменник не написав власних творів, його творчу особистість становлять не лише вони, а й переклади, якими він збагатив рідну літературу. Цю абеткову істину деякі наші критики, на жаль, усвідомлюють надто повільно.

М. Драгоманів дуже зрадів, довідавшись, що П. Куліш працює над перекладом найвизначнішого твору Дж. Г. Байрона — роману у віршах «Дон Гуан». Водночас він висловив слушну думку, що «Дон Гуан» буде менш зрозумілий українському простолюддю, ніж «Гамлет», «Отелло» та інші твори В. Шекспіра (І, 458).

Учений дуже високо цінував творчість Ч. Діккенса та В. М. Теккерея. У статті «Українське письменство 1866—1873» він писав, що Ч. Діккенс та В. Теккерей поруч із Жорж Занд і Ф. Шпільгагеном — найкращі белетристи світової літератури (І, 305), що вони разом із М. Гоголем, І. Тургенєвим, О. Островським, Г. Флобером, Е. Золя, Еркманом-Шатріаном створили реалістичний напрям у літературі (І, 416). У праці «Т. Шевченко в чужій хаті його імені» М. Драгоманів наголошував, що реалізм не перешкодив Ч. Діккенсу часто бути ліриком і завше ідеалістом (рівно ж, як і М. Гоголю). Він був переконаний, що Ч. Діккенса перекладати треба (І, 410), що кожній літературі варто пройти школу великого англійського романіста (І, 141), що, використовуючи лексику українських народних пісень і казок, можна перекласти «Різдвяні повісті» Ч. Діккенса (І, 177).

М. Драгоманів цікавився історією Англії, доказом чого є його історичні нариси «Старі Хартії вільності», що витримали декілька видань. Учений виявляв також великий інтерес до церкви в Англії. Річ у тому, що у другій половині XIX ст. селяни в Україні, які були невдоволені офіційною православною вірою, заснували протестантський рух під назвою штундизм. Вважаючи, що протестантство більше відповідає ідеям прогресу, ніж православ'я чи католицизм (перед смертю він навіть просив рідних, щоб його поховав протестантський пастор на протестантському цвинтарі [18]), М. Драгоманів цікавився виникненням протестантських сект на Україні. У листі до Т. Окуневського від 13 лютого 1893 р. він писав: «Коли вже тепер баптистів в Україні 20 тисяч, усе письменних і зорганізованих, то се на наші відносини ціла publika, котрою варто зайнятися. Я розказую цій публіці про їх американських і англійських братів» [19].

На початку 90-х років XIX ст. М. Драгоманів написав задля просвітництва кілька популярних брошур, що заохочували до протестантизму та знайомили українських селян із традиціями західного протестантизму: «Віра і громадські справи» (1892), «Про волю віри» (1895) та ін. Одна з них була присвячена англійському реформаторові Дж. Вікліфу [20]. У листі до М. Павлика від 19 травня 1892 р. М. Драгоманів повідомляв, що незабаром пошле до Львова брошуру про Дж. Вікліфа та просив друку-

[18] Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом...— 1911.— Т. 7.— С. 341.

[19] Переписка Михайла Драгоманова з д-ром Теофілем Окуневським (1883, 1885—1891, 1893—1895) / Зладив і видав М. Павлик.— Львів, 1905.— С. 197.

[20] Драгоманів М. Іван Вікліф. Доктор євангельський.— Львів, 1892.— 16 с.; Драгоманів М. Євангельська віра в старій Англії.— Женева, 1893.— 16 с.

вати її негайно, щоб студенти влітку могли взяти її на села [21]. У цій брошурі автор наголошував на тому, що Дж. Вікліф переклав Біблію з вульгати (латинського тексту Св. Джерома) народною англійською мовою. До речі, якщо дотримуватися суворої історичної правди, то ледь чи можна категорично твердити, що великий реформатор сам переклав Біблію — насправді він зробив це із своїми послідовниками. М. Драгоманів згадує Дж. Вікліфа і в праці «Чудацькі думки про українську національну справу», називаючи його, Лютера та Ж. Кальвіна розумними людьми, котрі — як прихильники церковної освіти — хотіли, щоб Євангеліє розповсюдилося, і тому почали вживати в церквах серед кожного народу його живої мови (II, 331).

М. Драгоманів працював над життєписом Р. Вільямса, англійського пуританина-реформатора, але, на жаль, цієї студії не завершив. Зібраними матеріалами скористалася Леся Українка, працюючи над драматичною поемою «У пущі» [22]. Дж. Мільтоном поетеса також зайнялася під впливом свого дядька.

М. Драгоманів прагнув звернути увагу європейців, передусім англійців, на жалюгідне, рабське становище українського народу під владою царату і водночас показати світові багатства української культури.

У сімдесяті-вісімдесяті роки XIX ст. в Англії з'явилася ціла низка статей і книжок, присвячених (частково або повністю) етнографії і культурі України. Цьому значною мірою сприяв М. Драгоманів. 11 лютого 1872 р. М. Бучинський писав до свого приятеля Д. Танячкевича: «Драгоманів нині у Флоренції, гарні позаключав знайомства з ученими там і в Оксфорді, щоб писали о нас не без нас» [23]. Саме під впливом М. Драгоманова майбутні перші англійські україністи — В. Р. Морфілл та В. Р. Ш. Ролстон — зацікавилися Україною. Наш учений мав цілковиту рацію, коли в листі до «Старої громади» 8 лютого 1886 р. писав: «Нагадаю тільки одно, що 3/4 всього, що писано європейцями про Україну за останні 10—15 років, було писано власне про цю (українську.— Р. З.) словесність, і з того в останні 5 років — про мої женевські її видання» (II, 538).

Ще коли М. Драгоманів був доцентом Київського університету, він опублікував 29 листопада 1873 р. статтю в «The Athenaeum», провідному британському літературному журналі, під заголовком «Київська секція Російського географічного товариства і останній співець України» [24]. У ній ідеться про українських фольклористів, зокрема М. Максимовича, П. Чубинського, І. Рудченка, П. Куліша, М. Лисенка та про кобзаря О. Вересая. Автор характеризує найважливіші збірки української народної словесності — «найхарактернішої,— як він висловився в уже цитованому листі до «Старої громади»,— і найліпшої прояви українського народу на культурно-історичній сцені» (II, 538), починаючи від збірки М. Церетелі (Цертелєва) 1819 р. до «Записок о Южной Руси» (1855—1856) П. Куліша і «Народных южнорусских сказок» (1869—1870) І. Рудченка. Автор зазначає, що вели-

---

[21] Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом...— 1911.— Т. 7.— С. 39.

[22] Manning C. A. In the wilderness of Lesya Ukrainka // Proc. of the Philol. Sect. of the Shevchenko Sci. Soc.— 1955.— № 2.— P. 48.

[23] Студинський К. Перша зустріч Михайла Драгоманова з галицькими студентами // Україна.— 1926.— Кн. 2/3.— С. 74.

[24] Dragomanof M. The Kiev section of the Russian geographical society and the last minstrel of the Ukraine // The Athenaeum.— 1873.— 29 Nov. (N 2405).— P. 695—696.

кою перешкодою у вивченні іноземцями української народної словесності є відсутність перекладного словника з українською мовою як мовою-джерелом.

У цій статті М. Драгоманів також детально характеризує діяльність Київської секції Російського географічного товариства, яка зробила надзвичайно багато для дослідження географії, етнографії та економіки України. Зокрема, детально описує він засідання Київської секції 28 вересня 1873 р., присвячене життю і творчості О. Вересая, на якому цей славетний кобзар виконав декілька дум і пісень. М. Драгоманів переказує зміст рефератів, зачитаних на цьому засіданні: О. Русова — про життєпис О. Вересая та М. Лисенка — про Вересаєву виконавську майстерність, про його кобзарське мистецтво. Вперше для англомовного читача у статті було дано детальну інформацію про думу як фольклорний жанр, було доведено, що думи мають чимало спільного із сербськими піснями, іспанськими романсами та шотландськими баладами, водночас значно відрізняючись від російських билин щодо своєї історичної тематики, оскільки в них передусім йдеться про боротьбу українського народу проти татарських і турецьких навал у XVI—XVII сторіччях.

Анонімність та псевдонімність вікторіанської епохи в Англії заховали від дослідників (принаймні дотепер) чимало фактів можливого авторства статей з боку М. Драгоманова. Одначе є певні підстави припускати, що він нераз публікував українознавчі матеріали в англійській періодиці. Так, у листі до «Старої громади» 8 лютого 1886 р. учений писав, що вже закінчує статтю про Запорізьку Січ (її устрій і політичні ідеї) для англійської періодики (II, 534). У тому ж листі є згадка, що М. Драгоманів опублікував декілька статей в «The Folklore Journal» («Фольклорному журналі») (II, 534). У листі до М. Павлика від 23 листопада 1886 р. М. Драгоманів повідомив, що його стаття про українських козаків (з нарисом їхньої політичної історії), яку він написав для «Encyklopadie von Ersh und Gruber“, повинна незабаром вийти в Англії в англійському перекладі [25]. Українці, що проживали у США, часто через М. Павлика зверталися до М. Драгоманова з проханням надсилати статті з історії української етнографії для англомовних газет [26].

5 червня 1875 р. в лондонському тижневику «The Saturday Review» з'явилася грунтовна анонімна рецензія на перший том збірки «Исторические песни малорусского народа с объяснениями В. Антоновича и М. Драгоманова». Рядки з цієї рецензії —(«Сподіваємося, що ні заздрість на місцях, ні офіційна вузьколобість не перешкодять повністю здійснити задуми авторів, і завершене стане предметом національної гордості українців») — М. Драгоманів навів у своїй французькій брошурі «Література українська, проскрибована урядом російським» (1878) [27], яку він написав для Літературного конгресу в Парижі.

Авторство В. Р. Ш. Ролстона встановлено на основі листа М. Драгоманова до О. Огоновського за 25 листопада 1893 р., у якому сказано: «Рецензії на мої і Антоновича «Исторические песни малорусского народа» були на

[25] Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом...— 1913.— Т. 5.— С. 123.

[26] Там же.— С. 289.

[27] Dragomanow M. La littérature ukrainienne proscrite par le gouvernement russe: Rapport présenté au Congrés littéraire de Paris (1878).— Genéve, 1878.— P. 17.

заході в «The Athenaeum» (Ролстона) і в «The Saturday Review» (його ж) [28]. На працю А. Ходзька — «Les chants historiques de l'Ukraine» — французький переклад пісень, опублікованих В. Антоновичем та М. Драгомановим, маємо кваліфіковані рецензії В. Р. Ш. Ролстона в «The Academy» (1879, 18 Oct., vol. XVI, pp. 276—277) та «The Athenaeum» (1879, 8 Nov., № 2715, pp. 592—593 — саме про неї М. Драгоманів згадує у листі до О. Огоновського).

І. Франко писав (з деякою гіперболізацією щодо давності пісень) у статті «Найстарша українська народна пісня», що після виходу в світ збірки історичних пісень В. Антоновича та М. Драгоманова В. Р. Ш. Ролстон та В. Р. Морфілл в Англії і А. Рамбо у Франції заговорили про тисячолітню поетичну традицію українського народу [29].

Листування між М. Драгомановим та В. Р. Морфіллом тривало від 1871 до 1895 р., коли передчасна смерть українського вченого поклала йому край. Наскільки нам відомо, їхня кореспонденція не збереглася. На жаль, згідно із заповітом В. Р. Морфілла весь його епістолярій після смерті спалили. Що ж до листування М. Драгоманова, то воно розвіялось по світу, загубилося, чимало його знищено.

На щастя, багато фактів можна встановити на підставі листування М. Драгоманова з М. Павликом та М. Бучинським. Так, 4 жовтня 1871 р. М. Драгоманів писав до М. Бучинського з Гейдельберга: «Маю я надію, що нашими історичними піснями покажемося не одному слов'янському світу, а й усьому вченому люду в Європі. З Англії од Морфілла, що професор в Оксфорді слов'янських мов, позавчора одержав листа у відповідь на посилку «Записок о Южной Руси» і «Пісень Максимовича». Перші особливо йому показались інтересні. Вибрав же я обидві книжки для того, що там є переклад на російську мову і пояснення слів, а Морфілл писав мені, що українська мова дуже важка для нього... Пише він, що користується посланими мною книжками (Рудченко, Куліш, Максимович) для своєї книжки, що звучатиме «Про слов'ян, їхнє походження і перекази» [30]. У листі до М. Бучинського від 5 лютого 1873 р. знаходимо: «От сьогодні одержав листа від Морфілла з Оксфорда, котрому я недавно здобув збірник Метлинського. Каже, що занятний збірник і рад би він стати «усердним адептом малорусского языка», але не може всього зрозуміти, не має словника, а граматику дістав тільки Левицького» [31].

Згадана граматика (перше видання вийшло німецькою мовою у Перемишлі 1834 р., друге та третє — частково старослов'янською, частково українською там же в 1849, 1850 рр.) була для свого часу вартісною працею, але іноземцю було дуже важко за нею вивчати українську мову. Це добре розумів М. Драгоманів і просив М. Бучинського (у міру змоги) організувати висилку В. Р. Морфіллу значно дохідливішої граматики М. Осадці, написаної по-українськи (Львів, три видання: 1862, 1864, 1866). Зі Львова до Оксфорда вислали, крім другого видання граматики М. Осад-

---

[28] Із переписки М. П. Драгоманова. VIII. Переписка М. П. Драгоманова з д-ром О. Огоновським (1876—1877; 1893—1894) / Подав М. Павлик // Житє і слово.— 1897.— Кн. 5/6.— С. 373.

[29] Франко І. Зібр. творів: У 50 т.— К., 1984.— Т. 37.— С. 216—217.

[30] Переписка Драгоманова з Мелітоном Бучинським (1871—1877) / Зладив М. Павлик: Зб. філол. секції НТШ.— Львів, 1910.— Т. 13.— С. 41.

[31] Там же.— С. 270.

ці, львівське видання «Кобзаря» 1867 р. та деякі підручники української мови.

І. Франко також допомагав проф. Морфіллу з українськими книжками. У листі до М. Драгоманова від 22—23 вересня 1892 р. він просив повідомити адресу англійського професора, щоб надіслати його українські книжки «[...] а я вишлю єму все, що знайду» [32]. М. Драгоманів у листі до І. Франка подав адресу В. Р. Морфілла [33].

Особисто М. Драгоманів зустрічався з проф. Морфіллом у Парижі в липні 1892 р. На третій день після приїзду до столиці Франції 29 липня 1892 р. він писав до М. Павлика: «У Парижі мене прийняли дуже тепло приятелі, котрі помістили нас у себе (доктор Гольштейн) і другі, котрі відвідали нас: проф. Морфілл, котрий тут случився з Оксфорда» [34].

М. Драгоманів ставився з надзвичайною шанобою до В. Р. Морфілла за його пильні студії слов'янства, за увагу до України. Коли у квітні 1886 р. англійський учений відвідав Львів і «Діло» помістило лише коротку згадку про цю подію, М. Драгоманів висловив своє обурення у листі до редактора І. Белея від 19 квітня 1886 р., стверджуючи, що це «чистий сором» так мало сказати про видатного вченого. Далі в листі М. Драгоманів назвав цілу низку праць англійського україніста, зокрема книжку «The Slavonic literature» («Слов'янська література»), статті «The Russian language and its dialects» («Російська мова і її діалекти») і «A Cossack poet» («Козацький поет»), з яких англомовний світ міг довідатися чимало про український народ, про українське художнє слово [35].

Проф. Морфілл заповів свій найбільший скарб — бібліотеку античної та слов'янської літератур — Квінз-коледжу в подяку за те, що протягом 24 років він був членом цього коледжу. Від 1936 р. ця книгозбірня зберігається у бібліотеці Тейлорівського інституту (одного з найбільших в Оксфорді книжкових центрів для вивчення європейських мов і літератур), передана туди в постійну позику ректором та членами Вченої ради Квінз-коледжу.

Україніка В. Р. Морфілла досить імпозантна *. У ній 110 вартісних позицій, причому деякі з них багатотомні, як, приміром, шеститомне видання В. Гнатюка «Етнографічні матеріали Угорської Руси» (1897—1911). Тут знаходимо найвагоміші видання. М. Драгоманова — майже всі прижиттєві публікації з дарчими написами від автора: перший том «Исторических песен малорусского народа» («Профессору Морфиллю в знак уважения от издателей, 26 авг. 1874»), «Політичні пісні українського народу XVIII—XIX століть» («A. M. Morfill hommage de l'auteur M. Drahomanov» — П. Морфіллу — з пошаною від автора М. Драгоманова), перший випуск женевського журналу «Громада» («Високоповажаному Добродію Профе-

[32] Матеріали для культурної і громадської історії Західної України.— Т. 1.— С. 387.

[33] Там же.— С. 388.

[34] Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом...— 1911.— Т. 7.— С. 63.

[35] Із зносин М. Драгоманова з Галичиною. Листи М. Драгоманова до Івана Белея і редакції «Діла» // Україна.— 1926.— Кн. 2/3.— С. 143.

* Автору цієї статті поталанило — першій із дослідників з України — працювати в цій бібліотеці в липні 1990 р. (як учасниці IV Всесвітнього конгресу радянських і східноєвропейських студій). Користуючись нагодою, висловлюю найсердечнішу подяку проф. Дж. Сіммонсу та проф. Д. Гавелзу за велику допомогу в наукових пошуках під час мого перебування в Оксфорді.

сору Морфіллу од автора — М. Драгоманова»), «Малорусские народные предания и рассказы», чотиритомне видання «Розвідки про українську народню словесність».

Україніку В. Р. Морфілла прикрашають книжки П. Куліша, І. Стешенка, О. Коваленка, Б. Грінченка, М. Вороного з присвятами їхніх авторів. Найзворушливіший напис зробив М. Павлик на книжці про М. Драгоманова, що її він упорядкував та видав,— «Михайло Петрович Драгоманов 1841—1895. Єго юбилей, смерть, автобіографія і спис творів» — «Другу Покійного і нашої України, Високоповажаному Проф. В. Р. Морфіллю. Львів, 26.12.95 — М. Павлик».

На жаль, обставини в нашому літературознавстві та суспільних науках загалом склалися так, що творчість М. Драгоманова не висвітлено як слід, не вивчено достатньо. Без сумніву, його діяльність як животворного посередника між Україною і західним світом, зокрема англомовним, заслуговує на всебічне грунтовне дослідження.

Roksoliana ZORIVCHAK

MYKHAILO DRAHOMANIV AND ENGLISH LITERATURE
(on the 150th anniversary of his birth)

The role of Mykhailo Drahomaniv in popularizing Ukrainian culture, history and scholarship in the English-speaking world, and English literature in Ukraine, is discussed. Drahomaniv encouraged Ukrainian writers to translate the works by Shakespeare, Sir Walter Scott and other English writers, had some valuable insights concerning English authors, particularly from the comparative aspect with Ukrainian literature. He published a number of articles in the English-language press reviewing important collections of Ukrainian folklore. Much attention is paid scholarly collaboration between Drahomaniv and the first British Ukrainianist, W. R. Morfill.

Степан ЧОРНІЙ

ДОН-ГУАНІВСЬКИЙ МОТИВ: ТІРСО де МОЛІНА, ОЛЕКСАНДР ПУШКІН, ЛЕСЯ УКРАЇНКА

Тема молодого розпусника і тема камінного гостя були по-різному інтерпретовані у фольклорі майже всіх західних культур. На основі легенд і народних балад Іспанії Тірсо де Моліна у своєму творі «Севільський ошуканець» [1], об'єднуючи ці дві теми, створив перший чіткий і переконливий образ досвідченого молодого розпусника дона Гуана Теноріо.

Після такого початку до образу дона Гуана неодноразово зверталися і по-своєму інтерпретували в різних країнах: в Англії — Джордж Гордон Байрон і Джордж Бернард Шоу, у Франції — Жан Батіст Мольєр і П'єр Корнель, в Іспанії — Госе Сорілла-і-Мораль і Госе де Еспронседа, у Німеччині — Ернест Гофман, в Італії — Карло Гольдоні, у Росії — Олександр Пушкін і Олексій Толстой, і в Україні — Леся Українка.

Хоча Тірсо де Моліна написав свій твір більш як за двісті років до «Камінного гостя» Пушкіна [2] і «Камінного господаря» Лесі Українки [3], усі ці твори породила подібна літературна атмосфера. «Севільський ошуканець» був твором епохи Лопе де Веги й національного театру. Відповідно твір Пушкіна виник унаслідок його відмови від французьких неокласичних канонів на користь російського національного театру, а «Камінний господар» Лесі України — це не тільки її відмова від українського етнографічного театру XIX ст. і прагнення створити модерний український театр, а й спроба жінки дати інтерпретацію світового дон-гуанівського мотиву у психо-соціологічному дусі філософії Ібсена-Ніцше на початку XX ст..

Усі три твори мають велику літературну вартість і вагомість; кожен твір заслуговує на грунтовне вивчення і обговорення з погляду його форми і змісту з точним урахуванням особливостей доби створення, обдарованості й мети, що її ставив перед собою автор. Цікавим є і порівняння подібностей та розходжень у трактуванні дон-гуанівської теми Тірсо де Моліною, О. Пушкіним і Лесею Українкою.

Із численних творів Тірсо де Моліни * найвідомішим є «Севільський ошуканець». Дія розпочинається у палаці неаполітанського короля. Дон

---

[1] Tirso de Molina. El Burlador de Sevilla (1620) // Diez Comedias del de Oro / Eds. J. Martel and H. Alpern.— New York, 1968.

[2] Пушкин А. Каменный гость // Сто русских литераторов.— СПб, 1839.— Т. 1.

[3] Леся Українка. Твори: У 5 т.— К.: Держлітвидав, 1952.— Т. 3.

* Тірсо де Моліна (1584—1648), псевдонім Габріеля Тельєса, ченця Ордену Милості. З його майже 400 творів збереглося приблизно 80.

Гуан, закутаний у плащ, який робить його невпізнанним, з'являється із затемненої спальні з герцогинею Ізабеллою. Він щойно залицявся до неї, прикидаючись її коханцем, герцогом Октавіо. Коли ж герцогиня запалює світло і викриває обман, своїми криками вона будить палац. На сцену виходить король у супроводі охоронців і посла з Іспанії дона Педро Теноріо, дядька дона Гуана. Король покладає цю справу на дона Педро, який, упізнавши в замаскованому юнакові свого небожа, дає змогу йому втекти. По дорозі до Іспанії дон Гуан і його слуга Каталінон, зазнавши кораблетрощі, прибиваються до берега. Дон Гуан пробуджується на руках прекрасної дівчини-рибалки Тізбеї, облудними обіцянками про одруження спокушує її і далі продовжує свою веселу подорож до Севільї. Тим часом Гуанів батько і севільський король довідалися про його витівку в Неаполі, і король засилає його до Лебріхи. Перед від'їздом дон Гуан одержує листа від донни Анни де Ульоа, призначений для його друга, маркіза де Мота. В листі донна Анна запрошує свого коханця, маркіза, до себе на одинадцяту годину вечора. Дон Гуан не може не скористатися з такої нагоди; він каже маркізові, що побачення призначене опівночі, а сам іде до донни Анни на призначену в листі годину. Донна Анна викриває обман, і на її крик в кімнаті з'являється її батько, командор дон Гонзало де Ульоа. Між ним і доном Гуаном виникає поєдинок; командора вбито. Дон Гуан щасливо покидає місто, а нещасного маркіза, котрий приходить, коли розкрито злочин, арештовують за вбивство. Подорожуючи, дон Гуан і Каталінон натрапляють на сільське весілля. Дон Гуан спокушає наречену, Амінту, обіцяючи їй і її батькові багатство та відповідне становище, якщо вона вийде за нього заміж. Домігшись своєї хтивої мети, дон Гуан вирішує повернутися до Севільї. Там він потрапляє до церкви, де похований командор. Король спорудив статую на честь дона Гонзало. Дон Гуан глузливо посмикує його за камінну бороду і жартома запрошує командора на гостину. Того ж вечора статуя з'являється і відповідає на запрошення. Наступного вечора дон Гуан і Каталінон ідуть до церкви, де в моторошній сцені статуя командора тягне дона Гуана в пекло.

Тірсо де Моліна майстерно поєднав обидві теми в сюжеті своєї драми: тему досвідченого спокусника і тему спасіння.

Ключ до розуміння образу дона Гуана знаходимо в заголовку. Автор називає його burlador — досвідчений жартівник, насмішник. На відміну від спокусника, який змушує свої жертви закохуватися у нього і творить мистецтво зі своїх спокус, інколи закохуючись і сам, навіть якщо й швидкоплинно, дон Гуан покладається на обман та силу і шукає найскорішого задоволення своїх пристрастей. Його позицію можна охарактеризувати такою фразою: «Сьогодні ввечері вона мусить принести мені втіху». Дон Гуан не здатний на кохання, для нього кохання — війна, і він не відчуває ніякої симпатії до переможених. Він покладається на два явно випробувані й дійові прийоми, щоб досягти своєї мети: з дворянками, такими як донна Анна і герцогиня Ізабелла, він видає себе за їхніх коханців, використовуючи темряву, щоб його не впізнали; простих жінок, таких як Тізбея і Амінта, він зваблює своїм шляхетним станом і традиційними обіцянками одруження. Обман — це найважливіший здобуток burlador-а. Коли він каже до Каталінона, що «цей обман — найкращий», то, говорячи про очікуване задоволення, ні на йоту не думає про молоду жінку, втягнену в цю історію. Для дона Гуана його позиція здається цілком природною.

Дон Гуан — витвір Ренесансу. Ідеали людської гідності й мотиви, що керують людиною і такі важливі на початку Ренесансу, зіпсувалися невгамовним індивідуалізмом і скептицизмом Бароко. Платонічна любов була замінена сексуалізмом, честь — гординею і егоїзмом, героїзм — бравадою. Дон Гуан — це символ сповненої енергії чоловічої сили, що виривається за межі традиційної моралі. Він символізує собою повноцінного чоловіка непереможної мужності і сили. Коли Амінта знаходить дона Гуана у своїй кімнаті і каже: «Мужчина в моїй кімнаті о такій порі — я пропала», він відповідає: «Це моя пора». Дон Гуан не визнає ніякого закону; ним керує лише потреба його власних пристрастей і бажань, і шукає він не тривалого щастя, а миттєвого задоволення. Крім того, дон Гуан надзвичайно впевнений у собі. Коли Каталінон говорить йому, що все складається погано, оскільки герцог Октавіо і маркіз уже знають про його обман і прагнуть помсти, а Ізабелла прибула до Севільї, щоб просити справедливості в короля, дон Гуан зарозуміло відповідає: «Хіба я мертвий, хіба не маю рук, щоб захищатися?» Незважаючи на постійні застереження Каталінона та інших, що Бог покарає його за злочини, дон Гуан висловлює цілковиту впевненість у своєму спасінні: «Я маю достатньо часу, щоб покаятись і бути спасенним». Ця фраза сприяє об'єднанню обох тем у драмі. Вона з'являється як пересторога долі дона Гуана в момент його найбільшого тріумфу.

«Севільський ошуканець» з'явився в Іспанії у середині Контрреформації і вийшов з-під пера релігійної людини. Теологічна тема драми для Тірсо де Моліни була найважливіша. У створенні образу розпусника він мав на меті продемонструвати Божу справедливість. Отже, гріхом дона Гуана було не те, що він обдурював, використовував інших, а радше його надзвичайна впевненість у собі і в ласці Божій. Бог був для нього лише продовженням його самого. Тому ця драма є, можна сказати, драмою моралі, призначеною показати, що надмірна впевненість у ласці Божій може призвести до вічного прокляття. Присутність неминучої Божої кари бачимо упродовж усієї драми. Неодноразові застереження Каталінона і Тізбеї служать нагадуванням дону Гуанові про Божу справедливість. Дон Гуан не атеїст, він просто поганий християнин. Він — типова людина Ренесансу, яка насолоджується привабами цього світу і відкидає думки про «той» світ. Упродовж усієї драми дон Гуан старанно уникає згадок про Бога. Він клянеться у правдивості своїх слів очима Тізбеї і рукою Амінти. Коли ж вона наполягає, щоб дон Гуан поклявся Богом, він каже: «Якщо я не дотримаю своєї обіцянки, я попрошу Бога, щоб мене вбила за зраду й обман людина...», і вбік додає: «мертва людина, не жива, не дай Боже» *. В момент своєї смерті дон Гуан боляче усвідомлює Божу кару і просить прощення.

Оскільки дві теми перехрещуються, то в кінці драми певні риси характеру дона Гуана стають очевидними. Його мужність і сміливість, здавалося б, не знають меж. Коли дон Гуан уперше потрапляє на надгробок командора, то він зневажливо насміхається з напису на п'єдесталі й ображає людину (навіть мертву!), смикаючи командора за бороду і запрошуючи його на гостину. Коли командор справді несподівано з'являється на обід, дон Гуан не виявляє жодного здивування, сприймаючи це надпри-

* Ця пророча іронія характерна творам Тірсо де Моліни.

родне явище як цілком звичайну річ. Він виявляє надмірну самовпевненість, зустрівшись віч-на-віч із надприродним жахом. Приймаючи запрошення командора пообідати біля надгробка, він відкидає страх і застереження Каталінона як не варте уваги попередження. Дон Гуан наполягає на побаченні: «Чи ти не розумієш, що я дав слово?» У сцені в капличчі Тірсо де Моліна стверджує тему своєї драми і дає дону Гуану відповідь на його рефрен («Я маю багато часу, щоб покаятись і бути спасенним») у пророчій контртемі:

Нехай знають ті, котрі
Думають, що Божа кара запізнюється:
Жоден борг не залишається неоплаченим;
Те, що має трапитися, не пропустить своєї дати!

Живучи в цій юдолі сліз,
Нехай ніхто не сміє сказати:
«В житті я маю ще багато часу».
Бо життя вмирає кожен день [4].

Із слів командора, коли він тягне дона Гуана в пекло, можна вивести мораль драми: «Як ти чиниш, так тобі і платять».

Сатира є характерною рисою драматургії Тірсо де Моліни; у драмі «Севільський ошуканець» він ставить собі за мету висміяти молоду знать свого часу. Його дон Гуан виступає класичним зразком вироджуваної знаті. Тірсо де Моліна підсумовує свою критику розбещеності і суєтності знаті різкою фразою: «Знать принесла ганьбу Іспанії». Сам дон Гуан вимушений зауважити: «Честь пішла в села, утікаючи з міст».

Ідеалізація села і критика міста типова для іспанського театру «золотого віку». Найвпливовіший письменник того століття, Лопе де Вега, відкидаючи завужені канони класичного театру, створив новий театр, що грунтувався на національному виразі і мистецькій свободі. Тірсо де Моліна належав до школи Лопе де Веги і його драми значною мірою завдячують Лопе де Везі та власній мистецькій обдарованості.

Національний театр Лопе де Веги відкинув класичну єдність часу й місця. Дія у «Севільському ошуканці» розпочинається у Неаполі, потім несподівано переноситься на морське узбережжя, далі до Севільї, у село й знову до Севільї. Тірсо де Моліна використовує безперервну зміну місця, побіжне знайомство з жертвами дона Гуана і швидкий рух від однієї пригоди до іншої, щоб, з одного боку, доповнити характеристику запальної натури дона Гуана, а з іншого — довести дію до жахливого й драматичного кінця. Єдність часу сприяє його невизначеності й неозначеності. Як і Лопе де Вега, Тірсо де Моліна обмежується трьома діями, виходячи з природного розвитку подій: експозиція, кульмінація, розв'язка.

Театр Лопе де Веги вводить певні традиційні персонажі, на психологічний розвиток яких не звертають увагу. Одним із таких персонажів є gracioso, або блазень. У «Севільському ошуканці» основним gracioso є Каталінон, а Ріпіо, слуга герцога Октавіо,— другорядним. Функції gracioso різні. По-перше, він виступає контрастом до свого господаря. Тоді як дон Гуан зневажає і Бога, і людину, його слуга уникає сутичок із людьми і тремтить у присутності надприродного. (Водночас декілька строф у драмі

[4] Tirso de Molina. El Burlador de Sevilla // Tirso de Molina. Obras.— Madrid: Ediciones de „La Lectura", 1910.— T. 1.— P. 286. Цитата подається у філологічному перекладі.

наводять на думку, що в час її написання ім'я Каталінон могло означати «боягуз»). Якщо дон Гуан — голос розбещеності, то Каталінон — голос моралі. Його постійні застереження про Божу справедливість служать як поклик совісті для дона Гуана. Gracioso також забезпечує комічне тло драми. Навіть у жахливій фінальній сцені коментарі Каталінона змушують читача усміхнутися: «Мусимо вибачити таку гостину через те, що тут нема кухні і все буде холодне». У традиції gracioso слова Каталінона, виголошені набік, дають глядачеві змогу проникнути в особистість його господаря і в розвиток дії. Через те, що Каталінон виступає єдиним свідком загибелі дона Гуана, то саме йому призначено принести звістку королю і цим самим завершити дію.

У XVII ст. короля вважали джерелом усіх чеснот і справедливості. У драмі «Севільський ошуканець» він з'являється у своїй традиційній ролі: якраз до короля звертаються за справедливістю люди, скривджені доном Гуаном.

На відміну від більшості письменників «золотого віку», Тірсо де Моліна надає своїм персонажам чітко визначеної індивідуалізації. Він творить образи, що вирізняються і які, подібно, як і дон Гуан, визначають драматичну дію. Його жіночі персонажі теж не відіграють пасивну роль, призначену їм у театрі Лопе де Веги. Вони — особистості незалежні, бунтівливі. У «Севільському ошуканці» жінки не є невинними жертвами дона Гуана, навіть якщо вони чинять незначний опір його наступам і якщо їх можна легко спокусити. Ними також, здається, керують егоїстичні пристрасті, і вони звертаються по допомогу тільки тоді, коли з любовною інтригою закінчено. Після епізоду з Ізабеллою і доном Гуаном неаполітанський король зауважує: «О, бідна честь! Якщо ти є суттю чоловіка, то чому ти залежиш від жінки, такої мінливої і непостійної?»

Честь була універсальною чеснотою у театрі Лопе де Веги і загалом у ту епоху. Тірсо де Моліна дещо сатирично трактує цю властивість, правдивіше показуючи її з погляду існуючих поглядів. Викликає іронію, що жінки, котрі так легко поступилися дону Гуану, згодом оплакують втрачену честь. Саме через те, що Батріціо, наречений Амінти, був чесною людиною, дону Гуану вдається його обдурити.

Лопе де Вега вважав правдоподібність суттєвою рисою нового театру. Зважаючи на свою моралістичну мету, Тірсо де Моліна свідомо відхилявся від цієї концепції, вводячи елементи фантастичного і надприродного.

Діяльність де Моліни збігається з епохою Бароко, впливи якого відчутні в його творах. У цей період чинники життя і смерті, матерії і духу часто об'єднувалися. Командор у «Севільському ошуканці» виступає як посланець Бога і як зв'язок між тимчасовим і вічним світом.

Мова творів де Моліни не цілком вписується в епоху Бароко. Раміро де Маесту вважає, що «Севільського ошуканця» написано поганою мовою, що цей твір вміщає «лише півдюжини ясних і влучних фраз» [5]. Видається, що таке твердження дещо перебільшене, оскільки ця риса художнього мовлення не впливає на перебіг дії *.

Драма «Севільський ошуканець» через свій моралістичний елемент (хоча в ній і подано знаменитий образ дона Гуана), не стала широковідомою.

[5] Maeztu R. de Don Quijote. Don Juan y La Celestina.— Madrid, 1963.— P. 75.

* Лише дві сцени у драмі перебивають дію: командорів опис Ліссабона і довга схвильована промова Тізбеї.

Дон Гуан ніколи не покинув би Іспанії, якби не італійські переклади і не Мольєрів «Камінний гість». Саме внаслідок того образ дона Гуана був репрезентований майже в усіх літературах. Олександр Пушкін (1799—1837), хоч він ніколи не покидав Росії, був добре обізнаний з європейською літературою від Сервантеса й Шекспіра до Вольтера. Пушкін, здається, інтуїтивно розумів європейську літературу і мав дивовижну здатність вловлювати суть особливостей національних характерів і змальовувати різні історичні періоди. Поза всяким сумнівом, він виступає як головна постать російської літератури XIX ст., як її найбільший національний поет. Для нас являє інтерес його внесок у розвиток російського театру. Пушкіна називають батьком нової національної літератури і важливим реформатором у царині драматургії.

Восени 1830 р. Пушкін завершив свої «Маленькі трагедії». Теми були взяті з європейських літератур: з іспанської («Камінний гість»), із середньовічної німецької («Скупий рицар»), із шотландської («Бенкет під час чуми»). Він мав на меті пристосувати їх для росіян, зберігаючи, проте, їхні особливості. Ці короткі трагедії відіграють важливу роль у боротьбі Пушкіна за реформацію російського театру. Він прагнув створити національний театр на зразок театру Шекспіра (з меншим впливом Байрона, Сервантеса, навіть Лопе де Веги). Взяті разом чи окремо, «Маленькі трагедії» можна розглядати як зразок основної мети Пушкіна, його ідеалів національного театру, його поетичного генія. Нас цікавить «Камінний гість», в основу якого покладено дон-гуанівську тему.

Критик В. Бєлінський вважав «Камінного гостя» «перлиною серед творів Пушкіна, найбагатшим і найрозкішнішим самоцвітом у його поетичній короні» [6]. «Камінний гість» — це пушкінський портрет дона Гуана в романтичному ключі. Драма розпочинається перед ворітьми Мадрида, де замаскований дон Гуан і його слуга Лепорелло чекають, щоб із настанням ночі увійти в місто. Після убивства дона Альваро на дуелі дон Гуан був вигнаний з міста і тепер повертається туди таємно. Молода вдова приходить на цвинтар, що неподалік міських воріт. Якийсь чернець повідомляє, що це донна Анна, удова вбитого командора дона де Сольва. Дон Гуан, хоча лише невиразно помітив її вузеньку ступню, вирішує познайомитися з нею. Він вирушає провідати свою давню приятельку, якусь молоду Лауру. Прийшовши, застає її з доном Карлосом, братом дона Альваро, якого він убив. Дон Карлос викликає його на дуель. Дон Гуан убиває його і залишає тіло на підлозі, а сам залицяється до Лаури. Позбувшись дона Карлоса, дон Гуан як самітник переховується на цвинтарі, де похований командор і куди щодня приходить його молода вдова молитися. Дон Гуан, завоювавши довіру донни Анни, врешті признається, що він не чернець, а дворянин, який її кохає; він ухитряється домовитися про зустріч у неї удома наступного вечора. На радощах він наказує своєму слузі також запросити статую командора і навіть повторює це запрошення сам. У домі донни Анни дон Гуан зізнається, що він той, хто вбив її чоловіка, але донна Анна не може змусити себе ненавидіти його, тому що він так щиро її кохає. Саме тоді, коли вона майже дозволяє йому поцілувати себе, хтось стукає у двері.

---

[6] Цит. за виданням: Varneke B. V. History of Russian Theater.— New York: Macmillan, 1951.— P. 224.

Входить командор, простягає руку дону Гуану, і вони провалюються. Дон Гуан умирає з ім'ям донни Анни на устах.

Спочатку розглянемо драму з погляду боротьби Пушкіна за утвердження принципів Шекспіра в російському театрі. Пушкін розглядав театр Шекспіра як найповнішу реалізацію своєї ідеї національного театру: «Я твердо переконаний, що нашому театрові більше відповідають народні закони Шекспірової драми, а не придворні канони трагедій Расіна» [7]. Відмовляючись від французьких неокласичних моделей, Пушкін не бере до уваги правил єдності: «Єдність дії повинна дотримуватись; а час і місце є надто мінливим, і це призводить до багатьох обмежень; так що змова, одруження, освідчення у коханні [...] — усе відбувається у тій самій кімнаті. [...] Це несумісне із здоровим глуздом» [8]. У «Камінному гості» відбувається одна дія: дон Гуан закохується у донну Анну. А єдність часу перервана, оскільки розвивається упродовж невизначеного періоду. На сцені відбувається переміщення — від міських воріт до будинку Лаури, на цвинтар і до будинку Анни — усе це порушує канон єдності місця.

Пушкін розглядав Шекспірових персонажів як живих, тривимірних і багатосторонніх людей з усіма властивими їм пристрастями і вадами. Цей вплив відчувається у його характеристиці дона Гуана. Він — молодий, сповнений ентузіазму, імпульсивний і безвідповідальний. Він має безмежну пристрасть до гарних жінок. Його вчинки є бурхливим поривом молодості, а захоплення тоді щирі, коли тимчасові.

Коли молодий дон Гуан зустрічає донну Анну, він, здається, змінюється. Пушкін показує глибинну драму людської душі. Дон Гуан по-справжньому кохає донну Анну; його слова про кохання пройняті щирістю і правдивістю. Важливу роль для Пушкіна відігравала правдоподібність почуття і характеру. Реалізм для Пушкіна «лежить у глибокій психологічній правдивості: правдивість пристрастей, щирість почуттів за даних обставин. Це те, що вимагається від драматурга» [9].

«Камінний гість» — дуже коротка п'єса, проте вона становить завершену картину, самостійну трагедію. У постійному плині діалогу повністю виявляється характер дона Гуана. Події, що призвели до цього критичного моменту в його житті, легко доповнюються його розмовами з Лепорелло і коментарями інших персонажів.

Закінчення «Камінного гостя» трагічне для глядача. Саме в той момент, коли молодий дон Гуан справді закохався, його нещадно умертвляє командор. Дон Гуан Пушкіна був задуманий в епоху романтизму. Романтичний дон Гуан — це дон Гуан у пошуку, дон Гуан у коханні, урятований дон Гуан. Жахливий кінець burlador-а глядач сприймає теплими оплесками. Тірсо де Моліна послідовно показує жертви і змальовує дона Гуана як зарозумілого й невгамовного розпусника; усе це призводить до того, що його засудження сприймається як належний кінець для такої людини.

Українську версію світової теми дона Гуана створила Леся Українка (1871—1913) ранньої весни 1912 р. на Кавказі (у Грузії) під час перебування на курорті. Там вона завершила драму під остаточним заголовком «Камінний господар». Це — результат спроби жінки дати нову інтерпре-

[7] Varneke B. V. History of Russian Theater.— 215.
[8] Ibid.
[9] Ibid.

тацію всесвітньовідомого дон-гуанівського мотиву через нову психо-соціологічну призму XX ст. Завдяки цьому Леся Українка стала першою жінкою у світовій літературі, котра створила художній образ дона Гуана в епоху неоромантизму в західноєвропейському мистецтві.

Неоромантики, зокрема Гофман і Мюссе, змальовували дона Гуана шукачем ідеальної жінки, котра виступає не як кінцева мета життя, а радше як засіб для збагачення індивідуальності і самовдосконалення. Цей мотив знаходить своє відлуння у філософських та естетичних принципах Ібсена і Ніцше.

У зображенні дона Гуана Леся Українка не йде за традиційною презентацією своїх літературних попередників. «Дон Гуан Лесі Українки має бути з родини модерних Гуанів, піднесений високо над свого іспанського предка»,— зазначає український критик Є. Ненадкевич [10]. Її версія дона Гуана — «оригінальністю задуму, гармонією і стрункістю оформлення — один із значніших [шедеврів] європейських Гуанів» [11]. Хоча Леся Українка і зберігає традиційний сюжет та художнє оформлення, вона все ж модернізує дона Гуана, так би мовити, зсередини, надаючи своєму героєві сучасних філософських і психологічних рис.

Дону Гуану Лесі Українки властиві байронічні риси бунту проти кам'яного феодального суспільства загалом. Відомо, що з усіх версій дон-гуанівської теми у світовій літературі Леся Українка, коли почала писати свою драму, використовувала тільки твір Пушкіна *. Але вона не йшла за інтерпретацією Пушкіна. Її дон Гуан — це сильна, вольова особа, яка відкидає і критикує давню феодальну структуру і передчасно вмирає, бо зраджує свою власну вольову індивідуальність; переставши бути справжнім Лицарем волі, спокушений своєю ідеальною жінкою, донною Анною, він простягує руку за регаліями влади командора. Закохавшись в Анну, дон Гуан як спокусник психічно роздвоюється і вступає у сутичку із самим собою. Його психологічна боротьба закінчується, де він вчиняє подвійну зраду: зраджує себе (свою анархічну волю) і свою вірність Долорес.

Перебрана в чернечу одіж, його наречена Долорес приносить йому королівський декрет, в якому його прощено і відновлено у правах іспанського гранда. Він знову належить до аристократії, має її права і привілеї, вирушає у Мадрид до своєї коханої Анни і розриває заручини з Долорес.

Донна Анна запросила дона Гуана на вечерю до себе додому, де він сповіщає про повернення йому прав аристократа. Кінець дона Гуана трагічний. Він одягає плащ командора, бере у свої руки його скіпетр і підходить до дзеркала. Замість власного відображення дон Гуан бачить господаря будинку, командора дона Гонзаго. Камінний господар, дон Гонзаго, простягає камінну руку і перетворює дона Гуана й донну Анну на камінь. Ця фінальна сцена символізує неминучу кару героя і поразку героїні.

Леся Українка дала нову й оригінальну інтерпретацію своєї героїні, донни Анни. Це — розумна жінка, котра прагне влади і слави в суспільстві, а та-

---

[10] Ненадкевич Є. Українська версія світової теми про Дон-Жуана в історично-літературній перспективі // Леся Українка. Твори: У 12 т.— К.: Книгоспілка, [1929].— Т. XI: Драми.— С. 26.

[11] Там же.

* Драма Пушкіна «Камінний гість» була послана Лесі Українці її матір'ю у Хоні на Кавказ.

кож панування жінки над чоловіком. На відміну від французької письменниці-романістки Жорж Занд (1804—1876), яка на прикладі своєї літературної героїні Лелії (1836) радила жінкам уникати небезпеки, «Гуанів», Леся Українка намагається підійти до теми дона Гуана з погляду жінки в час емансипації. Хоча перемога Анни — трагічний тріумф, проте це справжній тріумф жінки над брехуном і спокусником. Героїня була здатна взяти дона Гуана в руки й не лише жіночими чарами, а й владою свого розуму повести його в кам'яну феодальну державу, в безодню.

«Камінний господар» Лесі Українки позбавлений примітивного донгуанізму, який зосереджується на надзвичайно витончених маневрах легковажного спокусника. Вона змальовує дона Гуана й донну Анну як індивідів на тлі суспільної структури. У зв'язку з цим боротьба статей набуває більшого розміру: шукання індивідуальності розглядається як призначення і прагнення усіх чоловіків і жінок жити en masse. Драма Лесі Українки — коштовний внесок у світову літературу.

З англійської мови переклала Ольга ЛУЧУК

Stepan CHORNIY

THE DON JUAN MOTIF:
TIRSO de MOLINA, OLEKSANDR PUSHKIN AND LESIA UKRAYINKA

The aim of the present paper is to investigate a literary theme which has found various interpretations in nearly all European literatures — the theme of the young libertine, Don Juan. The author's attention is focused on the Don Juan motif in the dramaturgy of Lesia Ukrayinka who turned out to be the first woman in world literature to create an artistic image of Don Juan in the era of Neo-Romanticism in West European letters.

The author makes an attempt to analyse „The Practical Joker of Seville" written by Tirso de Molina who created the first literary characterization of the complete young libertine, and Pushkin's „The Stone Guest", the only version of the world theme of Don Juan used by Lesia Ukrayinka when she wrote her play „The Stone Master", Lesia Ukrayinka gave a new and original interpretation to this theme; her Don Juan is spiritually related to the generation of 20th-century European intelligentsia led by Ibsen and Nietzsche.

Лариса БОНДАР

ОБРАЗ ІСУСА ХРИСТА В ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ІВАНА ФРАНКА

Що Біблія — могутнє джерело ідей та образів Франкової творчості — факт безсумнівний і доволі досліджений, коли мати на увазі поеми «Мойсей» та «Смерть Каїна». Сам І. Франко свідчить про те, що Біблія змалку була одним із чинників його творчого натхнення: «Узагалі мене вже в гімназії тягло на схід. Я читав у церковнім тексті і в німецькім перекладі Святе Письмо, любувався пророками і переклав віршами цілого Іова» [1]. Отже, Франко ще в підлітковому віці — пильний читач і захоплений перекладач Старого Заповіту. І вже тут бачимо підхід до Біблії не як до релігійних святощів, а як до об'єкту дослідження, зрештою, як до суто художнього твору. «Біблію можна теж уважати збіркою міфів, легенд і психологічних мотивів, які в самій Біблії опрацьовані в такий чи інший спосіб, зате сьогодні можуть бути опрацьовані зовсім інакше, відповідно до наших поглядів на світ і людську природу» (27, 264) — таким було ставлення І. Франка до Святого Письма протягом усього творчого шляху, хоч як би мінялися світоглядні й естетичні позиції, а вони — попри всю цільність його людської й мистецької натури — таки певним чином еволюціонували.

Як уже зазначалося, найбільші верховини Франкового генія асоціюються з опрацюванням біблійних сюжетів, пов'язуються насамперед з поемами про Мойсея і Каїна. Відповідно й увага наукової думки була зосереджена переважно на цих творах, на відшукуванні їх джерел у відповідних текстах Святого Письма — зрештою, проти цього нічого не мав і сам автор, який писав про «Мойсея»: «Моя поема основана майже на біблійних темах, отже, що ж природніше для кождого критика, як пошукати тих джерел у Біблії і порівняти з тим, що я зробив з них» (5, 201). Таким чином, дослідження біблійних джерел у Франковій творчості має свою історію, свою традицію. Усе це природне й гідне пошанівку, проте цей процес хибує на певну однобокість: зосередившись на Мойсеєвому П'ятикнижжі, дослідники здебільшого ігнорують новозаповітні джерела Франкової творчості, зокрема євангельські, а вони так само досить відчутно наснажують її. Євангельські персонажі, міфологеми, притчі, цитати й афоризми, євангельські ідеї по-своєму пере-

---

[1] Франко І. Зібр. творів: У 50 т.— К., 1979.— Т. 21.— С. 325. Далі посилання на це видання у дужках: спершу позначено номер тому, за томом — сторінку.

ломлюються у творчості І. Франка, виконують найрізноманітніші функції, щоразу інакше насвітлюючи її.

У системі євангельських персонажів у центрі, ясна річ, Ісус Христос, у спадщині І. Франка йому теж належить чільне місце. Ніби йдучи за теологічною трійцею (Бог — отець, Бог — син, Бог — дух святий), митець сприймає Ісуса Христа так само у трьох іпостасях: я (ми) — Христос, ти (ви) — Христос, він — Христос. Що стосується першої, то Франко ніколи не відкидав особистісних, суб'єктивних моментів у суто, здавалось би, епічних творах. Він не заперечував проти ототожнення себе з Мойсеєм, а щодо Каїна, то дав нам цілковите роз'яснення у звертанні до невідомої адресатки (вірш «Неясна для вас ся легенда):

Що ж, пані, ті вірші неясні —
То власная повість моя:
Мої розчаровання власні
І лютая мука — змія.
Колись за невласні провини
Цурались мене і кляли,—
Мов Каїн отой по пустини,
Блудив я по рідній земли.

(2, 408)

До речі, вельми цікава згадка Маковея про те, ніби сам І. Франко признався, що ледь не зробив з Каїна Христа. Мабуть, Христос неабияк хвилював творчу уяву І. Франка, коли навіть із Каїна в нього вийшов не хто інший, як Син Божий. Із фрази, яку наводить О. Маковей, можна зробити ще й такий висновок: якщо І. Франко ототожнював себе у «Смерті Каїна» з її головним героєм, то таким чином він ототожнював себе й із Христом (1, 482). Це, так би мовити, опосередкована тотожність. Але маємо приклади і прямої. Ось вірш «Неназваній Марії» (хотілося б, щоб та Марія була колись названа, як і адресатка вірша «Неясна для вас ся легенда»; хоча академік О. Білецький і протестував проти відшукання адресатів, до яких зверталися поети, мотивуючи тим, що це ніякого значення для літературної якості творів, для їх аналізу не має, усе ж таки, гадаю, що трохи щось і має). Тут «я — Христос», так би мовити, інтимізований, переведений у сферу стосунків поета з невідомою коханою, але чи принижений через це? Либонь, ні. Зате вивищується ліричне «я», на противагу обмеженій героїні з холодним серцем, яка відкинула поетову любов. Він обіцяє їй за це нагадувати про себе на кожному кроці — коли «сизий голуб», «божа пчілка над цвіток пролетить», коли «павук снує претонісінькую сітку» і т. д., найстрашніше ж чекає її у смертну годину:

І як блискавка заблисне,
То в огні її громовім
Ти побачиш знехотя
Образ мій в вінці терновім

(3, 188)

Торжество приниженого колись ліричного «я», возвеличеного до образу Христа, не перекреслює, однак, драматизму ситуації — це Христос, та не у світлосяйних шатах, а в терновім вінку. Для змалювання образу Христа І. Франко майже завжди вибирає трагічну тональність, з усіх євангельських аксесуарів він бере не багряницю, а хрест, отруйний напій, особливо

часто звертається, як-от у цьому вірші, до такої символічної деталі, як терновий вінок.

Жертва Ісуса Христа, його страждання найбільш суголосні тривожному світобаченню І. Франка, гірким обставинам його життя і не стільки в особистому, хоч і тут не щадила його доля, як у суспільному плані:

Важке ярмо твоє, мій рідний краю,
Нелегкий твій тягар!
Мов під хрестом, отсе під ним я упадаю,
З батьківської руки твоєї допиваю
Затроєний пугар,—

(2, 183—184) —

так починається одна з найболючіших патріотичних поезій під назвою «Рефлексії» (цикл «Поклони», збірка «Мій Ізмарагд»). Спочатку ніби полеміка з Ісусовим легким ярмом («важке ярмо», «нелегкий твій тягар»), але далі промовисті деталі: «під хрестом упадаю», «допиваю затроєний пугар» — наводять на думку про останню дорогу Ісуса на Голгофу, про його страждання під хрестом і на хресті. Зрештою, виявляється, що й перші рядки не суперечать подальшим: то для простих смертних Ісусове ярмо легке, однак хто може зміряти вагу тягаря, під яким знемагав сам Христос, що ототожнюється у вірші з ліричним «я». Підтвердженням цього є й дальша репліка: «Благословлю тебе!» — це після хреста, під яким упадає ліричний герой і навіть після затроєного пугара — отже, суто в євангельському дусі; щоправда, ідеться не про ворога,— про рідний край, та ж благословляти те, від чого страждаєш і навіть гинеш,— на це потрібні більше ніж людська мудрість і мужність, як і для дальшого побажання — «щоб з горя й голоду не бігли геть від тебе Твої найкращії сини», щоб «власне покоління на глум не брало і на сміх» (це знову відгуки Христових терпінь і мук) робітників на полі духа, щоб не закидало їх камінням — мотив загалом біблійний, пророчий.

Таке «вивищення» стилю для втілення образної іпостасі «я — Христос», однак, не зовсім послідовне, воно супроводжується інколи і зниженням. У повісті «На дні» це вже, здається, найстрашніші «низини», бо ж торкаються тюремної клоаки — надибуємо несподіване уподібнення селянина з Христом: «Ей,— кричу,— люди, та же я не син Божий, за що ви мене так мучите? То лиш сина Божого так фарисеї мучили, як ви мене мучите!» (15, 126). Це вже не уподібнення «я — Христос», а радше розподібнення «я — не Христос», хоча коли розібратися, то нічого суперечливого в аналогії селянина зі Спасителем і немає, бо ж сам він у людському своєму існуванні — син теслі і захисник найупослідженіших.

Іпостась «я — Христос» має ще й другий варіант, а саме: «ми — Христос». У далеко не «божественному», а навпаки, цілком жартівливому, написаному на «злобу дня» вірші-рекламі «Нове зеркало» раптом несподівано відгукується ще раз мотив, пов'язаний із Христом — терновий вінок:

Жалібнії спомини — то його рами,
Обвиті колючими з терня вінками.

(3, 250)

На цей раз терновий вінок прикладений до діяльності часопису «Нове зеркало», до сумлінної, а в чомусь і подвижницької громадки ентузіастів, згуртованих благородною справою. У даному разі «тернові вінки» не сприймаються

трагічно, бо зрівноважені подальшим «Та промені сонця в нім жаром ясніють і будять на кращую долю надію». Здавалося б, чи не натяжкою буде трактувати цю легесеньку алюзію як вияв тісного зв'язку з євангельськими текстами, проте в цьому вірші знаходимо й інші біблійні відгуки, наприклад, з «Книги Еклезіястової», оте її знамените:

Покоління відходить, й покоління приходить,
а земля вічно стоїть!
І сонечко сходить, і сонце заходить,
і поспішає до місця свого,
де сходить воно.
Віє вітер на південь і на північ вертається.
Крутиться, крутиться він та йде,
і на круг свій вертається вітер...
Всі потоки до моря пливуть,
але море — воно не наповнюється:
до місця, звідки пливуть ті потоки,
вони повертаються знову плисти!

(Екл. 1, 4—7)

З цього, як зазначив В. Щурат [2], бере початок Шевченкове:

Все йде, все минає, і краю немає,
Куди ж воно ділось — відкіля взялось?
І дурень, і мудрий нічого не знає.
Живе... умирає... одно зацвіло,
А друге зав'яло, навіки зав'яло... [3]

І. Франко, перегукуючись, черпає образи з того самого джерела, що й він,— з Еклезіяста:

Все йде, все минає, і краю немає,
Що вчора померло, сьогодні світає,
Що вчора минуло, сьогодні надходить,
На свіжих могилах нове життя сходить,

(3, 250)

однак, позбавляючи властивого йому похмурого колориту, дає оптимістичне розв'язання, пізніше це місце геніально розгорне П. Тичина в «Похороні друга»:

Усе міняється, оновлюється, рветься.
У ранах кров'ю сходить, з туги в груди б'є,
замулюється мулом, порохом береться,
а потім знов зеленим з-під землі встає [4].

Звісно, у І. Франка інший задум, інша тональність, проте загальний контекст, ширші біблійні асоціації дають змогу поважно трактувати героїв Франкового вірша, як, за його ж висловом, «Христових спадкоємців у царстві духа».

Однак «Христові спадкоємці в царстві духа» — це не тільки «ми — Христос», а й «ви — Христос». У поезії «Товаришам» І. Франко так звертається до своїх друзів, чи, точніше, до «друзів своїх ідей»:

[2] Щурат В. Святе Письмо в Шевченковій поезії.— Львів, [1904].— С. 64.
[3] Шевченко Т. Повне зібр. творів: У 6 т.— К., 1963.— Т. 1.— С. 71.
[4] Тичина П. Зібр. творів: У 12 т.— К., 1984.— Т. 2.— С. 258.

І вас зі своїх зборів проженуть
Старих порядків лицарі гордії,
Ім'я і діла ваші проклянуть
І крикнуть: «Зрада! Пагубнії мрії!»
І вашу добру славу оплюють
Брехнею, й вас ***полічать між злодіїв,***
Отрутою, замучених, напоять,
Надії ясні жовчею ***затроять,***
На суд потягнуть вас [...] *
Не проминуть ранити раз у раз
М'якеє серце ваше, ***мов тернами*** *

(1, 57)

Знову маємо євангельську ситуацію: Христос, якого не приймає його народ, якого тягнуть на неправедний суд, принижують і мучать. Усе це судилося і Франковим товаришам по боротьбі. Гострота враження зростає від того, що минуле подається як майбутнє, те, що вже було з Христом ледь не дві тисячі літ тому, для Франкових однодумців — це те, що іще відбудеться: «вас зі зборів своїх проженуть», «ім'я і діла ваші проклянуть», «на суд потягнуть» і т. д. — так передається одвічна трагічна колізія добра і зла. Неминучість трагедії невідворотна, це підкреслює суворий пророчий тон, біблійна інтонація, яка створюється нагнітанням однотипних синтаксичних конструкцій: «І вас зі своїх зборів проженуть», «І крикнуть», «І вашу добру славу оплюють», а також євангельських деталей: «оплюють», «полічать між злодіїв», «отрутою замучених напоять» — усе, що довелося витримати Христові під хрестом і на хресті. Знову виникає образ терну як символу страждань, на цей раз без традиційного сплітання у вінок, навіть не прямий образ, лише порівняння: «Ділом і словами не проминуть ранити раз у раз м'якеє серце ваше, мов тернами», але генеза його цілком прозора — у муках євангельських.

Галузь порівняння розширюється, і вже маємо не «ти — Христос», а «ти як Христос»:

Бий своїм словом, бий доразу,
Котурн і фальш, пустую фразу!
Гони їх з пісні на псю маму,
Як гнав Ісус міняйлів з храму!

(3, 107)

Широко відомий вступ до поеми «Лісова ідилія», адресований Миколі Вороному, трактовано звичайно як полеміку з прихильниками «чистого мистецтва», як захист ідейної творчості. Усе правильно, є тут це: «Сучасна пісня — не перина, не госпітальнеє лежання, вона вся пристрасть і бажання», «вогонь в одежі слова», та є й заклик до чистоти мистецтва, сказати б, до чистоти ідей у мистецтві. Невипадкове звертання до молодшого колеги: «Миколо, мій друзяко славний, ідеалісте непоправний!» — таки були І. Франко й М. Вороний однодумцями, і тому й звертання — будь, як Христос: Христос як найвищий зразок для наслідування, ідеал єдності слова й діла, очищення святої справи, у даному разі — поезії.

* Підкреслення автора статті.

Отже, поезія — це рух, це боротьба, але й чистота також, тому й освячується Христовим ім'ям. Як і в іншій поезії, теж доволі часто цитованій — «Якби ти знав, як много важить слово». Звичайно до уваги береться початок вірша, де йдеться про рани, що їх зцілює слово і яких воно може завдати. А кінець ігнорується, бо ж тут знову несподівано виникає євангельський мотив:

Як той, що в бурю йшов по гривах хвиль розлогих,
Так ти б мовляв до всіх плачучих, скорбних, вбогих:
Не бійтеся! Се я!

(3, 173)

А несподіваного немає нічого: тут І. Франко переводить дію у, сказати б по-сучасному, загальнолюдську площину: ти (поет) можеш бути, як Христос, не тоді, коли підеш по воді — це чудо І. Франко лишає тільки Ісусові,— а тоді, коли, як він, промовлятимеш: «Не бійтеся! Се я!» Проте загальнолюдське загальнолюдським, та І. Франко не був би І. Франком, коли б не надав віршеві ще й класового підгрунтя: промовлятимеш до всіх, а далі красномовне уточнення — «плачучих, скорбних, вбогих» — І. Франко, отже, трансформує у потрібному йому напрямі Ісусові слова «Не бійтеся! Се я!», які він промовляє під час мандрівки по морю до своїх учнів; у І. Франка ж «ти як Христос» маєш промовляти лише до вбогих, що, зрештою, не суперечить євангельському духові, бо ж до вбогих (тільки не духом!) і звернена в основному християнська проповідь благовіщення, до тих, що свято вірили в євангельські чудеса, одне з яких тут названо.

Мотив цього євангельського чуда розгортається далі в поемі «Іван Вишенський». Для її героя, людини глибоко релігійної, звертання «ти — Христос» позбавлене будь-якої алегорії, Ісусові чудеса для нього — це жива реальність, і тому вирішальної миті, прохаючи наділити його здатністю ходити по воді, він з вірою і надією благає Христа:

Ох, та ж ти, малим ще бувши,
бігав з храму по промінню
і по морю серед бурі,
мов по суші, ти ходив.

(3, 82)

Для І. Вишенського Христос — втілення самопожертви в ім'я людини:

О розп'ятий! Ти ж лишив нам
заповіт отой найвищий:
свого ближнього любити,
за рідню життя віддать.

(3, 81)

Для простого селянина (вірш «Патріотизм») Христос, як і для І. Вишенського,— найвища інстанція, до якої апелюють про різні кривди, проте вже без найменшого ореолу:

Не дай же, Христе-боже,
Якої лайки він від панотця набрав,

(3, 331),—

спокійно інформує він. «Христе-боже» — ніби й побожне звертання, та в контексті з панотцевою лайкою образ Христа якось знижується.

Зниження йде далі по лінії концентрації аж до заперечення. У вірші «Нема, нема вже владаря на небі», що має відверту атеїстичну спрямованість, проголошується:

Знай, що лиш сам себе ти можеш спасти,
Ти — твій месія.

(3, 336)

На перший погляд, ще ніде так відверто не заявлялося (порівняй з попереднім), що «ти — Христос» (месія), а однак тут цілковито все інакше. Раніше в цьому уособленні малося на увазі звеличення людини без заперечення божественної природи Ісуса, тут же повний нігілізм: ти — месія (Христос), а Христос — не месія.

Цей мотив повністю запанує у поемі «Ex nihilo“, де вже виступає «він — Христос». Тут ліричний герой, поставивши собі за мету заперечити саме існування Бога, викриває усі, на його думку, нелогічні й жорстокі дії, одна з яких — прихід до людей Ісуса:

За штири тисячі років послав
Їм свого сина — і пощо? щоб той
З рук тих самих людей прийняв страшну
Ганебну смерть, і тим, що би повинно
Ще більший гнів, ще тяжчеє прокляття
На рід весь людський навести, тим він
Мав Божий гнів переблагать за те,
Що яблуко Адам у раю з'їв.

(4, 9)

Тут заперечується існування Бога, існування Ісуса Христа, пафос заперечення серйозний і високий, проте далі І. Франко не зупиняється навіть перед сатиричним наповненням цього образу. «Він — Христос» (Месія) з'являється у сатиричній поемі «Дума про Маледикта Плосколоба», де галицьке ботокудство таким чином уславлює свого проводиря:

Він наш спаситель, наш месія,
Хоть у нього чоло плоске, а довга шия

(3, 234)

Безперечно, шаржується сама постать Венедикта Площанського, характеристика в'їдливо-дошкульна, пекуча навіть як на І. Франка. Можна заперечити: Христос тут ніби нейтрально згаданий, він тільки засіб для збільшення емоційної характеристики персонажа — та персонажа якого? Месія з плоским чолом і довгою шиєю — це вже нищівний бурлеск, чи можна придумати щось більш понижаюче?

І тому вже не дивує неприхована іронія в іншому місці: в оповіданні «Із записок недужого» герой, від імені якого ведеться розповідь і котрий, безперечно, має деякі автобіографічні риси, так відповідає своєму містично настроєному сусідові по шпитальному ліжку: «Тепер, бачиш, часи змінилися: ні Христос, ні його намісники не можуть ізціляти недужих, простувати хромих, ба навіть забули й тоту просту, а так практичну штуку — насичувати тисячі голодних кількома рибами. Вони, бачиш, риби самі ззіли, а голодним кидають кості, котрими можна удавитися, а не насититися» (15, 200) — чим тобі не ще один коментар до відомих кадрів з абуладзівського «Каяття»? Тут, щоправда, іронія спрямована не проти

Христа і його учнів і навіть не стільки проти євангельських чудес, які прямо не заперечуються (хіба ледь-ледь, легенько так осміщуються — «тоту просту, а так практичну науку»), а в бік тих, що перекрутили, спотворили Христову науку, не несуть її у правдивому вигляді простим людям, серед яких продовжувала жити якась наївна, проте сильна віра у Христову правду. І. Франко передає цю глибоку закоріненість християнської фразеології у народі, що має якийсь буденний характер — Христос — це й точка відліку часу: «коли Христа розп'ято» (2, 261), і складова частина клятв і присягань, хоч і сказано було «не згадуй імені Господнього всує»: «Христос там зна, Пощо і від чого»,— нарікають селяни на свого священика (3, 333), «свідчуся ранами Христа й хрестом» (3, 87),— божиться польський король у листі до Б. Хмельницького.

Широке побутування Христа в буденній свідомості народу не заважає його романтизації, це добачається, зокрема, в апокрифах. «Демократія завжди романтична»,— казав М. Коцюбинський [5]. «Він — Христос» — це насамперед Спаситель і суддя у народних уявленнях, за ним і йде Франко, романтично вивищуючи свого Ісуса. Один із віршів «Із книги «Кааф» («Як голова болить», що свого часу зробив таке сильне враження на Лесю Українку в першій публікації на сторінках «Літературно-наукового вісника») малює казкову ситуацію: ліричний герой у якійсь невідомій країні людожерів, осліплений, замкнений у темниці, має бути принесений у жертву; йому не залишається у житті нічого, крім надії:

А може.. може, там
Далеко десь, по той бік Чорномор'я,
Маленька барка надува вітрила,
І в ній сидить спаситель твій, що чудом
Перепливе безодню, і ввійде
В останню ніч у сю сумну темницю.
І верне зір тобі, і скаже: «Встань і вийди!»

«Він — Христос» тут виступає водночас і як запорізький козак, що припливе з-над берегів Чорного моря у маленькій барці (пригадаймо цю маленьку барку, а в ній малинові кунтуші й шапки козацькі у сприйнятті Івана Вишенського), а з другого як Спаситель, що єдиний має фантастичну силу, здатну вирятувати з найкритичнішої ситуації. Щоправда, він не йде на цей раз по морю (пливе в барці); проте тільки він може невидимий пройти через в'язничні мури, повернути зір, сказати своє славетне: «Встань і вийди» (пор. у Євангелії від Матвія: «...тож каже він розслабленому: «Уставай, візьми ложе своє та й іди у свій дім» — 9, 6). Запорізькі козаки теж, за народними переказами, мали надприродні здібності, але тут чітко збережено саме євангельський колорит чудес. Вірш побудовано на загалом фантастичній ситуації, лише скупі деталі натякають на існування якоїсь реальності, а вся ситуація казкова, як важкий, дивовижний сон.

У казці ж «Як пан собі біди шукав», незважаючи на те, що перед нами справді казка, фантастиці відводиться позірно незначна роль. Тут, зрештою, два міфологічні персонажі — ота незрима, проте всюдисуща біда, з якою так хоче познайомитися герой цього твору, а другий — у даному разі зримий — сам Ісус Христос. Щоправда, не у вінку з троянд,

[5] Спогади про Михайла Коцюбинського.— К., 1962.— С. 71—80.

як в О. Блока, але типологічно споріднений із ним. Він з'являється несподівано: раптом герой помітив, що «обік нього нечутними кроками йшов парубок, убраний у легкий, повіваючий плащ, з ясним лицем і ясним, на рамена розпущеним волоссям» (16, 230). Можна, однак, припустити, що тут маємо справу не з самим Христом, а з янголом, хоча б з тим самим Білим демоном із новели «Як Юра Шикманюк брів Черемош». Але, мабуть, це неможливе, бо ж останній не має ніякої влади над людськими вчинками: він ніяк не може відвернути Юри зі шляху злочину, це робить Чорний демон, коли переконується, що йому цей злочин невигідний. На відміну від нього, ясноволосий юнак у легкім плащі — істота могутня, що має право карати й милувати. Він моментально змінює долю черствосердого пана, який не знав біди, робить його селянином, змушує пройти всі кола хлопського пекла, що виявляється страшнішим за дантівське (І. Франко при цьому не цурається цілком натуралістичних описів із галицької книги буття), і нарешті приводить під шибеницю. У фіналі знову з'являється Ісус: приречений «побачив побіч себе того самого юнака, котрий колись запровадив його до хлопської хати. Лице юнака було ясне, променисте» (16, 244—245). Тепер він приходить не як суддя, а як спаситель, проте герой відмовляється від дарованого життя, бо не зміг би жити зі свідомістю, отруєною пережитим; щоправда, він тут же спохоплюється, благає змилуватися, та пізно — Спаситель віддаляється від нього. «Він — Христос», тут піднятий на небесну, справді недосяжну височінь. І. Франко підтверджує тут своє розуміння Біблії як збірки міфів, легенд і психологічних мотивів, звідки митець черпає своє натхнення і щоразу інакше розробляє ті легенди й міфи, психологічні мотиви.

Як же це поєднеться з уславленим богоборством І. Франка? По-перше, тут можна нагадати Лімбаха, Франкового персонажа з автобіографічного оповідання «Гірчичне зерно», палкого бібліофіла, ерудита, який часами висловлював протилежні думки і гнівався, коли йому на це вказували, заявляючи, що він не книжка, а людина з усіма її суперечностями. Звичайно, І. Франко — не Лімбах, хоча йому теж притаманне мислення широке, а тому й суперечливе, як і кожній непересічній людині. Але як же все-таки воно поєднується? Отож, Христос для Франка — легендарний персонаж, джерело художньої творчості, так само, як і Зевс, Ікар, Мелеагр, Будда, Істар. Франко не мав нічого проти такого сприйняття, проти міфологізму як культурного чинника, притім вельми важливого, а от соціальне міфологізування навколо образу Христа його аж ніяк не задовольняло (як і Лесю Українку, до речі), тому й такі нищівні випади проти Ісуса, заперечення його божественної природи, різке зіткнення Бога і людства:

І не зступав його спасать від смерти
месія, божий син у людськім тілі,
не бог вмирав, на древі розпростертий
за речі смілі.

(2, 336)

Коли не бог, то хто? Зауважмо, не відкидається, що хтось умирав на хресті («на древі розпростертий»), умирав за проповідь, що не до вподоби власть імущим («за речі смілі»). Хтось, але не бог? Хто ж? Людина! Як бачимо, І. Франко в суперечці двох поглядів на особу Ісуса — міфоло-

гічного й історичного — цілком на боці останнього. У всякому разі, для нього Христос — людина, ідеал людини:

Христос, бичами зсічений, криваві
Терни в волоссю, хрест свій приволік:
В руках, ногах від гвоздів діри ржаві
Стоїть і шепче: «Ось я, чоловік!»

(1, 170)

«Він — Христос» з усіма його земними муками, про які так щемно повідають усі чотири Євангелія: «бичами зсічений», «терни в волоссю», «хрест свій приволік», «в руках, ногах від гвоздів діри ржаві» [пор. Євангеліє від Матвія: «а Ісуса збичувавши, він видав, щоб розп'ятий був» (27, 26), «І сплівши з тернини вінка, поклали йому на голову» (27, 29); від Марка: «І видав Ісуса, збичувавши, щоб розп'ятий був», «І сплівши з тернини вінки, поклали на нього» (15, 17); від Івана: «А тоді взяв Ісуса Пилат та й звелів бичувати його» (19, 1). «Вояки ж, сплівши з терну вінка, Йому поклали на голову» (19, 2), «І нісши Свого Хреста, Він вийшов на місце, Череповищем зване, по-гебрейському Голгофа» (19, 17)]. Але основний акцент — на вислові, укладеному в Євангелії від Івана в уста Пилата: «Ось чоловік!»

Знову згадується П. Тичина: «Людині гімн, людині, а не богу» — І. Франко співає гімн не Христові-Богу, а Христові-Людині. Показово, що сонет, з якого взяті ці рядки, відкриває цикл «Криваві сни» (сонети XXXIX—XLIII), який своєю чергою входить до циклу «Тюремні сонети», а той — до «Сонетів». Таким чином, маємо ніби цикл у циклі; І. Франкові була притаманна розгалужена цілісна система автономних жанроутворень. П'ять сонетів мають на меті звеличити образи борців за торжество гуманістичних ідей, розповісти про муки, яких вони зазнавали від ворогів поступу протягом століть — від похмурих стародавніх епох (Дж. Бруно, Кампанелла), і протягом дещо ближчого часу (Даміан, Гонта), і кінчаючи подвигом та мучеництвом уже часів новітніх (Пестель, Каракозов, Софія Перовська, Достоєвський, Шевченко). А перший у цьому ряду страдників і борців — Христос.

Ідею олюднення образу Христа І. Франко найчіткіше проводить у вірші «Христос і хрест», який можна вважати своєрідним підсумком у розробці цієї теми. За жанром твір можна визначити як притчу з усіма її ознаками: простотою і чіткістю викладу, максимальною стислістю, сконденсованістю композиції, повчальністю. Зовнішню дію притчі можна було б передати кількома кадрами своєрідного відеофільму, на початку якого

Серед поля край дороги
Стародавній хрест стоїть,
А на нім Христос розп'ятий
Висів тож від давніх літ.

(1, 63)

Тут чи не все піддається фільмуванню, за винятком хіба що закоріненості події у часі — «*стародавній* хрест», «висів тож від *давніх* літ» , що важливо для ідейного звучання вірша, як згодом вияснится. Далі цілком візуальне розгортання дії:

І Христос, вгорі розп'ятий,
Із хреста на землю впав,

(1, 64)

яке, однак, мусить бути доповнене логічним коментарем: чому впав? — «Та з часом прогнили гвозді. Вітер хрест розхолітав» — знову підкреслюється мотив часу, авторське ж ставлення поки що не виявлене, ледь-ледь воно починає давати про себе знати в дальшій частині, яку б можна було назвати «На землі» (у противагу до першої «На хресті»). Що цікаво — Франкові вдається тут подати рух у нібито цілковито статичному описі:

Тут сейчас трава висока,
Що росла вокруг хреста,
Радісно в свої обійми
М'яко прийняла Христа.

(1, 64)

І далі:

Подорожники й фіалки,
Що там пахли з-між трави,
Звились, мов вінець любови
У Христа край голови.

(1, 64)

Знову зорові враження, як у фільмі, і все, як у кіно, сповнене руху, динаміки: «Трава... *в обійми прийняла Христа»*, «подорожники й фіалки... *звились*, мов вінець любови» *.

Непомітно, ледь відчутними нюансами починає звучати глибоко прихована на початку полемічна спрямованість вірша: крім вказівки на стародавність, це такі деталі, як хрест, цвяхи, опозиція «вершин і низин», а ось тут уже більш явно: вінець любові на голові Христа з квітів, на противагу євангельським тернам.

Привертає увагу якесь гіпертрофоване буяння матеріального буття, і тому як апофеоз звучать завершальні рядки цієї картинки:

На живім природи лоні,
Змитий з крові, ран і сльоз,
Серед запаху і цвітів
Сумирно спочив Христос

(1, 64)

Антиподом крові, ран і сліз, а підтекстово й небес Ісуса Христа є жива природа з її запахами, квітами, зеленим спокоєм. Та на цьому не кінець, тут якраз починається останній «відеосюжет»:

Та якісь побожні руки
Спать йому там не дали
І, хрестячись, з-поміж цвітів
Знов угору підняли.
Та, нових не мавши гвоздів,
Щоб прибити знов Христа,
Хоч з соломи перевеслом
Прив'язали до хреста.

(1, 65)

На цьому кінець, крапка, коло замкнулося — ці кадри могли б називатися «Знову на хресті»; від землі й квітів Христос повертається до хреста, до висоти, яку втратив, щоправда, на цей раз не за допомогою цвяхів,

---

* Курсив автора статті.

а солом'яного перевесла — на круг свій усе повернулося, як в Еклезіасті знову ж.

Сюжет вичерпано, але притча мусить дістати роз'яснення, як це завжди робиться в Євангелії. Так і у І. Франка. Ось витлумачення алегорії:

Так побожні пересуди
. . . .
Силуються понад людськість
Будь-що-будь піднять Христа
І хоч брехні перевеслом,
Прив'язати до хреста.
(1, 64—65)

Виходить дещо спрощено й сухо, але цьому передує розгорнута антитеза двох сприйнять Христа. Одне заперечується, друге ентузіастично схвалюється, одне з них старе, друге нове — це простежується з самого початку: «стародавній хрест», «від давніх літ», і от у кінці знову варіюється — «старе древо смерті», «хрест старий» — це з одного боку, а з другого — «наші дні» як вищий стан розвою людського поступу. Саме «за наших днів» «сходить між людей Христос» — це пункт, від якого відштовхуються дві полярні точки зору. Перша асоціюється зі «старим древом смерті», «із почитанням богів», «з димом жертв», «з тьмою церемоній», «із обманом, кров'ю і сльозами», уособленням усього того є «хрест старий». Як бачимо, образ хреста, як і тернового вінка, антитетично переосмислюється. Звичайно, Франко послугувався ними як утіленням страждань, терпінь, самопожертви, тут же хрест сприймається як символ знущань і наруги над Христом. І тому так само трансформується традиційна для І. Франка опозиція «вершин і низин». Тут значення їх наче помінялися місцями: вивищення пов'язується з негативними емоціями: «силуються понад людськість будь-що-будь піднять Христа [...] прив'язати до хреста» — звідси й негативне сприйняття хреста, а падіння з висоти на землю, сходження з хреста подається як щось природне, радісне й величне. Цей другий образний ряд, який протистоїть першому, де нагніталися поспіль негативні враження, супроводжується теж градацією, але цілком в іншому емоційному ключі: «сходить між людей Христос», «стає чоловіком», «ближчий, вищий нам стає», «святим приміром своїм нас до вольності веде». Франко тут відмовляється від загальноприйнятого християнського аскетизму, можливо, саме тому й відкидає хрест,— Христос тут постає як утілення повноти людського буття, його краси, а не страждань.

Такий фінал Франкових роздумів на тему Христа. Він цілковито співзвучний традиціям сприйняття постаті Христа у класичній світовій поезії XIX ст., а також новітнім пошукам у літературі XX ст. Гуманістичний пафос, утвердження ідеалу зразкового служіння людям — серцевина Франкового розуміння образу Христа, втіленого в його художніх творах.

Larysa BONDAR

THE IMAGE OF CHRIST IN IVAN FRANKO'S INTERPRETATION

The highest achievements of Franko's genius are associated with his elaborations on biblical themes. However, the study of these themes has been marred by a certain one-sidedness: concentrating on the Old Testament, researchers have by and large ignored the Gospels. The ideas, symbols, parables, quotations and characters of the Gospels, as uniquely interpreted by Franko, carry out a wealth of functions and enrich his work.

Among the characters found in the Gospels, Franko was drawn to Mary, Peter, Paul, Thomas, Lazarus and Pilate. However, the most prominent in his work is Christ. As if following from the theological Trinity Franko's conception of Christ is also composed of three aspects: Christ in the first person, Christ in the second person, and Christ in the third person. While it is true that we find in his work depictions of Christ that are less than reverent, we also find glorification of Jesus as God and as a human being.

Franko's meditations on the theme of Christ are completely consistent with the traditional perception in classic world poetry of the 19th-century, and also with the latest innovations of this century. At the heart of Franko's conception of the figure of Christ is Jesus as a model of compassion and of service to others.

Микола ЖУЛИНСЬКИЙ

ТРАДИЦІЯ І ПРОБЛЕМА ІДЕЙНО-ЕСТЕТИЧНИХ ПОШУКІВ В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ КІНЦЯ XIX — ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

В історії розвитку естетичної і художньої культури України важко відшукати такий період інтенсивного накопичення і перетинання багатьох естетичних моделей і систем, яким був кінець XIX—початок XX ст. Донедавна цю культурну епоху не досліджували комплексно, як систему — в повноті й розмаїтті самовияву історичних і національних шкіл, стилів, індивідуальних творчих манер; не вивчали об'єктивно, у діалектичному осмисленні всіх мистецьких явищ і фактів, не розкривали діапазон оновлення формально-стильових особливостей національної літератури і мистецтва. Догматизм теоретичної думки, обмеженої постулатами методу соціалістичного реалізму, та й сама морально-психологічна атмосфера тоталітарного режиму культивували тільки певний, а саме ідеологічно схоластичний погляд на культуру і мистецтво.

Та слід пам'ятати, що процес ідеологізації української літератури й мистецтва не започаткований 1917 р.— так званим радянським періодом української літератури. Цей процес розпочався значно раніше, відбувався вимушено, під тиском соціально-політичних обставин і подій. Як відомо, протягом багатьох століть український народ не мав повної можливості розвивати свою культуру, вводити її у систему світового культурного процесу та обміну, а внаслідок того — виробити національний комплексний культурно-естетичний код. Відсутність державності в повному розумінні цього поняття обмежувала можливість трансляції духовно-культурних цінностей, що зумовлювало пріоритет збереження і культивування традиційної культури як гаранта збереження етнічної ідентичності, викликало спротив намаганням динамічно модернізувати традиційні напрями, стилі, форми...

Звісно, культура не була повністю вилучена з європейського і світового культурного контексту, в певні періоди в ній інтенсивно розвивалися західні, латинські й візантійські моделі. Вони впливали на національну культуру, іноді прискорювали розвиток деяких її видів, але здебільшого гальмували... Адже українська культура, яка протягом кількох віків була під забороною, змушена була розвиватися у семіотичній системі імперської, передусім російської, а в деякі періоди й польської моделей літератури і мистецтва.

Михайло Грушевський 1918 року писав: «Україна XIX в. була відірвана від Заходу, від Європи й обернена лицем на північ, ткнута носом у

глухий кут великоросійської культури й життя. Усе українське життя було вивернене зі своїх нормальних умов історично і географічно сформованої колії й викинено на великоруський грунт, на поток і розграблення» [1]. Це не могло не породити спротиву, а отже — необхідності ідеологізації культурного процесу, який повинен був запліднитися національною ідеєю.

Основною причиною надмірної ідеологізації духовного життя України була відсутність державності, колоніальне становище українського народу в системі двох імперій — Російської та Австро-Угорської. Цей стан України зумовлював відповідну політизацію діяльності багатьох представників культури й науки. Саме із середовища передусім української гуманітарної інтелігенції виходили ідеологи перших українських політичних партій.

Так, головними діячами двох, утворених на початку 1900-х рр. партій — УДП (Української демократичної партії) і УРП (Української радикальної партії), які наприкінці 1905 р. об'єдналися в Українську радикально-демократичну партію (УРДП), були письменник, публіцист і науковець Олександр Лотоцький, видавець і літератор Євген Чикаленко, учений-літературознавець Сергій Єфремов, письменник Борис Грінченко.

Революційну українську партію (РУП) в 1900 р. засновує історик Дмитро Антонович, а її активними членами-ідеологами стають письменник Володимир Винниченко, публіцист Симон Петлюра, учений-економіст Микола Порш... Своєрідне ідеологічне ядро цієї партії створювали письменники, публіцисти, історики літератури й мистецтва, літературні критики Микола Вороний, Дмитро Донцов, Олександр Олесь, Спиридон Черкасенко, Іван Стешенко, Микита Шаповал, Андрій Жук; співпрацювали з цією партією, хоча організаційно не були пов'язані з нею, Михайло Коцюбинський і Леся Українка [2].

Політизація культурного життя України була історичною необхідністю. Промова на Шевченківському святі в Полтаві, що її виголосив 1900 р. харківський адвокат Микола Міхновський, стала, можна сказати, першим програмним документом Революційної української партії. Саме тому ця промова під назвою «Самостійна Україна» була опублікована в 1900 р. як перше видання РУП.

Микола Міхновський обгрунтовував історичну неминучість здобуття українським народом державної самостійності як національного ідеалу, бо був переконаний, «що кожна нація з огляду на міжнародні відносини хоче виявитись у формі незалежної, самостійної держави» і що «тільки держава одноплемінного державного змісту може дати своїм членам нічим не обмежену змогу всестороннього духовного розвитку й осягнення найліпшого матеріального гаразду» [3].

У праці «Самостійна Україна» чітко простежується взаємозв'язок політичного і культурного розвитку нації, обстоюється думка про те, що лише за умови державної незалежності можливий «пишний розцвіт індивідуальності», її творчих здібностей.

---

[1] Див.: Вивід прав України: Документи і матеріяли до історії української політичної думки.— Нью-Йорк, 1964.—С. 225.

[2] Гермайзе О. Нариси з історії революційного руху на Україні.— Х. 1926.— Т. 1: Революційна Українська Партія (РУП).— С. 100.

[3] Вивід прав України...— С. 156.

За п'ять років до появи «Самостійної України» Миколи Міхновського молодий галицький радикал Юліан Бачинський пробував науково обгрунтувати необхідність державної самостійності України у брошурі «Україна irredenta» (1895). Іван Франко відразу ж зреагує на цю працю, яка бурхливо захопила читацьку увагу галичан, статтею-рецензією у журналі «Житє і Слово» (т. IV, 1895). На його думку, брошура Ю. Бачинського «важлива як факт нашого політичного життя, як прояв національного почуття і національної свідомости», бо «є це перша на галицько-руськім грунті спроба синтези певних поглядів і наукового обставлення того, що автор відчув як потребу свого розуму і своєї душі». А саме такі прояви національних почуттів і поривань, саме такі народні потреби, синтезовані у формі маніфесту, породжують великі історичні події. «А раз відчута буде — у кого з національних, у кого з економічних причин — потреба політичної самостійности України, то справа ця ввійде на порядок дня політичного життя Європи і не зійде з нього, поки не здійсниться...» — був переконаний Іван Франко.

Визначальним стимулом усвідомлення потреби політичної самостійности України була передусім етнічна самосвідомість. Це дуже важливий соціально-психологічний фактор, який виростав на грунті довголітнього національного гніту, заборони рідної мови і державно-імперського побутування чужої, недостатнього розвитку професійної національної культури й агресивного пріоритету культури пануючої нації, майже повної неможливості через відсутність державних механізмів трансформації етнічної, фольклорної культури в загальнонаціональну. Драматизувало ситуацію і те, що українська етнічна територія була розділена державними кордонами, що створювало повсякчасне відчуття загрози з боку іноетнічних та інополітичних об'єднань. До того ж свавільне порушення адміністративно-політичної і господарської цілісності території України не давало змоги сформувати економічний організм, а звідси — виховати національні кадри на всіх рівнях суспільного функціонування. У цих умовах активно зростала роль національної культури, мови, хоча лише селянство було основним хранителем мови і народних звичаїв. Зате поступово визрівала національна культурна еліта, внаслідок діяння соціально-економічних факторів, стимульованих капіталізмом, народжувалася національна буржуазія, до того ж Галичина формувалася у своєрідний національний регіон із своєю столицею Львовом, у якому зосереджувалися важливі осередки національного руху. Не випадково для офіцерів російської армії та для майбутньої російської військової адміністрації, яка замірилася зразу ж по окупації у 1914 р. Галичини заводити свої асиміляційні порядки, була підготовлена відповідна інструкція під назвою «Современная Галичина». У ній було чітко заявлено: «При окупації Галичини досить було б закрити видання «українських» органів і встановити нагляди за українцями у Львові і в деяких провінційних центрах, як Стрий, Перемишль, Тернопіль, Станіславів, Коломия. По селах нагляд, у величезній більшості випадків, здійснюватиме само селянство — сільські старости й сільська поліція» [4].

---

[4] Цит. за виданням: Соловей Дмитро. Винищення українства — основна мета Росії у війні 1914 року: Матеріали до історії України за часів Першої світової війни.— Вінніпег, 1963.—С. 32.

Уже в умовах військового стану російська адміністрація у Галичині розпочала разом із галицькими москвофілами запроваджувати порядки Російської імперії. Закриваються усі громадські організації, видавництва, газети, журнали, українські видання продавати заборонено, українські школи чиновники ліквідовують, а підручники українською мовою знищують. Громадських діячів, греко-католицьких священиків, учителів, усіх, хто бодай якоюсь мірою був причетний до політичних, економічних чи просвітних рухів, арештовують і висилають углиб Росії. Зазнавали репресій носії національної ідеології і спадкоємці національної історичної традиції, руйнувалися культурно-освітні центри, заборонялося вживати українську мову навіть на рівні приватної кореспонденції. Для української інтелігенції як для тієї духовної сили, що очолила національний рух, мовне питання відігравало велику роль у формуванні національно-ідеологічної концепції. Українська мова руйнувала бар'єри між національно свідомою інтелігенцією і широкими народними масами, які втягувалися в активне суспільно-політичне життя, адже без вироблення загальнонаціонального комунікативного засобу становлення нації, яка була розчленована і піддана форсованій асиміляції, було б неможливе. Тому треба було якнайскоріше сформувати загальнонаціональну літературну мову, яка б сприяла розвиткові національної культури, передусім літератури, об'єднала б українство в боротьбі за мовну й національну рівність. Українська мова повинна була стати важливим ідеологічним засобом консолідації українського народу, а для цього треба було збільшити чисельність носіїв української мови, змінити їхній якісний склад за рахунок міського населення, розширити функції української мови, а саме — зробити її засобом суспільної комунікації, вивести на театральну сцену, перекладати світову класику українською мовою, писати публіцистичні статті й наукові праці... Одно слово, треба було перетворити українську мову в ефективний засіб створення повноцінної національної культури, у поліфункціональну, нормовану мову, якою б користувалися в усіх комунікативних сферах. Здійснити це було важко, неможливо. На Східній Україні існувала, можна сказати, повна заборона української мови внаслідок царських указів 1863 і 1876 рр. Через те Галичина до окупації у 1914 р. російською армією відігравала роль національно-культурного центра України, який пов'язував українську літературу й мистецтво з європейськими культурно-мистецькими процесами.

Звісно, українська культура відчувала духовну спорідненість із слов'янськими культурами, з якими її єднала мовна близькість, національно-визвольні змагання південних і західних слов'ян, діяльність Кирило-Мефодіївського братства, поширення колларівської культурно-філософської концепції «слов'янської взаємності». Більшість діячів слов'янського відродження вважала єднання слов'янських народів необхідною передумовою їх національно-культурного розвитку. А тільки за умови національно-культурного відродження можна відстояти свою самобутність і зберегти її як необхідний елемент європейської культури. «У політичному відношенні,— вважав Ізмаїл Срезневський,— ми всі європейці, у народному — слов'яни» [5], бо «слов'яни — плем'я, принаймні таке ж давнє

[5] Срезневский И. Вступительная лекция в курс истории и литературы славянских наречий.— СПб., 1893.—С. 18.

в Європі, як і романське чи германське. Не без їх впливу розвинулось життя європейського світу» [6].

Українська література в першій третині XIX ст. активно опановувала романтичний тип духовного освоєння дійсності, бо виражала інтереси гнобленої нації, для якої свобода рідного народу була гарантом свободи окремої індивідуальності, запорукою утвердження цільної, самоцінної особистості. Український романтизм єднався з романтизмом західно- й південнослов'янських народів на основі національно-культурного відродження і національного самовизначення. «Українські романтики заклали міцний фундамент творчого єднання із західноєвропейськими, особливо слов'янськими, літературами» [7], намагаючись осягти через утвердження національної самобутності культури свого народу загальнолюдські ідеали. Головне, що романтизм сприяв руйнації авторитарних форм свідомости, бо виступав за самопізнання людини і вільну реалізацію її індивідуальних прагнень і здібностей, заперечував суворі канони й норми в літературі і мистецтві, руйнував традиційні кордони між різними видами і жанрами. Згодом, у кінці XIX — на початку XX ст., коли в українській літературі домінантні позиції посідатиме неоромантизм, з яким Леся Українка пов'язувала великі надії на «розширення меж артистичної творчості», знову набуде гостроти проблема вироблення більш універсальних підходів до природи й можливостей мистецтва. Це певною мірою було зумовлено кризою методу критичного реалізму. Реалісти безжально аналізували соціальні обставини, які гасили духовну енергію людини, повсякчасно утверджували ідею неминучого соціального оновлення і відродження людини, закликали переборювати обставини і вірити в те, що незабаром настане справжній день. Та глибокий і об'єктивний аналіз дійсності тільки посилював фатальну могутність обставин, які душили людину, тому акцент на індивідуальних можливостях героя лише підкреслював безсилля духовних потенцій особистості, яка повставала супроти жорстокої реальності. Залишалося або об'єднувати енергію окремих індивідів у колективну енергію мас, здатну мобілізуватися і зруйнувати систему антилюдяних обставин, або йти далі, у глибини індивідуального «я», відкривати приховані в підсвідомості ресурси людської енергії і цим самим розгортати перед людиною широкий спектр нереалізованих потенцій людської природи і тих моральних, біологічних, психологічних «стихій», які здатні протистояти зловісним соціальним обставинам. Акцент на індивідуально-суб'єктивних ознаках особистості, яка може врятуватися від принизливого матеріального буття за допомогою витворення якоїсь нової реальності, вирощеної на внутрішніх сполохах фантазії, на комплексах вражень і емоційних експресіях, відкривав шлях до нових форм мистецьких узагальнень.

Визрівав протест проти натуралізму, вузького просвітянства, «грубого реалізму» («грубого реалізму не визнаю, терпіти не можу «Тюремних сонетів» І. Франка, але закоханий в його «Зів'яле листя»,— писав Микола Вороний), бажання якось наблизитися до новітніх течій європейської літератури, зруйнувати стереотипи і нормативи реалістичного

[6] Срезневский И. Вступительная лекция...— С. 22.

[7] Комаринець Т. Ідейно-естетичні основи українського романтизму.— Львів, 1983.—С. 13.

побутописання. Той же Микола Вороний, готуючи до друку альманах «З-над хмар і долин», закликав українських письменників зі сторінок «Літературно-наукового вісника» надіслати твори, які б відзначалися «європеїзмом», філософськими узагальненнями, новаторськими формами, «де було б трошки філософії, де хоч клаптик яснів би того далекого блакитного неба, що від віків манить нас своєю недосяжною красою, своєю незглибною таємничістю» [8].

Народжувана теорія і практика «мистецтва для мистецтва», згідно з якою краса чистої форми, витворена фантазією митця нова естетична реальність здатні врятувати людину від мерзот дійсності, вступала в конфронтацію з методологічними принципами критичного реалізму. Згадаймо лишень реакцію Івана Франка на статтю Остапа Луцького «Молода муза», хоча у своєму відгуку він зауважує поривання «громадки молодих людей, перейнятих спільними поглядами, що зважилися без огляду на всякі посторонні обставини служити своїй ідеї, працювати для неї і притягати до себе інші творчі духи, витворити нову літературну школу, що з часом може цілій нашій літературі надати новий, досі в ній небувалий напрям» [9].

Категорично однозначне тлумачення поглядів Івана Франка на український модернізм на зразок: «Борючись за утвердження і розвиток реалізму й ідейної наснаженості літератури, Франко гостро виступав проти декадентсько-модерністських тенденцій, занепадництва і аполітизму» [10], не має достатніх підстав. Адже в рецензії на поетичну збірку В. Пачовського «Розсипані перли», яку він помістив в огляді «Наша поезія у 1901 році», Франко, вітаючи появу в українській літературі нового, «таланови того та плідного поета», звернув увагу саме на ефективність психоемоційного самовираження поета за допомогою підсвідомої афективної сили слів і образних сполучень. «...В його віршах, крім формальної язикової та загалом поетичної вартості, мене цікавить власне їх психологічний підклад, та духовна і моральна фізіономія автора, що *без його волі й свідомости* риса за рисою малюється у них» [11]..

Це прихильне ставлення Франка-реаліста до поезій майбутнього молодомузівця висловлене 1902 р., а відгук на статтю О. Луцького «Молода муза» надруковано в 1907 р. За рік до цього іронічно гострого, доволі скептичного «прочитання» статті, яку Франко назвав маніфестом «Молодої музи», він друкує коротку рецензію на збірку поезій «Ой люлі смутку» іншого молодомузівця Петра Карманського, в якій із розумінням сприймає «могутню струну меланхолії»: «Се не песимізм, не філософічний погляд на марність і безуживочність сього світу, се, власне, меланхолія, погляд на світ крізь сльози, безвихідна сумними подіями власного життя навіяна туга й резигнація» [12].

Нема сумніву, що Іван Франко заперечував не стільки поезію молодомузівців, скільки їхній «маніфест», передусім ставлення до реалістичної літератури. Важило й авторство Остапа Луцького, поезію якого Франко

---

[8] Літературно-науковий вісник.— 1901.—Кн. 9.—С. 14.
[9] Франко І. Зібр. творів: У 50 т.— К., 1982.— Т. 37.— С. 410.
[10] Там же.— С. 643.
[11] Там же.— С. 178.— Курсив автора статті.
[12] Там же.— С. 138.

оцінював досить скептично, про що свідчить його рецензія на збірку поезій «В такі хвилі». Та суть розходжень Франка з Остапом Луцьким полягає у ставленні до літератури критичного реалізму, яка, на думку автора статті «Молода муза», в особі І. Нечуя-Левицького, Панаса Мирного, І. Франка, І. Карпенка-Карого монополізувала право на «слово життєвої правди» для «битих горем братів своїх» і подавала цю правду так, щоб «вийшла користь для недалеких хоч би днів» [13].

Франка образило те, що Остап Луцький і молодомузівці так вузько-утилітарно витлумачили твори критичних реалістів, звели їхню творчість до прагматичного «вимірювання» задуму і способів його реалізації.

Автор «Панських жартів», «Для домашнього огнища», «Мойсея» не міг змиритися з тим, що кожну описану ним та іншими реалістами «подію можна було сконтролювати метром і кожну їх тенденцію звичайним розумуванням» [14] і в полеміці з маніфестантами доводив, що твори реалістів «надихані високим ідеалізмом», бо в їхній основі «лежав ідеал чоловіка діяльного і повноправного, суспільний устрій, опертий на справедливости [...]» [15]

Віра в соціальний та історичний прогрес, який «забезпечать» робочі люди, ті, що неодмінно прокинуться і свій величезний людський потенціал використають на благо всіх знедолених, покривджених, стимулювала творчу енергію критичних реалістів. Вони вірили в людину, в окремого героя, сповідували надії на оновлення соціальних обставин, на незнищенність індивідуальних спротивів, які розгорнуть, мов ланцюгова реакція, масові дійства і відкриють нові історичні перспективи людині, суспільству, людству. Через те Іван Франко повністю не сприйняв естетичних засад модернізму, що їх проголосив 1901 р. Микола Вороний, через те Михайло Коцюбинський і Микола Чернявський звернулися з відозвою до своїх колег по перу наближатися у своїй творчості до проблем життя, удосконалювати свій образний інструментарій, через те й розгорнулася полеміка на сторінках «Літературно-наукового вісника» навколо статті Сергія Єфремова «В поисках новой красоты (заметки читателя)», який різко протестував проти розриву з усталеними традиціями, звинувачував молодих письменників, серед них Ольгу Кобилянську і Василя Стефаника, у сліпому копіюванні чужинецьких мистецьких форм, прийомів і стилів...

З цих же причин не було надруковане в «Літературно-науковому віснику» «Письмо в редакцию (по поводу «Заметок читателя»)», в якому автор — Гнат Хоткевич — принципово полемізував із Сергієм Єфремовим і викладав своє трактування символізму та інших модерних течій у літературі» [16].

Ідея служіння народові доступним для широких мас словом, обстоювання його прагнень до соціальної справедливості, віра в неминучість переборення важких обставин через кардинальну зміну основ існуючого ладу — все це було незаперечним аргументом на користь літератури критичного реалізму. До того ж реалістичне мистецтво мало загалом широкого читача, якому імпонувало те, що саме про нього, про його страждання

[13] Франко І. Зібр. творів: У 50 т.— Т. 37.— С. 414.
[14] Там же.
[15] Там же.—С. 415.
[16] Див. детальніше про це: Шумило Н. Гнат Хоткевич проти Сергія Єфремова: (До історії відомої полеміки) // Рад. літературознавство.—1988.—№ 10.— С. 40—50.

і сподівання пишуть, а головне, що пишуть просто, у доступній формі, так, як є у житті, у формах самого життя. Та й світова художня спадщина, яка повільно, але все ж таки доходила до українського читача, особливо в Галичині, завдяки діяльності Наукового товариства ім. Т. Шевченка, перекладам на сторінках «Літературно-Наукового Вісника», просвітницьким заходам різного роду громадських товариств, масових бібліотек тощо була переважно реалістичною за змістом і за формою. Відомо, з яким подвижництвом пропагував Іван Франко західноєвропейську — переважно французьку — і російську реалістичну літературу (Е. Золя, Ч. Діккенс, О. Бальзак, А. Франс, Г. Флобер, М. Салтиков-Щедрін, О. Островський, Л. Толстой, М. Горький та ін.), бо саме критичний реалізм тверезо, виважено проаналізував європейську моральну та соціальну атмосферу і показав, що людина в буржуазному суспільстві не може вирватися за межі соціальних обставин.

Індивідуальні можливості людини обмежені, вона не може духовно перебороти бар'єри реальної щоденності, хоча реалістичне мистецтво й намагалося культивувати виняткові якості людської природи, форсуючи емоції і романтизуючи образи героїв. Саме на засадах реалістичного мистецтва продукуються своєрідні мистецькі маніфести, твори наповнюють символіко-алегоричні образи, утверджується романтико-реалістична умовність, фольклорний романтизм.

Погляд молодих письменників дедалі прицільніше зосереджується на ідейно-естетичних явищах і процесах Західної Європи, поряд з оновленими засобами аналізу критичного реалізму людина і світ усе активніше осмислюються за допомогою прийомів імпресіонізму, постімпресіонізму, символізму, експресіонізму. На початку століття Іван Франко зауважував: «Ніколи досі на ниві нашого слова не було такого оживлення, такої маси конфліктів суперечних течій, полеміки різнородних думок і змагань, тихих, але глибоких переворотів» [17].

Український модернізм на Східній Україні не мав змоги заявити про себе своєчасно, тоді як французький, німецький, польський, російський модерн розвивався динамічно, захоплюючи у свою орбіту не лише поезію, а й живопис, музику, театр, кіно... Треба пам'ятати, що на Півдні України, а саме під Херсоном, у селі Чернянка — в центральній економії Чорнодолинського маєтку графа А. Мордвинова — жила сім'я Бурлюків. У ті роки — 1907—1914 — до них приїжджали й довго гостювали В. Хлєбников, В. Маяковський, А. Кручених, Б. Лівшиць, М. Ларіонов та інші молоді поети-художники. Тоді ж Давид Бурлюк і підготував збірники «Пощечина общественному вкусу» і «Садок судей. II». Перший «Садок судей» — збірник поетів кубофутуристів групи «Гілея» вийшов майже одночасно з новаторським збірником «Студия импрессионистов» навесні 1910 р. Саме в Херсоні та Чернянці були впорядковані й видані нові колективні збірники групи «Гілея»: «Дохлая луна» (Каховка, 1913), «Затычка» (Херсон, 1913), «Молоко кобылиц», (Херсон, 1913), а також перші книжки В. Хлєбникова «Учитель и ученик» (Херсон, 1912), «Творения 1906—1908 гг.» (Херсон, 1914), друга книжка віршів Б. Лівшица «Волчье солнце» (Херсон, 1914).

[17] Літературно-науковий вістник.— 1901.—Т. 15.— № 6.—С. 1.

Є у цьому процесі зародження і формування російського авангарду в Україні певна закономірність. Безперечно, Україна всім своїм історичним культурним розвитком була ближча до європейської культури, і хвилі нового мистецтва накочувалися через Україну. Це сприймали, хоча з певним запізненням, не лише молоді поети, а й письменники старшого покоління — Михайло Коцюбинський, Леся Українка, Ольга Кобилянська, не кажучи вже про Василя Стефаника, Гната Хоткевича, Володимира Самійленка. Внутрішній, глибинний духовний зв'язок із західноєвропейським мистецтвом відчували передові художники.

Леся Українка, обурена нападками Сергія Єфремова і його однодумців із «Киевской старины» на неоромантизм, на символізм, замірилася вступити в аргументовану полеміку і дати відповідь «*усім узагалі* * антимодерністам». Про це вона писала в листі від 7 лютого 1903 р. до Олени Пчілки, усвідомлюючи всю складність такої відповіді. На її глибоке переконання, зародження українського модерну є логічною, зумовленою культурними процесами в Європі і в світі необхідністю становлення нової української літератури, передумовою виходу її на європейські культурні орбіти, свідченням духовного зростання нації, її спроможності вивести літературу і мистецтво за межі суто прагматичних, утилітарних зобов'язань перед народом. Саме український модерн давав Лесі Українці змогу відкрити внутрішній, іманентний зв'язок українського мистецтва із світовим мистецтвом і розгорнути перед українською літературою нові перспективи її жанрово-стильового оновлення і збагачення. Для цього, пише вона матері, їй доведеться «потривожити тіні старих романтиків і Бодлера з Верленом, простудіювати Метерлінка, веристів і визначити роль Мопассана яко *поворотного* * пункту від натуралізму до нових напрямів. Далі провести виразну антитезу німецького і французького новоромантизму і навіть порівняти берлінські літературні «кабачки» з такими ж «кабачками Латинського кварталу», посередині між Францією і Німеччиною поставити польську модерну (chef — Пшибишевський), а в пряму залежність від Пшибишевського-Крушельницького і С°, виразно одрізнивши од них Кобилянську і вказавши вплив на неї Якобсена і данців, про яких я ще сама не додумалась у моїй статті в «Жизни»»[18].

Ідеологічна заангажованість літератури критичного реалізму була очевидна, але авторитетні українські письменники, такі як І. Франко, І. Нечуй-Левицький, О. Маковей, С. Єфремов, не хотіли визнавати, що потрапили у своєрідну ідеологічну пастку, зумовлену соціальними й національними домаганнями. Ідеологічна мобільність української літератури і мистецтва були історично зумовленою необхідністю. Треба було мобілізувати народні маси на згуртування сил, здатних вивести націю на державний статус її буття, і для цього найкраще могла прислужитися реалістична література і мистецтво. Тому вважалося неприпустимою естетичною забаганкою заворожувати себе тими можливостями мистецтва, які закладені у формі, символі, асоціаціях, парадоксальних образних зіставленнях, відчуттях...

Нове мистецтво стукало у двері, але на них ще висів замок критичного реалізму, який оберігав свідомість і почуття від ідеологічного «охолодження»

* Курсив автора статті.

[18] Леся Українка. Твори: В 12 т.—К., 1979.—Т. 12.—С. 39—40.

і соціальної пасивності. Українська література та мистецтво були мобілізовані ідеєю соціального й національного визволення, і кожного, хто покидав ряди критичних реалістів, було осуджувано як дезертира з поля національних змагань за свободу і незалежність України. Звинувачення були серйозні, далекоглядні, не кожен, хто захоплювався імпресіонізмом, символізмом, експресіонізмом, футуризмом, акмеїзмом, був готовий до розп'яття на хресті національної зради. Згодом, у 30-х роках, відхилення від генеральної лінії методу соціалістичного реалізму каратимуть набагато жорстокіше, оскільки унітарність у радянському мистецтві набуде гіпертрофованих форм і будь-який крок вправо чи вліво буде загрожувати смертю.

Але коли в ідейно-естетичних параметрах критичного реалізму досить вільно почувалися прийоми натуралізму, імпресіонізму, постімпресіонізму, а в українській літературі — неоромантизму, символізму, експресіонізму, то для унітарного соціалістичного реалізму, який був декретований згори і вимагав беззастережної уніфікації навіть у формах, основним завданням було так «переформувати» духовну атмосферу епохи, щоб не залишалося жодного «ізму» в мистецькому процесі. Поступово за межі творчої дискусії і літературно-мистецьких змагань була виведена будь-яка можливість вільного обміну ідеями, концепціями, естетичними програмами-маніфестами. Відбувалася ідеологічна деформація колективної свідомости. Літературу та мистецтво проголошували явищами масовими, творчий процес знімали з п'єдестала святості, таїни, винятковості. Цей процес деестетизації мистецтва як творчості і зведення його до прагматичних функцій (служіння народові, партії, яка виражає інтереси широких мас тощо) унеможливлював свободу творчого самовираження митця. Епоха критичного реалізму характеризувалася незаперечно більшою творчою свободою і можливостями «в пошуках нової краси», адже пріоритет критичного реалізму наприкінці XIX — на початку XX ст. не був декретований державою чи якоюсь значимою політичною силою. Правда, цей пріоритет забезпечували авторитетні, справді народні письменники, які всю свою творчу діяльність спрямували на вираження прагнень і сподівань рідного народу. Тому їхні судження про нові літературні напрями, течії, школи, стилі важили багато. Через те український модернізм так важко пробивався на авансцену національної культури, через те так повільно творчо визначалися молодомузівці, через те таких войовничо-епатажних форм набували полемічні виступи ідеологів «Української хати»... Хоча, здавалося б, як можна було всерйоз говорити про прагнення поетів і критиків «Української хати» спрямувати розвиток української літератури «шляхом буржуазного декадансу», «насадити в ній індивідуалізм, культ ніцшеанської надлюдини» [19], коли вони намагалися вирватися з рамок провінційництва, етнографічного побутовизму і в полемічному запалі не щадили самолюбства метрів. Для них, особливо для теоретиків «Української хати» М. Сріблянського, А. Товкачевського, М. Євшана, очевидним було формотворче і стильове оновлення літератури та мистецтва на зламі двох історико-культурних епох, стимульоване культурними процесами європейської цивілізації. Багато важить те, як трактували декаданс, індивідуалізм, свободу творчого самовира-

[19] Історія української літератури: У 8 т.—К., 1968.—Т. 5.—С. 42—43.

ження. Політизація цих понять на порозі формування нової літератури була очевидна, незалежно від того, якої — позитивної чи негативної — ідеологізації вона набувала. Українське радянське літературознавство донедавна оперувало такими категорично однозначними визнаннями: критичний реалізм — прогресивне явище, модернізм — явище реакційне. Уже в цих характеристиках складних у своєму розвитку творчих методів закладена ідеологічна поляризація мистецького процесу, яку обстоювали і реалісти, і модерністи. Адже самій природі творчости не суперечили ідеї активізації образного мислення, «виведення» мистецтва за межі утилітарних соціальних функцій.

Микита Сріблянський так формулював мистецьке кредо авторів журналу «Українська хата»: «Імпресіонізм — як манера творчости і як спосіб світовідчування — такі дві зовнішні прикмети нової літератури, і індивідуалізм — боротьба за визволення людини від усяких нівеляційних напрямів суспільного життя — такий її соціальний зміст» [20].

Він прямо не сказав, що критичний реалізм як метод сковує творчу волю митця, змушує його «працювати» на соціальну ідею і ця ідея — благородна, вимріювана широкими масами, історично перспективна — підкорювала фантазію митця, певною мірою диктувала теми, стиль, форму зображення. Важко говорити про кризу чи про суттєве зниження ідейно-художнього рівня реалістичної літератури, в якій активно працювали Іван Франко і Михайло Коцюбинський, Леся Українка й Василь Стефаник, Ольга Кобилянська й Олександр Олесь, тим паче — про естетичну його неповноцінність. Слід говорити про кризу буржуазної ідеології і культури на зламі століть, про вплив декадентських течій, про ідейно-естетичну інфляцію деяких традиційних форм і прийомів реалістичного мистецтва, про посилення романтичних і натуралістичних тенденцій [21]. Очевидною була невідворотність, неминучість внутрішнього художнього оновлення літератури, необхідність емансипації національної культури і пошуки нових естетичних форм ідеологічного впливу на суспільство, що повільно пробуджувалося до державного життя. І тут соціалістичні ідеї, якими живилося реалістичне мистецтво, вплітаються у широкий спектр національно-визвольних домагань і значною мірою «дисциплінують» проблематику, стиль, форму творчості тих митців, котрі прагнули викристалізувати національну ідею і цим підвищити суспільно-виховну ефективність літературно-мистецької діяльності. Іван Франко чи не першим зауважив, що науковий соціалізм Маркса-Енгельса являє собою загрозу для національного українського руху передусім тим, що він є явищем позанаціональним, космополітичним, що для нього «любов до народа і любов до поступу» нічого не важать.

У рецензії на книжку А. Фаресова «Народники и марксисты» (Петербург, 1899) Іван Франко із приводу поширення в Україні німецького соціал-демократизму стривожено зазначав: «Дуже сумно, що на сю доктрину ловиться в значній часті гарячіша українська молодь, хоча

---

[20] Українська хата.—1911.—№ 2.—С. 116.

[21] Про ці явища і процеси в російській літературі кінця XIX — поч. XX ст. див.: Благой Д. Д. От Пушкина до Маяковского. Закономерности развития русской литературы XIX — начала XX века.— М., 1963; Петров С. М. Возникновение и формирование социалистического реализма.— М., 1970; Современная советская историко-литературная наука. Актуальные вопросы.—Л., 1975 та ін.

соціял-демократизм стає ворожо як проти усяких об'явів суспільної самодіяльності та децентралізації, так само і проти національного українського руху, і з того погляду являється для українства далеко гіршим ворогом, ніж російське самодержавіє і російська цензура. Бо коли самодержавний тиск є тиском фізичної сили і, так сказати, в'яже руки, то соціял-демократизм краде душі, напоює їх пустими і фальшивими доктринами і відвертає від праці на ріднім грунті» [22].

Гносеологічний фактор у реалістичній літературі, який і так превалював, був підсилений поширенням ідей наукового комунізму, які імпонували, за словами І. Франка, «знанням будучини, простотою в ставленні і розв'язанні найскладніших питань, догматичністю тез, ніби науковою фразеологією...» [23].

Безперечно, морально-пропагандистський, дидактичний характер багатьох творів критичного реалізму, який живився самою практикою соціальної і національно-визвольної боротьби, згодом буде перенесений у літературу соціалістичного реалізму, але «працюватиме» не на реалізацію соціальної чи національної ідеї, а на утвердження і поширення у світовому масштабі вже начебто реалізованих пролетарською революцією соціалістичних принципів.

Тому поступовий, правда, не без конфліктних зіткнень, перехід від домінанти поширення українського авангарду — передусім до символізму, футуризму, експресіонізму, неокласицизму — був об'єктивно закономірною літературно-мистецькою спадкоємністю. Та цей закономірний процес зміни творчих напрямів, стилів, форм зазнав ідеологічних коректив, зумовлених посиленою політизацією творчої і громадської діяльності представників критичного реалізму, необхідністю говорити для народу і від імені народу в доступних для нього формах, що й загальмувало внутрішній розвиток критичного реалізму як творчого методу. Національно-культурний рух в Україні, який поступово політизувався у процесі створення і діяльності політичних партій та їхніх домагань державности України і її незалежности, вступав у протиріччя з основними положеннями наукового соціалізму Маркса-Енгельса, передусім із тезою про пріоритет класових, пролетарських інтересів над національними, гуманістичними.

У відповідь певна частина української інтелігенції намагалася культивувати національну ідею, прищеплювати почуття національної гордості, пробуджувати етнічну самосвідомість, гуртувати український народ навколо ідей самостійного суспільно-політичного і культурного розвитку (журнали «Нова громада», «Рідний край», «Україна», «Світ», «Світло», «Сяйво», «Українська хата», «Дзвін», «Украинская жизнь», газета «Громадська думка», згодом — «Рада» та ін.). Боротьба за національну рівноправність, за національну свободу, за свободу і незалежність України стимулювала активні пошуки нових форм, прийомів, засобів мистецького вираження і тому здобуття 1918 р. державності України так посилило національно-культурне відродження. Логічно, що український авангард яскраво висвітлився, творчо вибухнув у 20-ті роки, бо його талановитіші творці щиро повірили в реалізацію ідей соціальної справедливості й на-

[22] Літературно-науковий вістник.— 1899.—Кн. 6.—С. 186—188.
[23] Там же— С. 186.

ціонального відродження. Цей короткий період відносної творчої свободи, ефективно посилюваної емоційним нагнітанням революційною фразеологією грандіозних успіхів «першої у світі країни соціалізму», масовим зрушенням енергії мільйонів, прискорив розвиток процесу стильової диференціації і виявив розмаїття і неповторність творчих індивідуальностей письменників.

Українська творча і наукова інтелігенція бере практичну участь у створенні культури нового — соціалістичного — типу, виступає за вільний розвиток національної літератури і мистецтва, спроможних розвиватися у контексті європейських культур. Були розроблені й введені у творчу практику нові — авангардистські — естетичні програми. Розвиваються з посиленою ідеологізацією символізм, експресіонізм, футуризм, конструктивний динамізм (спіралізм), виробляється українська теорія поезії і прози, активно утверджується своєрідна епатажна опозиція традиційним напрямам, школам, стилям (пролеткульт, футуризм), посилюється творче змагання і боротьба за високу майстерність, естетичну вартісність та індивідуальну неповторність. Особливо посилюється необхідність відірватися від системи впливу традиційної російської літератури (передусім — агресивного російського пролеткульту) і прискорено влитися в європейський і світовий мистецький процес (Микола Хвильовий, неокласики). Та цей інтенсивний процес національного культурного відродження був насильницькими методами перерваний — розпочалися цілеспрямоване декретивне одержавлення культури і масові репресії.

Mykola ZHULYNS'KYI

TRADITION AND THE PROBLEM OF IDEATIONAL AND AESTHETIC QUEST IN UKRAINIAN LITERATURE THE LATE 19th AND EARLY 20th CENTURIES

This is an attempt to look at the development of Ukrainian literature of the late 19th and early 20th centuries as an integral system within the fullness and variety of different styles, schools, and individual manners. The author stresses the influence on the development of Ukrainian literature of factors such as the absence of statehood which, on the one hand, caused an excessive dominance of spiritual life by ideology, and on the other, stimulated the development of ideas of national liberation, which, just as in other Slav literatures, manifested itself in a strengthening of the Romantic type of the artistic reflection of reality.

The spread in Ukrainian literature of Avant-garde currents was a natural process prepared by the literary and artistic tradition and the possibility of developing in the context of European cultures. But this process of national rebirth was interrupted by the sybjection of culture to state control and by mass repressions.

Любомир СЕНИК

ПОЛІТИЧНИЙ РОМАН МИКОЛИ ХВИЛЬОВОГО

За свідченням Аркадія Любченка, Микола Хвильовий, скориставшись запрошенням Миколи Чернявського, виїхав улітку 1926 року на відпочинок до селища німецьких колоністів під Херсоном і там написав роман «Вальдшнепи» [1]. Перша частина роману опублікована в журналі «Вапліте» (1927.—№ 5), і ця частина дійшла до нас. Другу частину публікувало подальше число — 6, але весь наклад журналу цензура конфіскувала і знищила [2]. До цього слід додати, що дехто із сучасників Миколи Хвильового, активних учасників літературного процесу, між іншим, зауважував, що мав можливість читати й другу частину роману «Вальдшнепи» [3]. Може бути, що друга частина буде знайдена — це справа доступу до архівів НКВС.

До цих скупих відомостей слід ще додати: намір написати любовний роман, як говорить автор, визріває давніше. В потоці політичних подій, літературних битв, революційного оновлення людини і народження нових поглядів роман був неминучий як логічний розвиток творчості письменника, учасника революції, який вірив у те, що національна революція виведе Україну на «веселі шляхи», принесе їй справжнє національно-державне відродження. Дійсність була жорстокіша від уявлень і віри, але цю дійсність Микола Хвильовий бачив: революційний пафос романтика переплітається з найжорстокішими щодо правди картинами дійсності, у нестерпному вирі якої перебував письменник. Неспокійний пошук, властивий усій творчості Миколи Хвильового, відображає політичну ситуацію в Україні на характерних етапах новітньої історії, ніби ізсередини, із самого середовища людей, зв'язаних із комуністичною партією та її

---

[1] Див.: Любченко А. Спогади про Хвильового: (із записної книжки) //Ваплітянський збірник/ Видання Канадського інституту українських студій.— Торонто: Мозаїка, 1977.— С. 35.

[2] Хвильовий М. Твори в п'яти томах.— Нью-Йорк; Балтимор; Торонто, 1984.— Т. 2.—С. 35.

[3] У 60-х роках В. Гжицький якось у розмові з автором цієї статті згадав, що читав другу частину роману «Вальдшнепи». Це, звичайно, не був єдиний випадок знайомства сучасників М. Хвильового з другою частиною його роману. За свідченням Ю. Лавріненка, друга частина «Вальдшнепів» «ходила... по руках у гранках конфіскованого 6 числа журналу «Вапліте»». Далі Ю. Лавріненко, якому пощастило прочитати, крім першої, і другу частину «Вальдшнепів», говорить про враження від прочитаного. Див.: Лавріненко Юрій. Зруб і паростки: Літературно-критичні статті, есеї, рефлексії.— Мюнхен: Сучасність, 1971.— С. 72, 75.

ідеологією, засвідчує чітко націлений погляд у саму сутність справ. «Вальдшнепи» — політичний роман. У ньому, як у жодному іншому творі того часу, сфокусована увага до найважливішого: як далі бути, коли революція, за висловом Дмитра Карамазова, попала в «раковину з калом» (с. 290) [4]. Як вийти із становища? Карамазов б'ється головою об стіну — це було взимку, а сьогодні — червні-липні (романний час), коли Дмитро разом із Ганною приїхав на відпочинок на південь, у позаштатний городок, тобто містечко, «що стоїть від Не-Парижа (так хтось іронічно назвав наше столичне місто) за шістсот, приблизно, кілометрів» (с. 285), незадоволення собою, дружиною, знервованість не покидають його. Саме тут накреслюється драма кількох людей; в основі її лежить знову ж таки політика, хоч зовні конфлікт виливається у зовсім банальній формі — як подружня невірність. Традиційний «трикутник» (Дмитро — Ганна — Аглая), очевидно, мав на меті приспати пильність прискіпливих, але загалом примітивних сторожів державних таємниць, тобто комуністично-державної цензури. Крім того, можливо, традиційний любовний конфлікт мав привернути увагу читацької публіки, яка могла відсахнутися від гострих політичних діалогів, що ними сповнена перша частина роману. До речі, діалоги надзвичайно динамічні, ніби спресовані, лаконічні — і цікаві. Досвід Хвильового-новеліста тут використаний сповна.

Розглянемо спочатку жіночі постаті, оскільки через них чимало стає відомого й про інших героїв, насамперед про Дмитра Карамазова, про політичний конфлікт між партійною «вірою» і дійсністю.

Центральні жіночі постаті — Аглая і Ганна. Є ще дві жінки — служниця Одарка з її єдиним, убивчо-покірним «слухаю», що доводить Дмитра до сказу, і тітка Аглаї — Клава.

Ганна — консерваторка, некритична, несамостійна, без пориву, хоча не позбавлена бистрого ума, спостережливості, чисто жіночої інтуїції, певної інтелігентності й такту. Стала вона дружиною Дмитра під час революції. Історія цієї любові викладена Дмитром надзвичайно стисло на прохання Аглаї: відступ червоної гвардії, зустріч, зовсім випадкова, з Ганною, коли барахольщики порпалися у скринях. «Він вистрелив одній баришні в карк. Того ж дня ЧК розстріляло ще кілька мародерів і того ж дня Ганна зійшлася з Дмитрієм» (с. 343). Були ще зустрічі в обложеному місті ...

Спільне життя явно не клеїться, причини — у поглядах, діаметрально різних. Коли Дмитро еволюціонує до логічного неприйняття сучасності, яка перекреслює його уявлення про майбутнє, у котрому він не знаходить і найменшого проблиску на задовільне вирішення проблем, то для Ганни все це абстракції, зокрема «ці абстрактні розмови про націю. Вона, звичайно, не проти того, щоб її країна вийшла на широку дорогу. Але навіщо робити з цього гістерику? І, нарешті, це зовсім не розумне захоплення: по-перше, воно може зробити з нього (Дмитра) відсталу людину, по-друге,— це просто зрада соціальним ідеалам» (с. 291).

Ці та інші розумування Ганни дуже-таки нагадують офіційно-партійні статті тих років — отже, й певне мислення певного кола людей, може, й багатьох, які некритично, позбавлені власного «я», перетворювалися у тих хвалених офіціозними засобами масової інформації

---

[4] Хвильовий Микола. Твори в п'яти томах.— Т. 2. Тут і далі посилання на це видання.

«гвинтиків» у машині партійно-державного тоталітаризму. «Удар» Карамазов спрямовує на жінку, хоч, ясна річ, причини не в ній. Ось, наприклад, як він роздумує про лихо, зрештою, не тільки своє: «Хіба Ганна здатна піднятися до тих питань, що так тривожать його? А хіба вона коли-небудь переможе свою обмеженість? Ганна все-таки типова миргородська міщаночка, і саме вона й не дає йому зробитись цілісною й рішучою людиною, саме вона й перешкоджає йому протиставити себе рабській психіці своїх дегенеративних земляків. Хіба ці здивовані вишневі (неодмінно вишневі) очі не характеризують її, що називається, «до отказу». Хіба це не вона та типова українська жінка, що, так ганебно випровадивши синів Тараса Бульби на Запорізьку Січ, пішла плодити безвольних людей?» (с. 289).

Це вже програма, в якій закладений вибух ненависті, прагнення докорінно змінити не тільки соціальний стан народу, його психіку, а й історичний «генетичний код» нації, яка не є державною, але має право стати нею...

Дмитро закидає Ганну цілими жмутами питань, на які він, зрештою, й сам не може відповісти; він себе і її бичує за фарисейство: «Чому ми нарешті не соромимось проїдати тут народні гроші... саме в той час, коли навкруги нас люди живуть у неможливих злиднях, у таких злиднях, що аж ридати хочеться... Чому ми нарешті боїмося виносити гірку правду на люди (хоч люди й без нас її знають) і ховаємо по своїх ком'ячейках?» (с. 319).

Все це ніби написано сьогодні — і питання донині без відповіді: системі, яка в той час уже набувала неабиякої сили, не потрібні всі ці «витребеньки». Карамазов, таким чином, опиняється у суперечності між своїми ще не зовсім втраченими ілюзіями й реальним становищем речей. Однак ця суперечність рикошетом б'є по Ганні, причетній до всього того хіба тим, що вона, як і Дмитро, член партії, одна Ганна по-рабськи зовсім згідна з нею і навіть не ставить «питань».

Криза Карамазова — в офіційному політичному курсі, який визначений без його волі та участі. Однак вийти з цієї кризи Дмитро не може, не позбувшись своїх ілюзій. Він ще вірить у Маркса, зате Аглая йому прямо заявляє, що Маркс «є зовсім чужорідний елемент для вашої країни» (с. 305), «вашої» — тобто України, бо дівчина за національністю росіянка. На національне відродження він дивиться як на засіб, а не мету, як на фактор, що допоможе ступити крок до соціалізму. Аглая у відповідь кинула грубо: «Значить, із твого відродження ні чорта й не вийде!» (с. 314). І не помилилась! Курс на національне відродження провалився з тріском. Це, може, й була одна з провокацій, яка мала конкретні цілі [5].

Слабкість «позитивної» програми Дмитра — у неспівмірності можливостей і бажання (або «віри»), коли й сама «віра» не має твердого грунту й чіткої перспективи.

І все це переноситься у сім'ю, викликає розлад, що загострюється з появою Аглаї, хоч сама Аглая не є його причиною.

Аглая — молода, двадцятитрирічна, дівчина, студентка консерваторії, одержима новим духом — цілковита протилежність Ганні. Контраст

---

[5] Детальніше про це див.: Дашкевич Я. Українізація: причини і наслідки // Слово і час.— 1990.— № 8.— С. 55—64.

очевидний, але, знову ж таки, грунтується на переконаннях, хоч це й різні характери: дівчина поводиться виклично — на відміну від скромної Ганни, одверто виявляє свої погляди на людей, політику, досягає, може, й ефекту, загалом не думаючи про нього, як і всі люди, котрі свято вірять у свої переконання і намагаються інших ввести у свою «віру». Проте вона не позбавлена скептицизму, який іноді, може, й межує з цинізмом. Проте все це не затінює чару її особистості — цілеспрямованої, упертої і в той же час направду чарівної і від того, як вона веде полеміку, як поконує опонента, як завойовує собі прихильників-однодумців. Її знаменитий тост, який цитувала на всі заставки з найзліснішими коментарями офіціозна критика, позбавлена, з огляду на чергову партійну кампанійщину, будь-якої об'єктивності, чітко виявляє ідеологічні позиції Аглаї. На вимогу чи прохання Аглаї Карамазов нарешті знайомить Ганну з «дачницями». «А тепер можна й тост придумати,— сказала Аглая після другого келиха.— Я випила, товариство, за відважних і вольових людей. Чуєте? Я випила за безумство хоробрих. Але не за те безумство, що виродилось у соррентівського міщанина Пєшкова,— я випила за те безумство, що привело троглодита до стану вишуканої європейської людини. Я випила за те безумство, що не знає тупиків і горить вічним огнем стремління у невідомі краї. Я випила за безумство конквістадорів... Ви мене, Ганно, розумієте? Дозвольте вам одрекомендуватись. Я — нова людина нашого часу. Я — одна з тих молодих людей, що, як гриби, виростають біля ваших ком'ячейок і яких ви не помічаєте. Дмитрій Карамазов, ти знаєш, хто перед тобою сидить? О, ти не знаєш, як сказав би Гоголь, хто сидить перед тобою. Це сидить твій антипод. Але ви мене все ж таки, я бачу, не розумієте. Ах, друзі дорогі [...] Давайте ще вип'ємо за безумство» (с. 332).

Аглая знала, що говорить: через якихось два роки почалася шалена акція винищення інтелектуальних сил України, і першим ударом була спланована провокація з т. зв. СВУ. Аглая дуже добре усвідомлювала, в яких умовах вона виросла, позбавлена ілюзій Карамазова. «Безумство», що його вона проповідує, є, у тодішніх умовах, справжнім геройством, мужністю протистояння партійному тоталітаризмові, безпомилковості Хвиль і Коряків, Каваленків і Щупаків, і всім іншим, яким несть числа в сонмі режимщиків, донощиків і фарисеїв ... В Україні вона знайшла «продухвину»: вивчила українську мову і з таким же успіхом могла б стати киргизкою, коли б у Киргізії була продухвина... (с. 354). Вона народжена для діяльності: «[...] мене від природи покликано до кипучої діяльності, і я хочу творити життя [...] я й тисячі Аглай у спідницях та штанях — не можемо жити далі без повітря» (с. 333),— заявляє вона.

І далі розігрується сценка з підтекстом. На останню фразу Аглаї Ганна іронізує: «Вам, мабуть, дуже душно!» Дівчина знову, уже в котрий раз, але тепер спеціально, кидає фразу французькою мовою. «О, Господи, я задихаюся. Прошу, відчиніть вікно, щоб було трохи повітря», на що вже без іронії Ганна знову підкреслює, що вона погано розуміє французьку мову. У розмову вступає Клава і зі злістю перекладає: «Вона говорить [...] що вона задихається і просить вас відчинити вікно».

«— А це зовсім інша річ,— знову зіронізувала Ганна» (с. 333). «Одчинити вікно», виявляється, неможливо: духота наступала на живий потік мислячих людей, які прагнули змін у суспільстві, але ті зміни були неможливі, бо «для покоління Хвильового справа національного відродження була

пов'язана з революцією і зводилася до питання: яка перспектива розвитку українського народу в умовах соціалізму і федерації?»[6]

За всіма цими «акцентами», ситуаціями, вираженими в конкретних сюжетно-психологічних «ходах», стоїть реальність другої половини 20-х років із вибриками шовінізму, що його проявляють навіть відомі люди, як соррентівський міщанин, котрий не дає згоди на переклад роману «Мать» на «украинское наречие»[7]. Курс на відродження нації спирається в автора «Вальдшнепів» на велетенський досвід культур Заходу, і ця орієнтація була виважена, мала багатозначний сенс. У написаній в 1926 р. і недавно опублікованій статті «Україна чи малоросія?» Хвильовий писав, що «під Європою» ми мали на увазі не тільки технічні досягнення, а й головне — психологічну категорію, певний тип культурного фактору в історичному процесі, певний революційний метод»[8]. Внаслідок того, як слушно відзначає Р. Харчук у цитованій уже статті, «письменник побачив, що ідеї марксизму в плані національному трансформуються в ідею «собирательницы земель», у плані соціальному зміцнювали позиції класу партійного міщанства, який в етиці «плюнув на мораль», а в естетиці — зматеріалізував красу, зробив її «благонадійною» і загальноприступною. Суб'єктивно показавши переродження марксизму, об'єктивно Хвильовий-митець дав йому оцінку як явищу аморальному за своєю суттю»[9].

У даному разі годі говорити про будь-які ілюзії в автора «Вальдшнепів» у мирне розв'язання конфлікту між митцем і владою.

«Захворювання» української інтелігенції марксизмом закінчилося трагічно. Передчуттям трагізму сповнені сторінки «Вальдшнепів». Передчуття трагізму стало всеукраїнським. Для таких передчуттів були підстави: загострювалися внутріполітичні стосунки між окремими громадсько-політичними, точніше — літературними структурами, але слід пам'ятати, що ці загострення були штучними, постійно провокованими з «центру» або ж з боку його підручних в особі доморощених сторожів режиму. «Вальдшнепи» в контексті політичної боротьби — це предмет окремої розмови. Лише відзначимо, що звинувачення на адресу М. Хвильового були тенденційні, форсувалася думка про проповідь М. Хвильовим фашизму, а вже це, своєю чергою, давало «підстави» зарахувати до «класових ворогів» багатьох письменників. С. Щупак, наприклад, одверто писав: «Я стою за рішучу та гостру боротьбу з прямими класовими ворогами пролетаріату, з тими, яких до попутників не можна віднести, з тими, що зовсім не приймають революції, а такі є у нашій літературі, треба їх тільки правдиво кваліфікувати»[10]. «Розщеплення» єдиного літературного процесу — яскраве свід-

---

[6] Харчук Р. Духовний ренесанс на Україні: Микита Шаповал і Микола Хвильовий // Слово і час.—1991.— № 6.—С. 80.

[7] 8 квітня 1927 р. у «Щоденнику» Михайло Драй-Хмара, записуючи адресовану головному редакторові «Книгоспілки» О. Слісаренку відмову М. Горького перекладати роман, з обуренням зазначає: «Ось де справжній, непідроблений, невигаданий шовінізм, а в нас намагаються пошити всіх українців у шовіністи через те тільки, що вони українці. Стара, як світ, і нудна, як мітингова промова, історія, а проте з «історією» цією ми ніяк не можемо розпрощатися. З «наречия» ми хочемо зробити «язык»! Який жах це для російського інтелігента!» (Слово і час.—1990.—№ 1.— С. 43). Треба додати, що цього «жаху» не позбулися й досі російські інтелігенти, звичайно, не всі, але значна їх частина.

[8] Слово і час.— 1990.—№ 1.—С. 24.

[9] Там же.— 1991.—№ 6.—С. 80.

[10] Щупак С. Питання літератури.— К., 1928.—С. 67.

чення шкоди, якої завдав т. зв. марксизм на українському культурному грунті. «Кваліфікація», що її пропонує С. Щупак, крім того, що відчиняє двері для повної сваволі режимної критики, котра все більше й більше брала на себе роль прокурорів від літератури, не мала й не могла мати критеріїв моралі, об'єктивності, розуміння засад творчого процесу. Тоді, у 1927 р., публікуючи ці свої думки, С. Щупак ще писав біля прізвища М. Хвильового «тов.». Але мине небагато часу, коли М. Хвильового виклянуть, а того ж таки С. Щупака репресують. Це справді сатанинська гра, в яку, на жаль, втягнулась і частина українських письменників ...

Та повернемось до колізії «трикутника» у «Вальдшнепах». Будучи антиподом Карамазова (у тому є певна рація, оскільки Аглая рішучіша від Дмитра і, головне, позбавлена ілюзій про «комуністичну» дійсність), дівчина все ж таки побачила в ньому однодумця, що може стати їй ближчою людиною. Така еволюція сюжетно-психологічних «ходів» роману можлива, хоч і не показана в його першій частині. Вона ймовірна. Згадуваний Ю. Лавріненко пише, що ті кілька людей, які читали весь роман, відзначали: [...] «любов Карамазова до Аглаї переросла в пристрасть» [11], проте «доля Карамазова виявилась трагічною», і письменник «закінчує лінію Карамазова самогубством» [12].

Звичайно, годі сприймати ці повідомлення як абсолютно точні: відстань часу могла перенести особисту долю автора роману на його ж героїв. Щоправда, у першій частині вже накреслені перші штрихи майбутньої драми: сам Дмитро після довших зустрічей з Аглаєю приходить до висновку, що тут можлива драма трьох осіб. Підстави для такого висновку — в його ж почуттях і враженнях від дівчини, особливо після пам'ятної для нього ранішньої зустрічі, «коли вона стояла на пляжі в потоках сонця і демонструвала йому своє здорове рубенсівське тіло», коли його майже переслідують «мигдалеві» Аглаїні очі — епітет, який повторюється упродовж усієї частини роману і котрому протиставлений інший — вишневі очі, і «він уже нічого не бачив, крім цієї привабливої дівчини і її мигдалевого погляду» (с. 338).

Протистояння двох жіночих характерів зрівноважене в романі художньою паралеллю Клава — Вовчик. Вовчик — товариш Дмитра, лінгвіст, людина аполітична, може, й легковажна, проте не позбавлена доброзичливості до свого оточення. Клава, на чотири роки старша від своєї небоги-сироти, звичайно, не претендує на романну першість, що підкреслюється і в характеристиках жінок. Наприклад, «тьотя Клава виглядала багато безтурботніш, в її світлосірому погляді зовсім нема того ледве вловимого зайчика впертості й рішучості, що зрідка плигає у мигдалевих очах Аглаї, але зате станом тьотя Клава трохи солідніш» (с. 299). Бінарний принцип (у зв'язках Клава — Вовчик, Карамазов — Аглая) у романі розвинений у відповідності до потреби опрацювання сюжетно-психологічних колізій і головних мистецьких завдань автора. Але це не означає, що ці зв'язки завжди мають функцію «двоїчних опозицій» (за висловом М. Ласло-Куцюк) [13]. Так, зв'язок Клава — Вовчик досить таки умовний. Це навіть не типовий

---

[11] Лавріненко Юрій. Зруб і парости...—С. 72.
[12] Там же.—С. 73.
[13] Ласло-Куцюк М. Засади поетики.— Бухарест, 1983.—С. 249.

«дачний роман», на який, може, й розраховував легковажний Вовчик. Щоправда, у Хвильового типові явища мають далеко не формальне і стандартне вираження. Функціональна роль цих образів — не тільки «залюднення» роману, не тільки «людське тло», а насамперед участь у розвитку основної колізії «Вальдшнепів» як політичного роману, присвяченого чи не найосновнішій колізії епохи — між свідомою інтелігенцією і тоталітарним режимом. Розкриттю цієї колізії і підпорядковані головні герої «Вальдшнепів».

Нарешті, образ служниці Одарки — від традиції, до якої неодноразово посилається автор або від себе, або ж у роздумах чи репліках Карамазова, який усім своїм єством заперечує патріархальність, провінціалізм — риси, яких він сам ще не позбувся, при одній лише згадці про них він реагує швидко, із властивим йому темпераментом.

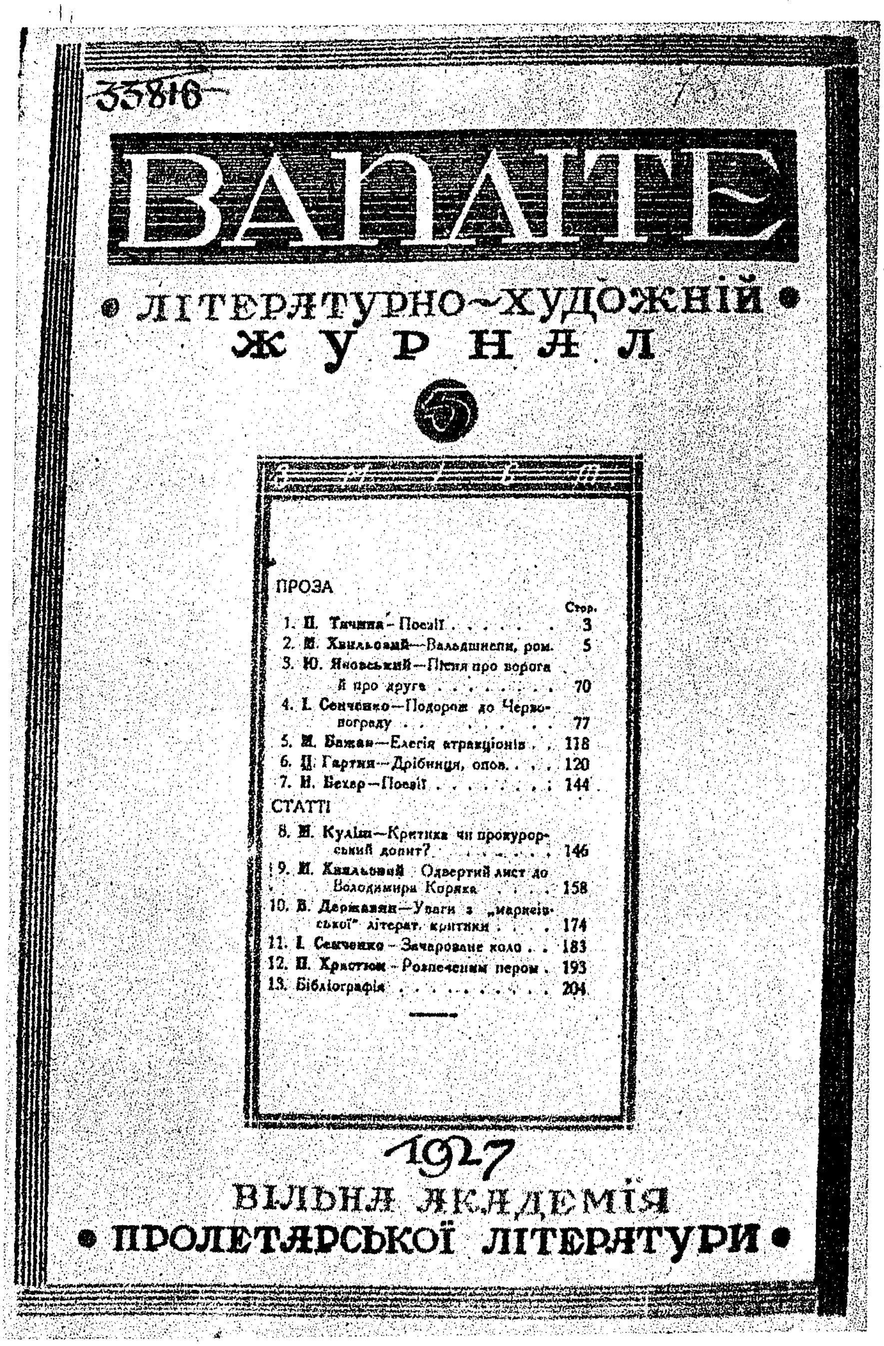
Звернення до традиції у романі навмисне: невипадково герой названий Карамазовим — його попередник Альоша Карамазов — людина суперечлива, з багатьма мінусами. Аглая також має своє коріння (літературне) в «Ідіоті» Достоєвського. Про це вже нераз йшла мова в літературознавчих дослідженнях, тому навряд чи є потреба ширше вести мову про намір і завдання цієї трансплантації.

Для повноти характеристики Карамазова, окрім того, що було сказано у зв'язку з жіночими типами роману, варто зупинитися ще на кількох питаннях, порушених у літературній критиці того часу, коли з'явилася перша частина «Вальдшнепів», і пізніше. Очевидно, з відстані часу, особливо сьогодні, коли літературні явища отримують нові оцінки, зумовлені новою суспільною ситуацією, коли в літературу повертається ціле покоління несправедливо «викреслених» з неї та й самого життя письменників, природним є неоднозначний підхід до них. У зв'язку з цим доречним, таким, що проникає у сутність творчості М. Хвильового, буде погляд про її багатозначність. Має рацію Мирослав Шкандрій, відзначаючи, що при розгляді творчості М. Хвильового треба мати на увазі метод письменника, який говорить, «що не можна підходити до пояснення природи чи людського життя тільки з одного боку, що треба бути озброєним різними категоріями. Світ складний: в одне якесь поняття його не вмістити...

Форма викладу М. Хвильового і в його полемічних писаннях, і в художній прозі — драматична. Люди й концепції розмовляють одне з одним, погляди борються один з одним, теми перегукуються і переплітаються. Усе в русі. Усе міняється. Остаточний результат іноді здається лише негативним, усі спроби знайти відповідь видаються невдалими; перекреслюються усі догматичні твердження, усі, на перше око, солідні погляди виявляють себе безмежно сплутаними. Однак, подібно до діалектики Сократа, тут захована вища мета: навчити читача думати; очищувати його сирі, необроблені погляди і зробити з них концепції; виховувати читача інтелектуально, чуттєво й морально» [14].

Нехай вибачать читачі за довгу цитату, однак у ній відбиті надзвичайно цікаві думки, актуальні не тільки сьогодні, а й для майбутнього: йдеться, по-перше, про втрачений українською літературою внаслідок тоталітаризму ідеологічного і репресивних «заходів» спосіб «викладу», далекий

[14] Шкандрій М. Микола Хвильовий. У п'ятдесяті роковини смерти // Сучасність.— 1983.—№ 5.—С. 14.

33810

ВАПЛІТЕ

ЛІТЕРАТУРНО-ХУДОЖНІЙ ЖУРНАЛ

5

ПРОЗА

Стор.
1. П. Тичина — Поезії 3
2. М. Хвильовий — Вальдшнепи, ром. 5
3. Ю. Яновський — Пісня про ворога й про друга 70
4. І. Сенченко — Подорож до Червонограду 77
5. М. Бажан — Елегія атракціонів . . 118
6. Ц. Гартия — Дрібниця, опов. . . . 120
7. Й. Бехер — Поезії 144

СТАТТІ

8. М. Куліш — Критика чи прокурорський допит? 146
9. М. Хвильовий — Одвертий лист до Володимира Коряка 158
10. В. Державин — Уваги з „марксівської" літерат. критики 174
11. І. Сенченко — Зачароване коло . . 183
12. П. Христюк — Розпеченим пером . 193
13. Бібліографія 204

1927

ВІЛЬНА АКАДЕМІЯ ПРОЛЕТАРСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Обкладинка журналу «Вапліте», в якому вперше був опублікований роман Миколи Хвильового «Вальдшнепи». Київ, 1927 р. № 5

Обкладинка «Вибраних творів» Миколи Хвильового, у яких був опублікований роман «Вальдшнепи». Львів, 1937 р.

від традиційного, «усталеного», «зрозумілого», що читачеві вже й нема чого робити; по-друге, про формування самим же читачем власної «мисленної системи»; по-третє, про ніяк не догматичний підхід до такої творчості. Такі «уроки» М. Хвильового важливі і справді потрібні.

Потрібні вже хоча б тому, що нарешті треба «зняти» несправедливі звинувачення письменника в тяжких «гріхах» — націоналізмі і навіть фашизмі, в антирадянській позиції, що була, як підкреслювали, органічно пов'язана з його ж теорією національно-культурного будівництва в Україні. Всі ці звинувачення, ясна річ, не мали під собою реального грунту, однак вони віддзеркалювали тодішню загальнополітичну атмосферу, яка, у кінцевому наслідку, вилилась у терор проти української культури і її діячів. Незабаром, бо тільки через кілька років почнеться запрограмований режимом процес із приводу СВУ. Кампанія проти «Вальдшнепів» і автора, від псевдоніма якого створено термін «хвильовизм», безперервна серія атак на українську культуру виступають ніяк не випадково, а як спланована акція, що мала на меті конкретні цілі.

Національне відродження, як його бачив М. Хвильовий у розвитку самостійної, незалежної від московського панування, впливів і наслідування української літератури, у пробудженні інтелігенції, зорієнтованої на досягнення Європи (отже, цивілізованого світу) і здатної реалізувати невідкладні завдання національно-державного будівництва, було символом і суттю нового часу, що його започаткувала революція. Тому питання, з яких позицій виступає автор «Вальдшнепів», розповідаючи про свій час, має принципове значення. По-перше, політичні позиції автора в період написання роману, звичайно, не могли не позначитись і на інших його творах. Чи є між ними суттєві відмінності? Вияснення цього питання необхідне хоча б тому, що в багатьох авторів, особливо в Україні, донині підкреслюється думка про світоглядну еволюцію письменника — від захоплення революцією до розчарування її «осінніми» буднями. Тобто у свідомості М. Хвильового наступає «злам» у бік тих тенденцій, які були задекларовані партійно-режимною критикою як «ухил у прірву». По-друге, еволюція світогляду М. Хвильового, якщо вона й була в його творчій біографії, мусила б позначитись насамперед на концепції дійсності як у новелах, так і в романі. Таким чином, політичні тенденції переплетені з художніми, і неможливе розуміння одних без других.

Аргументуючи думку про характер «Вальдшнепів» як політичного роману, не слід забувати, що маємо справу саме з художнім твором, політичний «екстракт» якого неможливо витягнути без включення у процес пізнання усієї художньої системи твору, без літературознавчого й політичного аналізу водночас. Взаємопереплітання цих субстанцій органічне, тому важко абстрагуватись при розгляді певного аспекту творчості М. Хвильового від інших граней його таланту — своєрідного, інтелектуально багатого, внутрішньо суперечливого, але, поза всяким сумнівом, до кінця сміливого, здатного на самоспалення заради переконань. Може, для такого своєрідного митця, як М. Хвильовий, внутрішня безкомпромісність не завжди корисна, адже повнота і складність дійсності, що є об'єктом відображення М. Хвильового, аж ніяк не позбавлена всього потроху: революційного героїзму і підлості в людських стосунках, високого і низького, лірично-мелодраматичного і трагічного... І коли все це підпадає під зір митця, то ускладнює, ясна річ, його завдання, однак самого

автора вивищує понад звичайний ряд художнього мислення і приводить до ряду незвичного, не усталеного традицією.

Але це лише один бік справи. За ним стоїть інший, глибший ряд мислення, здатний «перевернути» стереотипи і прийти до чогось нового, яке, проте, є суто авторським, хоча в нього мусить повірити читач. Як це пояснити б? Скажімо, так: предмет людина сприймає так, як його бачить, на що складається об'єктивна реальність. Митець, проте, його бачить по-своєму, не творячи про нього легенди, що в неї хотіли б повірити. Легенди немає, хоч, за художником, ніби і є щось подібне до легенди. Такою, наприклад, є новела «Я» (1924), що робила на сучасників «сильнюще враження» [15], але яку й прочитали нібито «не так», з приводу чого був змушений чергову її публікацію попередити такими думками: «Герой новели «Я» — не революціонер. Це, так би мовити, «революціонізований» індивідуаліст, себто один із тих дрібнобуржуазних інтелігентів, що не позбулися психологічного вантажу «молодої людини XX сторіччя»,— людини, про яку нині, з легкої руки М. Горького, багато пишуть у нашій пресі й яка, на жаль (та й на радість), і досі живе серед нас: жалкувати треба, що живе, радіти — що вже в невеликій кількості.

Новелою «Я» автор рішуче повстає проти індивідуалізму. Дегенерата введено невипадково! Навіть кращий із тих, що в них «розколюється» «я», навіть він іде в супроводі «низенького лоба, розкуйовдженого волосся і приплюснутого носа». Подвійність натури послідовно веде до виродження, до дегенерації» [16].

Далі — чимало інших акцентів: і перевиховання інтелігенції, звичайно, у комуністичному дусі, і потреба перевидати новелу, і характеристика героя («зарозумілий плутаник») і т. ін. Звичайно, річ не просто в «невдалому» прочитанні і не в самих же авторських поясненнях, які, мабуть, не позбавлені містифікації — М. Хвильовий належить до тих авторів, що їх ніяк не слід читати однозначно, тим паче, коли він пише автокоментар. Проте в цьому конкретному випадку маємо справу аж ніяк не з «оспівуванням» революції: автор говорить це виразно і в самій новелі, і в коментарі. Отже, позиція Хвильового-митця і Хвильового-політика тут не дає підстав говорити про якісь захоплення його тим, що змальовує, і дає йому відповідну й естетичну, і моральну оцінку.

У зв'язку з цим необхідно звернути увагу на важливий аспект, що його, зокрема, торкається М. Жулинський. Йдеться про підкреслення дослідником «чесності» Хвильового-комуніста, про зміну його орієнтації щодо оцінки революції [17]. Для підтвердження цієї тези наводяться, зокрема, цитовані вже рядки М. Хвильового з «Передмови» до першого тому «Вибраних творів», яку автор приміток П. Майдаченко трактує як, «по суті, останнє звернення М. Хвильового до читача і ніби своєрідний заповіт нащадкам», що становить «неабиякий історико-літературний інтерес» [18]. Щодо «заповіту», то, може, є перебільшення П. Майдаченка, а щодо «інтересу», то справді автокоментар М. Хвильового, може, зайвий раз

---

[15] Любченко А. Спогади про Хвильового: (із записної книжки).— С. 33.

[16] Хвильовий Микола. Твори: У 2 т.—К., 1990.—Т. 1.—С. 641—642.

[17] Див.: Жулинський М. Із забуття у безсмертя. Сторінки призабутої спадщини.— К., 1990.— С. 268 і далі.

[18] Хвильовий Микола. Твори: У 2 т.— Т. 1.—С. 639.

зосереджує нашу увагу на тому, що слід читати М. Хвильового уважно, відкидаючи давні й нові стереотипи.

На думку М. Жулинського, новела «Я» і її герой у період написання її позитивно сприймається автором, який «захоплений» революцією, її комуністичними ідеалами. Однак тепер, мовляв, «письменник прагне зняти свого фанатичного комунара з п'єдесталу справжнього революціонера, бо вже з часу написання «Вальдшнепів» інакше оцінює роль цих фанатиків від комуни» [19].

Тим часом у новелі «Я» ми побачили ці оцінки, і вони такі ж і в романі «Вальдшнепи», і чи справді героя новели «Я» треба «знімати»? Очевидно, потрібна прискіплива увага до самого ж образу «трибунала» з новели «Я». Не відповідає дійсності «захоплення» автора своїм героєм-дегенератом, який розстрілює ... власну матір заради революції. Точним, відповідним до суті новели (та й не тільки її), є, на нашу думку, твердження Ю. Лавріненка про те, що письменник мав нагоду бачити добре «не тільки слова, а й діла [...] російських більшовиків, зокрема і роботу ЧК (в якій ніколи особисто не брав участі), розстріли селян, руїну української культури. Як далеко був цей російський комунізм у своїй дії від того комуністичного ідеалу, що його сприйняв він (Хвильовий) від Маркса і від декларацій Леніна» [20]. (Про «сприйняття», очевидно, треба було б також поговорити в окремій статті). Ю. Лавріненко підкреслює, що дві книжки прози М. Хвильового («Сині етюди» і «Осінь») «роздерли завісу комуністичної революції та показали весь неймовірний її внутрішній зміст і форми [...] Над усім жахом смерти і каліцтва людини панує в аналітичних етюдах Хвильового всеосяжна романтична стихійна любов до людини, до свого народу, до його розтоптаного відродження і також велика зневага до нового ворога і володаря — російського комунізму, що так швидко показав своє одвічне хамське рило з-під нової своєї політичної одежі» [21].

Тож чи треба «знімати» героя новели «Я» з того п'єдесталу, на який письменник його і не ставив? Повторимо: позиція М. Хвильового і тоді, у часи написання новели «Я» (1923), була така ж, як і пізніше, у часи написання «Вальдшнепів». А звідси природне питання: чи справді М. Хвильовий був такий наївний у своїй вірі в комунізм, що не збагнув із самого початку «діл» ідеології, яка, затьмарюючи свідомість багатьох її прихильників, втягувала їх у своє темне і криваве нутро? Микола Хвильовий, як і чимало його сучасників, не зовсім був захищений від її небезпеки — свідченням того є хоча б те, що, вступивши в партію, він не зміг протиставити всю силу свого таланту митця і публіциста її русифікаторській денаціоналізуючій і колонізаторській політиці, яка, в кінцевому наслідку, й привела його до 13 травня. Заманіфестоване в цей трагічний день неприйняття її як ворожої українському народові, гуманності й соціальному прогресові сили розкрило його таємницю, про яку він не встиг розповісти А. Любченку, своєму товаришеві-однодумцеві з ВАПЛІТЕ [22]. Ця «таємниця» відкрилася в його творчості, у критиці «нових

---

[19] Жулинський М. Із забуття у безсмертя.— С. 267—268.

[20] Лавріненко Юрій. Розстріляне відродження. Антологія 1917—1933: Поезія — проза — драма — есеї.— Мюнхен, 1959.—С. 402.

[21] Там же.

[22] Любченко Аркадій. Його таємниця.— Париж, 1966.—С. 57—58.

порядків», у змалюванні похмурої осені пореволюційних буднів у низці новел, повістей і в романі «Вальдшнепи». Навряд чи в будь-якого читача під час уважного, звичайно, читання викличе сумнів, що автор не бачив із самого початку «діла» комуністів, їх антинаціональний, антиукраїнський характер, який проявлявся у різних сферах: соціальній, правовій, етичній і т. ін. Микола Хвильовий чи не перший створив тип комуністичного функціонера, який, перебуваючи в різних соціально-демографічних структурах, вів відповідну морально розкладницьку роботу. Критика антиукраїнських засад цієї «роботи» викликала з боку партійно-бюрократичної системи і її літературно-критичного концерну відкритий бій проти письменника. Моральний і політичний противник М. Хвильового не міг сприйняти близьких, майже тотожних акцентів, розставлених письменником у новелах та в романі. Стосуються вони передовсім політичної ситуації, котру багато героїв, у тому числі й Карамазов, сприймає як безвихідь. Відчуття цього стану властиве героям творів, написаних у різні роки. Досить лише назвати такі його твори, як «Редактор Карк» (1923), «Юрко» (1922), «На глухім шляху» (1923), «Бараки, що за містом» (1923), «Свиня» (1923), «Кімната ч. 2» (1922), «Заулок» (1923), «Санаторійна зона» (1924) і т. д. «Похмурість» цих творів, можливо, зрівноважують такі, як «Кіт у чоботях» (1922), «Силуети» (1923), «Чумаківська комуна» (1923), «Арабески» (1927) та ін. Критична позиція письменника щодо «революційної» дійсності (тут слід нагадати й сатиричні твори), соціально незахищеної, розколеної ніби ізсередини, із самого нутра реальних явищ невідповідністю запрограмованих на «вселюдське щастя» закликів і життя з його соціальними й психологічними катаклізмами. У цих умовах Карамазов, як і інші мислячі герої М. Хвильового, шукаючи вихід, знаходить його у крайніх «точках» свого буття, що для героїв, як і для самого ж автора, закінчується фізичним або, в гіршому разі, моральним самоспаленням. Це, можливо, і є та «таємниця» М. Хвильового, яка виявилась у випадковому чи закономірному збігу цифри 13 — даті його народження і смерті, заманіфестованої як протест проти зла, що його несла державна й політична система.

Очевидно, розкриття «таємниці» можна б шукати у світосприйманні автора, у філософських засадах його творчості. Водночас доречним буде перенесення цієї теми у площину етичних цінностей, коли життя людини як самодостатня цінність вступає у трагічний конфлікт із режимом і його ідеологічною «надбудовою». М. Хвильовий в усі періоди своєї творчості не приймає того, що перечить його переконанням, його моралі, і обгрунтовує свої засади. Звідси «програмна» орієнтація М. Хвильового на культурні надбання Європи (тобто світу). У зв'язку з цим виникає велика відповідальність інтелігенції, роль якої у національному відродженні важко переоцінити, заперечення малоросійщини і хуторянства як наслідку багатостолітнього панування російського імперіалізму на Україні. М. Хвильовий виступив проти офіційної течії (памфлети письменника Л. Білецький назвав «вибуховим трансом» [23]), але зазнав фізичної поразки, бо українське суспільство в умовах тоталітаризму було нездатне протиставитись його діям. В тодішніх умовах реалізувати реалістичні і справедливі за-

[23] Білецький Л. Умови літературної праці на Україні (1917—1926) // Нова Україна.— 1927.—№ 12.— С. 40.

клики М. Хвильового розбудовувати відроджену революцією українську культуру було неможливо. І річ, звичайно, не в слабкості самого ж процесу національного відродження — він був достатньо сильний, щоб перемогти.

Виявляється, елементарні спроби виходу на самостійні шляхи культурно-державницького будівництва в умовах режиму, без якісних політичних змін, неможливі. Ми сьогодні, а дехто й раніше, дуже добре знаємо, що навіть мінімальні спроби української інтелігенції осягнути національну справедливість закінчуються фіаско: спроба в 20-х, як і пізніше, у 60-х роках, завершується тотальним розгромом демократичних сил. Однак те, що зроблено цими силами, не пропадає марно — дає поштовх для безперервного процесу самооновлення. З історичної перспективи протиборство добра зі злом засвідчує моральні перемоги, хоч позначені вони трагізмом. Для розуміння української проблеми, яку ставить М. Хвильовий у своїй творчості і, зокрема, у «Вальдшнепах», трагізм лише підкреслює драматичність згадуваного конфлікту, що в даному разі має глибокий політичний сенс.

Росіянка Аглая, за поглядами, у найкращому розумінні, демократка, приїхавши в Україну, знайшла тут «продухвину», має надію знайти однодумців хоча б в особі того ж-таки Карамазова, який уже дійшов до розуміння політичної ситуації, коли «правляча сила» взяла одвертий курс на колонізацію України, на повне її поневолення. Дмитро Карамазов, комуніст, борсається, як риба в саку, а його суперечності — у протистоянні національного обов'язку партійному — аж ніяк не є проблемами самого ж автора, що приписувала режимна критика самому ж М. Хвильовому. Проте ці проблеми досить промовисті щодо політичної ситуації і настроїв серед українських комуністів, які повірили в ідеологію, що стала вельми зручною формою для нових обрусителів. Трагічне закінчення цього конфлікту: большевизм не стерпів ні критики, ні ймовірних, що їх пропонує автор, виходів із політичної ситуації. Трагічна й особиста доля М. Хвильового.

«Межова ситуація» не дає повної перспективи для літератури і для творчої особистості, це кінець будь-якого розвитку [24]. Це водночас «тривала прогресуюча криза» [25], яка в наших умовах, не подібних до того, що переживали пізніше інші літератури, особливо Східної Європи, у т. зв. країнах «народної демократії», набувала потворних форм. Аморальним було друкування «творів» неправдивих, угодовсько-лакейських, конформістських, панегіричних. Аморальною була аж до нашого часу т. зв. внутрішня цензура, за якою свідомість письменника роздвоювалась: він писав — і думав, що цього чи того писати не слід, бо «не пройде», а за інше писання «будуть неприємності». М. Хвильовий таких проблем ще не мав — безкомпромісність вела до повного обриву творчий процес, і бруд аморалізму (конкретно в цій ситуації) його не чіплявся. Інші моральні засади, що лежать у його творчості, кардинально відмінні від моральних засад багатьох його сучасників. Це й природно, бо неможливе однодумство й одна лжемораль,

[24] Ю. Лавріненко пише з цього приводу: «Історія української (зокрема і пореволюційної) літератури наскрізь трагічна, а біографії письменників, зібрані докупи, могли б нагадати житійні писанія про великомучеників». Див. Лавріненко Ю. Зруб і парости...— С. 9.

[25] Там же.— С. 15.

що їх прагнув насадити большевизм як провідну ознаку духовності. На таку «духовність» М. Хвильовий був нездатний.

Протест Дмитра Карамазова проти нівеляторства, прикритого гучною фразою про новітню пореволюційну людину, націлений у серцевину загрозливої для суспільства тенденції. Наступні десятиліття існування української літератури підтвердили, що ці тривоги були невипадкові і своєчасно попереджувані. На жаль, духовний потенціал України не був спроможний, при відсутності найелементарнішої демократії, надати ваги цим тривогам і своїми як можливими, так і неможливими діями протистояти тому, що неухильно насувалось на нього.

Чому з такою подиву гідною методичністю вели кампанію проти ВАПЛІТЕ і, зокрема, проти «Вальдшнепів»? Опоненти М. Хвильового бачили серйозну «націоналістичну» загрозу в існуванні іншого напряму національно-духовного відродження, таку ж «небезпеку» для них становила й візія автора «Вальдшнепів» стосовно політичної ситуації в Україні, що й кваліфікувалось як «помилки».

На жаль, шукання «помилок» інтенсивно продовжувалось і пізніше. Так, Ю. Смолич уже в 60-ті роки у своїх спогадах висловлює думку, що «у виступах Хвильового справді були націоналістичні концепції» і що ВАПЛІТЕ «відразу ж посіла буржуазно-націоналістичні позиції» [26]. Такі думки проголошені, зрештою, і в тих працях, автори яких ставили собі за мету повернути творчість несправедливо викресленого з літератури й життя письменника [27], спогади Ю. Смолича не становлять з цього погляду винятку.

Які ж помилки у «Вальдшнепах»? Політичні? Важко відповісти ствердно на ці питання. Реалії, які відображає письменник, вихоплені із самої дійсності, із стосунків людей того часу — середини 20-х років. Роман відображає різні аспекти тієї дійсності: і те, що революція в Україні, «захоплена» комуністами з імперського центру — Москви, справді зайшла у глухий кут, і те, що її учасники, зокрема в Україні, опинилися перед складним і відповідальним вибором: пристосуватися до запрограмованого з центру «курсу» чи, навпаки, стати на прю з ним. «Постановка» цих та інших питань засвідчує сміливість автора, який зробив вибір. Інша річ, що цей вибір був оплачений життям.

Карамазов як художнє явище, котре відображає тип людини, «співпрацює» зі своїм творцем, який змушений, зробивши вибір, іти вже до кінця. Однак у самому виборі автор має свободу дій, як і його герой, одержимий духом критики і пошуку нової дороги. Очевидно, у минулому якщо й стояли перед вибором (це «вічна» проблема літератур світу) герої української літератури, то вони, як і, зрештою, їх творці, не переживали чогось подібного, що випало в XX ст. на долю українських письменників і їх героїв.

Вибір Тараса Шевченка, найреволюційніший з усього, що було в українській літературі, спрямований на самовиявлення особистості, котра не йшла на ніякі компроміси, але в той же час не залишала ні найменшої

---

[26] Смолич Ю. Розповідь про неспокій. Дещо з книжки про двадцяті й тридцяті роки в українському літературному побуті.— К., 1968.—Частина перша.—С. 86.

[27] Жулинський М. Із забуття у безсмертя...

площі для маневрів із ворогом (або ж дияволом, якщо мати на увазі межову ситуацію, про яку пише Ю. Лавріненко).

У М. Хвильового такий маневр наявний — це те нове — суспільне й психологічне,— що бачимо в літературі XX ст.

Літературна традиція (та ще й яка!) стояла за плечима М. Хвильового — протистояння злу. М. Хвильовий вносить у неї нові аспекти, причому виникають нові можливості, ніяк не найкращі, які лише до певного часу, до певної межі тривають і діють, але в кінцевому наслідку ведуть до припинення творчого процесу.

Виникає питання: чи в умовах тоталітарного режиму можна діяти по-іншому? (Звичайно, йдеться про М. Хвильового). Логіка художніх творів та й публіцистики М. Хвильового вказує, що не можна. Річ не тільки в роздвоєнні особистості, а й у реальному пережитті ситуації, коли стандартно вже діяти неможливо. Вимушені партійно-державними структурами «самопокаяння» М. Хвильового, на які більшовизм був дуже охочий як у 20-ті роки, так і пізніше, очевидно, були маневром у грі зі злом. Можливо, трагедія М. Хвильового, як і всього його покоління письменників, була також і в тому, що вони вступили в цю гру.

Багато складних політичних умов в Україні в середині 20-х років створило ситуацію, коли кожна творча особистість, у залежності від переконань, складу свого характеру, психології, діяла індивідуально, але ці дії у багатьох були однаковими, зате лише в одиниць — іншими, неординарними. Неординарною була поведінка й М. Хвильового.

Нестандартною є поведінка також Карамазова, який стоїть на роздоріжжі між обов'язком партійця і переконаннями українця, котрий відкритими очима дивиться на світ і бачить в ньому зло. Яким чином боротися проти нього, коли всі засоби — літературні насамперед — майже вичерпуються? Засоби політичної боротьби підпали під всеімперський контроль. Цитований уже Л. Білецький писав, що умови розвитку літератури в Україні вкрай несприятливі, перешкоди зустрічаємо з різних боків, «насамперед з боку большевицької, підпорядкованої Москві, комуністичної влади, яка українське навіть артистично-поетичне слово поставила в такі цензурні умови, в яких воно не було навіть під час царського довоєнного режиму», а, окрім того, ще й «система безвиглядного централізму в керуванні навіть культурними справами та справами «удержавлення» усієї видавничої справи», внаслідок чого надрукування творів, неприйнятих цим централізмом, неможливе» [28]. Про драконівські умови існування літератури і, зокрема, критики говорить Я. Гординський, підкресливши, що «насильне нагинання добре підготовленого критичного ума до комуністичного діямату є історією глибокого упадку людського духа» [29]. Таким же упадком позначений літературний процес кінця 20-х — початку 30-х років і всі наступні десятиліття, бо постійно відбувалося «насильне нагинання» творчості «єдиноправильній» теорії. І в цьому трагізм письменників і їх героїв, які нібито «приймали» цю ідеологію, а також і тих, які всту-

---

[28] Білецький Л. Умови літературної праці на Україні (1917—1926) // Нова Україна.—1927.—№ 10—11.—С. 67.

[29] Гординський Я. Літературна критика підсовєтської України.— Львів; Київ, 1939.—С. 87.

пали у гру зі злом, сподіваючись, очевидно, відтягнути неминучий фінал цієї гри.

Мабуть, це розумів М. Хвильовий, незважаючи на його передсмертні листи-послання до рідних і письменників. Та й самі вони — свідчення неминучості всього того, що сталось. І що відбувалось після смерті М. Хвильового.

На жаль, залишилось кілька аспектів, не розглянутих у цій статті: «Вальдшнепи» в контексті літературної і політичної боротьби, художні аспекти роману та інші, які можуть стати предметом окремого дослідження.

Liubomyr SENYK

MYKOLA KHVYL'OVYI'S POLITICAL NOVEL

Among female characters created by Ukrainian writers (Marta from O. Slisarenko's *Chornyi anhel* (The Black Angel), Orysia from M. Ivchenko's *Robitni syly* (The Labouring Force), the heroines of V. Pidmohyl'nyi's *Misto* (The City) and *Nevelychka drama* (A Little Drama) *et al.*), Ahlaya seems to be the most striking figure of an aware young person ready to work actively for society, which is always necessary, especially in epochs of national rebirth and the creation of a state. Since the appearance of *Val'dshnepy* (Wood Snipe) it is possible to talk of the political novel in Ukrainian literature. The novel *Val'dshnepy* posits the question often discussed by critics, that is, that of politics and literature. The fate of *Val'dshnepy* as well as that of its author presents a problem which has always been vital in Ukrainian literature: that of the paths of development of individual literary genres, and the fate and functions of individual works marking turning points in the spiritual development of the nation. The appearance of *Val'dshnepy* attested the existence in Ukrainian literature, together with other contemporary novels, of a really European novel in the best sense of the word as regards stylistic quest as well as the imbuing of its artistic content with vital problems of a general human character which emerge from the national soil.

Тарас САЛИГА

ПОЕЗІЯ ЄВГЕНА МАЛАНЮКА

З жодною літературою світу двадцяте століття не поводилося так лукаво, як з українською. Воно народжувало великих творців, давало їм крила для високого лету і тут же ці крила стинало, самих творців розпинало на хрестах мук, а потім десятиліттями сквернило їх працю.

Євгенові Маланюку хоч і довелося стерпіти сорок вісім еміграційних літ, проте йому випала не найтяжча доля: він усе ж обминув Соловки та Колиму, уникнув світла «найяснішого сонця» з Кремля, а головне — не був переслідуваний творчими кон'юнктурами. Змушений жити поза Україною, він, проте, плекав велику любов до неї.

В еміграцію пішов тоді, коли армія Української Народної Республіки змушена була зазнати полону в польських таборах (Каліш). Сталося це в 1920 р. Тоді Є. Маланюкові виповнилось двадцять три роки (народився 20 січня 1897 р. під Єлизаветградом, у сім'ї нащадка козацького роду). Перед тим було навчання в Єлизаветградському реальному училищі, з якого, до речі, у великий творчий світ пішли М. Садовський, П. Саксаганський, Є. Чикаленко, Ю. Яновський. Були студії у Петербурзькій політехніці та навчання у Київській військовій школі.

З Каліша Є. Маланюкові вдалося вибратися скоро; він переїхав до Чехо-Словаччини і вступив на навчання до Господарської академії у Подебрадах. На цей час у Празі вже діяла група українських поетів. Юрій Дараган, Олекса Стефанович, Василь Хмелюк та інші підтримували негаснучу ватру української духовної атмосфери. Серед них одразу ж чи не найпомітнішою фігурою став Є. Маланюк, до якого саме приходила висока опінія майстра віршових форм, блискучого публіциста та літературного критика. Він активно друкується в еміграційній, галицькій, буковинській та закарпатській періодиці, зокрема в «Новій Україні», «Літературно-науковому віснику» (згодом від 1933 р. «Віснику»), журналі «Ми» та інших виданнях.

Під час Другої світової війни Є. Маланюк переїжджає до Німеччини, поселяється у Регенсбурзі, а згодом місцем постійного проживання обирає Нью-Йорк. Тут він і помер 16 лютого 1968 р.

У 1925 році вийшла перша Маланюкова збірка віршів «Стилет і стилос». О цій порі на українському літературному полі з'явилися «Сагайдак» Юрія Дарагана, «Світлість» Юрія Липи, «Поезії» Олекси Стефановича, «Акварелі» Галі Мазуренко, «Життя» Антона Павлюка, «Гін» Василя

Хмелюка — доробок молодої поезії в еміграції. У Львові видали збірки Олесь Бабій («Ненависть і любов», «Поезії», поема «Гуцульський курінь»), Василь Бобинський («Ніч кохання», «Тайна танцю»), Роман Купчинський опублікував поему «Великий день», Ярослав Цурковський — книжку віршів «Прозолоть світанку», Іван Крушельницький — «Весняну пісню». На Великій Україні зі збірками «Сонячні кларнети» та «Замість сонетів і октав» прийшла популярність до Павла Тичини. Кількома першими збірками («Синя далечінь», «Під осінніми зорями», «Крізь бурю і сніг») про великий свій талант заявив Максим Рильський. Прийшли в поезію Микола Зеров, Дмитро Фальківський, Тодось Осьмачка, Михайло Драй-Хмара, Дмитро Загул, Павло Филипович та десятки інших імен.

Як бачимо, збірка «Стилет і стилос» з'явилася не на бідному поетичному тлі. І хоч це була книжечка невелика за обсягом (31 вірш), та й тираж її сягав лише 500 примірників, з критикою на неї не довелося довго чекати, до речі, критикою дуже полярною у судженнях та оцінках. Ще більш полярна вона стане по виході збірок Є. Маланюка «Земля й залізо» та «Земна Мадонна».

Заглиблений в історичні процеси, в аналіз трагічних наслідків недавніх українських визвольних змагань, будуючи свої історіософічні концепції минулого України, поет видався багатьом не тільки суперечливим, а й тенденційним. Його називали співцем «чорного песимізму», поетом із хворобливим почуттям, що «для України вибирає найбрудніші образи», «не жаліє їй найчорніших фарб» (Аркадій Животко), поетом «тьми і хаосу» (Святослав Доленга).

Але про це мова далі. Зосередимось на першій збірці Є. Маланюка, побудованій на своєрідній художній антитезі. Стилет — це символ одвічної борні, навіть якщо для неї потрібні офіри, це свідомий вибір боротьби за ідеали народу. Це те, чим живуть герої, «месники дужі», котрі вміють несхитно стояти на рідній землі, почуваючись часткою загальнолюдської світобудови. Стилос — це світ письма й мистецтва в його витонченій гармонії, це музика тонів і півтонів, людських чуттів, це магія краси і добра.

«У творчості Маланюка,— як висловився Богдан Рубчак,— стилет і стилос у вічних зустрічах. Часом поетові ніби хочеться поринути в те плесо, де мрія відображає сама себе, але свідомість обов'язку та відповідальности (чи точніше свідомість як така) йому на це не дозволяє. І так Маланюк залишається поетом кристалічної свідомости. Він відмовляється від тих сфер, які так часто заманюють інших поетів-романтиків і їх наслідників-символістів, що до них Маланюк, безперечно належав» [1].

Для такого поета, як Є. Маланюк, було б дуже мало знайти влучний образний символ та змістовно його виповнити. Він прагне досягти більшого. Він хоче на «запереченні заперечень» символічних понять витворити цілісну художню колізію. Раз він поет, то повинен усвідомлювати свою безкомпромісну роль перед правдою слова. Раз він поет, то мусить формувати свідомість нації. Він знає, чим була історія його народу і ким був сам народ. Він жадає своєму народові іншої, кращої долі.

---

[1] Рубчак Б. Маланюк Є. // Координати.—Б. м.: Сучасність, б. р.— Т. 1.—С. 38.

Власне, на цьому й будується основна теза, навіть кредо Маланюкових поетичних інтерпретацій, які Б. Рубчак називає «кристалічністю свідомості»:

Так, вийшовши з глухого степу,
З зітхань страждальної землі,
Вирізьблюю німий життєпис
На дикім камені століть.

Так, конструюю вічний образ
На сірім цоколі часу,
І мудрість протина, як кобра,
Гадючим зоренням красу.

У цій карбованій розміреності слів та акцентованій дикції фіксується вольовий характер ліричного героя Є. Маланюка, який буде властивий усім його подальшим збіркам.

Будні еміграційного життя, звичайно, породжували в поета ностальгію за втраченою землею батьків, однак вона не виливалася у віршовані рядки ліричною інтерпретацією болю, як це було в Ю. Дарагана чи згодом у Н. Лівицької-Холодної та деяких інших представників «празької школи», а навпаки — виповнювалась категоричністю проголошень. Він не знижувався до романтичної мрійливості, бо сувора реальність часу диктувала своє, постаючи у двох кольорах — чорному та білому, в їх контрастуючій сутності.

Суспільно-політичні процеси тогочасної дійсності стиналися у герці між собою: диктат влади і демократизм, духовність і бездуховність, політична свідомість і аполітична аморфність тощо. Для Є. Маланюка творчість — плацдарм борні, де він як людина і як поет повинен чітко окреслити свою поведінку.

Еміграційна поезія йшла своїм шляхом, не обмежуючись орієнтацією на європейський досвід. В Україні, наприклад, напрям символізму, який так яскраво одізвався у Тичининих «Сонячних кларнетах», у творчості Д. Загула, братів Павла і Якова Савченків, Олекси Слісаренка, Миколи Терещенка та інших авторів, критичні ортодокси заганяли у глухий кут. Так було й з футуризмом, з поезією неокласиків. Проголошувалась поезія заводського динамізму. Є. Маланюк, який по-своєму сприйняв поразку українських національно-визвольних змагань, обравши позицію творчої безкомпромісності, не тільки схвалює молодого П. Тичину, а й проголошує його «культ», пише першу половину присвяти в найвищих оцінках:

На межі двох епох, староруського золота повен,
Зазвучав сонценосно твій сонячно-ярий оркестр,—
І під сурму архангела рушив воскреснувший човен,
Й над мощами народу хитнувсь кам'яний його хрест.
І на древнім, на скитськім, на кров'ю залитім просторі
Говорили могили, співали козацькі вітри.
І у літери тайн степової складалися зорі,
Щоб плОмінним пророцтвом означить початок пори.
Так зродився ти з хвиль злото-синіх космічних вібрацій,
Метеором огнистим ударив в дніпровські степи
І, здавалося,— вріс. І над плугом схилився до праці,
І вже мріяло серце про сонцем налиті степи...
Вили бурі історії. Рвали й жбурляли відвічне;
О, ти знав, що тоді не сонети й октави, о ні!
Жорстко-ярим залізом ти пік одоробло північне,
Й клекотіла душа твоя в гнівнім, в смертельнім огні.

Поет високо цінував тичининське трактування історії, наголошував на мистецькій вартості лірики громадянських мотивів, насамперед таких творів, як «Золотий гомін», «Скорбна мати», «Війна», «Дума про трьох вітрів», які стали відгомоном суспільно-політичних перипетій, що їх довелося пережити Україні в 1914—1918 рр., зокрема переболіти трагедію під Крутами.

У своїх роздумах про мистецтво, опублікованих 1923 р., Євген Маланюк, проникаючи в серцевинну основу творчості П. Тичини, коментує її з філігранною витонченістю дослідника і першим називає його геніальною постаттю: «Тичина, може, єдиний на світі поет, що вміє максимально дематеріалізовувати сутність слова, розчиняючи його в гарячім плині музики. В нім геній філософа згармонізувався з таланом музики, щоб явити Україні великого поета» [2]. Він тонко розкриває природу музикальності тичининської поезії: «Коли спитати українця, який український поет найбільш музикальний, то я певен, що 90 зі 100 скажуть: Чупринка (як більшість росіян скаже: Бальмонт). І будуть вважати це найсвятішою з аксіом. Будуть доводити, що без Чупринки не було б Тичини, що Тичина виріс «під впливом Чупринки» і т. ін.

Дарма переконувати тих, хто не відчуває різниці (а різниця ця немаленька!) між музикальністю зовнішньою і музикальністю внутрішньою, між музикальністю ритмовою і музикальністю графічно-ритмовою, формальною, коли вона є пришитою до твору, а не випливає із самого твору, не виростає органічно з його евфонії.

Дарма доводити це тому, хто, наприклад, вважає, що: «День біжить, шумить, сміється, перегулюється» є примхою поета, а не одним з найвизначніших у світовій поезії вирішень ритмового завдання» [3].

Але мине небагато часу, і Є. Маланюк напише: «Завше згадується неприємна зустріч з П. Тичиною у Празі року 1924. Як тяжко мучила його атмосфера свободи, як дратували його зовсім звичайні, зовсім щоденні, але свобідно виголошені, свобідно народжені думки. Він висував цілий вбогий арсенал совітського штампу і, бачачи своє безсилля, дратувався ще більш. Нарешті я спробував його заспокоїти такою аналогією: коли людину тримати в атмосфері сірководня і переконувати її, що це є чистий воздух, то за певний час людина втрачає почуття чистого воздуху» [4].

Отже, 1924 рік... Це був переломний час у становленні Маланюкових поглядів на творчість автора «Сонячних кларнетів». У листопаді того року він написав і цитовану раніше присвяту П. Тичині, в якій поряд з обожненням його звучить гіркий докір: «...Від кларнета твого пофарбована дудка зосталась». Є. Маланюк першим дав П. Тичині найвищу оцінку і першим сказав йому сувору правду. І все ж ми, мабуть, відступили б від істини, якби Маланюкові слова-звинувачення, навіяні зустріччю з П. Тичиною, прийняли беззастережно. Вони є радше виявом суб'єктивістського максималізму Є. Маланюка, ніж суворою правдою, хоч і безпідставними їх вважати не можна. Отож, не приховуючи правди, слід розуміти в даному разі не тичининську «безпорадність», а безпорадність поета як представника літератури «нової доби», поведінка якого і в закордонному

[2] Маланюк Є. Думки про мистецтво // Веселка (Каліш).—1923.—№ 7—8.—С. 48.
[3] Там же.—С. 49.
[4] Маланюк Є. Головні явища сучасного українського життя.— Варшава, 1929.—С. 5.

відрядженні була суворо регламентована, зумовлена тим «творчим режимом», у який йому належало повернутись. П. Тичина при своєму могутньому інтелекті та широкій ерудиції, при феноменальному вмінні узагальнювати й мислити філософічно міг би дати собі раду в будь-яких суперечках, якби його не сковували ті нормативні приписи, яких він не міг ігнорувати. Адже для української літератури починалася чи не найтяжча за всі часи пора: назрівала літературна дискусія 1925—1928 рр., яка мала розставити політичні акценти і спрямувати літературу на «вірний шлях», а за нею — звинувачення, репресії, розправи.

Є. Маланюк добре знав політичну й літературну ситуацію в Україні, знав, що Тичина, Хвильовий, Еллан складають ядро групи «Гарт», що Рильський, Зеров, Бургардт, Филипович йдуть «неокласичним» напрямом, що художній процес ряснiє й іншими спрямуваннями, але в умовах еміграційного життя йому не могла бути зрозуміла природа зламу творчої особи, компроміси з собою.

Якраз у таку пору, 1924 р., Є. Маланюк написав поезію «Демон мистецтва», у якій не обійшлося без в'їдливих слів, спрямованих на адресу П. Тичини. А для портрета автора «Сонячних кларнетів», створеного у вірші «Портрет» через два роки, Є. Маланюк уже не шкодує найсуворіших саркастичних барв.

Правда, це був період відкритої війни між Є. Маланюком і В. Сосюрою, Є. Маланюком і Я. Савченком, Є. Маланюком і ще десятками інших, а згодом і такими, котрі його творчості й у вічі не бачили, але критикували, бо на цьому заароблялось вигідне політичне реноме.

До речі, один із найкращих знавців творчості Євгена Маланюка Мікулаш Неврлий у статті «Муза болю, сумління і гніву» згадує свою зустріч із Павлом Тичиною уже на схилі його літ, коли в розмові про Є. Маланюка автор «Сонячних кларнетів» визнав рацію за своїм суворим опонентом: «[...] Він єдиний мене зрозумів, він єдиний сказав мені правду [...] Всі інші мені кадили [...] Так воно й сталося [...] Від кларнета мого пофарбована дудка зосталась [...] Всі мені кадили, а він один сказав мені правду» [5].

Може, поміняв би гнів на ласку і Яків Савченко, який свого часу назвав Є. Маланюка «духовним Квазімодо», якщо б вдалося уникнути сталінської розправи. Є. Маланюк, відповідаючи опонентам, не завжди шукав кусючих, дошкульних слів, він вдавався до інших засобів, часом навіть не без успіху використовував спрямований проти нього образ. Так, йому вистачило Савченкового образу, щоб побудувати на ньому ефектну відповідь:

Не сперечатимусь: я син свого народу —
Сліпця відвічного, каліки і раба,
І, мабуть, таки так, що образ Квазімодо
Із образів усіх найбільш мені б припав.

Як бачимо, Є. Маланюк залишається послідовним у трактуванні образу народу: він раб, бо народжений рабом. Концепція — у дусі збірки «Земна Мадонна».

---

[5] Неврлий М. Муза болю, сумління і гніву // Літературна панорама.— К., 1990.— С. 176.

По прочитанні «Синьої далечіні» Є. Маланюк не забариться з присвятою М. Рильському, де, як і П. Тичині, висловить найвищі атестації, назве автора збірки «алхіміком мудрих слів».

Краси веселий кондотьєре,
Несете хрест свій там, ген-ген,
Серед похмуро-рідних прерій;
Ви — еллін, схимник і Гоген!

Йому особливо заімпонує поведінка ліричного героя написаної двадцятидворічним М. Рильським поеми-ідилії «На узліссі»:

На білих, на пожовклих сторінках
Життя в потоках розмаїтих плине...
Блукає він, мандрує по морях
З улюбленцем премудрої Афіни;
Шукає з Фавстом молодощів шлях,
З Овідієм сумує на чужині,
І Дон-Кіхотів поділяє гнів
В борні з ворожим плем'ям вітряків.

Софокл — і Гамсун, Едгар По — і Гете,
Толстой глибокий і Гюго буйний,
Петрарчині шліфовані сонети —
І Достоєвський грішний і святий,—
Усі книжки, усі земні поети,
Усі зрідні душі його живій:
Бо всі вони — лиш відблиском одного,
Одного сонця — Духа Світового.

Цей розкордонений високодуховний світ, у якому живе ліричний герой М. Рильського, стає світом ліричного героя збірки «Стилет і стилос» та «Гербарій». Зрозуміло, йдеться не про буквальну аналогічність, а про європейську орієнтацію, багату внутрішню культуру автора. Та згодом Є. Маланюк скорегує свої оцінки і щодо творчості М. Рильського.

Збірку «Стилет і стилос» склали вірші, написані в 1923—1924 рр. Через рік виходить збірка «Гербарій», у яку поет подав твори 1920—1924 рр. Отже, другу книжку можна вважати першою. До речі, за ідейно-тематичним спектром вони близькі, спорідна і їх художньо-естетична палітра. Є. Маланюк уже тоді прекрасно володів версифікацією, високою образною культурою. Його строфа максимально спресована, вислів лаконічний. На загальному поетичному тлі домінує метафора; її асоціативні простори розлогі, але завжди мають свій смисловий центр.

Настане час, і в середині п'ятдесятих років Святослав Гординський, оцінюючи ранній період творчості Є. Маланюка, скаже, що інші поети, може, й перевищували його в якійсь ділянці поезії, «та ні в одного з його сучасників не закумулювалась така сума всіх поетичних та ідейних елементів, як у Маланюка. Він-бо не тільки поет визначної ліричної сили, а й представник певної вольової, вітаїстичної філософії; він поет, що не тільки заторкав історично-політичні теми, а й пробував розв'язувати великі історичні проблеми; він поет, що не тільки тривожився минулим і сучасним народу, а й шукав у своїх історіософічних концепціях істотне в долі народу, бачив помилки і прогріхи минулого та ставав їх суддею» [6].

[6] Гординський С. Маланюк Є. З нагоди появи «Поезій».— Детройт: Терем.— 1990.—Ч. 10.—С. 82.

Природно, що в перші роки еміграції Є. Маланюк жив болісним почуттям розлуки з рідним краєм, який усе частіше приходив до нього у спогадах дитячих літ та юності. Чужина будила ностальгічний щем, карала самотою. Україна приходила у мріях, з'являлася у снах, в його молитовних одкровеннях:

...Все сняться матерніі руки,
Стара солома рідних стріх.
Все сниться гук весни і вітер,
Веселий вітер світлих літ.
А тут — молюсь, убогий митар,
Шукаю Твій вогненний слід...

Ні! Не знайти! Ніхто не знає.
Ніхто не чув Твоїх плачів.
Біля всесвітнього Синаю,
Як завше,— золото й мечі.

Ідилія спогадів виливалась у вірші суворою реальністю буття: «Там свист херсонського простору! Там вітер з кришталевих хвиль! А тут: в вікні опустиш штору, і п'єш самотний смертний біль».

Вірші «Гербарію» утворюють своєрідну ліричну поему авторової розпуки та зневіри. Він несе свій хрест, суджений долею, і вже не може кинути цей тягар. Він мусить донести його, хоч біль роздиратиме душу: «Несу отут страшний свій іспит І знаю, що життя мине. І мати, сидячи на присьбі, Вже не вичікують мене».

Паралельно з пекучим мотивом ностальгії крізь поетичні збірки Є. Маланюка пролягає мотив усвідомлення творчої місії митця, його натхненної праці, яка за будь-яких обставин не здатна допускати бодай найменшого фальшу чи випливати з кон'юнктури. До речі, набагато глибше зрозуміємо такого роду Маланюкову лірику, якщо пригадаємо його теоретичні сентенції про мистецтво, опубліковані ще до виходу перших книжок, у 1923 р.

Читаючи їх, можна тільки подивуватися авторській ерудиції та глибині мислення. Оскільки сучасний читач з ними не знайомий, то гадаю, що доцільно їх зацитувати ширше:

«[...] Для справжнього художника мистецтво завжди і перш за все — релігія. Але релігій стільки, скільки віруючих. І хто ж переконає буддиста, що християнство вище? І чи не тому над мистецтвом усі закони безсилі?»;

«Геній є внутрішнім змістом мистецтва, незалежним від напрямів і шкіл. Колективний геній людства й є тим абсолютом, тою рівновагою, яка складає Євангеліє цієї релігії і переносить мистецтво в його абсолютній суцільності крізь грози й бурі революцій людського духу»;

«Даремно шукати законів творчості, даремно вигадувати гіпотези й схеми, бо всі ці вигадки залишаються лише гіпотезами й схемами. Занадто складним інструментом є митець, занадто тонкі й ще не відкриті елементи входять у склад реактивів твору. Процес творчості взагалі містерія»;

«Інтернаціональним поет може зробитися, але народжується він завжди нацією. І чим міцніш його істота зв'язана з нацією, тим більшим, тим могутнішим є поет» [7].

---

[7] Маланюк Є. Думки про мистецтво.— С. 45—49.

Звичайно, це не тільки засади теоретичного розуміння Є. Маланюком суті мистецтва, основ творчості, а й засади практичні, основоположні для нього самого. Звідси і шлях до розуміння його поезії. Тільки цей шлях не слід сприймати як такий, що пролягає у прямому й заданому напрямі, він складніший. Час, конкретні історичні обставини закономірно обумовлювали і суперечність поведінки письменника. Він не тільки у внутрішніх боріннях із собою, він може заперечувати себе попереднього, навіть зводити в дисгармонію свої проголошені думки.

Суперечливим і роздвоєним вибудовується в його поезії образ України. Раніше вже говорилося про Україну ностальгічного щему, яка з'являлась йому у спогадах та снах, тобто про Україну дитячих і юнацьких літ. Та згодом цей образ розкрилюється у різних напрямах: Україна то «Степова Еллада», то «Мадонна Диких Піль», то «зрадлива бранка», гетера, божевільна блудниця, плоть, віддана темним грозам тощо.

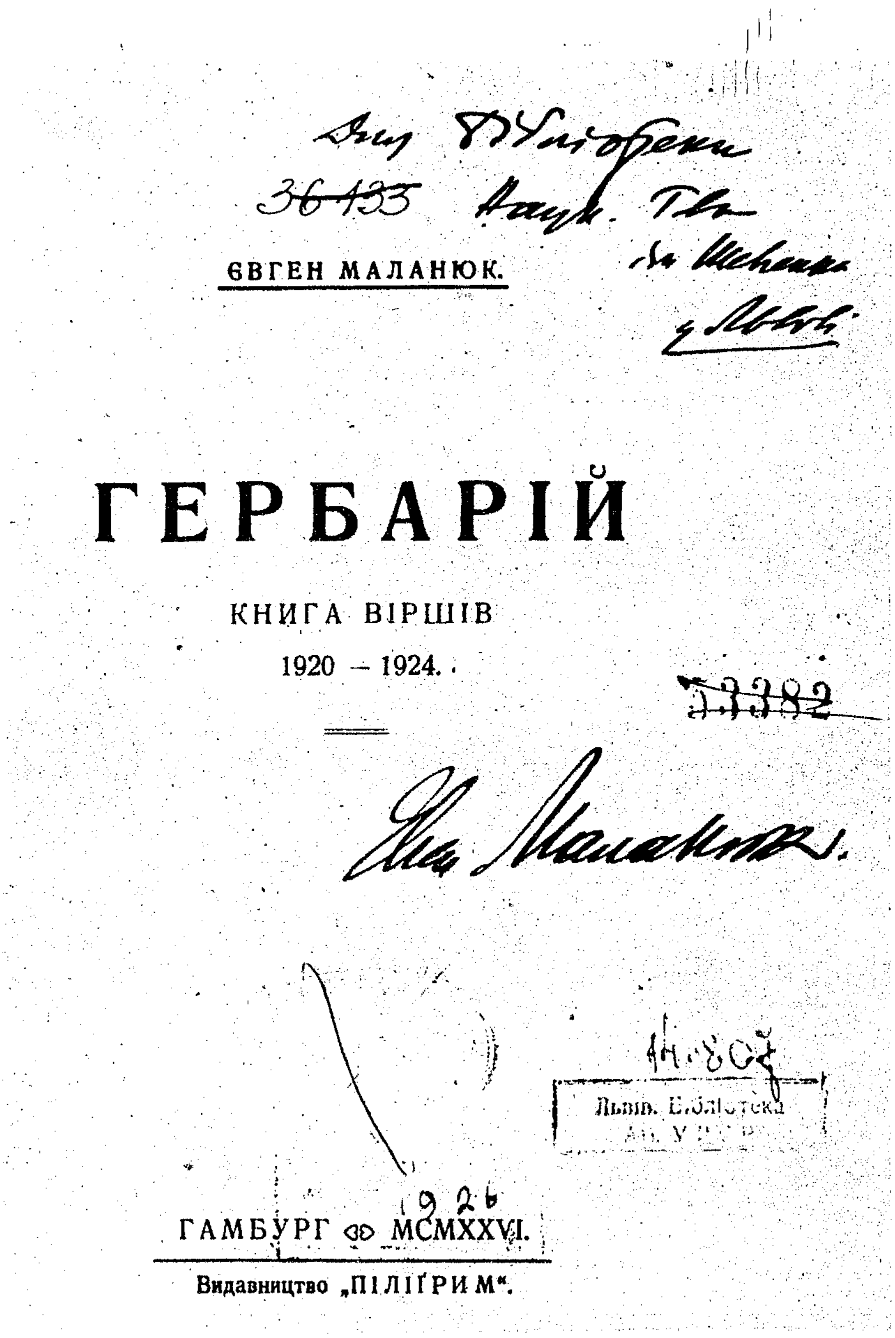
Мотиви України, розроблювані в поезії Є. Маланюка, повернулися проти нього їдкою критикою. «Тривога історіософії Маланюка,— писав Ю. Липа,— заступає навіть такі його сильні мотиви, як мотив українського Риму, як привіт близькій могутности нації. Без тої яскравої блакитної високости він, шалений птах із кривавими очима, шугає просто вниз — у Вальпургієву ніч хаосу, в дисгармонію степових буревіїв, в дикий полон повстань і зрад... Він блюзнірствує, він сам гине. Він проклинає «Дике Поле», він ненавидить «простори», де гуляє «вітер-буревій»» [8].

Подібних оцінок було чимало. Рецензенти дорікали поетові, що в нього мотив «чорного настрою» заступає усі інші почуття. Є. Маланюк, сподіваючись на критику, у збірці «Земля й залізо» вмістив коротке слово «Від автора», призначене «для полегшення праці частині рецензентів», в якому, зокрема, писалось: «Книга ця висушена гарячим вітром історії, обезбарвлена їдкими кислинами спізнілої, ретроспективної мудрости. Але в цій книзі скудної лірики й ослабленого мелосу мусить хоч зрідка розкритися Софія страсної й темної історії України: роки 1918, 19 й 20 освітили її особливим незабутнім світлом».

Як бачимо, автор у загальну художню концепцію інтерпретування України свідомо закладає, так би мовити, «конфлікт» між віршами, будує книжку в такий спосіб, аби утворити в ній відповідний контраст між окремими сюжетами, бо історія була різна: нівечена і кривджена, героїчна і послушна окупантові. Отже, хто на чому із критиків акцентував.

Прямим продовженням «Землі й заліза» стала книжка «Земна Мадонна» (1934), якій у рік її виходу в світ було присуджено премію Товариства письменників і журналістів у Львові. Ця збірка породила не менш суперечливу критику. Наприклад, Юрій Клен двічі міняв свій погляд на неї. Якщо в першому томі «Вісника» за 1935 р. він підтримував інших критиків, що звинувачували автора «Земної Мадонни» в «маніакальній патологічній ненависті до рідного краю», в «опльовуванні символу України», у поганьбленні історичних процесів, і називали Є. Маланюка «поетом тьми і хаосу», «настовбурченим і бунтарським вояком з осмаленою шерстю, що виє на чорний степ», то вже у третьому томі «Вісника» за той же рік у статті «Ще раз про сіре, жовте і про Вістникову квадригу» судить про творчість Є. Маланюка більш виважено. Він дивиться на неї у зіставленні з тією поезією, яку на

[8] Липа Ю. Бій за українську літературу.— Б. м.: Народний стяг, 1938.—С. 45—46.

ЄВГЕН МАЛАНЮК.

ГЕРБАРІЙ

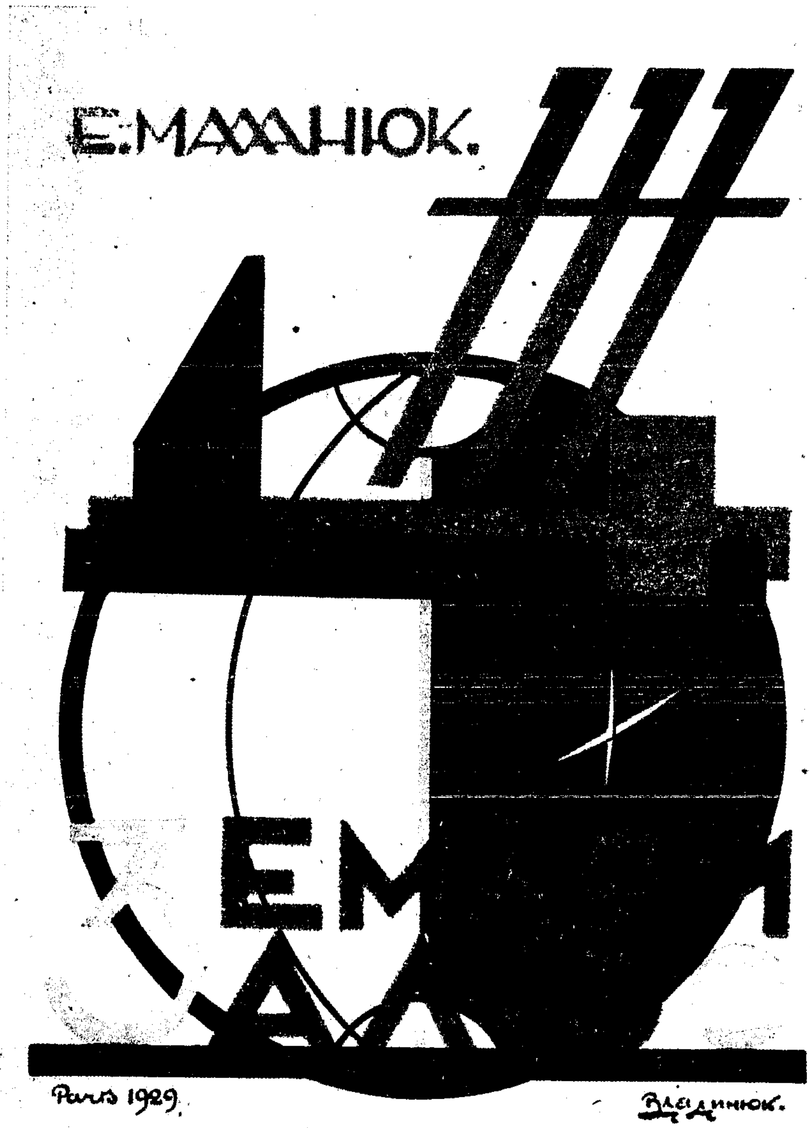
КНИГА ВІРШІВ

1920 – 1924.

ГАМБУРГ MCMXXVI.

Видавництво „ПІЛІҐРИМ“.

Титульна сторінка збірки віршів Євгена Маланюка «Гербарій» з дарчим написом для Бібліотеки Наукового товариства імені Шевченка у Львові. Гамбург, 1926 р.

Львів. Бібліотека АН УРСР

Обкладинка збірки віршів Євгена Маланюка «Земля й залізо». Париж, 1929 р.

початку тридцятих років друкував журнал «Життя і Революція», з творчістю поетів-емігрантів Л. Мосендза, О. Ольжича, О. Теліги — авторів так званої «квадриги», в яку входив і Маланюк. На думку Ю. Клена, поезія Є. Маланюка починається з того, що він «потрапив влучно сформулювати несхибний для кожного догмат творчости: коли життя нації не має змоги рости в широчінь, то треба перегрупувати національну енергію, скупчити її у царині духа і рости вгору. Усвідомивши собі це перед кожним із нас поставлене завдання, кожен мусить усвідомити й велич своєї відповідальности. Ось чому й потрібний деякий аскетизм, невсипуща контроля над собою і невблаганний суд над усім, що стає перед очі, претендуючи на право бути мистецтвом під аспектом вічности [9].

Цей «невблаганний суд над усім», як уважає Юрій Клен, обумовлює для Є. Маланюка потребу «одягнути свої вірші у форму поетичної травестії», що дало йому змогу віднайти цікавий спосіб своєрідно «зархаїзувати мову», піднести її на височінь «гієратичного пафосу». Евксін, Еллада, кіммерійські береги стають своєрідними художніми знаками України, яка через бездоріжжя йде до своєї мети. Блукання її народу за подібністю накладаються на історичні сюжети античності. Наприклад, образ лану, степу — це пряма асоціація моря як плацдарму дій грецьких воїнів. А море дає змогу поетові знову ж будувати сюжети на художніх паралелях. Скажімо, буря апокаліпсиса, архангел з мечем, Архімед, римлянин, осліплений у бою,— усе це певні опорні пункти такого сюжету, з якого постає тривожна і зранена епоха, що її переживала Україна 20-х років.

«Земна Мадонна» тематично близька до попередньої збірки «Земля й залізо». Образ блудниці поглиблювався, деталізувався. Ледь накреслений у попередній збірці образ відьми тепер дістає розлогі інтерпретації. Обидві збірки містили варязькі цикли. «Земна Мадонна» закінчується «Варязькою весною». Весна, як писав Ю. Клен, вітає майбутнього Рюрика й Олега, які «твердою крицею креслять новий історичний шлях».

Варто згадати, що через рік після перших своїх публікацій про поезію Є. Маланюка Юрій Клен знову повертається до неї у статті «Слово живе і мертве» (Вісник.— Т. 4.—Львів, 1936). Тепер автор з полемічним запалом відповідав критикам, які дорікали поетові за спрощений паралелізм образу блудниці з образом блоківської Незнайомки. У «мистецькому оформленні», наголошував критик, Маланюкове трактування образу блудниці не має нічого спільного не тільки з О. Блоком, а й з усією російською літературою. Цей образ у безконечних варіаціях і повтореннях подає й Біблія. Ю. Клен навіть зацитував з Єзекіїла (розділ XVI, 15—28): «Ти брала свої шати, робила з них барвисті вівтарі і чинила блуд на них [...] Ти брала своє гарне начиння, з мого золотого і срібного скарбу тобі дароване, робила з нього чоловічі постаті і чинила блуд з ними [...] На всіх вулицях ти будувала свої вівтарі і з краси своєї робила розпусту [...] Насамперед з дітьми Єгипту, твоїми сусідами, що мали дебелу плоть [...] Потім блудила з дітьми Асура і не могла насититися». Гріхи і очищення блудниці. Гріхи і очищення країни, землі [...] Україна також йде через політичні гвалти зневаги, образи до Земної Мадонни. Героїня О. Блока так само приймала риси Мадонни, блудниці і жони Русі. Отже, висновок Ю. Клена: якщо за

[9] Клен Ю. Ще раз про сіре, жовте й про Вістникову квадригу // Вісник.—1936.— Т. 3.— Кн. 6.— С. 420.

біблійним мотивом пішов О. Блок, то за цим же мотивом пішов Є. Маланюк. Причому ж у кожного з поетів мистецькі шляхи цілком різні.

Не спонукаємо читача беззастережно приймати думки Ю. Клена, хоч часто до них апелюємо. Але це передовсім тому, що при розмові про поезію Є. Маланюка нетактовно було б їх обминути, а по-друге, є нагода частково висвітлити постать Ю. Клена (Бургардта) як талановитого критика і непересічного знавця літератури: він, на жаль, також належить до «білих плям» в історії української культури.

Що ж стосується перегуку Є. Маланюка з Біблією чи О. Блоком, то тут відповів сам Маланюк, адже будь-які свої «перегуки», «запозичення», «аналогії» тощо він завжди сам ретельно фіксував. Вкажемо хоча б на його слово «Від автора» до збірки «Земля й залізо». Щодо «Варязької балади»,— зазначав поет,— то вираз «варязька сталь і візантійська мідь» можна знайти і в творах М. Гумільова, видатного майстра вірша й людини консеквентного чину», вираз «долоня вічності» є у Максима Рильського, образ «...із доріг-хрест» («Та на груди цієї землі покладає історія...»), очевидно, підказаний О. Стефановичем: «Хрест степи собі на перса із доріг кладуть».

При оцінці Маланюкової поезії, а особливо збірок «Земля й залізо» та «Земна Мадонна», конче необхідно мати на увазі конкретну історичну атмосферу, в умовах якої вона творилась. Є. Маланюк 1920 р. опинився в еміграції, у Галичині. Між Галичиною і Великою Україною у всіх сферах суспільного життя існували великі відмінності. Візьмемо хоча б таке: у той час наддніпрянська преса в основному була зайнята «успішною побудовою» соціалістичного суспільства, галицька ж періодика мала свою болісну проблему: вона розглядала причини українського національно-визвольного руху. Крім того, галицькі газети багато писали про перекоси в суспільному житті на Сході. Є. Маланюк перебував під впливом двох полярних інформацій. На вістрі їх полярності він виробляв свою художню ідеологію.

І. Дзюба сьогодні пише, що у трактуванні концепції України Маланюкова поезія має відчутний «присмак роздратування і зневаги до «плебсу», який виявився, мовляв, негідним своїх лицарів. Тому попри всю близькість «цих Маланюкових мотивів до Шевченкових гнівних проклять Україні вчувається і деяка внутрішня відмінність. Шевченко в гніві своєму залишався часткою свого народу і брав на себе всю його істоту і всю спокуту, а Маланюк інколи виступає як зверхній судія» [10].

Визнаючи за літературознавцем право на зіставлення, мусимо, однак, пам'ятати, що Шевченкові й Маланюкові вірші написані у дві зовсім різні історичні епохи: перші тоді, коли національна свідомість народу була ще в колисці, другі ж — коли національно свідома частина цього народу стала до борні за розбудову своєї державності і зазнала поразки. Природно, що за такої ситуації ліричний герой Є. Маланюка мав підстави для більш різкого суду. Зрозуміла річ, не до «зверхнього». А втім, чи він «зверхній судія», мабуть, можна сперечатись.

Ліричний герой мав підстави й потреби розвивати свої погляди на державність. Інша річ, що вони не збігалися з ідеями тієї державності, яка вже реалізовувалась на Великій Україні і котру сьогодні справедливо розцінено як тоталітарний режим. Суперечливість цих поглядів очевидна.

[10] Дзюба І. Поезія вигнання // Прапор.—1990.—№ 1.134.

Не забуваймо, що з 20-х років український літературний процес пішов двома шляхами: на Батьківщині і за її межами. Є. Маланюк пильно стежив за всім, що діялося в Україні, а за поезією, як уже сказано раніше,— насамперед. Творячи її у демократичному світі, він мав змогу працювати над такою тематикою, про яку в умовах сталінського режиму годі було й думати. Є. Маланюк прийшов до висновку (про це, зокрема, пише й С. Гординський), що в еміграційній літературі треба робити те, чого не можуть робити вдома, тобто що необхідно розробляти теми, які в Україні «не котуються», на які єжовщина наклала табу. До речі, це стало визнаним правилом літературної еміграції. Саме цим не слід ігнорувати при розгляді центрального образу Маланюкової поезії — образу України, бо тільки за таких умов зможемо збагнути дуалістичний підхід поета до трактування історії.

У творенні образу України Є. Маланюк виходить із конкретних історичних і навіть географічних реалій. Україна — це простір, степова неозорість, це краса і сила вільного духом люду. Але Україна на межі між Європою й Азією, тому її споконвічно плюндрували і Європа, й Азія — спочатку печеніги, половці, татари, а потім були битви та війни з навколишніми сусідами. Захищаючись од їхніх зазіхань, Україна не виборола собі незалежності, хоч завжди до неї йшла. Є. Маланюк упевнений, що Україну може захистити тільки її вільна держава. Черговий програш України в битві за свою незалежність дав йому підстави бачити образ України таким, як він складався історично, бачити його у виразних рисах. Знає він, що таке Україна в дикому гуляйпільстві, знає, що таке вона у своїй пасивній замрії, у сентиментальному спокої. Знає і про тип малороса-пристосуванця. Степова просторінь уміщає багато: і українську від часів античних славу, і її неславу. Маланюкове згущення барв щодо української неслави — це його образа на малоросів, його розпач, його суворий суд, але суд, що виростає з любові. Це ненависть і любов у своєму двобої. Це ненависть в ім'я любові. Тільки велика любов здатна погамувати гіркість таких звинувачень, що їх поет висловлює своєму найвищому і найсвятішому ідеалові...

Згадуваний уже Мікулаш Неврлий, до речі, каже: «Любити і ненавидіти Батьківщину дано геніям. Так немилосердно картати Україну міг лише той, що був готовий за неї віддати своє життя. Той, для кого вона у «кров і мускули вросла» [11].

Отже, не в усьому погодимося з Іваном Дзюбою, який пише: «У Маланюка Степова Еллада тяжіє не так до власне гуманістичної Еллади, як до християнсько-імператорської Візантії, і він раз у раз скрушно питає: «Куди ж поділа, Степова Елладо, варязьку сталь і візантійську мідь?» Раз у раз згадує про «царгородське злото» і «державну бронзу». Хоча, з другого боку, у «візантійськості» він вбачає і «тавро калічного народу»: «Українські візантійські очі — Як я знаю цей нещирий зір! В сонних рухах роблено-дівочих Ще прадавнє, вроджене: «ясир». Тому ідею державності пов'язує з образом Риму» [12].

[11] Неврлий М. Муза болю, сумління і гніву.— С. 174.
[12] Дзюба І. Поезія вигнання.— С. 134.

Прийде час, і критика розгляне всі лінії образу України в поезії Є. Маланюка. Та важливо не тільки побачити різні напрями, в яких ці лінії пролягають, а й пізнати природу їх суперечностей. Мало сказати, що у хвилини відчаю, зневіри, сум'яття поет дорікає Україні («Ні! Ти — не мати! Шал коханки У чорнім полум'ї коси...»), а в моменти іншого настрою говорить словами іншого болю:

Прости, прости за богохульні вірші,
Прости тверді, зневажливі слова!
Гіркий наш вік, а ми ще, може, й гірші,
Гіркі пісні глуха душа співа.
Під грім гармат, під вітру подих дикий
Гула дудонь з-під варварських копит,—
Ми не зазнали іншої музики
І інших слів в вогні залізних літ.
Десь мудрим сном в архівах спали книги,
Ми з них хіба палили цигарки.
Напіврусини, напівпеченіги,
Наш навіть сміх був хмурий і гіркий.

Складність епохи з її заплутаними політичними сюжетами, воєнними колізіями та драматичними наслідками цієї політики зумовлювали «розчетвертованість» світогляду ліричного героя Є. Маланюка.

Вчора його герой знав одну дорогу, якою йому слід іти («Ні! не тропар і не псалом! Не молитви, не плач до неба,— Священий ніж, стиснутий злом, священий ніж — оце нам треба»); нині, зваживши на все, йому слід по-новому зорієнтуватись, адже життя за короткий час багато чого скорегувало, виробило нові якщо не норми, то погляди. Власне, це була пора, коли в Україні централізована політика зводилась до того, щоб не відірвати українську культуру від «московських впливів», коли М. Хвильовий проголосив гасло орієнтації на Європу, а Юрій Липа мав свій погляд: «Ні Росії, ні Європі не зрозуміти синів твоїх».

Є. Маланюк мав свою філософію. На його думку, хоча й «прогнив до дна минулий вік», Європа все одно залишається «центром зусиль» у малярстві, поезії, музиці, рушієм суспільно-історичних оновлень. Звідси й випливають причини української національної драми: Україну весь час відривали від європейського контексту. Таким чином вироблялась і передавалась од покоління до покоління політична пасивність, обмеженість світогляду вузькомісцевими рамками:

Пробачте деяку нервовість,
Несконструйованість думок,—
Пишу по роках сліз і крови,
Що напророкував пророк:
«Присплять лукаві і в огні
Її окрадену збудять»! —
Прогаяли великі дні
Скалічені й маленькі люди,
Заслинили в ганьбу і бруд
Велику віру — й на руїнах
Отарою мандрує люд,
Що мав зродити Україну;

Нас люто, хижо обікрали —
Що аж по бурі, по вітрах
Ми зрозуміли, що програли...

Та політичним програшем, у якому Є. Маланюк дорікає соціалістичній теорії М. Драгоманова, політиці В. Винниченка, Центральній Раді та іншим, драма не вичерпується. На Україну прийшов голодний 1933-й: «Вже нема хуторів і держав, Тільки трупи в житах, тільки трупи Та від хрипу кривава іржа, Що замкнула посинілі губи. Може, скажеш: зійде? проросте?— Поміж ребрами хат, по дорогах Диким зіллям здійметься степ І регочеться з неба і Бога». Трагедія на Україні з мільйонними смертями братів і сестер не була для Є. Маланюка тільки оголеним політикуванням. Він трактував цю тему глибше — як загальнолюдську трагедію, виводячи її винуватців відповідно на найвищий суд людства.

Останньою збіркою Є. Маланюка в передвоєнний творчий період була книжка «Перстень Полікрата». Вона, як і попередня збірка, побачила світ у Львові. Йшов 1939 рік. Зрозуміло, що суспільно-політичне життя було насичене новою проблематикою. Драму двадцятого століття розігрували його найганебніші персонажі — Гітлер і Сталін, які вже виходили на сцену для кульмінаційного конфлікту. В поезії Є. Маланюка образ України знову стає найдорожчою і найболючішою темою. «Перстень Полікрата» охоплює великий цикл віршів «Земля — мати». У передчутті складних історичних катаклізмів «з Херсонщини, з примар, з імли» йому не перестає з'являтись Україна, її доля і її вічна краса. Навіть у «Моравські елегії» вриваються мелодії рідного краю. Спливає час, але він не лікує болю розлуки. В пам'яті зринають болючі слова автора першої Української Конституції П. Орлика: «Я не хочу бути похованим між варварами» — і з'являються позначені печаттю ностальгії «Сонети про Орлика», де мотив «Дні — віками» стає основним настроєм автора.

«Перстень Полікрата» — збірка різнопланова. Сам автор визначив її як книжку ліро-епіки, хоча, здається, попередні збірки, зокрема «Земля й залізо» та «Земна Мадонна», містили куди більше епічних сюжетів. Гадаю, що автор міг насамперед мати на увазі так звані ліричні сюжети, які складалися циклами «Земля — мати», «Свічадо моря» та перекладними речами з Ш. Бодлера, С. Махара і М. Гумільова.

Характерно, що при такому великому спектрі тем Є. Маланюк піклувався і про багатство їх мистецько-стильового втілення. Політична лірика поставала в одній системі художньо-образного світу, лірика історіософська — в іншій, ще в інших планах будується світ культурологічний, любовно-інтимний. Одно слово, багатство життєвих почувань передається розмаїтістю мистецьких реалізацій.

Окремою ділянкою творчості Є. Маланюка стала публіцистика. Він написав низку монографій та есе з історії культури й літератури, багато статей, окремих книжок на теми суспільно-політичні й ідеологічні. Зокрема, окремими виданнями вийшли «Крути. Народини нового українця» (1941), «Нариси з історії нашої культури» (1954), «До проблем большевизму» (1956), «Малоросіянство» (1959), «Іллюстріссімус Домінус Мазепа» (1961), два томи вибраних праць під назвою «Книга спостережень» (1962, 1966).

Треба відзначити, що жодна книжка Є. Маланюка не була видрукована на його Батьківщині, якщо не рахувати «Земної Мадонни» та «Персня

Полікрата», виданих у Львові в умовах санаційної Польщі; вони виходили в Подебрадах, Гамбурзі, Парижі, Кракові, Філадельфії, Нью-Йорку, Торонто.

Нова лінія Маланюкової творчості почнеться у п'ятдесятих роках. У воєнний час вийшли його «Вибрані поезії» (1943), а після війни, у 1954 р.,— «Поезії», куди ввійшла раніше не друкована збірка «Проща».

Збірка ця особлива в поетичній стилістиці письменника: це найбільш виразна лірична книжка. «Залізний імператор строф», творець ударно-динамічного рядка продемонстрував одверту елегійність. «Сталевість зору» змінювалась на інший погляд — переходила в м'якість слів.

Але до «Прощі» ввійшли вірші не тільки середини сорокових років, коли поет над нею працював, а й ранні твори. Тут зустрілися Маланюкова письменницька зрілість і творчий світанок. Сповнені життєвої вирозумілості рядки начеб випливали із джерел поетової молодості.

З «Прощі» ліризм розіллється по всіх подальших поетових збірках — розпочате у двадцяті роки ліричне осягнення світу переходило в основну творчу якість Є. Маланюка. Поема «П'ята симфонія» (1953), книжки «Остання весна» (1959), «Влада» (1961), «Серпень» (1964) та посмертне видання «Перстень і посох» (1972) — речі виразно ліричні.

Отже, належалось би говорити про особливості лірики Є. Маланюка — про своєрідність ліричних колізій, почуттєву основу образів, форми вислову тощо. В цій розмові було б що сказати саме в тому плані, що визначає особу Є. Маланюка як яскраву індивідуальність. Але це предмет окремого дослідження. Наголосимо лише на деяких, на нашу думку, дуже важливих моментах лірики поета. Скажімо, на історизмі ліричного мислення. У структурі його образу суттєвою ознакою є фіксація часу. Час у нього може текти, може існувати як контраст до минувшини, а може виступати уловленою миттю життя. В усіх таких випадках образ часу трактується медитативно, саме на ньому й зав'язується якась важлива думка, лірична концепція:

Ти виникаєш і зникаєш
В жагучих чорториях сна,
Моя понтійська Навсікає,
Нетлінним сяєвом ясна.
І виникатимеш довіку,
Рокам і добам навпаки,
Усупереч страшному віку —
Крізь всі епохи і віки.
Ще хвилі б'ють в неповний човен,
Ще щогли гнуться і риплять,
Ще обрис чайки вітром повен,
Рукам покірна рукоять.

Ці рядки з вірша, якого поет написав наприкінці 1965 р., вже на схилі свого життєвого шляху. Пекуча ностальгія тепер знову дедалі частіше зринає у поетовій душі. Тільки її емоційним темпоритмом виступають спокій, яким просякнута суть речей, замисленість, досвід пізнання. Та це не спокій зневіреності, не заколисаність байдужістю — це спокій мудреця, що приходить лише з літами як моральне право людини говорити по-філософськи узагальнено, вирозуміло.

В ліричних віршах Є. Маланюка й неозброєним оком видно гармонію між настроєм і зовнішнім світом у конкретному часі. Час немовби фізично присутній, особливо коли він стає уособленням творчого життя,

як от у вірші «Серпень, Вересень...». Коли поет часовими категоріями персоніфікує людську творчу долю, він неодмінно не тільки подбає, щоб ланцюг цієї гармонії не розірвався, а ще й наголосить на ній:

Серпень, Вересень вже непорушно стоять
І чекають на спізнений Жовтень.
Десь надійде з-за обрію черга твоя
І той день, що його не знайшов ти.

Він освітить роки. І прийдешнього путь
Встане просто і ясно-тверезо,
І оціниш, чого не вдалося збагнуть:
Як у тезу вповзла антитеза.

При цьому варто наголосити, що митець і суспільство, митець і його творча безкомпромісність — це тема, яка в Маланюковій поезії ніколи не переривалась, вона була для нього вічною й улюбленою. Навіть уже розробивши її у найрізноманітніших площинах чи напрямах, він при черговому апелюванні до неї поводився дуже активно й інтелігентно, не допускаючи самовпевненої зухвалості, «бо один закон в державі творця — Любов».

Ця любов у «державі» Маланюкової творчості не обмежувалася світлом власного вікна, не виростала лише на грунті власних принципів. Її формувала українська, європейська і зарубіжна класика. Епіграфами до своїх творів, ліричними портретами Є. Маланюк, сказати б, документально зафіксував, у полоні чиєї творчості він перебував, до якої літератури був небайдужий, чиї художні речі ставали для нього досвідом мистецького артистизму. Якщо конкретизувати цю думку, то слід назвати імена Г. Сковороди, Т. Шевченка, П. Куліша, Л. Українки, М. Гоголя, Ш. Бодлера, Р. М. Рільке, Ю. Тувіма, П. Тичини, М. Рильського, М. Зерова, М. Куліша, Ю. Яновського, Ю. Дарагана, М. Філянського, У. Самчука, О. Теліги, А. Ахматової, М. Гумільова, О. Блока та інших.

Розмаїтість цих естетичних досвідів формували в Є. Маланюка ту майже неймовірну широчінь ідейно-мистецьких інтересів, які вміщає в собі його поезія. Можна б окремо говорити про художню специфіку його поетичної історіософії, про філософічність пейзажної лірики, про величезний пласт релігійної тематики (Бог — творець та людина і Бог), про лірику інтимних планів, про поезію культурологічну, ну і, звичайно, поезію політичну. Такі розмови попереду. Сьогодні тільки перше знайомство з Є. Маланюком.

При цьому знайомстві варто згадати ще його активну участь у розбудові українського літературного життя в еміграції.

Уже в Каліші Є. Маланюк організовує редакцію українського часопису «Веселка». На початку 20-х років цей часопис зробив надзвичайно багато для консолідації розкиданих по Східній Європі молодих українських літературних сил.

Згодом, уже в 1927 р., Є. Маланюк разом із Ю. Липою докладає багато зусиль для створення у Варшаві літературної групи «Танк», що мала свої невеличкі осередки в Парижі, Кракові, Празі, Подебрадах, Варшаві та Ужгороді. «Танківці» спрямовували зусилля на розвиток молодої української літератури як літератури одноцілої. Є. Маланюк виконував функцію духовного натхненника.

Було вже сказано про «празьку школу» української поезії. Без участі Є. Маланюка творчий доробок її представників виглядав би набагато скромніше. Так само без цементуючої Маланюкової участі не було б вісниківської групи.

Не можна не згадати літературної групи українських письменників МУР («Мистецький український рух»), для створення якої 1944-го р. в Західній Німеччині Є. Маланюк також доклав багато зусиль. «Історичне значення МУРу,— згадує сьогодні її безпосередній учасник,— полягає у тому, що ця організація мовби перекинула містки між українськими письменниками різних областей України, які з тих чи інших причин залишилися за кордоном. Були вони з Галичини, Радянської України та із старопразької еміграції. Усі ми жили досі в сварах, розмовляли, як кажуть, різними мовами. МУР якось зумів об'єднати ці творчі сили. І на цій основі навіть виникла концепція другої української літератури поза радянською» [13].

Головою МУРу було обрано Уласа Самчука, а до групи входили Євген Маланюк, Тодось Осьмачка, Освальд Бургардт, Іван Багряний, Віктор Домонтович (Петров), Юрій Косач, Юрій Шевельов.

І цей напрям діяльності Євгена Маланюка чекає глибокого вивчення. А вся його творчість — повернення на Батьківщину, для якої він писав, без якої «каравсь і мучивсь».

Так. Без Тебе повільна, нестямна загибель,
Батьківщино моя, Батьківщино німа!
Навіть гіркість в черствому щоденному хлібі
Мстить, нагадуючи, що Тебе нема.

Taras SALYHA

YEVHEN MALANIUK'S POETRY

This is one of the first attempts in Ukraine to analyse the work of one of the greatest Ukrainian poets of the 20th century, Yevhen Malaniuk. The poet is placed in an all-Ukrainian and European literary context. Attention is concentrated in the article on Malaniuk's treatment of the image of Ukraine as „the Hellas of the steppes".

[13] Шевельов Ю. Я вже зіграв свого Гамлета... //Україна.— 1991.—№ 3.— С. 9.

Леонід **РУДНИЦЬКИЙ**

ДРАМАТУРГІЯ ГРИГОРА ЛУЖНИЦЬКОГО

Немає сумніву, що багатогранність наукового й журналістського доробку Григора Лужницького та його літературні праці, себто численні історичні й сенсаційні повісті та оповідання, применшили його значення в українській драматургії. Григор Лужницький мало відомий як драматург. Проте його внесок в українську драматургію досить поважний. Він піонер не тільки прозових жанрів в українській літературі (маємо на увазі головно такі жанри, як сенсаційна повість, детективно-шпигунська повість і навіть до деякої міри наукова фантастика [1], а й ініціатор двох театральних жанрів: християнської драми і модерної музичної комедії. Ця сторінка творчості Лужницького заслуговує на глибший аналіз, і ми певні, що згодом хтось напише окрему наукову працю про цей аспект його драматургії, а поки що доцільно подати загальний огляд його драм, що й має на меті автор цієї статті.

Добрий театр потребує доброї драматургії і навпаки. Це незаперечний труїзм. Хоча в Україні було чимало талановитих драматургів і режисерів та український театр через різні обставини, головно через брак державності, ніколи не був на такому рівні, на якому був театр сусідніх народів, які мали державний статус. Так і сьогодні, найслабша сторінка української літератури — драма. Це особливо було очевидне в часи т. зв. застою, коли сценічні колективи української республіки не могли вільно діяти, а українська діаспора не була й не є в силі підтримувати справжній професійний театр на відповідному рівні [2].

---

[1] Прикладом тут може послужити його «шпигунська» повість «0—313», написана під псевдонімом Б. Полянич (Америка.— (Філадельфія.— 1950). Повість побудована на принципах, що їх звичайно вживають автори наукової фантастики, і, крім того, вона передбачає, так би мовити, деякі події, що зайшли з того часу, особливо спільну дію західних сил проти комуністичного блоку. Цією повістю цікавиться голлівудський актор Джон Годяк (1914—1955), який хотів зробити фільм на підставі «0—313», але його передчасна смерть перекреслила всі ці плани.

[2] Добрим прикладом того є факт, що навіть єврейський театр у Нью-Йорку не міг успішно втриматись, хоч місто Нью-Йорк свого часу нараховувало більше євреїв, ніж Ізраїль. Про український театр в Америці див.: З а л е с ь к а-О н и ш к е в и ч Л а р и с а М. Л. Українська драматургія на північно-американському континенті // Наш театр. Книжка діячів українського театрального мистецтва: 1915—1975 / Ред. Г. Л у ж н и ц ь к и й і ін.— Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1975.— Т. 1.— С. 215—230; Ц е г е л ь с ь к и й Л о н г и н. Жидівсько-український театр в Америці // Т а м ж е.— С. 405—417.

Цей невтішний стан українського театру існував теж в 1930-х рр., коли Г. Лужницький почав розвивати свою драматургічну діяльність, і можна припускати, що саме ці обставини спричинилися до розвитку його драматичної творчості. Г. Лужницький бажав осучаснити український театр, надати йому модерного блиску, але рівночасно зберегти в ньому традиційний українсько-християнський етос і здоровий український патріотизм.

Як відомо, після 1918 р. побутова п'єса перестала бути актуальною: у літературі і в театрі почалася своєрідна доба урбаністики. Згадаймо тут «Місто» Підмогильного, яке відбивало цей процес. Місто перебирало на себе роль села, зароджувався новий стиль модернізму, і це мало свій вплив на Г. Лужницького. Дух часу цієї нової доби дав сильний поштовх до драматургії Г. Лужницького, але її джерела загалом трохи відмінні. Г. Лужницький належав до групи молодих українських поетів-письменників консервативно-християнського напряму «Логос»[3], яка захоплювалася творчістю В'ячеслава Липинського. Можна сказати, що саме тоді вплив Михайла Грушевського на українську літературу почав слабнути, а впливи В. Липинського ставали сильнішими. Річ у тому, що М. Грушевський, загально кажучи, ставив народ на перший план, а В. Липинський уважав не народні маси, а їх провідну верству за рушійну силу у творенні й формуванні держави; він висував видатні постаті в історії, які творили провідну верству і котрі досі не знайшли відповідного висвітлення у науці. Група «Логос», а з нею й Г. Лужницький, попала під сильний вплив цих думок В. Липинського. Вони захоплювалися ними, обговорювали їх між собою і оформлювали їх самостійно у своїх писаннях. Особливо молодий Г. Лужницький підпав під вплив В. Липинського, і цей вплив яскраво відчувається в його драмах. Отож ідеологічним джерелом драматургії Г. Лужницького була філософська думка В. Липинського, і вона сильно обумовила зображення героїв його історичних п'єс. Щодо театральної техніки, сценічності його драм, то немає сумніву, що Г. Лужницький у цій ділянці завдячує багато

---

[3] Про групу «Логос» є уже обширна література, але це переважно тільки короткі нариси і згадки у статтях чи книжках. Про творчість Г. Лужницького в рамках «Логос» пише Теофіль Коструба у своєму нарисі; див.: Огляд української літератури в 1918—1938 рр. // Життя і Слово.— Іннсбрук, 1948.— Ч. 2. Тут вказано теж коротко на духовну спорідненість між В. Липинським і поетами-письменниками християнського напряму, які тоді розвивали свою літературну діяльність. У зв'язку з цим варто на цьому місці навести деякі твердження Омеляна Пріцака з його статті «Місце Липинського в українській інтелектуальній історії», що її видруковано в журналі «Сучасність» (1982.— Ч. 1—2). О. Пріцак твердить:

«Як історик, вихованець польської позитивістичної історичної школи з осередком у Кракові, Липинський привів українську історіографію до зворотного пункту, до перелому за висловом Івана Кревецького. Він показав, що Хмельницький був не тільки переможним провідником мас, а й державним діячем, який разом зі своїми товаришами з політичної шляхти будував нову державу у Східній Європі. (Можна тут зазначити, що Липинський переоцінював Переяславський договір 1654 року і недооцінював Гадяцьку унію 1658 року, хоч остання могла бути кращою ілюстрацією позитивного творчого підходу шляхти).

Як соціолог і політичний теоретик, Липинський розвинув поняття, які мають не тільки велику теоретичну вартість, а й також важливі практичні наслідки. Особливу вагу має його концепція політики як науки і мистецтва одночасно, його класифікація політичних устроїв, його теорії аристократії та ролі монархії, його критична оцінка демократії у дії. Все те було вступом до його головної турботи: як відбудувати українську державність, перетворити українців у державників та вивести їх зі стану «бездержавної нації».

Олександрові Загарову, в якого він учився театрального ремесла [4]. Третім джерелом драматичної творчості Г. Лужницького слід уважати тодішню західноєвропейську драматургію від Метерлінка до Ібсена, яку він досконало знав і дуже цінував та на якій він свідомо або й несвідомо моделював свої твори, оскільки вже на початку своєї кар'єри Г. Лужницький захоплювався західноєвропейськими драматургами; саме тоді він переклав п'єсу Оскара Вайльда «Ідеальний чоловік» [5], що її ставив у Львові 1922 р. згаданий Олександр Загаров.

Навіть поверховий огляд п'єс Г. Лужницького показує, що його драматургію можна поділити на три категорії, а саме: 1) історично-релігійна драма, головно з часів Козаччини; 2) побутово-психологічна драма і 3) рев'ю і музична комедія. Визначальним принципом усієї драматургії Г. Лужницького є християнський дух, християнська мораль і етичні норми. Ці риси особливо притаманні першим двом категоріям. Більшу частину своїх п'єс Г. Лужницький написав у 30-х рр., а деякі, як «Сестра воротарка», «Фрі Кавнтрі» та «Гетьман Мазепа» написані в 50-х рр. у Філадельфії.

Початком першої категорії п'єс Г. Лужницького, себто початком його історичних драм, є п'єса «Ой Морозе, Морозенку», прем'єра якої відбулася у Тернополі 1933 р. Ставив її тоді театр «Заграва», режисером був Володимир Блавацький, який протягом своєї довгої співпраці з автором теж спричинився до росту й розвитку Г. Лужницького як драматурга. Між іншим, тодішній польський уряд дуже гостро цензурував українські літературні та драматичні твори, а між ними теж твори Г. Лужницького, писані під різними псевдонімами. Драма «Ой Морозе, Морозенку» дуже потерпіла від польської цензури. Перший наклад п'єси, що появився друком у видавництві «Аматорський театр», сконфісковано, а другий наклад надруковано з трохи іншим текстом, щоб сповнити вимоги цензури [6]. Пізніше, коли цю п'єсу ставив у Філадельфії Володимир Шашаровський у т. зв. «Театрі в П'ятницю» 1964 р., автор користувався знову первісним текстом [7]. Треба додати, що до генези самого твору спричинився наш великий літературознавець Павло Зайцев, який саме тоді, коли Лужницький писав цю п'єсу (1932), перебував у Львові. Зайцев не тільки звернув авторові увагу на цю маловідому сторінку української історії як підгрунтя драми «Ой Морозе, Морозенку», себто участь спольщеної шляхти в повстанні Хмельницького проти поляків, але він теж, згідно із самим автором, чітко накреслив йому в їхніх розмовах дух доби Хмельницького та зумів з притаманним йому ентузіазмом зацікавити молодого автора добою Козаччини й відкрити перед ним драматичні можливості тієї доби *.

---

[4] Про Загарова писав Г. Лужницький досить обширно у праці: З історії українського театру. Доба Олександра Загарова // Київ (Філадельфія).—1953.— Ч. 4.— С. 187—191 і 1954.— Ч. 2.— С. 79—81. Див. теж: Український театр під арт. проводом О. Загарова // Наш театр.— С. 17—24.

[5] Див.: Журнал «Терем».— Ч. 9, присвячений в цілості Григорові Лужницькому; ред. Юрій Тис-Крохмалюк (Веррен.— Міч.): Український Культурний Центр, 1984), груд.— С. 42. Крім цієї п'єси, Г. Лужницький теж переклав «Викрадення сабінянок», комедію на 3 дії братів Шентанів, що її ставив Б. Паздрій. Комедію цю показано 25 разів. Див.: Наш театр.— С. 352—353.

[6] Лужницький Григор. Український Театр після Визвольних Змагань // Наш театр.— С. 37—38.

[7] Див.: І. Д-ий. «Ой, Морозе, Морозенку» у Філадельфії // Свобода.— 1964.— № 4.

* Лист Г. Лужницького до автора цієї статті від 28.02.1988 р.

Драма «Ой Морозе, Морозенку» є добрим прикладом впливу В'ячеслава Липинського на молодого драматурга. Сам герой п'єси — це типовий провідник мас, член провідної верстви. Він шляхетний, розумний, рішучий у постановах і відважний у вчинках. Він походить із шляхетського роду, дарма що з польського, та його дуже шанує і любить простий народ. Крім цікавої і приємної особи Морозенка, драма захоплює теж іншими чітко й гостро зображеними дійовими особами (горда польська шляхтянка, шовіністка Остроленцька, чванькуватий, але й боягузливий каштелян, відчайдушний січовик Шуліка), і своїм ідеалістичним пафосом, який інколи віддзеркалює історичне минуле України у формі драматичної казки.

Духовно спорідненою з драмою «Ой Морозе, Морозенку» є п'єса на три дії з козацького побуту «Січовий суд (Олексій Попович)», яка вийшла друком у видавництві «Гомін» (Львів, 1936). Як зазначено на останній сторінці видання, це вільна переробка повісті Е. Гребінки «Чайковський», та, крім того, автор також користувався відомою думою про Олексія Поповича. Тут ще більше, ніж у драмі «Ой Морозе...», відчуваємо глибоку релігійність автора, яка виростає із самого сюжету думи, тобто з першоджерела твору; водночас тут можна також відчути вплив В'ячеслава Липинського. Щодо останнього, то тут слід звернути увагу на панівний у п'єсі контраст між простими козаками і їхніми провідниками. Кошовий Грицько Зборовський робить, що хоче зі своїми козаками; він може їх переконати, що біле є чорне, а чорне — біле. Ось на початку третьої дії Зборовський читає присуд над Олексієм Поповичем, в якому стверджена його вина і конечність кари:

> Кошовий *(підносить папір і читає):* Я, кошовий і ціла рада славного Війська Запорозького, присудили козака Олексія Поповича з Пирятина, писаря Війська Запорозького, на смерть за те, що зганьбив славне лицарство січовеє і зламав закон січовий, бо привів сюди й захистив суджену свою Марину, дочку Лубенського полковника Івана. Знаючи заслуги Олексія Поповича, писаря Війська Запорозького, запорозька рада дозволила йому вмерти вкупі зі судженою Мариною, щоби таким чином доказати йому, що ми не гніваємося на нього, але покарати зламання нашого закону мусимо. Підписано: Кошовий враз із радою славного низового Війська Запорозького». Чули, братчики?
>
> Всі: Чули, батьку кошовий!
>
> Кошовий: Згодні ви з присудом?
>
> *(Мовчанка, козаки дивляться на себе).*
>
> (Дія III, ява 1)[8]

Особливо цікава і, можна сказати, симптоматична реакція козаків на цей присуд. У відповідь на запит, чи вони згідні з присудом, козаки спершу мовчать, а відтак погоджуються; вони не мають своєї власної думки. Взагалі, коли говорить група козаків, себто маса, то їхні слова є тільки відгомоном того, що сказав кошовий. Козаки-маса тільки повторюють те, що сказав

[8] Корнич Павло. Січовий суд (Олексій Попович) // Відгомін.— Львів, 1936.— С. 26.

кошовий або старий козак, тобто їхні провідники, що, звичайно, не свідчить про високий інтелектуальний рівень козацтва. Як приклад наводимо кілька вибраних рядків із дискусії між козаками і їхніми провідниками після прочитання присуду. Ось що кажуть козаки: «Тихо, тихо!» («Відомо, відомо!») «Та ніби [...] сказано [...] велить [...]» / «Про що це ти, батьку? Не знаємо! Не розуміємо! «Що? Га? Як?». Всі ці вислови безрадності кульмінують у словах старого козака: «Ти нам батьку, голова. Як ти думаєш, так і ми думаємо». Маси, цілком ясно, нездатні винести якесь важливіше рішення, яке потребує глибшого розуміння ситуації. Того роду рішення може зробити тільки представник провідної верстви, кошовий, який знаходить дипломатичну розв'язку справи Олексія — рятує його життя тим, що надає йому нове прізвище. Щодо релігійності, то слід вказати, що на початку другої дії автор устами старого кобзаря розповідає цілу думу про Олексія Поповича, і в цій розповіді кількаразово підкреслено важливість віри в Бога, дотримування божих законів та покутування за гріхи. Інший суттєвий елемент п'єси, який, до речі, дуже міцно причиняється до її сценічності, це мотив непорозуміння та фальшивої ідентифікації дійових осіб. Того роду засіб дуже розповсюджений і майже завжди вдало виходить на сцені, особливо в комедіях. Своїм сюжетом і закінченням, у якому розв'язано всі проблеми, п'єса «Січовий суд» дуже близька до комедії. Це підкреслюють слова таких персонажів, як Прихвостень (сама назва тут кумедна) і Полковник, висловлені під кінець п'єси, яка має досить типовий «веселий фінал». Ось що каже Прихвостень:

> А сто чортів твоїй матері! З Трохимом? А знаєш ти, проклятущий, що я, Микола Прихвостень, хрін йому в ніс, визволив твою племінницю від клятих поганців і віддав на виховання кумі Варці? А ось вона, твоя племінниця, хрін тобі в ніс! *(Показує на Тетяну)* [9].

Після того дві пари молодят, котрі досі не знали, яка їх доля, кидаються собі в обійми, а старий Полковник, зворушений, утирає собі сльози і благословить молодят — типове закінчення легкої комедії.

Більш амбітна і сценічно та теологічно складніша драма — «історичний фактомонтаж на 9 картин», що її під назвою «Посол до Бога» ставлено на сцені львівського Міського театру 1934 р. заходом тодішнього ректора Малої семінарії о. митрата Є. Перрідона. «Посол до Бога» — перша українська релігійна драма, яка викликала велику полеміку на тлі віри й ідеології включно з «отвертими листами» прихильників і ворогів п'єси. Ця полеміка тяглася довший час у таких українських часописах, як «Діло», «Новий час», «Нова зоря» і ін. Про долю цієї п'єси подано чимало інформацій у передмові до видання «Добра книжка» (Іннсбрук, 1949). Там стверджено, що на «неуспіх» цієї п'єси склалися дві основні причини: 1) «п'єса... була для львівських українців релігійною п'єсою, тобто п'єсою того жанру, до якого українська публіка не була приготована і котрого не знала, бо цього роду п'єс українська модерна драматургія у своєму репертуарі не мала», і 2) «фаль-

[9] Корнич Павло. Січовий суд...— С. 32.

шива режисерія — режисер П. Сорока вивів п'єсу «Посол до Бога» так, як ставлено звичайну реалістичну п'єсу, тобто без тієї спеціально витонченої глибини переживання, якою мусить бути просякнута кожна релігійна п'єса». Немає сумніву, що ці завваги, подані редакцією, слушні. Українська публіка Львова не могла бути відповідно підготована до сприйняття такої драми, бо вона за своєю суттю справді революційна. Читаючи її, можна легко зрозуміти, чому проти неї виступали і католики, і православні, бо ніхто з них не зрозумів її суті, яка криється у визнаванні віри в Бога при повній свободі, у дусі толерантності супроти тих, що мають іншу віру та з почуттям конечності покори. «Посол до Бога» — це правдивий піонер цього жанру. Це теж перший і досі єдиний раз, що Берестейську унію драматизовано і Українську церкву поставлено як героя на сцену між польським католицизмом і російським православ'ям. До речі, драма не має героя-особи, бо сам посол до Бога, себто святий Йосафат, грає тут, через своє мучеництво, більше символічну і через те пасивну роль. Героєм драми є сам Господь Бог і Його церква, що її представляють такі історичні постаті як папа Урбан VIII, кілька кардиналів, Йосафат Кунцевич, Велямин Рутський, Мелетій Смотрицький, отці василіани, поодинокі священики і миряни — від королів і гетьманів починаючи, а юрбою закінчуючи. Церквою тут є справжній божий люд. Уже із самого вичислення дійових осіб бачимо, що драма дуже поважна своїм діапазоном та різноманітністю історичних осіб, що в ній виступають. Саме тому в цьому творі панує певна статика, яку при поставі на сцені тільки дуже добрий режисер може перебороти. Зрештою, на це вказує сам автор своїм поділом п'єси на дев'ять картин, а не, як це велить традиція, на дії і сцени. «Посол до Бога» намагається показати ту надприродну сутність християнської (чи може краще — католицької) церкви через діалоги дійових осіб. Як приклад наводимо слова Рутського до Смотрицького:

> Так, отче Мелетіє! Ви зовсім справедливо перед хвилиною сказали, що треба бути божевільним, щоб вірити в життєздатність унії. Не має вона і не матиме ще довго з політичних причин підтримки в нас, у сенаті, хоч милостивий пан наш король і серцем і умом своїм є католиком і сильно вболіває за цим. Про це вже заздалегідь старається патріарх Теофан, до якого вступ мають лише москалі. А що варта православна Москва без православної України? Що вартує політичний союз без духового? Не маємо ні священиків, ні церков. Це все правда. Але ж чи назвете божевільним святого Петра, що як ішов у Рим проповідувати Христову науку, то не мав нічого більше, лише ласку Божу? Ішов до патриціїв, він, син понижуваного й опльовуваного народу. Не знав ніякої філософічної школи, й коли його питали, може його Бог має щось принадного в собі, він відповів, що його Бога повісили на хресті між двома розбійниками. У такому разі — питали його римляни — може його опікунами є сильні світа цього, багачі, філософи, цісарі? «Я багачам проповідую, щоб вони своє майно роздали бідним, філософам, щоб покорилися вічній вірі, а цісарям, щоб уступили зі становищ зверхників Церкви». Нема, отже, сумніву, відповіли римляни, що всі вони виступлять проти

тебе. Що ж ти тоді зробиш? — Умру! — відповів спокійно святий Петро.

(Картина III, ява 1) [10]

Слова М. Смотрицького теж багатомовні, вони вказують на дилему Української церкви, на трагічний стан її поділу на католицизм і православ'я та на жахливі наслідки цього поділу:

> Ні, це божевілля, цілковите божевілля! Так, як православні українці в кожному католицькому священикові бачать єзуїта, так католики-українці в кожному православному бачать москвина. При чім же ж тут Москва? Ми проливаємо кров, і ми з цього черпаємо силу!
>
> (Картина III, ява 1) [11]

Узагалі діалог між В. Рутським і М. Смотрицьким досить зрівноважений. Висловлено дуже вміло католицькі і православні погляди на унію, причому автор зумів виявити глибокий трагізм, властивий тій добі. Наводимо закиди М. Смотрицького В. Рутському:

> Преосвященний! Сила там, де більшість. Нас, православних, потребують, козаки сьогодні захищають своїми грудьми польську державу, а ви, уніати, призначені на загибель. Маєте найкращий доказ, як відбувся Великдень на Виленщині. Ви не лише не можете помогти, але ви шкодите! Через вас, уніатів, наша шляхта покидає народ, через вас використовують нашу неміч. Чи ж ви не бачите, скільки крови пролялося, скільки церков поруйновано! А користають з цього шляхтичі, які забирають церковне майно й піднаймають їх жидам. Преосвященний! Стримайте свій бій за унію, пождіть, поки політичні умови не наладнаються, зробимо собор, порозуміємося...
>
> (Картина III, ява 1) [12]

Берестейська унія — центральна подія у драмі. Навколо неї відбувається уся дія і її значення дискутується упродовж цілої драми. Ось що каже папа Урбан VIII кардиналові Мілліні на питання, чи ще існує унія:

> Не лише існує, але саме дала найкращий плід, посів крові. Значення слуг Божих є більше по смерті, як за життя. Почуваю, що український владика стане власністю Вселенської Церкви, а українці знову відцураються його. Бо ніхто не є пророком у своїй вітчизні! Мине кілька століть, коли всі зрозуміють, що Йосафат був першим, що своєю кров'ю засвідчив єдність Церкви й що Він є тим послом, якого вислали українці до Бога, тим прапором, який поведе інших апостолів не лише в Україну, а й на цілий

[10] Меріям-Лужницький Григор. Посол до Бога: Історичний фактомонтаж на 9 картин // Добра книжка на чужині.— 1949.— С. 19.
[11] Там же.— С. 20.
[12] Там же.

Схід. Довго ще ненавидітимуть його, довго оплюгавлюватимуть його ім'я, бо найбільшим і непоборним противником є той, що віддає життя своє за щастя і долю своїх ближніх!

(Картина VIII, ява 3) [13]

Усі ці діалоги (а деякі з них автентичні, себто взяті з історичних документів) виявляють не тільки талант автора, його знання і його вміння заглибитися в історію церкви й народу та поставити її найважливіші моменти на сцені, а й теж і слабу сторінку драми. «Посол до Бога» занадто бароковий. Автор вводить у п'єсу забагато історичних осіб, з яких кожна могла би бути героєм драми. На нашу думку, щоб того роду п'єсу успішно поставити, треба не тільки, як це сказано в передмові, відповідного режисера і спеціальних акторів, а й теж (а це, мабуть, найважливіше) редагування самої п'єси; треба б усунути деякі дійові особи і звузити обсяг дії. Це надало б їй динамічності й драматичного нерву. Головні особи драми можна б обмежити до В. Рутського і М. Смотрицького з тим, що Йосафат залишився б такою символічною особою, якою він є. Та це, звичайно, тільки сугестії для майбутнього українського театру.

До того самого жанру, що й «Ой Морозе, Морозенку», належить п'єса на три дії «Лицарі ночі». Це історична драма (радше сказати — трагедія) з часів зруйнування Січі, як це сказано в підзаголовку. Написав її Г. Лужницький під псевдонімом Семен Ордівський, а видрукував Іван Тиктор у серії «Аматорський Театр «Нашого Прапора» у Львові 1937 р. Драма цікава тим, що вона є певним експериментом: у ній розмірно мало дії, і вся її ефектність проявляється у діалогах дійових осіб та у вияві їхніх характерних особливостей. Найважливіша особа п'єси — полковник Тамаров, на якому, як це зазначає автор у «Режисерських заввагах», оперта вся п'єса. Тамаров — це український «старшина, який служить у російському війську замасковано і тому, щоб його робота й зустріч із сином в останній дії вийшла яскравіше, треба в перших двох діях робити його цілком гострим і наскрізь руским». Його антиподом у драмі є російський генерал Текелій, жорстокий українофоб, який все ж таки виявляє теплі людські якості, особливо тоді, коли розмовляє зі своєю донькою. Дуже добре зображені також

---

[13] Меріям-Лужницький Григор. Посол до Бога...— С. 37. Про цю п'єсу дуже влучно висловився В. Блавацький у статті «Українське «Оберамергав» // Неділя.— Львів, 1936.— Ч. 383. Подаємо за: Наш театр.— С. 295:

«...Окремою ділянкою театрального мистецтва є релігійний театр. Як не дивно, та все ж таки мусимо устійнити, що п'єс із релігійним змістом не ставив ні один галицький театр до війни і по війні, ба не чули ми про якусь виставу в цьому роді й по той бік Збруча (розуміється, перед війною, бо в теперішній большевицькій дійсності, звичайно, це річ неможлива). Маю на гадці, очевидно, професійні театри й тому не можу взяти під увагу виставлюваного недавно у Львові здебільша аматорськими силами «Посла до Бога» Меріям-Лужницького.

Чим пояснити собі дотеперішню байдужість галицького театру до цього роду репертуару? Релігійні п'єси своїм колоритом, динамікою людських пристрастей, багатою скалею драматичної експресії, від ліризму аж до вершків стихійного фанатизму, нарешті своєрідною містикою — захоплювали навіть еврейських режисерів, от хоч би Макса Райнгарда (його щорічні святочні вистави в Зальцбурзі, напр., «Єдерман» і под.). Чому ж наших директорів театру і режисерів не захоплював релігійний репертуар, хоч би через свою яскраву театральність, як видовище? Пояснюю собі це в першій мірі недостачею відповідних українських п'єс».

інші персонажі, як наприклад, молоді козаки Бурчимуха і Хитролизень, о. Сокальський, духовник Січі, і сотник Дяченко, який становить свого роду перехід між Тамаровом і Текелієм. Це російський старшина, але українець, і весь його діалог, зміст і спосіб говорення вказує на його непевність себе; це підкреслює автор у згаданих «Заввагах», кажучи, що Дяченко «говорить скоро, наче виправдуючись». З «Послом до Бога» в'яже цю драму її глибока релігійність, притаманна всім п'єсам Г. Лужницького цієї категорії. Цей вияв української релігійної думки, бажання жертвувати себе «за святу справу», віру в те, що, мовляв, «хто слухає сумління, той спасен», висловлює о. Сокальський, який є для творчості Г. Лужницького типовим священиком. Наводимо на цьому місці уривки з його прощального слова до Катерини, яка виступає тут певною мірою як символічна постать — катована, але нескорена матір-Україна:

> Іду на смерть, але йду в ім'я Того, що пішов на смерть і приніс Воскресіння *(Бере в руки хрест)*. Іду в ім'я Господа, Катерино! І вірю, Катерино, й бачу це очима душі своєї, що я й ті всі, що підуть на смерть за мною, а буде їх тисячі тисяч, усі ті, що смерть свою дарують Христові за Україну, принесуть Україні воскресіння!
>
> (Дія III, ява 3) [14].

Також важливим твором у цій категорії є п'єса «Ой зійшла зоря над Почаєвом», що її ставив театр «Заграва». П'єса побудована на обороні Почаївського монастиря на Волині перед татарами в 1198 р., і вона відрізняється від попередніх творів Г. Лужницького своїм динамізмом, живучістю. Варто зацитувати рецензію на цю п'єсу, що її написав Его (Зенон Тарнавський) у часописі «Новий час» (1933.— № 6). Автор рецензії хвалить не тільки гру акторів, особливо В. Блавацького (який грав роль героя-ченця, брата Гедеона, та котрий «подбав, щоб драма вийшла зразковою»), і стверджує, що всі «типи п'єси доладні, зрозумілі й логічні», але він теж підкреслює велику заслугу драматурга супроти української сцени: «Велика заслуга театру в тому, що він ширить на українській сцені релігійно-національні п'єси, поважні, виховні. В добу реалізму й матеріалізму релігійні п'єси мають неоціненну вартість. Вони виховують, сталять характер, зміцнюють релігійне почування людини, гартують мораль, що є передумовою кожного доброго лицарського діла. «Зоря над Почаєвом» високовартісна, надовго лишиться у пам'яті. Для нас, українців, має вона велике значення виховного погляду. Сильна віра жменьки людей, що замкнулися у монастирі, врятувала їх перед ворожою навалою. Сильна віра в нашу церкву і в наші сили врятує й нас!» Рецензент закінчує свій огляд такими словами: «Коли б у нас було більше авторів таких, як Меріям-Лужницький, що опрацьовує релігійні й історичні моменти,— наші театри сповнили б своє завдання у національному, мистецькому й культурному розумінні».

«Ой зійшла зоря над Почаєвом» пройнята побожністю і шануванням Божої матері та надихана щирим патріотизмом, притаманним усім історично-релігійним п'єсам Г. Лужницького. Цей суто християнський етос п'єси,

---

[14] Ордівський Семен. Лицарі ночі: Іст. драма з часів зруйнування Січі // Аматорський театр «Нашого прапора».— Львів, 1937.— Вип. 9.— С. 25.

мабуть, найкраще виражений у словах протоархимандрита до брата Гедеона при переданні йому чудотворного образу Богоматері:

> Тобі, брате Гедеоне, передаю чудотворний образ Пречистої і під присягою вічної тайни маєш його сховати серед народу, бо цей образ належить Пречистій і її народові. Так веліла Вона. Коли почуватимеш, що Бог тебе кличе до Себе, а Пречиста дасть тобі знак, коли наблизиться ця хвилина, сподіваючись, скажеш своєму сповідникові, де цей образ захований. І зобов'яжеш його, що коли він умиратиме, а він, ласкою Пречистої знатиме теж, коли надходить його кінець, повірить цю тайну теж своєму сповідникові. І так буде поти, поки вся Україна не віддасть свого поклону матері Божій Почаївській. Хай Господь тебе благословить! Іди й знай, що ніщо тобі не станеться, бо ти під охороною Божої матері!
>
> (Дія III, ява 6) *.

Великим успіхом Г. Лужницького була п'єса «Дума про Нечая», прем'єра якої відбулася 29 січня 1930 р. у Станіславові, у театрі «Заграва». Драма складається з чотирьох картин, які, з уваги на їх статичну природу (подібну до тієї, що її знаходимо у драмі «Посол до Бога»), нелегко відповідно поставити на сцені й надати їм потрібного драматизму. Конфлікт між Б. Хмельницьким і Д. Нечаєм, який виконує тут роль драматичного каталізатора, дуже добре розвинений і гостро накреслений, і це причинилося до великого успіху драми. З рецензій довідуємося, що після другої і третьої картин публіка своїми гарячими оваціями викликала автора на сцену, що є майже небувалим явищем у театрі, бо звичайно викликають автора на сцену в кінці вистави. Про перебіг п'єси обширно писав Юра Шкрумеляк у своїй рецензії на прем'єру п'єси. З уваги на те, що Ю. Шкрумеляк подав не тільки оцінку гри акторів та аналіз самої постави, а й теж влучно «вхопив» її історичний зміст та ідеологічне значення, варто тут навести його спостереження:

«Драма складається з чотирьох історичних картин-дій, які разом творять властиво трагедію української держави, відновленої Хмельницьким, зокрема трагедію життя і смерті полковника Данила Нечая, що тут є, може, символом усіх Нечаїв, що добре задумували та недобре чинили... Чи перемогти свої безпосередні стихійні почування й повинуватися своїй владі, довіряючи їй у всьому, чи не вірити Хмелеві, тому, що не розуміється його і запалити Україну — ось «бути чи не бути» Нечая. Він рішається на те останнє й, прийшовши до свідомості, що зле чинить, гине. Славний войовник і справедливий муж зумів здобути собі симпатії глядача самою сліпою вірою у своє діло, та хоч і жаль потім Нечая, коли вмирає «від рідної кулі», то чується, що того, щоб сліпа сила уступила розвазі, вимагає, особливо в даній історичній добі, вище добро. Загалом «Дума про Нечая» — цікава, нова, свіжа і вдатна спроба історичної драми і при деяких малих справленнях, яких потребу відчув і автор на прем'єрі, певно стане ця драма цінним вкладом у рідний репертуар наших театрів» [15].

---

* Оригінал п'єси зберігається в архіві автора.

[15] Шкрумеляк Юра. Прем'єра «Думи про Нечая» // Новий час.— Львів.— 1936.— Ч. 2.

На жаль, пророцтво рецензента, висловлене в останніх рядках уривка, не сповнилося через політичні події, що сталися зразу ж після постави цієї п'єси.

Найбільш релігійна п'єса в українському театрі й у літературі — це драма Г. Лужницького «Голгофа — Страсті, Смерть і Воскресіння Господа Нашого Ісуса Христа», що її ставив театр у Львові 1936 р. Текст драми надруковано у серії «Бібліотека релігійної драми», ч. 14. Драма «Голгофа...» — це апофеоз релігійності в театральній виставі, рівночасно ще один дуже амбітний почин автора відтворити життя Ісуса Христа у формі релігійної містерії від його Єрусалима до воскресіння. До речі, тут знову бачимо оригінальну драматичну жилку Г. Лужницького, бо ж це перший раз в українській історії «муки, смерть і воскресіння Христа поставлено на кону».

Ця п'єса, хоча б з уваги тільки на її великий обсяг, важка для втілення на сцені. Тут, як і в драмі «Посол...», дуже багато дійових осіб (28 осіб, з того 5 фарисеїв, 4 воїни, 2 слуг, а крім того, ще діти і юрба), але немає жодної, де героєм є Ісус Христос, навколо якого відбувається уся дія. Сильним противником-антагоністом Христа є Сатана, постать якого духовно споріднена з Мефістофелем Гете. Сильною негативною постаттю є також Юда, у його ваганні між Сатаною і Ангелом автор дає нам можливість заглянути глибоко в душу та у психологічний світ найбільшого зрадника світу. Важливо теж відзначити, що мотивація Юди дуже реалістична. Юда продає Христа за гроші, але він не хоче грошей заради грошей; він прагне влади, престижу й багатства, що їх гроші приносять. Це особливо яскраво показано в розмові-спокусі, яку провадить Сатана з Юдою у першій картині, XII яві:

> Юда: *(помалу оглядає свій дірявий хитон, шнурком пов'язані постоли)* Так, це моє усе багатство...
>
> Ангел: Юдо! Юдо! Багатство не приносить щастя.
>
> Юда: *(неначе у відповідь Ангелові)* Приносить щастя. За гроші все купиш, усе, що до щастя потрібно.
>
> Сатана: За гроші купиш владу, за гроші купиш славу, гроші приносять пошану. У кого гроші — той сильний, у кого гроші, того величають, шанують, слухають, низько кланяються і поважають... Гроші — це сила.
>
> Юда: *(шепче з пристрастю)* Гроші...
>
> Ангел: Юдо, заверни з цієї дороги, яка веде до загину твоєї душі.
>
> Сатана: Що тобі з душі, Юдо, коли на спині в тебе дірявий хитон, а в калитці зламаної драхми немає. Що тобі з душі, коли всі стрічні люди відвертаються від тебе з погордою, кидаючи згірдливе слово: жебрак! Але ти, Юдо, сьогодні жебрак, а завтра ти багач, завтра ти володар, завтра всі ті, що сьогодні ще насміхаються з тебе, тобі низько кланятимуться, наввипередки прохаючи тебе зайти в низькі пороги їхніх хат...

А на закид ангела, що «на цих грошах буде кров невинної людини», Сатана з хитрощами та улесливістю лжепророка наводить аргумент, що міг би бути взятий безпосередньо з арсеналу логіки софістів:

> Сатана: Хіба ж це гріх видати юдейському народові їхнього царя? Адже ж цей, що звуть його вчителем, прийшов до юдеїв, а він обманець, ніякий цар, пророк фальшивий. Ти зробиш благородне діло, Юдо, коли видаш його цій владі, яка законно покарає його.

І врешті Сатана переконує Юду могутнім психологічним аргументом, який промовляє як до психіки Юди, так і до його розуму:

> Сатана: Чи чуєш під дотиком своїх пальців ніжний холод срібла? Погладь їх, Юдо, адже ж ти почуваєш, що в цьому холоді є велич, є могутність, є сила, перед якою гнуться? Почуваєш ті карби, вузькі, тоненькі, але такі сильні, що ними ти сплутаєш усі почування, усі хотіння, усі прагнення — все життя ти вложиш в ці вузькі, тоненькі карби-смужки, так ніжно вичеканені на срібняках... *

«Голгофа», як це сказано на титульній сторінці, побудована на основі Євангелії і складається з сімох картин. Її джерела — це староукраїнська драма, т. зв. Oberammergauer Passionsspiele, п'єса польського драматурга Збігнева Орвича, що її дав В. Блавацький Г. Лужницькому до переробки, і чотири євангелісти. І саме це останнє джерело найважливіше. Тут, так би мовити, криється серце всієї п'єси й одночасно її авангардний характер. Г. Лужницький у цій драмі знову пішов проти традиції. В Україні занадто шанували Бога, щоб Сина Божого ставити на сцену і приписувати йому слова людини. Як міг Син Божий говорити людськими категоріями? Цим пояснюється факт, що в єзуїтській шкільній драмі немає сценічної постаті Ісуса. Це глибоко вкорінене у східній християнській традиції. Може найкращий чи, радше, найбільше відомий приклад цього неписаного закону, що постать Ісуса в літературі чи в театрі не сміє говорити, знаходимо в Ф. Достоєвського, в його «Легенді про Великого Інквізитора», де Ісус не дає відповіді інквізиторові. У Г. Лужницького Ісус говорить, але це не означає, що Г. Лужницький цілком порвав із традицією. Докладний аналіз слів Ісуса в тексті п'єси виявляє, що автор узяв слова Ісуса Христа з усіх чотирьох євангелістів, так що свого він нічого не додав. Г. Лужницький зробив це свідомо і сам не назвав себе автором п'єси, а «тільки перекладачем» і, оскільки можна вжити таке слово, «компілятором». Таким чином, Г. Лужницький зумів поєднати традицію з модернізмом, що викликало обширну й позитивну реакцію в українській пресі того часу. Як свідчить одна із тих рецензій, що появилися після прем'єри п'єси, режисер влучно й вдало «пов'язав питання конструктивної сцени, оперуючи площинами, де відбуваються поодинокі картини, та відповідними пересуваннями завіси». Рецензент Араміс (О. Мох) далі стверджує, що деякі сцени режисеровані в малярському дусі, неначе то копії образів славних митців (Леонарда да Вінчі «Тайна вечеря» і Гвіда Рені «Магдалена»). При цьому Араміс висловлює такі критичні зауваги щодо галицької чи радше львівської публіки:

«Ще більш разив повний ряд пустих крісел замість публіки. Цікаво, що у Львові на «Голгофу» не прийшли навіть ті католицькі матадори, що по-

---

* Усі цитати з «Голгофи» подаю за рукописом, який зберігається в архіві автора.

винні там бути хоч би з огляду на свій уряд... Коли «Голгофа» йшла у Station Станіславові 4 рази з повним успіхом, подібно, як і в інших містах, то «висококатолицький» Львів дав «Заграві» прекрасний дефіцит. Додаймо до того, що ніяка католицька установа не помогла театрові в закупі костюмів і декорацій; закупили їх артисти за свої власні бідні гроші.

Назвати це скандалом направду замало. Хто ж має у Львові піти на виставу католицької драми, коли нема на ній навіть представників найвищих католицьких установ і товариств? Чи мають іти радикали і комуністи, чи жиди? І справді прикрим і соромним глумом пролунали мені слова д-ра Степана Федака: «Скажіть, де поділися наші католики?» Випадало б відповісти словами грішниці Святого Письма: «Нехай їх, Господи». І яке право мають такі католики осуджувати навіть безвірників, коли вони самі практично чинять так само?»[16]

Закінчуючи огляд драми «Голгофа», слід ствердити, що, згідно із самим автором, до її успіху дуже сильно спричинився режисер В. Блавацький, який весь свій творчий талант вклав у сценічну постановку цієї драми.

Останньою релігійною драмою Г. Лужницького є «Сестра-воротарка», п'єса на чотири дії, написана в ранніх 50-х рр. у Філадельфії, де й відбулася її прем'єра 19 грудня 1954 р. П'єса відрізняється від попередніх передусім тим, що вона творить свого роду синтез двох головних драматичних жанрів у творчості Г. Лужницького. У ній вдало поєднано релігійний і побутовий елементи. Сюжет «Сестри-воротарки» запозичений із середньовічної легенди, в якій Божа мати виступає як монахиня, що покидає монастир, але, переконавшись, що секулярний світ не для неї, вертається по трьох роках до монастиря. Це дуже поширений мотив у світовій літературі, якому Г. Лужницький зумів надати українське обличчя головно через постать о. пароха, галицького священика. В українській еміграційній пресі того часу появилися похвальні рецензії, але після вистави у Філадельфії п'єсу вже більше не ставлено[17].

Ця перша категорія драм Лужницького має ще одну підкатегорію, яка охоплює різні адаптації, інсценізації та оказійні п'єси, написані з якоїсь нагоди. Тут передовсім слід згадати три історичні драми: «Мотря», інсценізація повісті Б. Лепкого на 5 картин, що її Г. Лужницький виконав у співпраці з Луцем Лісовичем (її прем'єра відбулася у листопаді 1932 р. у Львові — постановка театру ім. Тобілевича; режисер М. Бенцаль); «Камо грядеши» — за мотивами славнозвісної повісті Г. Сенкевича «Quo vadis» (1896), що її ставив театр «Заграва» у Львові 1937 р. під режисурою В. Блавацького, і адаптація епосу «Слово о полку Ігоревім», що її Г. Лужницький написав для театру ім. Котляревського (Львів, 1937 р.) *.

Крім цих трьох адаптацій, Г. Лужницький має теж дві інсценізації поем Шевченка: «Тополя», яку ставив Театр ім. Котляревського (режисер Б. Паздрій), а згодом у Філадельфії ставили її учні Академії Святого Василія Великого під режисурою д-ра Наталії Пазуняк 1959 р., і «Великий льох», котру виставив Оперний театр у Львові 1942 р. До цієї підкате-

---

[16] Рецензію видруковано в часописі «Неділя» (1936.— Ч. 393). Про генезу п'єси писав теж Ярослав Климовський у часописі «Вільне слово» (Торонто, 1958.— Ч. 44). Багато інформацій про ставлення п'єси подає Ганна Совачева у збірнику «Наш театр» (с. 687—690).

[17] [О Т]. Нова п'єса Г. Лужницького // Свобода.— 1955.— 4 лют.

* Ця драма, як і сценічна картина «Перший Листопад 1918», що її ставили в парафіяльних школах, не була друкована.

горії слід зарахувати теж драму «Три картини з життя гетьмана Івана Мазепи», що її Г. Лужницький написав на прохання О. Кононіна з нагоди 250-річчя бою під Полтавою. Деякі з цих творів заслуговують на обширний аналіз, бо вони творять поважний внесок у репертуар українського театру тридцятих і ранніх сорокових років: обмежимось тут коротким оглядом.

Інсценізацію повісті Б. Лепкого «Мотря» Г. Лужницький зробив на прохання режисера М. Бенцаля, який дуже любив історичний сюжет (у протилежність до В. Блавацького, до котрого більш промовляли сучасні побутові п'єси) і актора Луця Лісевича, знаменитого «мейк-ап» спеціаліста. П'єса є точною адаптацією повісті Б. Лепкого, як це, до речі, у листах до Г. Лужницького підтверджує сам Б. Лепкий, котрий дуже бажав побачити свій твір на сцені у драматичній формі. Він навіть зустрічався з Г. Лужницьким та обговорював з ним його працю. У згаданій кореспонденції між Г. Лужницьким і Б. Лепким сказано, що свого часу сам Б. Лепкий написав був п'єсу на цей сюжет, але ця п'єса згоріла. У вивченні драматургічної творчості Г. Лужницького «Мотря» важлива тим, що це його перша серйозна історична драма, у якій знаходимо ці дві головні прикмети, властиві всім його історичним драмам: релігійність і патріотизм. Це особливо віддзеркалюють слова І. Мазепи, висловлені в 5-й яві, які творять свого роду кредо й рівночасно гарячу молитву:

> Кличу Всемогучого Бога на свідка, во Тройці святій всюди сущого і матір Божу, заступницю нашу, і святого Михаїла, опікуна лицарства українського, кличу і присягаюся перед вами і перед будучністю народу нашого, споконвіку вольного, а тепер закутого, що для загального добра матері нашої України безталанної, для користі Війська Запорізького і народу українського хочу я і бажаю всею душею, всім помишленням моїм за поміччю Всевишнього, щоб ви і весь ваш рідний край ні під царем, ні під королем, ні під ханом, ні під жодним ворогом нашим не загинули, лиш стали вольними і незалежними от нині до віку віков!
>
> (Картина V, ява 5) [18]

Ці слова варт порівняти зі словами Мазепи у згаданій п'єсі «Три картини із життя гетьмана Івана Мазепи», що її Г. Лужницький написав 1959 р. Ось уривок, який творить певну паралель до цитованого уривка з адаптації драми «Мотря»:

> ...Кличу всемогучого Бога за свідка й присягаюсь оцим хрестом із часткою животворящого дерева, на якому помер наш Спаситель, що не ради своєї користі, не ради високої пошани, не задля багатства або інших примх, а заради всіх вас, що під моїм урядом і регіментом єсьте, і для жінок і дітей ваших, для загального добра матері нашої бідної України, для користі всього Війська Запорізького й народу українського, для збільшення і розвитку військових прав і вольностей хочу я за поміччю Бога

[18] Меріям-Лужницький Г., Лісевич Л. Мотря: Інсценізація історичної повісті Б. Лепкого на 5 картин.— Львів, 1932.— С. 42.

так зробити, щоб ви з жінками й дітьми вашими й рідний край з Військом Запорізьким не загинули, а були вольні во віки! *

Образ І. Мазепи у драматичній творчості Г. Лужницького загалом незмінний, дарма що між написанням першого і другого уривка минуло 27 років.

Великий успіх мала також інсценізація Г. Сенкевича «Камо грядеши», що її ставив театр «Заграва» за дозволом доньки польського письменника пані Корнілович, яка після вистави сердечно вітала автора драми Г. Лужницького і режисера В. Блавацького за постановку. Драма складається з двох п'єс: «Вініцій і Лігія» і «Смерть Нерона», які творять одну драматичну цілість. Успіх вистави дуже влучно описує колишній актор театру «Заграва» Євген Курило, твердячи, що «кожна вистава «Камо грядеши» в кожній місцевості, де загостила з нею «Заграва», проходила при заповнених по вінці залах. У більших містах ставилося по дві, а той по три вистави, по два дні кожну, а по меншій — по одній. Хвалив цю п'єсу теж тодішній о. ректор, пізніший блаженнійший патріарх Йосиф Сліпий, який враз із питомцями Богословської Академії відвідав виставу, а «після вистави зайшов за куліси висловити В. Блавацькому і всім акторам своє признання» [19].

Дуже вдала була теж переробка епічної поеми «Слова о полку Ігоревім», що її уперше ставив театр «Заграва» 5-го жовтня 1937 р., про що свідчать рецензії, головно рецензія Й. Чайківського. На жаль, цю драму ніколи не видруковано, а рукопис твору згорів під час бомбардування Львова у 1939 р., так що ця п'єса Г. Лужницького, здається, пропала, бо навіть в архіві автора немає про неї ніяких даних. Сам автор пригадує, що Василь Щурат радив йому архаїзувати мову п'єси, що й автор зробив, як це довідуємося із згаданої рецензії Чайківського. Рецензент теж твердить, що дехто мав сумніви, чи Г. Лужницькому вдасться передати зміст і дух старовинного епосу у драматичній формі, але ці сумніви вже по першій дії цілком розвіялися. Ось слова Й. Чайківського: «Архаїзована мова видовища добре віддає духа й повагу твору. Дирекція театру «Заграва» виставила драму дуже дбайливо і з пієтизмом та не жалувала праці, труду, ні гроша, щоб вистава вийшла якнайкраще. Декоратор Боровик дав нам тим разом прегарні мотиви і види. Замок князя у Путивлі (1-а дія) та половецький табір (2-а дія) так гарно змальовані, що хвилинами має глядач ілюзію живого краєвиду та забуває, що це мальоване полотно. Ще ефектовніша є декорація 3-ї дії з видом на катедру у Крилосі...» [20]

Із цих слів рецензента можна припускати, що вистава п'єси була дуже вдала. «Публіка в залі, розуміючи повагу і торжественність вистави, реагувала дуже чутливо на те, що діялося на сцені»,— закінчує рецензент свій огляд, а по третій дії автора викликано на сцену бурхливою овацією. Можемо тільки повторити слова жалю: шкода, що рукопис інсценізації «Слова о полку Ігоревім» пропав.

---

* Цитую за рукописом, що зберігається в архіві автора. Там же й листування Г. Лужницького з Б. Лепким.

[19] Курило Євген Я. Теплий кожух, тільки шкода — не на мене шитий... // Альманах українського Народного Союзу.— Джерсі-Сіті; Нью-Йорк // Свобода, 1987.— С. 168—174.

[20] Чайківський Й. Слово о полку Ігоревім // Новий час.— 1937.— 9 верес.

Інсценізація поем Т. Шевченка «Тополя» і «Великий льох» відзначаються тим, що автор дуже тісно тримається ідейного змісту і дослівного тексту Шевченкових творів. Слова поета втілені у драматичні діалоги або передані у формі співу дійових осіб. Дуже вдало передано пафос Шевченкових творів, особливо в «Тополі», де автор зумів «схопити» трагізм долі Галочки-тополі і її матері Василини, якої плач-голосіння становить кінець п'єси:

> Хто обмиє мене, хто надіне смертну сорочку, хто замкне очі мені? Доню моя, доню! Чи ж я лиха бажала тобі? Чи ж злої долі шукала для тебе? Панею хотіла бачити тебе, у шовках, оксамитах. А ти покинула стару матір свою й пішла від мене? Де шукати тебе, доню? Кожного ранку питаюся сонечка золотого: сонечко, бачило ти мою Галочку? Може, грієш ти своїми промінням кохану головку її, може заглядаєш їй в очі? Кожного дня питаюся у вітра буйного: вітре буйний, скажи мені, де моя Галочка, де дитина моя ріднесенька, пташечка моя щебетлива?..[21]

П'єса, що її автор написав на прохання Володимира Радзикевича, мала певну педагогічну мету: показати молоді багатство українського фольклору та народної творчості, що її використовував Т. Шевченко у своїх баладах. До того ж, ця «сценічна адаптація мала б бути неначе зв'язковим кільцем між драмою-феєрією Лесі Українки «Лісова пісня» і тим західноєвропейським неоромантичним напрямком»[22], що його у світовій літературі репрезентував Гергарт Гауптманн (1862—1946) своїм твором «Затоплений дзвін» (1896). Обидві цілі п'єса осягнула.

Інша категорія драм Г. Лужницького — побутові п'єси. До цієї категорії належать тільки чотири драми, а саме «Акорди», що її ставлено у Львові й на провінції у 1930-х рр. і яка появилася друком у видавництві «Логос» у Львові 1935 р.; «Інваліди», що її ставив Театр ім. Тобілевича у Львові, 1936 р., режисер М. Бенцаль; «Муравлі» — комедія на три дії, що її ставив театр «Заграва» і яка вийшла друком завдяки допомозі Союзу українських купців 1937 р., та комедія «Фрі Кавнтрі», що її Г. Лужницький написав у 1950-х рр. у Філадельфії і яку ставлено в Австралії 1957 р., де її удостоєно нагороди від українського театру «Малих форм» у Мельбурні. Всі ці п'єси значно відрізняються від п'єс попередньої категорії. Цілком закономірно,— релігія як така грає тут меншу роль, але жодна із цих драм не позбавлена сповні певного ідеалізму та християнського духа, який, можемо сміло ствердити, є притаманний усім драматичним творам Г. Лужницького. Однак не маємо тут уже до діла із суто християнською (чи, як це ми бачили в деяких випадках, навіть з католицькою) драмою, а з драмою побутовою, яка викликала різні реакції глядачів і критиків. Передовсім «Акорди» не можна беззастережно назвати комедією, як це зробив автор. Комедія вона хіба лише в тому значенні, що має музичну оправу В. Балтаровича і наприкінці дії ніхто не вмирає. Поза тим сюжет п'єси досить серйозний. Її можна б назвати пси-

---

[21] Цитую за рукописом, що зберігається в архіві автора. Перша дія п'єси була видрукована. Див.: Визвольний шлях.— Лондон.—1975.— Ч. 9.— С. 1045—1058.

[22] Успіх «Тополі» в Галичині згадує Г. Лінчевський у статті «Драматургічна творчість Шевченка й інсценізація його поетичних творів, див.: Наш театр.— С. 276.

хологічною драмою, яка стоїть десь між Ібсеном і Шніцлером. Дійових осіб тільки четверо: Професор, його дружина Наті, Музикант-композитор і Лікар. Ця структуральна обмеженість загострює драматичне вістря п'єси. Дія, незважаючи на дотеп автора й інколи надмірний декадентський смуток та легкий цинізм персонажів, проходить помітно серйозно. Тема п'єси — любов, правдива, велика любов, що рідко коли буває між мужчиною і жінкою, і нерозривність подружжя. Саме між цими двома поняттями існує конфлікт. Тут узагалі, можна сказати, ультрамодерно поставлена дія. Старий професор, молода жінка, закоханий музикант і лікар, який кохає жінку професора, але його любов така сильна, що змушує його до відречення. На тодішні часи п'єса «Акорди» була, мабуть, надто авангардна. О. Мох у своїй рецензії на неї звернув увагу на цю її прикмету і навіть висловив сумнів щодо її морального духу. «Найважніший сумнів щодо моралі комедії»,— пише Мох,— «був би в тому, чи вільно Професорові допуститись гріха, коли він його передбачає. Закид у тому, що Професор не старається протидіяти любовній афері, яка розвивається між музикантом і його жінкою. Згідно з критиком «найважливішою річчю було покликати настрій», але й О. Мох бачить у п'єсі її психологічне підгрунтя. Він твердить, що «Професор із двох зол вибрав менше зло: його гостра протиакція у тих умовах довела б до повного розбиття подружжя, а не до його міцнішого зцілення по пережитім гріху». У цій же рецензії О. Мох подає досить влучну характеристику побутових п'єс Г. Лужницького і рівночасно висловлює свою думку про сучасну українську публіку. Г. Лужницький,— пише О. Мох,— «уміє вдарити в серце наших сучасних видців, видців властиво глухої провінції, рішуче неновочасних. Їх провінціальність і селюківство — це, властиво, додатні признаки, які не дали їм досі вповні позбутися ідеалізму й віри у друковане слово, як це сталося на Заході... Отже, й театральні твори Г. Лужницького, властиво, теж нелюдні духом, хоч нераз бачимо в них признаки «духа часу» з його «підскоками словфокса», грою світла на сцені для витворення чи скріплення настрою, обмеження персонажів до дрібного числа чотирьох осіб — ще в нашій драматургії такого випадку не було! [...]» [23]

П'єса «Акорди» дуже вдала і її можна ставити сьогодні. Як ми вже ствердили, автор уміло відкриває нам психологічний світ своїх персонажів, і саме це робить п'єсу цікавою і сучасною, бо людська природа в основі не міняється. Ось як, наприклад, виглядає внутрішній світ Музиканта-композитора, який, так би мовити, зударився із світом Професора через любовну аферу з його жінкою. У душі Музиканта панує хаос. Коли він «хотів перелити в акорди... оправити у звуки, передати тоном» цю свою любов до Наті, себто перетворити їхнє кохання у мистецький твір, він нічого не може творити, з його намагання виходить тільки «незрозумілий дисонанс». В особу Музиканта автор зумів втілити принцип мистецтва й показати ту велику безодню, що існує між світом митця, між богемою, і світом «нормальних» людей: «[...] коли я появився на овиді їхнього життя», каже Музикант про Професора й Наті, «то я скидався на метеор на чужому небі, що, може, на часок погасив якесь сонце, може, заблищав, але перелетів і зник... Мій світ зударився з їхнім світом. Я вдерся туди, а кожний з нас, так званих митців, належить до себе, ніколи до дру-

[23] Арамiс. «Акорди» Г. Меріяма-Лужницького // Нова зоря.— 1934.— Ч. 90.

гих. І тому я просто божеволію. І на це нема ради» (дія III, ява 1) [24]. Подібно, як Томас Манн, Г. Лужницький зумів тут відкрити нам душу митця і показати правдиву суть мистецтва-богеми, і саме тому п'єса «Акорди» ще й сьогодні актуальна.

У п'єсі «Інваліди» Г. Лужницький знову вживає мотиву святості й нерозривності подружжя, так як це було в «Акордах», з тим, що ця проблема тут не поставлена з погляду мистецького світу, а радше висвітлена з погляду повсякденної побутової української екзистенції. П'єса показує життя українського сотника-інваліда після польсько-української війни, якому секретар однієї української політичної установи відбиває дружину. Та згодом секретар виявляється негідною людиною узагалі, і дружина інваліда повертається до свого чоловіка. П'єсу «Інваліди» ставили сім разів у США й Канаді, й вона мала певний успіх, про що свідчить рецензія Володимира Безушка [25]. Як і попередні п'єси автора, «Інваліди» мають чітко окреслених дійових осіб, добре розроблену дію і вдале, хоч може надто ідилічне закінчення. Дуже важлива тут постать ігумена, особливо тому, що це побутова, а не релігійна п'єса. Це, мабуть, знову піонерський почин Г. Лужницького — виводити священика на сцену в побутовій драмі. Вдало контрастують із постаттю шляхетного священика інші персонажі: нікчемний секретар, комічний Ромчик, покривджений сотник-інвалід і його дружина, жертва інтриги секретаря. Згідно з Володимиром Шашаровським, актори грали цю п'єсу «знаменито, і вона викликала сильне враження» [26] у містах, де її ставили.

Менш вибагливою, ніж «Акорди» й «Інваліди» щодо психологічної глибини персонажів, але не менш вдалою щодо розваги публіки й сценічності є комедія на три дії «Муравлі», яка правдиво віддзеркалює українську дійсність під Польщею через призму гумору й комізму. «Хто хоче забавитися, хай не опускає нагоди побачити цю гарну українську комедію»,— писав рецензент Г. К. У цій же рецензії подано дуже влучне резюме змісту п'єси, що його наводимо нижче: «Безробітний В. Річевський створює власний заклад праці — крамницю. Його суджена, донька декана, не може, однак, погодитися з цим, що має стати дружиною крамаря. А що і кредит різним маломістечковим директоровим, аптекаровим і т. д. підкопує також матеріально підприємця — стає він перед моральною і фінансовою руїною. Все, однак, скінчиться добре через ненадійну поміч приятелів та у врятованому закладі праці знаходить зайняття не лише помічник крамаря, а й син декана, що дотепер не думав про ніякі обов'язки. Найгарнішою є дія перша, що змальовує усім нам так добре знану атмосферу священичого дому в Галичині та призовий «преферанс» [27].

Гумор і комізм цієї комедії виростають як із дійових осіб (дуже вдалі типи: Директор і Директорова, Начальник і Начальникова, Декан і Деканова), так із діалогів, пронизаних блискучими дотепами, оригінальністю і безпосередністю вислову. Але слід додати, що зміст п'єси не позбавлений теж гострої соціальної критики. Г. Лужницький дивився на своє довкілля не че-

---

[24] Меріям-Лужницький Г. Акорди.— Львів, 1935.— С. 48—49.— Бібліотека «Логос-11».

[25] Безушко В. Вистава інвалідів Гр. Лужницького у Філадельфії // Америка.— 1953.— 13 листоп.

[26] Шашаровський В. Ансамбль акторів Блавацького після його смерти // Наш театр.— С. 444.

[27] Г. К. Муравлі // Новий час.— 1937.— 18 берез.

рез рожеві окуляри, як це міг би хтось припускати на підставі всіх тих «веселих фіналів» у його п'єсах, а радше з певною дозою критицизму. Наводимо тут слова Ромка до Влодка, якими він обговорює «сферу», себто вищий клас суспільства — галицьку інтелігенцію:

> [...] Велике слово «сфера». Сфера може грати в карти, може пиячити й батярувати, бо це належить до доброго тону і до шляхетської поведінки, але сфера не може бути суб'єктом, бо це ганьба. Сфера може, навіть повинна підпускатися до служниць і мати кілька любовниць, але хай Бог боронить, щоб хтось зі сфери оженився з якоюсь дочкою сторожа, хоч би найчеснішою дівчиною — це ганьба й заклюють тебе. Любку з неї можеш зробити, але жінки не вільно.
>
> (Дія I, ява XIII)

А дальше Ромко критикує дівчину Надю (свою сестру, в яку закоханий Влодко), називаючи її «мальованим слимаком», і при цій нагоді оповідає кумедний анекдот зі свого життя, який знову свідчить про драматичний стан автора і почуття гумору. На його думку, сестра — «це вимріяний доказ твердження Магомета, що жінка не має душі», а коли Влодко, беручи ці слова серйозно, вносить дуже поважний протест, Ромко висловлюється ось так:

> Таку вона має душу, як я кишеню. І в одній, і в другій вітер свище. І так само, як моя кишеня живе тільки позичками, так її душа повторяє усе, що тільки зачула. Ти багатий, хлопче, й тобі здається, що вона багата. А врешті, хай їй хрін! Ти розумніший від мене, то й уряджуй собі життя як хочеш і як тобі краще. Я уже нікому не буду радити. Раз я порадив своєму приятелеві, щоб він оженився. Він це зробив, а на третій день по шлюбі його жінка втекла з офіцером. А цей ідіот замість мені подякувати, що я йому так добре порадив, не кланяється і має мене за ворога. Нікому тепер не раджу, навіть собі. Бо може прийти хвилина, що сам собі перестану кланятися, а то вже було б зовсім паршиво.
>
> (Дія I, ява XIII) *.

«Фрі Кавнтрі» — комедія на 3 дії з життя української еліти теж не без гумору й сатири, вістря якої спрямоване проти певних кіл української громади у США. Знову, як і в попередніх п'єсах, комізм зроджується не тільки з дії та діалогів, а й теж із характерів дійових осіб. Подаємо тут головні особи: Михайлина Дебел, удова по колишнім амбасадорі УНР в Єгипті, Фіть-Фітьченко, голова комітетів з'єднаних організацій українців у США, пані Єва Мовчалива, Казіс Міріскавзкас, колишній литовський консул, Містер Лавд, американець українського походження. Дія влучно схоплює дух часу 1950-х років у США, ранні спроби «нової» еміграції пустити коріння в американський ґрунт та прірву, що існує між двома генераціями, себто між Михайлиною і її дітьми. Більшість дійових осіб — це типи, що їх можна зустріти в ранніх часах нової еміграції, деякі з них, як дуже вдалі карикатури, але ніколи не перетягнені, загалом правдоподібні, навіть реалістичні. Взагалі в цій п'єсі ще більше, ніж в інших драматичних творах

* Усі цитати з п'єси «Муравлі» подані за рукописом, що зберігається в архіві автора.

Г. Лужницького, явно відчутне автобіографічне. Маємо до діла тут з людьми, яких автор знав, і з подіями, що він їх так чи інакше пережив. Не слід тут забувати, що був час, коли Г. Лужницький завдяки інтригам був позбавлений своєї праці як редактор українського католицького щоденника і був змушений довший час заробляти на хліб іншим, більш «бізнесовим» і цілковито неакадемічним способом — він відкрив пральню. Все це знайшло свій відгомін у п'єсі «Фрі Кавнтрі». Ось як вдало і з якою великою дозою погідного гумору драматург показав уже мотив прірви між двома генераціями емігрантів. Наводимо уривок із діалогу між Михайлиною та її сином Степаном. Плаксиві слова Михайлини «Боже, Боже, в якому я світі живу, що це діється довкруги? Та як ваш покійний батько...», що їх можна було почути у другій половині 40-х рр. і в ранніх 50-х рр. не від однієї української еміграційної душі, Степан перебиває і розвивається такий діалог:

> Степан: Мамо, знаю дуже добре, бо ти це постійно розказуєш,— що як наш покійний батько тобі освідчався, то приклякнув на ліве коліно, а правою рукою подав тобі букет квітів і сказав: чи дозволите, панно Михайлино, бути сонцем мого життя? — А ти, мамо, спаленіла і тихим голосом відповіла: Скажіть це моїм батькам,— і втекла з кімнати, не забуваючи, одначе, узяти букет із собою.
>
> Михайлина *(радісно, задумано):* І як це було гарно!
>
> Степан: Не перечу, мамо, це могло бути дуже гарно. Але сьогодні є інакше. *(весело)* Сьогодні Галинка буде якомусь панові віддавати направлені штани й скаже: направа штанів коштує одного доляра, але тому, що я вас люблю, маєте штани задармо. А він відповість: Панно Галино, я в хаті маю ще багато речей до направи — тому прошу вас: будьте моєю дружиною. О! І буде теж гарно.
>
> Михайлина *(затулює вуха руками):* Куди ми приїхали? Боже, Боже!
>
> Степан: А одного дня прийде якась елегантна дама й дасть до прання 50 шовкових жіночих сорочок. Мамусю, чуєш, 50 сорочок. Від одної сорочки 10 центів зарібку, значить, 5 долярів у кишені. Ти уявляєш, мамо, 5 долярів! А я тоді скажу: «Пані, особа, яка дає до прання 50 шовкових сорочок, мусить полонити серце кожного мужчини.— Дозвольте мені все життя прати ваші сорочки.— А вона, витягаючи обі руки, скаже тихо-ніжно: «Пане, я ваша навіки — і впаде в мої обійми...»
>
> (Дія І, ява 1) [28]

Насичений теж комізмом і гумором діалог Михайлини з Фіть-Фітьченком, карикатурною постаттю, яка яскраво зображує типового громадсько-партійного діяча. Саме його так влучно описує пані Мовчалива такими окресленнями, як «наш чільний діяч, це підвалина нашої суспільної праці. А який патріот!.. він навіть у крамницях чи ресторанах ні слова по-англійськи не скаже, тільки по-українськи!» А на питання, що робить цей патрі-

[28] Першу дію комедії видруковано. Див.: Фенікс.— Філадельфія.— 1970.— Зош. 15—16.— С. 109.

от, коли його американці не розуміють, Мовчалива пояснює: «То він виходить або його викидають.— О, це патріот!» Подальший уривок діалогу дуже докладно змальовує цього українського патріота, тип якого добре знаний кожному українцю-емігрантові.

> **Фіть:** Дуже приємно! Дуже приємно! Я дуже радий! Моє прізвище Фіть-Фітьченко *(цілує її руку)*.
>
> **Михайлина:** Дозвольте познайомити вас: моя дочка Галина, мій син Степан.
>
> **Фіть:** *(подаючи руку)* Я дуже радий, дуже радий. Моє прізвище Фіть-Фітьченко. *(до Михайлини)* Я, ласкава пані амбасадорово, як голова об'єднаних комітетів з'єднаних організацій у Сполучених Штатах, вважав своїм обов'язком насамперед скласти свої найсердечніші побажання і гратуляції з приводу цього сміливого вашого кроку, що є наріжним каменем до розбудови занедбаного купецького стану в морі чужоземного капіталу. Ви, пані амбасадорово, є тією морською ліхтарнею, що в пітьмі ночі нашого економічного життя...
>
> **Михайлина:** Дозвольте, пане голово...
>
> **Фіть:** Прошу, пані амбасадорово, прошу, за вами слово!..
>
> **Михайлина:** Я хотіла тільки зазначити, що це помилка. Це не моя заслуга, а тільки моїх дітей, я тут ні при чому...
>
> **Фіть:** Але ж, пані, від голови риба смердить.
>
> **Михайлина:** Пане голово... де ж так...
>
> **Фіть:** Так, так, прошу пані! Ваші діти, ваша кров. Ви їм дали силу до цього сміливого кроку. Ви і ваш покійний чоловік, пан амбасадор, цей наш чільний діяч, якого наш нарід ніколи не забуде!
>
> (Дія I, ява 2) [29]

Захоплення собою і своїм становищем у громадському житті, на що вказує повторення свого прізвища, надмірне вживання титулів, що й досі характеризує «провідну верству» української еміграції, незнання української мови (дарма що «патріот»), як це бачимо з його помилкового застосування приповідки, чим і осягнено ефект, цілком протилежний бажаному, і обіцянка від імені народу, що він її не зуміє дотримати,— усе це джерела легкого, приємного гумору та неїдкої сатири, рис, притаманних комедіям Григора Лужницького. На закінчення цього короткого аналізу «Фрі Кавнтрі» слід додати, що в її етосі відбивається нотка сильного оптимізму, що правдиво віддзеркалює ставлення молодшої генерації емігрантів до нової батьківщини. Це висловлює Степан своїми словами до матері:

> ...Ми є в Америці і наше прізвище тут нічого не варте. Воно навіть настільки не варте, що ніякий американець його не вміє і не буде вміти вимовити.— Тут, в Америці, наша праця, наша чесність, наша ініціатива є варті, а не прізвище. І ми є постільки варті, поскільки дамо собі раду і переможемо життя!
>
> (Дія I, ява 4) [30]

---

[29] Фенікс.— С. 110.
[30] Там же.— С. 112.

Остання категорія драматургії Лужницького — це рев'ю і музичні комедії. Аналіз творів цієї категорії потребує особливої експертизи, бо невід'ємною суттєвою частиною їх усіх є музика двох композиторів: Володимира Балтаровича (1904—1968) і Василя Безкоровайного (1880—1966). Ідеться тут головно про три твори: а) 1+1=3, рев'ю, написане разом з Ю. Шкрумеляком, яке ставила у Львові 1928 р.— «Сценка Цвіркун», режисером якої був П. Сорока; б) «Подружжя у двох мешканнях», музична комедія, музика В. Балтаровича, ставила її «Сценка Богема», режисером був той же П. Сорока; ішла вона у Львові та Станіславові 1932 р., а опісля ставив її Театр Й. Стадника; в) комедія «Жабуриння», що її ставили ці самі театральні групи в цих самих містах і в Золочеві 1932 р.; для польського театру цю комедію переклала мати дружини В. Балтаровича — М. Голубовська; крім того, В. Безкоровайний скомпонував до неї музику.

Цей жанр дуже споріднений із поезією Г. Лужницького, як це бачимо з деяких пісень у цих комедіях (на жаль, поезія Г. Лужницького не була досі ніде аналізована). Для прикладу подаємо кілька пісень. Ось «Вальс» із «Подружжя у двох мешканнях»:

Лиш раз в житті приходить сон,
І серце б'ється у вальса тон.
Лиш раз в житті палає кров,
Дзвенить в душі кохання зов.

Рефрен:
Дай ручку, в обіймах замкни оченята.
Не бачить нас мама, не бачить нас тато.
Тихенько, ще тихше, близенько, ще ближче
Я злучу з устами уста...
Так ніжно, мрійливо у пряжі настрою,
Без сліз і без горя, тихенько без болю
Пригорну, обійму, до сну заколишу,
І зллється з душею душа.

З цієї самої комедії «Пісня молодого возного»:

Дванадцять літ тому матуру я здавав,
Нічого не маю, як перед тим не мав.
Лиш подання все вношу до рідних установ,
Директор сказали: «А гooов!»

Рефрен:
А може, так, а може, ні,
Ну, може, десь і взагалі,
Бо, так сказать, либонь, здається, я не знаю,
Можливо, значить, так і я думаю...
Можливо, десь, можливо, хтось,
Можливо, хтось, можливо, щось...
Не знати як, коли і де,
Ну кого що, кого чого,
Кому чому і кого що. Ніщо!!!

Дванадцять літ тому дівчатко я пізнав,
Любився, кохався і дулю з того мав.
Раз в парку я сказав їй: «Кохана, я готов».
Головкою хитнула: «Гooов!»

Рефрен:
А може, так, а може, ні і т. д.

І врешті, для дальшого порівняння, подаємо текст уривка з «Жабуриння» під заголовком «Дует Соні і Режисера»:

Соня:
Писатиму тепер листа для нього
І виспіваю все, чим серденько болить.
Вже більше, може, менту чарівного
Не доведеться нам тут разом пережить.

Режисер:
Моя душа коханням вщерть налита
Ген з вітром лине аж до хмар.
У пух і прах вже сірість дня розбита.
Благословенний будь кохання вічний час.

Разом:
Полинем там, де шепче море,
Хмарин перлистий ранку сміх,

Соня:
Де в мряках сплять рожеві гори

Режисер:
І квіти шлють до стіп твоїх.

Соня:
Де мріє тихо кипарис,

Режисер:
Самітний місяць любки жде.

Разом:
Як хмари схиляться униз,
Тобі скажу одне слівце [31].

Вже тих кілька віршів легкого жанру вказують на поетичний талант Г. Лужницького та дають змогу трохи ближче пізнати його творчість цієї категорії. Всі ці наведені пісні виявляють ту гарну легкість і приємну привабливість, що її мусить мати кожне успішне рев'ю чи музична комедія. Уже

[31] Усі цитати з «Подружжя у двох мешканнях» і «Жабуриння» узяті з цитованого числа журналу «Терем» (с. 16—20).

зі самого лібрето можна уявити собі мелодії тих пісень, які захоплювали молодь тодішніх часів. Такі пісні, як «Вулиця», «Лише дружба» і «Я лиш поглядом кохаю» (усі зі «Жабуриння») стали б напевно популярно-класичними, якби хід історії українського театру був інший. До речі, висловлені твердження про популярність цього жанру не є цілком спекулятивними. Танго «Сонце низенько» (сл. Меріяма-Лужницького, муз. В. Балтаровича) було багато років тому награне в Канаді без прізвищ автора і композитора й мало велику популярність, а це танго дуже споріднене з піснями, що їх знаходимо в музичних комедіях Г. Лужницького. Ось текст цього танго:

Міста з їх шумом, гамором, юрбою,
Такі далекі і байдужі нам.
Там сум і горе сплелись з собою
І загин шлють зневіреним серцям.

А тут у нас сміється кожна квітка,
Зі злотим сонцем граємось щодня,
І дощик в нас паде лиш дуже зрідка,
Бо вітер хмарки все розганя.

Рефрен:
Сонце низенько,
вечір близенько,
Степами місяць в мандрівку йде.

Всміхнулись зорі в блакитнім морі,
Роса пахучі цілунки шле,
Дрімає хутір в гаю вишневім,
Бринить тихенько бджілок вечірній спів.
Сонце низенько,
вечір близенько,
Снується казка в імлі степів[32].

Багатогранна драматична творчість Г. Лужницького ще не досліджена як слід. Вона дає широке поле для дослідження літературознавцеві, театрознавцеві і взагалі науковцеві, який цікавиться українською культурою. Сьогодні, коли приглянемось до цілого культурного доробку Г. Лужницького, а головне до його драматургії, то бачимо, що це був жанр, який домінував у ранній період його творчості. Г. Лужницький розвивався, еволюціонував через релігійну драму до історії церкви. Він так, як Фрідріх Шіллер, є поетом-драматургом, що став істориком, і тепер його знає весь український світ як історика церкви. Та на підставі нашого огляду можна зробити певне припущення, що, може, колись, коли в Україні будуть продовжуватися і розвиватися реформи, драматична творчість Г. Лужницького знайде своє відповідне місце в історії української літератури й українського театру. В кожному разі ця совісність і солідність, що її знаходимо в наукових творах Г. Лужницького, виросла з його почуття громадської та національної відповідаль-

[32] Терем.— С. 14.

ності і його розуміння важливости театру для поширення релігійного духу та національної свідомости. Це глибоке розуміння важливості театру Г. Лужницький висловив ще 1936 р. в часописі «Новий час»: «...Театр, це мабуть, найголовніший засіб «пропаганди» — це відразу зрозуміли большевики й їхні теоретики. Те, що діється на сцені, стоголосим відгомоном відбуваєтьтся у серці тисячі глядачів і ні один твар слова не має такого непереможного впливу (насамперед) на маси, як театральне мистецтво. Адже ж глядач бачить на сцені нераз розв'язку тих питань, які, якщо навіть доходять до нього з якихось інших сторін, то не в такій силі, не в такій зустрічі з іншими питаннями й (що найголовніше) не в такому оформленні, як він собі це уявляв. Словом, світогляд сотень тисяч глядачів формується під непереможним впливом ідеї автора під мистецьким виконанням акторів. Можливо, що світогляд (чи хоч би якесь почування) не одного глядача стрепенеться, стривожиться чи навіть гостро зреагує на якусь непідхожу йому ідею автора, але вірно кинене у виді слова зі сцени на залу кільчиться, по волі чи по неволі».

Нехай цей короткий нарис причиниться до кращого розуміння драматичної творчості Григора Лужницького, єдиного християнського драматурга українського театру.

Leonid RUDNYTS'KYI

HRYHIR LUZHNYTS'KYI'S DRAMATURGY

Luzhnyts'kyi's dramatic works are surveyed with an emphasis on their philosophic ideas, genre features, and the stage technique. His dramas which emerged from the feeling of social and national responsibility and an understanding of the importance of the theatre for the propagation of religious spirit and national consciousness occupy a fitting place in the history of Ukrainian literature and Ukrainian theatre of the 20th century.

МОВОЗНАВСТВО

Девід А. ФРІК

МЕЛЕТІЙ СМОТРИЦЬКИЙ І РУСЬКЕ МОВНЕ ПИТАННЯ *

1. Дана стаття присвячена дослідженню позиції М. Смотрицького (1577—1633) у лінгвістичних дебатах, що проводилися у православних колах Речі Посполитої періоду Контрреформації. У ній ідеться не про внутрішній розвиток лінгвістичних структур в окреме питання, а про погляди на них М. Смотрицького — їх відносну правомірність, допустимі сфери вживання, правильну форму. Тому свої аргументи я черпав із конкретних положень самого автора про мову й культуру, розкиданих по його працях, і то не лише граматичних, а й полемічних та проповідницьких [1]. У статті розглядається також характер культурної діяльності М. Смотрицького, що підтверджує чи детальніше роз'яснює ці положення.

Використовуючи термін «мовне питання», маємо на увазі адаптацію понять, розроблених у мовних дискусіях, відомих як Questione della lingua. Вони відбувалися в Італії протягом XIV—XVI ст. Більшість моїх міркувань стосується переважно понять «гідності» (dignitas) мови та її норми (norm), які можна пристосувати до моделі, впровадженої Італійським Чінквіченто [2]. Під поняттям «гідності» ми розуміємо культурну прийнятність мови, її здатність служити мовою церкви, суспільства і літератури. Як тільки поняття «гідності» було усталене, дискусія зосередилася на нормі мови, тобто — що з лінгвістичного спадку треба прийняти в культурну мову і на якій основі здійснювати цей відбір.

Хоч авторитетну кодифікацію цих понять дали саме італійські гуманісти, вони не були першими у висвітленні даних проблем подібним чином. Насправді італійські дискусії можна розглядати певною мірою як наслідування моделей, розроблених у лінгвістичних дискусіях періоду класичної

* Перекладено за виданням: F r i c k D a v i d A. Meletij Smotryc'kyj and the Ruthenian Language Questione / Harvard Ukrainian Studies.— Cambridge (Mass.), 1985.— Vol. IX.— P. 25—52.

[1] Для характеристики творів М. Смотрицького див.: F r i c k D a v i d A. Meletius Smotricky and the Ruthenian Question in the Age of the Counter-Reformation. Ph. D. diss.— Yale University, 1983.— P. 19—37.

[2] Про Questione della lingua в Італії див.: L a b a n d e-J e a n r o y T h é r è s e. La question de la langue en Italie.— Paris, 1975; H a l l R o b e r t A. The Italian Questione Della Lingua: An Interpretative Essay.— Chapel Hill, 1942; V i t a l e M a u r i z i o. La questione della lingua.— Palermo, 1962.— 2 nd. ed.; S i m o n e l l i M a r i a P. Aspects of the Language Question in Italy // Aquila: Chestnut Hill Studies in Modern Languages and Literatures.— 3(1976).— P. 174—184.

античності і ранньої церкви [3]. Руське мовне питання як одне з багатьох питань про «національні» лінгвістичні засоби періоду Реформації і Контрреформації, безсумнівно, відображає, хоч і не прямо, вплив італійського гуманізму епохи Ренесансу. Воно є також своєрідним етапом раніших дискусій, що їх провадили церкви східного та західного обрядів і які стосувалися відмінності мови ритуалу від мови місіонерської діяльності.

Вживаючи термін «мовне питання», я пов'язую його також із недавнім дослідженням дискусії щодо слов'янської мови, яка проведена також недавно під керівництвом Рікардо Піккіо в Італії і в Єльському університеті. Ця праця увінчалася, між іншим, появою двох збірок наукових статей, присвячених дискусіям із питань слов'янської мови, датованих від часу кирило-мефодіївської місії аж до XX ст. [4] Дана праця вписується у загальний контекст цього дослідження, яке триває далі.

2. У руських дебатах кінця XVI — початку XVII ст. основну роль відігравали п'ять мов із різними рівнями «гідності»: грецька, латинська, слов'янська, польська і руська [5]. Щодо питання руської мови, то центральною була дискусія про два православні мовні середовища. З одного боку, руське мовне питання можна розглядати як третє питання у низці дебатів навколо церковнослов'янської мови, яка впродовж тривалого часу служила за ритуальну і літературну мову всієї громади православних слов'ян. З іншого боку, це питання можна вважати першою спробою встановити «гідність», хоч і обмежену, місцевої «простої мови», маючи на меті використання її для певних, конкретно визначених, не ритуальних, тобто «апостольських» цілей.

У виробленні політики щодо використання різних мов церква керувалася поняттями ритуальної й апостольської мови, усіма можливими способами заохочуючи використання апостольських мов, як таких, що здатні навертати простих людей до віри та поширювати серед народів Боже слово. Латинська

---

[3] Див.: Borst Arno. Der Turmbau von Babel // Geschichte der Meinungen über Ursprung und Vielfalt der Sprachen und Völker.— Stuttgart, 1957—1963; Bardy Gustave. La question des languages dans l'église ancienne.— Paris, 1948.— V. 1.

[4] Picchio Riccardo. Studi sulla Questione della lingua presso gli Slavi.— Rome, 1972; Picchio Riccardo, Goldblatt Harvey. Aspects of the Slavic Language Question.— New Haven, 1984.— 1—2 Vols. Про загальний огляд питання мови серед слов'ян див.: Picchio Riccardo. Guidelines for a Comparative Study of the Language Question among the Slavs // Picchio R., Goldblatt H. Aspects...— V. 1.— P. 1—42; Goldblatt Harvey. The Language Question and the Emergence of Slavic National Languages // Scaglione Aldo. The Emergence of National Languages.— Ravenna, 1984.— P. 119—173.

[5] Про мовні дискусії на руських землях кінця XVI — початку XVII ст. див.: Житецкий П. И. Очерк литературной истории малорусского наречия в XVII и XVIII вв.— К., 1889.— Т. 1: Очерк литературной истории малорусского наречия в XVII веке і український переклад, виданий Булаховським Л. А. Нарис літературної історії української мови у XVII віці.— Львів, 1941; Weingart Miloš. Dobrovského Institutiones. Čast 1: Cirkevněslovanské mluvnice před Dobrovským // Sbornik filosofické fakulty University Komenského v Bratislavě.— 1923.— № 1.— S. 637—695; Martel Antoine. La langue polonaise dans les pays Ruthènes: Ukraine et Russie blanche, 1569—1657.— Lille, 1938; Толстой Н. И. Взаимоотношение локальных типов древнеславянского литературного языка позднего периода (вторая половина XVI—XVII вв.) // Славянское языкознание: Докл. сов. делегации, V Междунар. съезд славистов.— М., 1963.— С. 230—272; Mathiesen Robert C. The Inflectional Morphology of the Synodal Church Slavonic Verb. Ph. D. diss...—Columbia University, 1972.— P. 50—63; Picchio Riccardo. Church Slavonic // Schenker Alexander M., Stankiewicz Edward. The Slavic Literary Languages: Formation and Development.— New Haven, 1980.— P. 28—32; Struminsky Bohdan. The Language Question in the Ukrainian Lands before the Nineteenth Century // Picchio R., Goldblatt H. Aspects...— Vd. 2.— P. 9—47.

церква наполягала на тому, щоб урочисті відправи відбувалися ритуальною мовою.

Недавнє дослідження Р. Піккіо показало, що церковна доктрина про користування ритуальною і апостольською мовою визначила рамки дискусії щодо питання слов'янської мови, яке зародилося у період діяльності Кирила і Мефодія ще в IX ст. Згідно з Р. Піккіо, ми повинні розрізняти принаймні дві стадії найраніших дискусій: 1) утвердження законності церковнослов'янської мови як апостольської у Моравії, яка перебувала під владою латинської церкви, 2) захист церковнослов'янської як обрядової мови поряд із гебрейською, латинською і грецькою у першій Болгарській імперії [6].

Подальші дискусії щодо питань слов'янської мови керувалися тими ж поняттями. У своїй праці «Сказаніє изъꙗвленно о пѣсмєнєхъ», яка служить нам основним джерелом у вивченні лінгвістичних дискусій на Балканах у XIV ст., Константин Костенецький ще раз засвідчив гідність слов'янської мови як наднаціональної ритуальної мови і відкинув будь-які спроби замінити її місцевими «національними» варіантами [7]. Поняття ритуальної і апостольської мов відігравало також важливу роль у руських дебатах другої половини XVI і першої половини XVII ст. Ми можемо говорити про два основні аспекти руського мовного питання: захист використання слов'янської мови як ритуальної і спроба регулювати використання нової апостольської, тобто руської «простої мови».

3. Руське мовне питання виросло з гострих конфесійних змагань по всій Речі Посполитій, але особливо у Великому Князівстві і в руських землях періоду Контрреформації. Іновірці першими побачили в східних територіях поле для місіонерської діяльності. До свого арсеналу польської конфесійної літератури вони додавали богословські твори литовською і руською простими мовами [8]. Католики реагували на такі заходи виданням власних катехизмів, житій святих і збірок проповідей для тлумачення Євангелія польською, литовською і руською мовами [9]. Войовничий дух посттридентійської церкви в Польщі стає цілком очевидний із тверджень польського єзуїта Петра

[6] Пиккио Рикардо. Міястото на старата болгарска литература у културата на средновековна Европа // Literaturna misăl.— 25 (1981), № 8.— S. 19—36.

[7] Goldblatt Harvey. Orthography and Orthodoxy: Constantine Kostenečki's Treatise on the Letters. Ph. D. diss.— Yale University, 1977; ejusd. The Church Slavonic Language Question in the Fourteenth and Fifteenth Centuries: Constantine Kostenečki's. Сказаніє изъꙗвлєнно о пѣсмєнєхъ // Picchio R., Goldblatt H. Aspects...— Vol. 1.— P. 67—98; ejusd. The Language Question and the Emergence...— P. 131—139.

[8] Про поширення конфесійної пропаганди див.: Seklucjan Jan. Katechizmu tekst prosty dla prostego ludu.— Königsberg, 1545; Mažvydas Lithuanian M. Catechismusa prasty szadei.— Königsberg, 1547 і Будний Симон. Катехизис.— Несвіж, 1562.

[9] Напр., Якуб Вуєк своєю працею «Postilla catholica", опублікованою у Кракові 1573 р., полемізує з Миколаєм Реєм: «Świętych słów a spraw Pańskich... kronika albo postylla, polskim językiem a prostym wykładem też dla prostaków krótce uczyniona" (Kraków, 1557); Микола Даукша опублікував Литовський катехизис у Вільнюсі 1595 р. і переклад праці Я. Вуєка «Postilla mniejsza" у 1599, нарешті Католицький катехизис, перекладений з латинської руською мовою і виданий у Вільнюсі 1585 р., полемізує із працею С. Будного. Щодо бібліографії праці про друкування богословських творів у Великому Князівстві епохи Реформації і Контрреформації див.: Kosman Marceli. Reformacja i kontrreformacja w Wielkim Księstwie Litewskim w świetle propagandy wyznaniowej.— Wrocław, 1973.— S. 3—20; щодо матеріалів протестантської і католицької пропаганди серед русинів див.: Martel Antoine. La langue polonaise...— P. 203—258.

Скарги: «Нам не треба би було Східної і Західної Індії; Литва і Північ — правдива Індія» [10].

Зародки дискусії про використання простої руської мови можна виявити у протестантських і католицьких богословських творах, надрукованих для «простого народу» східних земель Речі Посполитої. Однак виразною відправною точкою для вивчення багатьох, якщо не всіх аспектів руського мовного питання може служити полемічний твір П. Скарги «Про єдність церкви Божої під одним Пастирем і відступництво греків від цієї єдності» (Вільнюс, 1577 р.; виправлений варіант — Краків, 1590 р.) [11]. П. Скарга опублікував його як засіб агітації за церковний союз православних русинів із Римом. У ньому автор висловив свої погляди на використання і церковнослов'янської, і руської простої мов. Церковнослов'янській, на його гадку, не вистачало «гідності», достатньої для того, щоб задовольнити високі культурні функції; без усталених граматичних і лексичних норм мова була непридатна для наукових цілей. Згідно з П. Скаргою, тільки латинська і, принаймні теоретично, грецька з їхніми віковічними традиціями й усталеними нормами мали повну гідність культурних мов:

«Більше того, греки сильно ошукали тебе, о руський народе, що, давши тобі святу віру, не дали своєї грецької мови. Вони залишили тебе при своїй слов'янській мові, щоб ти ніколи не зміг досягнути справжнього розуміння і науки. Адже свята віра проголошувалася і поширювалася по всьому світу лише тими двома мовами: грекою і латиною. Без них ніхто не може стати досконалим у жодній сфері науки й особливо в духовній доктрині святої віри. І не тільки з тієї причини, що інші мови постійно міняються і не можуть бути стійкими в межах людського вживання (бо не мають своїх граматик і лексиконів на відміну від тих двох мов, які є завжди однакові й ніколи не змінюються), але ще й тому, що лише грекою і латиною засновані науки, яких не можна докладно перекласти іншими мовами. Ще не було на світі й не буде жодної академії чи колегії, де б теологію, філософію та ін. гуманітарні дисципліни вивчали і розуміли будь-якою іншою мовою. Ніхто і ніколи не зможе стати вченим завдяки слов'янській мові» [12].

На думку П. Скарги, церковнослов'янській мові бракувало не тільки властивостей, які могли б надати їй певної «гідності», а й зрозумілості — рис, необхідних для використання мови в менш піднесених, пропагандистських формах виразу:

---

[10] «Non requiramus Indias Orientis et Occidentis; est vera India Lituania et Septentrio". Цит. за виданням: Kosman Marceli. Reformacja i kontrreformacja...— S. 113.

[11] Skarga Piotr. O jedności Kościoła Bożego pod jednym Pasterzem i o greckim od tej jedności odstąpieniu.— Wilno, 1577.

[12] Цит. за публікацією: Гильтебрандт П. Памятники полемической литературы в Западной Руси // Русская историческая библиотека, № 7.— СПб., 1882.— Т. 2.— С. 485—486: «Ktemu wielce cię oszukali Grekowie, nagodzie Ruski, iź ci, wiarę ś. podaiąc, ięzykać swego Greckiego nie podali. Aleć na tym Słowieńskim przestać kazali, abyś nigdy do prawego rozumienia y nauki nie przyszedł. Bo tyle ty dwa są ięzyki, Grecki a Laciński, ktorymi wiara ś. po wszem świecie rozszerzona y szczepiona iest, okrom ktorych, nikt w żadney nauce, a zwłaszcza w duchowney, wiary ś. doskonałym być nie może. Nie tylo przeto iż inne ięzyki vstawicznie się mieniaią a w swey klubie vżywania ludzkiego stać nie mogą (bo swych grammatyk y kaplanow nie maią, ty dwa tylo zawżdy iednakie są, a nigdy się nie mienią), ale też przeto, iż w tych tylo dwu nauki vfundowane są a przełożyć się na inne ięzyki dostatecznie nie mogą. Y nie było iésczcze na swiecie, ani będzie żadnej akademiey, ani kollegium, gdzie by theologia, philozophia y inne wyzwolone nauki inszym się ięzykiem vczyły y rozumieć mogły. Z Słowieńskiego ięzyka nigdy żaden vczonym być nie może".

«А вже тепер церковнослов'янської мови справді ніхто не розуміє досконало. Бо нема на світі такого народу, який говорив би цією мовою як книжною. Вона не має своїх правил, граматик, словників для інтерпретації і вже не може їх мати. Ось чому, коли ваші священики хочуть щось зрозуміти по-слов'янськи, мусять вдаватися за тлумаченням до польської мови»[13].

П. Скарга все ж таки визнавав переваги часткового використання руської простої мови поряд із польською і навіть одну з причин невдач єзуїтської діяльності на руських землях вбачав саме в небажанні використовувати руську мову для пропагандистських цілей.

«Якби ми були пильні, то давно могли б уже мати руські школи, переглянути всі руські писання і мати своїх католиків, навчених їх же слов'янською мовою. Ми давно повинні були перекласти польською чи руською мовою твори, які допомогли б руському народові скоріше пізнати правду. Було б також добре, коли б ми посилали вчених до найславніших ченців руського обряду, щоб вони вказували їм їх помилки і небезпеки» [14].

Польську і руську мови П. Скарга вважав більш менш одинаково придатними для місіонерської діяльності. Твердження П. Скарги щодо руського мовного питання збігаються з його поглядами на польську мову [15]. Для нього тільки грека і латина мали достатню «гідність» і їх можна було використовувати для священних і наукових цілей. Іншим мовам, як церковнослов'янська, польська і руська, бракувало для цього усталеної норми. П. Скарга виступав за використання польської і руської як «апостольських» мов. Церковнослов'янська ж, через відсутність достатньої «гідності»

---

[13] Гильтебрандт П. Памятники полемической литературы...: «A już go teraz prawie nikt doskonale nie rozumie. Bo tey na swiecie nacyey nie masz, ktora by im tak, iako w księgach iest, mowiła; a swych też reguł, grammatyk y kapelanow do wykładu nie mä, ani iusz mieć może. Y stąd popi waszy gdy co w Słowieńskim chcą rozumieć, do Polskiego się vdać po tłumactwo muszą».

[14] Там же.— С. 499: «Byśmy byli czuyni, mogliśmy dawno szkoły Ruskie mieć a wszytkie pisma Ruskie przeyrzeć, y w Słowieńskim ich ięzyku mieć swoie katoliki ćwiczone. Trzeba było y na Polski, abo na Ruski ięzyk przekładać Ruskim narodom rzeczy, ku temu służące, żeby rychley prawdę obaczyli. Dobrze by y do przednieyszych Ruskiego nabożeństwa panow vczone posyłać, a onym ich błędy y niebespieczeństwo vkazować».

[15] Про питання польської мови і, зокрема, роль П. Скарги в дискусіях див.: Backvis Claude. Quelques remarques sur le bilinguisme latino-polonais dans la Pologne du seizième siècle.— Bruxelles, 1958 (також працю, опубліковану польською мовою: Uwagi o dwujęzyczności łacińsko-polskiej w XVI wieku w Polsce // Backvis Claude. Szkice o kulturze staropolskiego.— Warszawa, 1975.— S. 528—624); Majenowa Maria Renata. Walka o język w życiu i literaturze staropolskiej.— Warszawa, 1955; Ulewicz Tadeusz. W sprawie walki o język polski w pierwszej połowie XVI w. (paralele czeskie, problem przedmów drukarskich) // Język Polski.— 1956.— № 36.— S. 81—97; Mamczarz Irena. Alcuni aspetti della Questione della lingua in Polonia nel Cinquecento // Studi sulla Questione della lingua presso gli Slavi.— P. 279—325; Majenova Maria Renata. Aspects of the Language Question in Poland from the Middle of the Fifteenth Century tho the Third Decade of the Nineteenth Century // Picchio R., Goldblatt H. Aspects...— Vol. 1.— P. 337—376. Згідно з I. Мамчаж (с. 294—295), П. Скарга обстоював вживання латинської мови в літургії, покликаючись на її граматичну стабільність, протиставляючи латину неустійненості простих мов (див. Skarga Piotr. Kazania o siedmiu sakramentach.— (Kraków, 1600).— S. 94). Таку ж мотивацію, спрямовану проти перекладу Біблії з латини на прості мови, зустрічаємо в анонімній передмові до польського перекладу Біблії, зробленого Якубом Вуєком і надрукованого після його смерті у Кракові у 1599 р.: «Naostatek, ponieważ sie te ięzyki nasze coraz odmieniaią, jako to znać po onym katechismie Woyciecha S. Bogarodzica, w którym siła słów iest staropolskich, których teraz nie vżywamy: tobyśmy też musieli każdą razą Biblią odmieniać, zkądby sie trzeba obawiać wiele błędow w tak częstym tłumaczeniu. Dla tych y inszych przyczyn iasna rzecz iest, iż dosyć iest do zachowania wiary, mieć pismo ś. ięzykiem powszechnym, iaki v nas iest Laciński" (f.***1).

та зрозумілості, була, згідно з П. Скаргою, непридатною для будь-якого культурного вжитку.

Реакція на ці звинувачення П. Скарги (що церковнослов'янській бракувало «гідності» через відсутність добре усталених граматичних і риторичних норм) була двоякою. Одну точку зору репрезентував руський монах І. Вишенський (бл. 1550—бл. 1620), який перебував на Афонській горі. Він твердив, що церковнослов'янська — мова більш поважана Богом, ніж грека і латина, саме тому, що в ній немає «поганських хитрощів» граматики та риторики. Іван Вишенський, як і учасники попередніх дискусій про питання слов'янської мови вважав, що «гідність» слов'янської мови закладена вже в самому її божественному походженні:

«Сказую бо вам тайну великую: як диявол толикую завист имает на словенский язык, же ледве жив от гнѣва; рад бы его до щеты погубил и всю борбу свою на тое двигнул, да его обмерзит и во огиду и ненавист приведет [...] Ато для того диавол на словенский язык борбу тую мает, зане ж ест плодоноснѣйший от всѣх языков и богу любимший: понеж без поганских хитростей и руководств, се ж ест кграматик, рыторык, диалектик и прочих коварств тщеславных, диавола вънмѣстных, простым прилежным читанием, без всякого ухищрения, к богу приводит, простоту и смирение будует [...] Тако да знаете, як словенский язык пред богом честнѣйший ест и от еллинскаго и латинскаго»[16].

І все-таки, захищаючи слов'янську мову, І. Вишенський поділяв певні ідеї своїх менш консервативних співвітчизників. Наприклад, він також намагався визначити «гідність» слов'янської мови, порівнюючи її з грекою і латиною. Більше того, в іншому місці, здається, що він суперечить самому собі, впроваджуючи граматику і риторику у православну програму навчання [17].

Інші руські вчені, багато з яких здобуло освіту в католицьких та іновірницьких школах, по-своєму реагували на виклик П. Скарги. Загалом питання руської мови характеризувалося спробою захистити «гідність» слов'янської мови силою її граматичності. Видання багатьох граматичних і лексичних праць слов'янською мовою і заснування шкіл незабаром стало відповіддю на звинувачення П. Скарги. Серед підручників граматики і лексики, виданих у період такої інтенсивної культурної активності, були «Кграматика словєнска ѩзика», що містила передрук праці «Осьм чєтии слова» (Вільнюс, 1586); «Грамматіка доброглаголіваго єллінословєнскаго язика» (Львів, 1591); «Лексисъ...» і «Грамматіка словєнска» Лаврентія Зизанія (Вільнюс, 1586); «Грамматіки славєнскиѧ правилноє сѵнтаґма» Мелетія Смотрицького (Ев'є, 1619) та «Лєксіконъ славєнорωсскій и именъ тлъкованіє» Памви Беринди (Київ, 1627) [18]. Поступ руської філологічної діяльності

---

[16] Цитується за публікацією: Вишенский Иван. Сочинения/ Сост. И. Еремин.— М.; Л., 1955.— С. 23—24.

[17] Там же.— С. 175—176. Про педагогічну програму Вишенського див.: Яременко П. К. Іван Вишенський.— К., 1982.— С. 84—102; Frick David A. Meletius Smotricky and Ruthenian Question...— P. 172—176.

[18] Див.: Weingart Miloš. Cirkevněslovanské mluvnice... S. 650—688; Mathiesen Robert C. The Inflectional Morphology...— P. 50—63.

кінця XVI — початку XVII ст. ознаменувався заснуванням православних шкіл і «академій» в Острозі, Львові, Вільнюсі, Києві та інших містах [19].

4. Участь М. Смотрицького в дискусії про питання руської мови — вияв його піклування про «добро духовне» (bonun spirituale) руського народу. Вона була тісно пов'язана з його педагогічною і видавничою діяльністю[20]. М. Смотрицький намагався забезпечити руський народ належним культурним багажем, щоб він міг успішніше конкурувати з іншими народами Речі Посполитої. Процвітання знаті, шкіл, монастирів, друкарських закладів, викладачів, проповідників, а також добре видані книги для використання у літургії і в молитвах окремих осіб були, на його думку, вельми важливими для духовного добробуту нації.

У вивченні поглядів цього вченого на питання мови відправною точкою може служити «Грамматіки славєнскиѧ правилноє сѵнтаґма» М. Смотрицького (Ев'є, 1619). Ця праця містить його найдетальнішу і пряму відповідь на звинувачення П. Скарги. М. Смотрицький приписував слов'янській мові рівень достойності, який не поступається рівням грецької і латинської. Він стверджував, що слов'янська мова має такі ж сталі граматичні норми, як грека й латина (згодом він сам виробив ці норми):

«Пожитокъ Ґрамматіки в ꙗзыкꙋ грєцком и латінском самым досвѣдчєнєм ѡказалє значный абы и в славєнском до знанъ а за часом подобнымъ досвѣдчєнєм изначнє ѡказанъ был на повинной вашєй люботщатєлныи оучитєлє пилности залєжати бꙋдєтъ. Вѣдаєтє або вѣмъ которыистєсѧ ґрецкои любъ латінскои грамматїки хꙋдозствꙋ оучили, што ѡна єсть кꙋ понѧтю ꙗк ꙗзыка чистости, такъ и правогѡ а сочинногѡ вєдлꙋгъ власности дїалєктѡвъ и мовєнѧ и писанѧ и писмъ вырозꙋмєнѧ. Вшєлѧкій пожитокъ, который колвєкъ прєрєчоныхъ ꙗзыкѡвъ ґрамматіки чинити звыклы, без вонтпєнѧ и славєнскаѧ в своємъ ꙗзыцѣ славєнскомъ оучинити можєтъ».[21]

Далі в передмові М. Смотрицький намагався відповісти на ще одне твердження П. Скарги про непридатність церковнослов'янської мови для використання у сфері науки. Саму Грамматику М. Смотрицький задумував як шкільний посібник, а себе він у передмові зарахував до «шкільних учителів» [22]. Щоб виправдати потребу вивчення церковнослов'янської мови, М. Смотрицький першим поставив її на один рівень із священними класичними мовами гуманістичної Європи. Пізніше він подав план для руських школярів, згідно з яким навчання мало починатися з букваря, основа-

[19] Про заснування шкіл серед православних русинів див.: Харлампович К. Западнорусские православные школы XVI и начала XVII в.— Казань, 1898; Асконенский В. И. Киев с древнейшим его училищем-академиею.— К., 1856 (фотомеханічне перевид.: Ляйпціг, 1976); Jabłonowski A. Akademia Kijowsko-Mohilańska.— Kraków, 1899—1900; Медынский Е. Н. Братские школы Украины и Белоруссии в XVI—XVII вв. и их роль в воссоединении Украины с Россией.— М., 1954; Хижняк З. Києво-Могилянська академія.— К., 1970 (друге вид.— К., 1981) і спеціальний випуск Harvard Ukrainian Studies.— 1984 (June).— Vol. VIII, № 1/2, присвячений Києво-Могилянській академії.

[20] Про культурну програму М. Смотрицького див. Frick David A. Meletius Smotricky and the Ruthenian Question...— P. 106—152; ejusd. Meletij Smotryckyj ant the Ruthenian Question in the Early Seventeenth Century // Harward Ukrainian Studies.— 1984 (December).— Vol. VIII, № 3/4.— P. 351—375.

[21] Мелетій Смотрицький. Грамматіки славєнскиѧ правилноє сѵнтаґма.— Ев'є, 1619. Факсимільне видання В. В. Німчука (К., 1979.— С. II).

[22] Про М. Смотрицького і педагогіку див.: Кравченко М. В. Вчення М. Смотрицького про основні принципи викладання граматики // Німчук В. Східнослов'янські граматики XVI—XVII ст.— К., 1982 — С. 128—129.

ного на граматиці, щоб учні з наймолодшого віку могли призвичаюватися до форм слов'янської мови. На дальшій стадії, до того, як розпочати справжнє вивчення Граматики, школярі мали читати Часослов і Псалтир. Для додаткового читання можна б брати Приказки Соломона, його Премудрості, Премудрості Смрахови «албо иншєє што чистым ѩзыкомъ Славєнскимъ з ґрецкогѡ пєрєложєноє»[23].

Дальше дослідження мало б ще, крім того, виявити паралелі між ratio studiorum М. Смотрицького і навчальними програмами протестантських та єзуїтських шкіл латинського Заходу. Тепер же варто відзначити функціональну еквівалентність між роллю латини та даної місцевої простої мови в західних школах, з одного боку і роллю церковнослов'янської і руської мов у програмі М. Смотрицького — з другого. М. Смотрицький і його руські сучасники розглядали слов'янську мову як наднаціональну мову церкви, а церковні книги як єдині для всіх православних слов'ян. Згхдно з рекомендаціями М. Смотрицького, лекції мали читатися по-слов'янськи у звичайній манері шкіл і перекладатися по-руськи. У щоденній шкільній розмові школярі повинні були користуватися слов'янською мовою під загрозою покарання [24].

Ще деякі нюанси стосовно поглядів М. Смотрицького на питання руської мови можна знайти в його полемічних і повчальних творах. Як і П. Скарга, М. Смотрицький розглянув питання використання п'яти мов з різними рівнями «гідності»: грецької, латинської, слов'янської, польської і руської. Це саме ті мови, що їх мали вивчати в руських школах [25] і які він використовував, цитуючи Біблію. М. Смотрицький зробив детальні коментарі щодо вживання кожної з них і писав оригінальні твори всіма цими мовами, крім грецької.

М. Смотрицький встановив чітку ієрархію цих мов. Для нього грецька, латинська і слов'янська мови мали повну «гідність» і утворили трійцю священних мов [26]. Найповніший виклад про структуру цієї трійці знаходимо в його передмові до Граматики, де грецьку, латинську і слов'янську він класифікує як мови з усталеними граматичними нормами. Руська і, як побачимо далі, польська мови мали використовуватися у перекладах і роз'ясненнях для вигоди менш освічених людей.

Підтвердження такої концептуальної ієрархії мов можна знайти у створеній М. Смотрицьким історії перекладу польськомовної полемічної праці «Тренос, тобто плач Єдиної Святої Вселенської Апостольської Східної

---

[23] Смотрицький М. Грамматіки...— С. III.

[24] Там же.— С. III.

[25] У полемічній праці під назвою «Exethesis abo expostvlatia" (Львів, 1629) М. Смотрицький, відповідаючи на звинувачення, що уніати знехтували справу навчання, писав: «Ми заснували школи для навчання дітей грецькій, латинській, словенській, руській і польській мові («Szkoły dla ćwiczenia dziatek w języku graeckim, łacińskim, słowieńskim, ruskim y polskim są nami sporządzone».— S. 28).

[26] Напис, який Пилат наказав помістити на верху хреста з розп'ятим Ісусом Христом єврейською, грецькою і латинською мовами, послужив біблійною моделлю для трійць священних мов, що розвинулися пізніше. У всій православній слов'янській традиції ми надибуємо різні варіанти такої трійці. Кожна з них відображала особливий погляд на мови і культуру. У болгарській дискусії X ст. і сербській дискусії XIV ст. були встановлені трійці священних мов, у які включалася старослов'янська мова, але часто виключалася латина. Такі трійці нерідко відображали негативне ставлення до латинської мови і латинщини. Руська трійця М. Смотрицького, що включала у себе греку, латину і старослов'янську мову, означала повернення латини до важливого становища у культурі православних слов'ян.

Церкви.., перекладеній спочатку з грецької слов'янською, а нині зі слов'янської польською мовою» (Вільно, 1610) [27]. Назагал дослідники погоджуються між собою, що свою працю М. Смотрицький писав відразу по-польськи, а грецького оригіналу і його слов'янського перекладу не існувало взагалі. Щоб надати своїй праці більшої ваги, автор стверджував, що вона була первісно написана грецькою, а потім перекладена на церковнослов'янську мову — іншими словами, на мову рівної гідності. Згодом вона була перекладена на польську — мову меншої достойності, щоб зробити цю працю зрозумілою для широкого кола людей. Згідно з поглядом М. Смотрицького на відносну достойність даних трьох мов, церковнослов'янська мала всі виразові можливості, необхідні для адекватної передачі теологічних понять, поданих у грецьких оригіналах, тоді як польська таких можливостей не мала:

«Тому для пояснення деяких теологічних термінів, яких не можна було точно перекласти зі слов'янської мови на польську, використовувалися латинські слова (особливо в основній частині «Про походження святого і життєдайного Духа» [28].

Таким чином, грецька, слов'янська і латинська мови більш-менш однаково придатні для передачі теологічних тонкощів. Польська ж мова, хоч і менш придатна все ж таки надається для використання в полеміці. У передмові читаємо, що «Тренос» перекладений польською мовою «для легшого розуміння усама людьми» [29]. Особливої уваги заслуговує використання М. Смотрицьким цієї лінгвістичної ієрархії у вигаданому повідомленні, що, можливо, мало на меті надати більш «православного» характеру праці, написаній польською мовою з латинськими вкрапленнями.

Подібну історію з перекладами, але на цей раз, здається, правдоподібну знаходимо також у передмові до праці М. Смотрицького «Учительне Євангеліє або Недільні і святкові проповіді...» (Ев'єя 1616) [30]. «Учительне Євангеліє» почало служити своєрідним тлумаченням Євангелія серед православних русинів у XVII ст. Ця специфічна праця складається з проповідей, основаних на євангельських темах і укладених згідно з церковним календарем. Їх традиційно приписували Калистові, константинопольському патріархові з 1355 по 1363 р. Церковнослов'янською мовою вона видавалася щонайменше два рази. Перший раз у Заблудові 1569 р. заходом Олександра Ходкевича, другий — у Крилосі 1606 р. львівським архієпископом Гедеоном Балабаном. Перший переклад праці руською мовою видав М. Смотрицький у

---

[27] Смотрицький Мелетій. Θϱηvosto jest Lament iedyneyıs. Powszechney Apostolskiey Wschodniey Çerkwie z obiasnieniem dogmat wiary, pierwey z Graeckiego na Słowieński, a teraz z Słowieńskiego na Polski przełożony przez Theophila Orthologa, teyże świętey Wschodniey Cerkwie syna.— Wilno, 1610.

[28] Там же.— С. XV: «Dla czego też y do obiaśnienia terminow Theologom przyzwoitych (ktore sie z Słowieńskiego na Polski właśnie przełożyć nie mogły) siła sie słow Lacińskich (zwłaszcza w owym głownym O Pochodzeniu świętego y żywot dającego Ducha / artykule) zażywa".

[29] Там же.— С. VI: «dla snadnieyszego wszech ludzi poięcia".

[30] Еvглїє 8чителное албо казанѧ, на кажд8ю нεдлю и свѧта 8рочистыи презъ стгоѿца нашего калиста архεепископа Константинополского и вселенского патрїарх8, пред двѣмасты лѣт по кгрецк8 написаный а теперъ ново з кгрецкого и словенского ıазыка на р8скій переложеный.— Ев'є. Року αхѕ ї.

1616 р. Він послужив основою для «заново перекладеного» варіанта Петра Могили, що побачив світ у Києві 1637 р.[31]

Видання 1616 р. було опубліковане з однією, здається, з п'яти різних передмов, що містили посвяти: 1) сім'ї Соломерецьких; 2) сім'ям Огінських та Воловичів; 3) сім'ї Воловича; 4) Анні Хоткевичівні; 5) Федорові Масальському[32]. М. Смотрицький підписувався тільки під передмовою, присвяченою сім'ї Соломерецьких. У ній зазначалося, що переклад зробив сам М. Смотрицький і присвятив його сім'ї Соломерецьких в подяку за дану йому можливість навчатися у німецьких осередках науки[33]. Усі інші передмови підписані від монастиря Св. Духа православного братства у Вільнюсі.

Деякі з передмов (хоч серед них немає передмови, підписаної самим М. Смотрицьким) торкаються причин, що спонукали автора до перекладу. Тут М. Смотрицький зазначає, що патріарх Калист написав ці проповіді грецькою мовою, а пізніше, уже «під час більш освіченої доби» наших предків, вони були перекладені на церковнослов'янську:

«Тєпєр зась (прє нєзнаємость и нєȣмѣєтность ӕзыка словєнского многих, многим мало потрєбєн и нєпожиточєн ставшисѧ, зновȣ пєрєложєнємъ єго на ӕзык наш простый рȣскій, ӕкобы з мєртвых вскрєшон, а выданєм з дрȣкȣ на всѣ широкій славного и старожитного нарордȣ російского краины розослан бȣдȣчи, всѣми потомными вѣки, всѣхъ, а илє простѣйших, а ӕзыка словєнского нєоумѣючих, и длѧ того подчасъ до заразливых єрєтичєской (словы поданой и шкриптом выданой наȣки паствиск оудаватисѧ звыклых оучил. А за тым тот который тых часов хоч в зацнѣйшом, пєнкнѣйшом, звѧзнѣйшом, сȣптєлнѣйшом и достаточнѣйшом ӕзыкȣ словєнском, прєнєспособность слȣхачωв, нє многим пожиточєн был: тєпєр хот в подлѣйшом и простѣйшом языкȣ, многим, албо рачєй и всѣм рȣского ӕзыка, ӕко колвєк оумѣєтным, потрєбєн и пожиточон быти моглъ»[34].

У межах трьох священних мов, що на відміну від двох простих мов мали повну «гідність», М. Смотрицький надавав абсолютну перевагу

---

[31] У виданні П. Могили до заголовка додано слово *повторє*: «а тєпєръ повторє ново з кгрєцкого і словєнского ӕзыка на рȣскій пєрєложєныє». У передмові, присвяченій Богданові Стеткевичу Любавицькому, П. Могила твердить, що перше видання було опубліковане православним братством у Вільнюсі, але ніде не згадує М. Смотрицького як перекладача. Можливо, відомості про перекладача до того часу були втрачені, але можливо також, що ім'я М. Смотрицького було заборонене у зв'язку з його переходом до уніатської церкви. Варто відзначити, що наново перекладене видання П. Могили відрізняється від видання М. Смотрицького головно декількома орфографічними рисами.

Титульну і (подальші) три сторінки з передмови П. Могили до «Учительного Євангелія» 1637 р. можна знайти у збірці: Титов Хв. Матеріали для історії книжкової справи на Україні в XVII—XVIII вв.: Всезбірка передмов для українських стародруків // Зб. Іст.-філол. відділу.— К., 1924.— № 17.— С. 321—341.

[32] Про різні передмови до твору див.: Frick David A. Meletius Smotricky and the Ruthenian Question...— P. 20—23. Я розглянув передмови 1—3; передмови 4—5 описані В. Німчуком в дослідженні, що міститься в його факсимільному виданні «Граматики» М. Смотрицького (Німчук В. В. Граматика М. Смотрицького — перлина давнього мовознавства.— К., 1979.— С. 14—15).

[33] Яків Суша, біограф М. Смотрицького, пише, що той бував у Вроцлаві, Ляйпцігу, Нюрнбергу й «інших містах і академіях протестантської Німеччини». Susza Jakub. Saulus et Paulus Ruthenae unionis... Sive Meletius Smotriscius...— Roma, 1666.— P. 16. М. Смотрицький поїхав у цю подорож як учитель Б. Соломерецького.

[34] Смотрицький М. Передмова // Мелетій Смотрицький. Еνглїє ȣчителноє...— С. V. (цитується за виданням з передмовою, присвяченою сім'ям Огінського і Воловича).

грецькій мові і грецьким текстам. Справді, авторитет грецької мови походить безпосередньо з грецьких текстів Біблії і отців церкви. «Критичне використання» М. Смотрицьким біблійних цитат свідчить про шанування ним грецьких традицій [35]. У всіх своїх працях — граматичних, полемічних і проповідницьких — він «коригував» багато церковнослов'янських, польських і руських біблійних джерел, подаючи точніший переклад авторитетного традиційного грецького тексту. У багатьох епізодах М. Смотрицький полемізує з латинською церквою, намагаючись довести неспроможність латинської мови передавати тонкощі грецьких теологічних термінів. Один із таких доказів можна знайти, наприклад, у такому уривку з «Треноса»: «Якщо справедливо, що грецькі твори повинні викладати самі греки, адже ми не можемо заперечити того, що греки краще знають свою рідну мову від людей іншої нації, які її вивчили у пізнішому віці то звичайно, що ніхто з латинників не міг краще пояснити і викласти по-грецьки написаного «Апостола», ніж святий Хризостом. Тому набагато доцільніше прислухатися до думки більшості, ніж до думки латинських докторів, які зробили такий переклад або через недостатню спроможність латинської мови для точної передачі грецьких слів, або намагаючись протиставити менше зло більшому»[36]. На ці та подібні твердження М. Смотрицького П. Скарга відповів у своєму полемічному спростуванні «Треноса» — у праці «Na Treny i Lament Theophila Orthologa» (Краків, 1610). Він твердив, що грецький текст Біблії спотворений грецькими ж єретиками [37]. М. Смотрицький і П. Скарга погоджувалися щодо браку «гідності» польської і руської мов і щодо використання цих мов для проповідницьких, катехитичних і пропагандистських цілей. П. Скарга визнавав повну «гідність» греки та латини, хоч цілком очевидно, що найвищим авторитетом для нього була латинська мова як вічна мова римської католицької церкви. Для М. Смотрицького ж, навпаки, достойними були латинська і слов'янська, тоді як на першому місці безперечно була грецька як мова Східної Церкви.

Дискусія про сфери функціонування слов'янської та руської простої мови і співвідношення між ними була центральною щодо руського мовного питання. М. Смотрицький виступав за використання руської мови (особливо там, де найголовнішою умовою була її зрозумілість), користуючись при цьому термінами, виробленими в дискусіях щодо допустимого використання простої мови в період Реформації і Контрреформації. Деякі реформатори агітували за ширше використання «зрозумілої» мови, часто цитуючи на підтримку своєї позиції уривки з послань святого Павла, зокрема з Першого послання до коринтян 14.13—19: «Ось тому, хто говорить чужою мовою,

---

[35] Див.: Frick David A. Meletius Smotricky' s Critical Use of Biblical Citations // Picchio R., Goldblatt H. Composition and Meaning in Early Slavic Literature (книга незабаром появиться друком).

[36] Смотрицький Мелетій. Θρηνos...— С. 158—159: „Iesli słuszna rzecz iest, aby Graeckie pisma Graekowie wykładali, gdyż przeciw temu nie masz co rzec, iż Graekowie lepiey pospolity swoy ięzyk vmieią z przyrodzenia, aniż ludzie inszey nacyey z nauki, ponieważ tedy to po Graecku Apostoł pisał nikt zaiste z Łacinnikow tego mieysca właśniey wyrozumieć y przystoyniey wyłożyć niemogł nad Chryzostoma świętego dla czego słuszniey na owych ktorych iest więcey sententią przyzwolić a niżli na Łacińskich Doktorow zdanie, ktorzy taki wykład vczynili, albo prze niedostatok języka Łacińskiego w wyrażeniu własności słow Graeckich, albo sie też więtszemu złemu opponiując mnieyszemu złemu mieysce podali".

[37] Skarga Piotr. Na Treny y Lament Theophila Orthologa. Do Rusi Greckiego nabożeństwa. Przestroga.— Cracow, 1610.— P. 53.

нехай молиться, щоб умів виясняти. Бо коли я молюся чужою мовою, то молиться дух мій, а мій розум без плоду! Ну, то що ж? Буду молитися духом і буду молитися й розумом, співатиму духом і співатиму й розумом. Бо коли благословлятимеш духом, то як той, що займає місце простої людини, промовить «амінь» на подяку твою? Не знає бо він, що ти кажеш. Ти дякуєш добре, але не будується інший. Дякувати Богові моєму,— я розмовляю мовами більше всіх вас. Але в церкві волію сказати п'ять зрозумілих слів, щоб навчити й інших, аніж десять тисяч слів чужою мовою.»

Для протестантів найважливіше значення Служби Божої полягає в її функції повчання віруючих. Ось чому, як запевняли реформатори, Службу треба правити мовою, зрозумілою усій громаді віруючих. М. Лютер вагався щодо вимоги виключного використання простої мови. Все-таки у III розділі (De Missa) «Confessio Augustana» можна простежити стирання колишньої різниці між урочистими частинами Служби, що їх правили священною мовою і проповіддю, яку для роз'яснення можна було виголошувати простою мовою:

«Наші церкви помилково звинувачені у скасуванні Служби Божої. Адже вона все ж залишається у нас і правиться з великою побожністю; більше того, майже в усіх церемоніях ми в різних частинах Служби поєднуємо уривки латинською і німецькою мовами для повчання людей. Адже церемонії нам потрібні саме для навчання неосвічених людей.

Користуватися зрозумілою мовою — не тільки настанова святого Павла. Цього вимагає також людський закон» [38].

Інші протестантські групи («Confessio Tetrapolitana» Бюсера і Капіта) закликали до відправи простою мовою усієї Служби [39].

Тридентський собор, між іншим, відповідав протестантам щодо мови Меси. Як відзначив Арно Борст, «третій собор 1562—1563 р. знову провів межу між мовою літургії і проповіді, між мовою культури і простою мовою, яка сталася з часу періоду Реформації»[40]. Усе-таки навіть у період після Тридентського собору католики продовжували користуватися творами конфесійної пропаганди простою мовою, особливо в районах інтенсивних змагань із протестантами, зокрема у східних землях Речі Посполитої.

М. Смотрицький здобув освіту в кінці XVI — початку XVII ст. в Острозькій православній школі, у Вільнюській єзуїтській академії і в декількох академіях та університетах протестантської Німеччини. Тож можливо, що він міг знати про всі ці дискусії.

Варто зауважити, що аргументами святого Павла щодо вживання простої мови (які, до речі, не мали прямого впливу на мислення М. Смотрицького) керувалося багато і католицьких, і протестантських конфесійних пропагандистів у Річі Посполитій. Наприклад, кальвініст Ми-

---

[38] Цит. за виданням: Schaff Philip. The Creeds of Christendom.— Grand Rapids (Mich.), 1969.— Vol. 3.— P. 34: „Falso accusantur Ecclesiae nostrae, quod Missam aboleant; retinetur enim Missa apud nos, et summa reverentia celebratur. Servantur et usitatae ceremoniae fere omnes, praeterquam quod Latinis cantionibus (neben lateinischem Gesang) admiscentur alicubi Germanicae, quae additae sunt ad docendum populum. Nam ad hoc unum opus est ceremoniis, ut doceant imperitos. Et non modo Paulus praecipit (1 Cor. xiv. 9) uti lingua intellecta populo in ecclesia, sed etiam ita constitutum est humano jure".

[39] Див.: Schmidt H. P. A. Liturgie et lanque vulgaire.— Rome, 1950.— P. 39—77.

[40] Borst Arno. Der Turmbau von Babel...—(Bd.) 3, Pt. 1.— S. 1173.

колай Рей, захищаючи використання польської мови, посилався у своїй «Postyll-і» (Краків, 1577) на Перше послання святого Павла до коринтян 14:

«Бо святий Павло радить нам у Божій церкві говорити мовою, доступною усім присутнім, і повчає, що набагато корисніше сказати п'ять зрозумілих слів, ніж п'ять тисяч слів чужою мовою. І я також не можу збагнути, як може християнин казати амінь, коли він не розуміє, що саме я казав, навіть якщо я говорив добрі слова»[41]. Подібною аргументацією за пропагандистське використання простої мови керувалися й католики. Наприклад, Миколас Даукша в польській передмові до свого литовського перекладу твору Якуба Вуєка «Postylla mniejsza» посилався на аргументи святого Павла в його посланні до римлян 10:14—15:

«Але я кажу це не для того, щоб ганьбити досконалість і майстерність інших мов, які завжди мали і мають свою славу і ціну у всіх людей, а особливо польської мови, що є для нас майже рідною завдяки дорогому нам об'єднанню нашого Великого Князівства зі славною Польською Короною, лише засуджую занедбання, навіть і майже відречення від нашої власної литовської мови. О Боже, дай, щоб ми отямилися і прокинулися колись з того сну! Невже ж ми не бачимо, як багато куточків нашого Великого Князівства гине через незнання справ, що стосуються віри і духовного спасіння? Як багато людей і по сьогоднішній день живе у невігластві, у важких гріхах і поганських забобонах? Невже ж ми не чуємо, як багато з них умирає, проживши негідне, нехристиянське життя і йде на вічну загибель? Звідки це все? Тільки через занедбання рідної батьківської мови. Бо як прості люди можуть зрозуміти добрі і спасенні діла, коли ті, хто повинен научати, або не знають їх мови, або ж нехтують нею? Як прості люди будуть слухати і вірити, говорить святий Павло, коли вони не мають проповідника? Що робити, коли вони не розуміють учителя?»[42].

Усе ж у католиків мала підтримуватися чітка різниця між мовою літургії і мовою проповіді; тут святий Павло знову дав біблійне виправдання мовної політики. Якуб Вуєк, наприклад, у своєму «Новому Заповіті» 1593 р. по-

---

[41] Цит. за працею: T a s z y c k i W. Obrońcy języka polskiego.— S. 70: „Gdyż św. Paweł nas srodze z tego upomina, abyśmy w Cerkwi bożej tym językiem mówili, któremu by wszytcy rozumieli, powiedając, iż jest więtszy pożytek powiedzieć pięć słów tym językiem, któremu by ludzie zrozumieli, niżli pięć tysięcy, któremu by nie zrozumieli. Przypominając też to, iż jako może rzec krześcijański człowiek: amen, chociabych ta dobre słowa mówił, gdyż nie zrozumie, co ja będę mówił". Цей самий аргумент святого Павла знаходимо в анонімній передмові до польського перекладу «De bello adversus Turcas suscipiendo... ad equites Polonos oratio" (Kraków, 1543) Станіслава Ожеховського; див. також цитовану вище працю В. Ташицького.— С. 88.

[42] Цит. за М. Д а у к ш о ю: «Postylla Catholica" Якуба Вуека в литовском переводе Николая Даукша.— СПб., 1904—С. 2—3: «Lecz to nie tym vmysłem mowię, abym miał ganić biegłość y vmieiętność postronnych ięzykow (ktora v wszystkich ludzi chwałę y cenę zawsze swoię ma y miała), zwłaszcza Polskiego, ktory nam przez ono miłe ziednoczenie W [ielkiego] X [ięstwa] naszego s sławną Koroną Polską, niemal przyrodzony iest. Ale tylko ganię zaniedbanie, a zbrzydzenie y niemal odrzucenie ięzyka naszego właśnie Litewskiego. O Boże day żebyśmy się obaczyli, y z tego veternu kiedyż tedyż powstali. Jzali nie widziemy iako wiele kątow W [ielkiego] X [ięstwa] naszego nieznaiomością rzeczy do wiary y zbawienia dusznego należących ginie? Iak wiele w prostocie, w grubych grzechach, zabobonach pogańskich, y po dziś dzień żyie? Jzali nie słyszemy iak ich wiele vmiera w złym y nie Krześciańskim żywocie, a na zatracenie wieczne idzie. To skąd? Iedno z opuszczenia ięzyka oyczystego, z zaniedbania przyrodzoney mowy. Jako bowiem prostota zrozumie rzeczy dobre y zbawienne? Kiedy ten ktory vczyć ma, albo ięzyka iego niezna albo się im brzydzi, iako będą słyszeć, y wierzyć mowi Paweł S. ieśli nie maią Przepowiadacza? Iako czynić? Ieśli nie zrozumieją nauczyciela?"

дав таке тлумачення слів: «Отож, брати мої, прагніть пророкування і говорити мовами не бороніте». (Перше послання до коринтян, 14:39).

«Чому ж тоді відступники забороняють відправляти літургію, молитися й співати церковні пісні латинською мовою так, як це було від самого початку у християнській церкві? Тим паче, що латинська мова не є нова ані чужа і невідома, а звична й знайома всім християнам. Згідно з апостолом, достатньо пророкувати, тобто говорити проповіді і тлумачити святе письмо мовою простолюддя»[43].

Аргументи М. Смотрицького щодо доцільності використання руської простої мови треба розуміти і в контексті аргументу за «зрозумілість» у період реформації і турбот про встановлення меж для допустимого вживання простої мови епохи Контрреформації. Переклад М. Смотрицького «Учительного Євангелія» із священних грецької і слов'янської мов слід розглядати як своєрідну відповідь видавцям давнішого, слов'янського, варіанту твору. У передмові до церковнослов'янського видання, опублікованого в Заблудові 1569 р., Олександр Хоткевич (чи хтось інший під його ім'ям) писав:

«Помыслилъ же былъ если и се, иже бы сію книг8, выраз8мѣнїѧ ради простых людеи, преложити на прост8ю молву, и имѣлъ есми о том попеченїе великое и совещаша ми люди м8дрые в том писмѣ оученые, иже прекладанїемъ з давныхъ пословицъ на новые, помылка чинитсѧ немалаѧ. Ѧкоже и нн҃ѣ обрѣтаетсѧ в книгахъ новаго переводу. того ради сію книг8 ѧко здавна писан8ю, велѣлъ есми ее выдр8ковати, котораѧ кождом8 не есть закрыта, и к выраз8мѣнїю нетр8дна, и къ читанїю полезна. а наипаче тѣмъ которые съ прилежанїемъ, и со вниманїемъ искомое обрѣсти восхощютъ и обрѧщ8тъ»[44].

М. Смотрицький стверджував, що давніші слов'янські варіанти «Учительного Євангелія» почали рідше використовувати у навчанні віруючих через незрозумілість мови. Це спонукало його зробити руський переклад твору:

«Кгды ж то есть каждого Хрїстїанского казнодѣи повинност, не дишк8рсы о непонѧтых вѣры таемниц скрытостѧх строити, але воли и приказанѧм бωзским простых и не8ких людеи оучити. Бачны и м8дры казнодѣѧ несла вы з быстрости довтѣп8 своего оу сл8хачωв, але самого взбавеню их, пожитк8 ш8кати, а на он8ю, выбраного починѧ Бж҃го, повѣст, иж пѧт слωв выроз8мѣным, а нѣж тмами непонѧтым ꙗзыком (в на8це звлаща до народа) мовити пожитечнѣйшаѧ реч есть, помнѣти повинен. И наикоштовнѣйшій або вѣм в землю закопаныи клеинот, хот старане до наиденѧ себе пор8шает пожитк8 однак жадного, оутаенною скритостю своею не чинит. Тои коштовный а певный в Єѵглїи 8чителном словенского ꙗзыка скритостю закопаныи клеинот, тепер (за ласкою и помочю Бж҃ею) р8ского ꙗзыка понѧтем ωткопаныи и до першого пожитк8 и оуживанїа привернеными и

[43] Wujek Jakub. Nowy Testament.— Kraków, 1593.—S. 616: „Czemuż tedy odszczepieńcy zabraniaią, aby językiem Łacińskiem Mszę miewano y insze modlitwy y śpiewania kościelne odprawowano: iako sie zawsze od początku w kościele Chrzescijańskim zachowało? A zwłaszcza iż ięzyk Łaciński nie iest nowy ani obcy ani nieznaiomy: ale wszystkim narodom Chrześcijańskim zwyczayny y wiadomy. A dosyć iest według Apostoła żeby ięzykiem pospolitym prorokowano to iest kazanie miewano y pisma wykładano".

[44] Цит. за виданням: Каратаев И. Описание славяно-русских книг, напечатанных кирилловскими буквами // Сб. Отд-ния русского языка и словесности имп. Академии наук. 34.— № 2 (1883).— Т. I: с 1591 по 1652.— С. 165.

поданы*и*, по*д* тит8ло*м* за*ц*ного имєни Вмс, на свѣ*т* вышє*д*ши, славы высоцєслав*н*ого дом8 Вмс, по всѣхъ сторона*х*, на всѣ пото*м*ныи часы, розносити и голосити нє пєрєстанє*т*».[45]

Хоч у творах М. Смотрицького і немає відвертих заперечень проти використання руської мови для ритуальних та інших величних цілей, які знаходимо в Івана Вишенського і Йосафата Кунцевича [46], зрозуміло, що він був прихильником збереження різниці між священною і апостольською мовами. Якщо польські єзуїти, як, наприклад, Я. Вуєк і П. Скарга, почувалися зобов'язаними видавати збірники проповідей для тлумачення Євангелія і Житій святих польською мовою тільки для того, щоб протистояти протестантській пропаганді, то М. Смотрицький звернувся до нижчої, «простішої» мови, маючи на меті забезпечення православних віруючих текстами для особистих молитов, щоб замінити ті іновірські й католицькі праці, які вони читали до того часу.

Серед православних М. Смотрицький не був єдиним, хто поєднував елементи і протестантської і посттридентійської католицької мовних програм. Особливої уваги з цього погляду заслуговує післямова Памви Беринди до руського перекладу «Трѣωдь постнаѩ» Тарасія Левонича Земки (Київ, 1627). Захищаючи використання простої мови замість звичної священної, П. Беринда першим зацитував протестантську інтерпретацію Першого послання святого Павла до коринтян (14:39) «противо сєм8 а нє прєрѣк8єтє вєликорωсси, болгари, и срѣби и прочїи подобнїи намъ в православїи: сътворисѧ сє рєвностїю и жєлѣнїєм рода нашєгω Малои Рωссїи бл҃городныхъ граж*д*анскихъ, и прочїих различнагω причта людєй на8чившихъсѧ словєнскагω ѧзыка гл8бокораз8мнагω, имѣющагω раз8мъ и м*д*рость, ѩкожє грєчєскаа и прочаа грамматїчєска писанїа [...] Тѣмжє и мы смотрєнїєм сє сътворшє ради ползы и приωбрѣтєнїа Братїи своєи оуповаєм ω Гѣѩкω нє погрѣшихо*м*... повин8хомсѧ Апл8 гл҃ц8: въ црк҃ви хощ8 пѧт словєсъ оумом моим гл҃ати, да ины полз8ю нєжєли тмы словєсъ ѧзыкомъ»[47].

П. Беринда, однак, намагався залишатися осторонь від пропаганди виключного використання простої мови. Він закликав до розуміння католиками Першого послання до коринтян (14:39), дозволяючи читати працю також слов'янською мовою:

«Изволѧа жє, взє*м* Сvнаѯарїа Словє*н*скаѧ прочитаваи сєбѣ, ѧжє 8добнѣє имѣти възможєши. Тажє, цѣл8ємъ васъ съ Апс҃ломъ, рєвн8йтє жє про*р*чєствовати, а єжє гл҃ати ѩзыки нє възбранѧитє» [48].

Тут П. Беринда використовує пояснення, дане анотацією Я. Вуєка *.

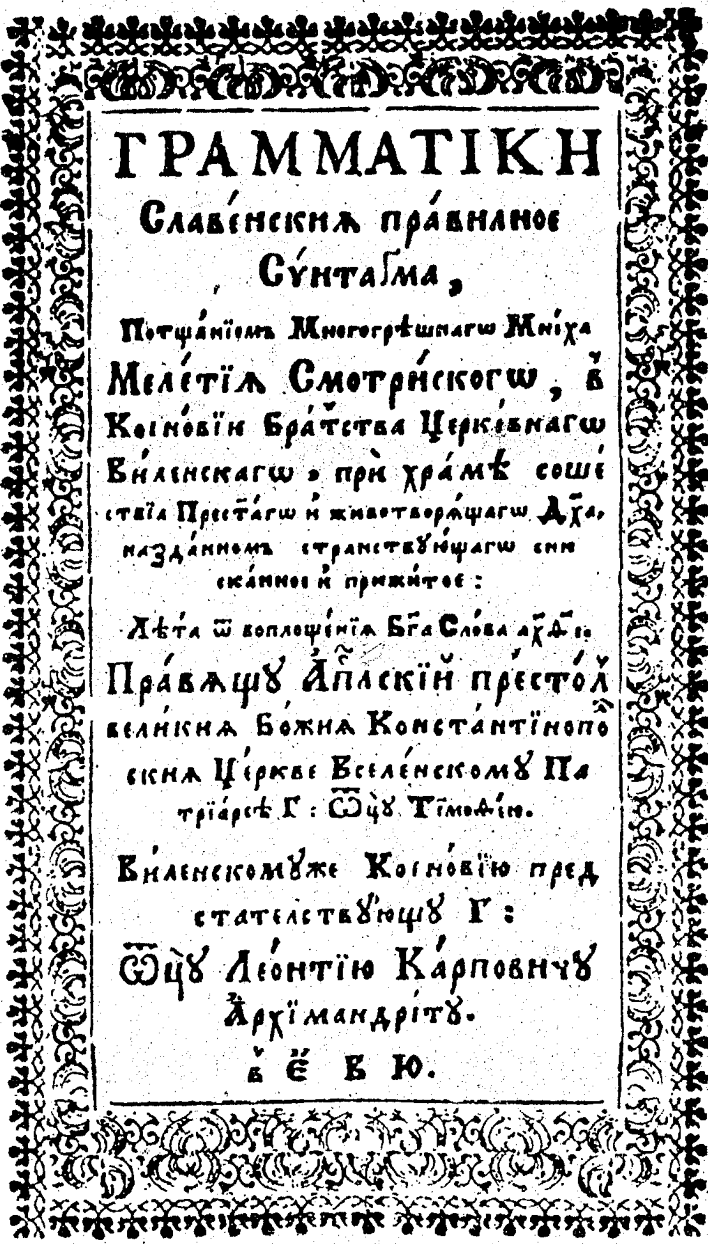
[45] Смотрицький М. Передмова // Єvглїє 8читєлноє...— С. IV.

[46] Таким чином, у питанні щодо збереження різниці між священною і апостольською мовами основні фігури обох конфесійних сторін погоджувалися. І. Вишенський забороняв використання простої мови в читанні Біблії під час літургії, але наполягав на тому, щоб після літургії читання пояснювалося цією мовою для розуміння людей (див.: Вишенский И. Сочинения.— С. 23). Уніатський архиєпископ із Вітебська Йосафат Кунцевич подібними висловами забороняв пояснювати слов'янські слова руськими в читанні вголос Біблії, молитов чи ектеній. Використання простої мови було дозволено тільки для пояснення Євангелія (після прочитання його слов'янською мовою, щоб його могли розуміти прості люди) див.: Martel Antoine. La langue polonaise...— P. 99).

[47] Цит. за виданням Титов Хв. Матеріали для історії книжкової справи...— С. 178.

[48] Там же.— С. 179.

* Див. посилання 42.

ГРАММАТІКИ
Славенскиѧ правилноє
Сѵнтаґма,
Потщанїємъ Многогрѣшнагѡ Мнїха
Мелетїѧ Смотрискогѡ, в
Кїновїи Братства Церковнагѡ
Виленскагѡ, при храмѣ соше
ствїѧ Престагѡ и животворѧщагѡ Дха,
изданнимъ странствѹющагѡ сни
сканноє и прижитоє:
Лѣта ѿ воплощенїѧ Бга Слова ахді.
Правѧщѹ Апльскїи престолъ
великиѧ Божиѧ Константїнопо
лскиѧ Церкве Вселенскомѹ Па
трїарсѣ Г: Ѿцѹ Тїмофїю.
Виленскомѹже Кїновїю пред
стателствѹющѹ Г:
Ѿцѹ Леонтїю Карповичѹ
Архїмандрітѹ.
в Євю.

Титульна сторінка «Граматики» Мелетія Смотрицького.
Єв'є, 1619 р.

ΘΡΗ͂ΝΟΣ

To iest

Lament iedyney ś.

Powszechney Apostolskiey Wschodniey Cerku ie/ z obiáś-nieniem Dogmat Wiáry.

Pierwey z Græckiego ná Slowienski, á teraz z Slowienskiego ná Polski przelożony.

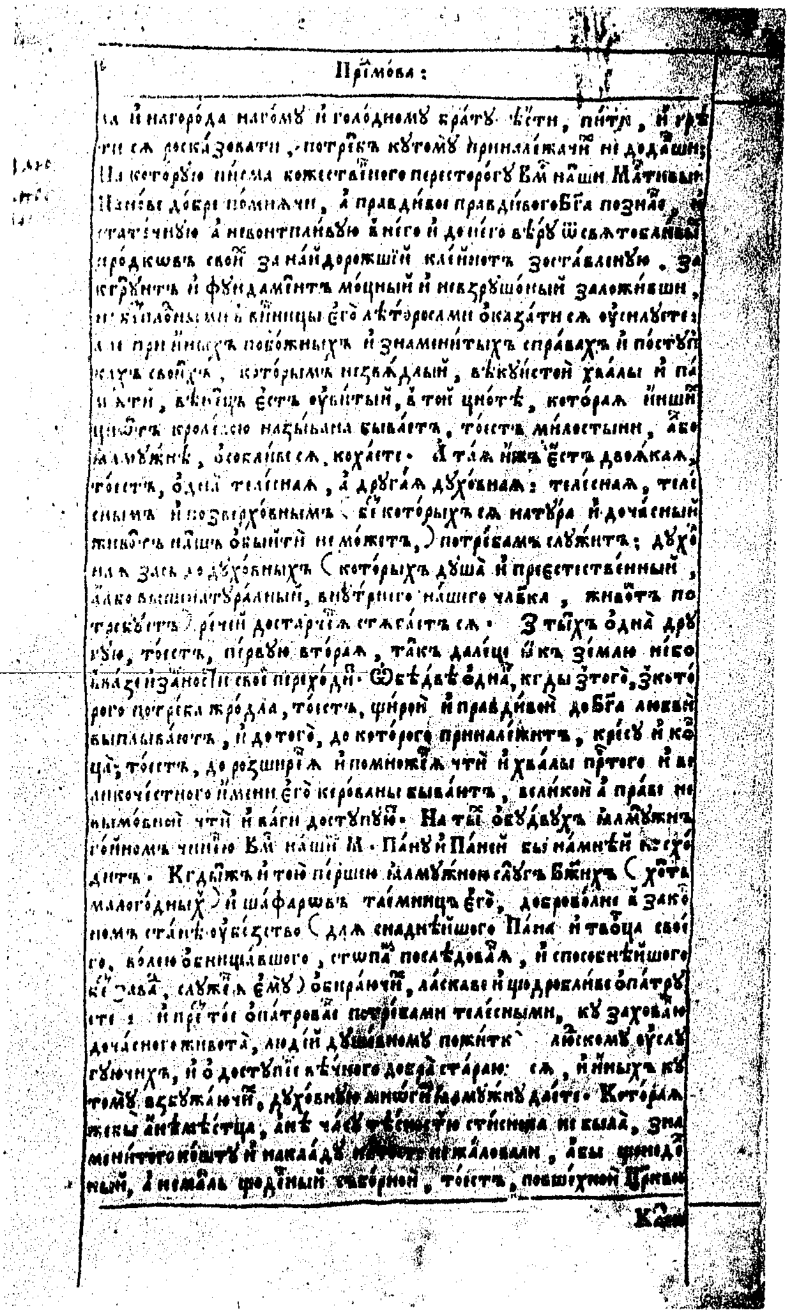
Przez

Theophilá Orthologá / Teyże świętey Wschodniey Cerkwie Syná.

W WILNIE

Roku Páńskiego 1610.

Титульна сторінка твору Мелетія Смотрицького «Тренос». Вільно, 1610 р.

Прімова:

ла и нагорода нагому и голодному брату ѣсти, пити, и гр...
ти ся росказовати, потребъ къ тому приналежачи не додаши;
На которую письма божественного перестерогу Вм нашим Матиным
Панове добре помнячи, а правдивое правдивого Бга познане, ...
статечную а неконтпановую к нему и до него вѣру ѿ свѧтобливых
продковъ своих за найдорожший клейнотъ зоставленую, за
кгрунтъ и фундаментъ моцный и непорушоный заложивши,
не толко ними, але и ктиторами оказати ся усилуете:
але при иныхъ побожныхъ и знаменитыхъ справахъ и поступ...
кахъ своихъ, которыми неждалый, в вѣчистой хвалы и па...
мяти, в ктитцѣ есть увитый, а той цнотѣ, которая иншим
цнотам королевою называна бываетъ, тоестъ милостыни, яко
малжонкѣ, особливе ся кохаете. А тая иж естъ двоякая,
тоестъ, одна телесная, а другая духовная: телесная, теле...
сным и поверховным (в которых ся натура и дочасный
животъ нашъ обыйти не может) потребам служитъ; духов...
ная зась до духовных (которых душа и преестественный,
яко вышнатуралный, внутреннего нашего члвка, живот по...
требуетъ) речий достарченя стягаетъ ся. З тыхъ одна дру...
гую, тоестъ, первую вторая, такъ далеце яко земля небо
выкразенностю своею переходитъ. Оттуда одна, кгды з того, з кото...
рого потребка пропала, тоестъ, щирой и правдивой до Бга любви
выплывает, и до того, до которого приналежитъ, кгрсу и ко...
нцу, тоестъ, до розширеня и помноженя чти и хвалы пртого и ве...
ликочестного имени его керованы бываетъ, великой а праве не...
вымовной чти и ваги доступуе. На тых обудвухъ малжон...
ском чиню Вм нашим М. Пану и Пани вы намнѣй не схо...
дитъ. Кгдыжъ и тою першою малжонкою слугъ Бжих (хотя
малогодных) и шафаршов таемницъ его, доброволне в зако...
ном станѣ убозство (для снаднейшого Пана и творца свое...
го, колене ожебрачившого, стопам последованя, и способнейшого
ке славѣ, служеня ему) обираючих, ласкаве и щодробливе опатру...
ете: и през тое опатроване потребами телесными, ку захованю
дочасного живота, людей духовному пожитку людскому услу...
гуючих, и о доступе вѣчного добра стараю ся, и иных ку
тому всбужаючих, духовную многим малжонку даете. Которая
жебы аникѣтца, анѣ часу тѣсностю стиснена не была, зна...
менитого кошту и накладу ... нежаловали, абы ...
ный, а немалъ ... соборной, тоестъ, повшехной Церкви

Ко...

Уривок «Передмови» Мелетія Смотрицького, уміщеної в «Учительному Євангелії». Єв'є, 1619 р.

Титульна сторінка проповіді Мелетія Смотрицького на похороні Леонтія Карповича. Вільно, 1620 р.

Церковнослов'янська мова зайняла місце латинської як «мова», говорити якою нікому не заборонено.

5. Погляди М. Смотрицького на відносний авторитет даної мови сформували його підхід і до проблеми норми слов'янської і руської мов. У своїх програмних твердженнях він використовував грецькі джерела, але саме латинська гуманістична граматика забезпечила його більшістю інформації про структуру граматики, враховуючи інформацію про деякі елінізми, які знаходимо в його дискусії [49]. Наслідування грецької і латинської граматик відіграло вирішальну роль у його зусиллях забезпечити церковнослов'янську мову сталими нормами. У праці М. Смотрицького дуже багато посилань на класичні граматики, хоч у розділах «Про орфографію» та «Про етимологію» основну увагу він приділив простому вивіренню міри, до якої грецька, латинська і часом гебрейська орфографія і морфологія зберігається у словах, запозичених із тих мов церковнословянською [50]. Тут класична граматика справила на М. Смотрицького більш загальний вплив, який виявився в його ідеї, що прислівники на-*но* мали вживатися як слов'янські еквіваленти грецьких віддієслівних прикметників на -εον і латинських герундіїв на -dum, що виражають необхідність, наприклад, λεκτεον, legendum, *чѣтательно* (арк. 138—139).

Грецька граматика і грецький текст Біблії мали більший вплив на формування М. Смотрицьким основних правил слов'янського синтаксису. Багато детальних зіставлень грецького і латинського синтаксису зі слов'янським свідчить про прагнення М. Смотрицького зрівняти слов'янську мову з класичними мовами в багатстві виразових засобів [51]. Той факт, що він у своєму дослідженні про синтаксис не просто цитував «Острозьку Біблію», а й подавав варіант тексту, який ближче відтворював грецьке джерело, свідчить про великий вплив грецьких традицій на його граматичне мислення.[52]

Використання М. Смотрицьким грецьких і латинських моделей найбільш очевидне, безперечно, у висвітленні ним питання церковнослов'янської просодії. Його справді довго звинувачували в рабському підпорядкуванні слов'янської просодичної системи системі суттєво чужій. Дивлячись на справу з дещо іншого боку, можемо сказати, що повага М. Смотрицького до «гідності» греки і латини та їх літературних традицій знайшли своє відображення у формуванні його поглядів на слов'янську просодію. Те велике значення, яке М. Смотрицький приписував класичним зразкам, засвідчується захистом слов'янської просодії (подано як передмову до кінцевого розділу його граматики). М. Смотрицький вважав, що слов'янською мовою можна писати поезії, аргументуючи це тим фактом, що Овідій, перебуваючи під час заслання між сарматами, досконало вивчив їх слов'янський діалект і написав тією мовою свої вірші [53].

Мало що можна сказати про погляди М. Смотрицького на норму руської мови, оскільки детальна інформація щодо цього обмежена декількома

[49] Див.: Kociuba Ostap. The Grammatical Sources of Meletij Smotryc'kyj's Church Slavonic Grammar of 1619. Ph. D. diss.— Columbia University, 1975.— P. 16.

[50] Див.: Смотрицький М. Грамматіки...— С. 5, 7, 9, 24, 25, 29, 35, 47, 50—53, 57—60, 62, 63, 66, 67.

[51] Там же.— С. 192, 194, 197, 200, 202, 216—219, 222, 225, 227, 228, 231, 232, 237, 238.

[52] Див.: Frick Dawid A. Meletius Smotricky's Critical Use of Biblical Citations та Meletius Smotricky and the Ruthenian Question.— P. 117—137.

[53] Смотрицький М. Грамматіки...— С. 234.

коментарями у граматиці. Однак дещо все-таки можна визначити з практики. Наприклад, можна визначити, до якої міри церковнослов'янська норма служила класичним зразком для руської [54]. Тут я звернув увагу на орфографічну рису, спільну для використання М. Смотрицьким церковнослов'янської і руської мов. У граматиці для розрізнення двозначних форм однини і множини М. Смотрицький постійно використовував antistoecha. Роберт Матіссен схарактеризував antistoecha як «набір омофонних звукопередач, використання яких регулюється. Наприклад, *мырьно* (від миро) і *мирьно* (від мир); εзыкъ (гр. ετηνos) і ѥзыкъ (гр. glossa); *облакъ* (*о* в однині) і *ωблацѣ* (ω у множині)...»[55]

Р. Матіссен зазначає, що antistoecha є поняттям грецького походження. До церковнослов'янської мови воно вперше було пристосоване в XIV ст. і відтоді стало характерною рисою більшості пізніших форм мови, враховуючи давні орфографії російської і болгарської мов.

М. Смотрицький використовував дві групи antistoecha: є/ε (-е/ē) і о/ω (о/ō). Наприклад, ми зустрічаємо форми *пророкъ* (називний відмінок однини) і *пророкъ* (родовий відмінок множини); *пророкомъ* (орудний відмінок однини) і *пророкωмъ* (давальний відмінок множини); *орεстъ* (називний відмінок однини) і *ωрεстъ* (родовий відмінок множини). *сєрдцємъ* (орудний відмінок однини) і *сєрдцεмъ* (давальний відмінок множини). ω вживається як показник множини в орфографії М. Смотрицького навіть там, де змішання форм неможливе. Таким чином, з'являються такі пари форм, як *воεвода* (називний відмінок однини) і *воεвωдъ* (давальний відмінок множини); *домъ* (називний відмінок однини) і *домωвъ* чи *дωмъ* (давальний відмінок множини).

Обидва antistoecha знаходимо також і в руських текстах М. Смотрицького. Завдяки узагальненню закінчень іменників чоловічого роду родового відмінка множини *-ωв* і закінчень давального відмінка множини *-ам* кількість сумнівних відмінків у руській мові значно зменшилася. Орудний відмінок однини і давальний відмінок множини іменників чоловічого роду та називний відмінок іменників середнього роду м'якої основи утворюють, здавалося б, єдино можливі двозначні форми. На с. IV руської передмови до Граматики знаходимо орудний відмінок однини *старанє*мъ і давальний відмінок множини *оучитεлε*мъ. У недвозначних відмінках М. Смотрицький для означення множини все ще використовував «велику» літеру. Наприклад, на с. II цієї ж передмови знаходимо і називний відмінок однини *слово*, і родовий відмінок множини *слωвъ* або на с. IV родовий відмінок однини *школы* і на III родовий відмінок множини *шкωлъ*. Детальніше вивчення могло б встановити, чи і до якої міри Граматика М. Смотрицького і вживання церковнослов'янської мови (особливо розділ, присвячений орфографії) відігравали нормативну роль у використанні М. Смотрицьким та іншими руської мови.

Інші розділи Граматики не були задумані для руської мови. Наприклад,

---

[54] Див.: Толстой Н. И. Взаимоотношение... — С. 262—263.

[55] Стосовно використання Antistoecha до М. Смотрицького див.: Mathiesen Robert C. The inflectional Morphology... P. 35—36; Goldblatt Harwey. The Constantine Kostenečki's: Сказаніε изъіавлεнно о пѣсмεнεхъ // Picchio R., Goldblatt H. Aspects...— Vol. 1.— P. 75—77.

принципи версифікації, що їх знаходимо у Граматиці, і які основані на класичній системі довготи голосних, явно стосувалися тільки церковнослов'янської мови. Це припущення я обгрунтовую тим фактом, що власні спроби М. Смотрицького писати вірші руською мовою наслідували, поширену в той час, польську силабічну модель.[56]

Правдоподібно руська проста мова в розумінні М. Смотрицького позначена різною мірою відбитком з інших чотирьох мов, обговорюваних як частина руського мовного питання. Вплив грецької мови очевидний головно у спробах перекласти руською мовою біблійні тексти. Відбиток слов'янської, можливо, найяскравіше виявляється у руській орфографії. Більше того, М. Смотрицький зауважував, що деякі орфографічні особливості, невластиві слов'янській мові, «ввійшли у руські вирази з польської і латинської мов»[57].

Здається, що М. Смотрицький і подібні до нього вважали руську мову змішаною, приналежною до тієї ж загальної системи лінгвістичних умовностей, що й церковнослов'янська. Таким чином, для того, щоб поповнити обмежені виразові можливості руської мови, можна було додавати різні дози слов'янської мови. Чітке підтвердження такої практики знаходимо в передмові до «Дзеркала богослов'я» (Київ, 1618) Кирила Транквіліона-Ставровецького. Автор зазначає, що в даній праці використовується проста і слов'янська мова, а не виключно проста мова. «Слов'янська представлена для того, щоб цитувати Святе Письмо і передавати теологічні тонкощі»[58].

У праці М. Смотрицького я не знайшов висвітлення цієї проблеми, але з практики бачимо, що для досягнення стилістичного ефекту він поєднував різну кількість слов'янських і руських фрагментів. Порівняймо, наприклад, «Учительне Євангеліє» (Ев'є, 1616) і «Казання» (Вільнюс, 1620) на смерть Леонтія Карповича. У першому творі, призначеному для навчання «простих і неосвічених людей», усі біблійні цитати подані в руському перекладі, а в «Казаннях» — творі призначеному, здається, для більш витонченої аудиторії, Біблія цитується по-слов'янськи і цим надає надгробній промові більшого стилістичного розмаїття[59].

Дане дослідження пов'язане з різними теоріями і поглядами на мову і культуру. Наприкінці XVI — початку XVII ст. в руських землях конкурувало п'ять мов з різними рівнями «гідності». Руське мовне питання могло б бути розв'язане через запровадження латинської мови, вживаної на всій території Речі Посполитої поряд з місцевою простою мовою. Правдоподібно, саме такому вирішенню питання надавав перевагу П. Скарга. Інше

---

[56] Наприклад, вірш, що передує передмові до « Ѥѵгліє ȣчитєлноє», присвяченій сім'ям Огінського і Воловича, складається з чотирнадцяти рядків, по тринадцять складів у кожному, в римованих куплетах, з цезурою після сьомого складу:

> Двоıакії, подъ гєлмомъ єднаким, клєйнωты
> Знамєнитий, ıаснє, выражаютъ цнωты
> Двохъ прєзацнихъ фамѣлїй, в одинъ домъ злȣчоныхъ,
> В славє, ажъ подъ самоє нєбо, вывышоныхъ.

[57] Смотрицький М. Грамматіки...— С. 7.

[58] Див.: Толстой Н. И. Взаимопонимание...— С. 253; Struminsky Bohdan. The Language Question in the Ukrainian Lands...— P. 30—31.

[59] Див.: Frick David A. Kazanie Melecjusza Smotryckiego z lat 1620/21: Wersje ruska i polska // Studia z filologii polskiej i słowiańskiej.— 23(1985).— S. 153—161.

розв'язання цієї проблеми обмежило б, можливо, ужиток православними слов'янської і руської мов. Воно відповідало, здається, підходові І. Вишенського. М. Смотрицький і багато його сучасників прагнули встановити «гідність», кодифікувати норму церковнослов'янської мови, мови православної культури і запровадити часткове використання простої руської місцевої мови. Вони не заперечували також значення латинської і польської мов для православних русинів. Теоретично М. Смотрицький та інші вбачали функціональну еквівалентність між латинською й церковнослов'янською з одного боку і між польською та руською — з іншого. І латинська, і церковнослов'янська мови як наднаціональні мови церкви і культури могли деяким чином служити «класичними» зразками для польської і руської простих мов. Можливо, що М. Смотрицький, обговорюючи питання зв'язку між слов'янською і руською мовами, користувався також термінами польських мовних дебатів XVI ст.

Певні аспекти цих теоретичних декларацій на практиці мали, здається, меншу вагу. Наприклад, М. Смотрицький приписував найвищий авторитет грецькій мові, тобто найменш відомій із п'яти обговорюваних мов і найрідше використовуваній руськими вченими. Далі, хоч він і намагався створити правила, які б дали змогу використовувати церковнослов'янську мову поряд із латиною як мову для величних літературних намірів, на практиці слов'янську мову вживали майже лише для літургічних цілей. І нарешті, багато тверджень М. Смотрицького щодо руської мови писалося у формі desiderata, що закликали до публікації певних типів книг: Катехизмів, Житій святих, тлумачень Євангелія.

Здається, що одним із результатів мовних дискусій періоду контрреформації стала взаємна згода, що нова руська культура повинна бути симбіозом православних традицій і латинської учености. Багато аспектів дебатів 1610—1620 рр. було запроваджено в практику новою генерацією. Так, у навчальних планах Києво-Могилянської академії і в деяких книгах, опублікованих у Києві в 1630-х—1640-х рр., можемо впізнати основні принципи культурної програми М. Смотрицького для руської нації.

Питання руської мови мало не тільки місцеве значення. М. Смотрицький передбачав провідну роль руської нації у культурному й духовному відродженні інших православних слов'янських народів. Хоч руська культура, принципи якої старанно розроблялися в дебатах початку XVII ст. і не розвинулася так, як могли б передбачати і бажати учасники дискусій, цілком імовірно, що певні аспекти руських дебатів стали зразками для інших націй.

Деякі дослідження документально підтвердили, що руські вчені та руські книги, зокрема церковнословянська Граматика М. Смотрицького, мали величезний вплив головно на румунів і слов'ян грецького обряду, враховуючи уніатів, хорватських глаголичників (glagoljasi) і всіх православних слов'ян [60]. Можливо, майбутні дослідження зможуть визначити, до якої міри

---

[60] Про ширше використання граматики Смотрицького див.: Засадкевич И. Мелетий Смотрицкий как филолог.— Одесса, 1883; Мелетій Смотрицький. Грамматіки... / Вид. Олексою Горбачем.— Франкфурт на Майні, 1974; Німчук В. В. Граматика М. Смотрицького...— С. 90—111.

руська модель зв'язку між церковнослов'янською і простою мовами мала вплив на утворення таких мішаних норм, як слов'яно-сербська і слов'яно-болгарська [61]:

З англійської мови переклала Олександра САВКО

David A. FRICK

MELETIY SMOTRYTS'KYI AND THE "RUTHENIAN" LANGUAGE QUESTION

Smotryts'kyi's position, in the debates which were carried on among the Orthodox and Catholic intellectuals of the Counter Reformation period around the role of borrowed languages and that of the native one, is outlined, and his views on the problems of the functioning of Greek, Latin, Church Slavic and „Ruthenian" are analysed. The latter two languages he regards as being „the spiritual wealth" of the Ruthenian nation. This is proved by his original works and those he translated and by his pedagogic and publishing activity. Also Smotryts'kyi pays particular attention to the „norms of the Ruthenian language" and its connection with other Slav and non-Slav languages, and analyses the particular features of its orthography and grammar attempting always to stress the necessity of the scholarly consolidation of „Ruthenian" for a full-blooded cultural development of the nation.

---

[61] Про дискусію на тему використання простої мови серед південних слов'ян у XVII і XVIII ст. див.: I o v i n e M i c a e l a S. The „Illyrian Language" and the Language Question among the Southern Slavs in the Seventeenth and Eighteenth Centuries// P i c c h i o R., G o l d b l a t t H. Aspects...— Vol. 1.— P. 101—156; Т о л с т о й Н. И. Литературный язык у сербов в XVIII веке // Славянское и балканское языкознание.— М., 1979.— С. 154—197; Г у д к о в В. П. Борьба концепции «славенского» и «простого» языка в истории литературного языка у сербов // Т а м же.— С. 198—211; C o s t a n t i n i L i o n e l l o. Note sulla questione della lingua presso i Serbi tra il XVIII e il XIX secolo // Studi sulla questione della lingua presso gli Slavi.— P. 163—224; e j u s d. Slavo ecclesiastico e volgare nella Grammatika Italianskaja di Vikentije Ljuština.— Florencia, 1976; P i c c h i o R i c c a r d o. La slavo-bulgaro di Paisij //Ricerche Slavistiche.— 14(1966).— P. 77—112; D e l l' A g a t a G i u s e p p e. The Bulgarian Language Question from the Sixteenth to the Nineteenth Century // P i c c h i o R., G o l d b l a t t H. Aspects...—Vol. 1.— P. 157—188.

Надія ДОЛУД-ЛЕВЧУК-КИРИЧУК

ОЛЕКСАНДР ПОТЕБНЯ — ПОПЕРЕДНИК ЛІНГВІСТИЧНОЇ ДУМКИ XX СТОЛІТТЯ

Теорія граматики О. Потебні та його філософія мови, безперечно, значно випередили лінгвістичну думку двадцятого століття. Найголовніші лінгвістичні концепції О. Потебні становлять важливий теоретичний корпус не тільки як тема в історії філологічної думки чи інтелектуальної історії, а й як поважна життєздатна можливість для розвитку сучасної мовознавчої теорії, особливо когнітивної лінгвістики. Існуючі описи чи нариси теорії О. Потебні надто обмежені, вони звичайно охоплюють часткові питання, основані переважно на недостатньому розумінні теоретичного мовознавства та на різноманітних посередніх інтерпретаціях. Парадоксально: давно говориться в українських і радянських працях про О. Потебню, про так зване «потебнезнавство», однак так мало сказано навіть про основні думки вченого.

Картина стає зовсім інша, коли глибше знайомимося з найголовнішими теоріями минулого століття, які формували лінгвістичну думку та впливали на розвиток лінгвістичної науки й тих дисциплін, що розвиваються під впливом лінгвістики. Наприклад, Роман Якобсон іноді цитував О. Потебню, не завжди позитивно оцінюючи його. Докладніший аналіз його праць дає нам право стверджувати, що приблизно 70 відсотків Якобсона-мовознавця — це О. Потебня. Не знаю, чому Р. Якобсон не визнав повного впливу О. Потебні на свої праці. Ставимо питання, по-перше, які думки О. Потебні були використані, а по-друге, як вони впливали на різних учених. Розглядаючи основні концепції мовознавства XX-го століття, ми виявили ще один несподіваний факт: існує значна подібність між основними концепціями в теорії граматики О. Потебні та теорії чи теорій Н. Чомського*. Розглянемо, хоч і стисло, декілька концепцій, що існують і в О. Потебні, й у Н. Чомського, власне ті, які вважаємо важливими саме через їх роль у розвитку сучасної лінгвістики.

Звертаємо увагу передусім на те, що відомо у наукових колах, про Потебневу теорію, наскільки вона переконливіша, ніж В. Гумбольдта. Водночас майже ніхто не сказав, чому й чим теорію О. Потебні потрібно відносити до теорій вищої якості. Передовсім — і це дуже важливо відзначити —

---

* Прізвище у звучанні Чомський (анг. Chomsky, Chomskiy) подається на пропозицію автора статті, у східнослов'янській лінгвістичній літературі цей дослідник відомий як Хомський.— Ред.

О. Потебня був глибоким критиком В. Гумбольдта, розцінював його творчість як межу між давньою та модерною лінгвістикою. Тільки у другій половині нашого століття так оцінили В. Гумбольдта. Існує загальноприйнята думка, що наслідки мовознавства були б набагато корисніші, якби мовознавство розвивалося не від В. Гумбольдта. Уточнюємо цю думку: мовознавство розвинулося б набагато більше і якісніше, якщо б грунтувалося на теоретичних засадах О. Потебні. Маю на увазі його глибоку наукову передбачливість, свіжість думок, які випереджують навіть думки кінця нашого століття. На жаль, так не сталося. Своєю чергою Н. Чомський визнає вплив В. Гумбольдта на свої думки.

Н. Чомський каже, що його поняття поверхневої структури та глибокої структури дуже близькі до понять зовнішньої та внутрішньої форми В. Гумбольдта. Проаналізувавши погляди В. Гумбольдта, знаходимо в них мало такого, що дало б змогу перевірити це твердження. Наприклад, поняття внутрішньої форми (innere Sprachform) В. Гумбольдта містить у собі думку, що зміст структури кожної мови відображає особистий світогляд того, хто говорить і також впливає на цей світогляд. В. Гумбольдт твердив, що різниця між мовами є не тільки різницею між фонологією або формальною структурою: властиво мови відрізняються у своїх внутрішніх формах. І в цьому Н. Чомський і О. Потебня подібні між собою. У Н. Чомського глибока структура, а пізніше — і мова, інтерналізована мова, трактовані протилежно, як відображення універсальної граматики, котра, між іншим, не визнає ніяких різниць, а твердить, що внутрішня форма, структура чи мова — єдині. Це тільки один приклад того, про що говорить Н. Чомський без будь-якої підстави. Мушу додати: це не єдиний випадок, коли Н. Чомський подає неправильні факти, що засвідчує й Г. Аарслефф[1] своїми дослідами Н. Чомського в Cartesian Linguistics (картезіанська лінгвістика).

Наукова методологія О. Потебні, що грунтується на математичних принципах і на методах таких наук, як фізика, спрямовувала його до з'ясування усіх лінгвістичних явищ математичним способом. Отже, О. Потебня не тільки описує, а й — і це найголовніше — пояснює. У нього лінгвістика є пояснюючою наукою. Визнання такої ролі науки знаходимо у другій половині нашого століття у працях Н. Чомського.

Внутрішня форма мови, яка відображає компетенцію чи обдарованість (дар мови), є головним предметом теорії О. Потебні, а пізніше Н. Чомського. Мабуть, ніхто не спостеріг того, що О. Потебня говорить весь час про слово, однак слово в його концепції ототожнюється з мовою. Логічно це не є несподіваним, особливо в контексті нашої традиції, що йде від Середньовіччя до наук Києво-Могилянської Академії. Це можна простежити не тільки в праці О. Потебні «Мысль и язык», а й у багатьох інших, де він прямо чи метафорично говорить про зовнішню, чи поверхневу, та про внутрішню форми. Зовнішня та внутрішня форми і зміст творять єдність мови. О. Потебня метафорично пояснює різницю між зовнішньою і внутрішньою формами:

«Дещо складніше не змішувати внутрішньої форми із зовнішньою, якщо збагнемо, що остання у статуї — це не грубий блок мармуру, а мармур, певним способом обтесаний, у картині — не полотно і фарби, а якась

[1] A a r s l e f f H. From Locke to Saussure: Essays on the Study of Language and intellectual History.— London: Athlone, 1982.— P. 101—119.

кольорова поверхня, отже, сама картина. Тут виручає нас порівняння зі словом. Зовнішня форма слова теж не є звук, як матеріал, але звук, уже сформований думкою....»[2].

О. Потебню цікавить функціонування мови внутрішньої, чи дару мови. Отже, у своїй теорії граматики (хоч він тоді не вживав цього терміну) О. Потебня описує та пояснює, як цей постійний процес творення мови з допомогою мислення чи розумування існує у людей та як цей процес відбивається на зовнішній формі мови. На початку другого тому «Из записок по русской грамматике» він твердить:

«Те, що раніше створене в мові, двояко служить як основа новому: частково воно перебудовується заново при інших умовах і вже на інших началах; частково змінює свій вигляд і значення в цілому тільки через наявність нового. Відповідно до цього поверхня мови завжди в більшій або меншій мірі ряснів зразками різного роду нашарувань, що залишилися зверху. Визначаючи цю різномаїтість поверхні мови, наприклад, звороти «N був купець» і «N був купцем» у сучасній мові стоять як рівнорядні, хоч вони неодночасні за походженням і неоднорідні, сконструйовані за різними планами; намагаючись хоч приблизно визначити пропорції, в яких на оберненій до нас поверхні мови змішані явища різного характеру, приходимо до розуміння того, що необхідно з'ясувати їх характер, поставивши їх у ряди інших, з ними однорідних»[3].

Метафори статуї й картини є прямою ілюстрацією, а вислів «різноманітна поверховість», чи структура, стосується декількох складних моментів поняття поверхневої структури, яку О. Потебня постулював. Наприклад, він показує, що зовнішня частина мови, котра відображає різноманітні явища внутрішньої форми, виявляє спостерігачеві-лінгвістові знаки функціонування цієї системи.

Крім того, мусимо відзначити, що ця частина його граматики — про складні речення та їх заміни (чи комутації) — прямо пов'язана з математичною концепцією комутації. Можемо твердити, що комутативний оператор є той, який творить чи дає однаковий результат незалежно від порядку аргументів. Не входячи в детальне математичне пояснення, хочу тільки сказати, що це пов'язане з ліченням, функціями та обчисленням векторів. Таким чином, можна дійти до проекції одного плану на інший, тобто з внутрішнього плану на зовнішній у мові. Це не єдиний приклад глибокого математичного мислення О. Потебні. Ми не маємо можливості докладно зупинитися на всіх математичних концепціях, котрими користувався О. Потебня. Насамперед хочу підкреслити, що О. Потебня 1862 р. постулював основну думку теорії гнізд (set theory) в праці «Мысль и язык», у роках 1874—1897 ця теорія була формалізована Кантором, а згодом розвинута Расселлом і Зермелом. Треба також хоч коротко згадати концепцію варіантності — сталу величину, або константу, та змінну величину, або варіант, котру вперше в цьому столітті використав Р. Якобсон, а пізніше — уже багато мовознавців, у тому числі й Н. Чомський. Н. Чомський називає свою першу теорію «трансформаційно-генеративною» і вважає, що думки — заміна (комутації) та трансформації є взаємопов'язані. Син-

[2] Потебня А. А. Теоретическая поэтика.— М.: Высшая шк., 1990.— С. 23.
[3] Потебня А. А. Из записок по русской грамматике.— 2-е изд.— X., 1888.— Т. I—II.— С. 125.

таксична структура речення чи вислову творить інший рівень репрезентації внутрішньої форми на поверхневій структурі чи зовнішній формі. Спосіб комбінації слів у висловах і реченнях також є формою для О. Потебні. О. Потебня не постулює логічної форми речення, як робила і робить це дотепер логічна чи універсальна граматика. Нижче подане Потебневе твердження яскраво це засвідчує:

«Граматично речення не завжди ототожнюється та не завжди паралельне з логічним реченням»[4]. О. Потебня також твердить, що хоч терміни, котрі вживаються для двох членів логічного речення й граматичного речення однакові, вони розрізняються у логіці і в граматиці. Висновок із цього для О. Потебні такий: «логічна й граматична правильність цілком відмінні». Він ілюструє це двома реченнями:

Деякі корені ростуть вгору (чи горизонтально).
Корені мають листопадні бруньки.

З сучасного погляду, крім дискусій про граматичну правильність, які займають центральне місце у трансформаційній і генеративній граматиці, аномалії у таких реченнях показують семантичні властивості, тому що вони або суперечливі, або істинні (чи правдиві), коли беремо до уваги, що означають частини цих речень Н. Чомський ще на початку 60-х років дав своє речення, щоб ілюструвати цю думку:

Безбарвні зелені думки несамовито сплять.

Гадаю, що зайвим є говорити про «оригінальність» думок Н. Чомського.

Ще одне метафоричне чи алегоричне пояснення взаємодії зовнішньої й внутрішньої мови знаходимо в записах лекцій О. Потебні, які зробив Б. Лезин[5], де відзначив, що О. Потебня порівнював «покриття чи шкіру тварини» з «тілом, формою», а «покрите» — з «душею», «змістом». О. Потебня також пояснював, що коли тварина має шерсть або пір'я, то можемо вважати, що такі тварини внутрішньо різні. Це перероблене поняття В. Гумбольдта, як було сказано раніше. Хоч О. Потебня виходить із того, що деякі риси є спільні для індоєвропейських мов, він аксіоматично не приймає універсальних граматик. Уважає, що дар мови, внутрішня форма пов'язана з особистим світоглядом індивіда, а цей індивід живе в якійсь цілості, яка завжди має особливі соціокультурні й психологічні риси і разом із культурою має свою власну історію. Іншими словами, людина завжди живе в якімсь суспільстві і під його впливом. З цього логічний висновок: існує глибока взаємодія між мовою і суспільством. При цьому не можемо ігнорувати того, що мова є у постійній взаємодії з думкою та пізнанням — cognitio. Пізнання мови індивіда є також важливим для мовознавця, бо мова як соціальне явище може бути пояснена тільки характеристиками, які властиві для окремих індивідів. О. Потебня це постулює при кінці свого критичного аналізу антиномій[6] (за сьогоднішньою термінологією — парадоксів чи проблем В. Гумбольдта). Це єдиний доступ до внутрішньої мови чи дару мови, що ним може користуватися мовознавець. Лінгвістика Н. Чомського також керується цією засадою. Програма Н. Чомського,

---

[4] Потебня А. А. Из записок по русской грамматике.— С. 68.

[5] Лезин Б. А. Психология поэтического и прозаического мышления: Статья составлена по студенческим записям лекции А. А. Потебни // Вопросы теории и психологического творчества.— Х., 1910.— Вып. 2.— С. 101.

[6] Потебня А. А. Мысль и язык.— Х., 1913.—С. 39.

як і праця О. Потебні, відображає філософську тезу, яку називають методологічним індивідуалізмом[7].

Для О. Потебні мова перебуває у постійній взаємодії з думкою і пізнанням (cognitio). А «внутрішня форма слова є відношенням думки до свідомості (чи пізнання)». Тому що О. Потебня постійно посилається на аперцепцію, тобто самосвідомість чи внутрішню свідомість, свідомість можна інтерпретувати як цілеспрямоване пізнання самого себе. Мова є сукупністю зовнішньої форми та внутрішньої форми, постає як ціле, а внутрішня форма передусім є засобом розуміння того, що «хтось» говорить, засобом аперцептувати зміст чиєїсь думки. О. Потебня пояснює, що цей акт розуміння можливий завдяки посередництву внутрішньої форми. Графічно це можна ілюструвати двома трикутниками В, А, С і Д, А, Е, котрі мають спільний верх (кут), створений перетином В, Е і С, Д, які неодмінно однакові, а все решта може бути безконечно різне[8]. Опис процесу розуміння є насамперед тим, що в картезіанській традиції трактоване як когнітивний процес. Когнітивні процеси в Декарта означали розумові процеси, пов'язані з розумінням, формулюванням вірувань, а також зі здобутком знання, і цим самим вони відмінні від вольових процесів (бажання, хотіння, прагнення). О. Потебня розвиває свою концепцію розуміння у рамках картезіанського поняття та своєї теорії граматики, а це дає величезні можливості інтерпретувати О. Потебню у розтині сучасного теоретичного й когнітивного мовознавства, а також у контексті сучасної філософії мови. Розуміння також є одним із найголовніших понять, що його когнітивні науки досліджують саме для конструювання штучних розумів.

Внутрішня форма дає можливість взаєморозуміння між людьми, бо вона є «центром образу, одним з його знаків, який перевищує решту знаків», вона є «образ образу, тобто репрезентація»[9]. Це визначення в абстрактних рамках перцепції та знання світу є спрямоване в О. Потебні на пояснення розумових операцій, які виникають внаслідок взаємодії між думкою, мовою та пізнанням. Перцепція відіграє суттєву роль у процесі пізнання. О. Потебня глибоко пояснював це, і чимало його положень творить теоретичний корпус у різних сучасних науках. Питання репрезентації завжди важливе тому, що в науках ми мусимо репрезентувати наше знання, а це можливе тільки за допомогою мови. Тому дослідження його таке важливе для усіх наук, а особливо для когнітивних. Одна з книжок Н. Чомського має назву «Правила і репрезентації». Узагалі проблема репрезентації є основною частиною його теорій.

Коли О. Потебня каже, що внутрішня форма — це репрезентація, бо є образом образу, то слово «образ» треба розуміти двояко. Передусім це образ, ікона, зображення, а в абстрактному значенні — це репрезентація чогось реального у світі чи у Всесвіті або чогось у нашому мисленні, уявному світі. До речі, наша мова визначає різницю між конкретним та абстрактним значенням у слові «образ» у родовому відмінку («образа» і «образу»). Слово «образ» у О. Потебні треба розуміти як форму, бо це не тільки незаперечне та логічне в його теорії граматики, а також у його теорії літератури (саме так можна зрозуміти інтерпретацію російських формалістів). На превеликий жаль, у всіх працях про О. Потебню інтерпретація цього терміну дуже неповна.

[7] D'Agostino F. Chomsky's System of Ideas.— Oxford: Clarendon Press, 1986.— P. 11.
[8] Потебня А. А. Мысль и язык.— С. 109.
[9] Там же.— С. 116—117; его же. Из записок по русской грамматике.— С. 38.

Ще одного визначення внутрішньої форми в О. Потебні ніколи не розуміли правильно, хоч саме це визначення має у собі прекрасний потенціал, особливо для семантики. Йдеться про те, що можна інтерпретувати як граматичну, так і семантичну сферу внутрішньої форми з сучасного погляду референції й теорії сенсу (точного значення). Коли аналізувати суто семантичний обсяг внутрішньої форми, то можна аргументувати, що О. Потебня говорить про один зі знаків у слові (—мові), який виникає у процесі розуміння тими, хто говорить чи бере участь у спілкуванні. Це є підстава репрезентації референції і сенсу якогось попереднього знака, що своєю чергою зорієнтований на ще інший попередній знак. Семантично (що включає екстралінгвістичну площину) це є рід референції сенсу. Треба завжди мати на увазі факт, що О. Потебня працював у контексті дев'ятнадцятого століття, коли теорія метамови ще не була розвинена так, як сьогодні. Термін «семантика» почали вживати три чи чотири роки перед XX ст., а студії над семантикою були підпорядковані тому, що в той час називали етимологією. Ясно, що в О. Потебні дуже складна стосовно семантики думка, а його етимологічна практика стоїть далеко від того, що робилося минулого століття, особливо в Європі. О. Потебня твердить, що доказом присутності внутрішньої форми у словах, що створені не так давно, є сліди етимологічного значення, бо в більшості випадків це значення зовсім втрачене. Внутрішня форма дає більше значення єдності образу, бо вона є образ образу, тобто репрезентація. Це один із процесів, завдяки яким наш розум і думка знають, що даний знак чи форма прив'язуються до іншого, але не обов'язково лінійного в часі.

З лінгвістичного погляду граматичну форму можна інтерпретувати як граматичну референцію чи сенс. Одне з визначень граматичної форми в О. Потебні таке: граматична форма — це «елемент значення слова, однорідний з його субстанціальним значенням»[10]. Слово, наприклад, *верста* не тільки визначає міру довжини 500 сажнів, але також є іменником жіночого роду в називному відмінку однини. Яке-небудь слово містить вказівку чи референцію даного змісту в собі й одночасно містить референцію однієї чи більше граматичних категорій. Референція у такій категорії визначає постійну роль слова в мовленні та постійний зв'язок його з іншими словами[11]. О. Потебня пояснює, що субстанціальне значення та формальне значення творять один акт думки, тому слово виступає як ціле в акті пізнання. Часто граматична форма є формально не виявлена на зовнішній формі, хоч існує у внутрішній формі. Цю думку використано в теорії керування і зв'язку (Government and Bindig — GB) Н. Чомського[12]; і це виявляється у його теорії слідів (trace theory) та в теорії відмін.

Постуляція субстанціального чи суттєвого змісту глибоко пов'язана з аксіоматичним припущенням О. Потебні про те, що мова взаємодіє з думкою, а особливо — з пізнанням. Можна твердити, що суть концепції О. Потебні походить, по-перше, від суті концепції Арістотеля та інтерпретацій його Середньовіччям; по-друге, з кантівської традиції. У XX ст. ця думка про зміст існує у декількох філософів. Це пов'язано з питанням реалізму й ідеалізму або твердженням про буття речей незалежно від пер-

---

[10] Потебня А. А. Из записок по русской грамматике.— С. 29.
[11] Там же.— С. 25.
[12] Chomsky N. Lectures on Government and Binding.— Dordrecht: Foris, 1981.

цепції. Чимало дослідників твердило та твердить, що О. Потебня був ідеалістом (наприклад, Р. Будагов)[13], а це концептуальна неточність. Коли б ці автори заглибилися у філософські основи вчення О. Потебні, то не вважали б так. О. Потебня захищає тезу, що знання для людини справді є знанням суті. У такому сенсі внутрішня форма мови являє суть реального світу чи наших інтелектуальних світів. У К. Поппера[14] наші інтелектуальні світи (наукові чи естетичні) називаються «третій світ». Таким чином, мова, що взаємодіє з пізнанням і думкою, об'єктивізує існуючу реальність.

З'ясування внутрішньої форми мови фактично творить більшу частину теоретичного корпусу праць О. Потебні з теорії граматики, і — треба сказати — вона й досі не перевершена навіть останніми метаморфозами теорії Н. Чомського. Варто тут згадати й такий факт: В. Адмоні[15] у праці, виданій у 1988 р., яка насправді є його працею 30-х років, твердить, що його концепція «батізматійської структури» основана на концепції внутрішньої форми О. Потебні. На жаль, І. Фізер[16], який перший представив О. Потебню у західних мовах, не зовсім переконливо ототожнює внутрішню форму з етимоном.

У Н. Чомського концепція глибокої структури та поверхневої структури впродовж останніх тридцяти років змінилася і більше не вживається, бо нібито створено нову концепцію. Глибока структура чи глибока граматика є абстрактною синтаксичною репрезентацією речення. Цей рівень репрезентації дає змогу розрізнити за зовнішніми ознаками двоякі речення. У трансформаційній генеративній граматиці глибока структура визначається як рівень репрезентації, що є аутпут (вихід) правил фразової структури й лексикону та ввід до трансформаційного компонента. Від 1981 р. на місце цієї концепції у Н. Чомського проходить структура-Д, яка є породжена (генерація) вставкою лексикальних елементів у породжених структурах згідно з характеристичною структурою. Ці структури є нанесені на карту (mapped) до структури-С правилом «рухай-α» (move-α), з залишком слідів, які є коіндексовані з їхніми попередніми членами; також могла появитися у компонентах **ФФ** — фонологічна форма, й **ЛФ** — логічна форма. Синтаксис породжує структури-С, які мають репрезентації **ФФ** і **ЛФ** через компоненти **ФФ** і **ЛФ**. В останній метаморфозі теорії Н. Чомського, що почалася від 1986 р., більше не говориться про глибоку та поверхневу структури; тепер він постулює мову-І чи інтерналізовану мову та мову-Е, екстерналізовану мову. Другу він відкидає як непотрібну, бо те, що цікавить мовознавця,— це мова-І.

Треба також сказати, що аж тепер, особливо від 1986 р., Н. Чомський почав говорити про взаємодію (інтерфейс) мови з думкою та пізнанням.

Основні концепції О. Потебні систематично повторюються у XX ст. Коли говорять про Н. Чомського як основоположника модерної лінгвістики, як оригінального мислителя, що розробив такі концепції, про які дуже

---

[13] Будагов Р. А. Портреты языковедов XIX—XX вв. Из истории лингвистических учений.— М.: Наука, 1988.

[14] Popper K. Objective Knowledge. An Evolutionary Approach.— Oxford: Clarendon Press, 1972.

[15] Адмони В. Г. Грамматический строй как система построения и общая теория грамматики.— Л.: Наука, 1988.

[16] Fizer J., Alexander A. Potebnja's Psycholinguistic Theory of Literature. A Metacritical inquiry.— Cambridge (Mass.): Harvard University Press, 1989.

стисло вже тут сказано, залишається тільки одне запитання: як можуть ті концепції вважатися концепціями тільки Н. Чомського?

Згадаємо дуже стисло ще декілька концепцій О. Потебні, які сьогодні широко вживаються у мовознавстві. У теорії О. Потебні знаходимо, наприклад, суто математичну концепцію генерації (породження). І якщо у праці «Мысль и слово» Потебня багато говорить про мову як творчий процес, то в роботі «Из записок по русской грамматике» вчений шукає доказу породження мови в мові дітей чи у формуванні мови дітей. Він пояснює, що практично повернутися до перших ступенів розвитку мови ми вже не можемо, але «спостерігаючи в дітей перші спроби свідомого мислення, ми тим самим стаємо свідками й зародження мови при самостійному творенні слів [...], а це дає можливість робити висновки про явища первісної мови народів»[17]. Одночасно треба відзначити, що однією з найбільших засад теорій Н. Чомського є наукове спостереження над мовою дітей, що трактується як ключ до генерацій і функціонування мови. Математична концепція генерації тісно пов'язана з концепцією функції, трансформації чи нанесення на карту („mapping"), з концепцією рядів (гнізд), та з концепцією уже згаданої комутації. Коли прикладаємо математичні концепції до пояснення генерації мовних структур, маємо систему, що досить складна, але з допомогою якої можна легко пояснити природу структур, законів чи правил та зв'язків. На початку Н. Чомський постулював трансформаційно-генеративну граматику, але тоді ще бракувало концептуальної організації, тому трансформації дано було забагато емфази, згодом це відкинуто, а залишилася тільки генерація. Чимало генеративних граматик виникло в 70-х роках. Тепер визначають генерацію у теорії як ряд правил, аутпут якого є особлива мова (чи ряд речень), що генерує мову. Генеративні граматики вживають формальний ряд (гніздо) чи ряд рядів (правил і принципів), щоб характеризувати речення та інші складові частини однієї мови. Також появилися генеративна фонетика й генеративна семантика. Мусимо також згадати так звану породжуючу теорію С. Шаумяна, у котрій можемо знайти генотипічну та математичну інтерпретацію теорії О. Потебні, дещо з В. Адмоні і дещо з теорії Н. Чомського та його послідовників.

Поняття «керування», яке не було новим для О. Потебні, та поняття «зв'язок» творять значну частину теорії О. Потебні. Обидва поняття стосуються системи відношень між складовими частинами мовної структури й системи. У праці Ю. Шевельова «The Syntax of Modern Literary Ukrainian» (1963), в якій частково використана теорія граматики О. Потебні, говориться про поняття керування, а про поняття зв'язки (перекладено англійською мовою, як «Link», а часто «connection") є мало метатеоретичного, але досить прикладів, що дають змогу зробити декілька висновків. Новий напрямок у теорії Н. Чомського появився зі статтею «Про зв'язку» (1980 р.), а згодом із працею «Лекції про керування і зв'язку» (1981). Це дістало назву теорії керування і зв'язки. Слово «зв'язка» передається словом «binding». У цій теорії появляється поняття ядерної граматики (core grammar). Тут також знаходимо перші згадки про когнітивні системи. Стверджується, що універсальна граматика має субсистеми, які можна вивчати з різних поглядів. Дві субсистеми, що їх Н. Чомський вибирає, це субсистема пра-

[17] Потебня А. А. Из записок по русской грамматике.— С. 11.

вил та субсистема принципів. Друга з них охоплює такі принципи, які Н. Чомський називає теоріями обмеження (bounding), керування, тети (тематична теорія), зв'язки, відмінка й контролю. Розмежування («разграничение» у О. Потебні), керування, зв'язка, відміна, тета (що подібне на узгодження) вживаються О. Потебнею в його теорії, хоч, правда, не в такій інтерпретації, як у Н. Чомського. А це ще раз підтверджує нашу думку про те, що основні концепції О. Потебні широко використані в сучасному мовознавстві.

Термін «акт мовлення» (speech act), що його історія мовознавства приписує англійському філософові Остінові (1911—1960), а також Джонові Сирлу, існує в О. Потебні від 1862 р. Ця концепція має капітальне значення для розвитку прагматики, аналізу дискурсу та когнітивних наук узагалі. У О. Потебні вона досить розвинена і, гадаю, не втратила наукової вартості й на сьогодні.

Філософія мови О. Потебні дуже цінна насамперед тим, що він аксіоматично пов'язав методологію філософії з мовою, і зробив це раніше від англійських філософів. Отже, основну тезу цього лінгвістичного напрямку в філософії треба шукати не в Англії, а в Україні; по-друге, найголовніші питання, котрі знаходимо в сучасній філософії мови, глибоко й всебічно розглядав якраз О. Потебня. Цього, вважаю, досить, щоб його філософія мови стала однією з найголовніших площин дослідження на міжнародному рівні.

Мушу признатися, що неприємно вражають ті безвідповідальні статті чи монографії про О. Потебню, автори яких не завжди можуть повністю осмислити думки вченого. Крім декількох критичних нарисів, які з'явилися у перші роки нашого століття, ціла низка праць про О. Потебню, на нашу думку, вимагає поглибленого наукового розуміння творчої спадщини вченого. Треба, щоб не одиниці опрацьовували теоретичну спадщину О. Потебні, а щоб велика компетентна група вчених (і не тільки українців!) по цілому світі досліджувала його теорію у світлі нових досягнень мовознавства. Знаю, що доля геніїв сумна, бо звичайно покоління генія не може навіть осягнути глибини його найзвичайніших думок. У цьому нема нічого несподіваного, бо генії мислять на багато років вперед. Але найганебніше є те, що народ забуває своїх геніїв, що національна наука того народу обминає їх. К. Чехович у 1931 р. цитує слова І. Айзенштока 1926 р., а ці слова приголомшують нас:

«Справді настав час прямо й одверто заявити, признатися перед собою самими, що О. Потебню у нас проспали, як проспали інших українських національних героїв. Тепер О. Потебня для нас є минуле, почесне, славне минуле... Та в цьому минулому є цінні й тривалі вартости для майбутнього й тому було би великим гріхом, якби українська наука ще дальше залишила твори О. Потебні в поросі забуття»[18]. Ми, на превеликий сором, не маємо навіть повного видання творів О. Потебні, не маємо його перекладів українською мовою та найголовнішими науковими мовами світу. Відомо, що українська мова була заборонена царськими указами минулого століття. Але важко зрозуміти, чому тепер, коли наша мова є нібито офіційною, надалі мусимо читати О. Потебню російською. Парадоксально й те, що серед нас навіть кожна дитина знає про велетня слова Т. Шевченка. А скільки

[18] Чехович К. Філософія мови в Олександра Потебні.— Х., 1931.— С. 39.

з нас знає про наукового генія слова О. Потебню? Апологетика нам не допоможе. Тільки позитивна акція потрібна, щоб виправити нашу історичну неосвіченість.

Nadiya DOLUD-LEVCHUK-KYRYCHUK

OLEKSANDR POTEBNIA AS A PRECURSOR OF THE LINGUISTIC THOUGHT OF THE 20th CENTURY

This paper presents a brief account of the place of O. Potebnia in the universal history of ideas about language. It aims to show that O. Potebnia is a precursor of 20th century thought on language in many ways. The fact that O. Potebnia develops his own theory of language from a critical review of W. Humboldt's theory is very significant for the history of ideas of linguistics in the 19th century precisely because the myth that W. Humboldt was rediscovered in the second half of philosophy of language.

By examining the main concepts in O. Potebnia's theory in the light of the current scientific trends in linguistics and philosophy it is possible to have a modern understanding of O. Potebnia's huge intellectual heritage to human knowledge.

The claim that O. Potebnia is a precursor of 20th century thought on language is supported by reference to some of his main theoretical and metatheoretical concepts.

By the same token, the article aims at restoring O. Potebnia to his rightful place in the Ukrainian intellectual history.

Мар'ян ДЕМСЬКИЙ

СУТЬ ФРАЗЕМИ, ЇЇ ОНОМАСІОЛОГІЧНІ ФУНКЦІЇ Й ОСОБЛИВОСТІ НОМІНАЦІЇ

(Матеріали до ідеографічного Словника українських фразем)

Для лінгвалізації предметів і явищ навколишньої дійсності та їх динамічних і статичних ознак вживаються як слова, так і певні аналітичні структури, що мають назву фраземи. Пор.: *жінка* і *Адамове реберце, дяк* і *божа дудка, пияк* і *неминайкорчма, сніг* і *білі мухи, відпочивати після смерті* й *одсапнути в шевця у дубі, плакати* і *вмиватися сльозами, однакові* й *одним миром мазані, дотепний* і *гострий на язик, мало* і *на заячий скік, голосно* і *на все горло* тощо.

Незважаючи на те, що такого типу структури вже віддавна стали об'єктом грунтовного вивчення, сьогодні немає їх загальновизнаного визначення [1], що веде до неоднакового розуміння об'єкта фразеології, самої суті фраземи й різного окреслення фраземного складу тієї чи іншої мови.

Ми дотримуємося думки, що фразема — це така окрема самостійна одиниця мови, яка характеризується фраземним значенням, компонентним складом та граматичними категоріями й виконує номінативну функцію, а разом з нею характеризує називаний фраземою предмет чи його динамічні й статичні ознаки.

Відомо, що фразема переважно створюється не для номінації якихось нових фактів чи явищ навколишньої дійсності, а для конкретизації й експресивно-емоційної характеристики [2] вже названих словами. Однак, характеризуючи вже названий словом предмет, фразема виділяє у ньому окремі сторони, грані, властивості й через них повторно його називає. Тобто фразема, на відміну від більшості слів, одночасно і називає, і характеризує певний факт навколишньої дійсності [3]. Так, фраземне значення поданих далі іменникових фразем *дитина природи* — «близька до природи людина», *латана свитина* — «бідна людина», *сіра свита* — «проста людина», *груба риба* — «поважна, впливова людина», *старший куди пошлють* — «людина,

---

[1] Аналіз основних дефініцій фраземи й концепцій фраземного складу див.: Ройзензон Л. И. Лекции по общей и русской фразеологии.— Самарканд, 1973.— С. 5—76; Авксентьєв Л. Г. Сучасна українська мова: Фразеологія.— Харків: Вища шк., 1983.—С. 8—26.

[2] Федоров А. И. Сибирская диалектная фразеология.— Новосибирск: Наука, 1980.—С. 13.

[3] Про особливості використання слова в номінативній і характеристичній функціях див.: Кацнельсон С. Д. Содержание слова, значение и обозначение.— М.; Л: Наука, 1965.— С. 25—28.

Олександр Потебня. Фото початку 90-х років XIX ст.

МЫСЛЬ И ЯЗЫКЪ.

А. Потебни.

2-Е ИЗДАНІЕ.

СЪ ПОРТРЕТОМЪ АВТОРА

ХАРЬКОВЪ.
ТИПОГРАФІЯ АДОЛЬФА ДАРРЕ, РЫБНАЯ УЛИЦА, № 28.
1892.

Титульна сторінка праці Олександра Потебні «Мысль и язык». Харків, 1892 р.

яка виконує які-небудь незначні доручення», складається з інтегральної семи, що означає людину взагалі, тобто денотат у поданих фраземах і лексемі «людина» спільний, і диференціальних, в основі яких лежить образне уявлення, що виникає на підставі значень складників дериваційної бази (мовного матеріалу, на підставі якого утворилася фразема) цих фразем, і через які дається характеристика денотата й здійснюється членування семантичного простору, означеного інтегральною семою.

Таким чином фразема, як і слово, поряд із «вираженням усякого роду модальних оцінок і відношень мовця до висловлюваного» [4] виконує всупереч твердженню деяких дослідників [5] номінативну функцію. Про здатність фраземи виконувати номінативну функцію свідчить і той факт, що багато з них є єдиними назвами предметів і явищ навколишньої дійсності [6]. Наприклад: *сидіти на печі* — «нічого не робити, ні в що не втручаючись», *бити по азбуці* — «затирати, замазувати сліди злочину», *бабин смик* — «парубок, що жениться зі старшою жінкою заради маєтку», причому фразема за своєю номінативною функцією у багатьох моментах збігається зі словом: і фразема, і слово виражають певне поняття і служать позначенням предметів та явищ навколишньої дійсності, їх динамічних і статистичних ознак. Правда, при цьому і слово, і фразема різняться між собою як зовнішніми, так і внутрішніми ознаками, які й дають підставу вважати їх одиницями різного порядку, одиницями різного ступеня складності й говорити про фраземне значення як явище, якісно відмінне від значення лексичного.

Головна зовнішня відмінність між фраземою і словом полягає у тому, що фразема — нарізнооформлена одиниця мови і завжди становить єдність мінімум двох компонентів — генетичних слів, тоді як слово — цілісно-оформлена одиниця, яка складається з морфем. Однак основні відмінності між словом і фраземою зумовлені не стільки їх структурними особливостями, скільки їх семантикою. Фраземне значення фраземи — це образне уявлення метафоричного, метонімічного чи порівняльного типу, через яке називається денотат і дається його конотативна характеристика в сигніфікаті [7], тоді як лексичне значення слова — це насамперед його предметно-речовий зміст. Фраземне значення фраземи мотивується образом, що виникає на основі значень складників дериваційної бази, тоді як лексичне значення слова визначається морфемами [8]. Тобто значення фраземи завжди має образну основу, що й визначає номінативне призначення слова і фраземи:

---

[4] Жуков В. П. Семантика фразеологических оборотов.— М.: Просвещение, 1978.— С. 25.

[5] Див., напр.: Толикина Е. Н. К вопросу о значении слова и фразеологизма // Тр. Самарканд. гос. ун-та им. А. Навои. Новая серия.— Самарканд, 1970.—Вып. 178: Вопр. фразеологии, III.—С. 219—220; е е ж е. Природа значения фразеологической единицы // Вопр. семантики фразеологических единиц.—Новгород, 1971.—Ч. I: Тез. докл. и сообщ.—С. 116; Копыленко М. М., Попова З. Д. Лексемы и фразеосочетания как объекты языкознания // Тр. Самарканд. гос. ун-та им. А. Навои. Новая серия.— Вып. 178: Вопр. фразеологии, III.— С. 83.

[6] Кунин А. В. За дальнейшее укрепление позиций фразеологии как лингвистической дисциплины // Тр. Самарканд. гос. ун-та им. А. Навои. Новая серия.—Самарканд, 1972.—Вып. 219: Вопр. фразеологии, V, Ч. 1.—С. 9; Ураксин З. Г. Фразеология башкирского языка.—М.: Наука, 1975.— С. 11—12; Назарян А. Г. Фразеология современного французского языка.— М.: Высшая шк., 1976.—С. 55.

[7] Федоров А. И. Сибирская диалектная фразеология.—С. 15.

[8] Жуков В. П. Семантика...—С. 14—15.

слово називає предмет, а фразема його насамперед характеризує і тільки через таку характеристику цей предмет називає, мотивуючи водночас висловлювану оцінку. Тому фразема завжди відрізняється від слова зі спільними денотатом своїм смислом [9], тобто способом позначення предмета. Оскільки в семантиці фраземи більшою мірою, ніж у слові, виражається суб'єктивне ставлення людей до предмета думки, то це призводить до того, що в її значенні конотативний компонент превалює над денотативним.

Відрізняється фразема від слова ще й тим, що внутрішня форма фраземи — це образне уявлення, яке виникає на основі значень складників дериваційної бази, тоді як внутрішня форма слова — це завжди певна ознака називаного предмета, що впадає у вічі мовцеві.

Відмінними є й причини виникнення слова і фраземи. Кожне слово виникає у зв'язку з тим, що людині необхідно номінувати якісь нові «шматочки» дійсності або усвідомлені нею нові грані, сторони вже номінованих. Виникнення нових фразем зумовлено причинами, закладеними в самій суті слова, тобто в його узагальненості. Крім того, що слово загальне, воно переважно ще й нейтральне. Тому фраземи виникають у зв'язку з потребою: а) конкретизації денотатів, уже названих словами. Пор. лексему *бити* і фраземи з тим же денотативним значенням: *ребра лічити, минати боки, гладити по спині* — «бити з нанесенням ударів по корпусі», *нагороджувати штовханами* — «бити короткими, різкими ударами», *ставити синяки,*— «бити до синяків», *списувати спину* — «бити, залишаючи на спині сліди», *третячка на зубах вигравати* — «бити по зубах», *годувати потиличниками* — «бити по потилиці», *давати різок* — «бити різками»; б) уточнення обсягу денотата. Так, фраземи *з ранку до вечора, з ранку до смерку, з ранку до ночі, від зорі до зорі* мають тотожне денотативне значення: «весь день», однак кожна з них позначає трохи більший проміжок часу; в) образного представлення абстрактного предмета: *гострий язик* — «дошкульність, в'їдливість», *сверблячка язика* — «схильність до базікання», *гірка чаша* — «важке горе», *ярмо на шиї* — «клопіт», *твердий хліб* — «нелегке життя», *кирпата свашка* — «смерть», *торішний сніг* — «те, що безповоротно минуло, що втратило силу»; г) вичерпного охоплення денотата, наприклад: *печене й варене, і хліб і до хліба, усі лази й перелази* — «абсолютно все», *кожна собака, й останній дурень, кожен біс* — абсолютно кожний», *сороки й ворони, старі й малі, цілий світ* — «абсолютно всі»; д) образно-емоційної оцінки предметів і явищ і їх динамічних і статичних ознак, причому як позитивної, так і негативної. Пор. лексему *вмерти* і фраземи — *сходити в могилу, відходити у вічність, іти в сиру землю, іти на той світ, іти на небо, піти кози пасти, піти до бога вівці пасти* й ін. Тобто подані фраземи при тотожному з лексемою денотативному значенні різняться від неї і між собою конотативними значеннями, оскільки одні з них трактують подію «умерти» у приземленому, майже жартівливому ключі, а інші, констатуючи смерть, виражають жаль, сум, невтішне горе тощо; е) експресивно-емоційної інтенсифікації, наприклад: *слава й прослава* — «велика слава, широка популярність», *чудо з чудес* — «те, що особливо виділяється на тлі чогось величного, гідного подиву», *тюхтій тюхтієм* — «дуже вайлувата, неповоротка людина», *вогонь вогнем* — «дуже гарячий» тощо. У таких фраземах один із компонентів є носієм денота-

[9] Новиков Л. А. Семантика русского языка.— М.: Высшая шк., 1982.—С. 16.

тивного компонента значення фраземи, а другий надає усій фраземі експресивності; є) апелятивною: *моє серце, мій голубе, моя дитино* — «дорога людино», *вражий сину, чортове ледащо* — «погана людино» тощо.

У залежності від причини виникнення фразем перебувають їх ономасіологічні функції, тобто фраземи служать для конкретизації предметів і явищ навколишньої дійсності та їх ознак, уточнення їх обсягу, для вичерпного їх охоплення, образно-емоційної оцінки й експресивно-емоційної інтенсифікації цієї оцінки і, нарешті, для образного представлення абстрактних предметів. Крім того, деякі фраземи виконують лише апелятивну функцію.

Ономасіологічна функція фраземи визначає характер її стосунків із семантично подібним словом. Фраземи, що служать для конкретизації предметів і явищ та їх ознак, їх вичерпного охоплення, перебувають із семантично подібними словами в гіпонімних відношеннях, де лексема є гіперонімом до семантично подібних фразем як її гіпонімів. Усі останні перебувають із семантично подібними словами в квазісинонімних відношеннях.

Якщо говорити загалом про причини виникнення фразем як специфічних номінативних засобів, то вони криються у надто загальному й нейтральному характері слова. Крім того, у межах лексики діє тотальна тенденція до перетворення образних, часто експресивно забарвлених слів у безобразні, нейтральні. Правда, у процесі тривалого вжитку деякі фраземи з різних причин, як інтра-, так й екстралінгвальних, теж втрачають образність, а тим самим і емоційно-експресивний потенціал, але в такому разі мовці всілякими способами намагаються цю образність поновити [10]. Якщо це не вдається, то така фразема випадає у пасив і або зовсім забувається, або стає дериваційною базою для слова [11]. Тобто фразема, образно кажучи, покликана «розширити» вузькі місця слова, експлікувати ті моменти навколишньої дійсності й ставлення до них мовця, які або не покриваються лексичною семантикою, або, якщо і покриваються, то дуже загально й нейтрально. Саме «деталізуючий і оцінний характер фраземної семантики забезпечує фраземі в номінативному процесі особливе місце порівняно зі словами, що мають те ж денотативне значення» [12]. Адже кожна фразема завжди виконує і номінативно-комунікативну, і експресивно-емоціональну функцію [13], причому для фраземи друга функція є основною, визначальною.

Фраземи, якими б шляхами вони не виникали — результат переосмислення вільних синтаксичних конструкцій, реальних і потенціальних, і насамперед словосполучень: *дати меду* — «вжалити», *затрусити зеленим маком* — «докоряти кому, лаяти кого» та речень: *і за вухом не свербить* кому — «нічим не турбується», *сліпці сватають* кого — «хочеться спати», або різних конструкцій з одним самостійним словом: *під носом* — «поруч», «близько», *від світа* (злодій) — «страшний, зухвалий» тощо.

[10] Мокиенко В. М. Славянская фразеология.— М.: Высшая шк., 1980.—31.

[11] Кунин А. В. Основные понятия английской фразеологии как лингвистической дисциплины // Англо-русский фразеологический словарь: В 2-х т.— 3-е изд., испр.— М.: Сов. энциклопедия, 1967.—Т. II.—С. 1260—1262; Шанский Н. М. Фразеология современного русского языка.—М.: Высшая шк., 1963.—С. 119—125.

[12] Федоров А. И. Сибирская диалектная фразеология.—С. 14.

[13] Ураксин З. Г. Фразеология...—С. 22.

У процесі становлення фраземи відбувається повна або часткова десемемізація складників вільних синтаксичних конструкцій і втрата ними основних ознак слова [14] й перетворення їх у компоненти фраземи. Мірою такого спустошення є ступінь мотивації фраземного значення конкретної фраземи, який є найвищий у момент її виникнення, оскільки ще живі зв'язки компонентів фраземи зі своїми дериваційними базами, та наближається до нуля тоді, коли компоненти цієї фраземи втрачають усякий зв'язок зі своїми дериваційними базами, тобто повністю десемемізуються, що призводить до розриву фраземи зі своєю дериваційною базою й утратою нею образності як основи експресивно-емоційного потенціалу, тобто того компонента її значення, який виправдовує саме існування фраземи як розчленованої назви для монолітного предмета думки [15].

Раніше вже говорилося, що фраземне значення фраземи є похідним від лексичних значень складників її дериваційної бази [16]. Треба тільки додати, що це значення є похідним не прямо від значень складників дериваційної бази, а від того образу, який на основі цих значень твориться. Наприклад: *робити з губи халяву, тримати язик за зубами, сушити зуби, старий лис* тощо. Однак далеко не в кожній фраземі складники дериваційної бази однаковою мірою переосмислюються у процесі фраземної деривації, внаслідок чого вони по-різному беруть участь у творенні образу, який і стає внутрішньої формою фраземи й мотивує її значення.

Серед української фраземіки найчисленнішу групу становлять фраземи, у яких усі компоненти однаковою мірою беруть участь у творенні образу, що мотивує фраземне значення фраземи. Наприклад: *перепастися на смик* — «дуже схуднути», *піднести роги* — «зазнатися», *смалити халявки* — «залицятися», *мухами годований* — «розумний, хитрий», *в літні обляги* — «пізно вечором», *на кінський великдень* — «ніколи» тощо.

Фраземи, в утворенні фраземного значення яких беруть участь усі компоненти, не мають і не можуть мати квантитативних варіантів. Це зумовлено тим, що опущення хоч би одного з них веде до руйнування самої фраземи. Так, коли в поданих далі фраземах опустити будь-який компонент, це призведе до їх руйнування: *переливати з пустого в порожнє, передати куті меду, в ложці води втопити, одного поля ягода, десята вода на киселі* тощо.

Фраземи, в яких усі компоненти переосмислюються, чи однаковою мірою беруть участь у творенні їх фраземного значення, становлять ядро фраземної системи сучасної української мови. Її периферію становлять фраземи, в яких лише частина компонентів тією чи іншою мірою переосмислюється. Серед них насамперед треба виділити фраземи, що складаються з двох компонентів — генетично самостійних слів. У таких фраземах семантикотворчим є лише один компонент: *дійти до зросту, йняти віру, тягти руку* за ким, *витріщити очі* та ін. Такі фраземи можуть втрачати нейтральний щодо участі у творенні значення фраземи компонент. Семантикотворчий компонент у такому разі продовжує самостійно

---

[14] Молотков А. И. Основи фразеологии русского языка.—Л.: Наука, 1977.— С. 23—26.

[15] Ураксин З. Г. Фразеология...—С. 125.

[16] Жуков В. П. Семантика...—С. 80.

функціонувати без будь-яких формальних змін або певним чином трансформуючись. Пор. *тягти руку* за ким *і тягти* за ким, *вийти заміж* за кого і *вийти* за кого, *витріщити очі* на кого і *витріщитися* на кого. У разі, коли один із компонентів без будь-яких формальних змін стає носієм значення фраземи, перетворившись із компонета фраземи в лексему, він омонімізується з лексемою, яка свого часу послужила для нього дериваційною базою. Так, лексема *тягти* має значення «ухопившись, тримаючись за що-небудь, із силою переміщати в напрямку до себе або за собою» і належить до перехідних дієслів. Лексема *тягти,* що виникла на базі фраземи *тягти руку* за ким, означає «бути на боці кого-небудь, діяти в чиїх-небудь інтересах» і належить до дієслів неперехідних.

Серед фразем, у котрих три і більше компоненти, у процес переосмислення теж можуть втягуватися не всі компоненти. Компонент, який не бере участі в утворенні фраземного значення фраземи або його роль у творенні цього значення невелика, може без шкоди для фраземи опускатися. Так, у поданих фраземах узятий у дужки компонент часто в мовленні опускається: *вигнати мухи (з носа), метати бісер (перед свиньми), (своїм) горбом наживати, (за) кількома нападами, хай каміння з неба (падає), зарити носом (об землю), (хоч) кров з носа, (братися) в ноги, не чути (під собою) ніг,* що призводить до того, що довший і коротший варіанти цих фразем закріплюються у мові як рівноправні. Оскільки в мові діє тенденція, по-перше, до економії, а по-друге, до зняття суперечності між розчленованою формою фраземи та її монолітним змістом [17], то коротший варіант із часом може витіснити з активного вжитку довший.

Своєрідною фраземною універсалією є номінативна вибірковість: тобто фраземи лінгвалізують лише ті моменти навколишньої дійсності, які з погляду певного мовного колективу необхідно представити образно, емоціонально, експресивно. Саме у зв'язку з такою властивістю фраземних систем хочемо проаналізувати дієслівну фраземіку як найчисельнішу у фраземному корпусі сучасної української мови та виявити коло динамічних ознак, які номінуються фраземами. Результати нашого дослідження стануть, сподіваємось, у добрій пригоді майбутнім укладачам ідеографічного фраземного словника.

З погляду того, які саме динамічні ознаки лінгвалізують дієслівні фраземи, треба сказати, що насамперед вони позначають ті, джерелом яких є людина. Можна навіть сказати, що зазначена особливість дієслівної фраземіки є теж своєрідною фраземною універсалією [18], принаймні в межах слов'янських мов, що засвідчують загальномовні словники цих мов і різні збірники фраземного матеріалу.

Фразем, що лінгвалізують динамічні ознаки, джерелом яких є будь-які інші об'єкти (неособа, власне предмет, абстрактний предмет), надзвичайно мало. Якщо говорити про дієслівну фраземіку сучасної української літературної мови, то з 5446 дієслівних фразем, наявних

[17] Мокиенко В. М. Славянская фразеология.—С. 97.

[18] Про такі ж властивості фразем інших семантико-граматичних класів див.: Демський М. Т. Лексичні і граматичні особливості українських іменникових фразеологізмів // Мовознавство.—1981.—№ 2.—С. 35—41; його ж. Українська ад'єктивна фраземіка // Мовознавство.—1982.—№ 1.—С. 26—32; його ж. Значення і функції адвербіальних фразеологізмів // Українське мовознавство.—К.: Вища шк., 1983.—Вип. 11.—С. 30—38.

у Словнику української мови, 1850 лінгвалізують динамічні ознаки, джерелом яких є особа, що не спрямовані на іншу особу, 1254 позначають такі ж ознаки, спрямовані на іншу особу, 1794 позначають динамічні ознаки, джерелом яких є особа, але скеровані вони на інші об'єкти, у тому числі й на людину. І тільки 548 фразем лінгвалізують динамічні ознаки, джерелом яких є зокрема неособа, власне предмет або абстрактний предмет чи названі об'єкти в різних комбінаціях.

Усі фраземи, що лінгвалізують дії та процеси (динамічні ознаки), джерелом яких є людина, можуть вступати в семантико-синтаксичні відношення з іменниками-назвами особи. Залежно від того, зосереджені вони на своєму джерелі чи спрямовані на іншу особу, відповідні фраземи вступають у синтаксичні зв'язки тільки з іменниками в називному відмінку або в одному з непрямих відмінків (тобто це фраземи з однопозиційним суб'єктним або залежним оточенням) або з іменниками-назвами особи в одному з непрямих відмінків (фраземи з дво- і трипозиційним оточенням).

У межах дієслівних фразем, що лінгвалізують дії та процеси, джерелом яких є особа та котрі можуть бути спрямовані на особу, наявні такі, що стосуються фізичного й психічного стану особи, її поведінки, способу життя, діяльності, різних аспектів стосунків між людьми тощо.

Серед таких фразем наявна невелика група, що позначає динамічні ознаки, властиві особі певної статі. Такі фраземи можуть сполучатися тільки з іменниками-назвами особи чоловічої статі [19], наприклад: *стерню з бороди зняти* — «поголитися», *вмочити в молоко вуса (бороду)* — «посивіти» або тільки жіночої, наприклад: *косою тягнути, носити вінок* — «дівувати», *косу покривати* — «одружуватися», *віддатися за муравського* — «умерти» й інші.

Дуже чисельною є група фразем, що позначають різні моменти фізичного стану людини. Вони передусім стосуються: а) життєвого циклу людини, наприклад: *приходити / прийти на / у світ, приходити / прийти в життя* — «народитися», *ставати / стати на ніжки* — «починати ходити» (про дитину), *виходити / вийти з дітей* — «виростати з дитячого віку», *доходити / дійти до літ (до зросту)* — «виростати», *вступати / вступити у вік, приходити / прийти в літа* — «досягати повноліття або зрілих років», *виходити / вийти з* [...] *віку* — «переступати якусь межу у віці», *топтати землю / ряст* — «жити», *до старості доходити / дійти* — «старіти»; *дожити до сивого волосу* — «постаріти», *чужого віку заживати / зажити* «жити дуже довго», *віку доживати* — «жити останній відтинок життя», *недовго потягне* — «недовго залишилося жити», *добити віку* — «дожити до смерті», *сонце заходить / зайшло* — «чиєсь життя кінчається», *прощатися з життям / з білим світом* — «готуватися до смерті». Та найбільше дієслівних фразем, пов'язаних із життєвим циклом, вживається на позначення події «перестати жити». Тобто тут проявляється загальна типологічна риса фраземних систем: переважання тих фразем, що вживаються для лінгвалізації

---

[19] Детальніше про такі фраземи див.: Демський М. Т. Особливості функціонування українських дієслівних фразеологічних одиниць // Мовознавство.—1972.—№ 3.— С. 13—14.

особливо гострих переживань людини, трагічних подій у її житті, негативних рис характеру тощо.

Сама подія «перестати жити» лінгвалізується в основному чотирма рядами синонімічних фразем. Фраземи цих рядів позначають відповідно «вмирати / вмерти»: *лежати при смерті, душа прощається з тілом, іти до дідів, поганяти до ями, вибиратися у зелену мураву, покидати / покинути білий світ, лягати / лягти в землю;* «загибати /загинути»: *наложити / накласти головою, випити смертну чашу, лягати / лягти трупом;* «покінчити життя самогубством»: *порішити з собою, накладати / накласти на себе руки, на гіллячку почепитися;* «утопитися»: *годувати раків, йти ловити раків, під шум іти* (зазначимо, що фразем на позначення різних моментів події «перестати жити» тільки в нашій картотеці є декілька сотень);

б) різних фізіологічних процесів, що трапляються у житті людини. Це фраземи, що позначають такі фізіологічні процеси, як 1) дихання: *ковтати повітря* — «глибоко вдихати повітря», *ледве переводити / перевести дух* — «дихати через силу, з труднощами», *запирати / заперти в собі дух* — «затамувати дихання», *відвести дух* — «полегшено зітхнути, перехопити повітря»; 2) сон: *позіхи змагають / беруть* — «позіхається», *ловити окунів* — «дрімати», *клювати носом* — «куняти», *сон клонить, сліпці сватають* — «хочеться спати», *сон знемагає* — «засинати», *сон узяв* — «заснув», *сон зморить* — «засне», *комарика придавити* — «поспати», *давати / дати хропака* — «спати міцно», *продирати / продерти очі* — «прокидатися», *вибиватися / вибитися зі сну* — «переставати нормально спати», *сон не приступає* — «не спиться»; 3) споживання їжі: *живіт притягає / притягло до спини, слина котиться* — «дуже хочеться їсти», *ковтати слину* — «з жадобою дивитися на що-небудь, прагнучи з'їсти», *за обидві щоки уминати* — «з великим апетитом, жадібно їсти», *укласти в копи* — «дуже багато з'їсти»; 4) відчуття температурного режиму: *пробирає / пробрало до самих кісток* — «дуже змерзнути», *кувати вухналі зубами* — «трястися від холоду»; 5) зміна зовнішнього вигляду, зумовлена характером обміну речовин: *входити / увійти в норму* — «набувати нормального вигляду, стану», *прибавляти / прибавити в тілі* — «гладшати», *вбиватися / вбитися в тіло* — «поправлятися, гладшати», *втрачати форму* — «переставати бути струнким внаслідок надмірної повноти», *спадати / спасти з тіла* — «марніти», *перепався / перепалася на смик* — «дуже схуд, схудла», *одна тінь залишилася* — «дуже виснажився», або серцевою діяльністю, що спричиняє зміну кольору обличчя: *кров відступає з лиця* — «хтось блідне від раптового неприємного враження», *лиця нема* на кому — «хтось раптово блідне», *наливатися / налитися жаром* — «червоніти», *заливатися / залитися рум'янцем / кармазином* — «червоніти від збудження, захоплення, сорому»;

в) стану здоров'я. До цієї групи належать фраземи типу: *занепадати / занепасти здоров'ям / на здоров'ї* — «втрачати здоров'я, занедужувати», *танути мов свічка* — «швидко втрачати силу, здоров'я від хвороби», *ледве дихати* — «перебувати в тяжкому стані, бути на грані припинення існування», *упіймати хворобу* — «несподівано захворіти». Частина фразем, що належать до цієї групи, вживається для специфікації хворобливого стану, тобто своїм фраземним значенням вони вказують, що саме долягає людині, наприклад: *залоскотало під ложечкою, засмоктало біля серця* — «хтось відчув тупий біль у серці або нудоту», *за живіт бере / брало* —

«сильно болить, дошкуляє», *голова розривається / ламається / лускає* — «дуже болить голова», *заходитися / зайтися кашлем* — «починати дуже кашляти», *лежати в пропасниці* — «хворіти на пропасницю». Декілька фразем лінгвалізують ті процеси, які відбуваються у людині у зв'язку з її хворобливим станом. Це фраземи типу: *вивалило очі* — «очі широко відкрилися від болю», *очі підкотилися під лоба, підкочувати / підкотити очі під лоба* — «від великого болю ховати зіниці під верхніми повіками», *тьмариться в очах* — «втрачає здатність чітко сприймати, перебуває в стані запаморочення», *блудити словами* — «марити». Декілька фразем вживаються на позначення процесу повернення до здоров'я, наприклад: *повертатися / повернутися до життя* — «ставати знову здоровим, притомніти», *приходити / прийти до здоров'я, вставати / встати з ліжка, зводитися / звестися з постелі* — «видужувати»;

г) втрати й набирання сили. Це такі, наприклад, фраземи: *збувати / збути силу, вибиватися з моці* — «втрачати силу, слабнути, знесилюватися», *переводитися / перевестися нінащо* — «йти до занепаду, загибелі», *сили зраджують* — «хтось знесилюється», *набиратися / набратися сили* — «ставати сильним».

д) втомлювання: *валитися з ніг, ні рук ні ніг не чути* — «дуже втомитися», *намотатися, як сірко на прив'язі* — «дуже втомитися, набігатися», *збивати / збити ноги* — «натомлювати, натруджувати ноги»;

е) фізичних вад, як таких, що притаманні якійсь людині завжди, так і набутих, тимчасових, наприклад: *налягати на ногу* — «шкутильгати», *припадати на ногу* — «злегка кульгати»; *тягти / тягнути ногу* — «не ступати пошкодженою або хворою ногою», *вуха заступає* — «втрачається слух, глухне», *вуха позаростали* — «оглух, не чує», *спадати з голосу* — «втрачати голос», *стратити очі* — «осліпнути», *мову відняло* — «онімів»;

є) певного положення людини у просторі та його зміною, наприклад: *прикипіти до землі, прирости до землі* — «завмерти, застигнути на місці від сильних переживань, великої несподіванки», *стовпом стати* — «остовпіти», *витягуватися / витягнутися в струнку* — «дуже випрямлятися, вирівнюватися», *повалитися, як сніп* — «важко впасти всім тілом», *клюнути носом* — «упасти обличчям донизу».

Серед дієслівної фраземіки є досить багато фразем, що лінгвалізують динамічні ознаки, пов'язані з психічним станом людини та її розумовими якостями. Фраземи цієї групи вживаються на позначення динамічних ознак, притаманних людині, зв'язаних із почуттям страху (*мужність зраджує / зрадила / зрадить*, острах бере / узяв — «хтось втрачає мужність, починає боятися», *заячі поти б'ють, обливає / облив холодний піт* — «хтось боїться», *душа сховалася у п'яти* — «хтось дуже налякався», *трусити штанами* — «дуже боятися»), збентеження, ніяковістю, нерішучістю (*кліпати очима* — «виявляти збентеження, розгубленість», *не знати, де стати, сидіти ні в сих, ні в тих* — «почуватися ніяково, бути в нерішучості») гніву, роздратування, досади (*впадати / впасти в гнів* — «злоститися, сердитися, гніватися», *сипати вогнем, рвати й метати* — «дуже сердитися», *сказ нападає / напав* — «охоплює сильне почуття гніву»), суму, туги, журби (*сум бере / забирає, сум находить / найшов* — «хтось засмучується», *не сходить туга з серця* — «гнітить, не покидає почуття суму», *битися, як горлиця / пташка* — «гірко тужити»), жалю (*жаль ухопив за серце* — «стало дуже жаль», *душа аж стогне / стогнала* — «хтось відчуває, відчув великий жаль»), тривоги, клопоту (*зашкребло / заскребло на душі /*

на серці — «хтось почав тривожитися», *немає / не було / не буде спокою* — «хтось зазнає клопоту, тривожиться»), нудьги (*занудити світом* — «почати нудьгувати», *нудити серденьком* — «нудьгувати», *нудити нудом* — «дуже нудьгувати»), сорому (*пекти раків, червоніти по самі вуха* — «соромитись», *зайтися рум'янцем, заллятися кармазином* — «засоромитися», *не знати, де дівати очі* — «дуже засоромитися», *сісти маком* — «осоромитися»), розгубленості (*забути язик в губі, втратити голову* — «розгубитися»), радості, щастя (*душа співає / співала* — «хтось відчуває радість», *залоскотало коло серця* — «стало приємно», *зазнавати / зазнати щастя* — «бути щасливим»), відчаю (*волосся рвати / дерти на голові / на собі* — «відчаюватися, бути у відчаї», *падати духом* — «втрачати віру в можливість чогось»), здивування (*дивом дивуватися* — «надзвичайно дивуватися»), з душевною мукою, стражданням (*серце / душа надривається, серце кров'ю обливається / обливалося* — «хтось відчуває душевний біль, страждання», *камінь ліг на серце* — «комусь стало морально тяжко»), із хвилюванням, переживанням (*коти шкребуть на душі* — «хтось дуже хвилюється, переживає», *не чути себе* — «бути дуже схвильованим», *ухопитися руками за голову* — «дуже розхвилюватися»), з плачем (*закипають / закипіли сльози* — «хтось готовий заплакати», *видавлювати / видавити сльозу* — «примушувати себе плакати», *проронити сльозу* — «заплакати», *розпускати / розпустити патьоки* — «починати плакати», *трубити в кулак* — «плакати», *кислиці розводити* — «плакати, жаліючись», *виплакувати / виплакати очі* — «довго і часто плакати»), сміхом (*сміх напав* — «комусь захотілося сміятися», *продавати / сушити зуби* — «посміхатися, усміхатися», *сміхи справляти* — «сміятися», *лягати від сміху* — «дуже сильно сміятися»), почуттям спокою (*скидати / скинути тягар із серця / душі* — «заспокоюватися, переставати хвилюватися», *відійшло / відійде від серця* — «хтось заспокоївся, перестав тривожитися», *ніби гору з плечей звалив / звалило* — «хтось відчув полегкість після чогось обтяжливого»), настроєм (*встати з лівої ноги* — «бути без причини у стані великого роздратування», *дертися на стіни / стіну* — «бути у збудженому стані, нервуватися», *занепадати / занепасти духом»* — «втрачати бадьорість, надію на краще»), бажанням (*охота бере / брала* / узяла — «хочеться, хотілося, захочеться, захотілося», *шибонула охота* — «дуже закортіло, захотілося», *язик свербить* — «хтось має бажання розповісти щось»), передчуттями (*віщує / віщувало серце* — «відчувати наближення чогось», *душею чути* — «відчувати»), почуттями (інтимними) (*серце запалає / запалало* — «сповниться якимсь сильним почуттям», *серце прокидається / прокинулося* — «виникає почуття кохання, приязні», *серце заговорило* — «з'явилося, пробудилося кохання», *серце спить / спало* — «хтось залишається байдужим», *заснуло серце* — «хтось утратив гостроту почуттів, свіжість сприйнять», *серце мохом обростає / обросло* — «хтось стає байдужим, збайдужів»), розумовими якостями, досвідом (*позбутися клепки, ум відстаріти* — «здуріти», *виживати / вижити з розуму* — «від старості позбутися розуму, здорового глузду», *впасти на голову* — «збожеволіти», *розум бог відбирає / відібрав* — «хтось втрачає здатність ясно, чітко, правильно мислити, стає психічно ненормальним», *пам'ять зраджує* — «хтось втрачає пам'ять, може припуститися помилки», *розвидняється у голові* — «хтось починає краще розуміти», *до розуму доходить / дійти* — «ставати розумово зрілим», *добиратися до розуму* — «розумнішати»).

Надзвичайно чисельними є фраземи, що позначають динамічні ознаки, пов'язані з поведінкою людини. Вони можуть позначати різноманітні вчинки, риси характеру, як позитивні, так і негативні тощо. Наявність великої кількості таких фразем пояснюється насамперед тим, що через поведінку людини виявляється її взаємовідношення з соціальним середовищем, її особистість, характер, ставлення до своїх обов'язків тощо. Фраземи цієї групи можуть позначати такі прояви поведінки, як: дармувати, лінуватися, розледащіти (*ловити вітрів, звісити дуди, женити Пилипа, ні за холодну воду не братися, шукати вчорашнього дня, шукати легкого хліба* — «намагатися жити без турбот, клопоту, нічого не роблячи»), пиячити (*заглядати в чарку, здороватися з скляним богом* — «пити алкогольні напої, пиячити», *заливати / залити голову* — «оп'яніти від надмірного споживання алкоголю», *виходить / вийшов хміль із голови* — «хтось швидко, раптово тверезіє»), утікати, утекти (*мазати / намазувати п'яти салом* — «готуватися до втечі, утікати», *ударити навтікача* — «почати швидко втікати», *показувати потилицю* — «тікати від кого-небудь»), мовчати (*прикусити язик / язика, зашити губи* — «замовкнути», *як води в рот набрати»* — «мовчати», *здержувати / здержати язика* — «утримуватися від бажання сказати зайве»), говорити неправду (*моркву скромадити, кривити душею* — «брехати», *попа в решеті возити* — «брехати під час сповіді»), відмовлятися (*відмахуватися обома руками / руками й ногами* — «рішуче відмовлятися від чогось, заперечувати щось»), виявляти байдужість (*сидіти й не рипатися* — «не втручатися ні в що», *ждати, як віл обуха* — «не виявляти тривоги з приводу чого-небудь»), бешкетувати (*трохи на головах не ходити, на головах ходити* — «чинити безладдя, бешкетувати», *фіглі робити / зробити* — «вдаватися до жартів, пустощів, щоб посмішити або обдурити когось»), втручатися, не втручатися у що-небудь (*встромляти / встромити носа* — «втручатися не у свою справу», *лізти в душу* — «втручатися у чужі інтимні справи», *триматися нейтралітету* — «не втручатися»), дивуватися (*робити / зробити великі очі* — «дуже дивуватися», *не повірити собі* — «дуже здивуватися від чогось несподіваного, вражаючого»), дотримуватися, не дотримуватися певних норм моралі, поведінки, стримуватися, не стримуватися (*знати міру* — «дотримуватися певних меж у чомусь», *не знати упину* — «бути нестримним у діях, вчинках», *відбиватися / відбитися від рук* — «ставати неслухняним, переставати слухатися», *не здригнеться рука* — «хтось не зупиниться ні перед чим, не злякається», *дур заходить у голову* — «хтось відхиляється від норм поведінки, робить необдумані, безглузді вчинки», *держати себе в руках* — «стримуватися», *володіти собою* — «уміти стримуватися», *гратися / грати з вогнем* — «поводитися необережно»), виконувати, не виконувати обіцянку (*здержати слово* — «виконувати обіцяне», *м'яко стелити* — «дуже багато обіцяти з корисливою метою», *годувати жданиками* — «обіцяти щось, але не виконувати обіцяного»), виявляти незадоволення, бути ображеним (*кусати лікті* — «виявляти велику досаду, жалкувати», *квасити губи, кривитися, як середа на п'ятницю* — «виражати, виявляти незадоволення», *губу / губи закопилити* — «ображатися»), розгублюватися (*не знати, на який стілець сісти* — «розгублюватися у певній ситуації», *не знати куди себе подіти* — «не знати, що робити, за що взятися»), скорятися, не скорятися (*складати / скласти крила* — «припиняти боротьбу, скорятися», *піднімати / підняти вуха* — «наважуватися протидіяти», *не схиляти / схи-*

лити голови — «не здаватися»), виявляти (не виявляти) свою суть, прикидатися (*показувати / показати справжнє обличчя* — «розкривати справжні погляди, наміри, прагнення», *показувати / показати роги* — «виявляти свою лиху суть», *дурня грати / гнути* — «удавати із себе наївну, недогадливу, нетямущу людину», *прикидатися / прикинутися овечкою* — «удавати із себе сумирну або обмежену людину», *держати / носити камінь за пазухою* — «приховуючи ворожнечу, ненависть до кого-небудь, готувати помсту», *крутити хвостом* — «лицемірити», *у кота і мишку гратися* — «хитрувати»), вередувати (*строїти комизу, шукати кістки в молоці* — «капризувати, вередувати»), опускатися (*пошиватися / пошитися у ніщо, пускатися / пуститися на дно, збочувати / збочити з дороги* — «низько опускатися», *позичати / позичити очей у сірка* — «втрачати совість, почуття сорому, власної гідності», *пуститися на пси* — «зовсім опуститися»), зазнаватися, чванитися (*високо нестися, дерти / задирати кирпу* — «зазнаватися», *величатися, як свиня в дощ / в барлозі* — «поводитися зверхньо, зарозуміло», *дути губу* — «чванитися»), відчувати за собою вину (*нести гріх, брати / узяти вину на себе* — «заявляти про свою відповідальність за якісь вчинки чи злочин»), нести відповідальність, не нести відповідальності (*нести одвіт* — «відповідати за щось», *тримати на собі / на плечах* — «відчувати відповідальність», *ховатися / сховатися за чужу спину* — «ухилятися від відповідальності»), дотримуватися, не дотримуватися певної лінії у поведінці (*хилити на своє* — «настійливо відстоювати свою думку, переконувати когось у чомусь», *витримувати / витримати роль* — «послідовно проводити намічену лінію поведінки», *стояти на одному* — «відстоювати одні й ті ж переконання», *назад рачкувати* — «відступати, відмовлятися від чогось», *зраджувати / зрадити себе* — «переставати бути самим собою, змінювати свою вдачу, поведінку», *звертати / звернути з дороги / шляху* — «змінювати свої погляди, переконання»), наслідувати когось (іти у фарватері...— «дотримуватися у своїй діяльності, у своїх вчинках чиєїсь позиції», *набиратися / набратися юшки* від кого — «перейматися чиїмись думками, поглядами, ідеями»), підпорядковуватися комусь (*ходити в шорах* — «бути залежним від когось», *на прив'язі іти* — «сліпо підпорядковуватися кому-небудь»), привертати до себе загальну увагу (*робити / наробити шуму* — «викликати багато розмов, привертаючи до себе загальну увагу»), відмовлятися від чогось (*іти / піти на жертву* — «відмовлятися від особистих вигод задля когось»), намагатися щось заслужити (*спокутувати свою вину*), ухилятися від участі в чомусь (*умивати / умити руки)* ризикувати (*лізти / полізти на рожен* — «чинити, діяти ризиковано, наперед знаючи про можливу невдачу», *ходити по бритві, лізти чортові на роги* — «ризикувати», *важити своєю головою* — «піддавати своє життя смертельній небезпеці»).

У межах дієслівної фраземіки є невелика група фразем, що лінгвалізують динамічні ознаки, які стосуються способу життя людини. Ці фраземи позначають такі основні динамічні аспекти способу життя людини, як її ставлення до життя (*труситися за себе / за свою шкуру* — «боятися за своє життя», *бачити смаленого вовка* — «знати труднощі, зустрічатися з небезпекою», *оглянутися на світі* — «набратися життєвого досвіду», *знати / дізнаватися, по чому хліб і сіль* — «зазнавати труднощів, великих випробувань», *проходити / пройти школу життя* — «здобувати життєвий досвід»), її життєву позицію (*залишатися / залишитися за*

бортом — «стояти осторонь від чогось», *держатися / триматися старовини* — «дотримуватися тих звичаїв, порядків, які були в давні часи», *просити / прохати в бога смерті* — «виявляти небажання жити», *закритися плечима й очима* — «відгородившись від усього, не втручатися ні в що, не помічати нікого, нічого», *відриватися / відірватися від землі* — «втрачати почуття реальності, зв'язок з ким-, чим-небудь», *пасти задніх* — «бути позаду, відставати, поступатися у чомусь», *будувати замки на льоду* — «фантазувати», *не втрачати грунту під ногами* — «не втрачати зв'язку з реальністю», *держати перед* — «бути першим у чому-небудь»), дають характеристику її соціальному становищу. Причому серед фразем цієї підгрупи є такі, що позначають ознаки, які вказують на відсутність свободи (*гнити в тюрмі, сидіти за гратами* — «перебувати в ув'язненні», *носити кайдани* — «відбувати каторгу»), на наявність або відсутність матеріальних засобів до існування і зв'язаний з цим спосіб життя (*плавати, як сир / вареник / пиріг у маслі* — «жити в багатстві, достатках, розкошах», *вийти в хазяїни, поростати пір'ям / у пір'я* — «доробитися, розбагатіти», *полатати злидні* — «позбутися нестатків», *терпіти злидні* — «переживати скрутне матеріальне становище», *сидіти в боргах* — «мати дуже багато боргів», *торби начепити* — «зовсім розоритися, почати старцювати», *з нуждою битися* — «жити у великій нужді, бідувати»). Фраземи цієї підгрупи також вказують на наявність чи відсутність пристановища (*знаходити / знайти притулок* — «перебувати, зупинятися, поселятися де-небудь», *приткнути / прихилити голову* — «знайти притулок, влаштуватися якось», *тинятися попідтинню* — «жити не дома, ночувати просто неба», *чужі дворища топтати* — «блукати»); вони також можуть указувати на матеріальну залежність чи незалежність людини (*вириватися / вирватися з лап чиїх* — «звільнятися від залежності від кого-небудь», *пійматися у лабети чиї* — «потрапляти, попадати в залежність до когось», *в ярмо / зашморг лізти* — «потрапляти в економічну залежність, працювати на когось»). Ці фраземи також можуть указувати на стосунки людини з колективом, народом (*триматися на багнетах, опиратися на багнети* — «утримуватися при владі силою війська», *ділити хліб-сіль навпіл* — «жити разом», *піти високо / угору* — «зайняти вище становище в суспільстві», *вилетіти з сідла* — «втратити керівну посаду», *відійти в тінь* — «ставати менш впливовим, другорядним»), на признання колективом когось чи не признання (*здобувати / здобути лаври* — «досягати успіхів, визнання», *укриватися / укритися ганьбою* — «своїми діями, вчинками накликати на себе ганьбу, безчестя»). Фраземи, що лінгвалізують динамічні ознаки, зв'язані зі способом життя людини, вказують також на ситуації, у яких може людина опинитися, наприклад: *сісти в калюжу* — «потрапити в незручне становище, зазнати невдачі», *грунт хитається під ногами* — чиєсь становище стає ненадійним, непевним», *заходити / зайти в глухий кут* — «потрапити, опинитися у безвихідному становищі».

Надзвичайно багато у фраземному корпусі фразем, що лінгвалізують людську діяльність. Вони також дуже різноманітні семантично. Такі фраземи вживаються як для позначення різних аспектів людської діяльності взагалі, так і для позначення людської діяльності, зв'язаної з її органами відчуття, органами, що служать для пересування, а також для позначення певних видів діяльності, обумовленої суспільним статусом людини тощо.

Характерною рисою фразем, що лінгвалізують різні аспекти людської діяльності взагалі, є те, що вони деталізують позначувані денотати,

даючи їм при цьому позитивну або негативну характеристику. Тобто такі фраземи мають досить високий експресивний потенціал. Фраземи, що лінгвалізують людську діяльність узагалі, по-різному представляють такі денотати, як діяти (*брати / взяти хороший старт* — «починати що-небудь вдало, успішно», *розправляти / розправити крила* — «починати діяти на повну силу», *город городити* — «починати копітку, безуспішну справу», *парити парка* — «діяти з дуже великою поспішністю, гарячковістю», *оглядатися на задні колеса* — «діяти обережно»), працювати (*діло робити* — «працювати», *варитися у власному соку* — «працювати без спілкування з іншими», *не розгинати спини* — «працювати багато, без відпочинку», *гнути горба* — «дуже багато працювати», *присісти фалди* — «працювати, не відриваючись»), робити (*танцювати від печі,*— «робити щось, починаючи з самого початку», *за гаряче і студене хапати / ухопити* — «робити все», *через пень колоду валити* — «робити як-небудь, недбало», *стріляти з гармати по горобцях* — «робити щось невідповідними засобами, неспівмірно витрачати кошти, зусилля досягнутим результатам», *панщину відбувати* — «робити що-небудь без бажання», *сидіти, згорнувши руки* — «нічого не робити, нічим не займатися», *вудити рибу в каламутній воді* — «робити що-небудь вигідне для себе, скориставшись сприятливими обставинами», *гори зрушити / перевернути* — «зробити дуже багато», *переплигнути самого себе* — «зробити більше, ніж можливо», *натворити / наламати дров* — «наробити багато помилок», *наварити каші* — «наробити, натворити чого-небудь небажаного, неприємного»), досягти мети, домагатися успіхів; не досягати мети, зазнати невдачі (*прокладати / прокласти* / проложити стежечку — «домагатися успіхів у якійсь справі», *пролазити / пролізти в шпаринку* — «хитрощами досягати якоїсь мети», *далеко не заїхати* — «не домогтися успіху», *вхопити в обидві жмені* — «нічого не одержати», *чорта спекти* — «нічого не досягти», *поламати зуби* — «потерпіти поразку», *ухопити шилом патоки* — «зазнати невдачі», *упустити рака з рота* — «не зуміти скористатися щасливою нагодою»), зволікати, не поспішати щонебудь виконувати (*тягти час* — «зволікати з виконанням чого-небудь», *збиратися, як свекор пелюшки прати* — «весь час відкладати виконання чого-небудь на пізніше, не спішити робити що-небудь»).

Серед фразем, що лінгвалізують різні аспекти людської діяльності, зв'язаної з її органами відчуттів, а також з органами, що служать, як засіб пересування, й з іншими органами, є фраземи, що позначають різні динамічні ознаки, зв'язані з інтелектуальною діяльністю людини, такі, як думати, міркувати (*думка бере* — «з'являється думка, думається», *збрести в голову* — «з'явитися у думках», *спадати / спасти на думку* — «починати думати», *поворушити мозком* — «подумати», *крутити мозком* — «напружено думати», *мозком ворушити* — «міркувати»), сумніватися (*сумніви беруть* — «з'являється сумнів», *брати / взяти під сумнів* — «сумніватися», *сумніви взяли* — «засумнівався»), розуміти, усвідомлювати, зрозуміти, усвідомити, здогадатися (*брати / взяти до тями* — «збагнути», *здавати / здати собі справу* — «розуміти, усвідомлювати», *серцем розуміти* — «догадуватися»), пам'ятати, пригадувати, забувати (*на ум класти* — «запам'ятовувати, *носити в серці* — «завжди пам'ятати», *не могти вбгати собі в голову* — «не могти запам'ятати, зрозуміти», *не йде в голову* — «не запам'ятовується», *випадати / випасти з тями* — «забувати», *перебирати / пеебрати в пам'яті* — «пригадувати», *поворушити пам'яттю* — «пригада-

ти»), мріяти (*будувати надземні замки* / *повітряні замки* — «мріяти про щось неймовірне, нездійсненне»), уявляти (*зазирати* / *зазирнути в невідоме* — «намагатися уявити те, що станеться», не сходити з-перед очей — «постійно з'являтися в уяві», *малювати рожевими фарбами* — «уявляти когось, щось кращим, ніж є насправді, ідеалізувати»), переконуватися (*відчувати* / *відчути на власній шкурі* — «переконуватися на власному досвіді», *вбити собі в голову* — «переконати себе в правильності чогось»), надіятися, сподіватися (*жити надією* — «дуже надіятися», *чекати з моря погоди* — «даремно надіятися», *питати розуму* — «сподіватися на розумні вчинки, розсудливість»), помилятися (*зробити промах)*, вірити, не вірити (*давати віру, йняти віру* — «вірити», *приймати* / *прийняти на віру* — «вірити без доказів», *не йняти віри)*, вирішувати, розв'язувати, з'ясовувати (*у голову брати* / *взяти* — «вирішувати, ставити за мету», *розв'язувати* / *розв'язати вузлик* — «вирішувати складне, заплутане питання», *накрити шапкою* — «остаточно, безповоротно вирішувати щось»), знаходити вихід, упоратися з чим-небудь (*хапатися* / *схопитися* / *вхопитися за соломину* — «намагатися використати єдину, хоч і безнадійну можливість вийти із скрутного становища», *рятувати* / *урятувати становище»* — «знаходити або допомагати знайти вихід із складної ситуації», *доходити* / *дійти до ладу* — «упоратися з чим-небудь»), робити щось явним, вникати в суть (*виводити* / *вивести на чисту воду* — «викривати когось у підступних, нечесних діях», *піднімати* / *підняти завісу* / *край завіси* — «розкривати щось приховане»), *оцінювати (дивитися* / *глянути* / *подивитися правді в очі* / *у вічі* — «тверезо оцінювати дійсний стан речей»), учитися, читати, рахувати, писати (*набивати* / *набити руку* — «набувати вправності, уміння, досвіду», *починати з азів* — «звертатися до найпростішого у процесі навчання», *підковуватися* / *підкуватися на всі чотири* — «добре навчатися, набувати широких знань», *хапатися до книжки* / *до книжок* — «виявляти інтерес, нахил до читання», *розкидати* / *розкинути на пальцях* — «рахувати що-небудь», *заскрипіти пером* — «почати писати», *пером шкребти* — «писати», *кинути перо* — «перестати писати»), тлумачити (*проливати* / *пролити світло* / *ясність* — «робити щось ясним, зрозумілим», *видавати чорне за біле* — «тлумачити щось не так, як є насправді, а навпаки»), робити щось менш важливим (*відсувати* / *відсунути на задній план* — «робити що-небудь менш важливим, незначним», *залишати* / *залишити на другому плані* — «вважати що-небудь другорядним, неосновним», *скидати* / *скинути з рахівниці* — «перестати рахуватися з ким-, чим-небудь»).

До фразем, що лінгвалізують інтелектуальну діяльність людини, примикають фраземи на позначення різних моментів мовленнєвої діяльності як одного з проявів інтелектуальної діяльності. У цій групі (між іншим, одній із найчисленніших у межах фразем на позначення різних моментів людської діяльності взагалі й інтелектуальної зокрема) можна виділити фраземи, що лінгвалізують процес говорити взагалі в його часових координатах, наприклад: *розтуляти* / *розтулити* рот / рота — «починати говорити», починати / почати здаля / здалеку — «не одразу говорити про суть справи», *закидати словом* кому — «починати говорити, починати розмову з ким-небудь», *порушити мовчанку* — «заговорити», *вести розмову* — «розмовляти», *вести далі* — «продовжувати говорити», *виїжджати на плац* з чим — «розповідати все, що знати», *почухати язики* — «досхочу наговоритися, поговорити про когось, щось».

Досить чисельними є також фраземи, які, позначаючи процес говорити, додатково 1) вказують на фізичний аспект говоріння: *зимувати на кожному слові* — «дуже повільно говорити, розповідати», *меле язиком, як пес хвостом, язик на веретені ходить* — «дуже швидко говорить», *рвати слова* — «говорити уривчасто», *ковтати слова* — «нерозбірливо, нечітко говорити», *пустити віз на довгу розвору* — «говорити довго і нудно»; 2) дають характеристику мовцеві через особливості здійснюваної ним мовленнєвої діяльності, наприклад: *ляси підпускати* — «весело, жартівливо заговорювати з кимсь, сподіваючись на відповідь», *втяти і заплішити* — «влучно сказати», *втяти, як ножем* — «відповісти гостро, дотепно», *підсипáти / підсúпати перцю* — «говорити з іронією, глумом», *спустити / спускати тон* — «говорити спокійніше, стриманіше», *мазати речі медом* — «говорити облесливо»; 3) дають характеристику суті сказаного, його змісту, наприклад: *ляскати / ляпати / махати язиком, грішити язиком* — «базікати», *плести баляндраси* — «вести жартівливі, пусті розмови», *переливати з пустого в порожнє* — «вести пусті, беззмістовні розмови», *розказувати / розказати сім мішків гречаної вовни* — «говорити дурниці, нісенітниці».

Серед фразем, що позначають різні аспекти людської діяльності, пов'язаної з її органами відчуття, найбільше тих, що стосуються різних моментів діяльності, пов'язаної із зором. Вони позначають процес 1) бачити: *видом видати* — «бачити», *осягати / осягнути оком* / очима — «бачити в усьому обсязі», *згубити з очей* — «перестати бачити»; 2) дивитися: *підносити / піднести очі* — «починати дивитися», *посилати / послати очі* — «дивитися», *поводити / повести оком* — «подивитися», *спопеляти / спопелити очима* — «дуже презирливо, гнівно дивитися», *кресати очима* — «гнівно дивитися», *обіймати /обійняти оком / очима* — «уважно, пильно дивитися»; 3) глядіти: *блимнути очима* — «глянути», *кидати / кинути оком / очима* — «миттю глянути», *очі припали* — «пильно оглянув», *блискати очима / оком* — «поглядати», *гострити очі* — «кокетливо поглядати», *грати очима* — «багатозначно поглядати, кокетувати», *нишпорити оком* — «уважно оглядати, обслідувати»; 4) спостерігати: *в око взяти* — «почати спостерігати», *тримати на оці* — «спостерігати», *очей не зводити / не спускати* — «постійно спостерігати, поглядати», *очима попасати* — «час від часу спостерігати»; 5) стежити: *брати /взяти на око* — «пильно стежити за кимнебудь»; 6) помічати: *роззути очі* — «подивившись уважніше, помітити що-небудь», *брати / узяти у примітку* — «помічати»;

Значно менше фразем на позначення різних аспектів діяльності, пов'язаної зі слухом. Це фраземи типу: *прислухатися обóма, ловити кожне слово* — «уважно слухати», *розпустити вуха* — «слухати уважно, з повним довір'ям», *дивитися / зазирати / в рот / рота* — «з цікавістю слухати когонебудь», *в одно вухо впускати / впустити, а в друге випускати / випустити* — «неуважно слухати, легковажно ставитися до сказаного», *ловити вухом* — «прислухатися», *ходити на підслухи* — «підслуховувати», *почути два неповних* — «нічого не почути».

Всього одну фразему, що стосується нюху, можемо подати для прикладу: *поводити / повести носом* — «принюхуватися».

Фраземи, що позначають різні моменти, сторони процесу переміщення у просторі (а їх досить багато у фраземному корпусі), лінгвалізують дії: йти (*рушати / рушити з місця* — «починати йти», *плентатися ногами* — «іти важко, невпевнено», *ледве ноги волочити* — «іти дуже повільно,

з трудом», *рвати землю* — «дуже швидко йти», *простувати дорогу* — «іти навпростець, зменшуючи відстань»), піти (*ноги понесли* — «пішов у якомусь напрямку, не усвідомлюючи мети», *ледве / насилу потягнути / потягти ноги* — «піти повільно, через силу ступаючи», *придати ходи в ноги* — «швидше піти»), увійти, зайти (*переступити поріг*), ходити (*міряти кроки* — «розмірено ходити туди й назад», *попотоптати стежку* — «ходити багато разів у якесь місце»), виходити, вирушати (*витикати / виткнути носа* — «виходити», *рушати / рушити в дорогу* — «відправлятися куди-небудь», *тинятися по світу* — «мандрувати», *міряти шляхи* — «подорожувати»), рухатися, пересуватися (*брати розгін* — «починати швидко рухатися», *верстати путь* — «рухатися у певному напрямку», *лавою сунути* — «безперервно рухатися великою масою»), зникати (*згладитися з світу / світа* — «зникнути», *сліду не лишається / не лишилося* — «зникає безслідно», *хапун ухопив* — «швидко зник»), появлятися, повертатися (*повернула лиха година* — «повернувся той, з ким зв'язане якесь нещастя, щось неприємне», *вигинути / уродитися з-під землі* — «несподівано з'явитися», *не потикати / поткнути носа* — «не появлятися»).

У корпусі української фраземіки досить багато фразем, що лінгвалізують діяльність людини як істоти суспільної. Тут насамперед виділяються фраземи, що позначають різні аспекти військової, економічної та правової діяльності, а також різні аспекти боротьби взагалі.

Фраземи, що лінгвалізують військову діяльність, можуть позначати стосунки людини з військовою службою: *йти / піти в солдати* — «іти на військову службу» *поставити під аршин* — «мобілізувати», *виходити / вийти у відставку* — «звільнятися з військової служби», а також різні атрибути військового життя: *бити зорю* — «давати сигнал до сну або пробудження», *затрубити в похід* — «повідомляти за допомогою труби, сурми про виступ війська». Фраземи, що належать до названої групи, також позначають різні динамічні ознаки, що стосуються війни (*побрязкувати зброєю* — «погрожувати війною», *нагострювати / нагострити сокиру / меч* — «готуватися до збройного нападу, до війни», *іти / приходити з мечем* — «починати війну, збройну боротьбу», *займати / зайняти оборону* — «окопуючись, розміщаючи військо, готуватися до відбиття атаки ворога»); дій зі зброєю (*узятися на передки* — «причепити гармати до передків», *брати / взяти на мушку* — «прицілюватися з рушниці», *брати ціль* — «прицілюватися», *відкривати / відкрити вогонь* — «починати стріляти з вогнепальної зброї»).

До фразем, що лінгвалізують різні аспекти військової діяльності, примикають такі, що позначають різні сторони боротьби взагалі (незалежно, здійснюється вона збройно чи ні). Це такі, наприклад, фраземи: *кидати / кинути виклик* — «робити категоричну, різку пропозицію вступити в боротьбу, поєдинок», *змірювати / зміряти свої сили* — «вступати в боротьбу» *схопитися на кулаки* — «розпочати бійку», *давати / дати здачі* — «відповідати ударом на удар», *завдавати / завдати поразки* — «перемогти в бою, боротьбі, змаганні».

Серед фразем, що позначають різні аспекти боротьби взагалі, є декілька таких, що лінгвалізують деякі моменти спортивної діяльності, наприклад: *розмочувати / розмочити рахунок* — «програючи, відкривати рахунок під час спортивної гри», *повести рахунок* — «стати першим у грі», *узяти м'яч* — «зловити, відбити або не пропустити м'яч», *брати / взяти приз* — «здобувати перемогу в змаганнях» та ін.

Досить чисельною є група фразем на позначення різних аспектів економічної та господарської діяльності людини. Такі фраземи можуть позначати: набувати (*уривати / урвати ласий шматок* — «набувати щось краще чи більше, ніж в інших», *із зубів видирати / видерти* — «з великими труднощами, докладаючи великих зусиль одержувати щось, домагатися чогось», *латати / залатати діру / діри* — «набувати те, чого не вистачає», *запускати / запустити руку* — «брати, привласнювати щось чуже», *сметанку збирати / зібрати* — «брати собі щось найкраще, переважно без великих зусиль», *лихом торгувати* — «наживатися на чужому горі», *купити за три огляди* — «украсти»), витрачати (*вивертати / вивернути кишені* — «витрачати всі гроші», *трусити гаманцем* — «витрачати гроші, не шкодувати грошей на щось, для чогось»), втрачати (*випускати / випустити з рук* — «втрачати щось, не вміти скористатися з нього», *сіяти гроші* — «губити гроші», *сісти на лід* — «розоритися, опинитися у скрутному становищі»), міняти (*міняти / виміняти, проміняти шило на швайку / на мило / на мотовило* — «невигідно міняти щось на щось»), торгувати (*піднімати / підняти ціну* — «великим попитом робити щось дорожчим», *здирати / здерти півшкури* — «брати за щось дуже дорого», переводити на гроші — «продавати»), розорювати когось, завдавати збитків комусь (оббирати / *обібрати до нитки / сорочки* — «грабувати когось», *бити по кишені* — «завдавати збитків комусь, визискувати когось», *дерти останню шкуру* — «забирати все в когось, оббирати когось», *пускати / пустити у старці* — «розоряти когось»).

Декілька дієслівних фразем лінгвалізує діяльність людини, зв'язану з правом. Серед фразем, що належать до цієї групи, найбільше таких, які позначають різні аспекти дії «карати», як наприклад: *давати / дати прикурити* — «відчутно провчати когось», *давати / дати перцю* — «карати», *зводити / звести рахунки / порахунки* з ким — «карати когось за щось, відімщати», *завдавати / задати гарту* — «карати когось». Серед фразем із загальним значенням «карати» особливо багато таких, що позначають такий спосіб карати, як биття [20]. Цих фразем із досить складною семантичною структурою у корпусі української фраземіки декілька сот. До групи фразем, пов'язаних із правом, належать і ті, що позначають такі аспекти цієї діяльності, як: приховувати сліди якогось вчинку, порушувати закон, принципи моралі (*замітати / замести сліди* — «знищувати, приховувати все, що може викрити чиїсь вчинки, дії або докази злочину», *кінці у воду ховати / заховати* — «не залишати ніяких слідів злочину, вчинку», *обходити / обійти закон* — «робити щось всупереч закону, не порушуючи його безпосередньо», *ходити лихим робом* — «діяти несправедливо, чинити недобре»), викривати когось (*ловити на гарячому* — «заставати на місці злочину, викривати», *зривати / зірвати маску* з кого — «викривати когось, показуючи його справжню суть»), засуджувати чиїсь дії (*нагану давати / дати, таврувати ганьбою* — «суворо засуджувати когось, викривати чиїсь вчинки»), звинувачувати когось у чомусь, підозрювати когось (*пошивати / пошити у брехню, брехню завдавати* — «звинувачувати когось у тому, що говорить неправду», *наволокти пеню* — «звинувачувати когось даремно»), ув'язнювати, позбавляти свободи, звільняти

[20] Демський М. Т. Фразеологізми зі значенням «бити», «побити», «вдарити» // Рідне слово.— К.: Наук. думка, 1972.— Вип. 6.— С. 81—87.

з ув'язнення, давати волю (*садити / саджати за грати* — «ув'язнювати», *всадити до Іванової хати* — «ув'язнити», *затискати в кулак* — «позбавляти когось свободи, прав, поставити в залежне становище», *з-під варти звільнити* — «надавати свободу заарештованому», *дарувати свободу* — «звільняти з-під ув'язнення»), допитувати, порушувати проти когось судову справу, чинити розправу над кимсь (*знімати / зняти допит, на цугундер брати / узяти* — «притягати до відповідальності», *посадити на лаву підсудних* — «передати на розгляд суду», *піти під суд* — «відповісти перед судом за злочин», *чинити суд і розправу* — «розправлятися з кимось, карати когось не за законом, а на свій розсуд»), виступати проти кого (*давати / дати бій* — «рішуче виступати проти когось», *позбавляти / позбавити голосу* — «забороняти комусь голосувати», *прокатувати / прокотити на вороних* — «не вибрати на виборах»), створювати безладдя (*каламутити воду, каламутити у криниці воду)*.

Серед фразем на позначення людської діяльності є декілька, що позначають деякі аспекти медичної (*різати пуп / пупа* — «приймати дитину під час пологів», *класти / покласти в ліжко* — «створювати постельний режим у зв'язку, із захворюванням», *перемагати / перемогти смерть* — «виліковувати смертельну хворобу») та релігійної діяльності (*знімати / зняти руки до Бога* — «молитися», *поминати / пом'янути праведну / грішну душу* — «молитися за покійника», *класти на себе хрест* — «хреститися», *бити поклони* — «кланятися низько до землі під час молитви», *занапащати / занапастити душу* — «вчинити злочин чи щось таке, що є порушенням релігійно-етичних норм»), а також деякі конкретні види людської діяльності (*зводити / звести з руїн, піднімати / підняти з руїн* — «відбудовувати», *затикати / заткати діру* — «вставляти вікно, двері», *висіти на телефоні* — «довго телефонувати», *бити телеграму* — «телеграфувати», *на замок брати / узяти* — «замикати», *висаджувати в повітря* — «руйнувати, нищити вибухівкою», *пустити під укіс* — «знищити яким-небудь способом поїзд», *пустити під ніж* — «винищити, порізавши, худобу», *пускати / пустити червоного півня* — «підпалювати щось задля помсти», *махати ціпом* — «молотити», *п'яти врізати* — «догнати косаря, який косить попереду», *класти під сокиру* — «вирубати» тощо. Ще декілька фразем позначають процес зміни характеру, напряму діяльності, наприклад: *переводити / перевести на інший лад / на інші рейки, співати / заспівати іншої пісні* — «діяти, робити по-іншому».

У складі української дієслівної фраземіки дуже багато таких фразем, що позначають різні моменти стосунків людини з іншими людьми, її впливу, на них, а також взаємних стосунків з ними. Тут наявні фраземи, що лінгвалізують дії однієї людини на користь іншій, наприклад: *волити волю* — «виконувати чиїсь бажання», *доводити / довести до розуму* кого — «виховувати, ростити дітей», *вставляти / вставити клепку* кому — «повчати, давати поради», *плече підставляти* — «допомагати, підтримувати», *обтерти / обітерти піт з чола* кому — «полегшити чиюсь долю», *лити воду на млин / колесо* чиє — «діяти на чиюсь користь», *солодити душу* — «втішати», а також дії її на шкоду, яких, між іншим, значно більше, ніж фразем, що позначають дії на користь іншій людині. Це, наприклад, фраземи: *завдати веремії* — «викликати замішання, зчинити колотнечу», *заводити / завести в блуд / на роздоріжжя* — «заплутувати, збивати з дороги», *зв'язувати / зв'язати руки й ноги* — «сковувати чиї дії, не давати змоги вільно діяти»,

лізти під ноги — «заважати», *за ніс водити* — «дурити», *вивести в поле* — «обдурити», *підставляти стілець* кому — «робити комусь неприємності», *підвести під монастир* — «поставити кого-небудь у важке становище», *на поріг показати* — «вигнати з хати» й ін.

Фраземи, що лінгвалізують різні аспекти впливу однієї людини на іншу, можуть позначати різні моменти впливу на її розумову сферу: *вибивати / вибити дурощі з голови* чиєї — «змушувати позбутися примх, капризів, нерозумних капризних вчинків», *затуркувати / затуркати голову* кому — «позбавляти когось здатності чітко мислити, розуміти щось», *відбивати памороки кому* — «порушувати нормальне мислення». Такі фраземи також можуть позначати вплив однієї людини на поведінку іншої, наприклад: *підбивати / підбити на свою руку* — «схиляти на свій бік у переконаннях, вчинках», *перетягувати / перетягнути на свою сторону* — «робити когось своїм прибічником, прихильником, помічником у справі», *підбивати / підбити на гріх* — «штовхати на якийсь поганий вчинок». Вони (такі фраземи) позначають також вплив однієї людини на соціальний статус іншої, наприклад: *підгортати / підгорнути під чобіт / чобіток* — «ставити в повну залежність», *сідати /сісти на голову* кому — «повністю підпорядковувати когось своїй волі», *тримати коло свого пояса, держати в руках* — «тримати когось у залежності, не давати свободи». Частина таких фразем лінгвалізує різні аспекти впливу однієї людини на мовленнєву діяльність іншої, наприклад: *смикати / смикнути за язик* — «примушувати когось сказати щось небажане, рисковане», *взяти* кого *в танець* — «примусити когось признатися, відповісти на питання», *витягнути за язик* — «змусити когось заговорити». Фраземи, що лінгвалізують різні аспекти впливу однієї людини на іншу, можуть також позначати такі моменти цього впливу, які примушують цю людину певним чином діяти, наприклад: *приступати / приступити з ножем до горла, наступати на горло* — «наполегливо вимагати що-небудь, примушувати до чого-небудь», *брати / узяти у штос* — «рішуче натискати на когось, примушуючи діяти», *брати / взяти на переляк* — «злякавши когось, примушувати до бажаних для себе дій».

Серед дієслівних фразем, що лінгвалізують динамічний аспект людських стосунків, помітне місце займають фраземи, які позначають різні моменти ставлення однієї людини до іншої. Тут насамперед виділяються фраземи, що лінгвалізують різні моменти такого ставлення, зумовленого певними властивостями людини, стосунки до якої фразема лінгвалізує. Частина таких фразем має позитивну конотацію, наприклад: *до душі припадати / припасти, припадати / припасти до вподоби / до серця* — «подобатися», *серце горнеться / пригортається* — «відчуває потяг, симпатію, любов до когось», *пристала душа, пристало серце* до кого — «хтось полюбив, уподобав когось», а частина — негативну, наприклад: *не повертається серце* до кого — «не подобається хтось, немає у когось потягу до кого-небудь», *серце не приймає кого* — «відчувати відразу до когось, не могти полюбити когось», *любити, як собака палицю / як дід собаку на перелазі* — «дуже не любити когось».

Крім того, фраземи, що лінгвалізують динамічний аспект ставлення однієї людини до іншої, можуть позначати: ставитися певним чином (*носитися / панькатися як з писаною торбою* — «ставитися до когось ніби до цінного, важливого», *дивитися крізь рожеві окуляри / скельця* на когось — «сприймати когось, не помічаючи його негативних сторін»),

ставитися прихильно (*схилити серце до кого* — «прихильно поставитись до когось», *душу показувати / показати* — «щиро, з великою симпатією, прихильністю ставитись до когось»), поважати, не поважати когось; шанувати, не шанувати когось (*робити / зробити честь* кому — «виявляти повагу, пошану до когось», *мати за щось* кого — «шанувати, поважати когось»), потурати, не потурати кому (*гладити по голові* кого — «поблажливо ставитись до чиїхось учинків, потурати комусь», *мазати зверху пирогом* — «розпещувати, балувати когось», *розпускати / розпустити віжки* — «послаблювати вимогливість до когось», *попусту не давати / не дати* — «не виявляти поблажливості до когось, не потурати комусь»), виявляти, не виявляти до когось увагу (*дух ронити* за ким — «дуже турбуватися, переживати за кого-небудь», *мало не на руках носити* кого — «дуже добре ставитися, виявляти велику увагу до когось», *цуратися / поцуратися хліба-солі* — «не виявляти уваги до хазяїв, відмовлятися від частування»), оцінювати кого-небудь (*знати ціну* кому — «цінувати когось», *віддавати / віддати пальму першості* — «ставити когось на перше місце», *ставити / поставити на одну дошку* кого — «прирівнювати когось до когось»), розуміти, не розуміти когось (*читати в душі* чиїй — «розуміти чийсь душевний стан», *говорити різними мовами* — «не розуміти один одного»), ображати, кривдити когось (*зачіпати / зачепити возом* — «робити неприємність, ображати», *плюнути в душу* — «образити когось»), насміхатися, глузувати з когось (*на бас брати; сміятися у душі* з кого — «глузувати, кепкувати з кого, не виявляючи цього назовні»), виявляти неприязнь до когось (*холодом повіяло* від кого — «дуже стримано повівся з кимсь, неприязно поставився до когось», *скоса поглядати* на кого — «ставитись до когось недоброзичливо, виявляючи своє незадоволення кимсь»), зневажати когось (*дивитися згори* на кого — «ставитись до когось зверхньо, із зневагою», *плювати в обличчя* кому — «виявляти зневагу, презирство до когось, зневажати когось»).

Фраземи, що лінгвалізують динамічний аспект стосунків між людьми, позначають насамперед різні моменти матримоніальних, інтимних і родинних зв'язків, а також образно представляють різні моменти стосунків між людьми як представниками одного соціуму.

Фраземи, що лінгвалізують динамічний аспект матримоніальних зв'язків, позначають: домагатися когось за дружину, спонукати до одруження (*закинути гачок* — «мати матримоніальні наміри до когось», *просити руки* кого, чиєї — «звертатися до дівчини або її батьків з проханням дати згоду на одруження, шлюб», *пропонувати руку й серце* кому — «просити когось стати дружиною», *засилати / заслати старостів, брати рушники* — «сватагися», *вернутися з рушниками* — «засватати когось»), відмовляти, одержати відмову у сватанні (*повертати / повернути хліб, давати / дати гарбуза* — «відмовляти тому, хто сватається», *дістати / з'їсти гарбуза, спіймати облизня* — «одержати відмову під час сватання»), давати, одержувати згоду на одруження (*подавати /подати рушники, обмінити /обміняти хліб* — «дати або дістати згоду на одруження»), одружувати, одружуватися, вінчатися (*віддавати / віддати заміж* — «одружувати дочку», *покривати / покрити голову / косу* — «виходити заміж», *ставати / стати на рушник* — «брати шлюб, одружуватися», *іти / йти до вінця* — «вінчатися»).

Фраземи, що лінгвалізують динамічний аспект інтимних зв'язків, по-

значають: кокетувати, залицятися (*строїти вихиляси та викрутаси* — «кокетувати», *пускати / посилати бісики оком / очима* — «кокетувати очима, загравати з ким-небудь», *кошелі носити* за ким, *смалити / присмалювати халявки* до кого — «залицятися», *закручувати / закрутити любов* — «залицятися, вступати в любовні зв'язки»), мати інтимні зв'язки, не мати інтимних зв'язків (*розділяти / розділити ложе* з ким — «бути з ким-небудь в інтимних стосунках», *не знати жінки* — «не мати інтимних зв'язків» [про мужчину]), мати нешлюбні зв'язки (*скакати у гречку, скакати / скочити через пліт, пси пасти*), нав'язуватися комусь, зраджувати когось (*на шию вішатися, виснути на шию, змінити паруси*), обнімати, цілувати кого-небудь (*пригортатися / пригорнутися до серця* — «ласкаво, ніжно обіймати», *осипати поцілунками* — «гаряче цілувати когось»), домагатися прихильності, любові, закохувати когось у себе (*завойовувати / завоювати серце* чиє, *знаходити дорогу до серця* чийого — «викликати чиюсь симпатію до себе, домагатися прихильності, любові», *закрутити світ* кому — «закохати в себе»).

Такі фраземи можуть також позначати різні моменти родинних стосунків, наприклад: *узяти за дитину / за сина / за дочку* — «усиновити, удочерити», *брати / узяти / приймати / прийняти у прийми* — «прийняти когось у свій дім як чоловіка, зятя чи сина», *вступати / вступити в рідню* — «родичатися».

Фраземи, що образно представляють різні моменти стосунків між людьми як представниками одного соціуму, позначають такі, наприклад, динамічні ознаки: використовувати когось для своєї мети (*на чужій спині виїжджати*), чогось вимагати (*тягти / смикати за поли* — «настирливо вимагати чогось», *приставати / пристати з ножем до горла* — «розлютитися, висловлюючи найдошкульніші речі, категорично вимагати відповіді»), виявляти інтерес до когось, втручатися у чиєсь життя (*покопирсатися у душі* чиїй — «втручаючись у чиїсь особисті справи, виявляти надмірний інтерес до внутрішнього світу, до інтимних переживань когось», *залазити / залізти в душу* — «втручатися у чиєсь інтимне життя, у коло чужих інтимних переживань»), домагатися довір'я, прихильності, входити в довір'я, підлещуватися до когось, принижуватися перед кимсь (*влазити / влізти в довір'я* — «різними підступними діями, хитрощами домагатися довірливого ставлення до себе», *розтопити лід* чого — «позбутися недовір'я, холодності», *борону затягати* за ким — «підлещуватися до когось з егоїстичною метою», лизати халяви — «підлабузнюватися до когось»), просити (просити та перепрошувати — «дуже просити», *плазувати в ногах* — «благати, просити, стоячи на колінах»), догоджати (витися / звиватися в'юном — «підлещуючись, підлабузнюючись, догоджати», *дивитися / заглядати в зуби* — «ставитися догідливо до когось, сподіваючись якоїсь вигоди»), вступати в певні стосунки, мати стосунки, припиняти їх (*мати діло* з ким — «вступати в які-небудь стосунки з кимсь», *заходити / зайти в діло* з ким — «вступати в ділові стосунки з кимсь», *ставати / стати на близьку / коротку ногу* — «вступати у близькі стосунки», *жити, як кішка з собакою* — «постійно бути в незгоді»), мати спільні інтереси (*жити одним почуттям* — «мати спільні інтереси, бажання, прагнення»), надіятися, не надіятися на кого (*покладати всю надію / всі надії* на кого — «розраховувати на когось, чекати від когось», *не ждати такого* від кого — «не надіятися, що хтось може так зробити»), перевершувати когось, пере-

магати (*показати по чому лікоть кваші* — «довести свою перевагу над кимсь», *затикати / заткнути за пояс* кого — «перевершувати когось у чомусь», *брати / узяти гору* — «одержати перевагу в чомусь над кимсь або перемогти»), поділитися своїми переживаннями (*виливати / вилити душу*), *радитися (держати / радити раду), сваритися, сперечатися, проклинати, миритися* (*стати на пні* — «загострити взаємини з кимсь», *ставати / стати з язиком до поєдинку* — «починати сваритися», *дерти коти* — «сваритися», *вступати / вступити в суперечку* — «починати сперечатися», *загасити суперечку* — «припинити сперечатися», *слати прокльони* — «проклинати»), ждати, застати когось певним чином, зачіпати когось, звертатися до когось із чимсь (*прогледіти / проглядіти очі* — «вдивляючись кудись, з нетерпінням, довго прождати когось», *застукати зненацька* — «з'явившись кудись, застати когось несподівано, коли людина не підготовлена до того», *кидати / кинути камінці / камінець у чийсь город* — «зачіпати когось словами, натяками», *питатися чужого розуму* — «звертатися до когось за настановою, порадою, як жити, діяти»), підтримувати чиєсь життя, повертати до нормального способу життя (*держати на світі* — «відвертати від когось загрозу смерті», *прикликати / приклйкати до життя* кого — «повертати до нормального стану із стану непритомності, депресії, замріяності»), виявляти до когось невдячність, вороже ставлення (*хліб-сіль забути* — «бути комусь невдячним», *наставляти ніж на серце* кому — «затаювати зло на когось»), ділитися чимсь із кимось (*зняти / скинути і віддати останню сорочку з себе* — «віддати комусь усе, поділитися всім, що тільки є у кого», *ділитися / поділитися шматком хліба* — «віддавати комусь частину своїх харчів»), користуватися чиєюсь підтримкою, прихильністю (*чути лікоть* — «відчувати товариську підтримку в чому-небудь», *відчувати плече* — «мати чиюсь підтримку, допомогу», *бути у фаворі* — «користуватися прихильністю когось, підтримкою, заступництвом того, хто має силу»), перебувати в залежності від кого (*попадатися / попастися / ловитися / зловитися / пійматися у лапи* чиї — «попадатися у залежність до когось», *під чоботом бути* чиїм — «бути в цілковитій залежності від когось», *сидіти на чужому возі* — «бути позбавленим чого-небудь свого або бути залежним від когось»).

У межах фразем, що лінгвалізують динамічний аспект стосунків між людьми, виділяється невелика група таких, які теж позначають певні фрагменти з обширної галузі людських взаємин, але так, що джерело лінгвалізованої ними процесуальної ознаки не експліковане. Це, наприклад, фраземи: *покидати чуби* — «узяти когось у солдати», *спійматися на гарячому* — «когось спіймали на місці злочину, викрили його», *зостався на цідилці* — «когось зловили на брехні», *на язик потрапляти / потрапити, бути / стати притчею во язицех* — «про когось постійно говорять, жартують», *побував у дурнях* — «когось одурили», *попастися / спійматися на вудку* — «піддатися умовлянням, повірити брехливим запевненням когось», *на гачок ловитися / попадатися* — «когось ошукали, обманули», *ухопити ляща, спіймати / дістати ляпаса* — «когось ударили по щоці», схопити запотиличника — «когось ударили по потилиці».

У межах дієслівної фраземіки є певна кількість фразем, що позначають дії та процеси, джерелом яких може бути неособа, власне предмет чи абстрактний предмет. Такого типу фраземи вступають у семантико-синтаксичні відношення з іменниками-назвами неособи, власне предмета й

абстрактного предмета. Всі вони мають дуже обмежені сполучувальні можливості. Так, фраземи, що позначають динамічні ознаки, приналежні неособі, вступають у семантико-синтаксичні відношення з іменниками-назвами собаки (*на місяць брехати* — без причини гавкати», *тримати слід* — «іти слідом когось, чогось»), коня (*ударити з копита* — «зразу з місця побігти, помчати з великою швидкістю»), птахів (*зриватися у лет* — «пориватися летіти або швидко летіти») і лише деякі мають ширші сполучувальні можливості. Так, фразема *ходити у плузі* — «тягнути плуг, орати» — може сполучатися з іменниками-назвами тяглової худоби, фразема *стригти вухами* — «водити вухами взад і вперед, прислухаючись» — сполучається з іменниками-назвами всіх тварин, що мають довгі рухомі вуха.

Фраземи, що позначають динамічні ознаки, приналежні власне предметові, теж мають дуже обмежені сполучувальні можливості. Широта їх зв'язків визначається як їх семантикою, так і семантикою тих слів, що з ними сполучаються. Такі фраземи можуть лінгвалізувати динамічні ознаки, властиві 1) різним частинам тіла людини, наприклад, волоссю: *дибом / дубом ставати / стати* — «підніматися вгору, настовбурчуватися», *братися молоком* — «сивіти», обличчю: *наче / мов / як / ніби пилом / землею припадати / припасти* — «сіріти», очам: *зайти смутком* — «посумніти», серцю: *у стук стукає / стукало* — «дуже б'ється, билося»; 2) рослинам: *вбиватися / вбитися у лопатки* — «виростати, зав'язуючи стрючки», *піти в ріст* — «почати інтенсивно рости», *іти / входити в зав'язь* — «зав'язувати плоди»; 3) різним природним об'єктам: *кригою братися / узятися* — «замерзати, покриватися кригою», *виходити / вийти з берегів* — «розливатися, затопляти береги під час повені», *вбиватися / вбитися у ключі* — «кипіти», *крутити заметами* — «знімати вихор»; 4) різним предметам як фактам матеріальної культури: *злітати / злетіти в повітря* — «вибухати», *схопитися полум'ям* — «почати яскраво горіти, запалати, загорітися», *козубом стати* — «стати дуже твердим від морозу; задубіти» (про мокрий одяг) та деякі інші.

Фраземи, що позначають динамічні ознаки абстрактного предмета, або характеризують цей предмет (*виступати / виступити / виходити / вийти / спливати / спливти наверх* — «ставати відомим для інших, для багатьох», *зживати / зжити себе* — «відживати, ставати непотрібним», *відступити / відступати на задній план* — «ставати менш важливим, значущим»), або, приписуючи йому певну динамічну ознаку, розкривають особливості її реалізації, тобто вказують на часові координати цієї ознаки, на її завершеність чи незавершеність, вичерпність або невичерпність, ступінь її вияву тощо (*діставати / мати / одержувати розголос* — «ставати широко відомим, популярним, привертати загальну увагу», *висіти на носі* — «бути дуже близьким щодо часу здійснення», *відходити / відійти в забуття* — «остаточно забуватися, не згадуватися», *сипатися, як із мішка / рукава* — «з'являтися безперервно один за одним», *переливатися / перелитися / литися через вінця* — «переходити всякі межі», *вступати / вступити у свої права* — «проявлятися на повну силу».

У межах дієслівної фраземіки є певна кількість фразем, що лінгвалізують дії та процеси, скеровані на людину, джерелом яких є неособа, власне предмет й абстрактний предмет. Ці фраземи сполучаються з іменниками-назвами неособи, власне предмета й абстрактного пред-

мета в називному відмінку й іменниками-назвами особи в одному з непрямих відмінків, наприклад: джміль *дав меду* дитині — «вжалив», собака *полатала литки* перехожому — «покусала», квітка *веселить очі* людині — «приємно виділяється», відмова *вкидала* хлопця *у відчай* — «викликала почуття сильного душевного болю, безвихідності». Треба тільки додати, що фразем, які сполучаються з іменниками-назвами неособи й власне предмета в називному відмінку, буквально одиниці у фраземному корпусі, тоді як тих, що поєднуються з іменниками-назвами абстрактного предмета не так уже й мало, причому вони можуть позначати: 1) викликати які-небудь почуття: самолюбство *шкребло* його *за душу* — «викликало почуття гіркоти, суму, прикрості, незадоволення»; 2) викликати певний настрій: слова *наводять* на нього *смуток* — «викликають невеселі думки, засмучують когось»; 3) змушувати хвилюватися, хвилювати, зворушувати: передчуття *стискає* Іванові *серце* — «викликає хвилювання, почуття тривоги, страху», тиша *холодом обдала* Назара — «раптом викликала стан сильного хвилювання, збентеження, переляку»; 4) завдавати душевного болю, мук, страждання, мучити морально: ця смерть *каменем лежала на серці* Чернишеві — «гнітила, мучила морально», лихо та горе *точили* йому *серце* — «завдавали душевного болю, мучили»; 5) непокоїти, тривожити: думка *мулила* йому *серце;* 6) справляти певне враження: приспів *пробирає* Івана *аж до сліз* — «справляє сильне враження», слова *падали в серце* дитині — «справляли глибоке враження, надовго запам'ятовувалися»; 7) певним чином вплинули на поведінку людини: різкі слова *збили* з нього *пиху* — «змусили стати скромнішим, зробили скромнішим», темрява *додала* Василині *сміливості* — «зробила сміливою»; 8) певним чином позначитися на фізичному стані людини, способі її життя: холод *пробирав до кісток* рибалок — «викликав сильне відчуття холоду», печаль *одбирає* Мотрі *слух* — «позбавила здатності чути», голод *складає* людей *у труну* — «губить, зводить зі світу».

У фраземному корпусі української мови є певна кількість фразем, що лінгвалізують динамічний аспект різних явищ природи. Ці фраземи здебільшого позначають певні моменти добового циклу: *на світ не заводилося* — «не розвиднялося», *ще й на світ не зоріло* — «не світало», *займалося на світ / зорю / день* — «починало розвиднятися, світало», *позначається на світ* — «починає світати», *поблагословилося на світ* — «розвиднилося, розсвінуло», *присмерк спускається / спускався* — «смеркає, сутеніє», *упала ніч* — «настала темнота», а також різні моменти погоди: *стає / стало на погоді, стає / стало на годині* — «встановлюється суха, тепла погода», *стоїть на годині* — «суха, тепла погода триває», *небо розверзається / розверзлося* — «починається злива або сильний снігопад», *мороз бере* — «холоднішає», *узялося на мороз* — «похолоднішало», *притягло морозом* — «трохи замерзло, підмерзло» та ін.

Розглянутий у статті фраземний матеріал дає можливість зробити деякі висновки. Фраземи як засіб вторинної номінації — явище надзвичайно розповсюджене в мові. Саме виникнення аналітичних засобів номінації, якими є фраземи, зумовлене необхідністю експлікувати ті моменти пізнаної навколишньої дійсності й стосунків з нею мовців, які або не виражаються лексичною семантикою, або, якщо і виражаються, то дуже нейтрально й загально.

Характерною особливістю дієслівних фразем є те, що вони внаслідок

особливостей своєї семантики лінгвалізують тільки ті динамічні ознаки, які з погляду мовця необхідно конкретизувати або представити образно, емоціонально і які такому способу номінації піддаються. У зв'язку з цим дієслівні фраземи лінгвалізують насамперед динамічні ознаки, джерелом яких є особа. Тільки незначна частина дієслівних фразем лінгвалізує дії і процеси, джерелом яких є зокрема чи в різних комбінаціях неособа, власне предмет і абстрактний предмет.

Maryan DEMS'KYI

THE NATURE OF THE SET PHRASE, ITS ONOMASIOLOGICAL FUNCTIONS AND PARTICULAR FEATURES OF NOMINATION
(Materials for ideographic Dictionary of Ukrainian idioms)

This article examines the question of the nature of the set phrase, the reason for its emergence and the features of its meaning, and it pays attention to the problem of the formal and semantic relaionship of the set phrase with the word; for the first time the question is posited about the onomasiological functions of set phrases. Moreover, it is shown that set phrases serve for the concretization of objects and phenomena and of their dynamic features, for the closer definition of these objects' extent and their exhaustive coverage, for the figurative-emotive evaluation and expressive-emotive intensification of this evaluation and for the figurative presentation of abstract objects.

Its nominational selectivity is a phraseological universal of a certain kind: that is, set phrases verbalize only those items of the physical environment which from the point of view of a certain linguistic group must be presented figuratively, emotionally, or expressively.

In connection with such properties of phraseological systems the phraseology of the verb is analysed as being the most numerous in the body of phrases of modern Ukrainian. This reveals a set of dynamic features which are denoted by the set phrases, and it is stressed that verbal set phrases chiefly denote such dynamic features the source of which is Man.

ЗАБУТІ ПУБЛІКАЦІЇ ЛЕОНІДА ГЛІБОВА У ГАЗЕТІ «ЧЕРНИГОВСКИЕ ГУБЕРНСКИЕ ВЕДОМОСТИ»

Переглядаючи неофіційну частину газети «Черниговские губернские ведомости» за другу половину XIX ст., мені вдалося виявити на її сторінках кілька публікацій Леоніда Глібова, які ніколи не входили до зібрань його творів і їх узагалі не передруковували. Те, що вони дотепер залишаються невідомими навіть більшості фахівців, а не тільки ширшим колам шанувальників літератури, треба пояснити, зокрема, недостатньою історико-літературною вивченістю «Черниговских губернских ведомостей». Тим паче, що всі ці публікації Леоніда Глібова підписані його справжнім прізвищем; крім того, деякі з них (№№ 1, 2, 6) зафіксовані в бібліографії «Черниговских губернских ведомостей»[1]*, одна (№ 1) — також у відомому бібліографічному покажчику О. Андрієвського і в давній уже оглядовій статті про письменника*[2]*.*

Цій газеті належить помітне місце у творчій біографії Леоніда Глібова. На її сторінках він дебютував як письменник, помістивши в 1853 р. 25 байок. У редакційній статті «Об издании «Черниговских губернских ведомостей» в 1854 году» поміж помітніших матеріалів, що з'явилися у неофіційній частині впродовж 1853 р., називалися «несколько басен на малороссийском языке, весьма удачно переделанных г. Глебовым из басен Крылова»[3]*. Це була перша друкована оцінка байок Леоніда Глібова. Принагідно слід уточнити обставини публікації їх у «Черниговских губернских ведомостях». Існує думка, що примітка «Из Крылова» подавалася письменником «лише з метою відвести увагу цензурного жандарма від справжнього напряму байки»*[4]*. Це твердження спростовується вказівкою на спеціальне оголошення газети: «Редакция губернских ведомостей имеет честь объявить, что стихотворения (кроме басен Крылова, переведенных на народный язык, имеющих значение нравственное), присылаемые в редакцию — согласно инструкции г. ми-*

---

[1] Див.: Труды Черниговской губернской архивной комиссии.—Чернигов, 1908.—Вып. 7.— С. 108, 110, 128.

[2] Див.: Андрієвський О. Бібліографія літератури з українського фольклору.— К., 1930.— Т. 1.— С. 284: Шевелів Б. Леонід Глібів як громадський діяч і письменник // Глібів Л. Твори: Ювілейне виправлене та поповнене видання. 1827—1927.— К., 1927.— С. 42.

[3] Черниговские губернские ведомости: Часть неофициальная.—1853.—11 дек. (№ 50).— С. 560. Далі посилаємося на це видання у тексті, зазначаючи дату, номер і, у разі потреби, сторінки.

[4] Шудря М. А. Журналістика Л. І. Глібова (1861—1863) // Студентські наукові праці / Київ. ун-т ім. Т. Г. Шевченка.— К., 1958.— Зб. 23.— С. 104.

нистра внутренних дел для неофициальной части губернских ведомостей — не могут быть печатаемы в ведомостях и для сокращения излишней переписки и пересылки не будут возвращаться лицам, присылающим их» (1853.— 2 жовт. № 40).

У 1853—1860 рр. Леонід Глібов надрукував у «Черниговских губернских ведомостях» 35 байок, 9 українських поезій, фольклористичну статтю «Стрижено! Стрижено!» [5]*. Про його участь у цій газеті впродовж трьох наступних років менше відомо. З-поміж тогочасних виступів письменника на її сторінках найбільший інтерес становить публіцистичний огляд «По поводу нового года» (1861.— 2 січ. № 1)* [6]*. Більшість інших публікацій Леоніда Глібова в губернській газеті цих років — інформаційні повідомлення стосовно його власного тижневика «Черниговский листок» (липень 1861 р.— серпень 1863 р.).*

Із закриттям «Черниговского листка», звільненням Леоніда Глібова зі служби в Чернігівській чоловічій гімназії і висланням до Ніжина в серпні 1863 р. (у зв'язку з причетністю до справи землевольця Івана Андрущенка) у його співпраці з «Черниговскими губернскими ведомостями» настає тривала перерва. Пізніші зв'язки письменника з цим виданням, поновлені 1875 р. (на той час він знову мешкав у Чернігові), мають не систематичний, як у 1853—1863 рр., а епізодичний характер. Це було зумовлено, зокрема, тим, що після появи Валуєвського циркуляру з газети фактично зникають україномовні публікації.

На сторінках неофіційної частини «Черниговских губернских ведомостей» у цей час з'являються його принагідні поезії російською мовою — відгуки на факти чернігівського і загальноросійського громадського життя. Осібно серед тогочасних публікацій стоять лише «Легендарные рассказы из южнорусского народного быта «про циган»», які слід розглядати в ширшому контексті інтересу письменника до народної творчості [7]*. Подані анекдоти, що належать до маловідомих зразків жанру (у найґрунтовніших збірках не зафіксовані), потребують спеціального фольклористичного опрацювання. Гумор більшості з них «ґрунтується на зіткненні циганської кмітливості й хитрощів із селянською простодушністю, безпосередністю. Як і взагалі у фольклорних творах, переможцем тут виходять розум та дотепність, носієм якої є герой — представник іншого народу»* [8]*. Леонід Глібов сподівався викликати «подобные сообщения и от других лиц, из различных местностей» губернії, але вони в газеті не з'явилися.*

Деякі публіковані поезії Леоніда Глібова (№№ 4, 5, 7) потребують додаткових уваг. У статті П. Колесника «Творчість Леоніда Глібова» була висловлена думка, що переслідування 60-х рр. негативно вплинули на письменника, який не відзначався стійкістю характеру: доведений до відчаю, він замкнувся у собі, піддався впливові політико-релігійного квієтизму (див.: 1, 17). Це твердження вимагає певних

---

[5] Ці твори є у найповнішому виданні творчої спадщини письменника: Г л і б о в Л. Твори: У 2 т.—К.; 1974. (Далі посилаємося на це видання у тексті, вказуючи том і сторінку.) Стаття «Стрижено! Стрижено!» подана там у неповному вигляді (див.: С и в а ч е н к о М. Є. Сторінка з історії української пареміографії // Народна творчість та етнографія.—1977.— № 4.—С. 46—56).

[6] Див.: Новорічний огляд Л. Глібова / Вступ, підготовка тексту й коментарі В. І. Д у д к а // Слово і час.—1991.—№ 1.—С. 88—90.

[7] Про фольклористичні зацікавлення Леоніда Глібова, окрім названої праці М. Є. Сиваченка, див.: Б о й ч у к А. Питання фольклору та етнографії на сторінках «Черниговского листка» // Народна творчість та етнографія.—1972.—№ 5.—С. 51—56.

[8] Д е й О. І. Українські народні анекдоти // Українські народні анекдоти, жарти, дотепи.—К., 1967.—С. 14.

застережень. По-перше, релігійність письменника розглядається тут як неорганічна для нього, що насправді не так. Історія життя Леоніда Глібова і низка його творів дають підстави підтримати тезу О. Воронина про те, що «релігійна байдужість та безвір'я аж ніяк не були загальним явищем серед інтелігенції» [9]*. Водночас вони виразно свідчать і про ступінь русифікації на тогочасній Наддніпрянській Україні православної церкви, перетвореної на частину бюрократичного апарату самодержавної імперії. (Докладне дослідження цієї проблеми передбачає також розгляд семи поезій Леоніда Глібова, опублікованих у 1868—1884 рр. в «Черниговских епархиальных известиях», з яких ширшому читачеві відомі поки що лише три.) По-друге , не можна цілком погодитися з П. Колесником і стосовно хронологічної локалізації «політико-релігійного квієтизму» письменника останніми роками його життя. Адже, приміром, і ранній твір Леоніда Глібова «Остапова правда» (1855) розглядається як «данина всеросійському імперському патріотизмові»*[10]*. Це також важливо мати на увазі, з'ясовуючи передісторію його пізніх поезій аналогічного характеру, до яких належить і частина тут публікованих.*

Окремо слід сказати про поезію «В день празднования 900-летия крещения Руси», що дотепер була відома в неповному обсязі. У Зібранні творів 1974 р. вона подана в розділі «Принагідні вірші» за недатованим списком О. Тищинського і датована за змістом (2, 107—108). У примітках зазначено, що вперше цей вірш опублікований у двотомному Зібранні творів Леоніда Глібова 1927 р. (2, 438). Це твердження помилкове. Вперше твір з'явився на сторінках «Черниговских губернских ведомостей» (1888.—17 лип. № 56. У першодруку на дві строфи більше, ніж у пізніших публікаціях у зібраннях творів).

На підставі матеріалів «Черниговских губернских ведомостей», крім того, є змога уточнити творчу й видавничу історію ще двох поезій Леоніда Глібова. Зокрема, з'ясовуються обставини створення послання «А. А. Тищинскому» (2, 136): воно адресоване Олександрові Тищинському (1836—1896) — близькому приятелеві Леоніда Глібова, чернігівському громадському діячеві, із впливом якого обгрунтовано пов'язується повернення письменника наприкінці життя до української творчості, що була широко репрезентована тоді ж у галицькій періодиці. У день, яким датовано цей твір (10 листопада 1890 р.), відзначали 10-літній ювілей служби О. Тищинського на посаді товариша директора Чернігівського міського громадського банку (див.: 1890.—18 листоп. № 91).

Поезія «Прости!», вміщена в розділі «Епітафії» (2, 142), коментована так: «Уперше надруковано в газ. «Черниговские губернские ведомости» за жовтень 1893 р. після некролога Л. Глібова. Вірш без дати, підписаний криптонімом «Л. Г.». Подається за першодруком» (2, 443). Примітка фактично повторює зміст коментаря до цієї поезії у виданні творів письменника 1927 р.[11] *Приблизне датування першодруку попередниками мусило б насторожити упорядників видання 1974 р. і спонукати уточнити дату. Та, на жаль, перша публікація твору так і залишилася їм невідома, хоча вони і стверджують протилежне. Насправді поезія «Прости!» уперше з'явилася друком у «Черниговских губернских ведомостях» 1890 р. (29 квіт. № 33). Вона була написана 26 квітня 1890 р., у сороковий день смерті дружини чернігівського губернатора Тетяни Данилівни Анастасьєвої (1842—*

---

[9] Воронин Ол. У темній неволі: Українська православна церква у 19 столітті // Сучасність.—1988.—№ 7—8.—С. 215.

[10] Див.: Зеров М. Поети пошевченківської пори // Поети пошевченківської пори.— Х.; К., 1930.— С. XI.

[11] Див.: Глібов Л. Твори: [У 2 т.] / За ред. І. Капустянського та М. Плевака.—Х., 1927.—Т. 2.—С. 564.

1890) [12]*. «В этот день — повідомлялося в газеті,— наш местный маститый поэт Л. И. Глебов прислал посвященное памяти покойной стихотворение». Текст поезії розподілений на 6 чотирирядкових строф, підпис — «Л.Г.». У першодрукові наявна присвята: «Памяти Т. Д. Анастасьевой». Інших текстуальних відмін порівняно з виданням 1974 р. немає.*

Очевидно, що навіть і за кращої обізнаності дослідників із публікаціями Леоніда Глібова в «Черниговских губернских ведомостях» частина поданих тут текстів (такі, зокрема, як «На прощание году старому и на встречу новому», «В годовщину 17 октября») донедавна не мала шансів потрапити до зібрань його творчої спадщини — надто дисонують вони з узвичаєним образом письменника. Та, ясна річ, становлять інтерес усі публіковані твори, які є цінним матеріалом для системного дослідження «робіт і днів» пізнього Леоніда Глібова, допомагають осягнути їх у всій повноті і складності.

Віктор ДУДКО

№ 1

ЛЕГЕНДАРНЫЕ РАССКАЗЫ ИЗ ЮЖНОРУССКОГО НАРОДНОГО БЫТА «ПРО ЦИГАН»

В памяти народа сохранилось много легендарных рассказов, характеризующих общежитейские отношения и различные эпизоды из родного быта. Большинство таких рассказов отличается неподдельным национальным юмором, а некоторые служат и назидательным примером. Но переходя из уст в уста, от поколения к поколению, рассказы эти мало-помалу утрачивают от неверности словесной передачи свою первобытную типичность и, являясь в разных местностях в виде вариантов одного происхождения, лишаются той образности выражений, которая составляет оригинальное их достоинство. В изданных до сих пор нравоописаниях южноруссов в анекдотической форме фигурируют большею частию или «жид» или «москаль», и остается почти забытым известный тип «пройдисвіта», каким всегда был в понятиях народа «циган», представляющий собой на Украйне нечто вроде германского «Рейнеке-лис» [1]. Мы приводим здесь, в виде опыта, несколько легендарных рассказов, заимствованных из народных уст, об этом повсеместном герое житейской изворотливости и всякой предприимчивости, надеясь вызвать подобные сообщения и от других лиц, из различных местностей нашей губернии. Собрание таких анекдотов «про циган» составило бы небезынтересный материал для этнографической литературы.

I
ВЕРБУНКА

Существовала когда-то на Украйне так называемая «вербунка», т. е. привлечение охотников на военную службу. Новобранцев, для примера другим, угощали на славу. И до сих пор еще сохранились отрывки тогдашних песен:

---

[12] Біографічні відомості про Т. Д. Анастасьєву подаються в анонімному некролозі «Черниговских губернских ведомостей» (1890.—22 берез. № 23).

Пристань, пристань у вербунку,
Будеш їсти з маслом курку! [2]

Цыган соблазнился удобным случаем «добре попить і смачно попоїсти». После некоторых предвзятих соображений он явился к вербовщику.

— А що, циган, у службу хочеш?

— Хочу.

— Молодчина! Примем.

Действительно, цыган, поступивши в вербунку, «добре попив і ласо попоїв», но когда пришло дело до «муштри» — полное разочарование, тем более, что цыган за невнимание к обучению и команде на первый же раз получил несколько ударов прутом под фалды. После учения, недолго думавши, он убежал домой. Осмотрелись при перекличке — нет цыгана. Послали за ним.

— А що се ти, цигане, із служби утік?

— Біс вашому батькові! Що за втік? Вільно [прийшов], вільно і [пішов]! [3]

Это значило у него: добровольно поступил на службу, добровольно и в отставку вышел, что и было в предвзятом соображении.

II
ВСТРЕЧНЫЙ КУМ

Был у одного пана встречный кум цыган. Хорошо его угощали, и он любил учащать к хлебосольным кумовьям. Однажды пришел он невзначай. Пригласили обедать. Хозяйка подала на стол, между прочим, четыре пирожка — больше не было. За столом сидело пятеро: отец, мать, сын, дочь и кум цыган.

— Ну, куме,— сказал пан, обращаясь к цыгану,— умудрись поділить пироги так, щоб нікому не було обидно. Ви, цигани, народ мудрований.

— Чому не поділить — поділю, добродію, по-божому...

— Ну, ну, діли, як знаєш.

— По тройці поділю, куме мій любий.

— Добре, діли й по тройці.

Цыган подносит отцу и матери: «Пан та пані та пирожок — ото одна тройця». Затем кладет перед сыном и дочерью: «Панич та панночка та пирожок — ото й друга тройця». Наконец, придвинув к себе остальные пироги: «А се два пирожки та циган — то й третя тройця».

Таким образом, хозяйскому семейству досталось по одному пирогу на две особы, а цыгану одному два.

III
НЕУДАЧА

Повстречался цыган с приятелем своим поваром.

— Куди се ти, мій голубе? — спрашивает цыган.

— До пана найматься.

— І я з тобою...

— Чого?

— А я послухаю, як ви там будете договор кінчать. Твій могорич буде.

— Ну добре, ходім.

Пан был требовательный и, как видно, любил вкусные блюда. Прежде

чем договорить повара, он подверг его экзамену в виде следующих вопросов:

— А скажи мне: что самое вкусное у поросенка?

— Шкурочка, барин.

— А у барана что?

— Почки-с.

Находя, что повар понимает свое дело, пан договорил его.

Цыган все это слышал, и у него блеснула мысль, что поваром быть — небольшая мудрость. Выпивши могорыч, он сам отправился к пану.

— А что скажешь, цыган?

— У повари до вас хочу.

— Да разве ты знаешь это дело?

— Авжеж, знаю.

— А вот увидим, как ты знаешь.

И пан предложил цыгану те же вопросы, но не в том порядке.

— А скажи-ка, что самое вкусное у барана?

— Шкурочка, пане! — поспешно ответил цыган.

Пан строго на него посмотрел.

— А у поросенка что?

— Почечки, пане.

— Гей! — крикнул пан лакеям.— Отведите-ка этого плута на конюшню и дайте ему прочуханки, чтоб не совался в повара!

И цыгану дали добрую «прочуханку». Спустя несколько времени повстречался он с поваром снова.

— А що, мій друже, добре тобі в того пана?

— А добре, спасибі йому.

— Ой, гляди! Скажений пан... Як забажається йому шкурочки — біда буде.

IV
НАХОДЧИВЫЙ КОНОКРАД

Был у одного поселянина «норовистий кінь». Никто не мог на нем проехать верхом. Уж как ни старались обучить его, ничто не помогало. Самые лучшие ездоки садились на него — конь ни с места. Порешили пустить его на выгон, чтоб выходился за лето,— авось перестанет норовиться. Сидят однажды мужички в мельнице и «балакають з мірошником». Смотрят: цыган вырос, как из земли, и подкрадывается к коню.

— Дивись! — говорит один из собеседников.— Циган хоче коня вкрасти.

— Нехай помордується,— спокойно ответил другой.

Они притворили дверь и стали наблюдать, «що з того буде». Цыган подошел к коню, погладил его и, быстро вскочив, пришпорил каблуками в бока. Конь — ни с места. Мужички смеются в мельнице: «Нехай, нехай!». Цыган слез, приподнял полу, как будто подносит овес: «Косю, косю, косю!». Конь подошел, цыган мгновенно вскочил на него и пришпорил. Конь — ни шагу, чуть было не сбросил седока. Мужички качаются от смеху в мельнице. Слез цыган, стал возле коня и задумался. «Дивись,— говорит один из наблюдателей,— щось хоче видумать». Цыган снял с себя веревку, которая была у него вместо пояса, вскочил снова на коня, проворно подложил веревку под репицу хвоста и начал ею сильно «мульгать» (дергать, как бы пиляя). Конь во всю прыть помчался с

седоком в поле. Мужички ахнули и выскочили из мельницы: «Дивись, коли б не вкрав, бісів циган!». Они побежали в село сообщить об этом необыкновенном приключении с конем. Сперва никто не хотел верить. Пошли смотреть — нет коня; тогда порешили пуститься в догоню. Но пока то, да се, да кому ехать — цыган исчез бесследно.

Черниговские губернские ведомости: Часть неофициальная.—1882.—7 июня (№ 23).—С. 560—562

№ 2

ТОСТИ З НАГОДИ ЮВІЛЕЮ ЧЕРНІГІВСЬКОГО МІСЬКОГО ГРОМАДСЬКОГО БАНКУ [4]

I

Не красна изба углами,
Русский люд твердит,
А приятна пирогами,
Молвит аппетит.

Нет, не качество печений,
Не краса углов
Важны нам для укреплен[ья] [5]
Жизненных основ.

Поговорка есть другая:
Все, что есть в печи,
Пред гостями не скрывая,
Все на стол мечи.

К поговорке этой лестной
Близок смысл такой:
Отнесись ты к делу честно,
Не криви душой.

Правду эту соблюдает
Банк наш молодой,—
Да живет он и мужает
До поры седой.

II

В чистом поле на равнине
У реки стоит поныне
Стародавний хуторок;
В хуторке том хлебосольном,
Безмятежном и привольном,
Жил был Опыт-старичок.
Говорили, споконвека
Все деянья человека

Он испытывать привык.
Раз, в хорошее мгновенье,
Землякам на утешенье,
Штуку выдумал старик:
Близко речки, на полянке,
Золотую рыбку в банке
Он поставил напоказ;
Пригласивши всех на сходку,
Сам вошел в пустую лодку
И дает такой приказ:
Кто, мол, эту рыбку тронет,
Тот в родной реке утонет
В назиданье для других,
А коли кому угодно
Относиться благородно —
Просим жаловать таких.
Знайте, братцы, рыбка эта,
Зная жизнь и нужды света,
Вам поможет в час иной!
Хуторяне подивились,
Старцу молча поклонились
И отправились домой.
Грешный мир не раз винился,—
Старый Опыт умудрился
Обеспечить строгость слов:
Чтобы рыбку охраняли
И другим примером стали,
Посадил трех рыбаков.
Люди ходят, рыбку просят,
Любят рыбку и разносят
Благодарный слух о ней;
Были, впрочем, и такие
Беспардонники лихие,
Что не верили в людей:
Как, мол, штука непростая!
В банке рыбка золотая
Блещет лучше, чем огонь...
Неужель у простодушных,
Этих рыбаков послушных,
Не зачешется ладонь?..
Мчались дни, тянулись годы,
Были разные невзгоды,
А по слову старика
Все на той же на полянке
И доныне рыбку в банке
Стерегут три рыбака.

Я догадливому свету
Нынче выплел сказку эту

Из заманчивых стихов,
Чтобы выпить вместе с вами,
Дорогими земляками,
В честь примерных рыбаков.

III

Древнейший любитель пиров и вина
Торжественно молвил дружине,
Что выпивка Руси на радость дана,—
Чувствительно это и ныне.

Радушно когда-то пила старина
И жили тогда веселее;
Толкуют, что были грубей времена,
Но не было наших подлее... [6]

Не знаю, бесспорно ли это иль нет,
Но верен тот взгляд самобытный,
Что милым бывал с незапамятных лет
И будет — пирог аппетитный.

Блажен, кто познал пироги всех времен
И качество многих печений,
Кто ныне остался вполне убежден
В значении всяких умений.

И новый директор [7] избегнуть не мог
Познанья мирских угощений
И знает отлично, чем пахнет пирог
Общественных благ и стремлений.

Но в море житейском удачно он плыл,
Скажу откровенно, без лести...
Мой тост с пожеланьем терпенья и сил
На поприще пользы и чести!

Черниговские губернские ведомости: Часть неофициальная.—1885.— 24 февр. (№ 8).—С. 68—69

№ 3

[В. С. ГОРТЫНСКОМУ] [8]

I

В широком поле жизни трудной,
Среди тревоги многолюдной,
Шел тихо труженик родной;
Так долго шел — и, слава Богу,
Прошел он трудную дорогу,
Не раз облитую слезой!..

Он сослужил отчизне службу
И приобрел любовь и дружбу
До поздних лет в среде родной.
Сограждане, друзья и братья!
Исполним все мы без изъятья
Обычай родины святой:
Погладим путнику дорогу!..
С любовью общей на подмогу
Да здравствует наш друг седой.

II

Состарилась страна родная;
Промчались век за веком вслед;
Перезабыта жизнь былая,—
А внук все так же пьет, как дед.
Старинный люд в пиру, в походе
Из кубков ценных выпивал,
А мы вертим в руках по моде
Стеклянный тоненький бокал.
Переменилась обстановка,
Но дух заветный не угас:
Доныне держится сноровка
Кутнуть порядком в добрый час.
И юбиляр наш над Десною
Доставил добрый час для нас,—
Да будет дан ему судьбою
Под вечер жизни добрый час!

Черниговские губернские ведомости: Часть неофициальная.—1886.—12 окт. (№ 80)

№ 4

В ДЕНЬ ПРАЗДНОВАНИЯ 900-ЛЕТИЯ КРЕЩЕНИЯ РУСИ [9]

Времен далеких темный люд
В лесах полуночного края
Боготворил свой дикий труд,
Великих сил не сознавая.

Он расцветал и умирал
На лоне девственной природы,
Храня заветный идеал
Уединенья и свободы.

Прошли туманные века,
Настала ясная разгадка:
Земля обильно велика,
Но нет в ней толку и порядка.

И мудрецы пустынных вод
Пошли ко взморью кликать долю:
Приди и вразуми народ
И счастье дай родному полю.

И доля званная пришла,
Народ забытый оживился,
Заря развития взошла,
Широкий путь на юг открылся.

Пришла пора начал иных —
И мрак исчез в среде суровой
Могучий князь в горах родных
Зажег светильник веры новой.

Был трудный час [...] В чужих странах
Нашла подмогу мысль святая:
В религиозных письменах
Заговорила речь родная.

И там, где в капище славян
Хранился идол величавый,
Теперь, краса и честь южан,
Сияет Киев златоглавый.

И тот народ, который встарь
Твердил в смущеньи «аз» и «буки»,
Теперь великий Бог и царь *
Ведут со светочем науки.

О том, что совершилось встарь,
Чтит ныне память Русь святая...
Да здравствует свидетель цары!
Да здравствует страна родная!

Черниговские губернские ведомости: Часть неофициальная.— 1888.—17 июля (№ 56)

* Тут і далі Л. Глібов, відповідно до духу часу, допускається не завжди виправданої похвальби на честь російського царя.— Ред.

№ 5

НА ПРОЩАНИЕ ГОДУ СТАРОМУ И НА ВСТРЕЧУ НОВОМУ

Безвозвратный старый год!
Мы с тобой простилися;
Ты ушел, стремясь вперед,
Куда деды скрылися.

Да, тебя уж вечность ждет!
Передай же новому:
Коль идти, так пусть идет
По пути толковому.

Чтоб пришел он не с грозой
В поле царств обширное,
Чтоб принес он нам с собой
Всюду счастье мирное.

На прощанье, старый друг,
Речь тебе приветная:
Изо всех твоих услуг
Есть одна заветная.

Не затмилася заря
Тучей неожиданной:
Сохранил ты нам царя
В час беды невиданной [10].

Пожелаем же добра
Новичку сердечному
И воскликнимте «ура»!
Слава Богу вечному!

Черниговские губернские ведомости: Часть неофициальная.—1889.—1 янв. (№ 1)

№ 6

ПАМЯТИ ПОКОЙНОГО В. С. ГОРТЫНСКОГО

По воле Божией проводили мы 29 апреля к месту вечного упокоения в Елецком монастыре старейшего из черниговских медиков, бывшего врачебного инспектора, действительного статского советника Василия Степановича Гортынского, скончавшегося в ночь на 26 апреля.

Нельзя не помянуть теплым задушевным словом человека, над могилою которого яркою звездою теплятся любовь и уважение. Век прожить — говоря устами народа — не поле перейти. Неустанно и безупречно окончить долгий путь от светлого утра до позднего вечера своей жизни и не испортить ни единого колоска на ниве родного поля — это почтенная заслуга общественного деятеля, каким был почивший Василий Степанович.

Блаженны чистые сердцем, блажен и ты, многолетний друг добра и правды! Вечный покой тебе, достойный муж, отец и гражданин.

Прости, старик, прости навек,
Хороший, добрый человек!
Ни в чем тебя среда земная
Не упрекнет, воспоминая.
Ты отжил мирно дни свои,
Долг гражданина соблюдая;
Ты был примерный друг семьи
И честный сын родного края.
Вот в мире доблести твои!
Вот в чем почтенна жизнь былая!
Прости, старик, прости навек,
Хороший, добрый человек!

Черниговские губернские ведомости: Часть неофициальная.—1889.—11 мая (№ 37)

№ 7

В ГОДОВЩИНУ 17 ОКТЯБРЯ

Не позабудется ужасное мгновенье,
Когда стряслась беда над царскою семьей,
Тогда смутили нас и страх, и изумленье,
Но светоч не погас над Русскою землей.
Рука Всевышнего рассеяла тревогу,
И воскликаем мы, как наши деды встарь:
Мир родине святой и слава в вышних Богу!
Да здравствует вовек благословенный царь!

Черниговские губернские ведомости: Часть неофициальная.—1889.—19 окт. (№ 82)

ПРИМІТКИ

1. Рейнеке-лис — винахідливий персонаж німецького народного епосу. Докладніше див.: Франко І. Хто такий «Лис Микита» і відки родом? // Зібр. творів: У 50 т.—К., 1976.— Т. 4.—С. 58—67.

2. Повний текст пісні «Пристань, пристань до вербунку» див.: Історичні пісні.— К., 1961.—С. 618.

3. У першодруку — «Вільно пішов, вільно і прийшов!»

4. Ці три тости Л. Глібова наведені в непідписаному матеріалі «Десятилетие Черниговского городского общественного банка». Вони були виголошені 19 лютого 1885 р. на урочистому обіді, що з нагоди ювілею громадського банку відбувся у дворянському зібранні. Газетний хронікер писав: «Вообще обед прошел задушевно и очень оживленно — тостов было много, но особенно обращают на себя внимание и выдаются своей симпатичностью, талантливостью и задушевностью тосты в стихах нашего маститого, всеми уважаемого местного поэта Леонида Ивановича Глебова. Пользуясь его разрешением, мы приводим некоторые из них».

5. У першодруку — «укреплений».

6. Перефразовані рядки з поеми М. Некрасова «Современники» (1875). В оригіналі:

Бывали хуже времена,
Но не было подлей.

7. Від серпня 1884 р. Чернігівський міський громадський банк очолював Володимир Гутман (пом. 1904 р.). Біографічні відомості про нього див. у некрологах: 1904.—29 верес. (№ 3601); 19, 20 жовт. (№№ 3616, 3617).

8. Обидва публіковані тости Л. Глібова, виголошені 7 вересня 1886 р. на прощальному обіді з нагоди виходу В. С. Гортинського у відставку, наведені в тексті докладного непідписаного матеріалу в рубриці «Местная хроника».

Гортинський Василь (1819—1889) — чернігівський громадський діяч, у 1866—1886 рр. служив інспектором лікарської управи губернського правління. Біографічні матеріали представлені в непідписаному некролозі «Василий Степанович Гортынский» (1889.— 4 трав. [№ 35]). Також про нього див.: Коцюбинська І. М. Спогади і розповіді про М. М. Коцюбинського.—К., 1965.—С. 72; Могилянський М. М. «Чернігівський період» М. М. Коцюбинського: На підставі особистих спогадів // Слово і час.—1990.—№ 12.— С. 50—51.

9. Публікація була супроводжена приміткою: «В редакции «Губернских ведомостей» от почтенного нашего местного поэта Леонида Ивановича Глебова получено по поводу празднования 900-летия крещения Руси следующее стихотворение». Для точного датування поезії слід узяти до уваги, що в Росії 900-літній ювілей хрещення Русі повсюдно відзначали 15 липня 1888 р.

10. Йдеться про катастрофу царського поїзда поблизу села Бірок Харківської губернії, що сталася 17 жовтня 1888 р. (імператор Олександр III і його родина не потерпіли). Докладніше див.: Энциклопедический словарь (Изд. Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон.— СПб., 1891.— Т. 4.—С. 418—419). З нагоди роковини цієї події написана публікована тут же поезія Леоніда Глібова «В годовщину 17 октября».

ЛИСТИ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО ДО ВАТРОСЛАВА ЯГИЧА

Найвизначніший філолог-славіст кінця XIX — початку XX ст. Ватрослав Ягич (6.VII.1838—5.VIII.1923) має великі заслуги в організації науково-дослідних робіт і в галузі україністики. Він написав низку праць, у яких були порушені важливі питання української філології: «Четыре критико-палеографические статьи» (1884), «Критические заметки по истории русского языка» (1889), «Einige Streitfragen» (1908) тощо, постійно дбав, щоб питання українознавства відповідно були представлені в редагованому ним 1875—1920 рр. першому славістичному журналі «Archiv für slavische Philologie»: він сам особисто для цього видання написав чимало рецензій, анотацій та загальних оглядів, його учнями були І. Зілинський, К. Кисілевський, О. Маковей, І. Панькевич, К. Студинський, І. Франко, В. Щурат та ін. В. Ягич підтримував тісні контакти з Науковим товариством ім. Шевченка у Львові, цією першою загальноукраїнською академією наук, був його дійсним членом з 8 березня 1903 р. Він листувався з багатьма українськими лінгвістами, літературознавцями, етнографами, істориками. В його багатому архіві зберігається близько 350 листів українських учених. Вони містять цінні, нерідко унікальні матеріали для історії україністики[1]. *Досі опубліковано лише незначну частину цих листів*[2]. *Важливо було б кореспонденцію В. Ягича з українськими вченими опублікувати окремим виданням.*

---

[1] Див. Hamm J. Register der [Korrespodenz von Vatroslav Jagić im Besitz der] Universitätsbibliothek in Zagreb // Wiener slavistisches Jahrbuch.— Bd. VIII (1960).— S. 75—111.

[2] Див.: Jakóbiec M. Iwan Franko i Vatroslav Jagić // Slavia orientalis.— VIII (1959), N 1.— S. 67—90; див. також: Франко І. Зібр. творів: У 50-ти т.— К., 1986.— Т. 50.— С. 154—430; Hamm J. Korespodencija Vatroslawa Jagića.— Zagreb, 1970.— Knj. II: Pisma iz Rusije (один лист Я. Головацького, шість листів П. Житецького і чотири листи О. Потебні); Олександр Опанасович Потебня: Ювілейний зб. до 125-річчя з дня народження.— К., 1962.— С. 78—90 (де без коментарів та з багатьма помилками й недоглядами вміщено всі 12 листів О. Потебні до В. Ягича); Дзендзелівський Й. О. До історії підготовки «Малоруско-немецкого словаря» Є. Желехівського // Наук. зб. Музею української культури у Свиднику.— Пряшів, 1975.— Т. 8.— С. 239—248; ejusd. Briefe von P. H. Žytećkyj an Vatroslav Jagić aus den Jahren 1878—1908 // Zeitschrift für Slawistik.— Bd. XXIV (1979).— S. 699—710; його ж. Листування К. П. Михальчука з В. Ягичем // Studia z filologii polskiej i słowiańskiej.— Т. XIX (1980).— S. 265—277; його ж. Матеріали до історії української діалектології // Наук. зб. Музею української культури у Свиднику.— Пряшів, 1970.— Т. 12.— С. 263—269 (чотири листи І. Панькевича); його ж. Листи українських учених до Ватрослава Ягича // Зб. Матице српске за славистику.— Нови Сад, 1989.— Бр. 37.— С. 147—169; там же.— Нови Сад, 1990.— Бр. 38.— С. 147—169.

З Ватрославом Ягичем листувався Михайло Грушевський. В архіві В. Ягича, що зберігається у Загребі в Національній та університетській бібліотеці (Nacionalna i sveučilišna bibliotekа, Zagreb, Marulićev trg. 21) виявлено чотири листи та одну листівку М. Грушевського до В. Ягича, що стосується періоду липня 1905— липня 1923 р. Про зв'язки М. Грушевського з В. Ягичем між 1905 і 1923 рр., на жаль, не вдалося роздобути якихось відомостей, хоч узагалі може бути, що під час перебування М. Грушевського у Відні він міг мати з В. Ягичем контакти. Листи мають такі дати:

№ 1. 24.VI (10.VII), 1904 р. [Львів].
№ 2. 14/27.VII, 1904 р. Львів.
№ 3. 1/14.VIII, 1904 р. Львів.
№ 4. 30.I (12.II), 1905 р. [Львів].
№ 5. 14.VII, 1923 р. Баден біля Відня.

Всі п'ять кореспонденцій автографи з досить чітким почерком. Листи (1—4) писані українською мовою (в основному желехівкою) на папері в лінійку і клітку. Листівка (№ 5) писана по-російськи. На всіх листах відбита овальна печатка з написом: «Sv[eučilišna] Bibl[ioteka]. Zagreb». *Друкуються листи із збереженням графіки автора, інтерпункція сучасна.*

Йосип ДЗЕНДЗЕЛІВСЬКИЙ

№ 1

[Львів], 24.VI (10.VII) [1]904 [р.]

Високоповажаний Пане Професор!

Мені дуже було мило почути від д[окто]ра Франка [1], що в своїм листі Ви згадали про мене й казали передати свій привіт. Тепер, коли Ви кінчите свій семестр і, може, маєте трохи більше часу, я посилаю Вам свою статтю про видання Наук[ового] тов[ариства] ім[ені] Шевченка, про котру згадував Вам. Коли б витяг з неї, або що, здалося для Вашої часописи, я радо б постарався Вам його доставити. А з кінцем 1904 р. я зроблю огляд за р[ік] 1904, як ми з Вами говорили, для «Archiv-а»[2] (до кінця 1903 р. доведений друкований огляд, що Вам посилаю [3].

Я був занятий 2-м виданням І тома «Історії» [4], й випуском LIX т[ому] «Записок». Окрім того, у нас тепер вакаційні курси — перша проба «свобідного» українського «університета» [5], як їх тепер шумно називають.

За кілька день буду свобідніший і зможу про щось нове подумати.

Залучаючи вирази глубокого поважання, пишуся

Мих. Грушевський

Національна і університетська бібліотека у Загребі (Хорватія). Рукописи. 100, 10. Автограф.

№ 2

Львів. 14(27)VII,[1]904[р.]

Високоповажаний Пане Професор!

Я дуже радо постараюсь перекласти з свого огляду діяльности Наук[ового] тов[ариства] ім[ені] Шевченка, але я не знаю, скільки місця можете Ви дати [для] його в «Архиві». Тому я дуже просив би Вас вичеркнути в залученім екземплярі статі (в котрім я вичеркнув те, що призначалося для читачів «Ж[урнал]у М[инистерства] н[ародного] п[росвещения]) [6], що уважаєте менше потрібним або зайвим, і в такій version épurée δ відослати її мині, а я зараз скажу перекласти. Розуміється, Ви не потрібуєте при тім деталічно виглажувати, а тільки з грубшого повичеркувати. Я думаю, що се не забере Вам богато часу, а я дуже ціню можливість виходу скорочення сеї статі в «Archiv-i» [7]. Я вповні згоджуюся з Вами, щодо вартости німецьких органів в посередництві поодиноких слов'янських літератур з науковим сьвітом. Тому добрався і до німецького видання моєї «Історії» [8]. Друк її іде поволі наперед. Маю 12 аркушів уже видрукованих.

До Енциклопедії радий служити, чим можу [9]. Археольогічний огляд України й Галичини включений в мою «Історію». Як Ви, Високоповажаний Пане Професор, будете його потрібувати уже, то напишите, як великий він має бути, і в якім напрямі потрібув[ав] би бути закодифікований евентуально. До того часу Ви будете вже, мабуть, мати німецьке видання моєї «Історії» й переглянете дотичні уступи.

Проф[есора] Кримського [10] знаю як здібного й працевитого чоловіка. Коли підніметься робота в Енциклопедії, то певне буде робити її за порозумінням з Житецьким [11].

Бажаючи веселих вакацій, пишуся з глубоким поважанням

Мих. Грушевський

[P. S.] Д[окто]р Франко засилає поклін і привіт.

Національна і університетська бібліотека у Загребі (Хорватія). Рукописи. 100, 11. Автограф.

№ 3

Львів, 1(14).VIII, [1]904 [р.]

Високоповажаний Пане Професор!

Дуже дякую, що потрудилися переглянути мою статтю. Я викинув титули, вичеркнені Вами (щось лише окрім двох), доповнив огляд à jour **, а перекласти піднявся д[окто]р Франко, так що і з сторони язика, думаю, будете вдоволені. Початок посилаю Вам тепер, за кілька днів він Вам вишле кінець.

* Чистовий варіант (фр.)
** У повному порядку (фр.).

Було б пожадано, аби сей огляд мій [міг] вийти десь невдовзі, аби не застарівся. Дальший огляд треба буде зробити аж з кінцем р[оку] 1905.

Я виїзжаю нині на кілька тижнів до Salzkammergut [12] — у Львові не дають спочинку люде — і ціле окруження моє, хоч і жаль кидати недавнонасаджений город. Думав був поїхати до фамілії до Росії [13], але якось прикро тепер там [14]. Що то з того буде.

Засилаю заразом справоздання з наших курсів [15].

Сердечно здоровлю! З глибоким поважанням

Мих. Грушевський

[P. S.] Якби що треба — то кореспонденцію зі Львова будуть мені пересилати.

Національна і університетська бібліотека у Загребі (Хорватія). Рукописи. 100, 12. Автограф.

№ 4

[Львів], 30.I/12.II, [1]905 [р.]

Шановний Пане Товаришу!

Я нічого не маю проти транскрипції *Хмельницький-Chmelnyćkyj*, ми так усе транскрибуємо, і мене від сього відвело в останній хвилі коріґовання замітки д[окто]ра Франка, що німці не знають сеї транскрипції, читають *Chmelnyćkyj* як *Хмельникки*. В «Archiv-i» мабуть, сього страху нема, отже може бути *ć* — *ць*.

В справі «*Zapysky*», «*Zbirnyk*» я думаю, що рація по моїй стороні. «*Записки*» — «*Запыскы*» в офіціальній правописи Росії, наше *и* зближше до росийського *ы*, польського *y*, і як транскрибується *ы* через *y*, ми транскрибуємо все наше *и* через *y*. І Ви транскрибуєте в «Archiv-i» *Pypin*, не *Pipin* отже і «Zbirnyk», «Zapysky».

Таке моє переконання. Але в справах редакційних міцно памятаю пословицю: Въ чужой монастирь [!] съ своимъ уставомъ не ходять» і не маю найменших претензий вносити якісь переміни в Ваші норми, чи як Ви виражаєтеся — на Вашім ґльобусі.

Ваш М. Грушевський

Національна і університетська бібліотека у Загребі (Хорватія). Рукописи. 100, 13. Автограф.

№ 5

Баден біля Відня. 14.VII. [19]23 [р.] *

Многоуважаемый Игнатий Викентьевич!

Если будете в Баденѣ, вспомните наш теперешний (с мая) адрес: Isabella Str[asse]. 15, 1 — Мы будем очень рады Вас видеть у себя во время Ваших каникул.

Искренне уважающий

М. Грушевский

Національна і університетська бібліотека у Загребі (Хорватія). Рукописи. 100, 14. Автограф.

ПРИМІТКИ

1. Іван Франко (1856—1916) у 1892—1893 р. у слов'янському семінарі Віденського університету під керівництвом В. Ягича написав і захистив докторську дисертацію «Варлаам і Йоасаф, старохристиянський духовний роман і його літературна історія». З того часу І. Франко весь час вів з В. Ягичем інтенсивне листування. Див. виноску 2 передмови.

2. «Archiv für slavische Philologie» — редагований В. Ягичем (1875—1920) славістичний журнал.

3. Йдеться про: Hruševškyj M Ërstes Decennium wissenschaftlicher Tätigkeit der Ševčenko-Gesellschaft der Wissenschaften in Lemberg // AfslPh.— XXVII (1905).— S. 279—299.

4. Друге видання «Історії України-Руси». Т. І. До початку XI віка» М. Грушевського було надруковане накладом автора у друкарні НТШ у Львові 1908 р.

5. Оскільки питання про відкриття українського університету зволікалося, НТШ улітку 1904 р. вирішило організувати на зразок поширених у Європі вільних університетів «Українсько-руські наукові курси». Ініціаторами їх проведення були Михайло Грушевський, Марія Грушевська, Іван Франко та Володимир Гнатюк. Курси тривали від 23.VI. по 22. VII. 1904 р. Програма їх була розрахована на 90 годин із трьох дисциплін: історія України (лектори М. Грушевський, С. Томашівський, М. Ганкевич), історія української літератури (лектори І. Франко, К. Студинський), етнографія (лектори Ф. Вовк, І. Раковський, С. Томашівський). Крім того, було проведено «практичний курс українсько-руської мови (лектор І. Брик), у якому розглянуто питання походження української мови, її становище серед інших індоєвропейських і слов'янських мов, теорію Погодіна-Соболевського й останні публікації Т. Флоринського, оглянуто фонетику та морфологію української мови у зв'язку з проблемами правопису. Курси були організовані на кошти НТШ на 135 слухачів, більшість яких були із Наддніпрянщини. Докладніше див. інформацію І. Кревецького та М. Грушевського «Вільні університети», «Українсько-руські наукові курси» — Літературно-Науковий Вістник», річник VII, том XXVII, кн. VIII, с. 97—113.

6. «Журнал Министерства народного просвещения», у 152 частині якого (СПб., 1904.— С. 117—148) М. Грушевський опублікував докладну інформацію «Львовское ученое общество имени Шевченка и его вклады в изучение Южной Руси».

7. Див. прим. 3.

8. Йдеться про задум М. Грушевського видати свою «Історію України-Руси» в перекладі німецькою мовою. Було підготовлено і видано лише перший том «Geschichte des ukrainischen Volkes. 1. Urgeschichte des Landes und Volkes Anfänge des Kijever Staates» (Leipzig, 1906.— XVIII.— 754 s.), що є авторизованим перекладом з II видання його ж «Історії України-Руси», див. прим. 4.

---

* Дата поштового штемпеля.

9. У цей час В. Ягич виношував конкретну реалізацію своєї ідеї Слов'янської енциклопедії, видання якої на його пропозицію у 1903 р. прийняло Відділення російської мови і словесності Петербурзької АН. Ця енциклопедія при загальній вступній частині мала складатися з трьох відділів: І. Слов'янське мовознавство (лінгвістична частина), II. Слов'янські літератури (історично-літературна частина) і III. Побут слов'янських народів (етнографічна частина). В усіх трьох відділах В. Ягич, очевидно, передбачав певні підрозділи чи нариси для кожного із слов'янських народів, у тому числі й українського. Вірогідно, що В. Ягич у листі до М. Грушевського поділився думками про Слов'янську енциклопедію і, можливо, висловив певні пропозиції чи поставив якісь питання своєму адресатові стосовно третього, етнографічного її відділу. План лінгвістичного відділу Слов'янської енциклопедії В. Ягич запропонував Петербурзькій АН лише в листопаді 1905 р. Українську мову тут передбачалося представити двома нарисами: І. нарисом української діалектології на 3—4 др. арк., який мав написати К. Михальчук; 2. нарисом утворення сучасної української літературної мови на 2—3 др. арк., що його мав підготувати П. Житецький; див.: Документы к истории славяноведения в России (1850—1912).— М.; Л., 1948.— С. 260—264. Наскільки відомо, планів II (літературознавчого) та III (етнографічного) відділів В. Ягич не розробляв. Можливо, це зумовлено тим, що організаційні роботи у справі підготовки I (лінгвістичного) відділу Слов'янської енциклопедії, тобто «Энциклопедии славянской филологии», виявилися досить складними і надто затяглися. Як відомо, план «Энциклопедии славянской филологии» реалізовано лише частково.

10. Кримський Агатангел (1871—1942) — український сходознавець, славіст і письменник. Автор цілого ряду праць з історії укр. мови, літератури, фольклору. Див. с. 330.

11. Житецький Павло Гнатович. (4.1, 1837 (23.XII.1836—18.III.1911) — видатний український філолог, член-кор. Петербурзької АН (з 1898), учитель А. Кримського в колегії Галагана. Основні праці: «Опись Пересопницкой рукописи XVI в. (1876); «Очерк звуковой истории малорусского наречья» (1876); «Очерк литературной истории малорусского наречья в XVII—и XVIII вв.» (ч. I, 1889) та ін.

12. Залькаммергут — альпійська курортна місцевість над р. Трау — правою притокою Дунаю в Австрії.

13. Можливо, в Одесу до брата Олександра — професора-історика, дійсного члена НТШ з 18.XII. 1907 р. Див. с. 294, 331, 366.

14. Очевидно, натяк на значне піднесення революційного руху в Російській імперії.

15. Правдоподібно, окремий відбиток із «Літературно-Наукового Вістника». Див. прим. 5.

ЛИСТИ МИХАЙЛА КОЦЮБИНСЬКОГО ДО МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

Михайло Сергійович Грушевський залишив величезну епістолярну спадщину. Кілька тисяч листів зберігається лише в Центральному державному історичному архіві України у Києві в родинному фонді Грушевських (ф. 1235) [1]. *Багато їх в інших архівах, бібліотеках України та за її межами. Сотні кореспондентів персональних, серед яких відомі українські вчені В. Антонович, Д. Багалій, О. Барвінський, І. Верхратський, М. Василенко, Ф. Вовк, А. Кримський, письменники В. Винниченко, М. Вороний, Б. Грінченко, С. Єфремов, О. Олесь, М. Павлик, Г. Хоткевич та багато інших, поряд листи від товариств, організацій, наукових установ, навчальних закладів. І хоч згаданий фонд Грушевських із кінця 50-х років був переданий з таємного на загальне зберігання, документи його майже ніхто не використовував. На перешкоді стояла заборона на саме ім'я Грушевських, що не менше, ніж «спецхрани», обмежувала доступ дослідників до архівних джерел.*

Досі залишалися невідомими і листи Михайла Коцюбинського до Михайла Грушевського. У фонді їх декілька. У невеликій справі за № 562 лише 10 аркушів. Серед них 4 листи до М. Грушевського (арк. 2—6); 7-й аркуш репрезентує малюнок титульної сторінки до повісті «Тіні забутих предків»; 8—10 аркуш — три телеграми. Дві з них адресовано М. Коцюбинським відомому українському громадському діячеві Євгенові Чикаленку (на звороті телеграм написи — «№ 44. Профессору Грушевскому», «Профессору Грушевскому, № 45»). Вони до даної публікації не увійшли, текст їх такий: першої — телеграма від 12 листопада 1906 р. (арк. 10): «Приеду во вторник. Коцюбинский», другої — від 16 листопада того ж року: «Не могу согласиться. Пишу. Коцюбинский» (арк. 9). Третя телеграма, написана латинською абеткою (арк. 8), відправлена з Бродів Ісакові Гартнеру 11 серпня, очевидно, 1909 р., такого змісту: «Вишліть фіру [*в*] *п'ятницю* [*по*] *полудню до Ворохти. Коцюбинський». Крім того, збереглася поштова листівка до Івана Кревецького (арк. 1).*

Епістолярна спадщина М. Коцюбинського — це ще одне свідчення тієї величезної наукової, політичної, громадсько-організаторської роботи, що її здійснювали наші визначні діячі культури і науки. І у пропонованій далі публікації чотирьох листів відчувається турбота про розвиток українського красного письменства, про розвиток української преси, про громадську й освітню роботу в містах України. На окрему увагу заслуговують особисті взаємини між М. Коцюбинським і М. Грушевським. Із листа від 17 червня 1909 р., написаного М. Коцюбинським із Капрі, можна

---

[1] Г и р и ч І. Б. Документи академіка М. С. Грушевського у фонді 1235 ЦДІА УРСР у м. Києві // Архіви України.— 1989.— № 4.— С. 53—63.

дізнатись, що М. Грушевський сприяв М. Коцюбинському в поїздці для поліпшення його здоров'я. Відносини М. Коцюбинського з М. Грушевським були теплі, дружні, хоч це послідовно замовчували історики та літературознавці з відомих усім причин.

Наша добірка листів мала. Можливо, згодом в архівосховищах знайдемо нові епістолярні пам'ятки.

Окремі листи М. Коцюбинського до М. Грушевського були надруковані у виданні: Коцюбинський М. Твори: у 6 т.— К., 1961—1962.— Т. 5—6. Пропоновані увазі читача тексти не публікувались.

Листи подаємо за правописом автора, зберігається написання слів, характерне для того часу, типові для мови М. Коцюбинського форми слів і синтаксичні конструкції. Лише в деяких місцях замінено велику букву на малу та встановлено розділові знаки.

Любов ГІСЦОВА

№ 1

8 січня 1907 року. Чернігів.

Високоповажаний Добродію, Пане Професоре!

Рада Товариства «Просвіта» [1] в Чернигові, дбаючи з одного боку про розбудженє самосвідомости серед місцевої інтелігенції, а з другого — про збільненє матеріальних засобів для тільки що заснованого Товариства, поклала організувати насамперед публічні лєкції, які відповідали б показаній вище меті.

Відповідно тій постанові Рада обертається до Вас, Високоповажаний Добродію, з уклінним проханєм не одмовитись прочитати в Чернигові на користь Товариства, коли се для Вас можливо — ще в січні с. р., хоч одну лєкцію по історії України на тему, яку самі знайдете відповідною. Рада має надію, що Ваше ім'я, відоме широким кругам суспільности, забезпечить як моральний, так і матеріальний успіх лєкції.

В разі Вашої згоди, Рада прохала б повідомити її про се, а також прислати програму лекції, потрібну для дозволу її з боку адміністрації. Вибір дня, в який має відбутися лєкція, Рада полишає на Вашу волю, хоч разом з тим прохає приняти до відомости, що 28 січня в Чернигові обіратимуть виборців (перша стадія виборів до Думи Державної).

Кошта подорожи з великою подякою будуть звернені Товариством.

Михайло Коцюбинський, голова

Євграфъ Шульга [2], секретарь

[P. S.] Статут Товариства «Просвіта» висилається окремо. Адреса для відповіді: Чернигів, Сѣверянская, соб[ственный] д[ом] 3 [3].
Михаилу Михайловичу Коцюбинскому.

[На лівому полі першого аркуша листа діловодна помітка]:

Високоповажаний Добродій Професор Михайло Сергієвич Грушевський у Київі.

ЦДІА України у Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 562, арк. 2. Автограф.

№ 2

24 лютого [1]907 [р.]. Чернигів.

Високоповажаний Михайле Сергієвичу!

Посилаю Вам невеличкий етюд n. s. «Невідомий» [4]. Мені хотілось би, щоб він попав у 3-ю книжку «Вістника».

Коли б він не вподобався Вам, прошу звернути мені його в можливо недовгому часі.

Усього найкращого!

З високим поважанєм, Ваш М. Коцюбинський

ЦДІА України у Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 562, арк. 3. Автограф.

№ 3

Capri. 4/17. VI. [1]909 [р.]

Дорогий Михайле Сергієвичу! [5]

Нарешті я на Капрі, ось уже четвертий день. Їхав так довго через те, що часто мусів спинятися, бо по ночах зовсім не міг їздити, так се морило мене. І все-таки дорога утомила мене страшенно. Перші дні на Капрі я був наче уві сні, нічого не приймав. За те сьогодня почуваю себе чудово, спав добре першу ніч, з'явилась бадьорість і надія на краще. Справді, бачу, що не міг вибрати нічого кращого для спочинку, як Капрі. Се рай земний, але рай сливе без форестьєра, так його тепер мало тут. Я маю цілковитий спокій, самотність, якої прагнув, красу, сонце і таку роскішну природу, що часом не віриться, щоб земля здатна була створити подібне чудо. Всі гори покриті запашними гіркими травами і повітря попросту пьянить ароматами. А море тут гарне, як ніде. Словом, я задоволений без міри і тепла вдячність Вам за все се достроюється до настрою.

Устроївся я дуже добре, в гарному новому отелі, де за недорогу ціну добре годують і дають навіть комфорт. Чистота абсолютна.

Був уже у Горького. Прийняв мене дуже добре, певно дякуючи Короленкові, який писав йому про мене [6]. Так що я буду мати товариство. Ми довго говорили про Вас, бо Горький дуже цікавиться Вами: «Ось людина, яку я хотів би бачить і пізнать»,— часто повторював він.

Зробив на мене не погане вражіннє.

У Львові мені не вдалося заїхати до Вас, бо се було надвечір і я не міг достукатися. Тоді заїхав до Гнатюка [7], по сусідству і в нього перебув день. В кожному разі сердечно дякую Вам і В[исоко]п[оважаній] пані Вашій за бажанє пристроїти мене у себе, а також за гостинність у Київі, про яку все згадую. Прошу переказати також моє поважанє і уклони сестрі Вашій [8] і Олександрові Сергієвичеві [9] з дружиною [10].

Був би щасливий дістати од Вас пару слів на Капрі.

Сердечне здоровлю Вас і В[исоко]п[оважану] Пані [11].

Ваш М. Коцюбинський

[На початку листа] адреса: Hotel Royal, Capri. N 23.

ЦДІА України у Києві, ф. 1235. оп. 1, спр. 562, арк. 4—4а. Автограф.

№ 4

12.IX.[19]09 [*р*.]. *Чернигів.*

Високоповажаний і Дорогий Михайле Сергієвичу!

Тільки-що прочитав І-е число «Села» [12] і спішу поділитися з Вами своїми вражінями.

А вони — як найкращі. Число складено дуже цікаво, статті, особливо де-які, написані не тільки просто, але й талановито і читаються з великим інтересом. Зовнішний вигляд, ілюстрації — все це робить найкористніші вражіня. Такої селянської часописи у нас досі ще не було*. Єдиний дефект, який бажано було б усунути,— се не досить старанна коректа, бо коли інтелігент ** легко при читанні виправляє собі друкарські помилки, то для селянина вони можуть стати джерелом непорозумінь.

Взагалі ж — можна поздоровити Вас і всіх, кому дорога народня справа, з великим придбанєм, бо те, що досі було тільки мрією (гарна селянська газета) — нарешті зреалізувалося. Коли б тільки вдалося знайти якнайширші шляхи до розповсюдження «Села». Я вже розіслав прислані мені оголошеня, але мені прислали трохи замало, такщо де-кому не стало.

Я ще не починав писати, бо по антракті зібралося так багато бюрової роботи, що маю її на цілі дні. За 2—3 тижні може буду вільніший і таки може встигну дати Вам щось до XII кн[иги] «Вістника».

Сподіваюся, що Ви і В[исоко]п[оважана] родина Ваша здорова і що все вдома у Вас гаразд.

В[исоко]п[оважану] пані Вашу щиро вітаю. Моя жінка теж засилає обом Вам сердечний привіт.

Сердечно цілую Вас і обіймаю. Ваш М. Коцюбинський.

[На початку листа помітка]: «До М. Грушевського».

ЦДІА України у Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 562, арк. 5—6. Автограф.

ПРИМІТКИ

1. Товариство «Просвіта» — культурно-освітня і громадська організація, яка на Україні існувала з 2-ої пол. XIX до 30-х рр. XX ст. у Чернігові, подібно як і в Києві, Житомирі, Новгороді-Сіверському та інших містах Російської імперії, була відкрита лише після революції 1905 р. Одним з організаторів «Просвіти» у Чернігові, а протягом 1906—1908 рр.— незмінним головою був М. Коцюбинський. За час головування М. Коцюбинського товариство широко займалося просвітянською роботою, організацією читалень (т. зв. недільні читальні), організовувало лекції з українознавства, про що свідчить і лист із запрошенням прочитати лекцію М. Грушевському. Крім того, «Просвіта» в Чернігові організовувала концерти і театральні вечори з залученням відомих артистів (М. Заньковецької, М. Микиші), поширювала діяль-

* Підкреслення автора.
** Слово правлене, спочатку було написано «інтелігентові».

ність на околичні повітові міста, передусім Ніжин, Козелець, де були відкриті філії. П. Березняк, зі слів сучасників, назвав «Просвіту» в Чернігові «українським гуртком», в якому ознайомлюються з творами українських письменників, вчаться розмовляти українською мовою, співати українських пісень. Кожен, хто відвідує «Просвіту», а не лише її члени, повинен знати і відчувати, що сам ти українець, і всі знання, здобуту освіту «повинен обов'язково віддати скривдженому народу, бо це наш борг перед ним» (Березняк П.). Вихователь молоді: Спогади про Михайла Коцюбинського.— К., 1962.— С. 126). Про діяльність М. Коцюбинського як організатора й активного діяча «Просвіти» в Чернігові є відомості у великому листуванні з багатьма діячами культури, письменниками, вченими, численних відозвах, адресованих Науковому товариству ім. Шевченка у Львові, Київському Науковому товариству, редакції української газети «Рада». М. Коцюбинський докладно описав умови праці «Просвіти» у Чернігові та її прямі й затаєні переслідування царською охранкою. В роки реакції чернігівська «Просвіта» припинила своє існування. Відновила діяльність у 1917 р., остаточно припинила її на початку 20-х років (Чернігівщина. Енциклопедичний довідник.— К., 1990.— С. 678—679).

2. Шульга Євграф — царський конфідент, втерся у довір'я Ради «Просвіти» в Чернігові, М. Коцюбинського і став секретарем товариства, членом Президії, пізніше — головою філії того ж товариства в Ніжині. Працюючи в управі «Просвіти», інформував про всю діяльність товариства й отримував певні інструкції, впливав на нівеляцію його роботи. М. Коцюбинський, пояснюючи В. Гнатюкові причини занепаду «Просвіти» в Чернігові в листі від 19 грудня 1908 р., назвав у ньому і роль Є. Шульги: «Член виділу «Просвіти» Шульга (тепер він голова Ніжинської філії), як показалося, шпиг і доносчик формальний: засідав з нами в «Просвіті», а повернувши додому, писав доноси на «Просвіту» і то найподлішого гатунку. Тепер все виявилося і автентичні документи в руках у нас» (Коцюбинський М. Твори: У 7 т.— К., 1975.— Т. 6: Листи.— С. 107).

3. Тепер вул. Сіверянська названа вул. М. Коцюбинського (перейменована 1922 р.). У «собственном доме 3» від 1934 р. розгорнуто експозицію Чернігівського історичного музею, а згодом на матеріалах цього музею та архіву письменника був організований Літературно-меморіальний музей М. М. Коцюбинського у Чернігові.

4. Літературна студія, або, як назвав її М. Коцюбинський, етюд, під назвою «Невідомий» написана 14 лютого 1907 р. у Чернігові (дата рукопису), а через 10 днів після написання, як про це вказує публікований лист, переслана в редакцію «Літературно-наукового вістника» у Київ, де була надрукована того ж 1907 р. у кн. 4, с. 4—11. На думку Н. Калениченко, за підставу для написання етюда послужила реальна подія, яка трапилася в Чернігові на початку 1906 р. і була пов'язана із замахом на губернатора Хвостова, що керував на той час Чернігівською губернією. Збереглася окрема справа прокурора Київської судової палати «О покушении на убийство Черниговского губернатора Хвостова», розпочата 10 січня і закінчена 1 лютого 1906 р. (ЦДІА України у Києві, ф. 317, спр. 4232). Під час слідства не вдалося встановити імені та прізвища того, хто зробив замах, він скрізь значиться як «невідомий», звідки, очевидно, і назва етюда. Див. примітки: Коцюбинський М. Твори: У 6 т.— К., 1961. Т. 2. С. 397—398.

5. М. Грушевський сприяв поїздці М. Коцюбинського на лікування в Італію. Із листа до М. Коцюбинського від 20 червня 1909 р. дізнаємось, що М. Грушевський просить, щоб письменник «довше сидів на Капрі, щоб поправлявся як слід». Він «готов прислати ще 100 руб., аби я тільки спочив і поздоровшав»,— пише М. Коцюбинський своїй доньці Вірі 20 червня 1909 р. (Коцюбинський М. Твори: У 6 т.— К., 1963.— Т. 6.— С. 125).

6. Особисті творчі взаємини М. Коцюбинського з В. Короленком датуються з 1903 р. Збереглося значне листування. В журналі «Русское богатство», редактором і видавцем якого був Володимир Короленко, з 1904 по 1918 р. друкувалися переклади новел М. Коцюбинського «На камені», «Цвіт яблуні», «Він іде». Від'їжджаючи на Капрі в 1909 р. і знаючи, що там перебував М. Горький, В. Короленко написав для М. Коцюбинського рекомендаційного листа (Крутікова Н. Є. В. Г. Короленко та українська література.— К., 1955.— С. 19), завдяки чому письменник був частим гостем у домі Пєшкових (також під час наступних поїздок на Капрі). Вдячність М. Коцюбинського за це посередництво В. Короленка підтверджує і лист до нього з Капрі від 24 червня 1909 р.: «Мне все время хотелось поблагодарить Вас за письмо к А. М. Пешкову, благодаря которому он так сердечно принял меня. Спасибо». (Коцюбинський М. Твори: У 6 т.— Т. 6.— С. 130).

7. Йдеться про Володимира Гнатюка (1871—1926) — видатного українського фольклориста, літературознавця, громадського діяча, довголітнього наукового секретаря Наукового товариства ім. Шевченка, видатного організатора української національної науки. Див. с. 366.

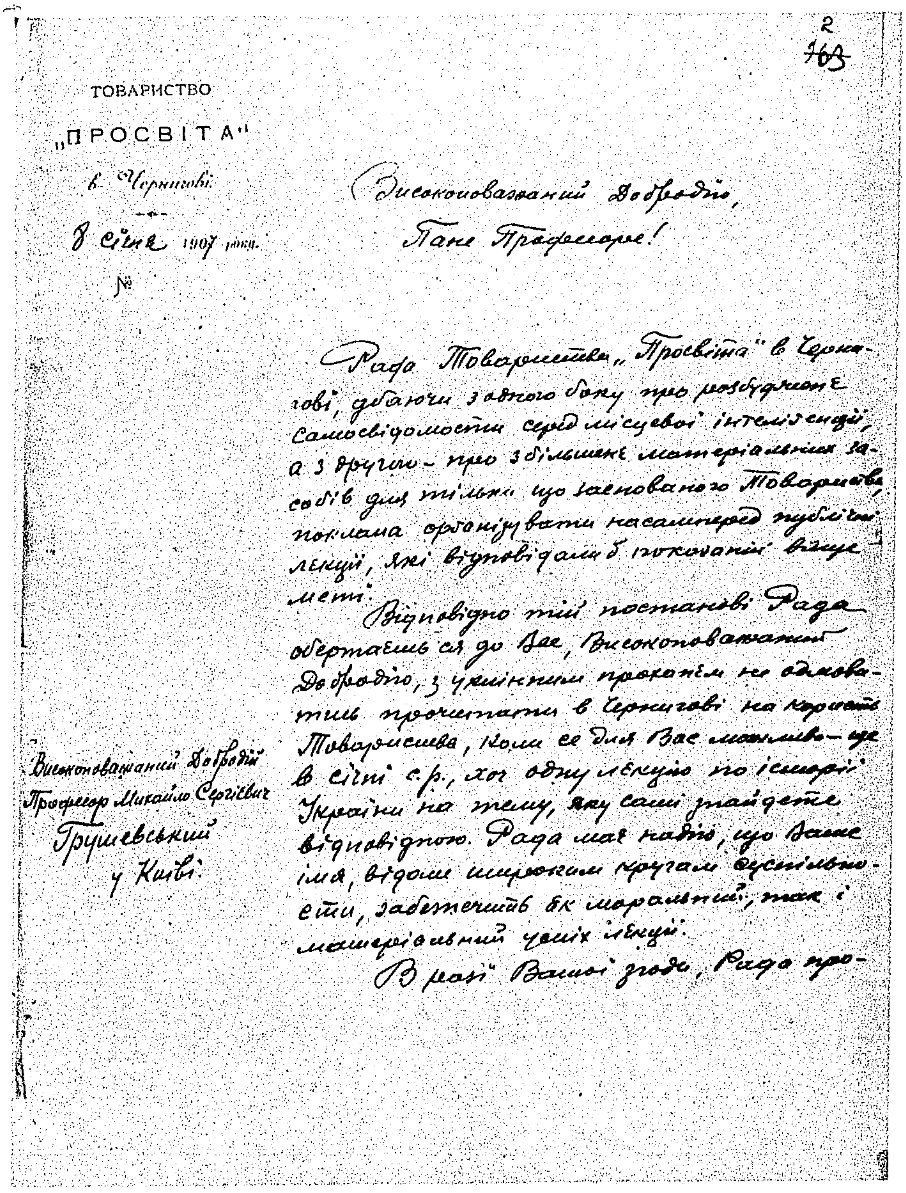
8. Мається на увазі сестру Михайла Грушевського — Ганну Сергіївну (у заміжжі — Шамрай) (1880—1943). Історик і перекладач, науковий співробітник ВУАН, праці якої присвячені історії українських міст і науковому життю України XVIII—XIX ст.

9. Грушевський Олександр Сергійович (1877—1937) — брат Михайла Грушевського, український історик, приват-доцент університетів в Одесі, Петербурзі і Києві. Автор монографії «Пинское Полесье» (1901), «Очерки истории Туровского княжества» (1902), «Города Великого Княжества Литовского в XIV—XVI вв.» (1918), численних розвідок з історії України, опублікованих у різних періодичних виданнях. Див. с. 288, 331, 366.

10. Дружина Олександра Грушевського — Ольга (1877—1961) з родини Парфиненків. Співробітник історико-філологічного відділу ВУАН, автор ряду статей на історико-культурологічні теми.

11. Йдеться про Марію Сильвестрівну Грушевську (1860—1948), з родини Вояківських, уродженку Перемишльщини в Галичині. З кінця 90-х років XIX ст. замужем за Михайлом Грушевським. Громадський діяч, співробітник «Літературно-Наукового Вістника», перекладач.

12. «Село» — українська щотижнева ілюстрована газета. Виходила з вересня 1909 по лютий 1911 р. у Києві за ред. М. Грушевського. Газета адресувалася українському селянству і робітничому класу. Крім статей на суспільно-політичні та економічні теми, газета вміщувала статті, присвячені історії міст і сіл України, сільському господарству, медицині. Багатою була хроніка поточних подій у країні та за кордоном. У газеті друкували поезію (твори О. Олеся, В. Самійленка, Я. Щоголева, Г. Чупринки), художню прозу (О. Кобилянської, Л. Мартовича, В. Стороженка, С. Черкасенка).

2
~~163~~

ТОВАРИСТВО
„ПРОСВІТА"
в Чернигові
8 січня 1907 року.
№

Високоповажаний Добродію,
Пане Професоре!

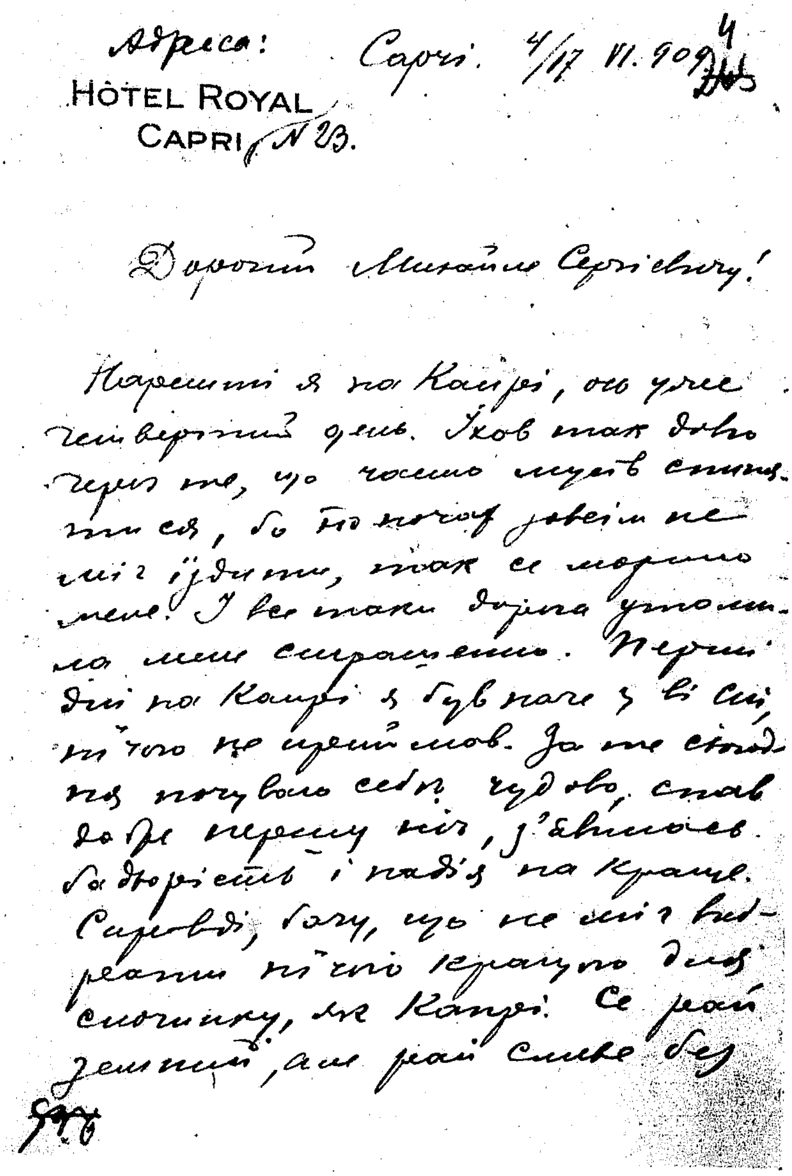
Рада Товариства „Просвіта" в Чернигові, дбаючи з одного боку про розбудженє самосвідомости серед місцевої інтелігенції, а з другого — про збільшенє матеріальних засобів для тільки що заснованого Товариства, поклала організувати насамперед публічні лекції, які відповідали б поставленій вище меті.

Відповідно тій постанові Рада обертаєть ся до Вас, Високоповажаний Добродію, з уклінним проханєм не одмовити прочитати в Чернигові на користь Товариства, коли се для Вас можливо — ще в січні с. р., хоч одну лекцію по історії України на тему, яку сами знайдете відповідною. Рада має надію, що Ваше імя, відоме широким кругам суспільности, забезпечить як моральний, так і матеріальний успіх лекції.

В разі Вашої згоди, Рада про-

Високоповажаний Добродій
Професор Михайло Сергієвич
Грушевський
у Києві.

Сторінка з листа Михайла Коцюбинського до Михайла Грушевського. Чернігів, 8 січня 1907 р.

Адреса: Capri. 4/17 VI. 909

HÔTEL ROYAL
CAPRI № 23.

Дорогий Михайло Сергієвичу!

Нарешті я на Капрі, ось уже четвертий день. Їхав так довго через те, що часто мусів спинятися, бо по дорозі довго не міг їхати, так се морило мене. І все таки дорога утомила мене страшенно. Перші дні на Капрі я був наче у вісні, нічого не цікавився. За те сьогодня почуваю себе чудово, спав добре першу ніч, з'явилась бадьорість і надія на краще. Справді, бачу, що не міг вибрати нічого кращого для спочинку, як Капрі. Се рай земний, але рай сливе без

Сторінка з листа Михайла Коцюбинського до Михайла Грушевського. Капрі, 4/17 червня 1909 р.

ЛИСТИ ЄВГЕНА ТИМЧЕНКА ДО ВОЛОДИМИРА ГНАТЮКА

У фондах відділу рукописів Львівської наукової бібліотеки імені Василя Стефаника АН України (далі — ЛНБ АН України) зберігається понад 190 колекцій та особистих архівів письменників, учених, діячів мистецтва і культури та інших видатних людей. Серед них заслуговує на окрему увагу особистий архів Володимира Гнатюка. В архіві 778 справ. Серед матеріалів — численні особисті документи: диплом члена-кореспондента Російської Академії наук в Петербурзі (1902), диплом члена-кореспондента Чехо-Словацького Етнографічного товариства в Празі (1905), грамота почесного члена товариства «Просвіта» у Львові (1925), грамота почесного члена товариства «Просвіта» в Ужгороді (1921); манускрипти вченого — збірка українських народних казок, перекази про опришків; чимало газетних та журнальних матеріалів на теми фольклору і етнографії.

Найбільшу групу матеріалів становить листування майже з 800-ма кореспондентами. Зауважимо, що багато листів кореспондентів В. Гнатюка десятиліттями залишалися поза увагою наукової громадськості. Це, насамперед, листи О. Барвінського, М. Грушевського, В. Дорошенка, Д. Дорошенка, Б. Лепкого, О. Назарука, І. Огієнка, О. Кониського, які були вилучені з архіву і зберігалися у так званих «спеціальних фондах», майже недоступних читачеві. Тож про опрацювання, тим більше публікацію, цих листів й інших матеріалів згаданих авторів не могло бути й мови.

Серед кореспонденції збереглося 35 листів Євгена Тимченка.

Євген Тимченко належить до корифеїв української науки і культури. Він — учений-дослідник, гуманітарій широкого діапазону, відомий насамперед як історик української мови, діалектолог, лексикограф. У трактуванні питань сучасної літературної мови Є. Тимченко був прихильником етнографічної школи, що орієнтувалася на самобутність розвитку української мови. Визначною його працею є «Історичний словник українського язика». Є. Тимченко переклав українською мовою художні твори багатьох авторів з французької, англійської, італійської, грецької та інших мов. Він уперше передав українською мовою карело-фінський епос «Калевала» (1901), естонський — «Калевіполег». Є. Тимченко — автор низки статей на літературознавчі та етнокультурні теми. Великі його заслуги у створенні першого академічного правопису України. Є. Тимченко — член Київської старої громади, Українського наукового товариства у Києві, член-кореспондент АН УРСР. На окрему увагу заслуговують його зв'язки з Науковим товариством імені Шевченка у Львові, участь у наукових програмах Товариства. Він — дійсний член НТШ з 1914 р.

Творчі зв'язки між Євгеном Тимченком і Володимиром Гнатюком тривали близько 30 років — з 1899 по 1926 р. Із листів довідуємося про коло спеціальних мовознавчих зацікавлень Є. Тимченка, невідкладні проблеми розвитку української літературної мови. Чимало згадок у листах про перекладацьку діяльність ученого, про пересилання і коректуру перекладів, їх публікацію. Водночас листи інформують про загальне культурно-громадське життя України, українські товариства, видавничі справи, діяльність преси. В. Гнатюк сприяв публікації праць Є. Тимченка у виданнях НТШ.

Привертають увагу листи Є. Тимченка, написані у 1919—1922 рр. з Києва, в яких мова йде і про політичні та економічні проблеми в Україні. У листі від 28 жовтня 1919 р. Є. Тимченко писав: «Не ідеалізуйте нашу державу. Це ще в певній мірі фікція. Влада в московських руках, і ми увесь час боремось, щоб одного чудового ранку не опинились в обіймах «єдиної недєлімої». Військо треба мати, але що ж Ви зробите, як організують «московське» військо, а не українське. Хто буде боронити українських інтересів, коли на чолі держави «чужі» люде?». А у листі від 1 квітня 1922 року читаємо: «Я дуже серіозно думаю, як би втікти до Вас, бо тут вже мені третю зіму терпіти заважко; цю зіму протягом 4,1/2 місяці в моїй хаті було 2,1/2—4° *тепла; руки й ноги пухли від холоду і страшенно боліли; писати і взагалі працювати при таких умовах абсолютно неможливо».*

З інших листів дізнаємося про зацікавлення Є. Тимченка науковою літературою, яка виходила в Галичині, наукові зв'язки з багатьма вченими як України, так і закордону.

Хронологічний порядок листів такий:

№ 1. 29.III.1900 р. [*Київ*].
№ 2. 22.XI.1900 р. [*Київ*].
№ 3. 07.XII.1900 р. [*Київ*].
№ 4. 01.III.1901 р. [*Київ*].
№ 5. 29.V.1901 р.
№ 6. 02.IV.1905 р. [*Київ*].
№ 7. 09.X.1909 р. [*Київ*].
№ 8. 24.XII.1909 р. [*Київ*].
№ 9. 11.IV.1910 р. [*Київ*].
№ 10. 13.IX.1910 р. Катеринослав.
№ 11. 13.XI. 1913 р. [*Варшава*].
№ 12. 17.XI. 1913 р. [*Варшава*].
№ 13. 10.XII. 1913 р. Варшава.
№ 14. 14.XII. 1913 р. [*Варшава*].
№ 15. 03.I. 1914 р. [*Варшава*].
№ 16. 17.I. 1914 р. [*Варшава*].
№ 17. 15.II. 1914 р. [*Варшава*].
№ 18. 03/16.III. 1914 р. [*Варшава*].
№ 19. 12.III. 1914 р. [*Варшава*].
№ 20. 04/17.IV. 1914 р. [*Варшава*].
№ 21. 23/6.IV/V. 1914 р. [*Варшава*].
№ 22. 30.V.1914 р. [*Варшава*].
№ 23. 02.VI. 1914 р. [*Варшава*].
№ 24, [*Не пізніше 15.VI. 1914 р. Чернівці*].
№ 25. 17/30.VII. 1914 р. Берлін.
№ 26. 28.X. 1919 р. Київ.

№ 27. 01.IV. 1922 р. Київ.
№ 28. 03.VIII. 1922 р. Київ.
№ 29. 15.IV. 1923 р. Київ.
№ 30. 11. VI. 1923 р. Київ.
№ 31. 30.IX. 1923. [Київ].
№ 32. 21.III. 1925 р. Київ.
№ 33. 16. II. 1926 р. Київ.
№ 34. 18.VI. 1926 р. Київ.
№ 35. Без дати.

Листи друкуються уперше, без жодних скорочень. Усі вони — автографи, написані різним чорнилом на папері різного формату. Послідовність публікації — хронологічна. Текст подаємо за правописом автора. Редакторське втручання — мінімальне й стосується переважно незначних описок.

Петро БАБ'ЯК

№ 1

[*Київ*], *29/III. 1900* [*р*.]

Високошановний Добродію!

Спасибі. «Вістник» [1] дістав. Кияне про Видавничу Спілку [2] чули з того, що про неї друковано: прочитали і забули. Може це сталося тим, що в дуже загальних рисах є відомости про неї, цікаво б докладніше. Мені здаєся можна б Киян розворушити, як би ми знали щось більшого над те, що є Спілка, що люде щось видають і щось мають видавати, а який плян видавництва, чи то програма, яка провідна думка і яку б Кияне опріч грошей ще могли б узяти участь нам невідомо, може б Ви нас просвітили в сьому?

Щиро прихильний
Є. Тимченко

P. S. У нас є до видання 12 пісень «Іліади» в перекладі Ніщинського [Байди], чи не взялабся Спілка їх видати? [3]

ЛНБ АН України, від. рукописів, ф. 34, спр. 552, арк. 1. Автограф.

№ 2

—[*Київ*], *22/XI.1900* [*р*.]

Високошановний Добродію!

Засилаю Вам «спілкову умову» і дальші руни XL—XLVI, лишилося ще 4, які теж не забарюся прислати. Сп[ілкову] умову я переклав дослівно, хоч правду кажучи, стиль автора неможливий, якийсь розкиданий, роз-

лізлий,— звичайно такий і переклад вийшов, се вже Ваша річ чи таким його пустити між люде, чи стилізувати краще.

Чи не чули про Фляморіона [4], коли вже він вийде? Черняхівський [Будовий] питаєся про свого Зомбарта [5], чи його мають друкувати [гроші на друк будуть прислані]. Напишіть мені одверто, чи той Зомбарт справді краще переложений від того, що вже надрукований, чи ні, бо мені здаєся як би не вийшло embarras de richesse *, звичайно авторови не хочеся, щоб його праця пропала дурно, але краще сі гроші вжити на щось такого, чого ще у нас нема. Є у мене переклад з В. Гюго «Claude Gueux» («Кльод Жебрак»), як би ся річ Вам здалася, то майте на увазі.

Щиро прихильний
Єв. Тимченко

P. S. Сподіванка на Ж-ка в справі библії, я гадаю, марна. Тут треба іншого заходу. Я щось приладнаю.

ЛНБ АН України, від. рукописів, ф. 34, спр. 552, арк. 2. Автограф.

№ 3

[Київ], 7.XII.1900 [р.]

Високошановний Добродію!

Нарешті засилаю Вам останні руни «Калевали» [6], показчик імен особових і зміст, сторінки на останньому доведеся вже Вам виставити. Що до Зомбарта, то цілком пристаю на Вашу думку, перекладач теж не дуже змагався. За друки 3—4 арк. «Калевали» спасибі, сей раз не маю чого ремствувати, усе гаразд. «Гус» вже готовий, переписуєся. «Кльод Жебрак» — се невеличка річ сторінок на 30, її можна де хочте надрукувати; як перепишуть, пришлю. Що до Михальчукової програми, то вийшла припинка, автор щось хоче в ній переробити, боюсь, щоб се не затяглось на довго [7]. Напишіть, що треба б перекласти з франц[узької] мови, може знайду й перекладачів. У нас трудніше знайти людину, щоб знала добре свою мову, ніж таку що знає французьку.

«Документи» Ваші є ніщо іншого, як каверзи москвофілів, які, звичайно, мають змогу під'юдити темного чоловіка написати і не таке ще чорт-зна-що; не можна уважати такі погляди на фонетіку за загальні, се перше, а друге, треба старатися паралізувати шкодливий вплив їх на селян. Здаєся він у Вас іде від москвофильських попів. Взагалі, як я спостерегаю, галицький люд під добрим таки впливом попівства; яка, я думаю собі, ріжниця в сьому між нашими і Вашими селянами: у нас як би не урядовий примус, то селяне або б перейшли в штунду, або б цілком поскидали своїх попів; жадного морального авторітету вони не мають, і їх би не послухався ніхто уже тим, що піп (винятків дуже мало, так мало, що довго треба м'яти чуба, поки згадаєш кого).

«До щенту» безперечно польонізм, але його вживають частиною в Києв-

* Клопіт з багатства (фр.).

щині і досить часто на Волині і Поділлі, але поруч з ним і на більшій території почуєте «до ощадку» або «до'щадку». Цілком згоджуючися з Вами, що до більш теоретичного, як практичного знання мови, яке панує в молодшому нашому поколінні, я де в чому і розминаюся з Вами, а власне: у наших авторів нема тенденциї щиро народні і загально уживані слова свідомо заміняти на польські, коли вони часом і беруть польське слово, то тільки тоді, коли відповідного або нема в народній мові (вищі поняття, або воно невідомо в нашому гурті, при тому сі останні польонізми до нас ідуть не безпосередно від поляків, а через наше галицьке письменство. Що до мене, то я взагалі, а з погляду фразеольогії найбільше, галицьку літературну мову уважаю за кращу від теї, що тепер нею пишуть у нас, і як-би тільки у вас минула пошесть московізмів, що запанувала останні 2—3 роки, то все б було гаразд. Науменко [8] збирався в «К[иевскую] С[тарину]» [9] навіть статтю писати про гал[ицьку] літерат[урну] мову, та щось ніяк не збереся.

Прошу Вас, як що ласка, прислати мені зараз такі книжки: «Літературно наукову бібліотеку» [10], — все, що вийшло: «Іріель Акоста», «Скапаний світ» і Стефаника «Дорогу» [11]; Ковалів. «Громадські промисловці», «Бесіди про часи козацькі» [12]; Верхратський. «Мінеральогія» [13]; Мочник-Савицьк[ий]. «Наука Геометриї»; «Арифмет[ика]» і «Альгебра» [14]; Полянського. «Мінеральогія» [15] і «Геольогія» і Грушевського. «Істория Укр[аїни]-Руси», III т. [в оправі] коли тільки вона вже вийшла у світ. Пришліть все зразу.

Щиро до Вас прихильний
Єв. Тимченко

ЛНБ АН України, від. рукописів, ф. 34, спр. 552, арк. 3—4. Автограф.

№ 4

[Київ], 1/III. 1901 [*р.*]

Високошановний Добродію!

Книжки дістав, але позаяк Євангелля прийшли днем пізніше, то й вийшло кепсько. Тепер доведеся так зробити. Як що буде читанка Шнайдеровського, то Ви її поки що не висилайте, а вже разом з «Вістником права і економіки» [16], та з III томом «Етнольогії» [17] та ще з деякими книжками, про які напишу,— а їх разом з «Калевалою», коли вона буде готова, а до того часу треба буде почекати.

Рахунок на всі забрані книжки прошу вислати перед Великодніми святами.

Що до библії, то тепер ідуть пересправи з Кулішихою [18]. Киян, здаєся, вдалося подужати. Майже усі вони були проти всяких передмов і пояснень, але тепер майже здалася на капітуляцию. Як тільки буде згода Кулішихи, то зараз перепишуть і пришлють до Вас. Вас, може, здивує, для чого ще раз переписувати, а для того, що ми українці,— річ, яку дасться виснити не льогікою, а псіхольогією. Д[октор] Франко листом

до пані Франко просив, чи не можна буде фонд Шекспіровський замінити в Спілки і друкувати на його библію. Я обіцяв сього добитися. Скутки моїх заходів такі. Гроші, що повертатимуться з продажу Шекспіра, лишаться на завжде у Спілки, і на них вона (як і хотів д[октор] Франко) матиме право друкувати різні переклади клясічних творів (в тій лічбі й библію). За місяць або 1—1/2 я ще пришлю грошенят на рахунок Шекспірового фонду.

П[ані] Кістяковська [19] згожуєся взятися до писання біографії Герцена, або іншої якої. Що в «Гусови» мало звернено уваги на суспільне життя, се моя причина, бо як мене запитано, яку бажають біографію, то я сказав, що треба її написати по Філіппову (а його праця, на мій погляд, слабо написана), але так щоб була вона приступною людям, що не мають, або що дуже мають невеличку історичну освіту, другими словами можливо популярніше.

Боржковський [20] тільки часами наїздить до Києва, а то десь там на Поділлі землю міряє, а Боровик [21] тепер у Житомирі на службі в акцизі. Не що давно приїздив до мене в гостину, на Великодні свята, певно, ще приїде.

Посилаю Вам свою фотографію і прошу Вашої.

До Г[аличи]ни давно збираюсь, але все так складаєся, що ніяк не вихоплюсь. Як буду вже вирушати у мандрівку, то, звичайно, Вам напишу.

До побачення цілком Ваш
Єв. Тимченко

ЛНБ АН України, від. рукописів, ф. 34, спр. 552, арк. 5—6. Автограф.

№ 5

[29/V.1901 [р.]

Високошановний Добродію!

Чому се так довго на мій лист Ви нічого не відписуєте? Мені дуже потрібно знати, як Ви думаєте що до тих россійськ[их] часописів, що я Вам писав, а потім тло, чи дістали Ви мій довг у Товариство і в книгарню?, і чому мені й досі не вислано «Правничої часописи»? [22] Ото Вам і всі питання. У Києві буду до 10/23 дати, а потім того на місяць поїду на село. Мені чогось і досі V книжки «Л[ітературно]-Н[аукового] Вістника» не шлють. Знати, що і у Вас велика спека, все завмерло, замовкло.

Цілком Ваш Єв. Тимченко

ЛНБ АН України, від. рукописів, ф. 34, спр. 552, арк. 7. Автограф.

№ 6

[Київ], 2/IV.1905 [р.]

Високоповажаний Добродію!

Будьте ласкаві, сповістіть мене, чи дістали Ви від мене замітку, послану рекомендованим листом, яку я просив надрукувать в «Л[ітературно]-Н[ауковому] В[істнику]» і зробить відбитки і чи зможете виконати мою просьбу?

Ваш Євген

Окрім того, прошу Вас, поки не пізно, змінити 4-й пункт так, щоб він починався словами: «А через те опріч загально-державного...» (Тут добавляється «А через те») більше нічого.

Зробіть будь-ласка відбитки так, щоб вони мали гарний вигляд, а не такий як попередні.

ЛНБ АН України, від. рукописів, ф. 34, спр. 552, арк. 8. Автограф.

№ 7

[Київ], 9/X.[1]909 [р.]

Високошановний Добродію!

Я послав Вам учора 25 корон «переводом» — це моя вкладка за цей рік і на 1910. Прошу зробити ласку наказавши кому слід, щоб мені вислано «Записки» за цей рік [23], бо я й досі жодної книжки не маю. Я вже Вам послав 8 аркушів програми, друкуєся вже 10-й аркуш [24]; невдовзі вишлю Вам 9-й. Трохи загаявся з друком, бо зробив перерву на місяць, але тепер вона має додрукуватися без перерви, бо вчора я вже її закінчив цілу, і радію, що з такою марудною й важкою працею дійшов кінця.

У мене потроху набираєся етнографічний матеріал для Вас, опріч того тим особам, що удаються до Наук[ового] Товар[иства] [25] з таким матеріалом, раджу, щоб його до Вас засилали.

Усього доброго
Ваш Є. Тимченко

P. S. Адреса, Кіев. Театральная [26] № 1, кв. 9.

ЛНБ АН України, від. рукописів, ф. 34, спр. 552, арк. 9. Автограф.

№ 8

[Київ], 24/XII.1909 [р.]

Високошановний Добродію!

Дуже Вам дякую за «Дорогу» Стефаника. Вибачайте, що загаявся Вам відписати: тепер у нас передсвяття, так така метушня, що лихо!

Прошу Вас, що Ви наказали кому слід, щоб зараз * вислано мені решту недослану і ще Юлія Цезаря 3 примірники, та по 2 прим[ірники] Школиченка «На селі» і «Між народ»[27] все разом. Літературно-наукову бібліотеку висилайте мені в міру виходу. Се справді дуже симпатичне видання і підперти його треба усіма силами, хоч на бажаний фонд поки-що мала сподіванка. Єдине, що, мені здаєся, з часом можна буде зробити, се невеличку субсідію на його дістати, а поки що треба якось балянсувати. В січні сподіваюся прислати на друкування Шекспіра ще 600 корон. Добре б було справді протягом прийдучого року покінчити з перекладами Куліша, бо ще роботи багато. А щоб Спілка видавала річно сотню книжок, про се треба конче дбати і я гадаю, що де-що можна буде зробити, щоб уможливити се, хоч з нашими тіснозорими патріотами дуже трудно мати справу. «Кльода» і «Гуса» невдовзі пришлю — свята стоять на заваді.

«Видавниче Товариство» наше се неофіціальна громадка людей, що трудиться виданням людових (переважно) книжок; воно давно вже існує, але звалось попереду «Видавничою Комісією», а тепер звеся «Видавничою Громадою», зміна тільки в назві, а не в діяльности.

Ваш спис оповідань Свидницького[28] я передав «Видавничій Громаді», просячи її зробити те, що Ви бажаєте.

Віншую Вас Новим роком і Новим століттям.

Щиро прихильний
Євг. Тимченко

ЛНБ АН України, від. рукописів, ф. 34, спр. 552, арк. 10. Автограф.

№ 9

[Київ], 11/IV.[1]910 [р.]

Високошановний Добродію!

Дуже радію, що Ви одужали. Я тільки з Вашого листа і знаю про Ваше нездужання; ніхто мені й досі про це не сказав. Дуже Вам дякую за гаївки[29]. В своїх роботах я що разу користуюся з Вашого матеріалу. Я великий песимиста що до нашого літературного язика. На мій погляд це язик фіктивний в тому розумінню, що він не є органічний чинник: умислового життя українця, він є продуктом невеличкого знаття людової мови з домішкою жаргону, утвореного під впливом сусідніх мов. Цей язик для наших

* Підкреслено в оригіналі.

(українських) письменників чужий *, чи краще сказати мова українська їм чужа так само, як чужа французька, німецька і інші. Уявіть собі, коли б наш гімназіаст став писати по-німецькому! Яка б у його була мова бідна, нежива, деревйана, а ще до того як би він, не знавши німецьких слів, почав кувати «сосіскен» та «маслен» і щось подібного, то хіба б можна пишучи граматику укр[аїнської] мови, покликатись на твори писані таким жаргоном. Винятки звичайно є, але я кажу про тепер домінуючу більшість. Та й до згоди нам прийти дуже трудно, бо критерії різні. Я, напр[иклад], навіть з Вами не можу де на чому погодитись, хоч певен, що ви укр[аїнську] м[ову] знаєте чудово. Візьмім ті приклади, що Ви мені написали. Ви пишете: «Є в нас вирази: пол (муж[еський] і женськ[ий] *, полá (при плащу] і поле. В творах найновіших наших письменників вони мають усі без ріжниці genit[ivus] plur[alis] — полів; тим часом у народ[них] говорах* і старших памйатках звучать генітиви тих іменників: полів, пол (або піл), піль». На це я завважу, що справді в людовій мові є полá і пóле, а слова пол нема * в українській мові на всьому її просторі (хіба що в Галичині) і ніхто його в нас не зрозуміє *; це чиста московщина, навіть не з нашою фонетикою, (по укр[аїнськи] було б піл *) . І я дивуюся, що це слово, як цілком виразно чуже, не вражає вуха галичанинові. Справді у нас є слово піл, д. полá, але ж це поміст з дощок у хаті сільській де сплять. Нарід наш в значінню московського «пол» вживає: стать, природа, рід. Куліш вживав «пóголов». З цього всього ясно, що для «пóла», яко слова чужого нормою може бути тільки російська мова: пóлів (пóловъ). Що ж до справді наших слів полá, то у нас тільки піл, а що до пóле, то полíв, бо пуль, пуіль і т. под. Ви почуєте тільки де-не-де в поліських говірках. Я взагалі спостерегаю, що в Галичині, як і в нас на Україні, занечищують мову страшенними москалізмами, викидають суто укр[аїнські] вирази тільки через те з одного боку, що вони не подібні до московських, а з другого, що вони спільні з польськими (хоч в жодному разі не полонізми). Пишуть, напр[иклад], у Вас: «переписний листок» спитайте першого ліпшого українця, несвідомого, з якої хочете верстви — жоден не признає, що це по-українськи, по нашому буде «листовнá карта». «Переписуватись» (росс[ійське] переписываться) хто скаже в значінню «листувáтись» — ніхто і т. д.

А з другого боку в «Раді» [30]: «картина робить гарне враження як з боку виконання, так і по своїй ідеї, це в перекладі має значити: образ справляє миле враження і своїм виконанням і своєю ідеєю, і т. п. І так раз-по-раз. Уважаючи на все це, мене огортає великий песимізм.

В своїй роботі я візьму до уваги тільки людові говірки, саму людову мову, але певен, що роботи наші практичного значіння не матимуть; їх ніхто не читатиме. Але дарма, най будуть!

Усього доброго, сили та снаги більше до Вашої невтомної роботи.

Цілком Ваш Є. Тимченко

ЛНБ АН України, від. рукописів, ф. 34, спр. 552, арк. 11—14. Автограф.

* Підкреслено в оригіналі.

№ 10

Екатеринославъ, 13/9.1910 [*р.*]
Садовая ул[*ица*], *№ 12, кв. 3.*

Високоповажаний Добродію!

Не ремствуйте, що загаявся Вам відповісти. Річ у тому, що Ваш лист прибув саме тоді, як я вирушив з Києва до Катеринослава на нову посаду, і багато було усякого клопоту, але я все-таки успів побувати у Драгоманової [31]. Вам уже в цій справі писав в Жабє, але з Вашого листа я не бачу, щоб ви дістали мого листа, чи не загубився він? Я між іншим там дякував Вам за прислані книжки «Етн[ографічного] Вістн[ика]» [32].

Як уже писав, так і тепер повторюю з останньої балачки з Др[агомановою], що з тією особою дійти ладу трудно. Очевидно, вона не хоче дати матеріал, і все крутить. Я з нею трохи не посварився. Я їй кажу, що певно вона в цій справі нічого не писала своїй дочці до Цюріха, а вона мені на те каже, що писала, але може її лист не дійшов, бо багато її листів пропадає і що як би знайшлась людина, що від неї повезла б лист до дочки, то було б певніше. А далі, каже, що пересилати так матеріали не можна, от як би Павлик поїхав тоді, як її дочка буде в Софії та сам забрав, коли там щось зісталось, бо може вже й миші поїли, адже я, каже, просила громадян (київських) [33] забрати матеріали ще 12 років тому, не схотіли, так я тепер не винувата, коли їх може й нема і т. д., і т. д. Ясно, що з нею не дійдем ладу і добре б, як би Ви не важили на той матеріал, хіба цим людям дорога наша справа; дрібничкове самолюбство, егоїзм — от їх сфера.

Не забувайте, пишіть, бо я тепер на провінції, далеко від осередку. В Жабє я Вам писав теж, що п[ані] Грінченко [34] не думає продавати бібліотеку свого чоловіка, ще щось писав, та вже забув що.

До побачення
цілком Ваш Є. Тимченко

ЛНБ АН України, від. рукописів, ф. 34, спр. 552, арк. 15—16. Автограф.

№ 11

[*Варшава*], *13/XI.*[*1*]*913* [*р.*]

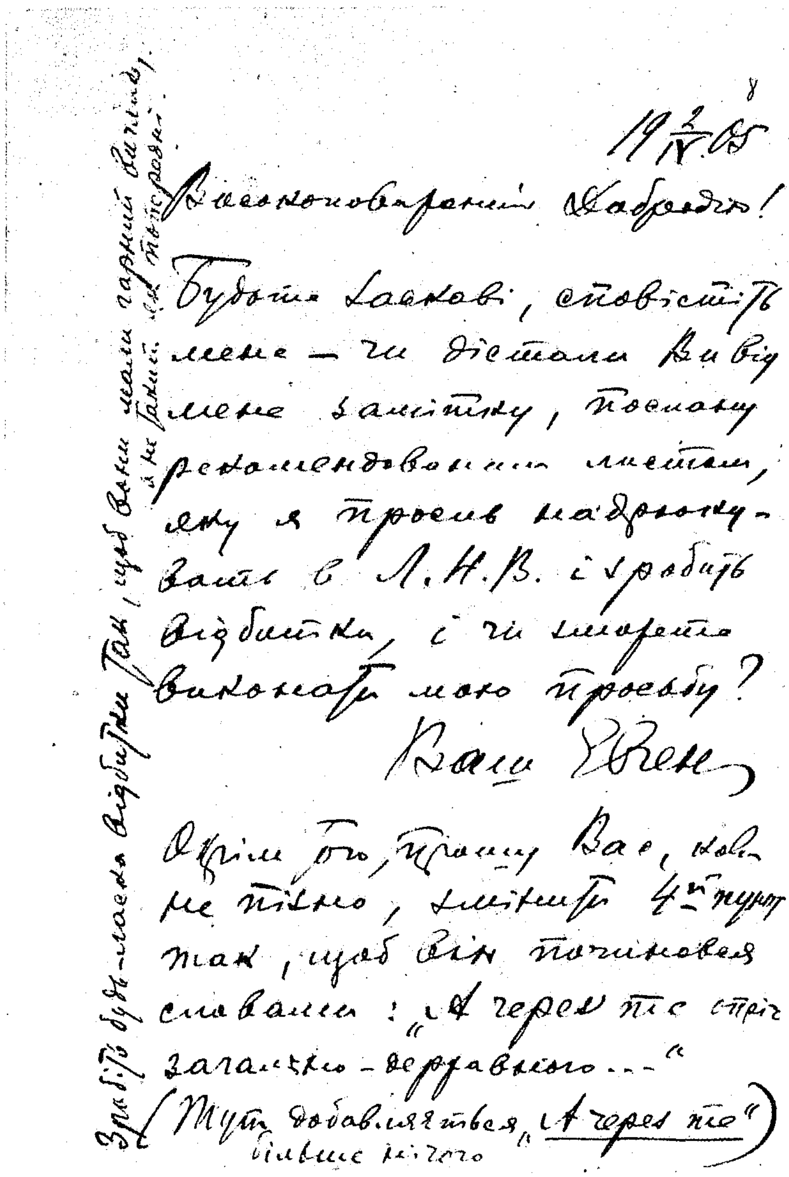
Високоповажаний Добродію!

Дуже Вам дякую за «Демонологію» [35] і за звістки з приводу Гр[ушевського]. Не писав Вам досі, бо майже увесь час хорував на шлунок. Від Возняка [36] нема чутки.

З «Ради» знаю, що Гр[ушевський] подався на димісію. «Рада» з Єфремовим ударили на гвалт, що Вкраїна гине. Звичайно, вона не загине, але чи знайдеся на його постать людина з такою енергією і авторитетом? Чи не почнеся ще більший розбрат, як не буде такого, що його звикли слухати? Дай Боже, щоб не було гірше. Я підписав свою угоду на новий

Євген Тимченко. 1901 р.

19 2/IV 05

Високоповажаний Добродію!

Будьте ласкаві, сповістіть мене — чи дістали Ви від мене замітку, послану рекомендованим листом, яку я просив надрукувати в Л.Н.В. і зробить відбитки, і чи можете виконать мою просьбу?

Ваш Євген

Окрім того, прошу Вас, коли не пізно, змінить 4-й пункт так, щоб він починався словами: „А через те стрій загально-державного...“

(Тут добавляється „А через те“) більше нічого

Зробіть будь-ласка відбитки так, щоб вони мали гарний вигляд, а не такий як теперішні.

Сторінка з листа Євгена Тимченка до Володимира Гнатюка.
Київ, 2 квітня 1905 р.

статут, а найбільше на § 20. Цей § мабуть дуже дошкулив комусь, бо Єфремов напався на його філіпікою своєю. На жаль до збірника Франка у мене нічого нема [37]. Шкода, що вже так пізно я дочувся про нього.

Зичу Вам доброго здоров'я. Цілком Ваш

Єв. Тимченко

Велька 3, кв. 6 (адреса та сама, тільки одмінено нумерацію: було 1а 1в 1с..., а стало 1. 3. 5...).

ЛНБ АН України, від. рукописів, ф. 34, спр. 552, арк. 17. Автограф.

№ 12

[Варшава], 17/XI.[1]913 [р.]

Високоповажаний Добродію!

Я перед кількома днями написав Вам до Львова листа й дякував за «Демонологію», писав і про те, що для збірника Франка не маю нічого готового, але Ваша відкритка мене надоумила. Справді я для збірника пришлю Вам свій «Vocativ»; для збірника Михальчука напишу щось іншого, може «Locativ». Так що цими днями Ви дістанете мою роботу.

Ці мої поки що окремі студії про відмінки мають з часом лягти в основу цілої української складні.

До побачення

Цілком Ваш Євг. Тимченко

ЛНБ АН України, від. рукописів, ф. 34, спр. 552, арк. 18. Автограф.

№ 13

Варшава, 10/12 [1]913 [р.]

Високоповажаний Добродію!

В моїй розправці є прикра помилка: слова на *-ець,* треба переставити в пні на *-ьо-*, а я їх через свою розкиданість помістив до пнів на *-о-*. Будьте ласкаві поправте.

Цілком Ваш Є. Тимченко

P. S. З Києва дістав прохання передати свій голос Тершаковцю [38] або Джиджорі [39], але годі, я його передав Зілинському [40], просячи твердо триматися скасування повновласти!

ЛНБ АН України, від. рукописів, ф. 34, спр. 552, арк. 19. Автограф.

№ 14

[Варшава], *14/XII.[1]913* *[р.]*

Високоповажаний Добродію!

Прошу вибачити, що трохи загаявся відписати Вам. Мені треба було перекласти на українську мову свою розправу, бо з самого початку її призначалося до «Извест[ей] Акад[емии] Наук»[41], через те вона була написана по російськи. Давно я вже не писав по укр[аїнськи] грамат[ичних] розправ і було мені мороки багато. Як по-нашому «обращеніе» (грам[атичний] термін)? Чи «звернення» чи «зголошення»?. «Восходит на праслов[янским] основам...» я перекладаю сходить, зіходить, хоч мені це не дуже до вподоби. Але годі, самі роздивитесь.

Як надрукуєте, то прошу прислати мені кілька відбитків. Це дальший тяг моїх синтаксичних студій і морфологічних. Коли моя розправа надто велика, чи може з інших причин не підходить до збірника, то пришліть назад, тоді вона піде до збірника Михальчука. Посилаю її зараз рекомендованою пересилкою.

Щодо українців у Варшаві, то не можу Вам сказати нічого втішного. Між професурою нема ідейних людей, молодь здебільшого «Малороссы» і до наукової роботи не готові. «Громада» варшавська — це співоче і музичне товариство, де здебільшого люде без національної] свідомости, «любители» гопака. Що до Дорпоту — то я не маю стосунків з ним. З прихильних до нас професорів можу назвати в Варшаві Яцимирського[42], але він не українець.

Я дивуюся Рудницькому[43], що він відповідав Єфремову. Грушевський, як бачите, сам не виступає, а як розумна людина, спустив своїх хортів з ланцюгів, а сам тільки сміється в бороду. З добродіями á la Єфрем[ов] не варто полемізувати, тільки загадатись можна. Я зробив як Ви казали і передав свій голос Зілинському без жодних застережень. Як бачу з нового проєкту § 20 майже не відмінився від § 16 колишнього статуту, а в цім § здаєся і була вся сила. Я гадаю, що ми, українці, не можемо мати голосу в тих справах, які або не розуміємо, не знаємо, або знаємо з голосу Грушевського і його прихильників. Звичайно агітуючи на свою користь, і він може набирати голосів при нашій громадській нерозвинености, я радів, що ся ненормальність усовувалась першим проектом, але в другому знову залишаєся. Мабуть інакше не можна?!

Я знаю хиби Гр[ушевського] і знаю, як часом неможливо з ним працювати, але з другого боку знаючи, як при наших обставинах треба мати на чолі нашої поважної інституції людину авторитетну, яку слухались би, трохи турбуюся, чи знайдеся друга людина і авторитетна і сильної волі, щоб не дезорганізувалася уся справа. Як знайдеся, то тільки радітиму.

Дуже радію, що Ваші праці, які я уважаю дуже цінними і великої ваги (без них я не міг би писати своїх розправ) знайшли належне оцінення хоч у чужих людей. Така вже наша доля, що ми мусимо працювати серед мало-освіченого або освіченого однобічно суспільства. У нас ще нема того, що москалі звуть «образованное общество». Візьміть навіть Гр[ушевського] це ж людина страшенно нерозвинена, без широких горизонтів, без гнучкого розуму, без потрібної толеранції до інших думок, іншого

знання і т. д. Або публіцист Єфремов? Це ж газетчик український, що пересяк Михайловським, дуже мало освічена людина, без громадського виховання, без літературної етики, але людина все-таки з хистом [44].

Я гадаю, що галичане добре б зробили, якби менше звертали уваги на всяких Єфр[емових] і їм подібних.

З свого боку страшенно бажаю, щоб Ви надалі не мали жодних перешкод в своїй науковій роботі.

Не забувайте. 10/23 грудня (ст[арий] стиль) їду до Петербургу і до Києва. Вернусь до Варшави перед Новим роком.

Цілком Ваш Євг. Тимченко

P. S. Як дістанете мою розправку і роздивитесь, напишіть.

ЛНБ АН України, від. рукописів, ф. 34, спр. 552, арк. 20—23. Автограф.

№ 15

[Варшава], *3/I.[1]914* [р.]

Високошановний Добродію!

Ото знов я у Варшаві. Чув, що зміна статуту перевернулася на щось кумедне: моральна перемога на боці Грушевського. Але він перестав головувати. Перший наслідок цього, як я чув, брак матеріалу для «Записок» і що буцім збірник на честь Франка касуєся, а замість того будуть видані 2 останні книжки «Записок», присвячені йому. Шкода, коли це правда, бо як я чув, де-хто прислав і з красного письменства.

У мене є ще прохання: накажіть, будьте ласкаві, щоб мені прислано корректуру мого артикулу.

Ще хотів я Вас спитати, чи є і де власне укр[аїнська] жіноча гімназія і бурса (пансіон) при ній? У нас є одна дівчинка, козачка з роду; ми з жінкою хтіли б їй дати українську освіту, для цього її треба привезти і десь покинути вчитися, а де власне і як це зробити, ми не знаємо; коли є такі бурси при гімназіях, то цікаво, чи дорого беруть там за пансіон (утримання). Може Ви це знаєте, то може й мені напишете?

Цілком Ваш Євг. Тимченко

ЛНБ АН України, від. рукописів, ф. 34, спр. 552, арк. 24. Автограф.

№ 16

[Варшава], *17/I.1914* [р.]

Високошановний Добродію!

Дуже дякую за інформації. Я як був у Києві, то бачив багато людей. Кажуть, що дуже на них прикре враження справив обіжник «Комітету гром[адського] добра». Ми, кажуть, добре знаємо Гр[ушевського] і не є його

приятелі, але «Комітет» забув, що він є репрезентат української науки, це наш авторитет перед чужим науковим світом, через те вирази про «сумнівну» науковість і авторекляму є образою цілому укр[аїнському] народові. Вдача його антипатична, але це часто буває у людей великого маштабу. Можна його, Гр[ушевського] ненавидіти, але не можна відняти від нього колосальних заслуг перед Україною.

В Галичині є люде в такій саме позиції, як Гр[ушевський], напр[иклад], Колесса [45], Студинський [46] і інші, але чи ми їх знаємо? Де їх праці? Що ми про їх чуємо? Нічого. А імйа Гр[ушевського] гримить, його всяк знає, про його кожне чує. А чувши про його, чує про Україну, про українську ідею. «Кажуть далі: «Комітет» закидає, що Гр[ушевський] робить видатки, хай і так, але жодної руїни не могло б бути, бо славнозвістне імйа Гр[ушевсько]го само по собі капітал, бо в безвихідну хвилину воно б притягло до себе капітали. Галичане, не звикши до широкого розмаху, не розуміють, що чим ширше і голосніше буде розвинута діяльність «Товариства», то тим більше воно притягатиме і капітали, і людей, і славу, і вивишатиме престіж укр[аїнської] науки і імена укр[аїнського] народу, а їм більш подобаєся «скопидомсто», копієчку до копієчки прикладати а не широко-державна далекоглядна політика». Оттаке я почув і виразом цих думок, як Ви знаєте є обіжник Джиджори і К°, що спростовує, як каже Зілинський, «негарні» способи боротьби проти Гр[ушевського]. Як бачите, наше громадянство не за Гр[ушевського), як особу, але за його як діяча.

Вертаюсь до справ. Адреса Огієнка [47]: Кіевъ. Б[ольшая] Дорогожицкая [48], 21. Сумніваюсь, щоб він вернувся до писання по-укр[аїнськи]. Адже він міг би писати й до «Київськ[их] Записок» [49], одначе не пише. А чому? Бо теж як інші хоче собі карйеру зробити, російської професури доскочити. Це дрібна людина. Даремна річ сподіватися жертвенности, самовіддання для ідеї; власні — шкурні інтереси — це лейт-мотив їх діяльности. Але зробіт спробунок. Що до моїх робіт з укр[аїнської] граматики, то поки що я її оброблятиму окремими монографійками, не вйажучи себе жодним наперед уложеним пляном. Я пишу по российськи не для заробітку — я його не потрібую і не маю з своїх праць наукових, і не для того, щоб прислужуватися российській науці, а для того, що ці роботи є мої дисертації: одна є, а буде ще одна — докторська (у нас доктор, як здорові знаєте, не те, що у Вас: це найвищий науковий ступінь), а потім я не мислю нічого по-росс[ійськи] писати, і мій «Генітив», трохи з годом вийде по-укр[аїнськи] значно перероблений і доповнений. Як мені пощастить написати укр[аїнську] складню, то то має бути книжка в 2 тисячі сторінок. На докторську диссертацію готую «Історію укр[аїнської] мови». До-речі: вийшла не-що-давно велика наукова граматика Смаль-Стоцького по німецьки (і маленька теж) [50]. На ту велику гр[аматику] Шахматов написав цілий артикул, де розгромлює См[аль]-Стоц[ького] за те, що той не визнає праруського язика [51]. Цей артикул буде уміщено в збірнику Михальчука. Цікавий я дуже, чи буде відповідати См[аль]-Ст[оцький] і чи спроможеся оборонити своєї позиції. Чогось мені здаєся, що не спроможеся. Ш[ахматов] тонкий діалектик.

Ще у мене до Вас прохання. Я б хотів екстрено * мати: «Збірник фільольогічної секції Наукового Тов[ариства] Шевченка» т. XIV і XV, так

* Підкреслено в оригіналі.

чи не буде Ваша ласка наказати книгарні, щоб мені їх зараз не гаючись вислано бандеролью і приложено фактуру, скільки вони коштують, а я гроші теж не гаючись вишлю. Це мені треба для мого «Льокативу», що мушу за два тижні віддавати до друку. Хотілось би мені теж дістати, та не знаю яким способом: Равлюк М. «Про дієприкметники і дієприслівники в творах Квітки, М. Вовчка і Стефаника». Звідомлення (звіт?) Дирекциї ц[ісарсько]-к[оролівської] державної гімназії в Кіцмані за шк[ільний] рік 1911/[191]2. [52]. Турянський О. [53]. «Ѣ в українській мові» (Звіт дирекції ц[ісарсько]-к[оролівської] гімназиї з рускою викладовою мовою в Перемишли за рік 1911/[19]12).

Не пишу просто в книгарню, а до Вас тим, що боюсь, як напишу просто, то чекатиму роки два, а Вас швидче послухаються.

Посилаю Вам три примірники «Генітиву» [54] для тих добродіїв, що Ви писали, тільки хай і вони мені пришлють своїх праць, а грошей мені не потрібно.

Не забувайте.

Цілком Ваш Єв. Тимченко

ЛНБ АН України, від. рукописів, ф. 34, спр. 552, арк. 25—28. Автограф.

№ 17

[Варшава], 15/II.[1]914 [р.]

Високоповажаний Добродію!

Сподіваюся, що хороба горла не має небезпечного характеру і Ви незабаром одужаєте: дуже Вам цього зичу. Дуже Вам дякую за приємну і несподівану звістку про вибори мене в секцію. Я маю найближчим завданням обробити свої матеріали на укр[аїнські] відмінки, а далі підуть різні категорії імени: групи іменник і прикметник і инші; потім того маю взятися до дієслова у всіх його формах і т. д. В міру оброблення буду друкувати окремими артикулами і охоче міститиму в «Записках». До речі, хай би мені прислали коррек550 «Вокативу», може б я там дещо поправив. Мені б хотілося мати 200 відбитків.

Я Смаль-Стоцькому давно вже послав (ще в травні чи червні минулого року) свою книжку рекомендованою перепискою і певно йому непотрібно другого примірника. Від Равлюка, спасибі Вам, я дістав його розправу. До Турянського написав, але не дістав відповіди [з Перемишля], а його праця про «Ѣ» мусить бути дуже цікава. Книгарня вислала ті два томи, що я просив, і я вже їй гроші давно послав.

З Огієнка нічого путнього не буде, мені так здається. Перший артикул в «Україні» буде Шахматова. Це повний розгром Смаль-Стоцького, себ-то його історичних міркувань. Кінець арт[икула] Шахматова мені не подобається, але історична частина дуже хитро збудована; цікаво чи вратує свою позицію С[маль-Ст[оцький] — а це б дуже для нас важно.

Я дуже радію, що Наукове Т[оварист]во не дуже відчуває втрату «керманича» і цілим серцем бажаю, щоб і не відчуло.

Першу працю, що я маю обробити далі до друку буде «Інструменталь» для «Записок».

Цілком Ваш
Євг. Тимченко

ЛНБ АН України, від. рукописів, ф. 34, спр. 552, арк. 29—30. Автограф.

№ 18

[Варшава], *3/16.III.[1]914* [*р.*]

Високоповажаний Добродію!

На жаль, я не маю «Діла»[55] (якось і досі не зібрався передплатити), через те й не читав артикулу Щурата[56]. Коли Ви його маєте, то будьте ласкаві прислати. Карський теж дуже обурений останнім розділом граматики (§ 260 і далі). Вже написав рецензію, буде в 2-й книжці «Р[усского] Ф[илологического] В[естника]»[57]. Незабаром все це прочитаєте. Цікаво як С[маль]-Стоцький буде боронитись. Я може цього літа й виберусь до Вас в гори. Принаймні маю на це велику надію.

Цілком Ваш
Є. Тимченко

ЛНБ АН України, від. рукописів, ф. 34. спр. 552, ар. 31. Автограф.

№ 19

[Варшава], *12/III.[1]914* [*р.*]

Високоповажаний Добродію!

Дуже Вам вдячний за прислані №№ «Діла». На жаль, артикул Щурата не є науковим розбором праці пр[офесора] С[маль]-Стоцького. Це тільки вираз чуття. Ви певне вже дістали «Україну». Шахматов на підставі історії язика перекидає всі доводи См[аль]-Ст[оцького]. І справді, коли См[аль]-Ст[оцькому] пощастить збити доводи Ш[ахматова], то справу виграно. Але я, на жаль, не сподіваюся, щоб це См[аль]-Ст[оцькому] пощастило, бо, взагалі кажучи, історія мови у його дуже кульгає. На превеликий жаль, я не бачу, щоб він стояв на рівні сучасного поступу наукового в історії мови. У всякім разі книга його споводує виміну думок і він не може залишити без відповіди критику такого наукового колосса, як Ш[ахмато[в; це б значило зразу скапітулювати. Коли й можна збити доводи Ш[ахматова], то тільки ставши на цілком інший грунт. А нам дуже треба одержати звитягу. В моєму «Генітиві», що до цеї форми, здаєся непохитно * доведено, що український розвій цеї форми йшов цілком іншим

* Підкреслено в оригіналі.

шляхом, як московський, і власне шляхом, яким пішли західні слов[янські] мови.

Коли пощастить і далі це довести, то принаймні в оборі ск[...] * дещо відвоюємо.

Цілком Ваш
Євг. Тимченко

ЛНБ АН України, від. рукописів, ф. 34, спр. 552, арк. 32—33. Автограф.

№ 20

[Варшава], 4/17.IV.[1]914[р.]

Високоповажаний Добродію!

Чи Ви вже уві Львові? Віншую Вас Великоднем. Як Ваше горло?, добре вже загоїлось?

Я передплатив «Діло». Коректу мені прислали, я вже виправив і дещо додав. Пр[офесорові] Смаль-Стоцькому писав з приводу рецензії Ш[ахмато]ва, ще буде й Карського. Усі накинулись. См[аль]-Стоцький сподівається їм добре відповісти. Дуже буду радий, бо його (Ш[ахмато]ва) артикул справив велике враження. Чи бачили «Україну»? Як вона погано редагуєся, а московизмів сила; навіть у моєму перекладі арт[икулу] Шахматова насадили кацапізмів: і усякого какословія.

Цілком Ваш Є. Тимченко

ЛНБ АН України, від. рукописів, ф. 34, спр. 552, арк. 34. Автограф.

№ 21

[Варшава], 23/6.IV/V.[1]914 [р.]

Високоповажаний Добродію!

Витаю вже Вас у Львові. На жаль, не знаю, в кого ті папери (Шевченкові), що Ви пишите. Чи не вдалися б Ви в цій справі до Ореста Левицького [58] (Кіев. Университетскій Спуск (крутой) [59] № 3), може він знає.

Перетця [60] ще не затверджено на академіка; добре як би швидше затверджено, бо йому вже час відпочити від цькування, що зняли на його чорносотенці.

Збірник памйати Михальчука конче буде (том XV «Записок»). Праці Возняка дістав і посилаю йому свої, опріч «Української граматики», що вже не маю.

Książk-a вже для Вас переписуєся: вона 16 форматом, має 110 сторінок, але кінця нема; надрукована славйанським шрифтом вся по-українськи, останні сторінки надруковані польським правописом. Буде Вам перепи-

* Частина слова не прочитується.

сана цілком навіть з польською передмовою. Дуже цікава мова. Переслати цю книжку не можна, бо старих друків (XVIII в.) не видають з бібліотеки.

Мій «Льокатив» мабуть увесь * піде до «Київських Записок», а решта відмінків вже до львівських, хоч може синтаксична частина «Льокативу» теж до львівських піде — я про це довідаюсь бувши в Києві. А далі ще в мене не написано, бо я заклопотаний згромадженням матеріалу, але я не забарюсь.

Я тільки хтів Вас просити, щоб друковано «Вокатив», «Льокатив», «Генітив» і т. д., бо правопис «Вокатів» суперечить нашій фонетиці, що вимагає писати в чужих словах по д, т, з, с, р, х, ш, — и (моя «Граматика», 169 стор., там і приклади). Це правило ми з Михальчуком виробили на підставі огромного матеріалу. «Україна» поки що редагуєся дуже кепсько.

Кримський [61] все кволиться на свої очі, і я гадаю, що ми вже не багато від його дочекаємось. Ми взагалі дуже швидко виснажуємось.

За пйать днів до своєї смерти від Михальчука мав листа, де він дуже нарікає на «безграмітність» «України». Ми з ним ще минулого літа проектували видавати часопис на взір «Języka Polskiego», де б містилося артикули з граматики, ортографії; давалося відповіди і поради на всякі запитання язикові. Ця думка повстала через те, що наша мова дуже занечищуєся (останніми роками) москалізмами не тільки в лексиці, але іще найбільше в фразеольогії, в складні; іде широкими ступнями «нутрішнє» обрусіння, якого ми не чуємо і не бачимо, і не тільки у нас тут, але і в Галичині, і лихо в тім, що ми цілком втрачаємо чуття своєї мови і вже тепер спостерегаємо, що друкуючи, напр[иклад], в «Раді», раз у раз трапляєся, що редакція замінить українське слово і вираз московським: український здаєся чудни́м «ріже (обмосковлене) вухо». Жадні протести не помагають. Думка наша не здійснилася, бо Гр[ушевський] казав, що «Україна» матиме такий характер; через те Михальчук і згодився бути редактором, але його одурено і йому навіть не показано «України» до її виходу. А як М[ихальчу]к побачив цей «фрукт», то аж за голову узявся, бо каже ще ніколи не бачив такої монструальної неписьменности і стало йому сором, що його імйа стоїть на тій книжці. Мої дві замітки теж не було уміщено — і це дуже добре, бо не могла ж редакція суперечити собі, а в мій переклад арт[икулу] Шахматова понапихувано москалізмів: «в области», «щось додатне» * (-ного), «величина» і т. под. Я поклав нічого не містити в «Україну» опріч деяких рецензій.

Чи вже настане коли час, коли ми знову повикидаємо всю цю московську нечисть: правительство (ряд), область, статя́, ру́копись *, лі́топись * і т. инше?

Смаль-Стоцький гадає, що подужає Ш[ахмато]ва. Дай Боже!

Я читав у «Ділі», що «Записки» вже вийшли. Чого ж їх не присилають?

Я замовив 100 відбитків «Вокативу», чи не залишили б Ви 30 для львівської книгарні і тому, хто захоче мати окремий відбиток, а решту (70) хай би мені переслано почтою, це не багато на вагу вийде [62].

Цілком Ваш Єв. Тимченко

ЛНБ АН України, від. рукописів, ф. 34, спр. 552, арк. 35—38. Автограф.

* Підкреслено в оригіналі.

№ 22

[Варшава], 30/V.[1]914 [р.]

Високоповажаний Добродію!

Дуже Вам вдячний, що Ви подали мені звістку, що «Записки» вислано. Я зараз був у цензурі і мені їх не без суперечки * віддали. Прошу ще раз нічого мені не посилати простою, а тільки рекомендованою бандеролею, бо книжки, як бачите, пропадають в цензурі. Я так не дістав 99, 100, 108, 109 і 116 томів «Записок», а певно вони у свій час були послані, але не знавши цього, я не міг довідатись у цензурі, і вони так і пропали. Бандероль рекомендована коштує тільки на 10 коп. дорожче, а книжки принаймні були б цілі. Прошу теж завжди приписувати на посильці «професору» це теж гарантія їх цілости. Опріч «Записок» дістав у цензурі і т. X «Архіву» [63] і № 55 «Хроніки» [64], але, здається ще одно число «Хроніки» було (Карскій, принаймні, дістав, здається, два числа), але я не дістав від цензора. Відбитків дістав тільки 30 примірників *, коли вислано більше, то прошу повідомити. «Діло» не доходить через те 4, яке приймають за 7. Варшава не Львів, тут міліон людности і все спочатку йде на головну почту а далі розсилається по відділах почтових, і як у тому відділі не знайдуть, то посилають назад на головну почту, а там як недоставлене, викидають десь. Така тут почта. «Діло» попадає в 4 відділ, а мій 7-й, через те я його й не дістаю часто.

«Грамоту» Товариства дістав [65] і зараз посилаю Товариству подяку, своє curriculum vitae і спис праць.

Я 8/VI (н[ового] ст[илю] 21/VI) їду до Києва і до Борзни, а далі з жінкою поїду на Буковину, спинюсь дня на 2 в Чернівцях, хочу побачити наші гори і може заїду до Львова, а там подамось десь далі. Так що влітку мені нічого, поки не повернусь [до серпня], не присилайте в Варшаву. Відбитки (решту) може встигнете ще сюди прислати.

За копіювання рукопису для Возняка нічого не належиться.

Карський не дуже прихильно ставиться до українства, але він тільки не свариться * з тими, що прихильні. На запросини Перетця писати до «України» він одмовився.

Зілинський писав мені, що конгресова комісія хоче урядити в осени з'їзд. На його прохання я подав три теми, що мені здається годилося б обговорити (правопис, граматичну термінольогію і справу видання укр[аїнського] академічного словника). До речи, я прочитав «Пробу упорядкування укр[аїнських] говорів» Зілинського і, на жаль, не можу з ним згодитись.

В Варшаві нема українців не етнографічного типу («тоже — малороссов»), щиро * прихильних теж. З неворожих українству російських вчених можу назвати В. Богородицкого в Казани[66] і Е. Ф. Будде *[67] там же (писати на університет). В Варшаві все збудовано на шпіонажі і інтригах; усі всього бояться. Є тільки один пр[офесор] Гутніков, голова укр[аїнської] громади (танцювально-співочо-театральної), він медік. З ним я не

* Підкреслено в оригіналі.

знайомий. Як доведеся побачитись, то я Вам розповім, чого так трудно тут зорганізувати що-неб[удь].

З Києва давно не маю звісток, там на мене чекають, через те може й не пишуть.

Мій плян часопису на взір «Języka Polskiego" тепер вже не і може здійснитися, бо українською мовою займались тільки Михальчук та я, а решта з наших українців в цьому анальфабети (Огієнко реабілітуєся від українства за для ласощів турецьких). Мета була боротися з надвірнім і нутрішнім обрусінням в нашій літературній мові, що вже перекинулось і до Галичини, але звичайно науково на підставі даних язика історичних і діялектичних, і знову не тільки на їх підставі — вони засіб, а підставою мусіли бути ті теоритичні твердження, які вже давно виголосив Михальчук в своїх працях, відбудовуючи «тип» нашої мови. Наша мова людова маєся під важким впливом і московської і польської, треба уміти серед чужого мотлоху знайти своє зерно. Наприклад «Рада» щоразу пише «фершал» і не розуміє, що це чисто великоруське мужиче слово, що позичили наші люде, служачи в москалях від кацапів і принесли до дому. «Вечером» не є типовою українською формою, хоч у Вас десь і трапляєся у народі, а типове українське тільки «у-вечері» і т. д. До того часопису, що проектувався, люде мали удаватися з усякими запитаннями що до мови, і редакція мусіла б мотивовано відповідати, але все це лишилося мрією.

До побачення
Цілком Ваш Є. Тимченко

ЛНБ АН України, від. рукописів, ф. 34, спр. 552, арк. 39—41. Автограф.

№ 23

[Варшава], 2/VI.[1]914 [р.]

Високоповажаний Добродію!

Чого це мені й досі не висилають ні «Записок», ні відбитків? Будьте ласкаві нагадайте про мене кому слід, я вже за два тижні їду до Києва, а й досі і не бачив «Записок». Хай вишлють рекомендованими * бандеролями («Зап[иски]» і відбитки): Велика (Wielka), 3, кв. 6 *. Хай тільки не пишуть на адресі 4, 3, бо через те паскудне 4 я «Діло» дістаю раз на тиждень, бо почтарі приймають 4 за 7 (сім) і до мене газета майже не доходить.

Чи дістали рукопис для Возняка?

З найщирішою повагою
Є. Тимченко

ЛНБ АН України, від. рукописів, ф. 34, спр. 552, арк. 42. Автограф.

* Підкреслено в оригіналі.

№ 24

[Чернівці, не пізніше 15.VI. 1914 р.] *

Високоповажаний Добродію!

Я послав Вам картку з Заболотова, але забув наклеїти марку, через те її Вам посилаю.

Добрався я до Чернівець щасливо о 10 1/2 год. у вечері. Пішов був повечеряти до ресторації в тому ж отелю (Центральному) і здибав велику компанію українців з Трильовським [68] на чолі. Бавили весело час до 3-ї год. ранку. Вчора обдивлявся на Чернівці і був у Смаль-Стоцького. Завтра вже їду до Праги. Чернівці справді дуже симпатичне місто, і, здається, люде де-що теж роблять, але я чую, що мені вже час поїхати, щоб не перенятися песимізмом.

Витаю усіх Вас і дякую Вам і Вашій Пані за Ваші теплі і сердечні стосунки до мене.

Цілком Ваш
Єв. Тимченко

ЛНБ АН України, від. рукописів, ф. 34. спр. 552, арк. 64. Автограф.

№ 25

Берлін, 17/30.VII.[1]914 [р.]

Високоповажаний Добродію!

Дуже Вам вдячний, що написали. Я за цей час побував у Празі. Справді варто було побачити Прагу така вона велична і гарна, але до Дрездену не варто було заїздити — провінціальне німецьке місто, чистеньке з добрим повітрям та й годі. Музей малюнків — мізерія, а мадону можна було так само бачити і в репродукціях. Берлін величезний, але Відень симпатичніший. У понеділок 3-го серпня н[ового] ст[илю] їду вже до Варшави. У Берліні дощ щодня. Мабуть той дощ чогось на мене завзявся; наче особистий ворог, докучає гірше жида.

Добро, що в Криворівні стало трохи краще, а то я вже турбувався, чи не впливає зле на Ваш кашіль отся повсякчасна мокрість та вохкість.

Уклін Вашій родині і знайомим.

Цілком Ваш Єв. Тимченко

ЛНБ АН України, від. рукописів, ф. 34, спр. 552, арк. 43. Автограф.

---

* Дата приблизна, встановлена на підставі змісту листів № 22—24.

№ 26

Київ, 28/X.[1]919 [*р.*]

Високоповажаний Добродію!

Звичайно Ви жартуєте, коли кажете, що я на Вас забув. Я не раз Вас згадував, але не від кого не міг довідатися де Ви є. 1915 рік пережив в Варшаві (і кінець 1914), це був рік страшенного суму і розпачу: гадалося, що все вже втрачено і ми повіки загинули. Я тоді згадував Ваш оптимізм що до москалів. Я казав, що ся порода людей, як зявиться, то все знищить, а Ви ставилися неймовірно і гадали, певно, що то мій шовінізм і прибільшення. В 1916 р. стало трохи легше, коли московська орда відійшла все зруйнувавши. Університет з Варшави перенісся до Ростова над Доном. Там мене обрано на профессора порівнавчого язикознавства. Нарешті революція, і ото тільки торік я довідався, що дякувати Богові ця завірюха Вас помилувала, але написати Вам було не можна. Оце я переїхав до Києва у Владимирський і в наш університет. Дуже я зрадів діставши від Вас листа і книжки. За те й друк дуже дякую. Я дуже боявся, щоб Ваші чудові колядки і щедрівки не були знищені від москалів.

Дуже мені смутно, що здоровля Ваше кепсько, але я надіюсь, я хочу, страшенно хочу того, щоб воно було добре, щоб ми знову побачились і побачились хутко. Хто такий є той Пшибиловський, що донос зробив?

Що до сучасної мови я з Вами цілком згоджуюсь і роблю, що тільки можна. Я беру участь в термінольогічних комісіях при Міністерстві справедливости, війни, здоровля, шляхів (допіру запрошений ще), а Кримський в державному секретаріаті. Чистимо від москалізмів. Ор[ест] Левицький з правниками перекладають закони (поки що московські). Опріч того ще викладаю мову нашу в Адміністративно-економічному інституті.— До «Книгаря» [69] пишіт, що захочете, усе приймуть, на жаль плата у них не дуже велика — 10 коп. за рядок. Посилаю Вам «Книгаря» № 4—14 і 1-число «Нашого минулого», [70], «Синю Пташку» та «Чабанський скік» [71]. У нас допіру відбувся міністерський кризик, у зв'язку з ним загальмувалася справа Академії Наук, але певно це все невдовзі упорядкуєся, і тоді певно Ви будете її членом. Вас повинні вибрати.

Не ідеалізуйте нашу державу. Це ще в певній мірі фікція. Влада в московських руках, і ми увесь час боремось, щоб одного чудового ранку не опинитись в обіймах «єдіної неделімої». Військо треба мати, але що ж Ви зробите, як організують «московське» військо, а не українське. Хто буде боронити українських інтересів, коли на чолі держави «чужі» люде? Взагалі становище наше дуже непевне. Все це невдовзі виясниться. Армія у нас організуєся, але на кого, чи не на нас? У всякім разі не будьмо песимістами, працюймо усіма силами, наслідки будуть.

Я б не від того, щоб в Криворівні набути хатку, як ми марили, але не знаю, як це зробити? — «Про колядки» присилайте, надрукуємо, де хочете, і як хочете.

Вся моя бібліотека і всі мої речі залишилися в Варшаві, ледве дістав дозвіл (від німців) поїхати до Варшави. Цими днями вирушаю. Як ціле, то привезу до Києва. Я думаю, що може, як ситуація не погіршає, на Різдво заїхати до Львова, тоді про все побалакаємо. Вам конче треба одужати.

Я тепер друкую граматику для шкіл середніх. Друкувати дуже важко, папір поганий і неймовірно дорогий, черенки зовсім збиті, але якось треба. Галичина в нашім національнім русі відіграла надзвичайну культурну ролю. Яка гарна працьовита молодь і рівняти до нашої не можна. Усе наше лихо, що у нас бракує культурних сил: оден за десять повинен працювати. Ще на Київ трохи постачаємо, а на провінції великий брак на людей, через те Москва і бере гору. Наші вороги москалі і змосковлені землячки, тутешні москвофіли, організуються на люту боротьбу проти нас. Великі землевласники, прикриваючись наличкою «Україна» проводять протинародню політику, через те нарід проти сеї влади і гне в бік московського большевізму. Київ став містом, де з'їхалася вся московщина з Петербургу, мантачать укр[аїнські] гроші, а українців з усіх урядів женуть. Взагалі поки що кепсько. Але ми боремось, лихо тільки, що нам бракує збройної сили, а німці скинувши Раду стали на бік наших ворогів, захистили вони нас від московського большевізму, а віддали нас московській чорній сотні і кадетам. Але що не день, то можливі усякі зміни. Побачимо, як до нас поставиться антанта, чи й вона піде проти нас. Факт тільки те, що східний кордон ми не можемо своїми силами оборонити, в цьому усе лихо. Як у нас віднімуть донецьке вугілля, то ми не зможемо існувати як держава. Нам треба чужа організована воєнна сила, бо своєї нема, а те, що звеся своєю, не є наше. Коли Ви читаєте «Нову Раду» [72] або «Відродження» [73] чи «Робітничу Газету» [74], то Вам повинно все бути ясно. Але не падаймо серцем, я гадаю, що тепер вже трудно нас задушити.

Вибачте, що мій лист такий розкиданий.

Цілком Ваш Євг. Тимченко

Адреса: Київ. Музикальний пер[еулок] [75] № 1, м. 48.

ЛНБ АН України, від. рукописів, ф. 34, спр. 44—47. Автограф.

№ 27

[1/IV.[1]922 [р.]
Київ. Бибиковський бульвар [76] *№ 14, кв. 20.*

Високоповажаний Добродію!

Давно я за Вас не мав жадної чутки, бо й справді ми або розгубилися, або, і це правдивіше, в таких обставинах коли листуватися майже неможливо. Аж ось д[обродій] Є[фремов] мене познайомив з Вашим листом, дуже я зрадів, майже не вірив, що читаю лист з того иншого світа. Хоч лист Ваш і дуже сумний, я сказав би якийсь безнадійний, але я гадаю, що песимізм Ваш не реалізуєся. Мені б так хотілобся бачити Ваші праці, що Ви за них пишете в друку, я гадаю, що ми одних і тих самих поглядів на наш сучасний кривопис і на московізми, добре б за це побалакати побачившись. Я дуже серіозно думаю, як би втікти до Вас, бо тут вже мені третю зіму терпіти заважко: цю зіму протягом 4,1/2 місяці в моїй хаті було 2,1/2—4° тепла; руки й ноги пухли від холоду і страшенно боліли; писати

і взагалі працювати при таких умовах абсолютно неможливо; що я зробив, так це за тепла. У мене готово до друку: «Санскрицька граматика» (скорочений трохи Тумб), «Вступ до язикознавства»; «Порівнавча граматика», відмінки: «Льокатив», «Інструменталь» і «Датив» і ще багато дечого, але бачити їх друкованими у мене ще менше надії, як у Вас. Мої синтаксичні студії я хотів би бачити на сторінках львівських «Записок».

Тепер я пишу «Курс історії укр[аїнської] мови і діалектольогії» для студентів, хоч у нас фактично нема університету, як нема і гімназій, взагалі нічого нема, опріч «видимости» (позирности, мани). Як я читав Вашого листа, то мені здалося, що пише людина з другої плянети, з цілком одмінною психологією, з уявою нашої дійсности о стільки одмінною від реальности, як 3-й і 4-й вимір в природі.

Коли б була змога прислати сюди книжок, то дуже б Вас просив «Записки» т. 122-й і 126—131, і взагалі що є у Вас нового на цей час («Архив»). Хтіло б ся мені ще знати, чи можна у Львові чи де там урядитися, щоб мати температуру в 10° взимку і бути ситим щодня більш-менш; правда, це мені здаєся дуже великі вимоги, майже щось фантастичного, але все ж наче трохи можливе; а як згадаєш, що на світі десь можна мати трохи громадянських прав, можна прочитати газету і т. д., то й думаєш, чи це сон чи так справді десь є ще.

Я дуже хочу дожити ще до того моменту, коли з Вами побачуся, хоч і тут мене бере сумнів: ми за винятком небагатьох, стоїмо на Божій дорозі і мремо густо, організм у багатьох вже остаточно виснажився і досить дрібниці, щоб ad partes піти, (сьогодні фунт хліба 110 тисяч), але поки живе людина, то й жевріє у неї якась надія.

Чекаю нетерпляче від Вас листа
Цілком Ваш
Єв. Тимченко

ЛНБ АН України, від. рукописів, ф. 34, спр. 552, арк. 48—49. Автограф.

№ 28

[*Київ, 3.VIII. 1922* [*р.*]

Високоповажаний Добродію!

Сердечно дякую Вам за книжки і лист від дати 1.VI. 1922 [р.], що я допіру вчора одержав. Книжки до мене дійшли такі: «Записки», т. 126—131, ««Укр[аїнський] Архив», т. XIII—XV і «Матеріяли до укр[аїнської] етнольогії», т. 19/20 [77] (До речи: Микола Сумцов [78] живий!). Спасибі за відомости з Вашого життя, хоч яке воно тяжке, але як не подібне до нашого. Хтів би дуже з Вами побачитися, але це значно важче, як можна собі гадати, і коли Ви користувалися якимись поодинокими випадками, «командировок», то їх краще б не узагальнювати.

У всякім разі буду старатися побувати у Вас. II кн. «Літ[ературно]-Наук[ового] Вісника» ще не бачив. Дуже цікавий познайомитися з Вашими артикулами, шкода тільки, що вони будуть в гомеопатичних дозах.

Я мабуть багато де в чім з Вами б згодився, бо мені, наприклад, довелося читати «Історію літератури» Возняка [79] і «Граматику» Сімовича [80], і з сумом побачив їх «малоросійську» мову. Ви маєте рацію,— «малороси», хоч би й полтавці просто не знають мови і своє незнання афішують як чисті полтавізми, а з другого боку, полтавська мова має ще тільки з традиції своє добре резюме, може навіть в якомусь глухому закутку вона й досі добра, але хіба її можна рівняти до південно-київської, подільської і волинської, напр[иклад], коло Дубного? в жаднім разі! це визнають навіть самі полтавці, що вчителювали в тих місцях. Я якось перечитував буковинські і галицькі видання для дітей напр[иклад], Педаг[огічне] Товариство) [81]; і сміло скажу, що такою гарною мовою у нас ніхто не напише; через те мене дуже лякає тенденція ваших людей наслідувати сучасний наш жаргон. Візьмімо хоч би у Сімовича «їхній» — це ж найхарактерніший москалізм; на Україні Ви його почуєте тільки в Херсонщині та Катеринославщині, де людність мішана, та й то не скрізь. Від людей простих з більш-менш чистою мовою його ніколи не почуєте; цікаво ще, що, напр[иклад], у Чубинського «Трудах» [82] тільки в II томі кілька разів подибуємо, та у Манжури [83] трошки; а подивіться як цим словом занечищують літер[атурний] яз[ик], і багато, багато ще иншого. Взагалі б я стояв на тім, щоб ваші люде не поспішалися до нас наближуватися, хай не забувають, що 300 літ систематичного змосковщення зовсім дезорганізувало мову як і все життя, і попередні 300 літ у нас і ці 300 літ у Вас не наробили такої шкоди. Та що тут багато балакати, коли 37—38 т. «Етн[ографічного] Зб[ірника]» [84], де Ви подаєте матеріали, напр[иклад], з Чернігівщини, своєю напів-російською мовою, найкраще те свідчать. Взагалі кажучи, сучасна галицька мова, де ваші вже до нас «наблизилися», справляє найгірше враження. Я директорую в Комісії на уложення історичного словника укр[аїнської] мови. Вже з дуже багатьох джерел вибрано слова, маємо карток понад 200 000, але ще багато вибирати, а до впорядкування далеко; може теж це буде робити хтось инший, коли тільки все не розпорошиться, а на це вже заноситься та щей дуже.

Сподіваюся що тільки до побачення кажу Вам

Цілком Ваш Є. Тимченко

[На початку листа помітка]: В[исоко]п[оважаному] В. Гнатюкови.

ЛНБ АН України, від. рукописів, ф. 34, спр. 552, арк. 50—51. Автограф.

№ 29

Київ, 15.IV.1923 [*р.*]

Високоповажаний Добродію!

Той лист, що Ви написали минулого року, я дістав і разом з К. Кваткою [85] відписав Вам на адресу Наук[ового] Т[оварист]ва, але як бачу з теперішнього листа Вашого (19.III.[19]23]), Ви його не одержали. Це дуже шкода, бо ми багато де-чого написали для Вас цікавого. Були там

і ріжні запитання до Вас, але що маєм робити, що пропало, того не вернеш. От, тепер пишу, а чи не пропаде знову і цей лист, хто його знає. Живемо в люту епоху гарних слів і поганих вчинків. Книжки не доходять, або майже не доходять. Війни справді наче й нема, а все як на війні. Думка приїхати до Вас на відпочинок справді була торік, але виявилося, що здійснити її абсолютно неможливо з материяльних причин: ми ледве не повмірали з голоду, і виїхати з Києва навіть на сто верстов було неможливо, хіба пішки піти просячи по дорозі хліба і притулку, та й то небезпечно, чи будеш живий.

Велике спасибі за пачки з поживою, що ми діставали від Вас через А. Р. А.[86] Інтеллігенція наша, що здоровша трохи була, підживилася, а слабші, як напр[иклад], Л. Стебницький[87], з недокрівіа пішли ad patres. Ми ще з Америки торік діставали споживні посилки, і вони були платнею для співробітників моеї Комісії (Істор[ичного] словника), А. Грушевського[88] (Істор[орико]-гегр[афічна] Комісія) і де-яких инших та поміччу для родин, що не мали жадного зарібку, бо так звані «ринки праці», себто можливости самому заробити і дати шматок хліба иншим, цілком знищені. Чи буде далі ліпши, побачимо, як будемо живі. Артикули для «Л[ітературно]-Н[аукового] В[істника]» можна б написати на ті теми, що Ви пишете, але як їх Вам переслати? От я пишу Вам лист і не певен, чи Ви його дістанете, а яка ж гарантія, що дістанете щось більшого, для «Вісника»? Дуже б мені хтілося прочитати Ваші артикули про правопис і мову, але як це зробити? Кримський, особа трохи психопотична, чогось уївся на галичан, як це Ви мусите побачити з його нетактовного памфлету, що під заголовком «Історичного начерку укр[аїнської] мови» надрукований разом з «Начерком історії української мови» Шахматова (переклад з II тому «Укр[аинский] народ в его прошлом и настоящем») окремою книжкою. Я не поділяю його Звенигородського патріотизму, а за це він на мене пеклом дише.— Ви не винуйте придніпрянців за правопис, бо його завів Кримський, як неодмінний секретар Академії бюрократичною дорогою ні з ким не радившись, хіба що з своїми від нього залежними по службі в Академії і цілком значить безголосими прибічниками.

Єфремов ще в Києві; на жаль і він під цілковитим впливом Кр[имського]. Цих людей Ви не переконаєте, в них ще не виробилося тих мізкових клітин, що для того треба. Онищукові[89] і Колцунякові[90] переказав, що просили. Онищук при його слабому здоровлі дуже бідував і тепер йому важко. Він казав, що напише Вам. Я ще маю багато Вам написати і відповісти на решту Ваших запитань, але це вже тоді, як Ви одержете цього листа, бо шкода писати не бувши не тільки певним, але навіть дуже сумніваючися, чи Ви побачите цього листа. Дуже, дуже хтів би Вас бачити. Не хочеся вірити, що це мені не пощастить.

Цілком Ваш Євг. Тимченко

Київ. Бульвар Тараса Шевченка № 14, к. 20.

P. S. У мене готовий до друку переклад «Каїна» Байрона[91]. Наш милий Квітка посилає Вам своє сердешне привітання. Він дуже багато працює над теорією нашої музики і має вже готові дуже цінні праці. Молодий фільольог Ганцов написав цікаву розвідку про наші дифтонги (в II томі «Записок Акад[емії] Н[аук]»)[92].

У мене готовий до друку: «Льокатив в укр[аїнській] мові» (на 5 арк. друку). Опріч того, «Курс порівняної фонетики і морфольогії индо-евр[опейского] яз[ыка]», «Курс історії укр[аїнської] мови. (Фонетика)» і ще багато де чого. Але чи доживу, щоб усе побачило світа? Коли б у Вас було краще, як у нас, то я б волів працювати ближче коло Вас.

Дуже дякуємо за поміч через А. Р. А. В розподільчім Комітеті Я., А. Грушевський, Н. Ткаченко [93], Є. Черняхівський, Г. Грушевська, Чепіга [94].

ЛНБ АН України, від. рукописів, ф. 34, спр. 552, арк. 52—54. Автограф.

№ 30

Київ, 11.VI.1923 [*р.*]

Високоповажаний Добродію!

Радію з того, що нарешті Вам пощастило дістати нашого листа, може і цей лист дійде до Вас. На жаль, я не дістав тої книжки «Л[ітературно]-Н[аукового] В[існика]», що Ви пишете, що вислали мені, мабуть і не дістану, але Академія одержала багато книжок «Л[ітературно]-Н[аукового] В[існика]», і я мав змогу познайомитися з кількома, хоч і не з усіма Вашими артикулами в справі нашого правопису. В дечому я з Вами згоджуюся, а в дечім ні [95].

Що до правопису іноземних слів, то здебільшого на мій погляд, Ви маєте рацію, а що до писання Винниця або Чернигів, то ні. Ось чому. В самій Вінниці я був 1921 р.; там люди кажуть Віниця, в метриках XVIII в., що я там переглядав, пишеся Вѣйниця, в документах актових XVI—XVII в. Вѣница («Арх[ив] Ю[го]-З[ападной] Р[уси]», ч. I, т. I, [с.] 103, ч. III, т. I, [с.] 9), у Величка, т. I, [с.] 93, т. IV, [с.] 13, у Грабянки, [с.] 241, у Самовидця, [с.] 333 так само, опріч того є ще написання в актах Веница, Вѣнница; очевидно, це слово не від *вино,* а певніше від *віяти* або щось подібного.

Так само і Чернігів. Росіяне вимовляють це слово з-українська, а наш інтелігент того не знаючи, але так чуючи від москаля огрубляє його в Чернигів, себто перекладає з росийського, начеб-то надаючи цьому слову української фонетичної барви, а прислухайтеся, як укр[аїнський] нарід каже, себ-то мешканці самої Чернігівщини, то почуєте Чернігів (на півдні), Чернігуєв (північніше), а в памятках Чернѣгов (Вел[ичко], т. I, [с.] 90. 107, 173, 413; т. II, [с.] 23, 29, 161, 168, 189, 190, 192, 325, 372, 568; т. III, [с.] 30, 47, 138, 215, 552; т. IV, [с.] 14; Грабянка, [с.] 87, 171, 190, 196, 200, 267; Самовидець [с.] 11, 13, 27, 34, 60, 61, 63, 79, 83, 98, 100, 103, 155, 179, 197, 256, 265, 268, 270, 297, 302, 308), подибуються також написання Черни[ї]гов через плутанину графічн[у] ѣ и *и,* але ніде нема Черныгов; в актах писаних польською графікою подибуємо Czernieiów, Czernihov, опріч того є дві сільці в Овруцькім повіті на р[іці] Норині, що їх пишеся в актах Чернєговичи; з того всього ясно, що Чернігів є прикметниковою формою з наростком — *їга* (чепіга, Сапіга, суціга, ломіга і ин.).

Україна ніхто не вимовляє Вкраїна, але на Вкраїні (ніколи на Україні), за Вкраїну.

Що до подвоїння шелестівок, то *к, г, х, б, п, м, в* і шелестівки, що перед ними стоїть шелестівка не подвоюються, та і взагалі подвоїння буває тільки там, де колись була група к[онсонант]+j; ото ж і пишемо з огляду на придніпрянську вимову: життя [житје), але щастя, суддя (<судја), ніччу (<ніч[ь]ју), рілля з ролиіа, рольіа («Пов[ість] вр[еменних] л[іт»] 6611 р. «Ип[атіївський] л[ітопис»] 6619 р., «Пал[інодія]» XIV в., [с.] 52, Георг[ій] Амарт[ол] (Увар[ов]), [с.] 298 і т. д., так що це не від форми раліа, що її подибуємо хоч би в гр[амоті] Свидригайла 1424 р.,[96] є ще диалект[на] форма (в Московщині) оролье; очевидно, в нашій мові це давне слово перейшло в категорию neutrum анальогічно до зілля і т[ому] под[ібне]. А як хто пише -ввя -ммя, і т[ому] под[ібне], то це просто малописьменні люди, що їх взагалі багато у нас, але граматичного такого правила нема, як нема і не може бути правила писати бажаннь * і т[ому] под[ібне]. Поки що досить.

Витайте від мене Ів[ана Лев[ицького] [97]. Кооператор М. В. Левитський у Києві — живий і здоровий, дуже жвавий і, як завжди, дивиться в прийдуче оптимістично. Наукового Товариства Київського вже давно не існує.

На Ваше запитання про допомогу нам і взагалі на бажання знати правдивий стан невзабарі буде окремий лист. Як би вільний був виїзд та платня більша як 5 карб. золотом місячно, то б уважав себе за щасливого знову побачитися з Вами в горах.

З правдивим поважанням
Ваш Є. Тимченко

ЛНБ АН України, від. рукописів, ф. 34, спр. 552, арк. 55—56. Автограф.

№ 31

[*Київ*], *30.IX.1923* [*р.*]

Високоповажаний Добродію!

Сподіваюся, що Ви вже повернули до Львова. Я вже два тижні буде, як послав до Наук[ового] Т[оварист]ва на імйа Щурата І частину «Льокатива» рекомендованою перепискою і просив сповістити мене, чи одержано рукопис, але цього сповіщення ще не маю; 2-га частина синтактична; коли одержено 1-шу, то можна б послати і другу (як що треба). Тепер посилаю Вам свій коротенький життєпис і спис праць. Як ся маєте? Як у Вас живеся?

З правдивим поважанням
Є. Тимченко

ЛНБ АН України, від. рукописів, ф. 34, спр. 552, арк. 55—56. Автограф.

---

* Підкреслено в оригіналі.

№ 32

Київ, 21.III.1925 [*р.*]

Високоповажаний Добродію!

Чи дістали Ви мого рекомендованого листа: відпис на Ваш лист? Посилаю Вам свого «Льокатива», вибачте, що надрукований зле і санскрицькі і сербські приклади не вільні від помилок, але що ж робити, що в друкарні нема потрібних літер. Тепер чекаю на морфольогічну частину, що у Вас, може й вона колись буде надрукована. Щось загаялося Ваше ювілейне число. «Україну» читаєте, там і моє де-що є.

Коли б наш ряд дав мені відрядження за кордон, то б конче постарався з Вами побачитись. Мені б дуже хтілося зорганізувати вибирання матеріалу з львівських стародруків і рукописів для історичного словника. Біда, що здоровля починає підупадати. І. Огієнко прислав мені свою «Чистоту і правильність української мови», але на жаль я там не багато добачаю «чистоти і правильности (поправности)». Життя тут материяльно потроху кращає, але дуже поволі.

Сивенький (Самійленко) [98] дуже хорий, у нього якась семіома, щось подібне до саркоми, і мабуть йому теж не довго ряст топтати.

Що у Вас новенького?

Цілком Ваш
Є. Тимченко

ЛНБ АН України, від. рукописів, ф. 34, спр. 552, арк. 59—60. Автограф.

№ 33

16,II.[*1*]*926* [*р.*]
Київ. Ул. Чудновського (б[*увша*] *Терещенківська)* [99]*, 2 кв. 7*

Високоповажаний Добродію!

Давно, давно вже я Вам не писав, усе чекав на І випуск «Учителя» [100], але й досі не дочекався. Як здоровя Ваше? Чи скінчився друком Ювілейний збірник? Чи друкуєся мій «Льокатив» [101]? Чи одержали Ви мої синтактичні розправи («Льокатив», «Номінатив і датив» [102])?

У мене до Вас велике прохання. Тут збирають матеріаль до друкарської * термінольогії. Чи не була б Ваша ласка зібрати в Вашій друкарні друкарські терміни, бо я боюся що у нас накують бо-зна-чого. Ця справа дуже нагальна.

Правописна справа у нас ніяк не налагоджується, і дуже велика шкода, що Наукове Товариство відмінило свій добрий правопис на той, що тепер, позбавлений всякої фізіономії малоросснйський, не відомо чому пристосовуючись до нас. У нас і далі нічого доброго не буде, бо розвязуєся справа не обєктивно, а на власне уподобання і йдучи за звичками, набутими в російських школах.

---

* Підкреслено в оригіналі.

Життя академічне досить важке, повне всякого тертя і боротьби в середині нас самих звичайно тільки на шкоду нашій культурній справі, і на радість чужинцям.

Мені так і не щастить вибратися за кордон. Не пускають. І чи пощастить коли? Хоч би на місяць вибратись до Вас у гори.

Цілком Ваш
Є. Тимченко

ЛНБ АН України, від. рукописів, ф. 34, спр. 552, арк. 61. Автограф.

№ 34

Київ, 18.VI.1926 [*р.*]
Ул[*иця*] *Чудновського, 2, кв. 7*

Високоповажаний Добродію!

Невеселого листа Вашого одержав, але й досі не відповідав, бо події у Вас викликали у мене непевність, чи лист мій дійде до Вас. Може тепер вже дійде. Огієнко обіцяв мені прислати друкарську термінольогію, але щось і досі не шле. Гадаю, що мій останній лист до нього на Варшаву не дійшов. Тепер мур між нами ще вищий, і певно ми вже не побачимося: самий паспорт коштує 300 крб., та й його одержати дуже важко. І коли це минеся, хто його знає. Хоч на багато річей Ви дивитесь иншим, європейським оком, і Вам годі уявити як воно справді є, а вияснити Вам усе не спосіб, але в справі правопису Ви вгадали. Наради і запитання в цій справі до мене і до Смаль-Стоцького, то — комедія, чи краще декорація, а вийде так, як того хоче той добродій, що Ви пишете. Шкода, що ваші женуться за утопією, за непотрібною фікцією, і вернуть в небажану сторону.

На літо думаю поїхати на Кавказ, в Теберду [103], це місцевість на високости 1400 метрів. Хочу трохи відпочити серед гірської, хоч і не своєї, природи. Восени гадаю друкувати «Інструменталь», а там коли доживу до нового року, то й «Акузатив», таким чином, усі б відмінки вже були опрацьовані і можна б до дієслова братися.

Через академію одержав 10 відбитків «Льокативу». Артикул Домбровського [104] на Огієнка прочитав в «Учителі» (що у Грушевського) і майже цілком з ним згоджуюсь. Хтів би мати його «Укр[аїнську] стилістику» та «Укр[аїнську] поетику». Добре б, як би їх прислати на Академію, зазначивши на книжках, що «для Комісії Історичного Словника», * бо інакше Кр[имський] забере собі, і я їх не побачу.

З цілого серця бажаю, щоб Ви одужали. Який би я був щасливий, коли б ще раз з Вами побачився.

Цілком Вам відданий
Є. Тимченко

ЛБН АН України, від. рукописів, ф. 34, спр. 552, арк. 62—63. Автограф.

* Підкреслено в оригіналі.

№ 35

Високоповажаний Добродію!

Чи не була б Ваша ласка познайомити д[обродія] Стешенка з станом наших видань: «Про Небо»[105], «Калевали»[106], «Фейербаха»[107], «Феріера»[108] і т. п.? Се для нас була б дуже цікава річ.

Все ще й досі чекаю на Вашого листа.

Цілком Ваш Єв. Тимченко

ЛБН АН України, від. рукописів, ф. 34, спр. 552, арк. 65. Автограф.

ПРИМІТКИ

1. Ідеться про «Літературно-Науковий Вістник», загальноукраїнський щомісячний журнал, заснований Науковим товариством імені Шевченка у Львові 1898 р. замість журналу «Зоря». До складу першої редколегії журналу входили М. Грушевський, І. Франко, В. Гнатюк, О. Маковей, пізніше очолювали журнал В. Дорошенко, Д. Донцов, М. Галущинський та інші. Виходив до 1932 р. Від 1933 по 1939 відомий як «Вісник».

2. Мова йде про «Українсько-руську видавничу спілку», громадську акційну організацію, засновану 1898 р. у Львові з ініціативи М. Грушевського. До 1912 р. головними її редакторами були В. Гнатюк, І. Франко та інші. Видавала і популяризувала твори української та світової літератури. До 1917 р. появилось понад 300 книг у двох серіях — а) белетристика (оригінальна і переклади); б) наукова література. У 1922 р. відновила свою діяльність, але видання книжок було обмеженим. Діяла до 1932 р. Див.: Каталог видань «Українсько-руської видавничої спілки» у Львові. 1899—1912.— Львів, 1913.

3. Ніщинський Петро (літ. псевд.— Петро Байда; 1832—1896) — український композитор і поет-перекладач. Автор музичної кантати «Вечорниці». Переклав «Антігону» Софокла, «Одіссею» та «Іліаду» Гомера. Переклад «Іліади» був прийнятий «Українсько-руською видавничою спілкою» і вийшов друком у першій серії під назвою «Гомерова Іліяда». Рапсодії А-3, Львів 1902—1904. Опубліковано перші шість пісень у чотирьох книжечках.

4. Ідеться про твір французького астронома К. Фламмаріона «Небо» в перекладі З. Мірної, що був виданий у першій серії «Українсько-руською видавничою спілкою» у Львові 1900 р.

5. Мається на увазі працю німецького економіста, соціолога, філософа та історика Вернера Зомбарта (1863—1941), яку переклав український лікар-гістолог, професор Київських медичного та ветеринарного інститутів, дійсний член НТШ Олександр Черняхівський (псевд.— Будовий; 1869—1930).

6. «Калевала» — карело-фінський народний епос. Складається з об'єднаних в одне ціле епічних, весільних і заклинальних текстів. Зібрав і впорядкував в одному конволюті карельські, фінські та іжорські руни фінський фольклорист Е. Ленрот. «Калевалу» перекладено багатьма мовами світу. Вперше українською мовою цей епос переклав Є. Тимченко, видав у Львові 1901 р.

7. Побоювання Тимченка справдилися. К. Михальчук (1840—1914) — український філолог і етнограф, член Старої Громади, дійсний член НТШ, хоч і працював тривалий час над програмою, зволікав з її публікацією. Лише 1910 р. К. Михальчук разом з А. Кримським остаточно підготували програму для збирання українських говорів і видали російською мовою (Программа для собирания особенностей малорусских говоров: Сб. Отд. русского яз. и словесности Академии Наук.— СПб., 1910.— Т. 37). Тоді цю програму доопрацював Є. Тимченко і опублікував українською мовою у Києві; «Програма для збирання діалектичних одмін української мови» (Записки Українського наукового Товариства в Києві, 1910.— С. 1—202.+I—IV). Пізніше, як відомо, її вдосконалювано.

8. Володимир Науменко (1832—1919) — український філолог, історик, журналіст і громадський діяч. У 1893—1907 рр.— редактор журналу «Киевская старина», (пізніше — «Україна»).

9. «Киевская старина» — щомісячний історико-етнографічний і літературно-художній журнал. Виходив у 1882—1907 рр. у Києві. Його засновником і першим редактором був Ф. Лебединцев. З 1907 р. виходив під назвою «Україна».

10. «Літературно-наукова бібліотека» — серія невеликих за обсягом наукових і науково-популярних розвідок, яку видавав протягом 1889—1898 років І. Франко. Вийшло 15 книжок. У «Бібліотеці» І. Франко надрукував розвідки про Шевченкового «Перебендю» та поему «Іван Вишенський»; М. Драгоманов — «Австро-руські спомини» і «Чумацькі думи»; У. Кравченко — збірку віршів «На новий шлях», переклади зарубіжних авторів тощо.

11. Мається на увазі збірку новел Василя Стефаника «Дорога», видану у 1901 р. в «Українсько-руській видавничій спілці». Серія 1.

12. Ковалів Степан (літ. псевд. — Степан П'ятка, Плескачка та інші; 1848—1920) — український письменник. Закінчив у 1875 р. Львівську учительську семінарію, автор, крім названих творів, оповідань і нарисів «Дезертир» (1899), «Чародійна скрипка» (1910), «Образки з галицької Каліфорнії» (1913) та інших.

13. Ідеться про один з перекладних підручників Івана Верхратського під назвою «Минеральогія», для III (1893) або V (1898) класів гімназій, створений вченим на підставі підручника М. Ломніцького. І. Верхратський (1864—1919) — відомий український природознавець, філолог, письменник, освітній діяч. Він написав і переклав українською мовою також підручник з ботаніки, зоології, які витримали багато видань, підготовив «Початки до уложення номенклатури і термінольогії природописної, народної» (вип. 1—6, Львів 1864—1879); «Спис важнійших виразів з руської ботанічної термінольогії і номенклатури з оглядом на шкільну назву в вищих класах гімназії» (1892). І. Верхратський довголітній голова Математично-природописно-лікарської секції НТШ, редактор понад 10-ти її «Збірників».

14. Мова йде про перекладні для середніх шкіл підручники з математики українською мовою, які Омелян Савицький готував на основі польсько- і німецькомовних посібників Франца Мочника.

15. Очевидно, йдеться про підручник «Мінеральогія» Ж. Феллецера та І. Лейтиса (1875), який переклав українською мовою Михайло Полянський (1827—1904) — учитель природознавства у львівських гімназіях.

16. Під назвою «Вістник права і економіки», мабуть, згадано «Часопись правничу і економічну» — журнал, який неперіодично виходив у Львові з 1889 р. (заснований К. Левицьким, Є. Олесницьким і А. Горбачевським) спочатку під назвою «Часопись Правнича» (10 випусків), а з 1900 р. — під назвою «Часопись правнича і економічна» (до 1906 р. вийшло 9 випусків і один — 1912 р.). Видавала журнал Правнича комісія Історико-філософічної секції НТШ. Див.: Періодичні та серійні видання Наукового товариства імені Шевченка. 1885—1939: Анотований покажч.— Львів: Вид-во НТШ, 1991.— С. 46—47.

17. Мається на увазі третій том «Матеріалів до українсько-руської етнольогії», який вийшов у Львові 1900 р. за редакцією Ф. Вовка. «Матеріали» видавала Етнографічна комісія НТШ.

18. Кулішиха — українська письменниця Олександра Куліш (літ. псевд.— Ганна Барвінок; 1828—1911), дружина Пантелеймона Куліша.

19. Очевидно, йдеться про М. Кістяківську — дружину відомого українського юриста, соціолога і філософа Богдана Кістяківського. Підготувала на основі праці М. Філліпова популярну розвідку про Яна Гуса, яку видала «Українсько-руська видавнича спілка» у Львові. Книжка вийшла у другій серії — наукова література — 1901 р.

20. Боржковський Валеріан (1846—1919) — український етнограф, археолог і статистик. Тісно співпрацював з «Киевской стариной», друкував свої праці у виданнях Наукового товариства імені Шевченка, зокрема розвідки про лірників та їхній репертуар. Основні праці: «О лирниках Винницкого уезда», «Лирники», «Парубоцтво как особая группа в малороссийском обществе» (Киевская старина.— 1887.—Т. 24; 1889.— Т. 26). Записи В. Боржковського використовували у своїх працях І. Франко (І. Франко. Пісня про правду і кривду // Франко І. Зібр. творів: У 50 т.— К., 1986.— Т. 43.— С. 282—283), пізніші українські фольклористи та етнографи.

21. Боровик Віталій (1864—1939) — публіцист, поет, перекладач. Належав до літературного гуртка «Плеяда». Був дрібним урядовцем у Полтавській, Херсонській, Таврійській та Волинській губерніях. Один із засновників «Братства Тарасівців». Публікувався у журналах «Правда», «Дзвінок», «Літературно-Науковий вістник». Автор поезій «Мати-вкраїнка», «До сина» та інших. Збирав матеріали до тлумачного словника української мови. Підтримував дружні стосунки з М. Коцюбинським, Лесею Українкою, В. Стефаником, Є. Тимченком та іншими.

22. Див. приміт. 16.

23. Ідеться про основне серійне видання НТШ «Записки Наукового товариства імені Шевченка», що виходило з 1892 до 1939 р. у Львові, з 1948 до 1990 р.— за кордоном, тепер — знову у Львові. Редактором першого тому «Записок» (1892 р.) був Юліан Целевич. «Записки» готували Історико-філософічна та Філологічна секція НТШ. 1909 р. вийшло шість (87—92) томів. Тимченко просить В. Гнатюка надіслати саме ці томи.

24. Очевидно, Є. Тимченко має на увазі «Програму для збирання діалєктичних одмін української мови», яка остаточно вийшла друком 1910 р. Див. приміт. 7.

25. Ідеться про Наукове товариство імені Шевченка у Львові, засноване 11 грудня 1873 р. спершу як «Літературне товариство ім. Шевченка». З 1893 р. заходами О. Кониського, В. Антоновича та інших Літературне товариство реорганізовано в Наукове товариство імені Шевченка. Першим головою НТШ обрано К. Сушкевича, пізніше його очолювали Ю. Целевич, О. Барвінський, М. Грушевський (1897—1913), С. Томашівський (заступник голови, 1913—1920), В. Щурат (1921—1923), К. Студинський (1923—1932), В. Левицький (1932—1935), І. Раковський (1935—1940). У Товаристві працювало три секції: історично-філософічна, філологічна і математично-природописно-лікарська, які об'єднували ряд комісій. З 1873 по 1939 р. НТШ видало 591 том серійних видань, 352 монографії й розвідки, підручники, карти, 103 випуски різних періодиків; 95 назв літературних творів і 31 інформаційне видання. 14 січня 1940 р. НТШ у Львові було ліквідоване. З 1947 р. Товариство відновлює свою діяльність за кордоном, а з 21 жовтня 1989 р. — відроджується у Львові.

26. Тепер вулиця М. Лисенка у Києві. Перейменована 1927 р.

27. Школьниченко Мусій (літ. псевд.— Мусій Кононенко; 1864—1922) — український поет. Автор збірок «Ліра» (1885), «Струна» (1908), «Хвилі» (1917—1918). Повість «Між народ» побачила світ у друкарні НТШ 1894 р., повість «На селі» видано 1898 р. накладом редакції «Літературно-Наукового вістника».

28. Свидницький Анатоль (1834—1871) — український письменник. Автор антикріпосницьких віршів-пісень, а також оповідань і нарисів, роману «Люборацькі», фольклористично-етнографічних праць. Про який список праць мовиться в листі, не відомо.

29. Ідеться про збірку В. Гнатюка «Гаївки», що вийшла у серії «Матеріали до українсько-руської етнольогії». Видання Етнографічної Комісії НТШ у Львові (1909.— Т. 12.— 267 с.).

30. «Рада» — українська щоденна газета, виходила з 1906 по 1914 р. у Києві. Видавав і фінансував газету Є. Чикаленко при деякій матеріальній підтримці В. Симиренка і Л. Жебуньова.

31. Драгоманова Людмила (1842—1918) — дружина М. Драгоманова, постійна помічниця вченого у видавничих справах. У 70-х р. XIX ст. ініціатор Товариства денних притулків-шкіл у Києві. Перекладала твори українських письменників для російських часописів, писала оригінальні розвідки (Народні говірки й місцевий елемент в освіті.— Вестник Европы.— 1874). Збереглося цінне листування Л. Драгоманової з багатьма діячами культури і літератури України.

32. Подана у листі назва «Етнографічний Вістник», очевидно, помилкова. Мабуть, ідеться про «Етнографічний збірник» — неперіодичне видання тематично об'єднаних українських фольклорних матеріалів що видавало протягом 1895—1929 рр. НТШ. Випустило 40 томів.

33. Мова йде про членів гуртка української інтелігенції у Києві, що активно вели національно-культурну та суспільно-політичну роботу у другій половині XIX—початку XX ст. Вони називали себе Старою громадою, на противагу новоутвореним Громадам. Особливо поважаною була в гуртку українознавча діяльність В. Антоновича. До 1886 р. в роботі Старої громади брав активну участь М. Драгоманов. У 1900-х рр. до громади вступають Є. Тимченко, С. Єфремов, Є. Чикаленко, І. Стешенко та інші.

34. Марія Грінченко (літ. псевд.— М. Загірня, М. Чайченко та інші; 1863—1921) — українська письменниця, автор віршів та оповідань, а також перекладів з російської та зарубіжної літератур. Дружина Б. Грінченка.

35. Очевидно, йдеться про двотомну працю В. Гнатюка «Знадоби до української демонології» (Етнографічний зб.— Львів, 1912.— Т. 33, вип. 1; Т. 34, вип. 2).

36. Возняк Михайло (1881—1954) — український літературознавець, дійсний член НТШ, академік АН України. Досліджував історію давнього українського письменства. Основні праці: «Матеріали до історії української пісні і вірші. Тексти і замітка» (Т. 1—3, 1913—1925), «Початки української комедії. 1619—1819» (1919), «Історія української літератури» (т. 1—3, 1920—1924). Досліджував літературу XIX ст.

37. Мається на увазі збірник, який готував до 40-ліття літературної та наукової діяльності І. Франка спеціально створений при НТШ комітет. У зв'язку з початком першої світової війни збірник під назвою «Привіт Іванови Франкови в сорокаліте його письменницької праці. 1874—1914» побачив світ лише після смерті письменника — наприкінці 1916 р. Є. Тимченко подав-таки до нього статтю «Вокатив в українській мові». Див. також лист № 12.

38. Тершаковець Михайло (1883—1978) — український історик літератури і культури, педагог. Дійсний член НТШ. Закінчив Віденський університет. Автор праць з історії української літератури «Причинки до життєпису Маркіяна Шашкевича та дещо з його письменницької спадщини» (1904), «Короледворська рукопись в перекладі Маркіяна Шашкевича» (1905), «Причинок до студій над Маркіяном Шашкевичем» (1906), «Матеріали й замітки до історії національного відродження Галицької Руси в роках 1830 та 1848» (1907), «Галицько-руське літературне відродження» (1908), «Акад. Студинський як дослідник галицько-українського відродження» (1930) та інших.

39. Джиджора Іван (1880—1919) — український історик, громадський діяч і публіцист, дійсний член НТШ. Працював бібліотекарем НТШ у Львові. Автор праць з історії Гетьманщини XVIII ст. Важливіші з них: «Україна в першій половині 1738 р.» (1906), «Реформи Малоросійської Колегії на Україні в 1722—1723 рр.» (1906), «До історії Генеральної військової канцелярії» (1912).

40. Зілинський Іван (1879—1952) — український філолог, дослідник українських говорів. Дійсний член НТШ, професор української мови Краківського і Празького університетів. Важливіші праці «Проба упорядкування українських говорів» (Записки НТШ.— Том. 117—118. 1914), «Opis fonetyczny języka ukraińskiego» (1932), «Карта українських говорів з поясненнями» (1933).

41. «Известия Академии Наук» — журнал, що видавався у 1886—1927 рр. у Петербурзі. Вийшло 32 томи (96 книг). Редакторами були О. Пипін, О. Шахматов, Ю. Карський. У журналі друковано праці з історії, мовознавства, етнографії російських, українських та інших слов'янських авторів.

42. Яцимирський Олександр (1873—1925) — філолог-славіст, етнограф і фольклорист. Викладав в університетах Петербурга, Варшави, Ростова. Автор понад 90 розвідок і заміток із східно- і південнослов'янських літератур XV—XVIII ст., уміщених в «Известиях Отделения русского языка и словесности», праць «Григорій Цамблак» (1904), «Славянские и русские рукописи румынских библиотек» (1905), «Новейшая польская литература» (т. 1—2, 1908) та інших.

43. Рудницький Степан (1877—3.XI.1937) — визначний український географ, учитель гімназій Тернополя, Львова. З 1908 р. доцент географічного факультету Львівського університету. З 1901 р. дійсний член НТШ. У 1914—1921 рр. працював у Відні і допомагав Союзу Визволення України. Був секретарем ЗОУНР, Професор Українського Вільного Університету у Празі. З початком 1927 р. переїхав на Східну Україну, де працював у Києві та Харкові. Репресований.

44. Нарікання Є. Тимченка на Михайла Грушевського та Сергія Єфремова не є обґрунтованими. Вони, правдоподібно, основувалися на суб'єктивних спостереженнях, викликаних якимись особистими невдачами. У дальших листах (№ 16) оцінка М. Грушевського виваженіша.

45. Колесса Філарет (1871—1947) — фольклорист, композитор, музикознавець, літературознавець. Дійсний член НТШ, академік АН України (з 1929 р.), основоположник українського етнографічного музикознавства. Досліджував ритміку українського мелосу, думи. Автор численних обробок народних пісень, оригінальних хорових творів.

46. Студинський Кирило (1868—1941) — український літературознавець, дійсний член НТШ і його голова (1923—1932), академік АН України (з 1929 р.). Досліджував давню українську літературу, культурно-освітні рухи в Галичині, зв'язки і історію об'єднання Західної із Східною Україною. Основні праці: «Пересторога» (1895), «Генеза поетичних творів М. Шашкевича» (1896), «Пам'ятки полемічної літератури кінця XVI—початку XVII ст.» (1906).

47. Огієнко Іван (1882—1972) — український лінгвіст, книгознавець, церковний діяч. Професор Кам'янецького і Варшавського університетів, дійсний член НТШ, член Слов'янського інституту у Празі та багатьох інших наукових і навчальних закладів. Автор праць з історії української мови, літератури, друкарства та історії української церкви. Із 1940 р. — митрополит (Іларіон) православної Холмсько-Підляської єпархії, з 1951 р.— митрополит УГПЦ в Америці. Основні праці: «Український стилістичний словник» (1924); «Історія українського друкарства» (1925); «Українська мова XVI ст. Крехівський Апостол» (1930); «Українська церква» (т. 1—2, 1942); «Князь Костянтин Острозький і його культурна праця» (1958).

48. Тепер вулиця Мельникова у Києві. Перейменована 1923 р.

49. Ідеться про «Записки Українського Наукового Товариства у Києві». Виходили здебільшого за редакцією М. Грушевського. З 1908 по 1918 р. побачило світ 18 томів. З 1925 р. відновлені як орган Історичної секції ВУАН.

50. Смаль-Стоцький Степан (1859—1939) — український мовознавець і педагог, громадсько-політичний діяч, професор української мови та літератури Чернівецького Університету (1885—1918) та Українського Вільного університету у Празі (з 1921 р.), Слов'янського інституту у Празі (1928), дійсний член НТШ (з 1899 р.), академік ВУАН (1918). Основні праці присвячені українському мовознавству: «Українська мова й початки, розвиток та характеристичні й прикмети» (1933), «Розвиток поглядів про сім'ю слов'янських мов і їх взаємне спорідненя» (1925, 1927), «Питання про східнослов'янську прамову» (1937). Писав підручники «Руська граматика» (1893, перевид. 1907, 1914, 1928 у співавторстві з Т. Гартнером), «Grammatik der ruthenischen (ukrainischen) Schprache“ (1913). Власне про перевидання 1914 р. «великої граматики» і малої 1913, писаної німецькою мовою, згадує Є. Тимченко.

51. Стаття-рецензія відомого російського філолога, академіка Петербурзької АН О. Шахматова «До питання про початок української мови» на підручник С. Смаль-Стоцького і Т. Гартнера «Граматика руської мови» (перевидання, Відень, 1914 р.), опублікована в першому номері журналу «Україна» за 1914 р. Див. також листи № 19—20.

52. Равлюк Микола (1881—1.IX.1933) — український педагог і методист. Закінчив у 1908 р. Чернівецький університет. Із 1920 р. вчителював у Чернівецькій і Кіцманській гімназіях, викладав українську мову і літературу. Названа у листі праця є однією з розвідок дослідника, яка служила посібником для гімназійної молоді. М. Равлюк також автор «Читанки для I і II класів гімназії» (1924) та методичних посібників.

53. Турянський Осип (1880—1933) — письменник, учитель гімназії у Перемишлі. Автор повісті «Поза межами болю» (1921), книжки оповідань «Боротьба за великість» (1926), «Раби» (1927), «Син землі» (1933), літературно-критичних статей. Лінгвістичні заняття О. Турянського були принагідними і компілятивними. Див.: Двадцятьп'ятьліття товариства «Учительська громада»: Ювілейний науковий збірник.— Львів, 1935.— С. 69, 72, 78.

54. Ідеться про працю Є. Тимченка «Функции генетива в южнорусской языковой области» (Варшава, 1913.— 278 с.).

55. «Діло» — щоденна українська газета. Виходила у Львові з 1880 по 1939 р. У 1920—1923 рр. з'явилася з різною періодичністю під назвами «Громадська думка», «Українська думка», «Український вістник», «Громадський вістник». Редакторами були В. Барвінський, Д. Гладилович, Ю. Романчук, І. Белей, І. Кедрин та інші. Див. с. 366.

56. Мова про рецензію В. Щурата «Програмова книжка» у газеті «Діло» за 1914 р. (№ 41—42) на книгу С. Смаль-Стоцького і Т. Гартнера «Граматика руської мови», що вийшла у Відні 1914 р.

57. Карський Євфимій (1860—1931) — білоруський філолог, академік Петербурзької АН (з 1916 р.). Автор праць з білоруського, українського і російського мовознавства, палеографії й етнографії та інших. Рецензія на граматику С. Смаль-Стоцького і Т. Гартнера уміщена у 71 томі «Русского филологического вестника» за 1914 р. (с. 635—640).

58. Левицький Орест (1849—1922) — український історик і белетрист. Із 1874 р. — секретар Київської Археологічної комісії, співробітник «Киевской старины», дійсний член НТШ, член Українського наукового товариства та ВУАН у Києві. Основні праці: «Очерк внутренней истории Малороссии во второй пол. XVII в.» (1874—1875), «Опыт исследования о Летописи Самовидца» (1878), «Очерки старинного быта на Волыни и Украине» (1889, 1891). У листі, очевидно, йдеться про виявлені на той час невідомі листи Т. Шевченка, якими цікавилось НТШ і особисто В. Гнатюк.

59. Тепер вулиця Крутоуніверситетська.

60. Перетц Володимир (1870—1935) — український і російський філолог, дійсний член НТШ, член ВУАН, Російської АН, Українського наукового товариства в Києві, дослідник та критичний видавець численних історико-літературних пам'яток. До його важливіших праць слід віднести: «Кукольний театр на Руси» (1895), «Материалы к истории апокрифа и легенды» (т. 1—2, 1899—1901), «Малорусские вирши и песни в записях XVI—XVIII вв.» (1899), «Вірші ієромонаха Климентія Зінов'єва сина» (1912), «Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI—XVIII веков» (т. 1—4, 1926—1929, 1962), «Слово о полку Ігоревім, пам'ятка феодальної України-Руси XII віку» (1926).

61. Кримський Агатангел (1871—1942) — український сходознавець, славіст і письменник. Дійсний член Наукового товариства імені Шевченка, академік АН України, з 1918 р. — професор Київського університету. Автор праць з історії та літератури народів Близького та Середнього Сходу. Досліджував українську мову, літературу, фольклор. Автор оповідань «Повістки і ескізи з українського життя» (1895), збірок поезій «Пальмове гілля» (кн. 1—3, 1901, 1908, 1922) та інших.

62. Ідеться про статтю Є. Тимченка «Вокатив в українській мові», опубліковану у «Записках Наукового товариства ім. Шевченка» (т. 117—118, 1914).

63. Мається на увазі «Український архів» (спершу — «Українсько-Руський Архів»), видання Історико-філософічної секції НТШ. Виходив у Львові з 1906 по 1921 р. Всього вийшло 15 томів. Цензурований 10 том видання містив «Матеріали до історії української пісні і вірші: Тексти й замітки» (ч. 2), які підготував до друку М. Возняк (1914).

64. Ідеться про «Хроніку Наукового товариства імені Шевченка», яка видавалась з 1900 до 1939 р. у Львові. 55 число «Хроніки» вийшло у Львові 1913 р.

65. Вірогідно, мова йде про грамоту, надіслану Є. Тимченкові після обрання його дійсним членом Філологічної секції НТШ.

66. Богородицький Василь (1875—1941) — російський філолог, професор Казанського університету, член-кореспондент Петербурзької АН (з 1915 р.). Автор праць з індоєвропейського і російського мовознавства.

67. Будде Євген (1859—1929) — російський філолог-славіст, знайомий Є. Тимченка. Автор праць «К истории великорусских говоров» (1896), «Опыт грамматики языка А. Пушкина» (1904), розвідок про Ф. Буслаєва, Ф. Фортунатова, М. Гоголя, А. Чехова та ін.

68. Трильовський Кирило (1864—16.X.1941) — український громадсько-політичний діяч, адвокат, організатор і генеральний отаман Січових Стрільців. З 1907 по 1918 рр. посол до австрійського парламенту. Редактор місячника «Зоря», двотижневика «Хлопська правда», різних календарів, співаників тощо.

69. «Книгар» — перший український бібліографічний журнал у Києві. Виходив у 1917—1920 рр. за редакцією В. Королева і М. Зерова.

70. «Наше минуле» — щоквартальний часопис, на сторінках якого висвітлювано питання теорії літератури, культури і мистецтва. Виходив у Києві в 1918—1919 рр. за редакцією П. Зайцева. Побачило світ 5 випусків.

71. «Синя пташка» та «Чабанський скік» — переклади Є. Тимченка. Автором першої новели є М. Метерлінк, другої Г. Мопассан. Обидві новели вийшли у Києві окремими книжечками у 1917 і 1918 рр.

72. «Нова Рада» — українська щоденна газета. Орган Трудової партії. Виходила протягом 1919—1920 рр. у Львові. Видавав О. Застирець редагував Я. Левицький.

73. «Відродження» — газета пресового бюро австрійського Військового міністерства. Виходила у Відні 1918 р. за редакцією І. Німчука.

74. «Робітнича газета» — щоденна газета, орган Української Соціал-демократичної партії. Виходила (з перервами) протягом 1917—1919 рр., спочатку у Києві, пізніше — у Вінниці, Рівному й Кам'янці-Подільському. Головний редактор В. Винниченко, у 1919 р.— І. Мазепа.

75. Музичний провулок існував до другої світової війни (в одному з будинків містилася редакція газети «Київський пролетар»). У другій половині 40-х рр. забудований. Починався від вул. Прорізної у напрямку до Площі Незалежності (вище вул. Б. Грінченка) і йшов дещо навскіс та ближче до вул. Володимирської.

76. Тепер бульвар Тараса Шевченка у Києві. Перейменований у 1919 р.

77. Перша повна назва — «Матеріали до українсько-руської етнольогії», з 1909 р.— «Матеріали до української етнольогії» — неперіодичне серійне видання Етнографічної комісії НТШ. Вийшло 22 томи. Від 1929 р. виходили під назвою «Матеріали до етнольогії і антророльогії». У 19—20 томах видання, про які згадує Є. Тимченко, вміщено за редакцією В. Гнатюка українські весільні обряди та звичаї. Том вийшов 1919 р.

78. Сумцов Микола (1854—1922) — український літературознавець і етнограф, історик культури, професор Харківського університету, дійсний член НТШ та ВУАН, ряду зарубіжних академій. Автор понад 800 праць. Важливіші з них: «О свадебных обрядах, преимущественно русских» (1881), «Хлеб в обрядах и песнях» (1885), «Культурные переживания» (890), «Современная малорусская этнография» (т. 1, 1893, т. 2, 1897). Див.: Реєстр наукових праць М. Ф. Сумцова // Записки Історико-філологічного відділу Української АН. 1923.— Кн. 2—3.

79. Ідеться про тритомну працю М. Возняка «Історія української літератури» (Львів, 1920—1924).

80. Є. Тимченко має на увазі курс лекцій «Практична граматика української мови» (1918), що його підготував Василь Сімович (1880—1944) — визначний український мовознавець і культурний діяч, дійсний член НТШ (з 1923 р.). Друге видання посібника (1920), значно доповнене, ввібрало елементи наукової граматики.

81. Очевидно, йдеться про такі видання товариств учителів середніх загальноосвітніх шкіл та викладачів вищої школи, як «Учитель», книжки видавництва «Наша школа», «Світло» та інші, що виходили в Галичині й на Буковині.

82. Є. Тимченко має на увазі працю «Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Русским географическим обществом. Юго-западный отдел», що вийшли протягом 1872—1878 рр. у семи томах за редакцією і за участю Павла Чубинського (1839—1884). У другому томі уміщено «Казки» (СПб., 1877).

83. Із праць Івана Манжури (1851—1893) — українського поета, фольклориста і етнографа — Є. Тимченко послуговувався, передовсім, збіркою літературно опрацьованих фольклорних матеріалів: Сказки, пословицы и т. п., записанные в Екатеринославской и Харьковской губерниях: Сборник Харьковского историко-филологического общества.— Х., 1890.— Т. 2.

84. Див. приміт. 32.

85. Квітка Климент (1800—1953) — український музикознавець, фольклорист і етнограф. Чоловік Лесі Українки. У 1920-х рр. був директором музично-етнографічного кабінету ВУАН. Дійсний член НТШ. Автор численних наукових розвідок з питань музикології і теорії музики, серед яких на окрему увагу заслуговують праці «Українські народні мелодії» (1922), «Професіональні народні співці і музиканти на Україні» (1924) та інші.

86. А. Р. А. — American Relief Administration — Американська допомогова адміністрація, яка надсилала з 1923 р. пакунки з харчами для української інтелігенції у Київ. Популярно організацію називали також «Допомоговий комітет».

87. Стебницький Петро (1862—1923) — український письменник, публіцист, громадський діяч, керівник Громади у Петербурзі. Писав на економічні теми у «Вестнике финансов», «Торгово-промышленной газете». Автор оповідань, поетичних творів, публіцистичних статей, окремих брошур («Під стелями Думи», 1907; «Українська справа», 1917; «Поміж двох революцій», 1918) тощо. Див. с. 367.

88. Грушевський Олександр (1877—1943) — український історик, етнограф і літературознавець. Брат М. Грушевського. Учень В. Антоновича. Викладав в університетах

Одеси, Києва, Петербурга. У ВУАН очолював Історико-географічну комісію, був дійсним членом Археографічної комісії ВУАН, НТШ. Автор праць «Пинское Полесье» (1901), «Очерки истории Туровского княжества» (1902), «Города Великого Княжества Литовского в 14—16 вв.» (1918). У 1937 р. репресований. Див. с. 288, 294, 367.

89. Онищук Антін (1885—1937?) — український етнограф, дослідник Гуцульщини, співробітник Етнографічної комісії НТШ, згодом — керівник Кабінету етнології імені Ф. Вовка при ВУАН у Києві. Автор ряду праць з української етнографії і етнології, більшість з яких публіковано в «Матеріалах до української етнольогії» та «Матеріалах до етнольогії та антропольогії» у Львові.

90. Колцуняк Микола (1870—1891) — народний учитель, етнограф. Зібрав збірник пісень «Пісні Коломийського Підгір'я», описав докладно весілля в Коломийщині тощо.

91. Поема Дж.-Н.-Г. Байрона «Каїн» у перекладі українською мовою Є. Тимченка була видана 1925 р. у Києві.

92. У листі Є. Тимченка йдеться про статтю українського філолога В. Ганцова (1892—1979) «Характеристика поліських дифтонгів і шляхи їх фонетичного розвитку», опубліковану в «Записках історично-філологічного відділу ВУАН» (1923.— Кн. 2.— С. 114—144).

93. Очевидно, йде мова про українського історика Миколу Ткаченка (1893—1965), автора ряду праць з історії України XVII—XVIII ст., української історіографії та історії української літератури. Основні публікації М. Ткаченка уміщені в «Записках Історично-філологічного відділу ВУАН».

94. Ідеться, вірогідно, про Якова Чепігу-Зеленкевича (1875—1938) — українського педагога та освітнього діяча. Закінчив 1898 р. Новобузьку учительську семінарію. Вчителював у Донбасі, викладав у вищих школах Києва. Автор методичних посібників та підручників з української мови та математики для початкових шкіл, праць з трудового виховання та інших.

95. Ідеться, передусім, про серію статей під назвою «В справі української правописі», які В. Гнатюк публікує протягом 1922—1923 рр. на сторінках «Літературно-Наукового Вістника» (1922.— Кн. II.— С. 173—176; Кн. VIII.— С. 164—171; 1923.— Т. 79.— С. 178—182, 273—276; 1923.— Т. 80.— С. 175—180 та інші). Ширше про цю працю див.: Дзендзелівський Й. О. Володимир Гнатюк як мовознавець // Науковий зб. Музею української культури у Свиднику.— Пряшів, 1976.— № 7.— С. 219—223 та інші.

96. Мається на увазі дарчу грамоту чернігівського князя Свидригайла від 3 вересня 1424 р., дану Юрію Козеняті на право володіння селом Хватівці. Див.: Розов В. Українські грамоти.— К., 1928.— Т. 1: XIV ст. і перша половина XV ст.— № 55.

97. Левицький Іван (1850—1913) — український письменник, журналіст і бібліограф. Дійсний член НТШ, голова бібліографічної Комісії товариства. Автор праць «Галицько-руська бібліографія за рр. 1777—1800», «Галицко-руская библиография XIX в.», т. I—II (1800—1886), «Українська бібліографія Австро-Угорщини», т. I—III (1887—1893) та інших.

98. Сивенький (Самійленко) Володимир (1864—1925) — український письменник, автор ліричних, патріотичних і сатиричних віршів. Перекладав твори Гомера, А. Данте, П. О. Бомарше, П.-Ж. Беранже, Д.-Н.-Г. Байрона, А. Франса, а також російських письменників.

99. Вулиця Чудновська, колись Терещенківська. У XIX ст. називалася Олександрівська, з 1900 по 1919 р.— Терещенківська, від 1919 р.— Герцена, і того ж року до середини 1955 р. знову Чудновського. З 1955 — вул. Рєпіна.

100. «Учитель» — український педагогічний журнал для вчителів Галичини, орган Українського педагогічного товариства. Виходив з 1889 по 1914 р. у Львові.

101. Є. Тимченко запитує про друк праці «Льокатив речівниковий в український мові». Її було опубліковано у Львові наприкінці 1925 р.

102. Ідеться про монографічні праці Є. Тимченка «Льокатив в українській мові» (1925), «Номінатив і датив в українській мові» (1925).

103. Теберда — кліматичний високогірний курорт у Ставропольському краї Карачаєво-Черкеської автономної області на Північному Кавказі.

104. Мова про статтю-рецензію В. Домбровського «Фільольогічні факти чи фікція?», опубліковану в науково-педагогічному збірнику «Учитель» (т. 1, 1925) з приводу появи книги І. Огієнка «Український стилістичний словник» (Львів, 1924).

105. Очевидно, йдеться про твір К. Фламмаріона «Небо». Див. приміт. 4.

106. Див. приміт. 6.

107. Праця Ф. Енгельса «Людвіг Феєрбах» у перекладі О. Черняхівського (Будового). Опублікована у другій серії «Українсько-руської видавничої спілки» у Львові (1899).

108. Ідеться про видану в другій серії «Українсько-руської видавничої спілки» у Львові (1904) працю Еміля Ферріера «Дарвінізм».

ІЗ ЛИСТУВАННЯ СЕРГІЯ ЄФРЕМОВА І МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

У біографічній довідці, складеній у зв'язку з обранням С. Єфремова в академіки УАН по катедрі красного письменства, Агатангел Кримський зазначав, що з першого ж року навчання у Київській духовній семінарії, тобто з 1891 р., Сергій Єфремов познайомився з багатьма визначними діячами української громади семінарії, у тому числі з М. Грушевським. Важко сказати, чи не сталася тут помилка і видатного історика сплутано з його двоюрідним дядьком Марком Грушевським, що справді навчався у семінарії, але очевидно, що вже в київський період життя М. Грушевський особисто знав майбутнього видатного публіциста й історика літератури України. Принаймні перший лист, отриманий М. Грушевським від С. Єфремова, в якому йдеться про надіслану з листом статтю до редакції газети «Правда», датований 10 лютого 1896 р.

Перші публікації С. Єфремова з'являються саме в галицькій пресі 1895 р. Але по-справжньому він почав друкуватися у «Літературно-Науковому Вістнику», одним із редакторів якого був М. Грушевський з 1898 р. Після 1905 р. в «Записках НТШ» та «Літературно-Науковому Вістнику» були опубліковані найвагоміші статті С. Єфремова. За кількістю перше місце належало рецензіям на художні твори та оглядам української преси, що виходили на теренах Наддніпрянської України. Від 1899 р. на сторінках «Літературно-Наукового Вістника» друкувалися літературознавчі статті (особливе місце належало Шевченкіані), щорічно друкувалися прозові твори та некрологи. Найпродуктивнішим виявився 1900 р.— тоді М. Грушевський у редагованих ним виданнях умістив 26 публікацій С. Єфремова [2]. Взагалі за роки співпраці кількість опублікованих М. Грушевським матеріалів Сергія Єфремова розподіляються таким чином: 1898 р.— 4, 1899 р.— 8, 1900 р.— 26, 1901 р.— 10, 1902 р.— 8, 1903 р.— 5, 1904 р.— 1, 1905 р.—6, 1907 р.—2.

На перших порах відносини між двома видатними діячами української культури були досить міцні, щирі й теплі, що, зрештою, видно з поданих далі листів. М. Грушевський цінував С. Єфремова за чітку політичну позицію у питаннях оборони національної гідності українського народу, його мови і культури. Це, зокрема, було ним продемонстровано у ставленні до журналу «Киевская старина», у котрім він відмовився друкуватися через «мертвяний украинофильский дух», що там у той час за-*

---

[1] Кримський А. Життєпис і літературна діяльність С. О. Єфремова // Записки Історично-філологічного відділу ВУАН (далі — ЗІФВУАН).— К., 1923.— Кн. 2—3.— С. 43.

[2] Кількість публікацій подається за покажчиком 1919 р., котрий врахував лише основні статті: Спис праць С. О. Єфремова // ЗІФВУАН.— К., 1923.— Кн. 2—3.— С. 48—55.

* Див. лист до М. Грушевського від 4 березня 1904 р., № 9.

панував. С. Єфремов був одним із небагатьох тоді громадсько-політичних діячів, хто послідовно відстоював єдність українського народу по обидва боки Збруча. Він постійно інформував М. Грушевського про київські події, а також повідомляв про життя української громади. С. Єфремов — активний діяч Товариства українських поступовців, під час першої російської революції гуртував навколо себе українські літературні сили Києва й усієї Наддніпрянщини та здійснював через М. Грушевського координацію дій із Галицькою Україною. Його значення як провідного публіциста України важко переоцінити, і за це М. Грушевський його високо поважав.

С. Єфремов, своєю чергою, шанував М. Грушевського не тільки як громадського діяча та історика, а і як письменника. Він організував у Києві видання прозових творів історика, умістив його оповідання й біографію в антології «Вік». Як прекрасному знавцю мови, львівський професор перед публікацією дав С. Єфремову для перегляду друге, доповнене видання свого «Очерка истории украинского народа».

Цікаві нотатки про С. Єфремова в щоденнику М. Грушевського. 21 травня 1905 р. він зауважив, що С. Єфремов узявся переглядати «Очерк» й радить скоротити першу частину книжки, на що автор не погоджувався. У записі за 7 липня того ж року М. Грушевський повідомляв, що С. Єфремов запрошував його на з'їзд (очевидно, Товариства українських поступовців) і хоч перший не мав особливого бажання рушати в подорож, усе ж збирався їхати у зв'язку з важливістю моменту, що складався у Києві [4].

Загострення відносин між С. Єфремовим та М. Грушевським починається після 1905 р. Уже 1906 р. у «Літературно-Науковому Вістнику» і «Записках НТШ» не з'явилося жодної статті С. Єфремова, а епістолярна спадщина за цей рік представлена лише двома листами. С. Єфремов не погоджувався з тактикою редакції «Літературно-Наукового Вістника», і Михайла Грушевського як його редактора і провідника. Свої претензії він виклав у відвертій статті, котру запропонував для публікації «Вістникові». З приводу її змісту М. Грушевський записав у щоденнику: «Прийшла стаття Єфремова contra Вістника: виглядає на зачіпку до розриву» [5] *(2 липня 1907 р.). Так воно, зрештою, і вийшло. У листі від 9 липня 1907 р. С. Єфремов відмовився вести в журналі постійну рубрику огляду преси і взагалі в ньому співробітничати. А на початку наступного року в газеті «Киевские вести» з'явилася окрема стаття С. Єфремова «Украинская жизнь и литература за 1907 г.», де він звинуватив М. Грушевського в поганій редакторській роботі, через що «Літературно-Науковий Вістник» вражає своєю безпорадністю, посередністю»*[6]*. Але найнебезпечніше, на думку С. Єфремова, «наївне і не зовсім скромне самовдоволення, яке виявляє редакція «ЛНВ», що не дозволяє у майбутньому надіятись на поліпшення журналу»*[7].

За 7—8 січня 1908 р. М. Грушевський записав у щоденнику, що приготував із приводу статті С. Єфремова відповідь. «Радив ся довго з нашими й рішили ліпше не пропускати без відповіді...» Навіть Є. Чикаленко, котрий належав до табору С. Єфремова, не наважився відмовити у слушності аргументів М. Грушевського, але, очевидно, просив не друкувати цю відповідь. М. Грушевський, повагавшись, усе ж вирішив публікувати — «однаково ворожнеча єсть повна»[8].

---

[3] Центральний державний історичний архів України у Києві (далі — ЦДІА України у Києві), ф. 1235, оп. 1, спр. 25, арк. 20.
[4] Там же.— Арк. 85—85 зв.
[5] Там же.— Арк. 152.
[6] Літературно-Науковий Вістник.— 1908.— Т. 41, кн. 1.— С. 189.
[7] Там же.— С. 190—191.
[8] ЦДІА України у Києві, ф. 1235. оп. 1, спр. 25, арк. 175.

У статті «Ще одна повість про те, як посварився Іван Іванович з Іваном Никифоровичем»[9] *М. Грушевський пояснював випад С. Єфремова ображанням літературних кіл Наддніпрянщини у зв'язку з перенесенням «Літературно-Наукового Вістника» зі Львова в Київ, бо вони вважали територію Великої України сферою свого виняткового впливу.*

М. Грушевський відчував таку відразу, що навіть відмовився фотографуватися з редакцією газети «Рада, бо серед присутніх був С. Єфремов [10].

І все ж, попри всі прикрості у взаєминах, інтереси загальної справи українознавства брали гору над особистими порахунками. Навіть у часи погіршення відносин С. Єфремов стає на захист правопису «Літературно-Наукового Вістника» і Записок НТШ, головним чином проти зауваг І. Нечуя-Левицького [11]. *А через 10 років на святкування п'ятидесятирічного ювілею М. Грушевського С. Єфремов написав панегіричну статтю про історика як публіциста, в якій зазначав, що «він зробився вождем нашого часу, репрезентантом усього живого, що б'є джерелом життя у сучасному українстві»* [12]. *Так само високо оцінено М. Грушевського як літератора-провідника українського культурно-політичного руху в історії українського письменства* [13].

Їхні стосунки за 1915—1917 рр. характеризуються цілковитою злагодою. У документах С. Єфремова, що зберігаються у рукописному відділі Центральної наукової бібліотеки ім. В. І. Вернадського АН України (ф. 317, №№ 289—346), за період із 1914 по 1917 рр. нараховується 24 поштових надходжень від М. Грушевського. В 1914 р. (очевидно, не без ініціативи історика) С. Єфремова було обрано членом львівського «Товариства прихильників української літератури, науки й штуки». Особливо жвавим на взаємини був період заслання М. Грушевського (1916—1917 рр.). Епістолярних матеріалів С. Єфремова за цей час у фонді М. Грушевського немає. Можливо, вони загинули під час пожежі київського будинку М. Грушевського в 1918 р.

Взаємини С. Єфремова з М. Грушевським у післяреволюційний період потребують окремого розгляду. Цікаво, що їхні напружені стосунки в 20-х роках виробили певні стереотипи в розумінні цього питання. Непорозуміння між ними часто автоматично проектується і на ранні етапи їхніх взаємин. Листи, що публікуються, спростовують такі думки.

Хронологія листів М. Грушевського, що є у Центральній науковій бібліотеці ім. В. І. Вернадського АН України, така: 1904 р.—5 (з них 3 листівки)[14]*, 1906 р.— 6 (4), 1906 р.— 2(1), 1907 р.— 4(2), 1914 р.— 2, 1915 р.— 8 (2), 1916 р.— 14 (8), 1917 р. (до березня місяця) — 7 (5). Не датовано 9 листів, але за змістом майже всі вони належать до 1916—1917 рр. (виняток становить хіба що один-два, які можна пов'язати з 1914—1915 рр.). Деякі листи за ранній період написані рукою дружини історика Марії Сильвестрівни. Формат паперу листів — 1/4 арк.*

Листи С. Єфремова, що друкуються нині, зберігаються в особистому фонді Грушевських серед документів Михайла Грушевського в ЦДІА України у Києві (ф. 1235, оп. 1, спр. 471, арк. 1—185). Помилково у справі є й кілька листів від І. Стешенка. Із 66 поштових надходжень ми публікуємо лише 33 листи. Загалом поштові над-

---

[9] Літературно-Науковий Вістник.— 1908.— Т. XI, кн. 1.— С. 188—193.

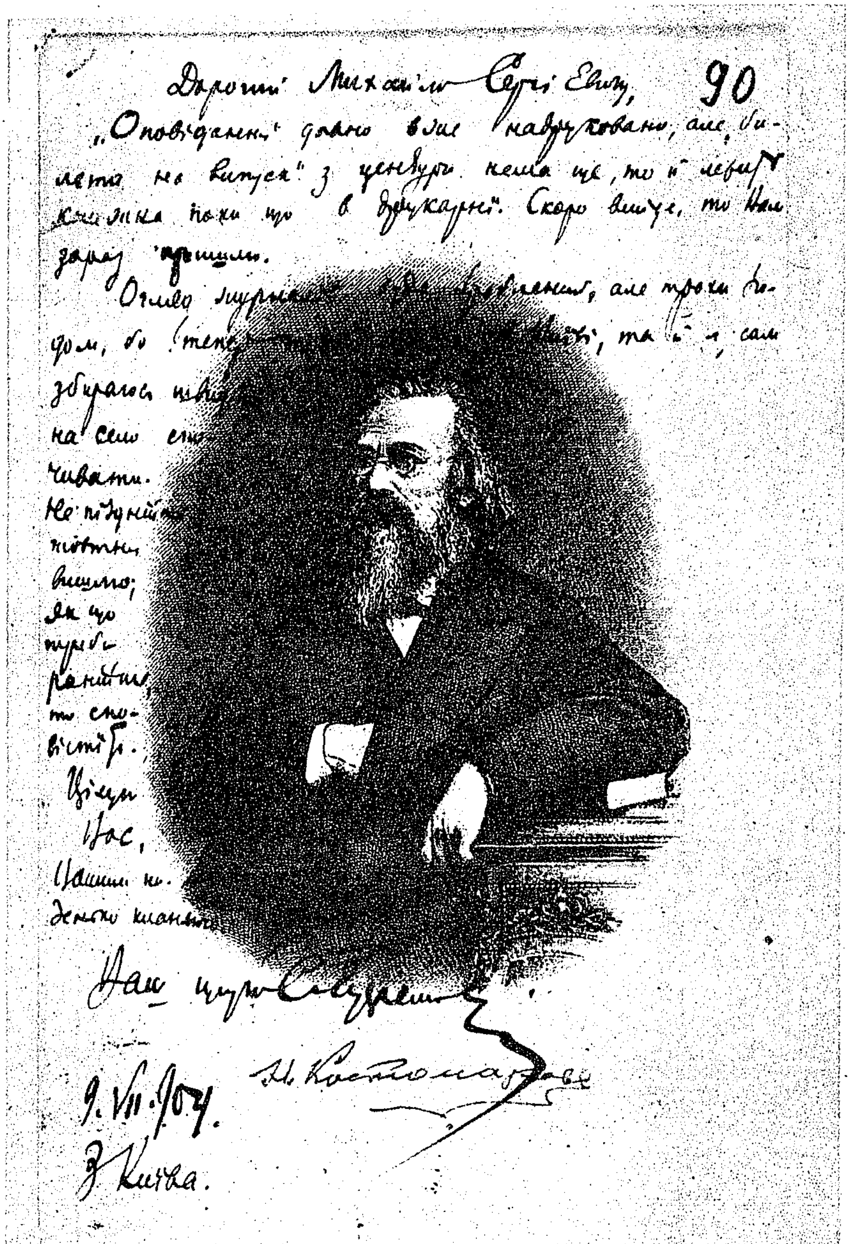
[10] ЦДІА України у Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 25, арк. 175 зв. Запис 11 січня 1908 р.: «В Раді фотографували редакцію, кликали, але я не ходив, був натомість Єфремов».

[11] Єфремов С. Відгуки з життя і письменства //Літературно-Науковий Вістник.— 1907.— Т. 38, кн. 5.— С. 332.

[12] Ефремов С. На страже национального достоинства: (к характеристике публицистической деятельности профессора М. С. Грушевського) //Украинская жизнь.— М., 1916.— № 12.— С. 46—62.

[13] Єфремов С. Історія українського письменства.— СПб., 1911.— С. 420—424.

[14] Помилково зарахований лист брата О. Грушевського (ф. 317, № 294).

Дорогий Михайле Сергієвичу, 90

„Оповідання" давно вже надруковано, але „[illegible]" з цензури нема ще, то й цензурна книжка поки що в друкарні. Скоро вийде, то Вам зараз пришлю.

Огляд журналу [illegible], але трохи [illegible], бо [illegible], та й сам збираюсь [illegible] на село [illegible] чувати.

Не [illegible] [illegible] [illegible]; як що [illegible] [illegible], то сповістіть.

Цілую Вас, Вашим [illegible] [illegible].

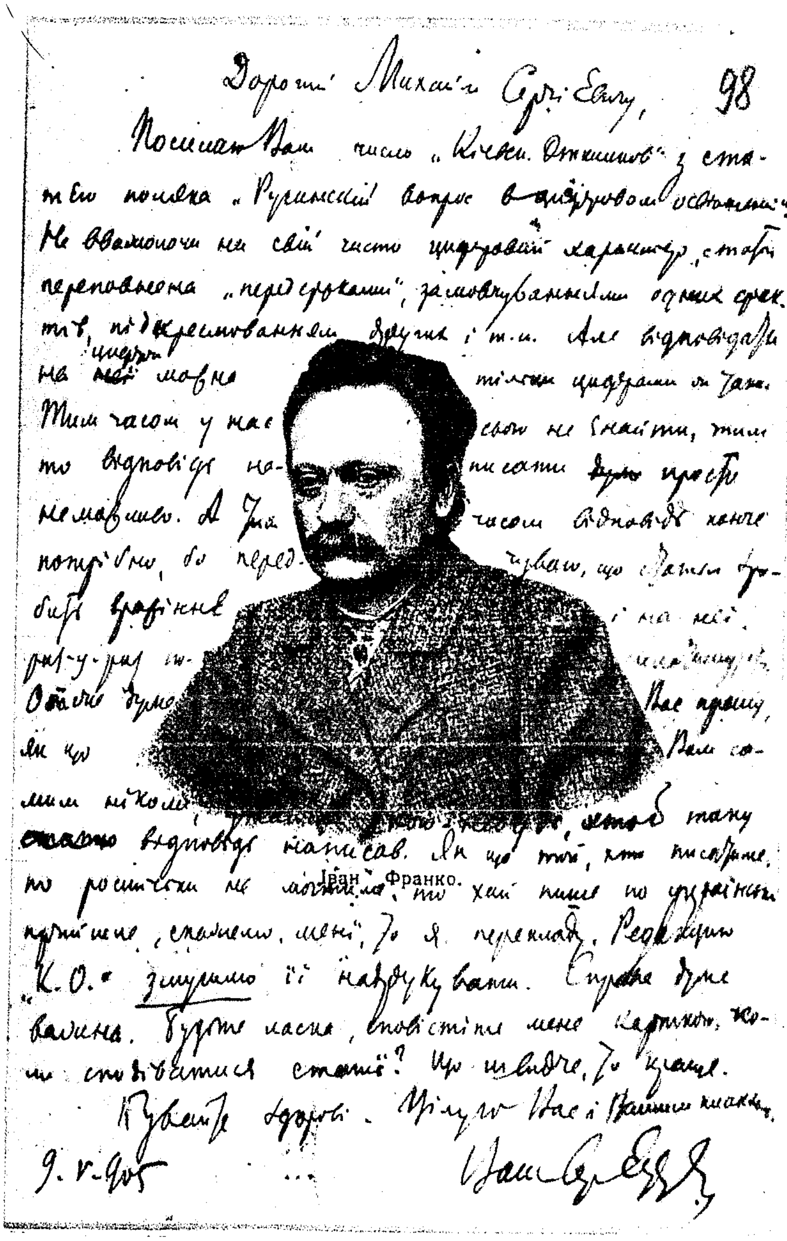
Ваш щирий С. Єфремов.

9.VII.904.

З Києва.

Лист Сергія Єфремова до Михайла Грушевського на поштівці з портретом М. Костомарова. Київ, 9 липня 1904 р.

Лист Сергія Єфремова до Михайла Грушевського на поштівці з портретом І. Франка. Київ, 9 травня 1905 р.

ходження складаються з 41 листа (один — без початку), 17 листівок, 3 записок на візитках, 1 записки та 2 телеграм, усі разом — на 163 сторінках. Крім листів, у справі є ще два доручення М. Грушевському свого голосу на спільному зібранні НТШ, а також текст резолюції З'їзду українських журналістів, що відбувся у Києві 21 квітня (1905 р.) з питань автономії України, написаної рукою С. Єфремова з редакційним додатковим текстом від М. Грушевського.

Більшість листів написана на стандартних аркушах паперу 1/4, майже всі листівки оздоблені графічними портретами українських письменників, які, очевидно, випускало видавництво «Вік». У поєднанні з добірним каліграфічним почерком С. Єфремова вони мають дуже естетичний вигляд.

Хронологічний порядок епістолярій, які збереглися, такий:

№ 1. 10 лютого 1896 р. [Київ].
№ 2. 27 листопада 1898 р. [Київ], без початку.
*№ 3. Листівка. 30 вересня 1899 р. Київ *.*
№ 4. Листівка. 28 жовтня 1899 р. [Київ].
№ 5. 11 березня 1900 р. [Київ].
№ 6. 11/24 березня 1900 р. Київ.
№ 7. 8 жовтня 1900 р. [Київ].
*№ 8. Візитка. Не пізніше 1 грудня 1900 р. Київ.**
№ 9. 12 червня 1901 р. [Київ].
№ 10. 19 липня 1901 р. с. Іл'їнці Київської губ.
№ 11. Листівка. 23 вересня 1901 р. [Київ].
№ 12. Листівка. 6/19 жовтня 1901 р. [Київ].
№ 13. 16/29 жовтня 1901 р. [Київ].
№ 14. 20 жовтня 1901 р. Київ.
*№ 15. Бланк телеграми. 2 листопада 1901 р. Київ **.*
*№ 16. Листівка. 3 листопада 1901 р. [Київ] **.*
№ 17. Листівка. 22 жовтня 1902 р. [Київ]
№ 18. 8 листопада 1902 р. [Київ].
№ 19. 20 листопада 1902 р. [с. Сигківці].
№ 20. 30 листопада 1902 р. [Київ].
№ 21. 2 липня 1903 р. Київ.
№ 22. Листівка. 10 вересня 1903 р. [Київ].
№ 23. 19 жовтня 1903 р. [Київ].
№ 24. Листівка. 24 жовтня 1903 р. [Київ].
№ 25. 27 жовтня 1903 р. [Київ].
№ 26. 4 березня 1904 р. Київ.
№ 27. Листівка. 29 квітня 1904 р. [Київ].
№ 28. 5 травня 1904 р. [Київ].
№ 29. 5/18 червня 1904 р. [Київ].
№ 30. Листівка. 9 червня 1904 р. [Київ].
№ 31. Листівка. 9 липня 1904 р. Київ.
№ 32. 28 вересня 1904 р. Київ.
№ 33. 14 жовтня 1904 р. [Київ].
№ 34. 10/11 листопада 1904 р. Київ.
№ 35. 26 листопада 1904 р. [Київ].

---

* Датується за поштовим штемпелем відправлення.
** Датується за поштовим штемпелем отримання.

№ 36. 2 лютого 1905 р. [Київ].
№ 37. 22 березня 1905 р. Київ.
№ 38. 6 травня 1905 р. [Київ].
№ 39. Листівка. 9 травня 1905 р. [Київ].
№ 40. 16 травня 1905 р. с. Стара Кононівка.
№ 41. Листівка. 20 травня 1905 р. [Київ].
№ 42. 2 червня 1905 р. [Київ].
№ 43. 17/30 червня 1905 р. [Київ].
№ 44. 23 червня 6 липня 1905 р. [Київ].
№ 45. 5 липня 1905 р. [Київ].
№ 46. 10 липня 1905 р. [Київ].
№ 47. 10 серпня 1905 р. с. Ситківці.
№ 48. 18 серпня 1905 р. [с. Ситківці].
№ 49. 13 вересня 1905 р. Київ.
№ 50. Листівка. 10 жовтня 1905 р. [Київ].
№ 51. 28 жовтня 1905 р. [Київ].
№ 52. 28 жовтня 1905 р. Київ.
№ 53. 11 листопада 1905 р. Київ.
№ 54. 6/19 березня 1906 [с. Ваганичі].
№ 55. 1 травня 1906 р. [Київ].
№ 56. 24 лютого 1907 р. [Київ].
№ 57. Листівка. 8 березня 1907 р. [Київ].
№ 58. 9 липня 1907 р. с. Ситківці.
№ 59. 20 лютого 1912 р. [Київ].
№ 60. 19 серпня 1912 р. Київ.
№ 61. 7—8 вересня 1912 р. Київ.

Без місця і дати:
№ 62—66 — один лист, дві візитки та одна телеграма. При публікації зберігаємо авторський правопис. Окремі зміни допускаються лише щодо пунктуації.

Ігор ГИРИЧ, Віра СИНИЦИНА

№ 1

Високоповажаний Михайло Сергієвич!

Перш за все дозвольте міні привітать Вас з новим роком і побажать всього доброго,— здоровля, щастя. В нас в Київі все тихо, смирно; нічого не чутно такого, про що варто було-б написати. Взагалі в Росії тиша стоїть страшенна, так що аж сум бере. Новин нема ніяких.

Маю до Вас, Михайло Сергієвич, невеличку просьбу. Будьте ласкаві, передайте до редакції «Правди» [1] приложену рукопись. Я чув, що в Галичині дуже цікавляться полемикою «Кіевлянина» [2] і «Кіевского слова»[3],— от я і написав про це статю [4]. Адреси ред[акції] «Правди» я не знаю, тим-то і насмілився потурбовати Вас. Коли рукопись буде придатна, то нехай друкують; перероблювать рукопись, як що треба буде, я дозволяю і навіть прошу про се.

Що робиться в Галичині? Ми мов за стіною якою китайською живемо: — нічого не доходить до нас з Галичини. Часом тільки читаєш корреспонденції в тутешній часописі з Галичини і з них тільки й довідаєшся про Галицькі справи.

Бувайте здорові.

Щиро поважаючий Вас Сергій Єфремов.

P. S. Як що буде моя рукопись надрукована, то дуже бажав-би я мати в себе те число «Правди», де її надрукують. Чи не можна буде вислати як-небудь міні? Звичайно, висилати через семинарію небезпечно. Може можна вислати буде кому-небудь з Київських людей, а сі вже передали б міні?

Ще раз прошу пробачення за ті турботи, які я зробив Вам своїм проханням.

[Київ], 10 лютого 1896 року.

С. Єфремов

ЦДІА України у Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 471, с. 1—2а. Автограф.

№ 2

Високоповажаний Михайло Сергієвич,

Гнатюк [5] листом сповістив мене, що загальні збори Товариства ім[ені] Шевченка відбудуться 1 цьвітня і що я, як член товариства, маю право передати свій голос кому-небудь з членів, присутніх на той час у Львові. Правду кажучи, з листа Гнатюка я тільки допевнився про своє обраннє в члени товариства, бо звістку про се в «Записках» уважав просто помилкою: я ще так мало працював і моя праця така незначна та мала, що обраннє мене членом було для мене великою несподіванкою. Сердечне спасибі за ту честь, яку зробило мені товариство і на яку я цілком не заслужив, сердечне спасибі і Вам, Високоповажаний Михайло Сергієвич!

Голос свій в справах товариства передаю Вам.

Разом пересилаю і квиток на 3 карбованці — вкладку членську на р[ік] 1900.

З щирим поважанєм Сергій Єфремов

[Київ], 11.III.1900 [р.]

ЦДІА України у Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 471, арк. 7. Автограф.

№ 3

В Товариство ім. Шевченка *.

Сим сповіщаю В[исоко] п[оважане] Товариство ім[ені] Шевченка, що свій голос в справах товариства на загальні збори 1 цьвітня 1900 року я доручаю проф. Грушевському.

Звичайний член Товариства імени Шевченка Сергій Єфремов.

Київ, 11/24 марця 1900 року.

ЦДІА України у Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 471, с. 8—9. Автограф.

№ 4

Високоповажаний та дорогий Михайло Сергієвичу,

Лаштуємо ми отсе до цензури «Вік» [6] прозовий і дуже хотіли б узяти до його Ваші оповідання з кавказського життя, що були колись друковані в «Дѣлї» [7]. На превелику досаду, в Київі того «Дѣла» і з свічкою не знайдеш. Отже, велике до Вас проханнє: коли Ви нїчого проти того не маєте, щоб Ваші оповідання надрукувати у нашому «Вікові», то кажіть кому списати їх та й пришлїть менї (адресу мою в Редакциї Вїстника знають).

Повертається менї зле. Спілка наша розлізається, неначе мишенята: Лот[оцький] [8] — до Петербургу, Матушевський [9] до Дорпату, Кониський [10] до Криму; лишається на місці кілька недобитків з воїнства православного. Роботи сила! А тут ще якоюсь невиразною марою усьміхаються здалека героїжливо(?) до мене — державні іспити. Чую за собою ще гріх і проти «Записок», та кепський з мене сього року робітник. Та ачей же за мною не пропаде,— колись відроблю своє...

Що у Вас доброго діє ся?

Лотоцький передав менї на схованку Ваші «білєти». Що з ними робити? Ждати Ол[ександра] Серг[ійовича] [11], чи одіслати Вам? Чув, що вам ще треба буде де-що справити в Київі,— отже, коли ласка Ваша буде звернутися до мене, то зроблю усе, що треба.

Може Франкові цікаво буде, що з його творів узято до «Віку», то скажіть йому, що вибрано «До світла», «Малий Мирін», «Грицева шкільна наука», «Чума» та «Вівчар».

Прошу передати мій щирий привіт своїй дружині.

З глибоким ушанованнєм Сергій Єфремов

[*Київ*], *8.X. 1900* [*р.*].

ЦДІА України у Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 471, с. 12—15. Автограф.

---

* Доручення на збори НТШ написане на третій сторінці листа № 2.

№ 5

[Київ], 12.VI.1901 [р.]

Високоповажаний і дорогий Михайло Сергієвичу,

П[ані] Левіцька просить, щоб я сповістив Вас, чи дістав я чек, що Ви мені вислали. Про чек я дізнався лишень з її листа. Коли і на яку адресу його вислано? Не повинен би він пропасти (хоч тепер листи з-за кордону частенько «пропадають»), коли послано його рекомендованим листом,— треба отже, щоб Ви у себе на почті попитали про долю того листа.

Сумно у нас. Після бурхливої весни наче трохи заспокоїлося, але се тільки на око так здається. З усіх міст, де хоч трошки бренить якась жива течія, одно чути: арешти, арешти і арешти. Найбільш лютує ся проклята пошесть в Петербурзі; меж иншим трусили Стебницького [12] і знайшли у його чимало листів від наших людей. Певне, почнуть тепер розмотувати клубка!...* Така злість огортає, коли дивишся на сю огидливу роботу і [не] можеш нічого зробити, щоб зупинити її...* Але ще більша злість та огидливість закіпає, коли читаєш ті «славословія» «властям предержащим», які без сорому плодить більша частина орґанів російської преси. Рабська, лакейська нация,— її бьють по голові, а вона хапає руку, що б'є, і замість того, щоб укусити, силкується поцілувати та виявити сим свої «вѣрноподданическия чувства»...* Гидота!...*

Важкий рік для мене закінчився. Я вже склав державні іспити [13] і уважав би себе за «вільного козака», коли б не повставала думка: що далі робити з собою? Де знайти незалежну роботу, користну хоч кому-небудь? Тяжко не хочеться поповняти собою лави «славословящей» бюрократії, серед якої замерзають усі чесні почування. Одна думка про се жахом проймає мене. Ну, та «Куперян каже,— «якось то буде!»...*

«Вістника» ні V-ої, ні VI-ої книжки ще не дістав і мало надії маю, що він далі доходитиме до нас. Напишу отсе Любенському в Петербург, щоб роспитався в «Главн[ом] управленіи по дѣлам печати», з чого виникла заборона і чи не можна її якось обійти. Хочемо подавати «прошенія», щоб дозволено в Росиї видавати українську часопись. Не дозволять певне, а попробувати треба,— тим більш, що останніми часами (не відаю, чому) цензура трохи менш лютує над українськими рукописами, що подаються в се «чрево китове».

З Галичини давно вже не маю ніяких звісток. Що у Вас робиться?

Бувайте здорові.

Шановній дружині Вашій низенький поклін.

Ваш щирий Сергій Єфремов.

P. S. Отсе зараз дістав листа від п[ані] Панькевичевої [14], що мене трохи здивував. Вона пише, що я прохав вислати з книгарні Товариства на комиссію «Словаря» Уманця і Спілки [15],— чи не вийшло тут якої помилки, бо я про «Словарь» не писав до Галичини. Зрештою я дуже радий був би, коли б той «Словарь» дійшов,— зараз би можна його продати, бо є багато людей, що

---

* Крапки в оригіналі.

бажали б його у себе мати. Якщо дістану, то продам, а гроші перешлю через книгарню «Кіев[ской] Стар[ины]».

С. Є[фремов]

ЦДІА України у Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 471, с. 21—24. Автограф.

№ 6

[*Київ*], 16/*29. IX. 1901* [*р.*]

Вельмишановний Михайло Сергієвичу!

Мабуть Ви не одержали мого другого листа, виїхавши зі Львова, то й нарікаєте, що не відповів Вам.

Не міг приїхати до Львова, бо несподіванно попав у москалї, і тепер виварюють з мене воду муштрою та «словесностью». Почуваю себе в новому становищі дуже недобре і з фізичного, і з морального боку. Найгірш те, що часу багато відбірає проклята муштра, а тим часом роботи громадської та у видавництві тепер більш, нїж коли було. Дозволено чимало нових книжок («Вік», твори Шевченка, Свидницького, Руданського тощо), треба їх до путя довести, а тут така халепа стряслася.

Ваше оповіданнє «Бех-аль-Джуґур«, що до «Віку» прислали, цензурою пропущене і буде надруковане. Тепер ще одно проханнє — пришліть свій портрет, коли маєте; як що ж зараз нема, то сповістіть: можна буде у когось з киян роздобути (у п[ана] Берло [16], здається, єсть). Коли писатимете, то неодмінно рекомендованим, бо инакше пропаде.

Ваш щирий Сергій Єфремов

[На початку листа помітка]: Для М. С. Грушевського.

Адреса: г. Кіев, Кадетскій пер[еулок], д[ом] № 27, кв[артира] 2.

ЦДІА України у Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 471, с. 16—18. Автограф.

№ 7

Дорогий Михайло Сергієвичу,

Повідомляю Вас, що 30—31 серпня має бути в Полтаві «открытіе» пам'ятника Котляревському і дуже прошу подбати про те, щоб звістку про се 1) надруковано по галицьких часописях і 2) руські інституциї та й окремі особи взяли участь в святї хоч через присилку привітних листів чи телеґрам. Адреса, на яку треба висилати привітання — Полтава, Городской Думѣ, в Комитет по открытію памятника Котляревскому. Бажано було б, щоб як найграндіознійше се свято відсвяткувати.

Дорученнє Ваше виконав зараз же, скоро вернусь до Київа. Відповіді від того добродія не маю жодної.

Про новинки не писатиму, бо недавно бачились, певне, з тутешніми людьми, то вони й росповіли Вам усе, що в нас робиться. Що доброго у Вас?

Шановній дружині Вашій й Кулюнці * низенько кланяюсь.

Цілую Вас братерськи.

Ваш щирий С. Єфремов

P.S. Читав листа Хоткевичевого [17]. Ну, й утяв!

2. VII. 1903 [*р.*] *З Київа.*

Усім знайомим від мене кланяйтесь.

ЦДІА України у Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 471, с. 51—52. Автограф.

№ 8

Дорогий Михайло Сергієвичу,

Сьогодні посилаю огляд журналів. Яких нема в огляді — в тих значить нічого цікавого нема. Коли щось не так зроблено, то зараз напишіть,— ще може є час переробити. Подаю авторів оглядів: І. Бр.— Чеховський [18], С. Волох — Прокопович [19], П. Г.— Гриневич [20], Мировець — Дурдуковський [21], В. С. — Страшкевич [22], С. Є.— я.

Проценка звуть Василий Николаевич.

Про почтові посилки напишу згодом, бо почтарь, до якого я вдався з проханнєм, ще [не] дав мені відповіді.

Новинки з львівського життя сумно нас вражають: очевидно, знов заколот підіймається, та чи на добре він вийде?

Дістав я недавно звістку від Василя Миколаєвича Д[оманицького] [23], що моя відповідь Стешенкові [24], послана до «Вістника», сього року друкуватися не буде. Коли сьому правда, то я не розумію поводження що-до моєї особи Редакції Вістника. З Стешенковою статею вона не відтягалася,— чому ж моєї не хоче містити в найблизшій книжці, як того вимагає справа? Переносити полемику ще на другий рік і взагалі затягати сю справу я дуже не бажав би з причин, про які, здається, не треба говорити. В сій справі писатиму також до редакциї, а проте й Вас прошу переказати моє бажаннє, аби статя конче була надрукована ще сього року в XI або принаймні XII книжці. Взагалі мушу сказати, що співробітництво в галицьких часописях викликає часом такі несподіванки, які зовсім одбивають усяку охоту до дальшого співробітництва.

Щиро вітаю Вас і Вашу шановну родину й бажаю усього найкращого.

Бувайте здорові. Ваш Сергій

[*Київ*], *19. 10. 1903* [*р.*]

ЦДІА України у Києві, ф. 1235, оп. 1, с. 471, арк. 53—55. Автограф.

---

* Донька М. Грушевського Катерина.

№ 9

Дорогий Михайло Сергієвичу,

Час вже приступити до друку Ваших оповідань. Отже дуже прошу Вас написати мені, в якім порядку їх ставити, і відповідно тому позначити їх і в передмові. «Особисте шастя» [25] цензура заборонила, тим то мені самому трудно розібрати, про які саме оповідання в кожному данному місці в передмові говориться. Посилаю Вам і передмову, яку мені верніть, поробивши вставки, бо се той самий примірник, що був у цензурі. Скоро дістану од Вас відповідь, то й віддам до друку.

На загальні збори Товариства збирається їхати декілька людей з ріжних місць України. Хоч мені теж дуже хотїлось би прилучитися до гурту, але мушу сидіти дома, перш за все через те, що як «запасного» мене не пустять за кордон, бо що-дня сподіваємось мобилізациї. Адже тепер «военное время»!...* Коли Вам треба мого підпису під статутом д[окто]ра Франка, то з дорогою душею даю дозвіл на те, щоб моє ім'я під ним підписано. Сподіваюся також, що мене повідомлять, кому маю передати свій голос на загальних зборах.

Про «теку Ригельмана» та «шведські акти» здіймав розмову з дотичним добродієм, обіцяв уволити Вашу волю, але гадаю, що се була лише ввічливість. Йому тепер не до того, бо й на людях майже не показується. Говорив також і про недруковані глави з автобіографії Костомарова, але певної відповіді не добився. І тут трудно сподіватися успіху.

Життя у нас тепер інтересне, але писати не буду про се... * Росповістять Вам ті, що приїдуть.

Роботи, як звичайно, маю багато, найбільш коло видавництва. Друкую тепер збірник «На вічну пам'ять Котляревському» [26]. «К[иевскую] Ст[арину]» майже облишив, бо тепер там знову починає запановувати той самий мертвяний «украинофильський» дух, як і перше. Коли читали, то й сами певне помітили. Зверніть увагу на звістки з Галичини в останній (II) книжці. Добре було б, коли б хто з Галичини запротестував проти тих помилок та терминольоґії, що там панують. Се зробило б враження.

Бувайте здорові. Родині Вашій, Франкові, Трушеві [27] — щиро кланяюся.

Ваш Сергій Єфремов

4. III. 1904. [р.]. *З Київа. Гоголевская, 27.*

З Галичини останніми часами маю дуже мало звісток. Що там цікавого робиться? Як справа з Вашою історією (российське видання)?

С. Єфремов

ЦДІА України у Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 471, с. 68—71. Автограф.

---

* Крапки в оригіналі.

№ 10

Дорогий Михайло Сергієвичу,

Посилаю разом 1-й аркуш Ваших оповідань для коректовання. Зверніть увагу на «Бідну дівчину» [28]: переписувач очевидно де-чого не розібрав та й попропускав слова; хотів був я повставляти по тій редакції, що була в «Степу» друкована, та постеріг, що оповіданнє перероблено. До того ж у «Степу» сила коректурних помилок і держатися того тексту не безпечно. На далї також посилатиму по аркушеві,— скоро наскладають, то й посилатиму. Се друга коректа. Першу й третю читаю я сам. Вертаючи коректу, надписуйте що се «корректура печатающейся в Кіевѣ книги», а також рекомендуйте опаски. (?) Будуть вони ходити по цензурах, то щоб не пропадали.

Що у Вас нового та доброго? Як по зборах справа в товаристві?

У нас усе по старому. Роботи в мене така сила, що просто не знаю, як з нею вправитися. Коли б на літо швидче до села допастися.

Вашим, Франкові та Гнатюкові низенько кланяюся. Цілую Вас.

Ваш Сергій Єфремов

[Київ], 29. IV. 1904 [р.]

ЦДІА України у Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 471, с. 56—57. Автограф.

№ 11

Дорогий Михайло Сергієвичу,

«Оповідання» давно вже надруковано, але «билєта на випуск» з цензури нема ще, то й лежить книжка поки що в друкарні. Скоро вийде, то Вам зараз пришлю.

Огляд журналів буде зроблений, але трохи згодом, бо тепер нікого нема в Київі, та й я сам збираюся швидко на село вспочивати. Не піднійше жовтня вишлю; як що треба ранійше, то сповістїть.

Цілую Вас, Вашим низенько кланяюсь.

Ваш щирий С. Єфремов

9. VII. 1904 [р.] *З Київа.*

ЦДІА України у Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 471, с. 90—91. Автограф.

№ 12

28. IX. 1904 [р.].
З Київа, Гоголевская, 27.

Дорогий Михайло Сергієвичу,

Простїть, що довго не відписував Вам, бо тільки отсе тепер переїхав до Київа на стале життє, а то тільки бував наїздом і якось не зібрався написати.

Ваші оповідання вже вийшли в світ [29]; посилаю Вам разом з сим листом три примірники (по примірнику кожного ґатунку); решту, як писали, дам у книгарню, щоб Вам при нагоді переслали. Не знаю, чи Ол[ександр] С[ергійович] вже в Київі, бо його ще не бачив; розшукаю й його та віддам і йому ті примірники, що Ви писали, та й тоді вже буду «чистий» перед Вами, а то мені соромно, що досі сього не зробив за усяким клопотом.

Рецензії пишемо і коло 10 жовтня Ви їх дістанете. До Вашого списку ми ще долучили отсі: «Образованіе», «Вѣстник Самообразованія», «Вѣстник воспитанія» та «Всемірний Вѣстник». Чи хто рецензує «Исторический Вѣстник», «Русскую старину» та «Русскій Архив»? Коли ні, то й їх варто до гурту взяти. Як що духовних часописів у Кам'янці не оглядатимуть, то їх можна передати Катеринославцям, що просять роботи. Тільки зараз же сповістіть, як з ними бути.

Подав я недавно прохання в Главное Управленіе по дѣлам печати, аби дозволило мені видавати часопись «Вік». Надії майже не маю, та порішив хоч раз на віку спробувати щастя. Тепер у нас більше про «весну» балакають, хоч по календарю — сама настояща осінь і дійсно стоїть негода. Певне, й моє проханнє загине в сій негоді.

Маю ще справу до Наукового Товариства. Я дістав дозвіл одбирати з цензурного дозволу видання Товариства і хотів би поповнити комплєт тих, що вже вийшли, і на далї одбирати регулярно усї видання. Тим часом фінанси мої в такім станї, що не дозволяють менї разом видати велику сумму. То чи не дало б менї Товариство книжок на виплату зараз, а я по троху сплачував би залеглость? Прошу дуже зробити се, як що можна, а я, діставши звістку про згоду, пришлю список видань, які хотів би дібрати. За мною ще є невеличка залеглость в книгарнї Товариства. Як будете коли там, то попрохайте п[ані] Панькевичеву, аби подала менї точну цифру, скільки я ще винен, і я зараз сплачу.

Почуваю себе досить зле; ходить гуторка про загальну мобілїзацию, а в такім разї коли б не піти слідом Дегена [30], що десь пропав без вісти в Манчжурії. А тут саме пороспочинав роботу всяку і дуже не хотілось би кидати її. З видавництвом маю досить клопоту, бо з початком війни книжки наші йдуть гірше, а видатки побільшилися.

Що коло Вас чути? Читаю регулярно «Діло», але воно якесь таке дурне, що з його зовсїм не видко галицького життя.

Бувайте здорові. Щиро вітаю Вашу родину, Франка, Гнатюка, Труша.

Ваш щирий Сергій.

P. S. Чи редакція «Вістника» не згодилась би параллельно з «К[иевской] Ст[ариной]» друкувати мої статї по українськи? [31] Я б їх присилав заздалегідь і в «К[иевской] Ст[арине]» робив би примітку, що се переклад з українського. А то почуваю сором перед «Вістником», що не маю часу нічого туди написати зараз.

Ще раз будьте здорові.

ЦДІА України у Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 471, с. 72—75. Автограф.

№ 13

Дорогий Михайло Сергієвичу,

Давно вже збираюся до Вас писати, але тільки сими днями одібрав од Ол[ександра] Серг[ійовича] «Записки», які у його можна було взяти, тим то тільки тепер можу скласти реєстр книжок, яких менї бракує. Посилаю й той реєстр. Вийшов він чималенький. Коли яких у йому позначених видань Товариство не може дати gratis, то нехай все-таки вишлють, як що можна сплачувати залеглість не разом, а частками. В останньому разї хай подадуть менї звістку, скільки я винен буду Товариству.

Маю також дозвіл на видання «Видавничої Спілки». Коли б адміністрація її теж дозволила сплачувати частками, то б я написав тоді, чого менї з її видань бракує. Дальші видання Товариства, які виходитимуть, нехай висилають зараз по виході, не чекаючи од мене замовлення. З їх я досі регулярно одержував тільки «Л[ітературно]-Н[ауковий] Вістник», який з першої книжки 1905 р. нехай висилають вже просто на мою адресу. Доманицького книжки хай теж вишлють; він про се мав писати Вам окремо.

80 примірників Вашої книжки з книгарнї одібрав і вже всї продав за готові гроші; якби було більше, то б не завадило: можна б ще кілька десятків було продати. Гроші (давав скидки 30 %) — 112 руб. передав Ол[ександру] Серг[ійовичу], як Ви писали.

Книжку, спасибі Вам, одібрав і тепер саме її читаю та за кожною сторінкою згадую Вас із подякою. Нарешті маємо вже історію для тутешньої публіки! Статю про Вашу книжку обіцяв дати до «К[иевской] Ст[арины]» Василенко [32]; тож сам він писатиме і в «К[иевских] Откликах»[33]. Я думаю дати бібліографичні замітки до «К[иевской] Газети»[34], «Волыни» та може ще до деяких часописів.

Книгарні хваляться, що книжку купують добре.

Незабаром маю їхати до Петербургу,— таки домагатимусь, не вважаючи на заборону, щоб дозволили часопись «Вік». Надії мало, бо наша «весна», здається, вже от-от минеться: «отмѣнена»!...* Дуже кортить мене де-що про се написати до Вістника, та от горе, що часу не маю. Опріч усього иншого, ще і з мобілїзациєю маю велику мороку. Боюсь, щоб не довелося мандрувати під японця, коли мобілїзуватимуть Київ.

Бувайте здорові. Цілую Вас, а Вашій родині та знайомим низенько кланяюсь.

Ваш Сергій Єфремов

10. XI. 1904 [*р.*]. *З Києва.*

P. S. Степаненко [35] забув менї сказати, як посилав Вам книжки, а то б я був положив до пакунку й «Оповідання». Жду тепер нової оказиї,— чи може не ждати, та просто вислати?

P. P. S. Зараз одібрав Вашого листа з датою 6. XI. Волоха піджену сьогоднї ж таки, хоч він менї казав давненько вже, що одіслав рецензиї.

---

* Крапки в оригіналі.

Як що не виїду нагло до Петербургу, то сими днями вишлю рецензію й на Будиловича [36]. Труднійша справа з працею по історії цензури [37]: на найблизшу книжку певне вже не встигну. Але, може, нехай іде так, як є, а я згодом пришлю до Вас ширшу замітку по тим матеріалам зроблену, а Ви вже надрукуєте її де схочете — чи в бібліографії «Записок», чи статею у «Вістнику». Так само ширшу рецензію дам згодом і на статю д[окто]ра Франка в Енциклопедичному Словарі [38]. В статі чимало є дрібних помилок і промахів, то чи зручно Вам буде відповідну рецензію друкувати? Ще раз бажаю усього доброго.

Ваш Сергій

[*Київ*], *11. XI. 1904* [*р.*]

ЦДІА України у Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 471, с. 76—79. Автограф.

№ 14

Дорогий Михайло Сергієвичу,

Простіть, що такою св...* поводжуся. Вернувшися з Петербургу, так запрягся в роботу, що кожного дня збирався Вам писати і що-дня одкладав на завтра, та й до того довідкладався, що хоч очей у Сірка позичай.

«Історию» Вашу власне я й вирятував з рук цензорських: подав йому слово чести, що в Петербурзі на власні очі бачив дозвіл. Він повірив та й пустив. Оповістку надрукую в II кн. «К[иевской] Старины»; в деяких київських часописях була вже оповістка. «Очерк» перечитую потрохи й роблю замітки. Не пізнійш, як в кінці лютого скінчу й вишлю Вам.

Часописі менї, як десь певне вже чули, не дозволено; за те події останнїх часів вплинули так, що Комитет міністрів призначся, що є на світі указ (1876 р.), і захожується коло його перегляду. Що з того вийде — ще не відомо. Гадаю, що указ буде скасовано, але можуть повстати инші «бичі», замість прогнаного «скорпіона»...*

Книжки, спасибі Вам, одібрав. Нема тільки отсих:

Записки, т.т. 15, 39, 56, 57 і 62 (зайві прислані 31—32 і 50).
Етноґрафичний збірник, т. 13.
Материяли до укр[аїнсько]-руськ[ої] етнольоґії, т. 6.
Руська історична бібліотека т. 7 (зайвий прислано XXII)
Часопись правнича, річн[ик] V, четвертий чверторік (зайвий р. IV, 3—4 чверторік).

Дуже прохав би, щоб дослали менї ті книжки, яких не маю; зайві при нагоді верну. На будуще нехай просто висилають усі видання товариства і я за них платитиму чи роботою, чи грішми в кінці кожного року.

Рецензию на Будиловича, Франка та иншу роботу — зроблю,— присягаюсь бородою пророка,— тільки «потерпи на мнѣ Господи!»

* Крапки в оригіналі.

В Петербурзї дав менї Ол[ександр] Ігн[атович] [Лотоцький] 100 руб. Ваших,— я передав їх Ол[ександру] Сергієвичу [Грушевському]. «Очерків» я ще трохи продав.

Бувайте здорові. Низенько кланяюсь Вашим. Цілую Вас сердечно.

Ваш Сергій Єфремов

[*Київ*], *2. II. 1905* [*р.*]

ЦДІА України у Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 471, с. 84—86. Автограф.

№ 15

Дорогий Михайло Сергієвичу,

Простіть, що знов опізнився з відповіддю. Вернувшись з Петербургу, куди мусїв за громадськими справами вдруге поїхати, застав Вашого листа, та разом застав і таку силу роботи, що зовсім не лишалось часу на листованнє, тим більш, що до Вас менї хотілося написати докладно. Та аж отсе, трохи вправившись з поточною роботою, пишу.

Насамперед посилаю Вам Проект российської конституциї [39], (платформу знайдете в «Освобожденії») і відповідь на платформу від українців; додаю також і Записку «Нужды украинской школы», а «Нужды печати» я вже Вам вислав (№ 21 «Сына Отечества») [40]. Підписи під обома записками збираються й будуть оголошені далї. Що до Проекту, то ним усї не задоволені й тепер виробляється другий; з Київа йде проект, де пропоновано поділ на области після економичних, ґеографичних та етноґрафичних ознак людности, але не знаю, чи такий проект задовольнить централїстів московських. В останньому проекті є також пункти, що цілком забезпечують культурні вимоги України.

Що до українського питання, то де-що Ви, певне, вже знаєте з часописів, особливо про урядові заходи. Академія Наук, університети Київський та Харківський і генерал-губернатор вже відповіді свої послали в другу інстанцию (міністрам вн[утрішніх] справ та народної просвіти) і відповіді усї прихильні до нашої справи, бо обстоюють за цілковите зрівнаннє української лїтератури з лїтературою російською. До речі, в «Ділі» була якось звістка про засіданнє Академії Наук,— в тій звістці нема й слова правди і взагалї наколочено такого гороху з капустою, що можна лишень плечами здвигати, читаючи, напр[иклад], про такий науковий орґан, як «Записки Комитета міністрів». Майте се на увазі й на «Діло» не покликайтеся. Депутациї, що їздила до Петербургу, Вітте [41] й Кобеко обіцяли, що українська лїтература буде зрівняна з російською, але в останню свою подорож до Петербургу я чув, що «Главное Управленіе по дѣлам печати» неодмінно хоче убгати нас під цензуру, хоч би навіть російську лїтературу з-під попередньої цензури й визволено. Підстава та, що «малороссїйская лїтература вся простонародная». А втім тепер мало хто у нас звертає увагу на діяльность усяких бюрократичних комисий, сподіваючись, що їм швидко кінець настане з обновленнєм усього укладу...*

* Крапки в оригіналі.

Так чи инак, а життя у нас тепер кипить, роботи — сила, біганини всякої ще більше... * Тим то простіть і не ремствуйте, що я систематично спізняюсь з обіцяними для Вас працями. Все зроблю, тільки «потерпи на мнѣ, Господи!» Насамперед про «Очерки» — більшу половину їх я прочитав і, регулярно що-дня хоч по троху читаючи, надіюсь незабаром скінчити (термину вже не визначатиму, щоб знов не збрехати); скінчивши, зараз Вам одішлю. Окрім того, що писав Вам в останньому листі, ще продав 35 пр[имірників] «Очерків» та маю замовлень на 20. Гроші за продані поки що в мене лежать, бо давно не бачив Ол[ександра] Сер[гійовича]. Як скінчу читаннє «Очерків», тоді зараз і за рецензиї візьмуся. Оповідав Є[вген] Х[арлампович] [42] про війну, що у Вас роспочалася, та й сам я бачу войовничі вигуки в «Ділі». «Діло» мене просто обурює, як зовсім стороннього навіть чоловіка і може бути, що не вважаючи на брак часу візьмусь за перо, щоб сказати на адресу сієї часописі скілька теплих слів. Які вигляди на загальні збори? Певне колотнеча знов буде. До речі, повновласть од себе я послав зараз же таки, діставши повідомленнє, на руки Гнатюка.

«Во искупленіе грѣховъ моихъ» посилаю Вам тим часом замітку про новий Шевченків автоґраф [43]. Як що можна, скористуйтесь нею чи до «Записок», чи до «Вістника»,— куди знайдете краще, туди її й притуліть. Коротеньку звісточку про автоґраф я подам і в «Старині», але там буде тільки звістка, а докладнійше з текстом поезий посилаю Вам.

Бувайте здорові. Цілую Вас братерськи і низенько кланяюсь шановній дружині Вашій, Кулюнці та всім добрим людям.

Ваш Сергій

22. III. 1905 [*р.*]. *З Київа.*

ЦДІА України у Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 471, с. 92—95. Автограф.

№ 16

Дорогий Михайло Сергійовичу,

Посилаю Вам число «Кіевск[их] Откликов» з статею поляка «Русинскій вопрос в цифровом освѣщеніи» [44]. Не вважаючи на свій чисто цифровий характер, статя переповнена «передержками», замовчуваннями одних фактів, підкреслюванням других і т. п. Але відповідати на цифри можна тільки цифрами ж таки. Тим часом у нас сього не знайти, тим то відповідь написати просто неможливо. А тим часом відповідь конче потрібна, бо передчуваю, що статья зробить вражіннє і на неї раз-у-раз посилатимуться. Отже, дуже Вас прошу, як що Вам самим ніколи, знайти кого-небудь, хтоб таку відповідь написав. Як що той, хто писатиме, по росийськи не могтиме, то хай пише по українськи [та] прийшле, скажемо, мені, то я перекладу. Редакцию «К[иевских] О[ткликов]» змусимо її надрукувати. Справа дуже важна.

* Крапки в оригіналі.

Будьте ласка, сповістіть мене карткою, коли сподіватися статї? Що швидче, то краще.

Бувайте здорові. Цілую Вас і Вашим кланяюсь.

Ваш С. Єфремов

[Київ], 9. V. 1905 [р.]

ЦДІА України у Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 471, с. 98—99. Автограф.

№ 17

Дорогий Михайло Сергієвичу,

Разом посилаю Вам скінчений переглядом «Очерк исторіи украинскаго народа». «Оже ся переписал или не дописал», а також і за те, що так довго затримав — простіть и не ремствуйте. Ніколи було страшенно, то й показався перед Вами неаккуратним.

На мою думку, «Очерк», видаючи на ново, треба доповнити особливо в останній частині (XIX вік), а також додати нову главу про історію лїтератури перед Котляревським, а також про ту традицию, що довела до українського відродження. Так, як воно зараз є, читачеві трохи незрозуміло, чому цілковите «банкротство» українства в XVIII в. одмінилося в XIX на такий рух, що має перед собою будущину. Треба сю прогалину заповнити. Трохи ростягнута частина перед козацькими рухами; чи не можна б її скоротити? Тоді книжка читалась би з більшим інтересом.

Коли маєте видавати «Очерк»? Ті примірники, що були у мене, геть чисто усї попродавав і маю ще замовлення. Думаю обернутися до Ол[ександра] Сер[гійови]ча [Грушевського], чи нема часом у його ще хоч з сотнї примірників, які можна буде швидко роспустити по Київських книгарнях.

II т. великої «Істориї», спасибі Вам, одібрав та й забув навіть подякувати. Отже дуже дякую хоч пізно вже. Доманицького примірник одіслав; Ол[ександру] С[ергійови]чу ще не віддав, бо його в Київі увесь час не було, але сими днями вернувся, то віддам швидко.

На кілька день отсе виїхав до Чикаленка спочивати, але на сьому тижні буду знову в Київі.

Чикаленко Вам кланяється. Бувайте здорові. Бажаю Вам і Вашим усього найкращого.

Ваш Сергій Єфремов

16. V. 1905 [р.]. С[ело] Кононівка.

ЦДІА України у Києві, ф. 1235, оп. 1, спр, 471, с. 100—101. Автограф.

№ 18

Дорогий Михайло Сергієвичу,

Вернувшись вчора до Київа, зараз пішов до редакциї К[иевских] О[ткликов] в справі Вашої статї. Показалося, що статю вже складено (коректу держав Мировець); піде статя в понеділок (23. V.). Присилайте дальші розділи, яких коректу держатиму вже сам. Відбиткі будуть зроблені так, як бажаєте — 300 пр[имірників]; для відбитків менї ще дадуть одну коректу.

Ваша попередня статя поки що лежить; цензор вже раз її заборонив, але редакция під загальним тиском обернулася з скаргою на цензора до Клейгельса [45], за те що цензор забороняє писати про українське питаннє. Гадаємо, що можна буде писати, а коли б Клейгельс одмовив, то скоро піде й на його. Взагалї в Київі з українським питаннєм тісно, але тепер поверта, здається, на краще — після морського погрому.

В «Сынѣ Отечества» обидві Ваші статі надруковано.

Правду пишете, що «земля горить під ногами», але гасити нікому. Одиниці вибиваються з сил і не поспішають усього робити, а нових робітників щось не прибуває.

Чи дістали «Очерк» і листа, що вислав з Кононівки? Вашим кланяюсь і Вас цілую.

Ваш Сергій Єфремов

[Київ], 20. V. 1905 [р.]

ЦДІА України у Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 471, с. 104—105. Автограф.

№ 19

Дорогий Михайло Сергієвичу,

Про всякі публїчні справи росповість Вам Б[орис] Дм[итрийович] [Грінченко], тим то про їх не писатиму, а обернусь до дрібніших питань.

Певне, бачили вже № 148 «Кіевск[их] Откликов», де надруковано протяг Вашої статї. Помилки там є, але я в тому не винен: менї не дали коректи продержати. Ходив справуватися; сказали в редакциї, що їм дуже незручно посилати кудись на коректуваннє газетний матеріял; що се задержало б випуск числа. Я таки обстоюю, щоб прислали; обіцяли, що зроблять далї. В усякїм разї одбитків я продержу корректу сам і вже першого аркушу навіть продержав і повиправляв те, що там помилкою було надруковано. Одбитків замовив 300 пр[имірників]. Заголовку поки що не друковано. Який буде?

Останній розділ статї Вашої я перечитав. На мою думку, нїчого там нема такого, чого не варто було говорити, оприч отсього уступа: «результаты этого старанія [мова про Холмщину] вмѣсто улучшения мѣстных отношеній вызывают теперь реакцію со стороны правительства, возвращающегося к ограниченіям религіозной свободы». Я б сей уступ проминув, бо уряд

назад поверта не тільки через діяльність поляків, а просто тому, що усякі «реформи» він робить без жодної щироси, тільки про те й думаючи, як би назад повернути й нічого нікому не дати.

«Історию» присилайте. Я роздам по книгарнях. Разом нехай вкладуть і для мене деякі книжки, яких списочок окремо прикладаю. Посилаю книжок на 25 руб., нехай у книгарні товариства погасять мою залеглість (там щось коло 20 руб.), а решту за книжки, які висилатимуть. Чого не стане — дошлю потім, тільки нехай повідомлять мене про цифру моєї залеглости.

Втомився я вже. Коли б швидче з Київа на село виїхати; нерви одмовляють вже служби. Та виїду не раніш, як після 20 с[ього] м[ісяця].

Низенько кланяюсь дружині Вашій.

Ваш Сергій

P. S. Редакция «Кіевской Старины» просила запитати Вас, чи можна буде Ваші статі з «Кіевск[их] Откликов» передрукувати? І чи зручно се буде, що окремі одбитки будуть?

С. Єфремов

[Київ], 2. VI. 1905 [р.]

ЦДІА України у Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 471, с. 106—108. Автограф.

№ 20

Дорогий Михайло Сергієвичу,

Пишу прихапцем, бо вже кілька день, як вставши о 5 вранці до 10 ввечорі пробую, чи міцні маю підошви по київських бруках. Одбуваю мобилізацію, «вистоюю» черги і т. п. Зараз має бути лікарський огляд у «воинскаго начальника». Чорт їх знає, що вони зо мною зроблять!

З кінцем статі Вашої до «Откликов» сталася досить несподівана пригода. Як бачився я з Василенком, то він сказав, що останній розділ написано трохи різко і редакция має з сього приводу Вам писати, аби помягчити [46]. Взагалі затягають там справу. На зачеплену Вами тему має писати до «К[иевских] Откликов» Фельдман [47], редактор краківської «Krytyky».

Пишучи Вам колись про потребу скорочення першої половини «Очерків», я не мав на увазі якогось певного уступа чи глави. Я думаю що се треба б зробити взагалі з першою частиною. Теж саме я чув од багатьох читачів (не спеціялістів). Тим то, коли Ви написали мені, що се залежить від загального пляну Вашої праці, то я вже й не згадував, бо те Вам ліпше знати.

Тому V «Історії України» одібрав 7 примірників; 1 дав Ол[ександру] Сер[гійови]чу, 1 — Василенкові, а один, з ласки Вашої собі зоставив і, певна річ, дякую. Решта, як і 1 пр[имірник] II тому, лежить у мене. Що скажете з їми зробити?

Через мобилізацию почуваю себе не дуже то добре. Може заметуть куди.

Бувайте здорові. Низенько кланяюсь Вашим та усім добрим знайомим. Цілую Вас.

Ваш Сергій

[*Київ*], *17/30. VI. 1905* [*р.*]

P. S. Через д[бродія] Міхн[овського] [48] переказав я Вам дещо на словах. Будьте ласка, пишучи, черкніть, чи можна сподіватися на Вас.

С. Єфремов

Франка як побачите, то перекажіть йому, що знайшов тільки дві книжки, які й вислав; третю пошукаю.

ЦДІА України у Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 471, с. 109—111. Автограф.

№ 21

[*Київ*], *23/VI 6*[*VII*] *1905* [*р.*]

Дорогий Михайло Сергієвичу,

Нарешті по довгих митарствах визволився од військової служби на віки віків; маю тепер «чистую отставку» і вже можу не клопотатися ніякими мобілізациями. Була небезпека, що потягнуть, та обійшлося усе гаразд.

Маю до Вас одну дуже велику просьбу. Коректор справляє своє діло досить зле і недбало: 1) мусів друкувати по точному шаблону «Л[ітературно]-Н[аукової] бібліотеки», а друкує всякими форматами, на дорожчому, здається, папері і досить недбалим друком (криві колони, криво пообтинано й т. п.); 2) коректа лиха до того, що подекуди не можна нічого розібрати; 3) самовільно випустив № 3 додатком до свого органу; 4) не додержує відсилаючи умовленої ваги, а се доводить до зайвих великих видатків. Отже прошу Вас: 1) прочитати йому відповідну й добру нотацию з погрозою, що книги з поганою коректою не будуть приймані й оплачувані, і 2) коли які числа ще не надруковані примусити його до пильнійшого коректовання.

Новинок у нас взагалі не багато. Є чутка, що міністерство внутрішніх справ згодилося на те, щоб дати українському письменству однакові права з усіма иншими, але проти сього — міністерство народної просвіти! Комитет міністрів переглядав уже справу, але що він вирішив — невідомо, бо його резолюциї ще не надруковані.

Чи не збираєтесь Ви часом до нас? Коли збираєтесь, то повідоміть, щоб поміркувати, коли і як краще побачитись.

Бувайте здорові. Цілую Вас.

Вашим кланяюся.

Ваш Сергій

ЦДІА України у Києві, ф. 1235. оп. 1, спр. 471, с. 112—114. Автограф.

№ 22

Дорогий Михайло Сергієвичу,

Мобілїзація менї дурно не пройшла; застудився й мусїв відлежати. Через те запізнився з виконаннєм доручень і з відповіддю.

Позаяк я сам не виходив з дому, то попрохав піти до Василенка Мировця. Кінець статї буде надрукований в найближчий понеділок. Може редакция К[иевских] О[ткликов] зробить які примїтки од себе. А втім, скоро почну виходити, зараз піду до Василенка й побалакаю ще особисто. «Кієвская Старина» передрукує статї, тільки дожидає кінця. З коректою виходить зле тим, що менї дають тільки одну: помилок багато, то иноді за один раз усього не можна й доглянути. Тепер Ви з власного досвіду переконалися, як важко мати діло з «К[иевскими] Откл[иками]» і скільки ся часопись, що ведеться ніби то «своїми» (та й які вони власне «свої»?) людьми, не наша. Пишите, що треба завести свій орґан росийською мовою; звичайно, се було б добре, але неможливо. Вести його в Київі — значить віддатися на неласку усяких Сидорових, які українське питаннє переціжують через специяльно-густе сито; завести безцензурний орґан в Петербурзї — де ж там співробітників знайти? Я вже не кажу про матеріальні трудности, які як на наші обставини — просто кольосальних видатків вимагають. А втім незабаром, певне, матимемо український орґан: 31 травня комитет мінїстрів скасував указ 1876 року, хоч якісь обмеження, як чув я з приватних джерел (официяльної звістки ще нема), таки лишилися. Думаю, що не надовго. Характерно, що мінїстерство внутрішніх справ висловилось за скасованнє указу, а мінїстерство народної просвіти — проти скасовання. Се зрозумілим стане, коли скажу, що від мінїстерства просвіти «записку» писав наш приятель Будилович... Сей «учений муж» очевидно багато сміливійший, ніж Флоринський [49], що не посмів обстоювати обмежень на унїверситетській радї.

Що до з'їзду, про який я Вам переказував, то д[обродій] М[іхновський] зле Вас поінформував, не знаючи очевидно до пуття, як стоїть справа. Ініціатива союза й з'їзду вийшла з українських кругів; в бюро сидить наш чоловік; на з'їзд збираємося їхати численною компанією (чоловіка з 10) і треба конче, аби й Ви були. Посилаю Вам проґраму, з якої побачите, що виникнуть справи важні (у друк поки що проґрами просять не пускати і взагалї не подавати про з'їзд ніяких звісток). З'їзд одбудеться десь певне в серпнї; конче приїздіть. Маю надію, що не осоромимося, а упустити таку оказию було б просто непрощеним гріхом.

Простіть, що пишу про все загальними фразами. Багато цікавих річей до писання незручні. Та й часу мало маю, бо через хворобу та мобілїзацию позапускав діла, а тепер мушу доганяти.

Оповістку про книжки одібрав уже, а самих книжок ще ні. Піду завтра до цензора, щоб забрати.

Коректор поводиться зле. Виправдуючись крайнїм поспіхом він робить діло недбало, та й поспіху не видко, бо №№ 2, 4 і 6 ще очевидно не готові. А потреба у їх вельми велика. Доведеться перемінити чоловіка, бо праця має бути ще інтенсивнійша. Знов хтось мусить до Вас приїхати.

Бувайте здорові. Цілую Вас, Вашим кланяюсь.

Ваш Сергій

[*Київ*], *5. VII. 1905* [*р.*]

За тиждень маю з Київа виїхати до Ситківець. Адреса буде така: М. Ильинцы Кіев[ской] г[убернии]. Чрез контору Ситковецкаго сахарного завода — менї.

ЦДІА України у Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 471, с. 115—118. Автограф.

№ 23

Дорогий Михайло Сергієвичу,

Коректу останнього розділу Вашої статї вже прочитав; піде він в завтрашньому числї [50]. Редакция зробила примітку, що не згоджується з Вашими поглядами на те, що уніятство — національна українська церква, що вимагає точнійше розріжняти «шляхту» від «поляків взагалї» та що не спочуває «історичним спогадам». Примітка, як бачите, не має підстав у самій статї, тим то я радив Василенкові не срамитися й викинути її. Не знаю, чи послухає,— та завтра побачимо.

Науменко [51] дав статю складати до «Кіевской Старины»; говорив я йому, щоб послати Вам коректу,— дуже проситься, щоб сього не робити, бо хоче до 20-го ту книжку випустити. Казав, що припильнує, щоб не було помилок.

З Київа збираємося їхати — Грінченко, Чикаленко та я; з Чернїгова — Шраг [52]; буде ще дехто. Бачу, що інформатори понаплутували, а писати не хотів, бо з Петербургу менї наказували остро конспирацию (щоб не писати), а сами писали! Ну, та справу роз'яснено, здається, цілком. Що буде нового — повідомлю.

Стопа ліпшого паперу коштуватиме рублів 6—7, виходить з нашого паперу, на якому друкували «Бібліотеку», 32 сторони з аркуша. Але я рішуче не радив би Вам друкувати «Очерки» й на ліпшім папері. То Лотоцький має якесь «пристрастіе» до ліпших паперів, але на них книжки, навіть беллетристичні, росходяться погано, а плутанини з ріжними паперами виходить багато. Наші видання на ліпшім папері йдуть здебільшого на подарунки.

Коректор — дивна людина: хоч може і з надвишки «усердія» понаплутував, та ще й ображається, коли йому його помилки показано. Та коли він рішуче зрікається навіть взяту роботу докінчити (№№ 2, 4 і 6, яких він очевидно не викінчив), то робити нічого. Прошу вас взяти у його рукописи № 2, 4 і 6 й дати до друкарні товариства. Може пан доктор буде такий ласкав, що прочитає коректу сих №-рів (певна річ, на далї його такою роботою не обтяжатимемо, а се тільки ради поспіху),— то дуже його прошу. Формат, шрифти і все инше — як у «Літ[ературно]-Наук[овій] Бібліотеці», тільки обкладка з сиґнатуркою така, як на попередніх №-рах. Надрукувавши, примірників по 300—400 вислати звичайним порядком, а решта нехай полежить, поки хтось приїде та лад усьому дасть. Доведеться тоді нового коректора пошукати. До №-ра 2 має бути приложена мапа, на яку гроші видано коректорові.

Вибачте, що завдаю Вам клопоту і прикростей, але ж так се все трапилося несподівано й чудно, що инак зробити зараз не придумаю.

Лежучи, понаписував Вам де-які рецензиї (з обіцяних і необіцяних),— переписавши пришлю.

Бувайте здорові. Вам, Вашій пані й Кулюні низенько кланяється

Ваш Сергій

[Київ], 10. VII. 1905 [р.]

ЦДІА України у Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 471, с. 119—122. Автограф.

№ 24

Бога бійтеся, дорогий Михайло Сергієвичу,— що таке я від Вас «старанно скриваю»? І в думках навіть такого не мав, а просто не було доброго способу докладно про все оповістити. Як же одібрав з Петербургу документ, то зараз Вам його вислав. Не знаю тільки, чи дістався він до Вас.

Що пописано про полтавський з'їзд [53] — те дурниця й набрехано, як бачу з тієї вирізки, що Ви мені прислали. Не годилося також «Ділу» давати звістки про з'їзд национальностей, бо просили не пускати таких звісток поки що в друк. Та якась довгоязика хвеська не видержала!

Репліку Вашу певне бачили вже надрукованою; бачили й репліку до репліки. Ну, й голови! Думаю сю справу підняти в своїх «Замітках»[54], бо «К[иевские] Отклики» поводяться так, як менш усього їм би годилося.

Що до коректора — про се згодом вияснится. Певне, хтось поїде туди.

Послав Вам поки дві рецензийки до «Записок» і дві замітки до «Вістника». Коли варто — надрукуйте, а не варто — киньте до коша. Трохи запізнився з Будиловичем, та вже так сталося,— нічого робити.

Вже тижнів зо два сижу на селї, спочиваю. Де Ви тепер?

«Историю» одібрав саме перед виїздом своїм і зараз же продав 10 пр[имірників] Оглоблину [55]. Решта книгарів не хоче брати за готові гроші, бо дуже, кажуть, великі книжки, а попит на їх ще не вияснився. Розов [56] прохав дати на комиссію, але без Вашої згоди сього я не міг зробити і він прохав запитати про се Вас. Оглоблин дальші томи прохав висилати просто йому по 10 примірників кожного тому, а гроші платитиме, кому скажете. Ті, що лишились у мене, примірники роспродам, повернувшись до Київа. Охочих купити людей знайдеться багато.

Ага, забув був. Посилка ся з «Историєю» обійшлася чомусь дорожче, ніж попередні (взято з мене в митниці 19 руб. 65 коп.), то щоб книгарям свого комисового % не втратити, мусів я побільшити продажню ціну по 10—15 коп. на томі. Хоч і прикро се, а нічого було робити.

Що у Вас новенького? Де тепер перебуваєте?

Бувайте здорові. Кланяйтеся Вашим.

Ваш Сергій

10. VIII. 1905 [р.]. З Ситківець.

Буду на селї до 25. VIII. (ст[арого] ст[илю]).

ЦДІА України у Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 471, с. 123—125.— Автограф.

№ 25

Дорогий Михайло Сергієвичу,

Одібрав зараз Вашого листа (дати 11 (24). VIII) і поспішаю відповісти.

Дуже добре, коли б Ви могли бути в Київі в кінці серпня (ст. ст.): 29—30 можна б з деякими земляками побачитись [57]. Тоді й побалакали б про всякі справи, та й побачили б — чи виходять земляки з апатії. Я зараз, на селі сидячи, мало відомостей маю про настрій, але так гадаю, що хто не був апатичний, той і тепер працює; а коли хто заліз в апатію, то там йому й «скончаваніє» буде...* І нічого тут поробити не можна, хиба такі часи настануть, що «каменіє возопіют». А поки що, на жаль, вони, як і слід камінню німому, мовчать...*

Про «Історию» я вже писав Вам в попередньому листі. До речі — чи дістали того листа й рукописи?

Коректи кінця відбитки з «К[иевских] Откликов» ніяк не міг допроситися: там тоді таке якесь безладдя було, що нічого й не розібрати. Та так не допросившись і виїхав з Київа. Писали мені потім, що до мене присилали з друкарні по коректу, якої не присилали. Вернувшись до Київа, зараз же усю справу об'орудую.

Здається, наслідком безладдя була й відповідь на Вашу репліку. Чув я, що «яко би в сонном видѣ сіє произошло», чи щось в тім роді. А проте се, певна річ, з громадського погляду справи не міняє.

А Ви так зі Львова й не виїздили нікуди?

27. VIII. виїду до Київа на «дѣланіе дѣл своих».

Будьте здорові. Вашим низенько кланяюсь.

Ваш Сергій

[*Ситківці*] *18. VIII. 1905* [*р.*]

ЦДІА України у Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 471, с. 126—127. Автограф.

№ 26

Дорогий Михайло Сергієвичу,

Додаток до брошюри одібрав і вже дав до друку. Все буде зроблено, як бажаєте.

Що до «Кіевск[их] Откликов», то справа з ними ще не вияснилася. По тій розмові, про яку Вам оповідав, другої не було. Вони мовчать, і я мовчу, бо не хочу набиватися. Тим більш, що, здається, й потреби в сьому не буде. «Кіевская Газета» [58] позбулася Александровського і тепер стала зовсім чистою; редакция обернулась до мене, щоб я взяв на себе завести у їх український відділ. Не дав рішучої відповіді, доки не виясняться відносини до «Кіевских Откликов»; статю був дав, та не пощастило; цензура з'їла. В усякім разі «Кіевську Газету» треба буде прибрати до рук.

* Крапки в оригіналі.

З В[асилем] Фед[оровичем] [59] ще не балакав, бо його нема в Київі, але сими днями буде, то й побалакаю. За те найшов иншу рибу досить грубу, яка 1—2 акциї візьме. Се — Демченко [60].

Федір Павлович [Матушевський] пише, що не знайшов рецеписів на висланий крам; будьте ласка, дайте йому звістку, в кого їх має шукати.

Іще одна справа. Один з Київських видавців хоче видати в перекладі на російську мову Вашу передмову до німецького видання «Історії» (з «Ruthenische Revue» [61]) й просить запитати Вашого дозволу. Що йому відповісти?

У нас поки що усе по старому.

Будьте здорові. Вашим низенько кланяюсь.

Ваш Сергій Єфремов

13. IX. 1905 [*р.*]. *З Київа.*

ЦДІА України у Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 471, с. 128—129. Автограф.

№ 27

Дорогий Михайло Сергієвичу,

Простіть, що давно не писав до Вас нічого: не до того було. Події мчаться так скажено-швидко, що просто не встигаєш справитись з усім. «Конституция» на словах і разом дика башибузукська азиятчина у вчинках; обіцянки і практика — все це так далеко росходиться одно від другого, що просто не знаєш, що буде завтра й до чого ще діло дійде. З часописів певне вже знаєте, що ми зараз пережили цілий ряд «погромів», наперед орґанізованих і підстроєних адміністрациєю; що юридичні «свободи» фактично топчуться в болото військом і властями з купкою хуліґанів. Тим часом, очевидно, що такий переступний час не може довго тягтися і все-таки реакция мусить уступитися з дороги. На сьогодні-завтра дожидаємо оповіщення нового закону про друк, з якого зараз же й думаємо скористуватись. Фактично й до сього часу можна було де-що зробити в тому напрямі, але російські часописі все-таки не дуже охоче за нас заступаються, а надто в сі часи, коли для їх є питання важніші од нашого. Через се то ми й надумали зараз же, скоро вийде новий закон, видавати в Київі власний часопис українською мовою. Діло вже цілком орґанізовано, так що можна буде почати кожного дня. Разом з тим фактично наступило і те поєднання радикалів і демократів [92], про яке ми так багато говорили. Всї ми сподіваємось, що і Ви нам допомагатимете своєю працею в новому ділї, яке з першого разу вести буде таки важкенько. Та сим ми не вражаємось. Коли б тільки швидче можна було почати.

За весь сей час нічого абсолютно не міг робити. Проте сподіваюсь, що обіцяні рецензиї таки вишлю сими днями; простіть, коли роблячи на-швидку, не зроблю так, як би бажав.

Брошюру Вашу по книгарнях роздав.

Бувайте здорові. Щиро Вас цілую і Вашим кланяюсь. Що у Вас робиться?

Ваш Сергій Єфремов

[*Київ*], *28. X. 1905* [*р.*]

ЦДІА України у Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 471, с. 132—133. Автограф.

№ 28

Вельмишановний Добродію! *

Незабаром у Київі має видаватися щоденний політичний, економичний і літературний часопис «Громадське слово» [63] з звичайними отділами щоденних газет. Напрямок часопису — демократично-радикальний. Підписачі, організуючи діло, сподіваються від Вас помочі літературною працею і просять дозволу подати Ваше прізвище друком яко співробітника нового органу.

Зважаючи на те що справа пильна, просимо негайної, по змозі телеграфічної, відповіді.

Ширші пояснення маємо подати згодом.

Просимо присилати статі.

З великою шанобою Сергій Єфремов. Б[орис] Грінченко, Вол[одимир] Леонтович [64], Є[вген] Чикаленко

У Київі. Жовтня 28, року 1905.

Адреса: Київ, Гоголівська у., ч. 27, С. А. Єфремов.

[Помітка]: Підписи-автографи Б. Грінченка, В. Леонтовича, Б. Чикаленка.

ЦДІА України у Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 471, с. 134, Автограф.

№ 29

Дорогий Михайло Сергієвичу,

Посилаю Вам рецензиї, що поробив сам; ще має прислати Вам Страшкевич 3 та Волох — 3. Простїть, що так забарився, але тепер такі часи, що просто ніколи було вгору глянути, а до того ж ніхто майже не схотїв допомагати, як було минулих років. Додаю до сього ще, що «Мір Божій», «Вѣра и Разум», «Богословскій Вѣстник» та «Православний Собесѣдник» переглянуто, але в їх нема нічого для нас цікавого.

З часописом поки що не вияснилось. Друкарнї в Київі не згоджуються друкувати без дозволу з Главнаго Управленія, а воно все одкладає з дня на день дозвіл, одмагаючись тим, що кожного дня можуть вийти нові закони, після яких вже дозволу й не треба буде. Становище, як бачите, препаскудне. Ми вже надумали, як що сими днями закону того не буде, їхати до Петербургу й починати виданнє там, бо в Петербурзї друкарнї бойкотують цензуру і друкують усе без її дозволу. Се було б уже зроблено, як би петербуржці нас не обнадежували мало не що дня надією на нові закони. Одначе чи так, чи инак, а часопис мусить бути і буде, хоч би для сього довелось їхати до Петербургу. Як що нові власти прийдуть, зараз Вас повідомлю. За статю спасибі, піде, хоч не так скоро, як ми думали і як бажалося.

Мушу сьогоднї на кілька день виїхати з Київа додому, бо там просто лаза-

---

* Запрошення до співробітництва — на третій сторінці листа № 27.

рет: усї слабі. Через те й решту рецензий доручаю послати безпосередньо, щоб не задержувати тих, які вже готові. Так незручно в такий час виїздити з Київа, але нічого не можу зробити.

Бувайте здорові. Цілую Вас і Вашим низенько кланяюсь.

Ваш Сергій Єфремов

11. XI. 1905 [р.]. *З Київа.*

ЦДІА України у Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 471, с. 135—137. Автограф.

№ 30

[Ваганичі], 6/19. III. 1906 [р.]

Дорогий Михайло Сергієвичу!

Знову обставини вибили мене з колії [65], і знову я для Вас загубився. По короткому побуті в Київі на поважній посаді мусів мандрувати далї (власне і в Київ не з доброї волї я був переїхав), і тепер сижу серед Дереговичів. Власне кажучи попав в чудові умови і з боку фізичного (спокій, добре уряджениє) і духового (бібліотека тощо). Коли Вам потрібно що, то надішліть сюди (адреса далї) яких книжок на розгляд,— я тепер цілком вільний і тільки писанням і живу. Прошу прислати, бо приїхав з голими руками. Дуже жаль менї, що так і не зрецензував «Чтеній Нестора», яких Ви хотїли...* Думаю тут ще кілька тижнїв побути,— взагалї, мабуть поки не виясниться. А не хотїлося Київа кидати: саме у вир культурного життя був попав, і дуже хотїлося з любими товаришами гуртом попрацювати, тим більш, що роботи є доволї, а робітники на казенних харчах!

Між иншим чи не були б ласкаві сказати послати на редакцію «Нової Ґромади» із пару моєї «Козаччини»,— так я її, бідної, і не бачив досї. «Ходаковського» мабуть одбитків не робили...* А як що було трохи, то теж як би з пару вислали.

Не знаю, чи не писали Ви або не посилали чого менї додому на село; я вже звідти більш як місяць виїхав, і не маю жодних звісток.

Марії Сильвестровні низенько уклонїться. Д[бродієві] Гнатюкови теж.

З щирим поважаннєм

С. Єфремов

Адреса така: (для простої і рекомендованої корреспонденції) — Ст[анция] Хоробичи, Либ[аво]-Ром[енской] ж[елезной] д[ороги], с. Ваганичи. Врачу Н. Н. Евреинову. (як лист,— то вгорі допишіть, що для мене). На случай инших яких посилок — г[ород] Городня.

ЦДІА України у Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 471, с. 141—143. Автограф.

---

* Крапки в оригіналі.

№ 31

Дорогий Михайло Сергієвичу,

Вернувшись додому після чотирьохмісячного арешту, застав Ваше привітання з новим роком. Вітаю й Вас, хоч і пізно трохи, бажаючи усього найкращого Вам і родині Вашій.

Справа моя кінчилася власне нічим. Обвиновачень жандармерія виставила чимало, але доказів не мала, і через те губернатор призначив був вислати (!) мене, але генерал-губернатор присуд цей скасував. І от я знов на волі і знов можу працювати, як і попереду. Чи на довго, не знаю, бо коли знов запанує реакція (а це можливо), то знов доведеться закоштувати тюрми. У нас теж саме зараз робиться, що 30—40 літ було в Австрії: ніби й маємо «Конституцію» з усіма свободами, але тільки на папері; в дійсності ж ніколи ще так [не] панувала сваволя усяких органів власти, як тепер. Одне тільки й маємо, що хоч кричати можемо, та й то аби не голосно.

За час свого арешту порозгублював усіх кореспондентів і тепер наново відновляю листовання. Що у Вас доброго робиться?

Дуже прикро мені було чути про непорозуміння, якого наслідком було те, що Ви зняли своє призвище, разом з иншими, з «Гр[омадської] Думки»[66]. Се справді тільки непорозуміння,— говорю Вам се во ім'я наших добрих відносин. Властиво я не можу навіть зрозуміти до ладу, як це все сталося і одного щиро тільки бажав би, щоб ще і инші такі непорозуміння як найшвидше скінчилися.

Чикаленко переказував мені, що Ви питаєте про долю Вашого відбитку з «К[иевских] Откликов». Я, здається, писав Вам, що з ним зроблено так, як Ви бажали, себто — роздано по книгарнях, частину дано до книгарні «К[иевской] Старины», а решта лежить у мене. Як що треба, то й її можна буде передати до книгарні на комиссію. Иншим книгарням я давав тільки за гроші.

Будьте ласка, сповістіть мене, по чому я мав продавати I, II та V томи «Історії»,— це мені треба знати, щоб порахувати, скільки я Вам винен, бо листа Вашого з відомостями про се у мене, як трусили, то забрали і тепер я до ладу не пам'ятаю ціни кожного тому.

Бувайте здорові. Вашим низенький поклін. Панові докторові, Гнатюкові та Трушеві — також.

Ваш Сергій Єфремов

[*Київ*], *1. V. 1906* [*р.*]

ЦДІА України у Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 471, с. 138—140. Автограф.

№ 32

8. III. 1907 [*р.*]

Дорогий Михайло Сергієвичу,

«З життя і письменства» я привіз, але без Вас не зважився пускати, через те, що там є кілька слів на адресу Нечуя, а це матерія делікатна [67]; а друге що з рецензії Франка на «Нову Громаду»[68] мені видно зробилося, що для Га-

личини такі огляди, як писав я, не мають ваги. От і вагаюсь, чи зовсім їх писати для «ЛНВ» треба. Про рецензії — старатимусь і братові скажу. Будьте здорові. Вашим кланяюсь.

Ваш Сергій Єфремов

Чи випадково у Франка — (якому при цій оказії кланяюсь) не завалявся часом рукопис «Бонавентури», що друкувався колись у Вістнику? Там було з пропусками, а мені хотілося б мати ціле — для нового видання.

ЦДІА України у Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 471, с. 146—147. Автограф.

№ 33

9. VII. 1907 [р.] *З Ситковець.*

Дорогий Михайло Сергієвичу,

Вчора одібрав од Вас листа і зараз же одписую, щоб не затягати справи.

Насамперед про Флоринського і К°. Коли б на їх зважати, то ні про які наші хиби й говорити б не довелося,— це раз. Друге — Флоринський усе одно ладен використати для себе все, що схоче, як використав, напр[иклад], Вашу статю з Вістника [69], і цього йому заборонити ми не можемо. Коли б він використав по своєму й мої «Відгуки»[70], то єдиний, мені здається, наслідок цього був би той, що з обох боків довелося б дати добру одсіч, та й по всьому.

Для українства ж я бачу безперечну користь з того, щоб заздалегідь, не задавнюючи, розбіратися в наших відносинах і те, що в них єсть анормального, виволікати на прилюдне обмірковування з тим, щоб по цьому викинути його за борт і більше до його не вертатись. Я висловив свою думку про ті ненормальности з такого боку, з якого мені видніше; що ж має бути звернено на київські адреси, того я не знаю, а цікаво було б довідатися.

Я зовсім не мав на думці писати, як Ви кажете, обжалування проти Вістника і Галичан, а просто мені здався цікавим факт з нашого громадянського життя,— факт, якого не можна не добачати,— і як умів я, так і занотував його в своїх замітках, щоб звернути між иншим на його увагу і в Галичині і тим попередити, може, ще більший розбрат і непорозуміння між Галичанами та Українцями. Коли ж разом довелося зазначити й деякі хиби Вістника, то тільки для ілюстрації тих відносин, та ще для того, щоб звернути на них увагу й самої редакції. А що редакція дала попереду слово д[окто]ру Франкові [71], то я думав, що маю і з свого боку право відповісти на його зачіпки, почасти і pro domo sua. Мені також здавалося, що це краще буде зробити в Вістнику, ніж де инде.

Така моя гадка. Виходячи з неї, я не можу пристати на Вашу пропозицію, щоб викинути першу половину «Відгуків». Але ж як моя гадка для редакції Вістника не єсть жадний закон, то редакції, що має свою гадку, остається скористуватися з свого права — одкидати негодящі статі — й не друковати моєї. Незабаром (мабуть на тім тижні) маю бути в Києві, то зайду в контору, щоб забрати свій рукопис. До речі, я сам настояв на тому, щоб рукопис Вам конче послати і без Вашої згоди, певна річ, не дав би його до друкарні.

Взагалі мушу признатись, що недовга моя практика останнього часу з Вістником показала мені, що вести в йому постійний відділ, як «Відгуки», для мене ледве чи можливо за тих порядків, які у Вістнику встановилися. Перші мої «Відгуки» були призначені до 3-ої книжки, а появилися тільки в 4 й 5; дальші, хоч би навіть дійшло з ними до порозуміння, знов не попадуть до тієї книжки, до якої їх писано. Та це ще не велика біда, хоч взагалі досить незручно; далеко гірше принципіяльна сторона справи. Ясно, що я не висловлюю думок редакції, і навпаки — редакція не тільки не може брати на себе відповідальність за мої статі, а навіть проти їх мусить протестувати. За таких відносин для Вістника, очевидно, моя робота зайва, а моє становище в йому також досить непевне і прикре. Думаю, що мені остається тільки одно, щоб не плодити на далі непорозуміннів — подякувати редакції за дотеперішній притулок і на далі зректися взятих на себе що до Вістника обов'язків.

Бувайте здорові. Усього найкращого. Щире привітання дружині Вашій.

Ваш Сергій Єфремов

ЦДІА України у Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 471, с. 148—151. Автограф.

№ 34

Вельмишанований Михайло Сергійовичу,

Сьогодні послав Вам телеграму, яку Ви певне дістали, а може й відповіли, а це пишу, щоб пояснити справу.

Вчора були у мене Д. М. Григорович-Барський [72] та В. В. Уляницький [73] і росповіли, що до них обернувся якийсь Филиппов з проханням организувати йому круг співробітників для нової газети в Київі — «Кіевской Жизни»[74]. Матеріяльно газета забезпечена, видавець на перший тільки рік кладе 96 000 карб. Отже виникла думка дати їй бажаний нам напрям. Тепер поки ще йдуть переговори з видавцем, намічаються співробітники, то-що. Як що все піде гаразд, то газета почне виходити з 1-го вересня. Порадившись гуртом, ми рішили послати Вам телеграму з запросинами до співробітництва.

На жаль, тепер у Київі нема майже нікого з українців, нема з ким і порадитись. На перших же организаційних зборах думаю виставити такі вимагання: 1) щоб у програмовій статі було заявлено, що газета на українській территорії мусить насамперед обслуговувати інтереси української людности і не тільки «спочувати» українству, але й підтримувати його; 2) щоб було заведено окремий український відділ з інформаційного матеріялу,— на цей відділ мусять запрохати спеціяльних робітників, і редактора, щоб через його руки переходив увесь матеріял, 3) щоб містилися принципіяльні статі про всякі українські справи.

Коли б ці чи трохи тільки відмінені умови були приняті, то на мою думку українцям варто було б попробувати щось зробити з цієї газети. Звичайно, [на] скільки вона справді служитиме українській справі, залежатиме від того яку участь візьмуть у газеті українці. Коли вони складуть у редакції сильну групу, то можна буде все ж щось на тому виграти.

Отакі міркування вважаю за свій обов'язок подати Вам, Вельмишановний Михайло Сергієвичу, прохаючи і з свого боку не чуратись співробітництва в

новій газеті, що може дати якийсь плюс українській справі. Я розумію, що Вам не до газетних справ, та й сам би я волів не мати того клопоту,— та шкода ж кинути справу, коли трапляється можливість взяти з неї хоч що-небудь для українства.

Чекаю од Вас відповіді.

Бувайте здорові і всього доброго.

З щирою пошаною

Сергій Єфремов

19. VIII. 1912. [*р.*]. *Київ, Гоголівська, 27.*

ЦДІА України у Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 471, с. 177—180. Автограф.

№ 35

7. IX. 1912 [*р.*].
Київ, Гоголівська, 27.

Вельмишановний Михайло Сергійовичу,

Хотів уже був писати Вам про газету, аж тут наспів і Ваш лист.

Филиппов — той самий, що й Ви знаєте. Це власне й примусило нас поставити ясно не тільки питаннє про зміст і напрям газети, але так само й сторону фінансову. Аж тут виявилось, що газета зовсім не так забезпечена, як говорив видавець спочатку. Виявилось, що окрім несимпатичної фігури самого Филиппова до газети має встряти ще й друга так само мало симпатична фігура — Слесаревський, теперішній видавець «К[иевской] Почты» [75], і цим самим «К[иевскую] Жизнь» було б поставлено в генетичний зв'язок з попереднім виданням. Йти до такого видання, а заразом тягти за собою й инших людей — ми не визнали за можливе, а через те зірвали умови з Филипповим. Тим-то газета й не вийшла, та ледві чи й виходитиме, хиба може що Филиппов добере свою компанію, але тоді видання для нас буде вже нецікаве.

Телеграму Вашу дістав. Вибачте, що даремно Вас турбував, але спершу наче на щось користне було заносилось.

Іван Миколаєвич зрікся кандидатувати до Думи; виставляють тепер кандидатуру Сергія Олексієвича. Хоч це для нас дуже прикро, не мати свого чоловіка, та мусимо на це пристати. Все-таки С[ергій] О[лексійович] [76] найкращий з можливих кандидатів, а надто, коли в перспективі стоїть фігура Савенка [77].

Усього доброго!

З щирою до Вас пошаною

Сергій Єфремов

8. IX. 1912 [*р.*]

Вчора тільки що кінчив листа й хотів одіслати, як одібрав запросини од Ф. Р. Штейнгеля [78] на сьогодні порадитись про газету. Тим то задержався з листом.

Сьогодні така нарада одбулась. Виявилось, що видавець «К[иевской] Почты» за 10 000 карб. хоче зовсім продати газету з друкарнею. Цією справою серіозно зацікавився Ф[едір] Р[удольфович] і тепер, обминаючи Филиппова і К, сам поведе розмови з Слесаревським, щоб узяти од його газету на власність, обсадити своїми силами і таким чином зорганизувати справді путяще видання.

Звичайно, що така комбинація була б і для нас цілком підходяща, тим то я дозволю собі скористуватися з Вашої згоди на співробітництво. Певна річ, що поводитимусь і далі так само обережно, як і досі.

Ще раз будьте здорові.

Ваш Сергій Єфремов

ЦДІА України у Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 471, с. 181—184. Автограф.

ПРИМІТКИ

1. «Правда» — літературно-науковий і політичний журнал, орган «народовців». Виходив у Львові протягом 1867—1898 рр.

2. «Киевлянин» — найбільша російськомовна газета Києва правого ухилу. Виходила протягом 1864—1919 рр.

3. «Киевское слово» — літературно-політична та економічна газета ліберально-демократичного напряму. Виходила в Києві протягом 1887—1905 рр.

4. Стаття С. Єфремова «Полемика київських часописей з приводу українського питання» була надрукована в 9 і 10 числах журн. «Правда» за 1896 р.

5. Гнатюк Володимир (1871—1926) — видатний етнограф, суспільно-політичний діяч, літератор. Секретар НТШ, один з редакторів «Літературно-Наукового Вістника» й «Етнографічного збірника», голова Етнографічної комісії. В 1898—1906 рр.— директор «Українсько-руської видавничої спілки». З 1924 р.— академік ВУАН. Див. с. 294.

6. В антології «Вік» (К., 1902.— Т. 3.— С. 164—178) С. Єфремовим було надруковане оповідання «Бех-аль-Джугур» і невеличка біографія М. Грушевського.

7. В «Ділі» було надруковане оповідання «Бех-аль-Джугур» (1885 р.— Ч. 66—68) за підписом: «Фантазія Михайла Заволоки».

«Діло» — щоденна українська газета, що виходила у Львові з 1880 р.; з 1920 р.— під іншими назвами. З кінця XIX ст.— орган національно-демократичної партії (в 1901—1903 рр.) З державницьких позицій критикувала М. Грушевського й російських українців за недостатньо активну незалежницького напряму роботу. Була речником ідей здобуття прав українського народу Галичини в межах Австрійської імперії, часто не рахуючись з проблемами Великої України. Див. с. 329.

8. Лотоцький Олександр (1870—1939) — визначний громадський і політичний діяч, письменник, публіцист, історик церкви. Співзасновник видавництва «Вік». В 1900—1917 рр. жив у Петербурзі; один з найактивніших діячів петербурзької української громади. В 1917 р.— Голова Української Національної Ради в столиці імперії. У 1918 р.— міністр віровизнань УНР, теоретик української автокефальної православної церкви. Професор Українського вільного університету в Празі, засновник і директор Українського наукового інституту у Варшаві (1930—1939).

9. Матушевський Федір (1871— 1919) — публіцист і громадський діяч. Один з засновників видавництва «Вік», співробітник журналів «Киевская старина», пізніше «Літературно-Науковий Вістник», «Украинская жизнь», редактор газет «Громадська думка» (1905—1906 рр.), «Рада» (1906 р.) журналу «Коломия». З 1919 р.— посол УНР в Греції.

10. Кониський Олександр (1836—1900) — письменник і визначний громадський діяч, один з ініціаторів заснування НТШ.

11. Грушевський Олександр (1877—1942) — історик, літературознавець, рідний брат М. Грушевського. Приват-доцент Одеського й Петербурзького університетів, професор Україн-

ського університету, а потім Інституту Народної Освіти в Києві, директор Комісії для складання історично-географічного словника при ВУАН. Див. с. 288, 294, 331.

12. Стебницький Петро (1862—1923) — письменник і публіцист, громадський діяч. Визначний діяч української громади в Петербурзі. В 1917 р.— комісар у справах України при Тимчасовому уряді. Сенатор в часи гетьмана П. Скоропадського, заступник голови мирної делегації на переговорах з більшовицькою Росією, міністр освіти. Див. с. 331.

13. Очевидно, йдеться про вступні іспити в університет св. Володимира в Києві, котрий С. Єфремов закінчив у 1901 р.

14. Панькевич К.— референт книгарні Наукового товариства ім. Шевченка у Львові.

15. «Русско-украинский словарь» М. Уманця і Спілки з'явився у світ 1893 р. Його укладач — відомий громадський діяч, бібліограф, письменник та етнограф Михайло Комаров (1844—1913).

16. Очевидно, йдеться про Берло Ганну Львівну, далеку родичку М. Грушевського. У документах історика зберігається три листи від неї.

17. Хоткевич Гнат (1877—1938) — письменник, літературознавець, театральний і громадський діяч, актор, публіцист. Один із теоретиків українського модернізму. Організатор гуцульського театру, відроджував лірництво й кобзарство.

18. Чехівський Володимир (1874 — після 1936) — літератор, історик, педагог, член УСДРП і Центральної Ради. За Директорії — перший голова Ради Міністрів і міністр закордонних справ. Видатний діяч української автокефальної православної церкви, її «благовістник». Засуджений у справі СВУ.

19. Прокопович В'ячеслав (1881—1942) — громадський і політичний діяч, бібліотекар Київського міського музею, редактор педагогічного місячника «Світло» в Києві, член Центральної Ради від УПСФ. У 1918 р.— міністр освіти в уряді В. Голубовича, у травні 1920 р.— голова Ради міністрів УНР. На еміграції — редактор тижневика «Тризуб».

20. Можливо, мається на увазі Антон Юстинович Гриневич — священик с. Дубів Подільської губ., член Державної Думи.

21. Дурдуківський Володимир (1874—1930-ті рр.) — педагог, громадський діяч. Співзасновник видавництва «Вік». Публікувався в педагогічних журналах «Світло», «Вільна українська школа». Директор першої української гімназії ім. Т. Шевченка в Києві. Співробітник педагогічної комісії при ВУАН. Засуджений у справі СВУ.

22. Страшкевич Володимир (1876—?) — літератор і громадський діяч. В часи УНР — віце-директор департаменту Міністерства віровизнань. В 20-х рр. працював в Інституті української мови при ВУАН. Репресований.

23. Доманицький Василь (1877—1910) — філолог, публіцист, фольклорист і історик. Видавець першого повного видання «Кобзаря» Т. Шевченка. Співробітник видавництва «Вік».

24. Стешенко Іван (1873—1918) — письменник, перекладач, літературознавець, громадський діяч. Дійсний член НТШ. У часи Центральної Ради — перший секретар народної освіти.

25. Оповідання «Особисте щастя» з підписом: «Сонні мрії М. Заволоки» було надруковане в «Зорі» (1895.— Ч. 12, 13). Очевидно, М. Грушевський хотів його подати до збірки своїх художніх творів (1904 р.).

26. Збірник «На вічну пам'ять Котляревському» вийшов у Києві 1905 р.

27. Труш Іван (1869—1941) — видатний маляр, організатор українського мистецького життя. Редактор «Артистичного вістника». Близький знайомий родини Грушевських, автор ряду портретів її членів.

28. «Бідна дівчина». Оповідання М. Заволоки (Степ: Херсонський белетристичний зб.— СПб., 1886,— С. 315—337).

29. Видавництвом «Вік» у 1904 р. була видана збірка оповідань М. Грушевського з передмовою С. Єфремова. У книжці вміщені такі твори: «Бех-аль-Джугур», «Бідна дівчина», «Неробочий Грицько Кривий», «Історія одної ночі», «Ясновельможний сват».

30. Деген Євген — російський критик і публіцист, українофіл. В «Літературно-Науковому Вістнику» друкувалися його статті про західноєвропейських письменників. Автор грунтовної розвідки про І. Франка. Загинув 1904 р. під час російсько-японської війни.

31. Очевидно, йдеться про статтю «Бонавентура в українській літературі», що друкувалась у 1905 р. в «ЛНВ» і під назвою «Літературний Бонавентура», в цьому ж році — в журналі «Киевская старина».

32. Василенко Микола (1866—1935) — визначний історик українського права, археограф, публіцист, громадський діяч. Дійсний член НТШ та УНТ в Києві. Міністр освіти в часи П. Скоропадського. Ініціатор заснування української академії. З 1920 р.— академік ВУАН, в 1921 р. обраний її президентом. Голова соціально-політичного відділу ВУАН та Комісії для вивчення історії західно-руського та українського права.

33. «Киевские отклики» — щоденна газета кадетського спрямування в 1903—1907 рр. В часи першої російської революції її редактором був М. Василенко, а одним з співробітників — С. Єфремов, що дало можливість використовувати її для пропаганди української справи. В ній у 1905 р. були надруковані статті М. Грушевського «Неотложный вопрос» (№ 140) та «Невероятно» (№ 261) про українську пресу та серіал «К польско-украинским отношениям в Галиции» (№ 141, 148, 161, 189, 201, 207).

34. «Киевская газета» — видання радикального спрямування, що виходило в Києві з 1899 по 1905 рр., коли було заборонено поліцією.

35. Очевидно, йдеться про завідуючого книгарнею журналу «Киевская старина», а потім «Україна» В Степаненка.

36. Будилович Антон (1846—1908) — російський вчений-славіст, ворог українського руху. Найвідоміший його антиукраїнський випад — стаття в журналі «Русский вестник» (1903 р.) «Генезис российского украйномана». На цю роботу С. Єфремовим написана стаття «Наука темних людей» й рецензія, що надруковані М. Грушевським в «ЛНВ» (кн. III) та «ЗНТШ» (т. XVI) за 1905 р.

37. Можливо, мається на увазі стаття «Вне закона. К истории цензуры в России», що була надрукована в журналі «Русское богатство» за 1905 р. в кн. I.

38. Йдеться про статтю І. Франка «Южно-русская литература» в Енциклопедичному словнику Брокгауза та Єфрона (СПб., 1904.— Т. XLI.— С. 300—326).

39. «Освобождение» — російський журнал, орган ліберальної опозиції. Видавався П. Струве в 1902—1905 рр. за кордоном.

40. Мається на увазі стаття С. Єфремова, опублікована в петербурзькій газеті «Сын Отечества» (1905 р.— Ч. 21),— «О нуждах украинской печати», що являла з себе колективний протест київських журналістів проти репресій над українським словом.

41. Вітте Сергій (1849—1915) — російський державний діяч, в 1892—1902 рр.— міністр фінансів, в 1903—1905 рр.— Голова комітету міністрів, в 1905—1906 рр.— Голова Ради міністрів.

42. Чикаленко Євген (1861—1929) — визначний громадський діяч, меценат української культурно-освітньої справи, автор популярних брошур про сільське господарство, мову, правопис і цінних «Спогадів». За його кошти видавалися майже всі українські часописи Києва, в тому числі — журнал «Нова громада» й щоденник «Рада»; діяли українські установи й видавництва. Фундатор Академічного Дому у Львові.

43. Статтю С. Єфремова під назвою «Новий Шевченківський автограф» виявити не вдалося.

44. Мається на увазі стаття під криптонімом «К», що була вміщена в № 127 «Киевских откликов». В ній автор намагається спростувати «весьма обидное для поляков мнение о производимых ими притеснениях русинов». У полеміку з К. вступив М. Грушевський, написавши статтю «К польско-украинским отношениям в Галиции», що була надрукована в цій же газеті в №№ 141, 148., 161, 189 і за згодою історика без змін подана в «Киевской старине» (Т. XC, липень/серпень.— С. 174—233), а також вийшла окремим відбитком.

45. Клейгельс Микола — київський подільський і волинський генерал-губернатор (24. XII. 1903 — 17. X. 1905).

46. Політичну лінію «Киевских откликов» визначала позиція їх фактичного редактора М. Василенка, висловлена ним у листі до М. Грушевського з приводу закидів останнього, що ця газета не обстоює українських національних інтересів. Микола Прокопович писав: «Я украинец, но я никогда не замыкался в круг только украинских интересов. Меня за это упрекают, смотрят на меня искоса, иногда даже подозрительно. Но что же поделаешь, когда мое миро-

воззрение сложилось так, что я считаю возможным разрешение украинского вопроса только на почве федеративного устройства России, и украинский вопрос не могу выделить и обособить от других национальных вопросов польского, еврейского, латышского и пр.» (ЦДІА України у Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 375, с. 93—94. Лист від 6 липня 1905 р.). М. Василенко вважав свою газету не українським, а обласним органом, стоючи в національному питанні на позиціях російської партії кадетів.

В наступному листі до М. Грушевського він пояснював затримку з друком останньої частини статті тим, що намітилась угода між українцями й поляками й останні збираються виступити проти шовіністичного «Киевлянина». М. Василенко ознайомив з останньою главою публікації «декого з поляків» і ті визнали її «несвоєчасною». «Радикалів» образив в статті термін «поляк», де по контексту йшлося про польську шляхту (Там же.— С. 92—93. Лист від 20. VII. 1905).

47. Фельдман Вільгельм (1868—1919) — польський письменник, критик і публіцист, редактор журналу «Krytyka».

48. Міхновський Микола (1873—1924) — відомий громадський і політичний діяч, один з ідеологів самостійництва, адвокат за фахом. Співзасновник і діяльний член РУП та Української народної партії. В роки революції належав до партії самостійників, пізніше — хліборобів-демократів. Видавав у Харкові тижневик «Сніп» (1912—1913).

49. Флоринський Тимофій (1854—1919) — професор-славіст Київського університету, один з чільних теоретиків-українофобів. Голова київського цензурного комітету.

50. Див. примітку 46.

51. Науменко Володимир (1852—1919) — філолог, історик літератури, громадський діяч. Член української старої громади в Києві. В 1893—1907 рр.— редактор «Киевской старины» та «України». У 1918 р.— міністр освіти української держави. Розстріляний більшовиками.

Тут йдеться про передрук в VII—VIII кн. журналу статті М. Грушевського «К польско-украинским отношениям в Галиции».

52. Шраг Ілля (1847—1919) — громадський і політичний діяч, адвокат. Провідний діяч української громади в Чернігові, член І Державної Думи, УРДП та партії соціалістів-федералістів. Входив до складу Центральної Ради.

53. В ч. 155 газети «Діло» від 17/26 липня 1905 р. на с.1 було надруковано повідомлення про Всеукраїнський з'їзд всіх національних українських політичних організацій Росії, що відбувся 29—30 червня 1905 р. в Полтаві. Метою з'їзду було висунення українського питання як політичної вимоги в програмах українських партій. В роботі з'їзду взяли участь три українські партії: націоналісти, демократи й радикали, а також представники українських громад Одеси, Полтави, Чернігова, Харкова, Катеринослава, Миргорода, Катеринодара та ін. На з'їзді відбулася дискусія про ідеал самостійної України й вирішено добиватися автономії її в межах Російської імперії.

54. Мається на увазі «Заметки на текущие темы» — огляд преси з українського питання, що друкувався в «Киевской старине» в лютому-червні 1905 р. В номері за березень (Киевская старина.— Т. XXXIII.— С. 290—291) С. Єфремов аналізував антиукраїнський випад в одній з статей № 65 «Киевских откликов». Але далі «Заметки» не виходили і тому його міркування із приводу цієї газети в «Киевской старине» не з'явилися.

55. Оглоблин Микола (1840—1911) — київський книгар і видавець. З 1876 р.— власник однієї з найбільших у місті книгарень на вул. Хрещатик, 33 (колишня книгарня С. Літова). Видавав книжки наукового змісту, зокрема історичні праці В. Шульгіна, М. Владимирського-Буданова, М. Довнар-Запольського та ін. Комісіонер у постачанні книжок київским університету, духовній академії, військовому училищу та майже всім учбовим закладам міста, а також Петербурзькій АН.

М. Грушевський часто заходив або звертався до М. Оглоблина з метою продажу та купівлі книжок. Так, 7 квітня 1909 р. він відвідав книгарню Оглоблина з І. Франком, де останній придбав фотолітографічний відбиток Лаврентіївського літопису, котрий довго не міг відшукати (ЦДІА України у Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 25, с. 262).

56. Розов Іван — київський книгар і громадський діяч, почесний член київської єпархіальної училищної ради, церковний староста Миколаївської церкви Четвертої київської гімназії. Член міської Думи, де працював в багатьох постійних комісіях. Член комітетів по спорудженню пам'ятників М. Гоголя та Т. Шевченка у Києві. Власник книгарні на Фундуклеївській, 8 в будинку готелю Гладинюка, де неодноразово зупинявся М. Грушевський. Останній листувався з І. Розовим з приводу розповсюдження своїх видань.

57. По дорозі на відпочинок в Одесу та Ялту М. Грушевський на кілька днів заїжджав до Києва, де в цей час відбувалася спільна нарада Української демократичної та Української радикальної партій. Конференція проходила 29—30 серпня 1905 р. В щоденникові історик занотував: «...наради зробили невимовно прикре враження, і я старався склеїти порозуміння між радикалами і демократами» (ЦДІА України у Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 25, арк. 90). Очевидно С. Єфремов навмисне закликав М. Грушевського, аби той своїм авторитетом сприяв об'єднанню УРП та УДП в єдину УРДП. Михайло Сергійович відзначив, що конференція «попсула [йому] багато крови» (Там же).

58. «Киевская газета» — щотижнева літературно-політична та громадська газета з ілюстрованим додатком. Виходила 1899—1905 рр.

59. Симеренко Василь (1835—1915) — видатний меценат української культури, власник цукроварень. На його кошти видавалися «Киевская старина», «Літературно-Науковий Вістник», окремі видання Наукового товариства ім. Шевченка та Українського наукового товариства в Києві. Заповів свій будинок на користь останнього.

60. Можливо, йдеться про Демченка Григорія (р. н. 1869), професора карного права Київського університету св. Володимира.

61. «Ruthenische Revue» — український інфрмаційний двотижневик, що виходив німецькою мовою у Відні в 1903—1905 рр. за дорученням Народного Комітету під управою В. Яворського і А. Коса; головний редактор — Р. Сембратович. Пропагував українську і інші національні проблеми серед європейських країн. Продовженням став журнал «Ukrainische Rundschau».

62. Йдеться про поєднання Української демократичної партії і Української радикальної партії (відкололась від УДП восени 1904 р.). На чолі першої були О. Лотоцький, Є. Тимченко, Є. Чикаленко, другої — Б. Грінченко, С. Єфремов, Ф. Матушевський. Остаточне об'єднання в Українську радикально-демократичну партію відбулося в кінці 1905 р. Газета «Громадська думка» фактично була органом УРДП (про намір її видання і зазначував С. Єфремов).

63. Первісний варіант назви газети, яка в грудні 1905 р. почала виходити під назвою «Громадська думка». Щоденна політична, економічна і літературна газета, фактичний орган УРДП. Попередниця «Ради». Виходила в Києві з 31. XII. 1905 р. по 18. VIII. 1906 р.

64. Леонтович Володимир (1866—1933) — громадський діяч і письменник, видавець газети «Громадська думка». За гетьманату на Україні — міністр земельних справ у кабінеті Ф. Лизогуба.

65. 28 грудня 1905 р. С. Єфремова було заарештовано і на чотири місяці ув'язнено в Лук'янівську в'язницю Києва. Він підозрювався у приналежності до української організації РСДРП «Спілка» (ЦДІА України у Києві, ф. 301, оп. 2, спр. 108, арк. 383) та як активний член селянського союзу (Там же.— Ф. 274, оп. 1, спр. 1052, Ч. 1, арк. 60). Постановою від 26. I. 1906 р. він підлягав висилці за межі міста та губернії. Деякий час в зв'язку з погіршенням здоров'я його було переведено для лікування у Кирилівську лікарню (Там же.— Арк. 52—65). Про дострокове звільнення його з-під арешту клопоталася й наречена — А. Дурдуківська (Там же.— Арк. 55). Очевидно, до закінчення слідства його було відпущено й він знаходився в с. Ваганичах, звідки й писав у березні до М. Грушевського. Наприкінці квітня 1906 р. за відсутністю доказів С. Єфремова було виправдано.

66. В жовтні-листопаді 1905 р. М. Грушевський вирішує остаточно переносити видання «Літературно-Наукового Вістника» до Києва. До цього проекту з самого початку негативно поставилися Є. Чикаленко й Ф. Матушевський, котрі натомість готували до видання в Петербурзі газету «Громадське слово». Історикові це не сподобалося — «чується мені в тім знову кружковість» (ЦДІА України у Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 25, арк. 92. Запис в щоденнику за 2—4 листопада 1905 р.). Зрештою нова газета під назвою «Громадська думка» почала виходити в Києві з грудня 1905 р. М. Грушевський та інші галицькі літератори погодилися бути її співробітниками. Але передчуття Михайла Сергійовича справдилося. Київська громада, претендуючи на керівну роль в українськім русі Наддніпрянщини, з початку 1906 р. надрукувала «осторогу» проти «Літературно-Наукового Вістника» та «галичан» а також почала видавати альтернативний журнал «Нова громада». Випад проти «галичан» неприємно вразив М. Грушевського (Там же.— Арк. 102 зв. Запис за 12 січня 1906 р.), котрий виступав проти «галицького партикуляризму», відстоюючи загальноукраїнські інтереси.

У березні 1906 р. в «Громадській думці» не з'явилася стаття-відповідь С. Томашівського. М. Грушевський розцінив це як провокацію і вирішив «зібрати колективну заяву» для зняття імен львівських літераторів з листа співробітників газети (Там же.— Арк. 108 зв. Запис за

11 березня 1906 р.). Ця його пропозиція спершу не знайшла підтримки (Там же.— Арк. 109. Запис за 14 березня 1906 р.), але після спеціальної розмови з В. Гнатюком та І. Франком дійшли згоди про надіслання такої заяви (Там же.— Арк. 109 зв. Запис за 17 березня 1906 р.). 20 березня заява була вже готова для відправки в Київ (Там же.— Арк. 110).

С. Єфремов, чільний публіцист «Громадської думки», взимку 1906 р. був в ув'язненні і, очевидно, не був добре поінформований про відносини між М. Грушевським та редакцією газети. Схоже також, що він не поділяв тієї думки, котрої додержувалися Є. Чикаленко, В. Леонтович та Ф. Матушевський про так звану «галицьку гегемонію в російській Україні». Тому, можливо, й вважав цей конфлікт лише тимчасовим непорозумінням. Але вже незабаром і сам став оборонцем позицій «наддніпрянців».

67. В уміщених М. Грушевським «Відгуках з життя і письменства» С. Єфремов гостро критикував І. Нечуя-Левицького за його висловлювання з приводу українського правопису. Він, зокрема, писав: «Метод її [критики] більш-менш такий: усе, чого автор не чув у своєму куточку — галицьке або польське; се справді якийсь «патриотизм дзвіниці», світогляд якого не може охопити ширших просторів, ніж ті що видко з присадкуватої грибообразної каплички» (Літературно-Науковий Вістник.— 1907.— Т. XXXVIII, кн. 5.— С. 333).

68. Йдеться про статтю-рецензію І. Франка «Українська література в 1906 р.» (Газ. «Рада» за 1907 р.— Ч. 8, 11—12, 24, 44). В 44 числі «Ради» на с. 2 він писав: «...місячник «Нова громада» в тім першім році свого існування не справдив надій на появу визначних творів... на полі публіцистики та критики «Нова громада» не дала нічого замітного». Нищівною виглядала критика передусім критичного розділу журналу: «...публіцистично наукова часть з її якимсь млявим тоном, припадковим добором статей, перевагою ріжнородних хронік, що надаються більше до щоденних газет ніж до місячника, все те наложило на неї свою печать і було причиною, що нова часопись не здобула собі ходу серед громади».

Такий присуд видатного письменника образив С. Єфремова (з 16 травня 1906 р. він перебрав від В. Леонтовича редагування журналу (ЦДІА України у Києві, ф. 295, оп. 1, спр. 21, арк. 3), бо саме він визначав політичне обличчя видання. Крім того в п'яти номерах «Нової громади» він подав солідний публіцистичний нарис «Відгуки з життя та письменства», де розглядалися наболілі проблеми українського життя: цензура, питання української преси, політична спадщина М. Драгоманова і т. і. Про цей серіал С. Єфремова в огляді І. Франка навіть не згадано. Тому, коли після закриття «Нової громади» М. Грушевський запропонував С. Єфремову перенести «Відгуки» як постійну рубрику до «Літературно-Наукового Вістника», останій, знаючи спільність поглядів Грушевського та Франка, висловлював сумнів з приводу придатності «Відгуків» для «Вістника».

69. Очевидно, мається на увазі «Отвертий лист до п. Т. Флоринського» М. Грушевського («Літературно-Науковий Вістник».— 1905.— Т. XXX, кн. V.— С. 70—71).

70. Йдеться про статтю С. Єфремова, яку відмовився друкувати у «Літературно-Науковому Вістнику» М. Грушевський. За змістом і напрямом думок вона, очевидно, нагадувала статтю С. Єфремова, що з'явилася на початку 1908 р. в газеті «Киевские вести». Враховуючи важливість моменту, що передував тривалому розриву у їх відносинах, подаємо з невеликим скороченням текст листа Михайла Грушевського від 9. VII. 1907 р., на котрий цим листом відповідав С. Єфремов.

«З контори «ЛНВ» переслали мені Ваші «Відгуки», не рішаючись самі дати до друку. Справді, перша половина статі має характер обжаловання против ЛНВ і «Галичан» і містячи її прийшлося б додати другу статю з простованнями, виясненнями або зверненнями ріжних обвинувачень на київські адреси. Се Флоринському і К° може й було б приємно, але для української справи в теперішніх обставинах — ледве чи потрібно. Я б просив Вас через те упустити сю першу половину статі й розвинути другу, щоб вистало на статю. Се моя думка». (ЦНБ ім. В. І. Вернадського АН України, від. рукописів, ф. 317, № 305).

71. Конфлікт між І. Франком та С. Єфремовим очевидно, намітився після того, як останній знайшов чимало «дрібних помилок і промахів» у статті Франка про українську літературу в Енциклопедичному Словнику Брокгауза та Ефрона (див. його лист до М. Грушевського від 11 листопада 1904 р.).

В даному разі С. Єфремов мав на увазі критичну статтю І. Франка «Новини нашої літератури» (Літературно-Науковий Вістник,— 1907.— Т. XXXVIII, № 6.— С. 506—512), де рецензувалися перші числа журналу «Україна» за 1907 р. В ній І. Франко писав: «Д[обродій] Єфремов у своїй статті «Відгуки з життя і письменства», поміщеній у попередній книжці «ЛНВ» силкується з'ясувати психологію тої літературної кризи, яку переживає тепер Україна наперекір усім сподіванкам на волю. Не дуже промовляють мені до душі його докази, що українське письменство й досі не має за собою повної свободи, терпить деякі утиски

цензури, мусить боротися з байдужністю або якимись язиковими пересудами серед самої української публіки. Всі ті докази можна обернути на другий бік і запитати: що ж таке дали українські письменники в тих часах кризи й занепаду, що могло б було піддержати духа публіки, збудити серед неї зацікавлення чи то до спеціальних політичних та громадських, чи до загальніших літературних та наукових питань?» І далі письменник як приклад таких видань, що користуються попитом серед широкого загалу наводить повісті та оповідання В. Винниченка та популярну історію М. Грушевського (Там же.— С. 506—507).

В Науково-довідковій бібліотеці держархівів України в Києві серед річних підшивок «Літературно-Наукового Вістника» є чотири томи за 1907 р., що належали С. Єфремову. Його власність встановлюється на підставі криптонімів «С. Є.» на обкладинці квартальників, а також звіркою автографів поміток з автографами листів С. Єфремова. Помітки додають багато цікавих моментів до зрозуміння відносин між двома видатними українськими літераторами і на них варто зупинитися окремо.

Там, де І. Франко висловлював незгоду з тим, що тільки цензурні утиски не дозволяють розвинутись українській літературі, С. Єфремовим на полі написано: «Як раз!» Крім цього, у тексті синім олівцем підкреслено місця, де говориться про продовження «Україною» позитивних традицій «Киевской старины» (С. Єфремов вважав «Киевскую старину» українофільською, а не українською і ставився до традиційного напряму цього журналу негативно). Також підкреслено у книжці місце, де зразковим твором названа «Популярна історія України» М. Грушевського. В цьому місці на полях стоїть знак оклику. Цим, очевидно, С. Єфремов показував на того, хто на його думку був натхненником статті. Схоже, для цього С. Єфремов мав підстави, бо М. Грушевський, безумовно, ознайомив І. Франка з третьою частиною «Відгуків» Сергія Олександровича, в якій той критикував «Літературно-Науковий Вістник».

72. Григорович-Барський Дмитро — київський адвокат. Член ЦК кадетської партії.

73. Уляницький Володимир (р. н. 1875) — громадський діяч, адвокат, один з організаторів виборів С. Іванова депутатом IV Державної Думи. Брав участь у колективних виступах з українського питання.

74. «Киевская жизнь» — щоденна політична громадська та літературна газета. Виходила в Києві в 1912—1915 рр. Видавцем був С. Слюсаревський. Її попередником була «Киевская почта», котра мала також комерційний напрям і виходила в 1909—1912 рр. В лютому 1912 р. вона злилася з газетою «Киевские вести», а в січні 1912 р.— з «Киевскими откликами».

75. Див. примітку 74.

76. Іванов Сергій (р. н. 1856) — член IV Державної Думи по місту Києву від партії кадетів. Був професором київського політехнічного інституту по кафедрі зоотехніки, на час виборів працював лаборантом на міській санітарній станції. На честь його обрання членом Державної Думи був влаштований банкет, на котрому виступали В. Уляницький та Є. Чикаленко.

77. Савенко Анатолій (р. н. 1874) — публіцист, російський політичний діяч, співробітник «Киевлянина», член IV Державної Думи від націоналістів, очолював київське відділення цієї партії.

78. Штейнгель Федір (1870—1946) — політичний і культурний діяч, дипломат, засновник історико-археологічного та етнографічного музею в селі Городок на Волині. Член І Державної Думи від міста Києва, член Товариства українських поступовців. Товариш голови Українського Наукового Товариства в Києві, посол української держави в Берліні.

ІЗ ТВОРЧОЇ СПАДЩИНИ ВАСИЛЯ СИМОНЕНКА: ПЕРЕКЛАДИ УКРАЇНСЬКОЮ МОВОЮ ВІРШІВ ОЛЕКСАНДРА БЛОКА І ЩОДЕННИКОВІ ЗАПИСИ

Чим далі у вирій часу відходить планета поезії Василя Симоненка, тим зриміше, повніше окреслюється вона перед нами, відкриваючи все нові і нові грані багатостраждального таланту. Як і багатьом справжнім поетам, за життя йому щастило мало й нині настає покаянна спроба повернути, осягнути ще одного українського генія. Проживши короткі 28 літ, В. Симоненко встиг найголовніше: він зумів увібрати в себе час, у який народився і жив, виразити, виспівати його через своє зболене серце, відкрити, за влучним висловом І. Дзюби, «стереоскопічний простір доби». В. Симоненко — то ціле покоління, лаконічно означене поняттям «шістдесятники», котре встало, випрямилося на повен зріст, аби кожен зміг зрозуміти, що

Ти на землі — людина,
І хочеш того чи ні —
Усмішка твоя — єдина,
Мука твоя — єдина,
Очі твої — одні.

Через це самоусвідомлення, через власний макрокосмос, торували вони шляхи до усвідомлення себе як нації, тієї України, котра стала своєрідною молитвою. Гадаю, що саме звідси й бере початок висока громадянськість лірики Василя Симоненка, його безмежна любов до рідної землі, свого народу — пережитого, вистражданого, долю якого осягав через долю матері й діда, через свою власну. Звідси тверда віра в те, що

Народ мій є! Народ мій завжди буде!
Ніхто не перекреслить мій народ!

Поет жив за високими критеріями правди, справедливості — історичної, соціальної, національної, людської гідності й порядності, безкомпромісності. Він вірив у першооснову добра й боровся зі злом іронією, сарказмом, перемагаючи підлість і догматизм, лакейство, черствість, фальш. Громадянський темперамент В. Симоненка обумовлювався особистою відповідальністю за всіх і за все. Цей моральний максималізм не від юнацької нетерпимості — він від здатності душевного співпережиття, прозірливості, чистоти сумління. Чесними й чистими очима відкрито вдивлявся він у світ, не відвертаючись від життя, а вбираючи в себе всі його болі, радощі й тривоги. Сміливий і ніжний, гнівний і сором'язливий, він лишається, за визначенням Олеся Гончара, «витязем молодої української поезії»,

справжнім бійцем, де «фронти нерідко пролягають через душі людські, де від людини не менше, ніж будь-коли, вимагається мужності, гніву й любові».

Василь Симоненко жив і творив по-справжньому, з максимальною самовіддачею, до «самоспалення». Він поспішав, прагнучи дійти до суті, наче відчував увесь мізер дарованого йому часу. Зрештою, був навіть передрік це в день свого двадцятиліття, ще в 1955 р.:

Не докорю ніколи і нікому,
Хіба на себе інколи позлюсь,
Що в двадцять літ в моєму серці втома,
Що в тридцять смерті в очі подивлюсь.
Моє життя — розтрощене корито,
І світ для мене — каторга і кліть!
Та краще в тридцять повністю згоріти,
Ніж до півсотні помаленьку тліть.

І він горів, щедро віддаючи тепло цього вогню людям. А водночас була невимовна спрага життя, надія дописати, доказати, виповісти все, чим боліла душа. Очевидно, це й знайшло свій перегук і пряму паралель у поезії О. Блока, коли в симоненківському перекладі першими лягли на папір рядки, що хвилювали особливо:

О, я безтямно хочу жить:
Все сущеє — увіковічить,
Безлике все — очоловічить,
І все нездійснене — здійснить!

Цей останній заклик-порив може бути й своєрідним камертоном до виявлення творчого діапазону Василя Симоненка. Знаний досі як поет, прозаїк, критик, сатирик, байкар, публіцист, сьогодні він відкриває перед нами ще одну грань свого таланту — перекладача. Невідомі досі його переклади з О. Блока багато пояснюють і в творчій, і в особистій біографії поета. Підтвердженням цього є і вперше публіковані нині сторінки щоденника митця, на той час — студента першого курсу факультету журналістики КДУ. Всі ці матеріали зберігаються у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН України (ф. 152, од. зб. 15, 11). У невеличкому блакитному блокноті, звичайним олівцем, із слідами творчої пульсуючої думки, яка нерідко породжувала два, три варіанти одних і тих же строф, зроблені Симоненком переклади поезій О. Блока: «Не для того себе величав паладіном...» (4.IX.1963 р.), «Все на землі умре — і молодість, і мати...» (5.IX.1963 р.), «Все спочатку за жарти сприймала...» (5.IX.1963 р.), «В ресторані» (6.IX.1963 р.), уривок із поеми «Солов'їний сад» та уривки з поезій: «Про подвиги, про доблесті, про славу...» «О, я безтямно хочу жить...» Торкаючись, таким чином, ще однієї важливої проблеми творчості поета — насущної необхідності текстологічного дослідження його творів, подаємо у примітках варіативну палітру зазначених у текстах строф, котра демонструє високий рівень перекладацької майстерності, болісні пошуки найточнішого слова, відповідного еквівалента. Текстологія, яка лиш віднедавна все сміливіше стала засвідчувати себе не тільки як ужиткова, а і як одна з важливих наукових галузей сучасної філології, дала вже свої перші плоди на терені досліджень сучасної української літератури. Одне з перших місць у ланці цих досліджень, безперечно, повинна зайняти й творча спадщина Василя Симоненка, незрідка «кастрована» надмірними стараннями радянських редакторів, цензурою. З цього погляду текстологічне дослідження, насамперед, повинно чітко розмежувати творчу й нетвор-

чу волю автора, виявити і встановити основні тексти поезій на основі зіставлень різних редакцій та варіантів, урахувати варіативність окремих строф. Мова тут може йти навіть про назви окремих із них. Так, переглядаючи зошити з поезіями В. Симоненка, які зберігаються у вищеназваному фонді 152 (серед них є і недруковані), у вічі впав коротенький вірш під промовистою назвою «Порада товаришеві з КДБ». Та ж поезія, але вже під іншою назвою — «Пильному», вміщена у всіх друкованих збірках поета. Хто, на якому етапі зробив цю заміну? Чи автор? Можливо ж, тут знову втрутилася рука редактора чи цензора, роль якого так старанно замовчували у видавничій практиці радянської доби. Але ось свідчення протилежного характеру. На сторінках верстки книжки Василя Симоненка «Земне тяжіння», що вийшла у видавництві «Молодь» у 1964 р. і нещодавно була передана до відділу рукописів В. Костюченком, чітко й недвозначно вказано «поле діяльності» кожного. Так, у добре відомій сьогодні поезії «Україні» (26.XII.1961), котра, до речі, також увійшла до всіх поетичних збірок В. Симоненка під іншою назвою — за звучанням першого рядка: «Задивляюсь у твої зіниці...», цензура (що зазначалося тут же), знімала рядки, котрі, покладені нині на музику, стали своєрідним гімном:

Україно! Ти моя молитва,
Ти моя розпука вікова,
Гримотить над світом люта битва
За твоє життя, твої права.

І, як видно, навздогін цьому ж скороченню, вилучено ще й дві попередні строфи. Видання 1984 р.: «Василь Симоненко. Поезії». повторило цей викривлений текст, хоч у збірці поезій та прози «Лебеді материнства» (1981 р.), він був уже поновлений — очевидно, завдяки авторитету Олеся Гончара, автора передмови, та редакторському спротиву В. Затуливітра.

Подібна історія склалася і з віршем «Галасливому менторові», знятому видавництвом зі збірки «Земне тяжіння» і надрукованому в «Лебедях материнства», а також із поезіями: «Українська мелодія» та «Скільки хникають вже коханці», які побачили світ лише в 1989 і 1990 рр. Випала зі збірки з позначкою «видавництво» й поезія «Часом я одинокий, мов Крузо...» (згодом виходить у збірках під назвою «Самотність»).

У щемно-вражаючій «Думі про щастя», де поет протиставив бадьоро-офіціозному погляду на село, долю простої жінки-трудівниці, колгоспниці свій зболений, тисячократно пропущений через страждену материнську долю синівський погляд, також із поміткою «видавництво» вилучили рядки, що не потребують коментаря і котрі, на жаль, лишилися непоновленими дотепер. Так, звертаючись у «Думі» до своїх колег-літераторів, отих «завзятих хлопців», яким мало уявлялося, що то була за праця на трудодні,— про неї з легкістю могли дописати в газету «жахливо-веселий вірш» із «веселими цифрами» чи й «утнуть» знімок котроїсь із «щасливих героїнь», В. Симоненко, показавши справжнє многотрудне життя її, з надривом у голосі писав:

Це ж така
показна ситуація —
гарна мама
і троє дітей.
Це ж чудова яка ілюстрація
Для підтвердження наших ідей!

І ще тоді, зовсім невипадково, не гіперболізовано побачив, усвідомив поет усю вагу праці цієї жінки-трудівниці, матері, в слідах космічних ракет: «в космос крешуть ото не ракети, але пружні цівки молока».

Не заглиблюючись далі в текстологічний аналіз, скажемо лише, що подібних і складніших прикладів, запитань при дослідженні творчості В. Симоненка зринає, на жаль, багато. Відповіддю на них повинно стати нове, повне видання творів поета, яке б містило весь доробок його з урахуванням творчої волі автора й було здійснене на виважених, науково обгрунтованих засадах. Поки що будемо сподіватися, й наша публікація зможе певною мірою заповнити одну з цих білих сторінок майбутньої, надзвичайно цікавої книжки.

Повертаючись до симоненківських перекладів поезій з О. Блока, замислюючись над тим, чому саме до нього звернувся український поет, що їх об'єднує,— беззаперечним фактом постає глибока духовна спорідненість двох істинних митців, лицарськість вдачі обох.

Олександр Блок — постать невипадкова у творчості Василя Симоненка. Відкривши першу збірку поезій «Тиша і грім» (1962), помітимо, що саме до циклу під такою ж назвою епіграфом стоять блоківські рядки: «Скажи, что делать мне с тобой: Недостижимой и единственной, Как вечер дымно-голубой...» Продатовані роком пізніше й пропоновані сьогодні увазі читача переклади знаходять свій відгук і у вірші В. Симоненка «Толока», написаному 1955 р. В часи, ще не зігріті першою відлигою, поет скорботно констатував:

Поезія безплідна, як толока.
Усе завмерло, мов пройшла чума,—
Немає Брюсова, немає Блока,
Єсеніна і Бальмонта нема!

До цих імен ще звернемося ми при розгляді сторінок щоденника поета, а тим часом, у сув'язі з поезією О. Блока, особлива сторінка його творчості — інтимна лірика.

Як блоківську поезію завжди незримо супроводжував образ Прекрасної Дами, чарівної Незнайомки, так і для творчості В. Симоненка образ Коханої, ніжно-втаємничений, сповнений якоїсь особливої, ірреальної сили, став тим незбагненним, вічним джерелом Любові, перед світлом якого він низько схилявся. Його інтимні почуття освячені неповторною щирістю, високістю, чистотою, коли почуття до дівчини, коханої споріднене тим, з якими звертався до найдорожчої, найближчої людини у світі — матері. До болю вразливий, безмежно щедрий у їх вияві поет, як колись Христос, не допускає, виганяє гендлярів із того святого Храму, лишивши місце найсокровеннішому, найсвітлішому і найсвятішому. Згодом він й сам зізнається:

Мені здавалась пошлою й бридкою
Бравада напускна безвусих юнаків,
Що вечорами, пригасивши світло,
Несли в кімнатах плітки еротичні,
Розповідали про сумнівні вчинки.
І смакували голосно й цинічно
Свої любовні втіхи й насолоди.
Я їх не слухав. Сплющивши повіки,
Про тебе думав і зітхав нечутно...
...Я не хотів про тебе

Розповісти завзятим брехунам,
Які б моє кохання осміяли.

Кохання — і в Симоненка, і у Блока — велика Таїна, святе, бездонне, незмінне почуття. Воно сягає безмежних глибин душевної ніжності, виявляє усю палітру людської душі, зачіпаючи її найполярніші регістри: відданість і зраду, радість і відчай, тишу і грім. Саме таку назву — «Тиша і грім» (1962) — дав В. Симоненко своїй першій поетичній збірці, яка ввібрала кращі зразки його інтимної лірики. Велич, одухотвореність кохання ліричного героя дорівнює тут весняному грому, який, ударивши у груди, кличе до життя усе живе, розриває пута німоти, стверджуючи багатобарвність життя. Гама почуттів вимірюється тут щедротою весняної зливи, від оксюморонного «Ти мовчанням мені кричи» до життєстверднооптимістичного:

Здрастуй, сонце, і здрастуй, вітре!
Здрастуй, свіжосте нив!
Я воскрес, щоб із вами жити
Під шаленством весняних злив.

Хай заляжеться тиша навколо,
Й знову стану, як ви, німим,
Але в серці моїм ніколи
Не замовкне весняний грім.

Це поетове твердження не стає голим девізом, а лишається сенсом життя, символом вічної, нескореної молодості, знову ж своєрідно перегукнувшись із блоківським: «І вічний бій. Нам спокій тільки сниться». Чи не тому Василя Симоненка ще й нині називають поетом «молоді і молодості», що, зрештою, можна сказати й про Олександра Блока. Рвійність натури обох, натхненність, глибоке поєднання громадянського й інтимного начал досягають в їх творчості високих філософських узагальнень. Заземлена космічність і вершинність буття у поезії В. Симоненка, філософська екзистенція життя знаходить свій еквівалент у блоківських творах, в яких духовні сили виходять на ту нову верховіть, де

І холоду докучливого жала
Хай втомлена душа благословля,
Щоб т у т нічого вже не побажала,*
*Коли проміння рине з в і д т і л я *.*

Так розумів світ, своє призначення у ньому і В. Симоненко. Позиція митця — оптимістичність світобачення, хвала життю й навіть на краю мороку і темряви — очікування світла майбутнього. Вибравши для себе нелегку ношу — труд душі, боріння і боління, поет не полишає віри в людські та власні сили, згуртовані заради здійснення високих задумів і мрій. Заперечення вірою, «дійовий оптимізм світосприйняття» — за В. Брюховецьким — одна з найхарактерніших рис творчості Василя Симоненка, водночас і те об'єднуюче начало, яке постійно жило в серцях та душах двох митців, давало їм снагу життя, відкривало суть формування їхньої естетики:

Може, щастя і справді швидке та минуче?
Може, я вже ослаб і зістарився теж?

---

* Розрядку і підкреслення О. Блока у В. Симоненка збережено.

Ні! Ще бродять у попелі іскри жагучі,
Є вогонь для майбутніх пожеж!

Викресати іскру стало головним змістом поезії обох художників, основним сенсом життя. Ця нота виразно вчувається в усіх здійснених В. Симоненком перекладах з О. Блока. І в рядках з поеми «Солов'їний сад» — своєрідної казки про співмірність свободи й бажання, величальної пісні красі природи та буття, де «Заглушить рокотание моря Соловьиная песнь не вольна!»; і у сповненій пристрасті та любові поезії «В ресторані», освітленої «пожежею зорі», де зойк блоківської скрипки з переповненої зали озветься раптом в іншій оригінальній поезії В. Симоненка: «Дотліває холод мій у ватрі...»; в поетичних уривках з «О, я безтямно хочу жить...» та ін.

Поезія О. Блока супроводжувала В. Симоненка ще у студентські роки. Про це нераз розповідали однокурсники поета, серед яких — і згадані на сторінках щоденникових записів. Що являють собою ці записи? Три стандартні аркуші білого паперу, переломлені навпіл і з обох боків списані автручкою з синім чорнилом. Своєю раптовою обірваністю автограф свідчить: це лиш одна, хоча й дуже важлива частина цілісних щоденникових записів поета, котрі, будемо сподіватися, не втрачені остаточно й не завершаться з цією публікацією. На їхню цілісність вказує і свідчення однокурсника поета, сусіда по кімнаті М. Кіпоренка, котрий в розмові між нами ствердив, що Василь Симоненко вів щоденникові записи протягом усіх п'яти років навчання в університеті. Опубліковані раніше, нині вже добре відомі «Окрайці думок» (1962—1963 рр.) мають, як виявляється, свою передісторію. Можливо, вони також є однією з органічних частин цього єдиного цілого, але вже на іншому, завершальному етапі. Виявлені нами аркуші не продатовані, проте, як засвідчує зміст, були написані на початковій стадії роботи В. Симоненка над щоденниковими записами в той період, коли він тільки переступив поріг КДУ й став студентом факультету журналістики. Які ж були перші враження, занотовані по прибутті до гамірливого, столичного Києва з тихих Біївців на мальовничій Полтавщині, хто і що зустріли його тут? Про це — на кількох збережених аркушах: інколи — поспіхом, інколи — з іронією, інколи — з надмірною експресією, юначою категоричністю і максималізмом. Це й зрозуміло, адже перед нами неординарна особистість, неординарні й обставини, в яких вона жила і діяла. За плечима ще зовсім молодого хлопця була добра життєва школа. Читаючи ті перші юначі одкровення, замислюючись над ними, думку раптово обпече поетове ж, узяте з Вільсона: «Читати без дозволу чужі щоденники — Еверест підлості». Це стало епіграфом до його соціально-забарвлених «Окрайців думок». А як же з цими, здавалося б, цілком приватними враженнями, роздумами? Аж ні! І тут широкий спектр його життя, не менш насиченого, напруженого, спрямованого на світ і на прийняття його у свою душу, з усіма плюсами та мінусами. Якщо, за слушним зауваженням В. Яременка, епіграф-застереження до «Окрайців думок» «адресувався іншим людям», тим, кого згодом назвуть «пильними» й про кого у вірші, присвяченому поету, І. Світличний згодом напише:

На тебе теж відкрили справу.
Ти не уник свого хреста.
Терпкі, згорьовані уста
Не слинили каправу справу.

І на завершення, наче рефреном до сковородинського, вибитого епітафією: «Світ ловив мене, та не спіймав», у долі другого — смерть як порятунок:

Ти — тут? Я стукаю. Ні звуку.
Ти — тут? Хіба не чуєш стуку?
...Самотня камера твоя...

Отож, чи маємо право сьогодні публікувати ще одну, нехай і невідому сторінку життя поета, чи маємо право знати про нього більше? Розмовляючи з його однокурсниками, знову й знову перечитуючи симоненківські рядки, стверджуюся у думці, що маємо. Не заради якихось недоказових уточнень, передачі емоційних сплесків. Ні! Заради Василя Симоненка — великого поета, якого знаємо за його творчістю, розповідями про нього, якого повинні глибше, ближче пізнати з його уст, аби спробувати зрозуміти: чим жив, чим мучився, що подобалося і не сприймалося. Бо жив не в замкненому просторі, а тут таки, серед нас, у світі, який не вельми милував його. Так от, з огляду на це хочеться пристати до думки М. Г. Жулинського, який зазначив: «Я певен, з нашого боку буде цілком моральним вчинком зібрати й опублікувати окремим виданням усю відому на сьогодні, недруковану досі літературну спадщину видатного українського радянського поета Василя Симоненка... Крім «Окрайців думок», занотованих В. Симоненком із вересня 1962 року по вересень 1963 року, слід опублікувати його листи, які зберігаються не лише в архівах, а й у приватних осіб, різні редакції його відомих поезій. Та й тими віршами, які подаємо сьогодні, не вичерпується, мабуть, поетична спадщина».

Це справді так. Однак сьогодні звернемося лише до публікованих щоденникових записів, відзначивши, що процес входження поета в київське життя, у складні перипетії вузу столиці не був простий, безболісний. Ті мірки, з якими він приїхав у велике місто, часто здавалися завеликими. Університетська громада в той час різко ділилася на «сільських» та «міських». В. Симоненка, якому ледь вистачило до Києва тяжкою працею зароблених і вділених у дорогу материнських грошей (виховувала ж бо сама), навряд чи міг одразу й беззастережно сприйнятися за «свого хлопця». Він більше за багатьох із них знав, пережив, розумів, сільські ж бо діти дорослішають раніше. Не тільки порою юності та молодості визначався його максималізм, а й раннім змужнінням, тим вогнем правди і неправди, що гартували душу, вмінням самостійно мислити, аналізувати. В «Окрайцях думок» поет писав: «Втрата мужності — це втрата людської гідності, котру я ставлю над усе. Навіть над самим життям».

Хтось згадує його веселим, щирим й відвертим; хтось мовчазним, задуманим. Пригадувались однокурсникам довгі нічні дискусії у студентському гуртожитку на вулиці Шостій-Новій, тепер Освіти, що на Солом'янці. У них торкалися найгарячіших, найболючіших тем сучасного життя, серед яких — долі сталінських колгоспів, долі України. Згадував тоді В. Симоненко, як довелося ще підлітком відсидіти в «холодній» за суперечку з головою колгоспу чи бригадиром, котрий у такий спосіб розквитався з «невгодною» думкою. Забите, натруджене, несправедливостями скуте село — той постійний біль поета, з якого згодом народяться поезії: «Дід умер», «Злодій», «Некролог кукурудзяному качанові, що загинув на заготпункті», багато інших. Тими ж натрудженими, мозолястими селянськими руками боліла його й доля України як доля матері. Звертаючись з цим болем до «приручених патріотів», В. Симоненко писав:

За плату ви закохані в ідею
І зморшки морщите на ситому чолі...
Кому ж ви служите, приручені Антеї,
Відірвані від матері-землі?

У колі своїх однокурсників (Василь Діденко, Володимир Підпалий, Тамара Коломієць, Борис Олійник, Роберт Третяков, Станіслав Тельнюк, Петро Засенко, Володимир Біленко, Віктор Близнець, Анатолій Москаленко та багато інших, відомих нині майстрів слова) Василь Симоненко виділявся надзвичайною вразливістю, яскравою ліричністю, сором'язливістю натури та в той же час міг бути і поривно-запальним, навіть їдким. Перший курс виявився особливо складним для акліматизації. Багато з того, що тільки відкривали для себе вчорашні «селюки», для «горожан» уже було пройденим етапом. Здавалося, й за рівнем знань вони їх дещо перескочили. Але тим заспокоївшись, навіть і не помітили, як раптом опинилися далеко вже позаду. Наперед виступили особистості талановиті, яскраві, непересічні. На початку третього курсу В. Симоненко стає керівником літературної студії й, хоч уперше його поезії зазвучали дещо пізніше, ніж декого з ровесників, але буквально з перших читань вразили своєю свіжістю, якимось особливим, неповторним голосом, що змушував прислухатися, замислитися. «Яка то поезія,— писав він в «Окрайцях думок»,— коли вона не мислить? Поезія — це прекрасна мудрість».

Страшенний спротив, навіть нетерпимість викликала в поета будь-яка самореклама, поза, виставляння свого «я». Можливо, деякі з тих миттєвих, не вельми приємних життєвих вражень і наклали свій відбиток на пропоновані сьогодні увазі читача щоденникові записи. Гадати важко, бо відповіді можуть бути різні. М. Кіпоренко згадує нині з усмішкою, як довелося першим йти на перемир'я через спалену ним спільну каструлю, й те, як В. Симоненко ночами, у вільний від навчання час, працював на рибокомбінаті, де вивантажував вагони чи кочегарив, аби хоч якось підсобити собі та й матері допомогти. Нелегке то було життя, можливо, через те і важко пояснити в ньому багато чого. Та чи потрібно? Як писав В. Симоненко у своїх «Окрайцях»: «Зачинаю цей щоденник (йдеться про новий, післяуніверситетський етап роботи над записами.—М.Г.) не тому, що хочеться побавитися у великого. Мені потрібен друг, з яким я міг би ділитися геть усіма своїми сумнівами. Вірнішого і серйознішого побратима, ніж папір, я не знаю». Так, сприймемо ж відверто й щиро все висповідане цьому другові, як заповідав собі те й сам автор. А сумніви нехай розвіє висока творчість, велика, щедра душа поета, котра, навіть у хвилини відчаю й зневіри, могла молитись:

Пошли мені, боже, хоч ворога,
Коли друга послати жаль.

Однак був у нього і друг, і, звичайно, ж, не один. Олесь Каліхевич навіть у досить експресивних щоденникових записах згадується якнайтепліше. Про їхню дружбу писав Микола Сом у своїй книжці «З матір'ю» насамоті»: «Доречно сказати, що на честь однокурсника Олеся Каліхевича (нині заступника редактора обласної луганської газети «Прапор перемоги») Вася назвав вашого онука Лесиком. Хоч Симоненко з усіма нашими однокурсниками жив по-дружньому, по-доброму, але Каліхевича, веселого і безпосереднього хлопця, він обожнював. Навіть на лекціях сидів тільки з Олесем або з Тамарою Коломієць». У цій же книжці, де йде розмова з Ганною Федорівною Симоненко-Щербань — матір'ю Василя Симоненка, М. Сом пригадував і такий випадок, що стався навесні 1957 р.:

«Ми негадано-неждано посварилися і більше року не розмовляли. Тільки записками перемовлялися...

Мати: Яка ж це чорна кішка пробігла поміж вами?

Поет: Не чорна кішка і навіть не смугастий тигр. Між нами встали два поети — Олександр Блок і Сергій Єсенін. Ми засперечалися: хто із них більший?

Я над усе любив Єсеніна, а Василь — Блока. Геніальний вірш «Незнакомка» в Симоненкових вустах часто звучав мені, неначе його власне зітхання:

И каждый вечер, в час назначенный
(Иль это только снится мне?),
Девичий стан, шелками схваченный,
В туманном движется окне.

И медленно, пройдя меж пьяными,
Всегда без спутников, одна,
Дыша духами и туманами,
Она садится у окна.

М а т и: А хто ж більший — Блок чи Єсенін?

П о е т: Обидва великі. Я на цю тему тепер ні з ким не сперечаюся, а щоб розвіяти свою провину перед Блоком і перед Симоненком на початку літа тисяча дев'ятсот п'ятдесят восьмого року я пряменько з Борислава (де працював тоді) на кілька днів приїхав до Черкас. Звичайно, перед тим я достеменно вивчив життя і творчість Блока... Ми обнялися з Василем, розцілувалися — і суперечки як не бувало».

Отож знову у нашій розповіді зринають згадані раніше імена. Творче й особисте тісно переплелося у симоненківській душі. Хто був для нього більший — Блок чи Єсенін? Звичайно ж, глибоко читаючи, аналізуючи його поезію, побачимо — межі він не робив. Єсенінська пісенність, одкровенність теж наповнили ліричним струменем його поезії, зокрема такі, як «Лист» (перегук — «Письмо матери»), «Я не бував за дальніми морями» (художня паралель — «Никогда я не был на Босфоре...»).

Знову звертаючись до того, що завжди об'єднувало, зближувало талановитих, істинних поетів, котрі приходили в життя й відходили з нього часто такими молодими, однак сповненими великого бажання «усе нездійснене — здійсність!», навіть за той досить короткий, долею відведений для них строк, хочеться услід за Василем Симоненком повторити:

Воскресайте, камінні душі,
Розчиняйте серця і чоло,
Щоб не сказали
Про вас грядущі:
— Їх на землі не було...

Мирослава ГНАТЮК

I

ПЕРЕКЛАДИ З ОЛЕКСАНДРА БЛОКА

Не для того себе величав паладіном,—
Ти зустрілася теж не для того мені, **(Не для того ж і ти посміхнулась мені,)**

Щоби тільки ридать над потухлим каміном,
Щоб лише танцювати при мертвім огні!

Може, щастя і справді швидке та минуче (невірне)?
Може, я вже ослаб і зістарився теж?
(Може, справді, я вже
постарів й ослаб?)

Ні! Ще бродять у (світяться в) попелі іскри жагучі,
Є вогонь для майбутніх пожеж! (І жевріє вогонь для
майбутніх пожеж!)

4.IX.[*19*]*63 р.*

* * *

Все на землі умре — і молодість, і мати,
Дружина (кохана) зрадить, і залишить друг.
Ти вчися інший солод смакувати,
Зоріть в холодний і полярний круг.

Бери свій човен, на далекий полюс
Пливи крізь лід — і тихо забувай,
Як там любили, гинули, боролись...
І пристрастей забудь відомий край.

І холоду докучливого жала
Хай втомлена душа благословля,
Щоб т у т нічого вже не побажала,
Коли проміння рине з в і д т і л я.

5.IX.[*19*]*63 р.*

* * *

Все спочатку за жарти сприймала,
Докоряла, коли осягла,
Головою красиво хитала
І сльозам своїм волю дала. (І втаїти сльозу не могла).

І забувши про все, реготала,
Дратувала зубами мене,
А згадала — і знов заридала,
Розпустивши волосся сумне.

Помарніла, пішла, повернулась
І чекала (Повернулась) чогось край стола,
Проклинала, востаннє здригнулась
І, напевне, навіки пішла...

Що ж, пора знову братися за діло,
Давнє, звичне діло своє.
Та, невже і життя відшуміло,
Відшуміло, як плаття твоє?

5.IX.[19]63 р.

В РЕСТОРАНІ

Був той вечір чи тільки для тебе (Був той вечір чи ні — все одно не забуду:)
він примаривсь (наснився): пожежа зорі (Бліде небо спалила пожежа зорі)

Спопелила й розсунула вицвіле небо,
І на жовтій зорі — ліхтарі.

Я сидів під вікном у наповненім залі,
І впивалися скрипки у нерви мої, —
Я послав тобі чорну троянду в бокалі
Золотого, мов (як) небо, аї.
Гордовитий твій погляд зустрів я зухвало,
(Ти на мене поглянула гордо й зухвало,)
(Ми зустрілись очима)
(Гордий погляд зустрів я зухвало,)
І вклонивсь, щоб не чуть, як очима печеш,
(Ти, здавалось, очима мене обпечеш)

Кавалерові раптом навмисне недбало
Ти сказала: Закоханий теж...

І відразу ж у відповідь гримнули струни,
Заспівали безтямно смички...
Та була ти зі мною презирством всім юним,
(Та зі мною була ти зневага вся юна,)
Ледь помітним тремтінням руки.

Ти рвонулась, немовби сполохана птиця,
Ти прийшла, ніби сон мій легкий...
І зітхнули духи, спалахнули (завогніли) зіниці,
Зашептались тривожно шовки.

Та з дзеркал твої очі до мене гукали,
Закликали й зникали, і кликали знов...
(І кричали: «Лови!» без розмов...)

А намисто бряжчало, циганка вищала
І кричала зорі про любов.

6.IX. [19]63 р.

СОЛОВ'ЇНИЙ САД

1

Я ламаю замулені скелі,
Коли хвилі заграють відбій, (Я ламаю замулені скелі
В час відпливу на вогкому дні)

І бандурить осел невеселий
Їх уламки на спині своїй.

До чавунно-німої дороги (Донесем до стальної дороги,)
Донесем, звалим в купу — і в путь,—
Волохаті натомлені ноги
Нас до моря покірно несуть.

І осел починає трубити (горлати),
Що йому легко йти хоч назад,
А над шляхом викохує (напружує) віти
Прохолодний і тінявий сад.

З-за міцної, стрімкої горожі
Під шептання дерев і струмків
Простягають нам китиці рожі, (Виглядають на вулиці рожі,)
Солов'їний доноситься спів
(І доноситься спів солов'я).

Крик осла-трубача роздається
Кожен раз біля сонних (тихих) воріт,
А за ними — хтось тихо сміється
І манливо співає в одвіт.

І вникаючи в пісню і шерех,
Поганяючи хмуро осла,
Я дивлюсь, як на спалений берег
Опускається синя імла.

2

День палючий згорає безслідно,
Сутінь ночі повзе між кущів,
І осел мій дивується бідний:
«Чом, господарю, так спохмурнів?»

УРИВКИ ПЕРЕКЛАДІВ

«ПРО ПОДВИГИ, ПРО ДОБЛЕСТІ, ПРО СЛАВУ...»

Про подвиги, про доблесті, про славу
Я забував на змученій землі,
Коли твоє лице в простій оправі
Мені сіяло тихо на столі.

«О, Я БЕЗТЯМНО ХОЧУ ЖИТЬ...»

Нехай би, мов пес, під парканом я здох,
Хай доля у землю втоптала —
Я вірю: то снігом заніс мене бог,
То буря мене цілувала!

О, я безтямно хочу жить:
Все сущеє — увіковічить,
Безлике все — очоловічить,
І все нездійснене — здійснить!

II

УРИВОК ЩОДЕННИКА

За тиждень перед від'їздом звільнили від усяких турбот по господарству. Мати намагалася тримати мене побільше біля себе і часом крадькома плакала. А мені не сиділося. Тягло кудись далеко в невідоме. Бігав у клуб і безпечно віддирав гопака, до тошноти танцював «яблучко» і різні «польки». Ночами римував і фантазував.

Цілими днями з Гришою пропадали на річці. Верталися перед заходом голодні і стомлені. Потім вечорниці, сміх, танці, гармошка. А після усього стояв біля Марійчиного перелазу і розповідав їй про сузір'я. Всі говорили і думали, що я з нею «підстоюю», а я просто-напросто влаштовував сердечні справи друга. Не знаю, чи хоч Марійка це зрозуміла.

А за кілька днів наша хата наповнилася шумом — прийшли виряджати, принесли пляшки, заткнуті качанами. Запахло самогоном, потягло на співи — і закрутилося. Мені всі трохи заздрили і разом жаліли. Свою повагу і любов висловлювали тим, що кожен змушував випити саме від нього — і я пив. Пив і чомусь не п'янів. Очевидно, хвилювався. Потім ходили селом — кричали, варнякали, дратували псів і цілувалися з дівчатами.

Гриша міцно тримався за мене. Певне тому, що самостійно не міг рухатися. А двоюрідний брат Альоша — здоровило і силач — жартома витягав кілки з тинів і діловито трощив їх об телефонні стовпи. По щирості, я побоювався, щоб він у приливі ніжності не поліз мене обнімати.

Боявся не тому, що не вірив у медицину,— просто не хотілося їхати в Київ з поламаними ребрами.

Все це — як у сні.

* * *

Через добу я зійшов з харківського потяга на Київському вокзалі. До цього я не уявляв, що людина (тим більше — я), може так безнадійно згубитися в юрбі. В селі я звик запам'ятовувати кожне нове обличчя. Тут же їх була така сила, що скоро заболіла голова.

В університет увійшов з величезним дерев'яним чемоданом, мужньо витримавши скептично-презирливий погляд швейцара. Перше знайомство запам'яталося. Підійшов юнак — я чомусь прийняв його за старшокурсника — і фамільярно, з почуттям зверхності:

— Здоров, брат! В университет?

Жести його були різкі, нервозні.

— Угу. Здрастуйте!

— А какой факультет?

— Філологічний.

— Коллега! А отдел?

— Журналістики.

— Собрат! А курс?

— Ну, перший,— уже зовсім механічно випалював я.

Послідувало кілька зворушливих вигуків, спроба обняти мене і довга, пишна тирада, з якої можна було зрозуміти, що «собрат» ще не знає, зарахований він в університет чи ні.

— Ти стихи пишешь? — раптом запитав собрат.— Да, я забыл представиться — Владимир.

— А я Василь. Вірші пописував. А ви?

— Канешно! Издевался над литературой.

Це був мій майбутній однокурсник, поет більше смішний, ніж цікавий — В. Крінько [1]. Ці самокритичні слова були перші і останні, які я чув з його вуст. Потім він тільки хвалився, правда, незграбно і тупо.

* * *

Сорок четверта кімната, в яку я одержав ордер, виявилася зайнятою. Комендант упхав мене в п'ятдесяту:

— Поживи дня два здесь. Потом перейдешь в другую.

Заперечувати я боявся. Увечері зібралися всі мешканці — їх було більше десятка. Виявилося, що всі вони — літератори. Вже знайомий мені Володимир відкрив товстий, як Біблія, зшиток і з пафосом викрикував вірші. Його тезка — драматург — розповідав про свої зв'язки з письменниками і смакував свої п'єси. Високий і худий Ваня — «деревня» [2] ще більша, ніж я,— читав послання президенту Трумену, викликаючи його на поєдинок. Всі захоплювалися, кричали, щось доводили.

Це видовище мене потрясло. Я бачив, що їх вірші, як і балаканина, були нікчемними. Це ж так просто, зрозуміло. І я вирішив, що моя писанина теж тупа, а я цього не відчуваю, як вони. Цього ж вечора зарікся будь-кому показувати свої вірші.

Таким був перший крок до цивілізації.

* * *

Знайомство з курсом збентежило мене ще більше. Зрозумів, що щирості і невимушеності тут не буде.

Вечором кидався у постіль, втикався у подушку, кусав губи, щоб не плакати. Тепер невблаганно тягло в село. Хотілося кинути все, примчати додому і піти з Гришою збирати жолуді, ритися в осінньому сухому листі, пекти в багатті картоплю і гонитися у кущах за дівчатами. А вечорами...

Ех, осінні вечори на Полтавщині! Як я нудьгував за вами!

* * *

На першому курсі ні з ким так і не зблизився. Подобався Ячейкін [3], але я боявся його — все-таки киянин. Та й надто різними людьми були ми тоді.

Запам'яталися обидва Перепаді [4]. Але тільки тому, що не любив їх. Сом [5] не викликав нічого, крім зневаги.

Більш-менш відверто міг розмовляти з «манюнім» Кіпоренком [6]. Та спільною у нас була тільки каструля, в якій варили їсти.

Друзі все-таки були. Теплі, напівжартівливі стосунки лишилися з колишнім однокласником Андрієм [7]. Невимушено зубоскалив з Коломійцем [8]. Було в них щось знайоме, рідне. А курс лишався чужим, далеким.

* * *

Другий рік в університеті був нещасливим. Зблизився з Коломійцевою. Вийшло все якось просто, примітивно. Почалося з віршів, кінчилося несподіваними поцілунками. Потім було багато розчарувань і можливо, горя. Обмежені її прагнення дратували, іноді викликали жаль. У такі хвилини траплялися приливи якоїсь дурацької ніжності, і я чомусь вірив, що це любов. Її притягало до мене, очевидно, бунтарство і легкий песимізм. Розв'язка цього роману витримана у трагедійно-комедійному плані. Нині все це здається смішним і зайвим.

* * *

Якось поруч зі мною сів Каліхевич [9]. Я на нього дивився скоса — трішки недовіряв, трішки побоювався. Олесь був хлопець розумний і — головне, своєрідний. Навіть його лице, рухи, походка, жести були незвичайними і трохи дивними. Заговорили про поезію. Я показав йому два свої вірші. Олесь одного похвалив, другого вилаяв. З цього і почалося зближення.

Дружба з ним дала мені багато хорошого. Говорили ми рідко, але, здається, завжди відверто. І скоро я полюбив Олеся — і за те, що йому подобалися мої вірші, і за критику і за простецьку, трохи романтичну натуру.

Страшно подобалося, коли Олесь починав говорити про любов, про людей, коли навіть обвинувачував мене в неіснуючих гріхах.

ПРИМІТКИ

1. Кінько Володимир — журналіст, родом із Білорусі. Працює у м. Стрию на Львівщині.

2. Так на першому курсі звали жартома Сподаренка Івана (1931—1991). Прозаїк, перекладач.

3. Ячейкін Юрій (1933) — прозаїк, працював у різних періодичних виданнях. Нині — на творчій роботі.

4. Перепадя Анатолій (1935) — відомий перекладач з романо-германських мов. Перепадя Владислав (1933) — журналіст, тепер — лектор у Запоріжжі. Довгий час працював на Запорізькому телебаченні. Двоюрідний брат Анатолія Перепаді.

5. Сом Микола (1935) — поет, журналіст. Працює літконсультантом Кабінету молодого автора СПУ.

6. Кіпоренко Микола (1934) — журналіст, працював у різних періодичних виданнях, нині — завідуючий науковою редакцією Зводу пам'яток історії і культури України, видавництво «Енциклопедія».

7. Очевидно, йдеться про земляка Василя Симоненка, старшокурсника Андрія Поправку.

8. Коломієць Володимир (1935) — поет, завідувач редакції видавництва «Український письменник».

9. Каліхевич Олесь (1935) — журналіт, працює редактором луганської обласної газети «Наша газета» (до 1990 р.— «Прапор перемоги»).

ЕТИМОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ / Гол. ред. О. С. Мельничук.— К.: Наук. думка, 1982.— Т. 1: А—Г.— 631 с.; 1985.— Т. 2: Д—Копці.— 570 с.; 1989.— Т. 3: Кора — М.— 550 с.*

Завдяки багаторічній праці групи співробітників Інституту мовознавства АН України під керівництвом О. Мельничука до широкого науково-культурного обігу вводиться етимологічний словник нашої мови. Значення цієї справи без перебільшення можна вважати надзвичайним, хоч і небагато людей може належно його оцінити.

В. Д. Вітні, видатний американський мовознавець минулого століття, називав етимологію основою (foundation) лінгвістичної науки. Така оцінка цього найсуттєвішого аспекту історії лексики, звичайно, не може вважатися безпідставною. Але треба визнати й те, що наведені слова все ще окреслюють скоріше бажаний, ніж дійсний стан речей у лінгвістичній науці. Хоч утвердження порівняльно-історичного методу — а етимологія невіддільна від нього — триває тут уже мало не два століття, він і досі ще не став загальним надбанням мовознавців. Це, звісно, відбивається і на теорії, і на прикладних ділянках лінгвістики. Саме через це в масовій свідомості відсутнє будь-яке поняття про мовну спорідненість індоєвропейських народів (не рахуючи хіба найбільш близьких). З тої самої причини в методиках викладання іноземних мов не використовується та обставина, що більшість слів кожної індоєвропейської мови є етимологічно спорідненими з багатьма іншими словами, часто досить відмінними за формою та значенням,— як з лексичного фонду тієї ж мови, так і, в багатьох випадках, іншої індоєвропейської, зокрема нашої. Не чим іншим, як недостатнім проникненням порівняльно-історичного методу в мовознавство, пояснюється й відсутність стислих етимологічних даних у радянських тлумачних словниках та й у ряді європейських. Значна частина лексикографів не вбачає в бракові таких даних якоїсь неповноти розкриття смислу слів. Відсутня етимологічна інформація і в перекладних словниках (за невеликими винятками), і в підручниках та посібниках з іноземних мов.

Зрозуміло, що поява такого зводу інформації з ділянки історії лексики, як новий етимологічний словник, є важливим і необхідним кроком у напрямі покращання цієї ситуації. Очевидними є і загальнокультурне значення такої події, бо ж етимологія становить інтерес не лише для мовознавців, а й для значно ширшого кола людей. Досить сказати, що великий поет Юліан Тувім не розлучався зі „Słownikiem etymologicznym języka polskiego“ О. Брікнера. Як же стоять справи з етимологічним словником у нас в Україні?

---

* Окремі місця рецензії мають дискусійний характер і публікуються, щоб розпочати подальше обговорення питань етимології.— Ред.

Згаданий словник О. Брікнера — перше польське джерело такого типу — з'явився на світ 1927 р., причому автор у передмові нарікав, що це занадто пізно, що ледве не всі європейські мови мають уже свої етимологічні словники, а польська відставала. Дивним чином мовознавець немовби забув про цілий ряд мов, носії котрих живуть теж у Європі, в тім числі про українську. Багато з них не мали своїх етимологічних, а то й зовсім ніяких словників аж донедавна, деякі не мають і сьогодні. Характерно, що це — мови народів, позбавлених своєї державності. Нічого дивного: ми, українці, добре знаємо, як політика може впливати на лінгвістику та лінгвістів.

Минули десятиріччя відтоді, як польська мова, на думку О. Брікнера, в числі останніх у Європі, отримала етимологічний словник, а українське мовознавство все якось не могло здобутися на свій, ніби не бажаючи суперечити видатному вченому. 1970 р. в Києві вийшов етимологічний словник, але... не української мови. Очевидно, мало було видань і перевидань словників О. Преображенського, М. Шанського (одно- й багатотомного), М. Фасмера,— треба було видати ще й Г. Циганенко.

А тепер, через багато років після того, як все-таки український етимологічний словник було введено до арсеналу засобів науки,— чи можемо ми, українці, заспокоїтися досягнутим? Ще в 60-ті роки в Канаді почав виходити етимологічний словник української мови Я. Рудницького, але, оскільки це був «буржуазний» словник та ще й «націоналістичний», то, зрозуміло, в ті часи для науковців України він немовби не існував. Етимологічний словник київського колективу задуманий як капітальний семитомний твір. Досі вийшло лише півсловника, залишається побажати, щоб ми мали свій етимологічний словник повністю в цьому тисячолітті.

Вихід у Києві перших трьох томів «Етимологічного словника української мови» — визначна подія, хоча й не можна сказати, що ця праця бездоганна. За своїм рівнем вона в загальному не поступається іншомовним аналогам, зокрема слов'янським,— а де в чому їх перевершує. Головне — цей словник разом зі словником Я. Рудницького створює солідну базу, спираючись на яку можна піднести українську етимологію (і мовознавство в цілому, та й не лише українське) на якісно новий рівень, створити нові, досконаліші джерела. Хоч до виходу останнього тому ще далеко, автори Словника ведуть уже мову про наступні видання (див. т. 1, с. 10). Що ж можна зробити, на нашу думку, для того, щоб ці видання були кращими за нинішнє? Втім, деякі поліпшення можна внести і до теперішнього — у ще не видані томи або у вигляді додатків до вже виданих. Зараз уже слід ввести в коло використовуваної літератури словник Я. Рудницького, а також інші етимологічні матеріали представників діаспори, зокрема публіковані у виданнях НТШ. На сьогоднішній день слід було б відмовитись від терміна «молдавська мова», тим більше, що молдавани (точніше, та їх частина, що була включена до складу СРСР) повернули собі латинський алфавіт, отож і автори Словника не повинні б більше писати румунські слова кириличними літерами, видаючи їх за слова «молдавської мови»[1].

---

[1] З цього приводу, очевидно, на місці буде навести слова корифея романського мовознавства Р. Будагова, сказані на початку хрущовської відлиги: «Только потому, что И. В. Сталин упоминает «молдавский язык», возникла проблема самостоятельного молдавского языка, хотя большинство лингвистов до тех пор считало, что румыны и молдаване говорят на одном языке» (Вопросы языкознания.— 1957.— № 2.— С. 154). Інший відомий фахівець у цій ділянці Д. Михальчі в 1961 р. сказав: «До сих пор и я признавал существование молдавского языка, как этого требовали сверху... С политической точки зрения молдавский язык существует, однако с точки зрения лингвистики это — нонсенс». (Цит. за:

Щодо загальних настанов, автори Словника вважають, що «етимологічний словник української мови... не може різко поривати з науковою традицією укладання етимологічних словників слов'янських та інших індоєвропейських мов» (т. 1, с. 9). Тому словник «укладено в основному на традиційних наукових засадах, прийнятих і в інших сучасних етимологічних словниках» (там же). Зауважимо, однак, що дотримання авторами цих засад зумовлене не лише заявленим небажанням поривати з традицією, а й тим, що інших, суттєво кращих засад поки що не існує. Стан етимологічних словників детермінується в першу чергу станом етимологічної науки, а ця галузь мовознавства зараз переживає не найкращі свої часи. Як відзначає багато авторів[2], сучасна етимологія, незважаючи на всі свої досягнення, багато в чому перебуває на рівні минулого століття. Спроби внесення до неї нових теоретико-методологічних концепцій відчутного результату поки що не дали. Цій темі присвячена, зокрема, стаття відомого осетинського вченого В. Абаєва з цікавою для нас назвою — «Как можно улучшить этимологические словари»[3]. Щоправда, там ідеться не стільки про принципи укладання етимологічних словників, скільки про методи етимологічних досліджень, а це не цілком тотожні речі, хоча створення словника, як правило, є водночас і дослідницьким процесом.

У цій статті особливої уваги заслуговує рекомендація приділяти увагу т. зв. звуковій символіці, тобто властивості певних звуків та їх сполучень відповідати тим чи іншим людським уявленням, внаслідок чого в різних мовах можуть виникати цілком самостійно слова з подібним звучанням і значенням. (Про це ще буде мова.) Варто також звернути увагу на пораду приділяти більше уваги реаліям історичного життя народу, його матеріальної й духовної культури, ширше використовувати в етимологічних дослідженнях метод «слів і речей».

З тих же думок В. Абаєва, що безпосередньо стосуються принципів укладання етимологічних словників, відзначимо такі. На думку вченого, «хороший этимологический словарь должен быть снабжен специальным этногенетическим введением... В нем должны быть отмечены основные этапы этнографической истории народа в их соотнесении с этапами формирования лексики»[4]. Це, на думку автора, потрібно для того, щоб зробити словник популярнішим. З цим можна погодитися, але ще потрібнішим для цієї мети був би вступ історико-фонетичний, як, наприклад, у словнику Я. Голуба та С. Лієра — розбитий на параграфи та пункти, з відсиланнями до нього в словникових статтях у потрібних випадках. Без такого вступу (або якогось іншого пояснення) багатьом читачам незрозуміло, яким чином пов'язані між собою, скажімо, давньоперське arašniš, грецьке ωλένη та наше «лікоть» (див. т. 1, с. 91). А спеціалістові з індоєвропейської етимології, для якого це зрозуміло, може бути неясним, наприклад, стосунок між словами деяких тюркських мов: що спільного мають чуваське peraga і турецьке, ногайське, татарське, башкирське «буза» (т. 1, с. 243)? Пояснення відповідних фонетичних змін (і.-є. *l* — іран. *r*, тюрк. *z* — чуваш. *r* і т. д.) мали б знайти місце в словнику.

Мындыкану В. Одеяние сути нашей // Кодры.— 1968.— № 8.— С. 127). До речі, товариство, аналог нашого ТУМу, в Молдові зветься «Limba noastră cea română» — «Мова наша румунська».

[2] Див., напр., цитовану нижче статтю В. Абаєва, а також: Маковский М. М. Английская этимология.— М., 1986.— С. 15—26, зокрема с. 24—25, там же й докладніша бібліографія з цієї проблеми.

[3] Абаев В. И. Как можно улучшить этимологические словари // Этимология. 1984.— М., 1986.

[4] Там же.— С. 9.

На відміну від В. Абаєва, ми не намагаємось «представить идеальный этимологический словарь будущего»[5]. Усвідомлюючи обмеженість сучасної етимологічної науки, що проявляється і у значній кількості слів, етимологія яких невідома чи непевна, і в тому, як розкривається відома етимологія тих чи інших слів, природно вважати, що шлях до створення майже ідеального словника лежить через якісні зміни, значні відкриття в даній науці. Передумови до цього створюються й виданням етимологічних словників на базі нинішніх досягнень лінгвістики, і ретельним удосконаленням цих словників. Цій меті — створенню досконалішого етимологічного словника української мови в майбутньому на основі того, що видається зараз, присвячені і наші уваги.

Почнемо з деяких аспектів зовнішньої форми. В. Орел у рецензії[6] на перший том Словника відзначав його високий поліграфічний рівень, і з цим можна погодитись. Звернемо увагу на формат видання, близький до оптимального з точки зору зручності в користуванні в поєднанні з достатнім обсягом тексту на одиницю площі. Думається, якби зробити всі томи з такою кількістю сторінок, як перший (632, можна й трохи більше), та ще на такому тонкому папері, як другий і третій, а також внести деякі скорочення до тексту, то повний Словник мав би не сім, а шість томів середньої товщини. Тобто, ми могли б, мабуть, одержати його в цілості на кілька років раніше.

Про скорочення. Автори Словника стверджують, що його характерною ознакою є «відносна стислість викладу» (т. 1, с. 7). Ця стислість і справді досить-таки відносна. Можна сказати навіть, що для словника характерний чималий ступінь надлишковості інформації, зайвий баласт, який легко можна усунути без жодної шкоди для змісту. Йдеться не лише про економію паперу. Вимога високої концентрованості інформації, вираження якомога більшої її кількості меншою кількістю знаків,— звісно, за умови, щоб це не шкодило сприйняттю,— стосується й видань нового покоління, таких, як створюваний нині оксфордський словник англійської мови на півмільйона слів, що займатиме не більше місця, ніж поштова листівка. Економія знаків — це перш за все економія часу, необхідного для сприймання даної інформації. Прикладом може служити стаття «китайці», при якій дається таке пояснення слова: «народ, що становить основне населення Китайської Народної Республіки». Це визначення, не вельми вдале (як же бути з основним населенням Китайської Республіки або Цінської імперії, а з другого боку — Уйгурстану, Тібету) є до того ж абсолютно непотрібним і ніяк не обумовленим,— у вступі сказано про пояснення лише при омонімах та «вузькодіалектних» і «вузькофахових» словах, «які для частини українських читачів можуть виявитися незнайомими» (т. 1, с. 12). Глянувши на подальший текст статті, відзначимо, що йому бракує стислості: «...(пор....дтюрк. Хїtaj «Китай»; «китайський»), де значення «китаєць», «китайський», «Китай» виникло замість давнішого етнонімічного «кидани» у зв'язку з тим, що в X ст. тунгусо-маньчжурське плем'я киданів захопило північну частину Китаю». Це можна було б сказати значно коротше, наприклад, так: «...де дані значення виникли з етнонімічного «кидани» (у X ст. це тунгусо-маньчжурське плем'я захопило північ Китаю)». За рахунок таких стилістичних поправок у словнику можна було б зекономити десятки сторінок. Ще в статті *китайці* відзначимо абсолютно зайві пояснення типу «р. к и т а й ц ы «китайці»,... болг. к и т а й ц и «китайці». Це — один з багатьох прикладів порушення упорядниками ними ж самими встановлених правил, у даному разі — того, за яким

---

[5] А б а е в В. И. Как можно улучшить этимологические словари.— С. 25.
[6] Див.: Этимология. 1983.— М., 1985.— С. 186.

«значення інослов'янських відповідників вказуються лише в тих випадках, коли вони відрізняються від значення українського реєстрового слова» (т. 1, с. 12).

Словник ряснiє великою кількістю невиправданих тлумачень: на с. 123 1-го тому нам пояснюють, що означають слова *балагур, балада, балакати, балалайка;* на с. 256—257 — *бриз, бризкати, брикати, брикет, брила, бриль* і т. д. Але багато слів залишено все-таки без визначень — послідовності тут не помітно жодної. Так, на с. 339 того ж тому тлумачаться слова *ватага, ватман, ватра* (не вузькодіалектне), тоді як *ватерполо, ватерпас* (це вже, либонь, «вузькофахове») — без пояснень. Пояснення при омонімах, що мають даватися «за допомогою одного — двох синонімів... або за допомогою стислих описових тлумачень» (т. 1, с. 12), теж інколи виходять за межі розумної достатності. При статті *козак*[1] тлумачення займає майже чверть сторінки, причому за точністю й повнотою воно таке саме, як і те дворядкове при статті *китайці*, і, звичайно, також зідеологізоване. А вистачило б коротенького, на кшталт такого: «*козак*[1] «член певного військового братства або військового стану» (також, перен.); *танець»*.

Герман Пауль у своєму словнику проголосив відмову від «непотрібних пояснень загальнозрозумілого». Нам здається, що й нашому Словникові не варто змагатися з тлумачним, бо нинішньому виданню це коштує до двох відсотків обсягу — десятки сторінок, які можна було б використати краще. І в будь-якому разі необхідно послідовно дотримуватись обраних принципів побудови словника.

Варто усунути й численні дублювання інформації — здебільшого в статтях, що трактують запозичення, при яких є відсилання до інших споріднених слів. Наприклад, у статті *«гран»* слова́ «...спорідненим з дірл. gran «зернятко», лит. žirnis «горох», псл. zьr̥no укр. «зерно» є зайвими, бо вся ця інформація є в статті *«зерно»*, до якої зроблено відсилання. Іноді одна й та сама інформація повторюється по декілька разів замість того, щоб бути поданою в одній статті, до якої зроблено відсилання (див., напр., статті *декорація, дога, догма, доктор, доцент)*.

Крім того, чималий обсяг — біля 3—4-х відсотків усього тексту — можна зберегти, ширше вдаючись до скорочення написання часто вживаних слів, зокрема, назв частин мови, а деякі слова у часто вживаних зворотах зовсім опускаючи. Так, численні написання типу «делікатес...— запозичення з французької мови; фр. delicatesse», краще подавати так: «делікатес...— з фр. delikatesse». Написання ж типу «...запозичено з французької мови, можливо, через посередництво польської; фр. illumination» подавати так: «запозич. з фр. illumination, можл., через пол. iluminacja — подібно до того, як це зроблено в словнику М. Фасмера. Замість слів «походить від» слід було б ширше вживати загальноприйнятий в етимології знак †. Не є раціональним і прийнятий у Словнику спосіб відсилань, коли слово, що міститься в тексті статті, ще раз повторюється в кінці, супроводжуване словами «Див. ще» або «Пор.». Є кращі способи відсилань, що їх широко застосовують у довідковій літературі: виділяти відповідне слово в тексті статті жирним шрифтом, ставити біля нього позначки «(див.)», «(пор.)» або — вертикальну стрілку (↑).

Можна знайти й ще деякі приклади збиткової інформації, яку варто усунути. Але особливо слід виділити такий резерв компактності тексту Словника як бібліографічна інформація, що подається наприкінці, а також і в середині статей. Вона займає в середньому близько однієї восьмої словникового обсягу, тобто майже цілий том Словника фактично відданий на бібліографію. Тут можна намітити два напрями скорочень. Перший — скорочення кількості джерел, що наводяться. У Вступі сказано, що «подаються лише найважливіші праці, в яких розглядається етимологія відповідного українського слова чи пов'язаних з ним слів інших мов» (т. 1, с. 13), але й цього правила далеко не завжди дотримано. Часто-густо скла-

дається враження, що автор дає список усіх джерел, використаних при укладанні статті, в чому немає потреби — літературу, використану при підготовці словника, можна подати в одному загальному списку, що ж до окремих статей, то крім праць, на які робиться пряме посилання в тексті, слід відбирати лише ті, котрі містять якусь важливу інформацію, не подану в нашому Словнику. Другий напрям — зменшення кількості знаків для позначення тих чи інших джерел. Незрозуміло, чому прізвища авторів, що зустрічаються рідко, подані скорочено: Преобр. (Преображенский), Bern. (Berneker), Plet. (Pleteršnik) натомість раз у раз бачимо: Фасмер—Трубачев, Шанский, Kluge—Mitzka, Brückner, Machek і т. д. Ті ж лексикографічні джерела, з яких узято те чи інше реєстрове слово, часто позначаються однією — двома літерами прізвища автора. Такий принцип — мінімум знаків — слід було б прийняти для позначення всіх джерел при словникових статтях. Якщо список використаної літератури містить більше ніж одну працю якогось автора, то для відсилання, очевидно, доцільно подавати не скорочені назви цих праць, а цифри при скороченому прізвищі автора, наприклад, $Шх_2$ — Шахматов, друга позиція в списку скорочень. Якщо треба зробити відсилання до якогось словника, до аналогічної статті, то сторінок можна не вказувати. Все це в сумі дає можливість скоротити площу, яку займає бібліографія, разів у п'ять. Таким чином, навіть при деякому доповненні до тексту Словника його можна було б розмістити навіть не в шести, а лише в п'яти томах.

Перейдімо від форми до змісту. Спочатку — про реєстр Словника. Слід зазначити, що з нього випав ряд слів (здебільшого іноземного походження), які жодним чином не підпадають під указані у Вступі обмеження (див. т. 1, с. 7). Ось декілька таких слів: *абат, абітурієнт, абордаж, абориген, авізо, автаркія, автохтон(и), агат* — це лише з тих, що вміщує однотомний «Українсько-російський словник». З другого боку, Словник містить чимало слів, які, нам здається, варто було б усунути з наступного видання, бо українськими їх навряд чи можна визнати. Тут мається на увазі ось що. Носії всіх українських говірок постійно стикаються або стикалися в недалекому минулому з іншими мовами, що в багатьох випадках займали привілейоване становище у відношенні до української. Внаслідок цього в усі говірки нашої мови проникали й проникають чужомовні слова, які витісняють українські або функціонують паралельно з ними на означення одних і тих самих понять. Але далеко не всі слова, що побутують в українських говірках, можна вважати елементами української мови. Тому до Словника, очевидно, не слід включати вузькодіалектних запозичень, що є паралелізмами (часом просто фонетичними) до українських слів і походження яких цілком прозоре, для з'ясування його досить сягнути до будь-якого словника сусідньої мови. Таких слів у Словнику багато, ось лише кілька прикладів: *заєдно* (пол. zajedno), *зажартий* (пол. zażarty), *креска* (пол. kreska), *крет* (пол. kret) — «кріт», *куркан* (рум. curcan), *лужко* (пол. łóżko) — «ліжко», *мундур* (пол. mundur) — «мундир». Слід строгіше підходити до відбору для реєстру подібних запозичень, тим більше, що передбачається введення до наших лексикографічних джерел обширного матеріалу з українських говірок, що нині лежать за кордоном, а там подібних слів буде значно більше.

Окрему проблему становлять русизми. В силу відомих причин вони проникають скрізь, у тому числі й у лінгвістичні праці нормативного характеру, і наш Словник не є винятком. Цьому сприяла та обставина, що головним джерелом, покладеним в основу його реєстру, є шеститомний Українсько-російський словник 1953—1963 (див. 1, с. 7). Відомо, що цей словник відзначається безліччю русизмів, свідомо введених до нього в порядку здійснення мовно-національної політики то-

дішньої влади (чого варте хоча б оте «добро пожалувати»!). На жаль, наші автори не спромоглися в достатній мірі критично підійти до лексичних «багатств» того джерела, і взяли звідти до свого реєстру чимало таких слів, як *коробити, косний, курносий, ландиш, мерещитися* і т. п., причому як цілком літературні форми. Цікаво, що явний русизм *кромсáти* подається як літературне слово, а українська форма *крéмсати* — як... діалектизм. Не бездоганна подекуди в цьому відношенні й мова самих авторів: «ехо» (т. 1, с. 38), «тумак» (т. 2, с. 150), «заядлий» (т. 2, с. 223) тощо. Потрапили до реєстру і такі терміни, як *марксизм* і навіть *морганізм* (а от *вейсманізм* та *менделізм* — чомусь ні). Подібних цілком прозорих утворень від власних назв, на наш погляд, не варто було вміщувати, тим більше, що походження прізвищ Маркс чи Морган не розкривається.

Нарешті, відзначимо, що, хоч автори поставили за мету охопити, за деякими винятками, всю відому українську лексику як XIX, так і XX ст. (див. т. 1, сс. 4, 7), вони не використали численних рукописних словників першої половини минулого століття. Тим часом ще 1978 р. Б. Галас уклав з них зведений словник, існують і ще деякі цікаві лексикографічні джерела нашої мови того періоду[7]. Неувага до них — серйозний прорахунок, вони потрібні не лише для укладання реєстру, а можуть придатися й для етимологізації певних слів (нижче буде наведено приклад).

Торкаючись змісту Словника на рівні статей, спробуємо перш за все визначити в цьому аспекті основний недолік. Він, на нашу думку, криється в не зовсім витриманому способі організації праці над Словником. Якщо вірити передмовам до томів, поділ праці між авторами здійснено так: кожному виділено по кілька частин обсягу тому, всуціль, лише деякі статті в цих масивах розроблялись іншими авторами. Напевне, саме слабо розвинена спеціалізація в авторському колективі й є причиною того, що в статтях Словника можна надибати чимало всіляких огріхів. Адже щоб розробити на високому рівні масив з багатьох різнотипних статей підряд, а часто й одну статтю з початку до кінця самотужки, треба бути лінгвістом-універсалом. Словник у значній мірі має компілятивний характер, без цього й не обійтися, але й для доброї компіляції потрібна широка підготовка, а часто — співробітництво кількох фахівців. Ми не знаємо, як насправді відбувається робочий процес створення Словника, але помітно, що організовано його так, що авторам нерідко доводиться мати справу з матеріалом, який виходить за межі їхньої компетенції, і редагування та рецензування далеко не завжди усуває наслідки цього. Так, наприклад, у статті «барза» (т. 1, с. 142) знаходимо аж задосить підставу до припущення, що автор змушений писати про румунські запозичення, не знаючи (зовсім чи як слід) румунської мови та румунської філології. По-перше, слово barză подається як діалектне, тоді як насправді є цілком літературним. По-друге, слово bardză подане не серед аромунських форм, а серед румунських, причому як літературне. Насправді ж воно належить до типово аромунських (dz замість рум. z). По-третє, автор пише, що румунські слова «очевидно, походять від алб.». Теж невірно — тут ми маємо один із проявів стосунку, в якому перебувають між собою румунська та албанська мови. Ось правильне, хоча й трохи багатослівне пояснення: «споріднене з алб. ...і разом з ним належить до шару субстратної лексики, успадкованої з дако-фракійських говірок» (т. 2, с. 380). Інший характерний приклад — стаття *брай*. До неї подане єдине джерело: Кравчук, ВЯ, 1968/4, 128. Це не що інше, як рецензія на перший том словника Я. Рудницького,— в Москві вона, як бачимо, могла бути

[7] Дзендзелівський Й. О. Дослідження лексики українських говорів // Записки НТШ.— Львів, 1990.— Т. CCXXI: Праці філол. секції.— С. 256.

опублікована. Її автор пише про дане слово: «Стоило бы взвесить возможность связи с рум. brai(u) «то же»». Цю форму він, очевидно, механічно узяв з румунсько-російського словника Б. Андріанова й Д. Михальчі. Можливо, через неуважність припустився помилки. Річ у тім, що дане написання відображає не два фонетичних варіанти румунського слова, а його старий і новий правопис. На 1953 р., коли виходив словник Б. Андріанова й Д. Михальчі, було опубліковано проект реформи румунської орфографії, однак в силу він ще не вступив, і словник було видано з такими «проміжними» написаннями. Але на час появи рецензії вже півтора десятиліття було обов'язковим написання brai. Автор же словникової статті механічно скопіював стару помилку Р. Кравчука, переказав його слова таким чином: «Очевидно, пов'язане з рум. ...», а від себе додав: «характер зв'язку неясний». Якби цю статтю писав спеціаліст з румунських запозичень, він не мав би проблем із правописом, а крім того, для нього не було б тут особливої неясності, і етимологія слова була б витлумачена приблизно так: «Очевидно, запозич. з рум.» (румунські запозичення є типовими для вівчарської лексики). Інші приклади написання румунських слів за давно вже не діючою орфографією (хоч можна бути всякої думки про вищезгадану реформу правопису, але дотримуватися встановлених нею правил мусимо, старі написання вважаються нині помилкою: clae замість claie (т. 2, с. 453), sgura поруч із нинішнім написанням zgură (т. 2, с. 254) — автор, очевидно, взяв їх з різних джерел, прийнявши за фонетичні варіанти.

Спеціаліст з румунської філології, яку ми взяли для прикладу, міг би придатися не лише для розробки на належному рівні статей, що трактують румунські запозичення. Він міг би підказати семантичну паралель для обгрунтування спорідненості нашого слова *берег* з німецьким Berg та рядом інших, що означають «гора» (у відповідній статті Словника такого обгрунтування немає): перехід значень «гора» — «берег» можна бачити в румунському слові mal з дакської субстратної лексики, яке в сучасній мові означає «берег», зіставивши його зі спорідненим албанським mall, що зберегло значення «гора». Він відрадив би автору статті *молодий* піддавати сумніву загальноприйняте виведення цієї лексеми від слова, що означало «м'який» («очевидно, в семантичному відношенні неточне»). Адже семантичний ряд «м'який» — «ніжний, тендітний» — «молодий» чітко простежується в латинському tener, яке має всі ці значення і від якого походять і рум. tinar — «молодий», і фр. tendre — «ніжний, м'який». До статті ***ин*** фахівець міг би навести румунське слово in з тим самим значенням («льон»), що походить від лат. linum (пор. аром. l'in) — ця інформація могла б бути корисною при розкритті етимології українського діалектизму.

Можна зробити висновки: для забезпечення високого наукового рівня та новизни інформації статей словника необхідною умовою є подбати, по-перше, про залучення до роботи над ним достатньої кількості фахівців з різних галузей мовознавства загалом і етимологічних досліджень зокрема; по-друге — сприяти задовільному розподілу матеріалу для написання відповідно до кваліфікації авторів. Крім того, бажано, щоб підбором іншомовного матеріалу займалися знавці відповідних мов, а також щоб із кожною статтею ознайомлювалось якомога більше науковців на предмет внесення зауважень та доповнень. Ще одна важлива умова в цім ряді — забезпечення авторів усією потрібною літературою. В. Орел у згаданій вище рецензії вказує на деякі прогалини в списку використаних авторами джерел, і до того переліку можна чимало додати. Так, до рук авторів майже не потрапила література з етимології сучасних іранських мов, і тому в Словнику ми майже не бачимо прикладів з цих мов — лише з давньоперської (авестійської). Запозичення, що мають першоджерелом перську мову, подаються, як звичайно, без розкриття глибшої етимології. У цьому плані заслуговує уваги кількатомна праця «Иранские

языки», що містить чимало етимологічної інформації та солідну бібліографію, а також цікавий словник Ягалла, що може до певної міри виконувати роль історико-етимологічного довідника. Подібне можна сказати й про матеріал сучасних індійських мов, з тою лише різницею, що відповідна література відсутня не майже, а зовсім. Дуже мало уваги приділено й мовам такої групи, як кельтська. Особливо важливою для етимології є тохарська група мов (значно більше джерел обох груп використано навіть у вищезгадуваній невеликій праці М. Маковського — вона, до речі, теж заслуговує на використання).

Серед використаних джерел зустрічаємо словник старочеської мови, але не бачимо словників старопольської, навіть однотомного словника М. Арцта. З огляду на ту роль, що її зіграла польська мова в історії нашої мови, таку прогалину слід усунути, тим більше, що польський етимологічний словник Ф. Славського все ще далекий від завершення, а О. Брікнера застарів і неповний. Неувага до старопольської мови місцями помітно знижує рівень певних статей. Наприклад, у статті *заздрити* поруч зі взятою в О. Брікнера старою формою zajzdrościć неодмінно мав би стояти й такий архаїзм, як zajrzeć, а також його дещо пізніші варіанти zajźrzeć, zaźrzeć. І є підстави вважати старопольські норми за такі, що принаймні мали вплив на утворення українських та білоруських. (Варто проаналізувати, між іншим, і ту обставину, що в інших слов'янських мовах аналогічні слова відсутні.) Саме польським впливом, контамінацією з (давньо) польськими формами автор статті міг би, лишаючись на своїх позиціях, пояснити наявність у слові звука *и* замість очікуваного *і*<ѣ, а також пересунення наголосу з кореня на префікс (він цих явищ не пояснює ніяк). У статті *вила* подано старочеське vidle, але відсутнє старопольське widła, а з цього слова можна видобути цікаву інформацію. Співставлення його з давньоруським *вила* дозволяє зробити ймовірне припущення, що закінчення *-а*, наявне в сьогоднішніх українському, болгарському й македонському словах, є архаїчним, і реконструювати праслов'янське vidla форму двоїни, що, очевидно, відбиває первісний вигляд цього знаряддя — вила-двійчата, зроблені з дерев'яної розвилки.

З румунських словників останніх десятиріч використано «Dictionarul limbii române moderne», 1958 р., але слід було б звернутися ще й до «Dictionarul explicativ», видання 1975 р. Допоміг би він при розкритті етимології таких слів, як *будз* — «вид сиру», *качула, кауш* та ін. Неодмінно слід було б звернути увагу й на найсолідніше лексикографічне джерело румунської мови — кільканадцятитомний «Dictionarul limbii române», тлумачний і водночас історико-етимологічний (охоплює лексику від XVI ст.). Його видання триває з 1965 р. і вже майже завершене. Міг би стати в пригоді при розробці деяких статей і словник румунської лексики X—XV століть G. Mihailă (1974).

З німецьких етимологічних словників використано лише Ф. Клюге — В. Міцки, а пропущено таку серйозну працю, як словник Дудена (етимологічний том). Не потрапив у поле зору авторів і давно існуючий у нас словник, що розкриває походження фразеологічних зворотів німецької мови В. Гаврись (Сталі сполучення слів у сучасній німецькій мові (походження та вживання).— К., 1971) — він придався б, наприклад, при написанні статті *блавучити* — поруч із тією етимологією німецького фразеологізму, що дає наш Словник, він наводить іще одну, вірогіднішу.

Для розкриття етимології арабських та гебрейських запозичень можна використати хоча б працю С. Майзеля «Пути развития корневого фонда семитских языков», що містить цікаві відомості про багато слів і має алфавітний покажчик. Вона заодно є досить цінним семантичним посібником.

Водночас відома авторам література використовується інколи не повністю. Так, наприклад, до Словника не потрапила цікава етимологія слова «вантаж», яку подає Р. Кравчук[8] і котра взята ним з рукописного словника української мови 30-х років XIX ст., де наводиться форма «вантужити» разом з паралельною «вантажити», пояснюється тодішнє значення цих слів — «пакувати, навантажувати», і виводиться їх походження від слова «вантух». Крім того, стаття *вантаж* повторює помилку Я. Рудницького, на яку вказав Р. Кравчук. Інший випадок: при короткій статті *клезнути* не подано жодної літератури. Тим часом етимологію цього слова дає Г. Ільїнський у статті «Суффикс/-oz/-ez/-ъz в славянских языках», посилання на яку бачимо в словникових статтях *гаразд, горностай, кобза*. Г. Ільїнський посилається також на працю О. Шахматова «О полногласии», в якій дещо по-іншому трактується етимологія нашого діалектизму, хоч обидва мовознавці пов'язують його з рос. *колызнуть*, відсутнім у статті Словника.

Етимологія, як говорять автори Словника, це «походження і генетичні зв'язки слів» (т. 1, с. 7). Уточнимо, що в сучасній етимологічній науці розкриття походження слова в більшості випадків зводиться якраз до встановлення його зв'язку з іншим словом чи словами, внаслідок змін яких воно виникло. (Цей зв'язок не завжди можна назвати генетичним — наприклад, коли слово виникло внаслідок запозичення з іншої мови.) Можна прослідкувати ланцюжок «предків» слова аж до гіпотетичної індоєвропейської або й ранньоіндоєвропейської, бореальної чи ностратичної форми. Що ж до першовитоків даного кореня, механізмів його виникнення та подальших змін — про це сучасна наука поки що небагато може сказати.

Отже, сучасна етимологія слова — це головним чином інформація про його зв'язки (відношення) з різними словоформами — «предками» та іншими «родичами», а також пояснення й обгрунтування цих зв'язків. Постає питання: які зв'язки, між якими словами мають бути висвітлені в словникових статтях? Більшість сучасних етимологічних словників, у тім числі й наш, прагнуть прослідкувати етимологічні зв'язки слів на граничну глибину й ширину, проте багато дотримується осібного підходу щодо іншомовних запозичень, обмежуючи їх етимологізування наведенням безпосереднього джерела запозичення. Цей підхід скритикував В. Откупщиков[9]. Він вважає, що цього не досить для розкриття етимології запозиченого слова, а як приклад вирішення проблеми називає словник М. Шанського, який дає певні відомості з етимології слова-джерела. Наш Словник теж робить це, і то в значно більшій мірі, ніж словник М. Шанського (хоч подекуди й поступається йому в цьому відношенні).

Проти такого підходу виступає В. Орел у згадуваній вище рецензії[10], але наведені там заперечення не видаються нам переконливими. Непомірного збільшення обсягу, чого побоюється В. Орел, вміщення етимології джерел запозичень не вимагає (в цифрах це становить якихось кілька відсотків), а дискутована інформація становить інтерес для більшості читачів — як любителів, так і фахівців з різних галузей лінгвістики. (Втім, зауваження рецензента можна розуміти й у тому сенсі, що словник має бути доступнішим для любителів — з цим ми згодні.)

Ще В. Орел закидає нашим авторам непослідовність, зауваживши, що в статті *бемський* не поданоо відому етимологію лат. Bohemia, і ставить у зв'язку з цим питання, «какое звено этимологической цепочки должно быть признано послед-

[8] Див.: Вопросы языкознания.— 1968.— № 4.— С. 130.
[9] Откупщиков В. Ю. К истокам слова.— М., 1973.— С. 146.
[10] Этимология. 1983.— М., 1985.— С. 184.

ним»[11]. Ми б відповіли, що останньою ланкою має бути найдавніша з доступних нам форм, від яких походить відповідне слово — чи успадковане з прамови, чи запозичене. Тому Словник мав би подавати реконструйовані корені й до тих статей, що трактують запозичення,— це подекуди робить М. Шанський, та й наші автори теж, знову ж на порушення свого правила («наводиться лише обмежена кількість іншомовних етимологічних відповідників до слова з мови-першоджерела, без подання реконструйованого кореня» — т. 1, с. 9),— напр., у статтях *діадема, етика, етнічний*. Такі порушення слід було б зробити правилом.

Але Словник справді чомусь не подає етимології географічних назв, пов'язаних з реєстровим словом. (Зазначимо, що й тут іноді помітно непослідовність: так, етимологія стародавніх топонімів подана в статтях *Гордій, Лариса*, а в статті *Лідія* — знову відсутня.) Тут уже читачеві доводиться звертатися до топонімічного словника. На наш погляд, фундаментальний український топонімічний словник, який ще належить створити, і майбутні видання етимологічного типу мають належати до одної серії й бути пов'язаними системою відсилань.

Подання етимології запозичень — значне досягнення авторів Словника, шкода лише, що це робиться далеко не завжди. Щоправда, автори застерігають, що дають відповідну інформацію там, «де це виявилось можливим» (т. 1, с. 9), але ця можливість часто-густо визначається не рівнем досягнень світової науки, а використанням чи невикористанням тих чи інших джерел, як це вже було показано.

Тепер про структуру словникових статей. Етимологія реєстрових слів розкривається в Словникові спочатку через відображення зв'язку даного слова з іншими словами української мови, потім — зі словами інших слов'янських мов, потім — з реконструйованою праслов'янською формою, потім — зі спорідненими словами інших індоєвропейських мов та реконструйованим індоєвропейським етимоном, і, нарешті, в деяких випадках — зі словами неіндоєвропейських мов. Крім того, в самому кінці статті часто вміщується інформація про зв'язок реєстрового слова ще з деякими словами української мови через відсилання до статей, що трактують ті слова. Стаття може бути побудована за скороченою схемою — коли кілька реєстрових слів мають спільний етимон, тоді повна етимологія розкривається в одній із статей, а для решти споріднених слів застосовуються відсилання до неї. Статті, що розкривають етимологію запозичень, природно, мають деякі особливості. Така побудова викликає також деякі зауваження.

Щодо способу відображення зв'язків реєстрового слова з іншими словами української мови, то тут ми стикаємося з деякими проблемами, що стосуються принципів побудови словника в цілому. Його побудовано за гніздовим принципом, але в одному гнізді об'єднуються лише «споріднені слова, словотворчий зв'язок яких з реєстровим словом є цілком прозорим» (т. 1, с. 7). Ті ж споріднені слова, «етимологічний зв'язок між якими вже безпосередньо не усвідомлюється» (т. 1, с. 8), вміщуються в окремих гніздах, при яких подані взаємні відсилання. У Вступі мовиться: «Застосована в Словнику система посилань забезпечує послідовне виявлення генетичних зв'язків чи структурної подібності між словами, поданими в різних словникових статтях, а це унаочнює загальну картину історичних стосунків між словами української мови і між українською та іншими мовами світу» (т. 1, с. 8). Але, на жаль, це не зовсім так. Система посилань у Словнику розроблена досить непослідовно, і часто-густо зв'язки між спорідненими словами, розведеними по різних статтях, губляться. Так, при статтях *зола, жовтий* немає ніяких

[11] Этимология. 1893.— М., 1985.— С. 184.

відсилань, і читач не довідується, що ці слова споріднені між собою, а ще — зі словами *зелений, золото, зело.* При статті *золото* є три відсилання, за якими можна вийти на всі перелічені слова, але невідомими залишаються такі споріднені з ними, як *золот(о), гульден, злак, жерделя* — посилання при цих статтях однобічні. При статтях *м'який, мука*₁, *мука*₂ є відсилання лише одні до одних, і в тіні залишаються такі споріднені з ними слова, як *м'якуш* (рослина), *м'яч, м'ягати, м'яти.* Однобічні відсилання зустрічаємо при таких споріднених реєстрових словах, як *кран — журавель; леміш — ламати; мати — мачуха; між* (прийм.) — *межа* та ін. У кожній з наведених пар відсилання є лише від першої статті до другої, а зворотні відсутні. Більше того, нерідко можна зустріти й суцільну відсутність відсилань при споріднених реєстрових словах. Так, прочитавши статтю *азимут,* ми не довідаємося, що це слово споріднене (в дещо своєрідний спосіб) зі словом «зеніт», при статті *зеніт* теж нема жодних відсилань, правда, слово «азимут» стрічається в її тексті. Про спорідненість слів *гарам* і *гарем, араб* і *єврей, канар*₃ і *канара* та ін. немає згадки в жодній з відповідних статей. Щодо останньої пари взаємні відсилання особливо бажані не лише тому, що стаття *канара* містить дещо глибшу етимологію тюркського слова-джерела, а й тому, що співставлення цих слів дозволило б з більшою певністю говорити про їхнє походження.

Але навіть якщо розробити в наступному виданні чітку систему наскрізних відсилань (скажімо, при кожній статті вказувати по два пов'язаних з нею заголовних слова, що знаходяться найближче до неї — перед і після, якщо такі є), це не усуне всіх проблем, що їх викликає такий спосіб побудови словника — «обмежений гніздовий». Хоч він загалом кращий за безгніздовий, але все-таки в багатьох випадках читачеві важко охопити всю картину етимологічних зв'язків між спорідненими словами, розведеними по різних гніздах, особливо коли таких слів багато. Цьому підходові бракує також логічності й структурної чіткості. Автори Словника правильно говорять, що «наведення похідних слів фактично означає вже встановлення найближчих етимологічних зв'язків реєстрового слова, яке повинно передувати встановленню зв'язків із словами інших слов'янських і індоєвропейських мов» (т. 1, с. 12). Але виходить так, що одні споріднені слова, найтісніше пов'язані з реєстровими (тісніше навіть, ніж інослов'янські аналоги реєстрового слова, бо належать з ним до одної мови), подані, як і належить, найближче до реєстрового слова, на початку статті. А от ряд інших українських слів, часто споріднених з реєстровим не менш тісно, виведені з цього переліку, і згадку про них бачимо на самому кінці статті (у вигляді відсилань), після найдальших «родичів», а то й узагалі буває у статті про них не згадується. Вказана підстава для відокремлення частини споріднених українських слів від інших — деякі відмінності в формі — навряд чи може бути визнана серйозною, бо ж іншомовні споріднені слова, що вміщуються при українських, відмінні від них аж ніяк не менше.

Тому словниковий матеріал найдоцільніше було б організувати таким чином, щоб усі споріднені слова були зібрані в одному місці. Це дає можливість чітко продемонструвати всю панораму історичного розвитку етимонів та похідних форм, всі відношення кожного слов — як зі словами інших мов, так і своєї, забезпечує логічну стрункість побудови Словника. До такого способу організації матеріалу наближається словник Дудена. В ньому теж багато споріднених слів розведено по різних статтях, але при цьому виділяється базова гніздова стаття, в якій перелічуються всі заголовні слова того кореня і дається семантичне, іноді й фонетичне обґрунтування їх зв'язку. Але таке рішення видається нам все ж таки недостатнім, і повне вирішення проблеми бачиться так. Споріднені слова нашої мови можуть утворювати окремі гнізда, якщо з ними пов'язаний ряд похідних форм та

іншомовних відповідників, але ці гнізда мають бути не розкидані по всьому словнику, а об'єднані в одній статті.

Слід обміркувати й спосіб розміщення споріднених слів усередині статей. Формальний алфавітний порядок мало придатний для відображення дійсних етимологічних зв'язків, слова мають бути розташовані в порядку, що відображував би хронологічну послідовність виникнення слів — давніші форми мають передувати пізнішим, і водночас генетичні зв'язки між ними. Зазначимо, що до кожного спорідненого слова, яке входить у статтю, може додаватися будь-яка потрібна супровідна інформація.

Для забезпечення швидкого знаходження потрібних слів у статтях при такій побудові словника є доцільним окремий покажчик, і було б добре, якби він виконував ще якісь функції, наприклад, правописного, граматичного, стилістичного довідника. Можна було б помістити там і деяку етимологічну інформацію. Якщо розвинути цю ідею далі, то можна не обмежуватися створенням такого двочленного етимологічного словника, а розробити в майбутньому багатотомний словник української мови (чи серію словників) із взаємопов'язаними кількома частинами: перша — це тлумачний словник, що містив би також правописну, граматичну, стилістичну, історичну й стислу етимологічну інформацію і в якому слова були б розміщені за алфавітом, з відсиланнями до другої частини серії — етимологічного словника, побудованого за послідовно проведеним гніздовим принципом. Про іншу частину — топонімічну, ми вже згадували, крім того, має бути частина антропонімічна, теж пов'язана з попередніми через систему відсилань, та ще деякі.

Слід звернути увагу ще на одну деталь: у Словнику «власне словотворчі коментарі, особливо до сучасних українських утворень... як правило, не даються» (т. 1, с. 8). Але таке відокремлення словотворення від етимології важко визнати виправданим, при такому підході походження й первісний смисл багатьох слів залишаються недостатньо висвітленими. Можна ще погодитися на відсутність словотворчих пояснень при сучасних українських утвореннях — вони здебільшого зрозумілі сучасному читачеві, хоча науковець і тут може виявити проблеми. Але Словник часто не дає таких пояснень і до давніх утворень — наприклад, «клин», «клуня», «колія», «колода» і т. д., і при розкритті етимології іншомовних слів. Особливо мало уваги приділено суфіксам (на відміну від префіксів) — як нашим, так і чужомовним.

У статті *документ* замість розпливчатого формулювання «лат. documentum...» пов'язане з doceo» варто було б чіткіше сказати, що перше слово утворене від даної дієслівної основи за допомогою суфікса men(tum) і розповісти про цей суфікс. Аналогічно — в статтях *доктор, доктрина, генерація, генератор* і взагалі в переважній більшості статей, що трактують іншомовні суфіксальні утворення. В цьому зв'язку відзначимо, що Словник часто зловживає формулюванням «пов'язане з», вживаючи його замість точного означення характеру стосунків між словами — «споріднене з», «походить від», «запозичення з», «паралельне утворення до» і т. п. — навіть у тих випадках, коли цей характер стосунку добре відомий. Таку нечіткість формулювань слід усунути з наступного видання, а може, і з останніх томів нинішнього.

Варто було б подумати й про створення ще одного словника з вищезгаданої серії, який був би присвячений словотворчим елементам (у тому числі й іншомовного походження) та містив би, зокрема, їхню етимологію.

Щодо відображення зв'язків реєстрового слова зі словами інших слов'янських мов. У Вступі сказано, що в статті подаються «етимологічні відповідники реєстро-

вого слова з усіх слов'янських мов, у яких вони зафіксовані» (т. 1, с. 10). В іншому місці уточнюється, що подаються, власне, не всі відповідники, а лише літературні форми. Діалектизми наводяться тільки «у разі особливої потреби» (т. 1, с. 12). З цим принципом можна погодитися — для економії місця регулярні діалектні форми можна опускати, слід лише уточнити, коли ж виникає ота «особлива потреба». На наш погляд, слід обов'язково подавати всі відомі діалектні форми, що можуть розглядатися як архаїчні чи служити за ключ до таких, а також давати матеріал для фонетичних, семантичних, словотвірних паралелей. Слід подавати також ті іншомовні діалектні слова, що виникли внаслідок запозичень з української мови. Варто приділяти увагу кашубським словам — навіть якщо вважати кашубську мову діалектом польської,— з огляду на те, що багато з них становить значний інтерес в акцентологічному плані.

Щодо інослов'янських архаїзмів, то про них у Вступі нічого не сказано, отже, слід розуміти так, що вони подаються повністю, і такий принцип був би цілком виправданим. Але насправді їх подача або неподача визначається назагал використанням чи невикористанням авторами відповідної літератури (те ж саме можна сказати й відносно діалектизмів).

У статті подається також «реконструйована форма реєстрового слова чи його основи на різних етапах розвитку праслов'янської мови, починаючи від найпізнішої і кінчаючи найдавнішим і, в разі потреби, пояснення до цієї форми» (т. 1, с. 10). З цим теж можна погодитись, але цього правила автори Словника дотримуються далеко не завжди. Візьмемо для прикладу дві суміжні статті, де розглядаються омоніми *жати*$_1$ (жну) і *жати*$_2$ (жму). В першій подано праслов'янську форму *žęti (žьną), у другій — *žęti (žьmǫ). Далі — вже індоєвропейські корені — g^u hen — (згідно з новішими науковими уявленнями, замість *gun виступає *g[h]o) і *gem — відповідно. Але ж праслов'янські форми не відразу постали в такому вигляді,— спочатку був ряд фонетичних змін. То чому ж ми не бачимо тут таких форм, як *gъnti та *gъmti. Далі, в першій статті в ряду і.-є. відповідників подано псл. *gъnati, і є відсилання до статті *гнати*. Але, звернувшись до неї, читач так і не довідується ні про конкретний характер зв'язку двох праслов'янських слів, ні про специфіку їх фонетичного та семантичного розвитку. Чому, скажімо, той фактор, дією котрого автор пояснює появу ъ замість ь в одному слові, не спрацював у другому? А от, приміром, М. Шанський пояснює стосунок цих форм одним реченням (стаття *жать, жну*), трактуючи появу ъ як аблаут. Немає в статті *гнати* й такого переліку різновидів відповідного кореня, як у статті hnáti словника Я. Голуба та С. Лієра: *gen — (жену), *gon — (гонити), *gan *gōn — (ганити), *gъn — (гнати). Упорядники мали б виконувати обіцянки, дані в передмові, слід також чітко встановити, в яких випадках виникає згадана потреба в поясненнях і якими вони мають бути. Нарешті, тут можемо зайвий раз пересвідчитися, що етимологію споріднених слів краще розглядати в єдиній статті.

Щодо відображення зв'язків спорідненості між реєстровим словом та словами інших індоєвропейських мов. У Вступі читаємо, що стаття містить «етимологічно пов'язані з реєстровим словом слова інших індоєвропейських мов, починаючи з найближчих до праслов'янської фонетичних і словотворчих форм» (т. 1, с. 10—11). Не сказано, за яким критерієм здійснено відбір цих слів,— адже про подання всіх відомих індоєвропейських «родичів» слова рідко коли може бути мова з огляду на їх чисельність. Схоже, цей відбір здійснювався за тим самим критерієм, що й відбір слов'янських архаїзмів та діалектизмів. Що ж до порядку розташування цих слів, то критерій близькості до праслов'янської форми (сам по собі не вельми чіткий) насправді проявляється лише в тому, що першими в переліку стоять зде-

більшого слова балтійських мов. Іноді вони стоять далі, але не завжди в таких випадках можна сказати, що ті словоформи, які стоять попереду, є найближчими до слов'янських. Так, до заголовного слова *брат* першою подана грецька форма φρᾱτηε перед такими, як пруська brāti, авестійська brātar-, а майже тотожна грецькій лат. frāter стоїть далеко позаду. Подібну картину спостерігаємо скрізь: у розташуванні слів, що стоять після балтійських (а іноді, як бачимо, і перед ними) нема жодної системи, за винятком того, що слова з мов однієї групи стоять, як звичайно, поруч.

На наш погляд, при відборі для словникової статті споріднених слів індоєвропейських мов слід виходити з міркувань призначення такого переліку, маючи на увазі як науково-дослідницькі, так і навчально-просвітні цілі. Для перших слід старатися подати найдавніші зафіксовані форми слова, ті, що мають якісь непояснені особливості, нерегулярні, з цікавою семантикою і т. п. Для других — показати широку панораму спорідненості індоєвропейських мов, подавши слова з мов кожної групи, в якій зафіксовано цей корінь, чого наш Словник не робить. Так, скажімо, в статтях *батько, два, двір* не подано ні германських, ні іранських форм, а їх є чимало, до *бути, дати* — іранських (перс. budän, dadän), до *дрімати* — германських (нім, träumen, англ. dream), до *гладити* — гр. γλαφηρος і т. д. Вибірку слід робити головним чином щодо груп, до яких входить багато мов (германська, романська, індійська, іранська). Гадаємо, доцільно було б подавати, як звичайно, слова трьох мов кожної з зазначених груп (звичайно, якщо є відповідні засвідчені лексеми): одної давньої — найстарішу з засвідчених форм у відповідній групі, і двох сучасних. З живих мов слід вибирати найбільш поширені, зокрема ті, що вивчаються в школах і вузах, а саме: англійську, німецьку, французьку, іспанську, хіндустані, бенгалі, фарсі, пушту (чи, може, курдську). Коли ж якась із цих мов не зберегла відповідного кореня, але він зафіксований в іншій мові відповідної групи, то подавати форму тої мови. Крім того, бажано в статтях, присвячених запозиченням, подавати споріднені слова з усіх чи більшості мов тієї групи, до якої належить джерело запозичення. Словник часто робить це щодо тюркських запозичень: у статті *карий* наведено споріднені слова з 15 тюркських мов, у статті *караул* — з 15 мов і одного діалекту, у статтях *комиш* і *капкан* — з 16 тюркських мов у кожній і т. д. Щоб бути послідовним, слід чинити так само і щодо германських, романських, іранських, індійських запозичень, а кожна з цих груп має менше мов, ніж тюркська. Таким чином не були б «скривдженими» й менш поширені мови, і читач мав би уявлення про широту зв'язків української мови з іншими індоєвропейськими.

Ще одне зауваження. Словник часто подає слова давньо- чи середньоверхньонімецької та давньоанглійської мов, проявляючи при цьому непослідовність: в одних випадках наводить відповідні слова сучасних (верхньонімецької та англійської мов), а в інших — ні. Так, в одних статтях читаємо: двн. birihha, нвн. Birke *(береза)*, двн. butîn, нвн. Bütte *(бодня)*, двн. zerren, нвн. zerren *(дерти)* свн. trostel, нвн. Drossel *(дрізд)*, дангл. cēowan (англ. chew), двн. Ķiuwan, нвн. kauen *(жувати)*, в інших бачимо лише давні форми: снн. ter(e), дангл. teoru *(дерево)*, двн. свн. rost *(іржа)*, дангл. hwēd *(коло, колесо)*, двн. huof *(копито)* і т. д. Читач може подумати, що в сучасних німецькій та англійській мовах ці корені не збереглись (особливо схиляють до такої думки випадки, коли в статті при слові з. однієї давньої мови подано сучасний відповідник, а з другої — ні, хоч він теж існує, див., напр., статті *дошка, двигати, ділити)*, хоч насправді це не так. Слід чинити інакше: насамперед подавати слова сучасних мов, а їх архаїчні відповідники вміщувати лише тоді, коли вони ближчі до слов'янської форми або взагалі можуть становити якийсь

науковий інтерес. Коли ж слово з давньої мови мало відрізняється від сучасного, його не варто подавати. Скажімо, замість того, щоб у статті *кіт* поруч із англ. cat вміщувати дангл. catt (здається, просто орфографічний варіант), краще було б віддати це місце хоча б французькому chat, оскільки ця мова для основної маси читачів становить значно більший інтерес, ніж давньоанглійська.

Що ж до порядку розташування індоєвропейських відповідників, то, напевно, він має бути аналогічним до того, який прийнято для слов'янських, тобто сталим, з розміщенням мовних груп, здебільшого за географічним сусідством.

Ще можна закинути Словникові надмірну обережність у подачі слів неіндоєвропейських мов, що можуть бути споріднені з нашими. Хоч такі зіставлення часто бувають непевними, але цей напрям в етимології, безперечно, є перспективним, і його в міру можливості треба було б пропагувати. Публікація подібних даних, нехай і сумнівних, стимулюватиме подальші дослідження. Добре, що словник В. Ілліча-Світича став використовуватись авторами, хоч із запізненням, але не завадило б звернутися до інших подібних робіт, наприклад, Андреєва. Вона багато в чому дискусійна, але не більше, ніж, скажімо, праці Г. Ільїнського чи В. Махека.

Заслуговують на більшу увагу поради В. Абаєва щодо використання звукової символіки і розкриття слів, що мають ідеофонічну природу. Наприклад, слово *капкан*, як сповіщає Словник, має в своїй основі тюркський дієслівний корінь qap «хапати». Неважко помітити, що він дуже подібний до нашого вигука *хап*! — експресивного утворення, що від нього походить дієслово *хапати*. Тут ми, скоріш за все, маємо справу з особливим типом спорідненості — не генетичною, а, за термінологією Абаєва, «елементарною». Втім, цілком можливо, і «елементарною», і генетичною — якщо цей корінь — без сумніву, ідеофон — виник у ту епоху, коли ні індоєвропейська, ні алтайська та уральська прамови ще не виділилися з первісної єдності, тобто тюркський і наш корені мають спільний ідеофонічний образ. Сюди ж, ймовірно, відноситься й фін. kорроа — «хапати» (т. 2, ст. 372). Такі випадки слід відзначати, адже тут ми маємо змогу кинути погляд на походження слова як на механізм виникнення його кореня.

Слід указувати й на такий зв'язок між словами нашої та інших мов, як запозичення з української. Словник це робить, але далеко не в усіх випадках. Наприклад, подаючи у статті *бугай* (рум. buhai) або в статті *гарний* (рум. harnic), що виникли внаслідок запозичень з нашої мови, він водночас поминув у відповідних статтях такі українські запозичення в румунській мові, як braha (з укр. *брага*), balie (з укр. *балія*), balercă (з укр. діал. «барилка» — стаття *барило*), bahnă (з укр. *багно*), baibarac (з укр. *байбарак*), brebenoc (з укр. діал. «барвенок» — *барвінок)* та багато інших. Якщо в сусідніх неслов'янських мовах — румунській, угорській — існують запозичення, паралельні до українських (за винятком інтернаціоналізмів), то ці випадки теж слід би відображувати. Наприклад, при статті *газда* слід було б указати, що аналогічне запозичення з угорської мови існує і в румунській (hazdă). Ареал поширення слова в слов'янських мовах дозволяє припускати часткове румунське посередництво, в тому числі й щодо деяких українських діалектів. У статті *кобеняк* слід було б подати аналогічні румунські слова, теж запозичені з угорської: chepeneac, давніше căpeneac. Оскільки ці форми фонетично ближчі до українських, ніж угорські, а також з огляду на велике поширення слова можна припускати румунське посередництво.

На завершення, хочеться звернути увагу ще на деякі друкарські помилки, що лишились непоміченими: у статті *кобіта* наведене старопольське kob (воно походить, очевидно, від нім. Koben чи свн. kobe означає не «хліб» а «хлів», у статті

будз двічі повторюються рум. діалектне bult — там мала, очевидно, стояти першою літературна форма bulz.

У цих замітках ми не прагнули дати ні вичерпного аналізу Словника, ні цілісної концепції нового видання. Головною нашою метою було показати, наскільки складною, нелегкою і багатопроблемною справою є розробка високоякісного етимологічного словника,— як у плані опрацювання принципів його побудови, так і організації та проведення роботи для їх втілення. Гадаємо, що висловлені тут міркування в якійсь мірі будуть корисними при підготовці нового, досконалішого варіанту Словника, солідну основу для якого закладають творці нинішнього.

Ігор БУРКОВСЬКИЙ

ГІСТАРЫЧНЫ СЛОЎНІК БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ / Гал. рэд. А. І. Жураўскі.— Мінск: Навука і тэхніка, 1982.— Вып. 1: А — Биенье.— 295 с.; 1983.— Вып. 2: Биецъ — Варивный.— 320 с.; 1983.— Вып. 3: Вариво — Вкупе.— 310 с.; 1984.— Вып. 4: Вкупитися — Вспение.— 296 с.; 1985.— Вып. 5: Всперати — Выорати.— 314 с.; 1985.— Вып. 6: Выостреный — Глядати.— 303 с.; 1986.— Вып. 7: Гляденье — Девичество.— 303 с.; 1987.— Вып. 8: Девечий — Дорогость.— 312 с.; 1989.— Вып. 9: Дорогоценный — Жеребей.— 296 с.; 1990.— Вып. 10; Жеребецъ — Замена.— 286 с.

Актуальність, наукове і загальнокультурне значення словників давньої мови кожного народу з багатою та багатовіковою традицією писемності загальновідомі. Такі словники потрібні, з одного боку, для глибокого наукового вивчення історичного минулого тієї чи іншої мови, для остаточного розв'язання і обгрунтування багатьох мовознавчих проблем, з другого — для задоволення багатьох практичних потреб: з'ясування значення незрозумілих слів, словосполучень та фразеологізмів історичного минулого, а також тих чи інших понять і фактів суспільно-політичного, суспільно-економічного і духовного життя народу в минулому. Тому-то історичні словники різних мов розцінюються не лише як суто мовознавче надбання а й як надбання загальнокультурне. Тож зрозуміло, що кожен народ так пильно дбає про виготовлення докладного наукового історичного словника своєї мови. Над історичними словниками своїх мов нині працюють учені майже всіх слов'янських народів. На сьогоднішній день опубліковані вже двотомний «Словник староукраїнської мови XIV—XV ст.» (К., 1977—1978), три томи «Словаря древнерусского языка XI—XIV вв.» (М., 1988—1990), 16 випусків «Словаря русского языка XI—XVII вв.» (М., 1976—1990), п'ять випусків «Словаря русского языка XVIII века» (Ленинград, 1984—1990), дев'ять томів «Słownika staropolskiego» (Wrocław; Warszawa; Kraków, 1953—1989), вісімнадцять томів «Słownika polszczyzny XVI wieku" (Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1966—1989), тринадцять томів «Rječnika hrvatskoga ili srpskoga jezika» (Zagreb, 1880—1976), «Staročeský slovník: uvodní státi, soupis pramenu a zkratek» (Praha, 1968), «Slovenský historický slovník z predpisovného obdobia: ukážkový zošit» (Bratislawa, 1973); «Старобългарски речник. Встъпителен том» (София, 1984), «Словник української мови XVI — першої пол. XVII ст. Пробний зошит» (К., 1983).

будз двічі повторюються рум. діалектне bult — там мала, очевидно, стояти першою літературна форма bulz.

У цих замітках ми не прагнули дати ні вичерпного аналізу Словника, ні цілісної концепції нового видання. Головною нашою метою було показати, наскільки складною, нелегкою і багатопроблемною справою є розробка високоякісного етимологічного словника,— як у плані опрацювання принципів його побудови, так і організації та проведення роботи для їх втілення. Гадаємо, що висловлені тут міркування в якійсь мірі будуть корисними при підготовці нового, досконалішого варіанту Словника, солідну основу для якого закладають творці нинішнього.

Ігор БУРКОВСЬКИЙ

ГІСТАРЫЧНЫ СЛОЎНІК БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ / Гал. рэд. А. І. Жураўскі.— Мінск: Навука і тэхніка, 1982.— Вып. 1: А — Биенье.— 295 с.; 1983.— Вып. 2: Биецъ — Варивный.— 320 с.; 1983.— Вып. 3: Вариво — Вкупе.— 310 с.; 1984.— Вып. 4: Вкупитися — Вспение.— 296 с.; 1985.— Вып. 5: Всперати — Выорати.— 314 с.; 1985.— Вып. 6: Выостреный — Глядати.— 303 с.; 1986.— Вып. 7: Гляденье — Девичество.— 303 с.; 1987.— Вып. 8: Девечий — Дорогость.— 312 с.; 1989.— Вып. 9: Дорогоценный — Жеребей.— 296 с.; 1990.— Вып. 10; Жеребецъ — Замена.— 286 с.

Актуальність, наукове і загальнокультурне значення словників давньої мови кожного народу з багатою та багатовіковою традицією писемності загальновідомі. Такі словники потрібні, з одного боку, для глибокого наукового вивчення історичного минулого тієї чи іншої мови, для остаточного розв'язання і обгрунтування багатьох мовознавчих проблем, з другого — для задоволення багатьох практичних потреб: з'ясування значення незрозумілих слів, словосполучень та фразеологізмів історичного минулого, а також тих чи інших понять і фактів суспільно-політичного, суспільно-економічного і духовного життя народу в минулому. Тому-то історичні словники різних мов розцінюються не лише як суто мовознавче надбання а й як надбання загальнокультурне. Тож зрозуміло, що кожен народ так пильно дбає про виготовлення докладного наукового історичного словника своєї мови. Над історичними словниками своїх мов нині працюють учені майже всіх слов'янських народів. На сьогоднішній день опубліковані вже двотомний «Словник староукраїнської мови XIV—XV ст.» (К., 1977—1978), три томи «Словаря древнерусского языка XI—XIV вв.» (М., 1988—1990), 16 випусків «Словаря русского языка XI—XVII вв.» (М., 1976—1990), п'ять випусків «Словаря русского языка XVIII века» (Ленинград, 1984—1990), дев'ять томів «Słownika staropolskiego» (Wrocław; Warszawa; Kraków, 1953—1989), вісімнадцять томів «Słownika polszczyzny XVI wieku" (Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1966—1989), тринадцять томів «Rječnika hrvatskoga ili srpskoga jezika» (Zagreb, 1880—1976), «Staročeský slovník: uvodní státi, soupis pramenu a zkratek» (Praha, 1968), «Slovenský historický slovník z predpisovného obdobia: ukážkový zošit» (Bratislawa, 1973); «Старобългарски речник. Встъпителен том» (София, 1984), «Словник української мови XVI — першої пол. XVII ст. Пробний зошит» (К., 1983).

Із виходом у світ історичних словників усіх слов'янських мов славістика та індоєвропеїстика загалом одержать багатий і цінний матеріал для порівняльного вивчення не тільки слов'янських, а й індоєвропейських мов на різних рівнях.

Помітне місце серед історичних словників слов'янських мов займе «Гістарычны слоўнік беларускай мовы», який створює авторський колектив Інституту мовознавства ім. Я. Коласа під керівництвом члена-кореспондента АН Білорусі А. Журавського. На сьогодні побачили світ уже 10 випусків цього словника з передбачених 30, у яких поміщено близько 20 тис. слів, третя частина всіх лексичних одиниць, засвідчених у відібраних для словника пам'ятках старобілоруської писемності. Треба лише пошкодувати, що не в кожному випуску вказується кількість реєстрованих слів, а в тих, де і подана, вона не точна, а лише приблизна.

При створенні історичного словника білоруської мови перед авторським колективом стояли відповідальні завдання, пов'язані з максимально чітким визначенням хронологічних рамок словника, об'єму і якості фактичного матеріалу, виробленням принципів укладання словника, за допомогою яких можна було б передати всю розмаїтість історичних процесів.

Одним із першочергових і важливих завдань на початковому етапі роботи над словником було визначення його хронологічних меж. На цю проблему звернув увагу вже Ю. Карський ще в 20-і роки. На його думку, джерелами словника старобілоруської мови повинні бути важливі рукописні й друковані пам'ятки, починаючи з XIII і до кінця XVIII ст. [1]

Таких же хронологічних рамок Історичного словника білоруської мови дотримувалася словникова Комісія інституту білоруської культури, яка почала роботу над його створенням у 1927 р.[2] Однак робота ця була припинена ще на початковій стадії і не дала ніяких результатів.

Підставою для визначення «нижньої» межі Історичного словника білоруської мови XIII-м століттям була, на думку дослідників [3], фіксація у пам'ятках того періоду, написаних на території Білорусі, деяких особливостей (фонетичних і лексичних), які згодом стали рисами білоруської мови. При встановленні «нижньої» межі рецензованого Словника авторський колектив керувався іншими міркуваннями: по-перше, він спирався на загальноприйняту у білоруському мовознавстві періодизацію історії білоруської мови, де одним із періодів відповідно до історії народу виділено XIV—XVIII ст., на яке припадає існування білоруської народності та функціонування старої білоруської літературно-писемної мови; по-друге, виходив з того, що оскільки в Інституті російської мови АН Росії створюється «Словарь древнерусского языка XI—XIV вв.», який містить у своєму каноні писемні пам'ятки XIII — поч. XIV ст. (але чи всі?) з території Білорусії, а отже, фіксуватиме лексику цих пам'яток, то для уникнення повторення матеріалів тих самих пам'яток недоцільно вводити їх у канон джерел Історичного словника білоруської мови і починати його XIII-м ст. Але як видно зі списку джерел до «Словаря древнерусского языка XI—

---

[1] Карский Е. Ф. Белорусы.— П., 1921.— Т. III.— С. XVIII.

[2] Воўк-Левановіч О. В. Аб прынципах и метадах укладання гістарычнага слоўніка беларускай мовы// Запіскі аддзела гуманітарных навук. Кн. 9: Працы класа філалогії.— Мінск, 1929.— Т. II.— С. 1—19.

[3] Карский Е. Ф. Белорусы.— С. XVIII; Шакун Л. М. Нарысы гісторыі беларускай літаратурнай мовы.— Мінск, 1960.— С. 15; Словарь древнерусского языка XI—XIV вв.: Введение, инструкция, список источников, пробные статьи /Под ред. чл.-кор. АН СССР Аванесова Р. И.— М., 1966— С. 14: Жураўскі А. І. Прынцыпы падрыхтоўкі гістарычнага слоўніка беларускай мовы// Гістарычны слоўнік беларускай мовы.— Мінск, 1982.— Вып. 1.— С. 7.

XIV вв.», тут введено всього декілька пам'яток XIII ст. з території Білорусі. До речі, цитати з цих пам'яток подаються у цьому Словнику з позначкою «з.-р.», тобто західноруські. Виявити лексику цих пам'яток досліднику буде нелегко, доведеться уважно читати кожну словникову статтю і вибирати цитати із вказаною позначкою.

Слід зауважити, що у процесі роботи над Історичним словником білоруської мови колектив уточнив «нижню» межу XIII-м століттям, доповнивши канон джерел полоцькими грамотами XIII — поч. XIV ст. Це дало змогу, з одного боку, розширити словниковий склад мови, з другого — дослідникам одержати інформацію про найранішу фіксацію того чи іншого слова в пам'ятках із території Білорусі.

Щодо «верхньої» межі рецензованого Словника, тобто XVIII ст., то вона не викликає ніяких застережень. Вона є тим рубежем, який відділяє давню білоруську писемно-літературну мову від нової літературної мови, що розвивається на загальнонародній основі і припадає на період формування білоруської нації. Тут можна зробити лише зауваження щодо залучення пам'яток XVIII ст. до канону джерел Словника. Як видно зі списку джерел, до Словника введено тільки одну пам'ятку з XVIII ст. Це «Собраніє припадковъ краткое и духовнымъ особамъ потребное» (1722). На нашу думку, варто було б використати у Словнику й тексти двох комедій, поміщених у рукописному збірнику 1787 р. Марашевського. Незважаючи на те, що тексти записані латинкою і по-білоруськи розмовляють лише селяни та єврей-корчмар, однак вони становлять значну наукову цінність для історичної діалектології, ~~оскільки тут відбиті діалектні риси.~~

Надзвичайно важливою проблемою при створенні історичного словника будь-якої мови, у тому числі й білоруської, є проблема добору джерел. У залежності від того, на якому матеріалі будується словник, у читача створюється загальне уявлення про його багатство, авторитетність, надійність. Як видно зі списку джерел, «Гістарычны слоўнік беларускай мовы» побудований переважно на матеріалі пам'яток трьох століть — кін. XV — серед. XVII ст., на які припадає найбільша кількість різних за стилями й жанрами пам'яток. Найчисельнішими серед них є юридично-ділові пам'ятки (різні за змістом грамоти, договори, статути, акти міських урядів, гродських і земських судів та ін.). Меншу кількість становлять історіографічні, нарративні, художні (літописи, хроніки, хронографи, воєнні і рицарські повісті та романи) і конфесіональні твори (переклади білоруською мовою богослужбових текстів—псалтирі, євангелія та ін.). Заслуговує на увагу прагнення авторів Словника залучити до канону джерел якомога більшої кількості рукописів, що, без сумніву, підвищує наукову цінність Словника, бо дає дослідникам достовірний матеріал для глибокого висвітлення мовних фактів минулого на різних рівнях. Слід, однак, зауважити, що поданий список джерел (а він нараховує усього близько 150 назв) не дає повного уявлення про загальну кількість залучених до словника пам'яток. Отож вважаємо великим упущенням авторського колективу Словника відсутність повного хронологічного списку використаних пам'яток. До речі, такі хронологічні покажчики подані у «Словнику староукраїнської мови XIV—XV ст.», «Словаре древнерусского языка XI—XIV вв.», «Словаре русского языка XI—XVII вв.». Подібний список допоміг би читачам повністю розкрити характер і зміст використаних пам'яток, час і місце їх написання, визначити загальну кількість пам'яток у Словнику, з'ясувати співвідношення пам'яток за століттями, за достовірністю і якісними ознаками (оригінали, переклади, рукописи, публікації і т. ін.), а також за стилями і жанрами. Крім того, такий список із зазначенням місця написання пам'яток послужив би цінним джерелом для історичної діалектології, бо часто те чи інше слово, та чи інша форма залежали власне від походження автора, який у багатьох випадках вносив у текст писемних пам'яток ті чи інші риси своєї говірки.

Особливо складною при відборі пам'яток до історичних словників білоруської та української мов є проблема розмежування білоруських і українських пам'яток. Проблема ця завжди була в центрі уваги дослідників, і це цілком зрозуміло, адже спільне перебування білоруських земель та значної частини українських у межах однієї держави Великого Князівства Литовського, державна, церковна і культурна єдність, спільна праця українців та білорусів у тих самих урядових канцеляріях, однакові західнослов'янські впливи, нерідко й спільний внесок у створення «західноруської» писемно-літературної мови (українсько-білоруського койне), традиційний етимолого-морфологічний принцип правопису зумовили мовну близькість пам'яток української та білоруської писемності XIV — поч. XVII ст.

Відмінність тут виявилася лише в тому, що ця спільна для білорусів та українців мова в Білорусі наповнювалася білоруськими мовними особливостями, в Україні — українськими. Такими найвиразнішими мовними рисами, на думку вчених, є сплутування етимологічних *ѣ—и, ы—и*, зміни *о, е* в новому закритому складі в *і* або *у, ю*, послідовне «акання», наявність дзекання, цекання. Беручи до уваги мовну близькість українських та білоруських пам'яток, деякі дослідники, наприклад, М. Гудзій, вважають, що нема необхідності ставити питання про розмежування українських та білоруських пам'яток давнього періоду, оскільки їх об'єднує єдність мови та ідейно-тематична характеристика [4]. На думку Ю. Карського [5] та П. Зволінського [6], найбільш виправданим було б створення спільного білорусько-українського словника із залученням усіх писемних пам'яток, написаних на території України і Білорусі у XIV—XVI ст. Однак створення такого словника могло б стати підставою для висновку, що самостійна історія української та білоруської мов починається лише з XVII ст., що було б із наукового погляду невиправданим.

У практиці минулого розмежування українських та білоруських пам'яток давньої доби здійснювалося за одним із можливих трьох показників: за національністю автора, місцем написання пам'ятки, її мовними особливостями. Так, Є. Тимченко в основу розмежування українських та білоруських пам'яток клав територіальний принцип. На недоцільність застосування цього критерію при розмежуванні українських та білоруських пам'яток указував Ю. Карський (хоча й сам його дотримувався), мотивуючи це тим, що «часто природному білорусу доводилося жити і діяти в Україні й українцю у Білорусі; твори одного і того ж автора писалися почасти в Білорусі, почасти в Україні» [7]. Автор «Принципів створення історичного словника української мови» (К., 1958) проф. Л. Гумецька найбільш надійним критерієм при розмежуванні українських та білоруських пам'яток вважала мовні особливості пам'ятки: а в тих випадках, коли пам'ятка не виявляла ні специфічно українських, ні специфічно білоруських рис — місце її написання. І. Огієнко [8] найпершою і найважливішою ознакою для розмежування українських та білоруських пам'яток уважав національність автора, місце його народження.

Авторський колектив рецензованих випусків Словника в основу розмежування білоруських та українських пам'яток поклав територіальний принцип. Однак цей критерій не може бути єдиним і визначальним, що розуміють і самі автори. Як сказано у Передмові, він не звільняє укладачів від усіх труднощів, з якими вони зу-

---

Гудзий Н. К. Традиции литературы Киевской Руси в старинных украинской и беларуской литературах // Славянские литературы: Докл. сов. делегации.— М., 1963.— С. 15.

[5] Карский Е. Ф. Труды по белорусскому и другим славянским языкам.— М., 1962.— С. 563.

[6] IV Международный съезд славистов: Материалы дискуссии.— М., 1962.— Т. 2.— С. 127.

[7] Карский Е. Ф. Белорусы.— Т. III, ч. 2.— С. 16.

[8] Огієнко І. Розмежування пам'яток українських та білоруських.— Жовква, 1934.

стрічаються при визначенні джерел. Застосування того чи іншого критерію при розмежуванні українських та білоруських пам'яток не завжди дає бажані результати, не завжди може допомогти точно визначити національну приналежність пам'ятки. Як, наприклад, визначити національну приналежність пам'ятки, якщо в ній не вказано місце її написання або не названо автора? Тому до відбору пам'яток треба підходити індивідуально, враховуючи всі критерії—і територіальний, і мовний, і національність автора, якщо вони наявні в пам'ятці. Однак на першому місці повинен бути мовний критерій.

Крім того, тут треба керуватися ще й такими положеннями:

1. Якщо пам'ятка незалежно від місця її написання та національності автора містить у собі виразні риси білоруської мови, то вона повинна вважатись білоруською. Якщо ж пам'ятка містить риси української мови, то незалежно від того, де вона написана і хто її автор, повинна розглядатися як українська. Саме на основі мовного аналізу в канон джерел «Словника староукраїнської мови XIV—XV ст.» та «Словника української мови XVI — першої пол. XVII ст.» введено досить велику кількість пам'яток, написаних поза межами України.

2. Пам'ятки без виразних мовних рис, але з вказівкою на походження чи національність автора треба зараховувати до тієї нації, до якої належить автор.

3. Анонімні пам'ятки без виразних мовних рис треба зараховувати до тієї нації, на території якої вона написана чи надрукована.

4. Анонімні пам'ятки з невиразними мовними рисами і без вказівки на місце написання можуть бути спільними для обох мов і введені в канон джерел їх словників.

5. Спільними для обох мов — білоруської та української — слід розглядати і такі пам'ятки, які містять у собі риси як білоруської, так і української мов. Це, зокрема, такі пам'ятки, як Вісліцький статут, Четья 1489 р., Унія греків з костьолом римським, Берестейський собор і його оборона та деякі ін.

Залишивши поза увагою мовні особливості пам'яток (вони узяті до уваги лише при розмежуванні білоруських і церковнослов'янських пам'яток) та національність писаря, автори Словника зараховують до білоруських пам'яток писання українців Л. Зизанія «Лексисъ...», С. Зизанія «Казаньє ст҃гѡ Кирилла патріархи ієрусалимскагѡ о антихристѣ...», П. Беринди «Лексіконъ славенорѡсскій...», М. Смотрицького «Грамматіки славєнскиѧ правилноє сѵнтаґма», «Казаньє на честный погребъ... Лєонтія Карповича...», перекладене ним «Еѵгліє ȣчитєлноє...» (1616 р.) на тій лише основі, що вони вийшли друком або були перевидані на білоруській території. Слід, проте, зауважити, що на цій території був перевиданий лише «Лексіконъ славенорѡсскій...» П. Беринди, інші пам'ятки були опубліковані у Вільнюсі або Ев'є. З другого боку, український характер цих пам'яток засвідчує їх мовний аналіз. Із найголовніших рис тут можна назвати такі, як и на місці ѣ (*исти, идло, поиднанє*), у на місці о (*рувъ, ругъ, грумъ*), м'яке *ц* (молодицѧ, криницѧ, волоцюга), перехід *л* у *в* (*вовна, довбаю*), відпадання початкового и (*граю, граютъ*), наявність буквосполучень *жч, дж, ждж, дз* (*дожчь, горджу, дрожджѣ, дзвиню*), форм майбутнього складного (*спиратиметься*), діалектизми *тайстра, чѧчка, кгелетка, кучъка «хата», клепецъ, воробецъ, дѣвойка, бисага* та ін., не кажучи вже про велику кількість слів, не засвідчених іншими пам'ятками. Не можна не згадати тут спроб деяких білоруських учених знайти в «Лексіконі...» Беринди т. зв. акання і якання. Так, розглядаючи «Лексіконъ...» Беринди М. Суднік[9] вважає з білоруським аканням такі слова, як *вы-*

[9] Суднік М. Р. Гісторыя узнікнення і этапы развіцца беларускай лексікаграфії старажытнай пары// Працы Інстытута мовазнаўства АН БССР.— Мінск, 1957.— Вып. IV.— С. 116.

тваряю, перемагаю; догля́даючій, вытягаю; аля́бастровый, галя́барда, форми *лѣта, рыцарства* та ін. Як переконливо доказав В. Німчук [10], в усіх цих випадках відсутнє білоруське акання, якання. Тут маємо в одному випадку давнє чергування ***о*** з ***а*** в дієсловах повторної дії. У другому — ***а*** відповідно до давнього носового ę, у третьому — іншомовні слова (alabastr, halabarda), у четвертому — звичайні форми множини іменників середнього роду.

Сумнівним є внесення у канон джерел Словника пам'ятки «Дх̃овныи Бєсѣды ст̃го ѡтца нашєго Макарія пȣстєлника єгѵпєтскаго ѡ досконалствѣ хрістіанъ Православныхъ...» з виразними і численними українськими рисами, в тому числі й лексичними (*квѣтень, сито, тернє, пташечка, материнский, немовятько, стенникъ, поєдинокъ, дитя, поранокъ, забрукати, гоити, грушки* та ін.). Незрозуміло, чому в канон джерел уведено також пам'ятки «О сакрамєнтах или тайнах в посполитости», «Єѵгліє ȣчитєлноє албо казаня на каждȣю нєдлю и свята ȣрочистыи...», написані або перекладені у Києві. До речі, останньої пам'ятки у списку джерел не подано, хоч і широко використано. Хіба не за територіальним принципом, а за мовним? Однак, як відзначає А. Журавський [11], Євангеліє Каліста широко відбиває орфографічні (краще було сказати фонетичні) українізми (змішування ѣ з ***и, ы*** з ***и***), морфологічні (закінчення *-мо* в 1 ос. множини теп. і простої форми майб. часу).

До білоруських пам'яток автори рецензованих випусків Словника зараховують і численні ділові документи, створені на території Литви (Вільно, Ев'є, Липнишки та ін.) на тій основі, що вони найбільш близькі до них. Але тут не слід забувати того факту, що мова канцелярії Великого Князівства Литовського була вироблена не тільки писарями білоруського походження, а й українського, насамперед із північноволинської території. Про внесок писарів українського походження у формування західноруської ділової мови виразно говорить Хр. Станг: «Південномалоруський ухил в канцелярії Вітовта не є сам у собі чимось незвичним. По-перше, могли один або більше писарів Вітовта походити з канцелярії Ягайла. По-друге, треба мати на увазі, що між руськими областями, які в XIII і XIV ст. попали під литовське панування, Волинь відзначалася найвищою культурою і вплив Волині на литовську канцелярію таким чином цілком зрозумілий»[12] і далі «Від часів Вітовта Луцьк був одним із важливіших міст Литовської держави. Природно, що властивості цих областей відбиті і в королівських грамотах. Багато писарів, напевно, походило з цих сторін»[13]. До мовних особливостей українських писарів північноволинського походження слід віднести написання ***е*** на місці ѣ та ***е*** замість ***я*** (<*ɛ) у ненаголошеній позиції. Отже, це явище не тільки білоруської мови, а й типова риса північноукраїнських говірок. Спорадично зустрічається вона в галицьких, київських і буковинсько-молдавських грамотах XIV—XVII ст., а також у мові полтавських актових книг. На території Литви були написані численні ділові документи староукраїнською мовою. Вони стосувалися різних сторін життя українського народу. Понад 20 з них внесено в канон джерел Словника староукраїнської мови XIV—XV ст. і близько сотні — у канон джерел Словника української мови XVI — першої пол. XVII ст.

Вдало вирішена у Словнику проблема розмежування білоруських та церковно-

---

[10] Німчук В. Памво Беринда і його «Лексіконъ славєнорѡсскій и именъ тлъкованіє» // Лексикон словенороський Памви Беринди.— К.: Вид-во АН УРСР, 1961.— С. XXVIII—XXIX.

[11] Жураўскі А. І. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы.— Мінск, 1967.— Т. 1.— С. 292—302.

[12] Stang Chr. S. Die westrussische Kanzleisprache Litauens.— Oslo, 1935.— S. 21.

[13] Ibid.— S. 115.

слов'янських пам'яток. В основу такого розмежування покладено мовний принцип із застосуванням статистичних даних на фонетичному, морфологічному та лексичному рівнях. До канону джерел залучено лише ті пам'ятки білоруської писемності, які містять окремі елементи церковнослов'янської мови. Пам'ятки, писані церковнослов'янською мовою з елементами білоруської мови, не введено у список джерел Словника, оскільки вони повинні стати базою при створенні Словника церковнослов'янської мови у її пізніших редакціях.

У чому цінність рецензованих випусків Словника? Цінність їх насамперед у тому, що це перша в білоруському мовознавстві лексикографічна праця, яка подає історію словникового складу старобілоруської мови, показує лексичне багатство пам'яток давньої білоруської писемності. Матеріальною базою цієї праці послужила лексична картотека, яка нараховує понад 1 млн. карток. Реєстр Словника містить багату і розмаїту лексику — загальновживану, розмовно-побутову, церковнокнижну, а також спеціальну, яка відображає суспільно-політичні, суспільно-економічні, юридично-правові відносини тогочасного суспільства, побут, звичаї, виробничу діяльність, матеріальну і духовну культури білоруського народу. У Словнику подано, крім праслов'янської, спільносхіднослов'янської та власне білоруської лексики, велику кількість іншомовних слів та екзотизмів, що дає у руки дослідників цінний матеріал для висвітлення питання про контакти білоруської мови з іншими слов'янськими та неслов'янськими мовами. У реєстр Словника введено також етноніми і похідні від них слова, які за своєю семантичною характеристикою займають проміжне місце між апелятивними і власними назвами. Слід, однак, зауважити, що в реєстрі Словника поміщені, мабуть, помилково похідні утворення не від етнонімів, а від топонімів, як, напр, *аскалонский* (від м. *Аскалонъ*), *аккаронский* (від м. *Аккаронъ*), *амалидский (від Амалидия,* а не *амаликъ*), *варшавский* (від *Варшава*), *виленский* (від *Вильно)* та ін.

У реєстрі широко представлені категорії похідної лексики (демінутиви, аугментативи, віддієслівні та відад'єктивні утворення, субстантивовані прикметники, дієприкметники та ін.), що дає дослідникам цікавий матеріал для типологічного вивчення історії словотвору східнослов'янських мов.

Не менш важливим у рецензованому Словнику є реконструкція реєстрового слова та визначення основного варіанту словникової статті. У різних історичних словниках проблема основного варіанту слова вирішується по-різному: в одних словниках таким варіантом уважається найбільш поширений, найбільш типовий, в інших — варіант, який найточніше відбиває традиційні, етимологічно-граматичні норми даного періоду, в третіх — варіант, який відповідає орфографічний системі сучасної мови. Звичайно, виробити якийсь єдиний абстрактний чи загальний тип слова для епохи в кілька століть неможливо, оскільки тут не було стійких орфографічних норм, існувала невідповідність між традиційними та усно-розмовними формами, траплялося неоднакове написання одних і тих же слів тими самими писарями та різними канцеляріями. Все це призводило до значної кількості варіантів написання слів. Авторський колектив рецензованого Словника проблему основного варіанту слова загалом вирішив вдало. За основний тут прийнято найбільш поширений варіант у старобілоруській писемності та найчисельніше засвідчений у картотеці. Однак, реконструюючи реєстрове слово, треба пам'ятати, що Історичний словник має суто документальний характер, він повинен фіксувати слова в такій формі, яка засвідчена писемними пам'ятками. Тому, на нашу думку, не було підстав реконструювати слова *бубене, бубенене, бублене, ваковане, екзаменоване, жертвениця* та ін. у формі *бубенье, бубененье, бубленье, вакованье, екзаменованье, жертвеница* та ін., не відбитій у відібраних пам'ятках. Чому ж тоді не реконструйовані у формі на *-нье*

слова *высвидроване, досяжене, душене, дыктоване?* Не було ніяких підстав виносити в заголовок статті дієслова на *-ся*, якщо в тексті пам'яток такі форми відсутні, а подати написання з формантом *се* (*выпорожнитисе, выплачиватисе*). З другого боку, не слід було реконструювати форму *высеватисе*, якщо в тексті пам'ятки маємо *высеваеться*. При іменниках, засвідчених пам'ятками та цитатним матеріалом лише множинними формами, навряд чи доцільно було реконструювати форму однини (див. *баркъ, гонъ, гуннъ, гумнъ*).

Для історичної морфології цінність має фіксація у словнику членних, нечленних та стягнених форм прикметників. Введення їх у реєстр словника дає дослідникам змогу судити про ступінь їх уживання у мові. Частково короткі й стягнені форми прикметників автори поміщають у Словнику (див. статті *дорослый, евангелицкий* та ін.). Варто це було зробити послідовно, чого, напр., не зроблено у статтях *босый, бурый, безчадный, гугнивый, белоногий* та ін., де відсутні нечленні та стягнені форми *босъ, буръ, безчаденъ, гугнивъ, белоноги.*

Позитивним моментом Словника є подача у словниковій статті всіх фонетико-орфографічних варіантів в алфавітному порядку, що має важливе наукове значення для дослідження історичної фонетики білоруської мови. Щоправда, принцип цей не завжди витриманий. Зустрічаються численні випадки відсутності у словникових статтях усіх засвідчених цитатним матеріалом фонетико-орфографічних варіантів. Так, напр., у статтях *бороненье, варенье, вырубанье, боятися, вагатися, забечи* та ін. відсутні варіанти *боронене, варене, вырубане, боятисе, вагатисе, забечы* і *забегчы* та ін., хоча в цитатах такі варіанти подаються. Відсутня послідовність при оформленні словникових статей із твердим і м'яким *-ц*: в одному випадку подаються обидва варіанти (напр,, *божница* і *божниця, волоцуга,* і *волоцюга, гусениця* і *гусеница, дубецъ* і *дубець* та ін.), у другому — лише один, хоч у цитатному матеріалі наводяться обидва (див. статті *багранца, власяница, волосяница, граница, жрецъ, заказца, горница* та ін.). Варто було б у словникових статтях подати також варіанти слів з ѣ та ґ для відтворення більш повної картини фонетичної системи старобілоруської мови. До речі, в окремих словникових статтях написання з ѣ подаються (див. *забогатѣти, заболѣти*). Недоглядом авторів Словника треба розглядати подачу в різних статтях фонетико-орфографічних варіантів, як напр., *алебо* і *алибо, девитство* і *девицтво, деведдесять* і *девятьдесять, дидъ* і *дедъ, детский, детцкий* і *децкий* та ін.

Загальноприйнятою у лексикографічній практиці є подача морфологічних та словотвірних варіантів у різних словникових статтях. Цього принципу дотримуються й автори Словника, хоча в окремих випадках він порушений. Порівняти: *амаликитъ* і *амаликита, апостата* і *апостатъ, архимандрита* і *архимандритъ, барилка* і *барилко, берковецъ* і *берковескъ, выписовати* і *выписывати, вкидывати* і *вкидовати, заказовати* і *заказывати, двойчастый* і *двойчистый, безпечне* і *безпечно, безмытне* і *безмытно, жалосне* і *жалосно* та ін.

Упадає у вічі непослідовність у словникових статтях слів, які етимологічно хоч і походять з однієї мови-джерела, але проникли в білоруську мову різними шляхами: в одних випадках вони подаються окремо (напр., *атеистъ* і *афеистъ, генварь* і *январь*), в інших — разом (*алябастръ* і *аляваcтръ, дивне* і *дзивне, дира* і *дзюра* та ін.).

Великим упущенням у рецензованих випусках словника є недооцінка ролі наголосу в розвитку фонетичної системи білоруської мови. Адже відомо, що з плином часу наголошування слів часто міняються. Звідки нам довідатися про це, як не з історичного словника? Зробити це не було важко, оскільки наголошування слів позначалося у багатьох писемних пам'ятках, зокрема стародруках. Позначення наголошування слів не тільки в реєстрі, а й у цитатах дало б дослідникам цінний матеріал для вивчення історії акцентологічної системи білоруської мови.

Невід'ємною частиною кожного словника, у тому числі й історичного, є граматична характеристика слів. До неї укладачі рецензованих випусків Словника поставилися дуже уважно. Тут вдало визначені приналежність слова до відповідної частини мови, граматична категорія збірності при іменниках та числівниках, ступені порівняння прикметників та прислівників, вживання однієї частини мови у значенні іншої, многократність дії у дієсловах та ін. Лише зрідка трапляються недогляди: не вказано ступенів порівняння прикметників та прислівників (*давнейший, древнейший, дорожший, дробнейший, ближей, глубей, горшей, дорожей* та ін.), на збірність числівників (*дванадесятеро, двадцатеро)*, не завжди правильно визначено приналежність слова до відповідної частини мови (напр., при слові *веле* вказано, що це прислівник, але з наведених цитат видно, що це неозначений числівник — *веле шпиць, веле речей* та ін.; при словах *ближей, верху* вказується, що це прислівники, але в окремих цитатах вони виступають у ролі прийменників — *ближей реки, ближей места, верху воротъ, верху горы, верху гроба*). Слово *гафтованый* виступає не лише як прикметник, а й як дієприкметник (*злотомъ гафтованую*). Спостерігається непослідовність при оформленні субстантивованих прикметників: один раз вони оформляються як іменники (*бурмистровая, гетмановая, дядиная, економовая, бирчое, головное, дрягилное* та ін.), другий — у значенні іменника, незважаючи на відсутність корелятивної форми прикметників (*бубенистый, дворниковая, вицеэкономовая, важчое, бочечное, варовое, броварное* та ін.). Варто було вказати у Словнику на вживання іменників лише у pluralia tantum (а їх у рецензованих випусках досить багато: *бобки, варцабы, вески, вилы, дручки, глабцы* та ін.), хоч зрідка це робиться (напр., *гроши, гусла, гусли, детоньки, деточки, детки*). Зовсім не звернуто уваги на вживання прислівників у предикативній функції. Не завжди вказується на вживання дієприкметників у значенні прикметників (див. статті *битый, грядущий, живучий* у 5 значенні, *заказаный, залеглый* та ін.) або іменників (*битый, заблуженый* та ін.). Лише зрідка при пасивних дієприкметниках мин. часу середнього роду на -но, -то вказується на їх функцію як головного члена безособового речення (див. *забраный, забороняный)*. Цього, однак, не зроблено у статтях *биваный, битый, будованый, грабленый, закладеный, заклеяный* та ін.

Одним із суттєвих недоліків рецензованого словника слід уважати відсутність характеристики синтаксичних властивостей слів, зокрема дієслівного керування. Зіставлення способів дієслівного керування у пам'ятках старобілоруської мови зі сучасною білоруською мовою могло б дати цікавий матеріал для дослідників даної проблеми з історичного синтаксису. Крім того, вказівка на дієслівне керування (як прийменникове, так і безприйменникове) є одним із допоміжних способів розкриття лексичної семантики слова, формальним показником специфікації значення.

Однією з досить складних проблем в історичному словнику будь-якої мови є розкриття семантики слів. На відміну від словника сучасної мови, історичний словник є словником текстів, він має справу лише з контекстуальним значенням слова, а тому не може привносити в тлумачення слова значення, не засвідченого контекстом. Складність виявляється ще й у тому, що контекст не завжди дає змогу повністю розкрити значення слова, зокрема це стосується назв історичних реалій, мір, одиниць грошей, тому треба вдаватися до допоміжних засобів, щоб чітко окреслити значення слова. Автори і редактори рецензованих випусків словника загалом добре впоралися із семантичною характеристикою слів. Розкриття значення слова у Словнику досягається різним чином у залежності від лексико-семантичної характеристи-

ки слова і його граматичних показників. Найчастіше значення реєстрового слова передається за допомогою еквівалента сучасної білоруської мови або підбором синонімів. У багатьох випадках автори вдаються до описового викладу значення слова. Часто застосовується у Словнику широковживаний у лексикографічній практиці спосіб розкриття значення слів за допомогою відсилань до відповідних вихідних форм. Таким способом автори користуються при демінутивах, аугментативах, збірних та віддієслівних іменниках, словотвірних та морфологічних варіантах іменників, присвійних прикметниках, якісних прислівниках на *-о*, *-е*, зворотних дієсловах з афіксом *-ся*. Звичайно, такий спосіб тлумачення значення слів полегшує роботу укладачам, зате створює труднощі перекладачам давніх текстів на сучасну мову, змушуючи їх самих кожного разу шукати той чи інший відповідник. Слід зауважити, що у Словнику даний спосіб розкриття значення слів витриманий непослідовно. Зокрема, це спостерігається при тлумаченні значень похідних присвійних прикметників та якісних прислівників на *-о*, *-е*, а також іменників прикметникового походження (див., з одного боку, словникові статті *архангеловъ, архидьяконовъ, ассесоровъ, братовъ, гадовъ* та ін.; *брыдливо, брунатно, жалосне, жалосливе* та ін.; *глубокость, давность* і т. ін., з другого, *гетмановъ дядьковъ, дьяконовъ, жениховъ; безпечалне, безкровне, безклопотне, едностайне; бледость, бурливость, глупость* та ін.).

Слід зауважити, що не всі словникові статті із семантичного погляду опрацьовані однаково. Поряд із глибоким опрацюванням статей (див. статті *бити, битися, блудити, вина, власный, власть, вольность, вольный, высота, выставити, грамота, граница, грубый, дворъ, духъ, душа, жалость, железо, зайти, заложити* та ін.) трапляються і поверхові: відсутня коротка довідка енциклопедичного характеру (див. статті *анабаптистъ, апокалипсисъ, апокалипсия, апоплексия, асесоръ, баскакъ, берковецъ, бортникъ, библиянинъ, громницы, дукатъ* та ін.), неточності у тлумаченні значень деяких слів, напр., слова *готовизна* тлумачиться як «приготовлений запас чого-небудь, збереження» замість «готові гроші, готівка»: готовизною мають намъ давати... по сту золотыхъ; слово *горбатый* стосовно дерева краще передати сучасним відповідником *кривий*, а не *горбатий*; слово *животина* має значення не тільки «домашня тварина», а й збірне значення «худоба, скот» та ін. Не завжди виділені відтінки значень слів (див. *бараний*, де подано лише сучасний відповідник *бараний* без відтінків «який належить баранові» — *бараняя кровъ, баранее серце* — і «виготовлений з баранячої шкіри»,— *бараний кожух, шлыкъ, волчий, белиный, задрижати* та ін.). Не завжди семантика похідного слова пов'язується з конкретним значенням полісемічного слова (див. статті *баранковый, барановъ, голубка, варивцо, гербовый, гробный, громовый* і т. ін.). Зустрічаються випадки, коли пряме і переносне значення слів подаються разом, а тому читачеві самому доводиться встановлювати, де пряме, а де переносне значення (див., напр., статті *жродло, задремати* та ін.).

Більш детального опрацювання потребують у Словнику службові частини мови. Тут треба не тільки подавати сучасний відповідник, а й вказувати на різні смислові відтінки слів (при частках), на характер волевиявлення або емоцій (при вигуках), на синтаксичні відношення та семантичні ряди, а також відмінки (при прийменниках), як це, наприклад, зроблено у словниковій статті *за*.

Особливої уваги заслуговують фразеологізми та стійкі словосполучення, які відображають різні сторони тодішніх суспільних відносин і які вперше в білоруському мовознавстві знайшли достатнє опрацювання. Досить добре продумані порядок та місце їх розміщення, лише в окремих випадках виникає сумнів щодо місця розміщення та тлумачення лексикалізованих словосполучень (напр., *ручница губчастая*

тлумачиться під *губчастый,* а не під *ручница,* яке є опорним центром, *сторона болячая* — під *болячий,* а не під *сторона; женские немощи* — під *женский,* а не під *немощь* та ін.). Досить вдало витлумачені значення фразеологізмів та стійких словосполучень. Одночасно хотілося б звернути увагу на непослідовність виділення однотипних стійких словосполучень, відсутність значної частини фразеологізмів, зафіксованих у текстах цитованих матеріалів. Напр., у Словнику виділено тільки словосполучення *бобровый берегъ,* а *бобровые гоны* та *бобровая земля* чомусь ні. Не виділені у Словнику й такі термінологізовані словосполучення, як *акта кгродские* — «книги для записів документів міського самоврядування», *акта постолитые* — «книги для запису публічних справ», *апостолские деяния* — «п'ята книга новозавітного канону, яка розповідає про діяння апостолів Петра і Павла», *ангельский хлѣб* — «манна», *вино вареное* — «хмільний напій, одержаний внаслідок перегонки», *гайный судъ, гайное право* та ін.

Заслуговує уваги і схвалення застосований у Словнику прийом взаємозв'язування у кінці словникових статей словотвірних варіантів синонімічних слів, що має як наукове, так і практичне значення для дослідників історичного словотвору. Шкода тільки, що таке взаємопов'язування проведено непослідовно, У багатьох випадках воно відсутнє (див. *гордость* і *гордение, горностаевый* і *горностайный, глупень* і *глупецъ, бубенокъ* і *бубенецъ* та ін.).

Словник характеризує досить уважне ставлення до тексту. Цитати даються у орфографії джерела з дотриманням графіки, за винятком літери *є,* яка замінюється *е,* та *ґ,* яка замінюється *г.* Кожне значення слова та його відтінки, кожен фразеологізм та лексикалізоване словосполучення ілюструються великою кількістю цитат, причому автори намагаються підбирати такі ілюстрації, які б найяскравіше і найточніше підтверджували дане значення чи відтінок слова, вказували б на його побутування у різних жанрах, на першу й останню фіксацію у пам'ятках. Як позитивний момент слід відзначити й прагнення авторів подавати в цитатному матеріалі граматичну біографію слова, звертаючи особливу увагу на рідкісні форми. У цитатах наводяться усі винесені в заголовне слово фонетичні та орфографічні варіанти. Лише в окремих випадках не всі фонетичні варіанти ілюструються цитатами (див. *биглостъ, бида* та ін.). Цінним є те, що при цитатах з пам'яток ділового письменства вказується дата її написання, а отже, час фіксації слова в писемних пам'ятках. Треба лише пошкодувати, що цього не зроблено при пам'ятках інших стилів, що, безперечно, дало б читачеві змогу відразу побачити час фіксації слова у цитованих текстах, а не заглядати кожного разу в список джерел. Більше того, відсутність вказівки на дату фіксації слова в пам'ятці позначається на порушенні подачі цитат у хронологічному порядку. При деяких пам'ятках, введених у канон джерел Словника, узагалі не вказано дати написання (напр., Гармония Восточной церкви с костелом Римским).

Оскільки рецензований Словник розрахований на широке коло читачів, а не тільки мовознавців, а також враховуючи те, що цитатний матеріал подається зі збереженням кириличних літер, значна частина яких відсутня у сучасній білоруській мові, доцільно було помістити у Словнику алфавіт з подачею усіх давніх літер, у тому числі ґ та диграфом *кг* *, їх цифровим значенням та написанням у Словнику. Не

* Літера ґ та диграф *кг* вживалися на позначення вибухового g в іншомовних словах. Вони повинні стояти в алфавіті після літери г. Розміщення слів з вибуховим ґ під літерою *к* з написанням *кг* не має підстав з огляду на їх вимову. Так само недоречною є заміна в тексті цитат літери г. літерою ґ (див. *антіграфонъ* зам. антіґрафонъ, *гигантъ,* зам. *ґіґантъ* та ін.).

маючи перед собою такого алфавіту, читач змушений буде вдаватися до інших джерел, щоб зрозуміти цифрове значення літер, часто вживане в цитованому матеріалі.

Висловлені недоліки й недогляди, які, звичайно, неминучі у великій колективній праці, не применшують загалом позитивного значення рецензованих випусків Словника, який є і буде важливим і цінним посібником для усіх, хто займається проблемами слов'янської лінгвістичної медієвістики взагалі і східнослов'янської зокрема. З виходом усіх його випусків дослідники дістануть широке і систематизоване опрацювання словникового складу старобілоруської мови. Матеріали Словника послужать базою для створення повноцінного Етимологічного словника білоруської мови, для порівняльного вивчення слов'янських мов, зокрема процесів контактування східнослов'янських мов, зокрема білоруської, з іншими слов'янськими та неслов'янськими мовами, доброю базою для досліджень із діахронічної лексикології, семасіології, дериватології, фразеології, фонетики старобілоруської мови. Особливо велике значення матиме Словник для глибокого вивчення українсько-білоруських мовних зв'язків давньої доби. Словник буде корисний не лише для лінгвістів. Без нього не обійдеться ні дослідник давньої літератури, історії Білорусії та правових відносин, ні етнограф, ні письменник, ні вчитель-філолог, ні вчитель-історик. «Гістарычны слоўнік беларускай мовы» — важливе джерело історичних довідок, праця, що розкриває перед дослідниками світ давнього життя, побуту наших далеких предків, їх взаємостосунків і звичаїв.

Дмитро ГРИНЧИШИН

ДУМКИ З ПРИВОДУ ПОЯВИ «УКРАЇНСЬКОГО ПРАВОПИСУ» (3-тє вид. випр. і доп.— К.: Наук. думка, 1990.— 240 с.)

У червні ц. р. Комісія всесвітньої літератури філологічної секції НТШ (керівник проф. Р. Зорівчак) за участю членів мовознавчої комісії зорганізувала обговорення одного із найскладніших розділів «Українського правопису» — «Правопис слів іншомовного походження». З доповіддю «Як нам писати іноземні слова» виступив відомий германіст проф. Б. Задорожний. Відбулася цікава і змістовна дискусія, під час якої окремі учасники торкалися не тільки даної теми, а і проблем правопису взагалі. «Записки НТШ» пропонують читачам виступи учасників цього засідання. Філологічна секція НТШ разом з мовознавчими осередками має намір і далі продовжити дискусію навколо інших розділів Правопису, публікувати їх на сторінках «Записок НТШ» і таким чином готувати матеріали для нового правопису української мови. Запрошуємо всіх, хто не байдужий до долі українського правопису, взяти участь в дискусії.

маючи перед собою такого алфавіту, читач змушений буде вдаватися до інших джерел, щоб зрозуміти цифрове значення літер, часто вживане в цитованому матеріалі.

Висловлені недоліки й недогляди, які, звичайно, неминучі у великій колективній праці, не применшують загалом позитивного значення рецензованих випусків Словника, який є і буде важливим і цінним посібником для усіх, хто займається проблемами слов'янської лінгвістичної медієвістики взагалі і східнослов'янської зокрема. З виходом усіх його випусків дослідники дістануть широке і систематизоване опрацювання словникового складу старобілоруської мови. Матеріали Словника послужать базою для створення повноцінного Етимологічного словника білоруської мови, для порівняльного вивчення слов'янських мов, зокрема процесів контактування східнослов'янських мов, зокрема білоруської, з іншими слов'янськими та неслов'янськими мовами, доброю базою для досліджень із діахронічної лексикології, семасіології, дериватології, фразеології, фонетики старобілоруської мови. Особливо велике значення матиме Словник для глибокого вивчення українсько-білоруських мовних зв'язків давньої доби. Словник буде корисний не лише для лінгвістів. Без нього не обійдеться ні дослідник давньої літератури, історії Білорусії та правових відносин, ні етнограф, ні письменник, ні вчитель-філолог, ні вчитель-історик. «Гістарычны слоўнік беларускай мовы» — важливе джерело історичних довідок, праця, що розкриває перед дослідниками світ давнього життя, побуту наших далеких предків, їх взаємостосунків і звичаїв.

Дмитро ГРИНЧИШИН

ДУМКИ З ПРИВОДУ ПОЯВИ «УКРАЇНСЬКОГО ПРАВОПИСУ» (3-тє вид. випр. і доп.— К.: Наук. думка, 1990.— 240 с.)

У червні ц. р. Комісія всесвітньої літератури філологічної секції НТШ (керівник проф. Р. Зорівчак) за участю членів мовознавчої комісії зорганізувала обговорення одного із найскладніших розділів «Українського правопису» — «Правопис слів іншомовного походження». З доповіддю «Як нам писати іноземні слова» виступив відомий германіст проф. Б. Задорожний. Відбулася цікава і змістовна дискусія, під час якої окремі учасники торкалися не тільки даної теми, а і проблем правопису взагалі. «Записки НТШ» пропонують читачам виступи учасників цього засідання. Філологічна секція НТШ разом з мовознавчими осередками має намір і далі продовжити дискусію навколо інших розділів Правопису, публікувати їх на сторінках «Записок НТШ» і таким чином готувати матеріали для нового правопису української мови. Запрошуємо всіх, хто не байдужий до долі українського правопису, взяти участь в дискусії.

Лідія КОЦЬ-ГРИГОРЧУК: У видавництві «Наукова думка» (Київ, 1990) вийшов «Український правопис» — його третє видання. У культурному житті України це — подія, що має неабияке значення. Тим більше тепер, коли діє закон про державність української мови, коли відроджується почуття національної гідності та державної єдності українців. Опрацювання «Українського правопису» було, отже, вимогою часу, тим більше тому, що його попереднє, друге видання мало неприхований русифікаторський характер, про що двічі згадувалося навіть у Передмові до нього*.

Все ж ідея перевидавання «Українського правопису» викликала застереження хоча б тому, що його було створено ще в першій половині нашого сторіччя під час війни, в надто складних історичних умовах**.

Ніхто не ставить під сумнів ні знань, ні доброї волі таких видатних діячів української культури, як акад. Л. Булаховський, що очолив працю над першим виданням його правопису, П. Тичина, М. Рильський, М. Бажан, Ю. Яновський, причетних до цього видання. Але ні вони, ні співробітники Інститутів мови та літератури АН України не змогли змінити умов, у які їх поставило життя. У мовознавстві панував марризм, а він не допускав навіть розвитку порівняльного мовознавства, не те, що нових, поширених у світовій лінгвістиці, теорій, на базі яких виростали нові, перспективні галузі мовознавства (математична, прикладна та ін.). Було загальмовано розвиток фонології, лінгвістичної географії; мова як система, окремі ланки якої пов'язані між собою структурними зв'язками, практично перестала тоді бути об'єктом мовознавчого дослідження. Тим самим, перше видання «Українського правопису» не відповідало вимогам, що їх ставив розвиток світової мовознавчої думки уже в час створення того правопису. Тим більше не відповідає цим вимогам тепер, після майже п'ятдесяти років, що минули та були науково плідними вже не тільки у світовій, але, особливо у 60-ті рр., і в українській мовознавчій науці.

«Український правопис» не мав стрункої системи викладу законів писемної мови, а став фактично наступним збірником окремих правил орфографії: ті ж правила в різних розділах повторювалися, не було визначено їх взаємозв'язків, не було єдиної композиційної структури праці. За російськими правописними зразками було введено складні закони написання виявів голосних та приголосних фонем у їх чистих (головних) для української літературної мови позиціях, що виражаються на письмі за принципом «пиши, як чуєш», тобто згідно з панівним в українському правописі фонетичним принципом. Закономірності української писемної мови було виявлено непослідовно: про деякі й не згадано, інші розглядалися тільки в примітках, немало чітко сформульованих законів орфографії тут же розмивали несподівані для української літературної мови в її широкому писемному вжитку винятки — запозичення з російської мови. Мовознавці, що повинні були стати законодавцями письма, активно визначати та спрямовувати його розвиток, стали пасивно фіксувати мовні факти, нерозбірливо нанизуючи «винятки

---

* Цитуємо: «Однак від часу попереднього видання «Українського правопису» в ряді правописних моментів, спільних для української й російської мов, виникла певна неузгодженість, яку тепер, після опублікування «Правил русской орфографии и пунктуации», можна усунути». Далі повідомляється про те, що «у новому (другому, 1960 р.— Л. К.—Г.) виданні «Українського правопису» усунені розбіжності в спільних моментах українського й російського правописів».

** Наведені далі міркування щодо характеристики першого видання «Українського правопису» було частково опубліковано в інформаційному віснику ТУМу «Просвіта» за грудень 1989 р., с. 2.

з правил, які не вкладалися, однак, у вимоги системи мови; для них не було наукового виправдання. Звідти й поява в правописі слів типу «подекуди», «деякі», «в окремих випадках», після яких не вказувалося, коли саме, які саме, у яких саме випадках, тобто чим зумовлені і т. п., що неприпустиме для кодексу законів.

Зрозуміло, що таким тенденціям в українському мовознавстві того часу взагалі, отже, і при складанні Українського правопису, важко було ставити опір. Однак автори намагалися ставити його, заявляючи про це вже в Передмові до 1-го видання (1946 р.): прагнули *врегулювати* чинний на той час правопис; зберігати в міру можливості його народні засади; якомога скоротити кількість винятків з правил; орієнтуватися на рівень розуміння людей з повною середньою освітою, відповідно викладаючи коментарі до правил. Єдність з правописами народів Радянського Союзу (особливо — російського) повинна виражатися, за задумом авторів, тільки в написанні розділових знаків, написанні слів разом чи окремо, правописі великих літер. Тому «Український правопис», незважаючи на всі свої недоліки, що виходили за «міру можливості», стримував приплив до української писемної мови штампованих кальок з російської мови.

Ми не підтверджували прикладами поданих вище зауважень до першого видання Українського правопису, бо його основні вади збільшилися в другому виданні та, на жаль, хоч і значно меншою мірою, збереглися в третьому.

Уже в першому реченні Передмови до третього видання «Українського правопису» дивує твердження, що «Однією з ознак високої культури суспільства є дбайливе ставлення до правопису, *збереження його стабільності* (курсив наш.—Л. К.-Г.)». Але справа не у високій культурі націй, а в принципі, покладеному в основу правописів: якщо він історико-етимологічний чи традиційний, то важко говорити про потребу міняти правопис. В інших випадках висококультурні нації дуже слідкують за розвитком мови і не вагаються відповідно до цього розвитку міняти орфографію. Тим більше слід міняти правопис, що застарілий уже в самій своїй основі.

Насторожує величезна кількість членів Орфографічної комісії (біля 50 осіб), спільними зусиллями яких створено таку не досить зрілу працю. Збори Товариства української мови, де обговорювано проект третього видання «Українського правопису», підтримали пропозицію щодо необхідності створити новий правопис, а не перевидавати чинний. На підставі постанови цих зборів Д. Павличко звернувся до Уряду в справі створення Орфографічної комісії, яка працювала б у цьому напрямі. У Передмові треба було конче аргументувати потребу в перевиданні Українського правопису з 1946 р. Це був обов'язок і перед його авторами, і перед Товариством української мови, і перед сучасними користувачами, яких не може не дивувати ідея наступного перевидання такої праці.

У Передмові мали б бути також визначені основні принципи, що на них спирається орфографія сучасної української літературної мови, передусім фонетичний принцип («пиши, як чуєш!»): визначена міра використовування інших принципів, тобто морфологічного та історико-етимологічного, сфери дії кожного з них*.

Необхідно було згадати в Передмові про *милозвучність* як одну з основних рис української мови, що її плекали в письмовому відображенні ще автори середньовічних граматик цієї мови (М. Смотрицький та ін.).

* Термін «фонетико-морфологічний принцип «Українського правопису», як і «морфолого-фонетичний принцип» російського — неправомірні, бо передбачаються єдність, гібридний характер принципу. Насправді ж фонетичний і морфологічний принципи правопису — кожен зокрема — мають свій обсяг і свої сфери застосування, причому обсяг дії фонетичного принципу в українському правописі значно більший, ніж морфологічного чи історико-етимологічного, які натомість значно ширше використовуються в російській мові.

Сам текст «Українського правопису» починається з алфавіту. Це — закономірно. Але пояснення літер алфавіту не можна зводити тільки до інформації, що м'який знак має тут своє окреме місце, а *дж, дз* його не мають (ті, що вживаються «для позначення африкат»). Це пояснення треба б здійснювати, проектуючи алфавіт на особливості фонологічної системи української мови. Відповідну схему треба б подати чи нижче, під алфавітом, чи разом з ним, унаочнюючи в такий спосіб специфіку співвідношень літер і фонем сучасної української літературної мови. Серед літер заслуговують тут на увагу ще й *ч, ц,* а також *щ, я, ю, є, ї,* літери *и, і, й* з їх складним минулим і своєрідним сучасним використанням. Знання фонемного складу сучасної української літературної мови дає наукові підстави для того, щоб говорити про відповідність чи невідповідність між цим складом і письмовими засобами його відображення. Саме з цих позицій треба вирішувати питання про наявність в українському алфавіті літери ґ, яка прямо відповідає фонемі /g/ сучасної української літературної мови (*грати — ґрати*), що має смислорозрізнювальну функцію, а не тільки передає звук [ґ], причому передає нерегламентовано, «в окремих випадках», що вкладаються в досить суб'єктивно визначені схеми «давніх» і «недавніх» запозичень. Наприклад, слово *Геґель* відноситься до іншомовних слів давнішого походження, а слова *географія, педагог* — до недавніх запозичень і в них ґ не пишеться (с. 20, § 14).

Якби читач ознайомився з фонологічною системою української мови, то зрозумів би, що африкати *дж, дз,* дз' — то окремі фонеми, для яких існують в деяких мовах (напр., сербській) спеціальні літери, бо вони й вимовляються кожна як окремий звук. Можливо, й нам варто було б використовувати для їх письмового відображення літери сербського алфавіту або хоч вказувати на їх звукову єдність і фонологічну визначеність, пишучи дужку над ними (*д͡звін, д͡жерело, д͡зьобати*). Це — дискусійне питання, хоч спроби вирішувати його здійснювалися вже й у галицьких граматиках (Й. Левицький), і в художній літературі («Русалка Дністрова»...). Треба вирішувати його, бо навіть автори третього видання «Українського правопису» дозволяють собі вважати *дз* та *дж* «змінними» для *з, ж,* тобто заперечують фонемну вартість цих звуків (с. 97, § 80, 6 в), Примітка 1). Діючи в тому ж дусі, ставлять *дз* в дужках після *з,* dź в дужках після *с* та *дж* в дужках після *ж* (с. 106, § 90, 5 в, 1); с. 117, § 104, п. 9; с. 127, § 113, 2). Не варто також пропонувати заміну форм наказового способу дієслів доконаного виду *доповідж, розповідж* формами недоконаного виду: *доповідай, розповідай,* бо цим збіднюємо мову і також розхитуємо її систему (с. 100, § 81, 2, Примітка 1). Якщо мовознавці не визнають фонемного характеру звуків, то що ж тоді говорити про пересічних, навіть високоосвічених мовців — немовознавців, для яких вимова буквосполучення *дж* та *дз* як окремих сполучень звуків (*д+ж*), (*д+з*) стає потроху нормою (*народ+ження*). А працівники преси беруться навіть розділяти ці буквосполучення, переносячи з рядка в рядок *д* відокремлено від *ж* та *з* (*відрод-ження*). Мабуть, забувають, що такі буквосполучення здатні в українській літературній мові відображати не тільки сполучення звуків *д+ж, д+з (адже, відзнака...),* але також єдині у своєму звучанні вияви фонем.

В українській мові існують не тільки тверді та м'які приголосні, що є окремими фонемами, але й пом'якшені — варіанти твердих фонем. Отже, не можна вважати м'якими пом'якшених приголосних *с, н, д, т,* як це водиться подекуди в третьому виданні «Українського правопису». У жодному разі не можна вважати м'якими губних приголосних, бо їх твердість та тільки позиційна пом'якшеність — дуже важлива риса української мови (див. далі), отже, не є м'яким губний

у слові *Вязьма* (с. 123, § 108, 8, Примітка), не можна допускати написання в українській мові губного з м'яким знаком: *Свьонтек* (С. 117, § 103, 8 б).

У цьому зв'язку важливе місце серед дискусійних проблем правопису займає проблема апострофа. Сьогодні ще, мабуть, не варто міняти визначені в третьому виданні «Українського правопису» правила його вживання: надто мало ще працюємо над орфоепією сучасного українського літературного мовлення. Все ж варто визнати існування цієї проблеми.

Отже, губні приголосні фонеми у своїх головних (чистих) позиціях тверді. Перед *й* (отже, й перед йотованими на письмі) та перед *і* вони пом'якшені, але, як говорилося вище, вони «ніде не протиставляються твердим у смислорозрізнювальній функції»; є тільки «варіантами твердих губних приголосних фонем»[1]. Отож немає необхідності спеціально позначати апострофом основну, природну для сучасної української літературної мови твердість (отже й позиційну пом'якшеність) виявів губних приголосних фонем. Відповідно зайвим можна вважати апостроф перед йотованим голосним кореня після префікса, що закінчується на твердий губний приголосний. Адже немає апострофа після префіксального кінцевого приголосного перед початковим *і* кореня *(передісторичний...)*, а все ж *д* вимовляємо твердо. (Необхідно сформулювати єдине правило правопису початкових літер кореня після твердих приголосних префікса: таке правило «вбере» в себе багато розсипаних по правописі правил.)

Зате існують фонеми *р, р'*. Якщо б, як у попередніх випадках, відмовитися від написання апострофа після твердого *р*, то треба б внести особливий засіб для позначення м'якого *р*. Мабуть, найвідповіднішим було б написання *рь*, як у слові *трьох,* отже: *бурьа, порьадок...* Своєю чергою, треба чітко визначити правила вживання *р* твердого та *р* м'якого взагалі (особливо в морфології), чого немає в «Українському правописі» в жодному з видань.

Визначати орфографічний кодекс української мови можна тільки за умов, коли сприймаємо цю мову як систему, що складається із структурно пов'язаних ланок (є системою систем). Тому не слід вводити, переважно через розділи про написання іншомовних слів і власних та географічних назв, таких правил, які не відповідають системі української мови. Наприклад, не слід насилувати українську мову, пишучи *є* або *е* замість властивого українській мові *і* (ѣ), бо створюються парадоксальні ситуації, коли назвою республіки є *Білорусь,* а назва населеного пункту на її території — *Речиця* (с. 124, § 109, 9, 3, б). Або не можна зрозуміти, чому треба писати *Бєлгород.* Якщо це обласне місто Росії, то в Росії воно, згідно з нормою російської мови, має саме таку назву. Але на Україні ця назва підпадає під дію закону (причому одного з найважливіших) української мови, отже, мало б бути *Білгород.* Тим паче, що маємо *Білгород-Дністровський.* Коли ж це столиця Сербії, то назву треба було б або писати так, як пишуть серби *(Београд),* а не як росіяни *(Бєлград),* або, що правомірно, оформляти в дусі української мови як *Білгород.* Але при чому тут Бєлград? Не зрозуміло також, на якій підставі ми повинні писати *е* в прізвищі *Сенкевич.* У польській мові пишеться після *S* буквосполучення *ie* (Sienkiewicz), яке відповідає колишньому *ятеві,* отже, українською мовою мало б писатися не *е,* що його взагалі важко пояснити, а *і (Сінкевич),* як і писалося в Галичині.

---

[1] Кострубa П. П. Фонологічна система української літературної мови // Сучасна українська літературна мова. Вступ. Фонетика.— К.: Наук. думка, 1969.— С. 240—241.

Ігнорують автори правопису і той факт, що єдина українська мова з усіх слов'янських виробила й закріпила в літературному вжитку т. зв. «ікавізм», тобто наявність *і* (<*о, е*) в закритих складах (*віл, ніс, Львів...*). Написання на місці такого *і* інших літер, зокрема *у, о, е* тощо нав'язує до діалектної його реалізації або до реалізації, властивої системі іншої мови. В обох випадках не відповідає системі сучасної української літературної мови. Отже, написання *Жешув, Томашув Мазовецький* і т. п. неправомірне (адже ніколи поляки не називають Львова *Львів,* а тільки Львув у відповідності з системою своєї мови). Тим паче, що й традиція виплекала написання *Краків, Грубешів,* та й той же *Жешув* у минулому — українське місто.

Незрозуміле правило про подвоювання приголосних у словах *Голландія, Калькутта, Марокко, Андорра* й похідних від них. Яка в цьому потреба? Адже україномовне населення України переважно за традицією землеробське, отже автохтонне, і, тим самим, активно мовотворче, тож легко вводить запозичення в систему своєї мови. Чому правопис має гальмувати цей процес? Так загальмував уже на півстоліття засвоєння системою української мови слів типу *кіно;* постійно вказує тільки на тенденцію до відмінювання таких слів *(пальто),* а в Галичині вони до 1946 р. уже відмінялися.

Українська мова — милозвучна. Вище говорилося вже про те, що ця милозвучність не тільки органічно їй властива, але й плекана дослідниками. Тому незрозуміло, на якій підставі автори третього видання «Українського правопису», вкінці знов беззастережно визнаючи правомірність чергування ***й*** з ***і, у*** з ***в, з — із — зі*** (***зо***), які підкоряються вимогам милозвучності, що не допускає збігів голосних, самі легалізують такі збіги, схвалюючи написання ***іо,*** на початку слів, надалі узаконюючи написання типу *геніальний* (хоч поряд — *гієна,* тобто ***й*** між голосними), *фіалка.* Не є аргументом твердження, що початкові ***іо*** та ***іє*** в словах типу *іонійський,* «вимовляється як два склади»: як напишемо, так і будемо вимовляти, а писати треба згідно з вимогами милозвучності української літературної мови, тобто *йонійський, єрарх...* Адже існують *Йосип, єзуїт, Єрусалим, Єна, Ємен* і т. п., що оформилися згідно з системою української мови, а правопис цю систему розхитує, виводячи саме ці випадки за межі правил (с. 105, § 90, 2, 3).

Немало клопоту завдало авторам правопису написання літери ***и***. Тут труднощі з формулюванням правил, наприклад: «На початку слова пишеться ***і***, а не ***и***: *індик, ім'я, іній, інколи, іноді, існувати, істина*» (с. 11, § 3). Якщо пишемо так, як чуємо, то важко припустити, що хтось напише ***и*** в такій позиції, та ще й тоді, коли початковий звук наголошений.

Не зовсім вдало застосовують автори правило дев'ятки: пишуть *фортисимо,* але *піанісимо* (с. 104, § 89, 1).

«Українські географічні назви передаються відповідно до вимови за нормами правопису» — пишуть автори на стор. 120, § 108. Але не уточнюють, яке саме — діалектна, літературна українська, російська — вимова береться до уваги, і що вважаємо нормами правопису. Не відповідає цій системі написання *Бородіно,* що його підведено аж під два правила: «Літера ***и*** передається: а) через ***і*** або ***ї***: 1) Через ***і*** в основі географічних назв, зокрема на їх початку, а також на кінці» [дивне правило.— Л. К.-Г.], а друге в цьому ж параграфі п. 6, де йде мова про написання «кінцевого» ***-ино***. Їх заперечує, однак, примітка на стор. 122, § 109, 3. 2), де говориться про суфікс ***-ин***.

Історично і з погляду сучасної української мови, у т. ч. літературної української мови діаспори, невиправдане перенасичення третьої відміни іменників формами

на *-і*, зокрема для родового відмінка однини (*радості* замість *радости)*, що їх насильно ввів правопис 1946 р. для всієї України. Форми на *-и* в родовому відмінку однини та в називному множини панують в історичних пам'ятках, жили в творах українських письменників до 1946 р. в межах України, досі вживаються за її кордонами, поширені в народній творчості.

Врешті пощастило знов увести в правопис кличний відмінок. Його не знає російська мова, і тому мав він у правописах і граматиках України скромну назву «клична форма». Але у зв'язку з його відновленням виникає низка питань. Чому в парадигмах кличний відмінок на останньому місці, а не на п'ятому, як водиться в граматиках мов, де він існує? Чому не враховано існування форми *Олеж-е (Боже)*, а також чергування приголосних у цьому відмінку? Чим недобре звертання *«товаришу Максименку»?*

Навряд, чи можна вважати формами ступенів порівняння прикметника словосполучення типу *більш вдалий, менш вдалий, більш відомий, менш відомий; найбільш відомий, найменш відомий.* Не вживаємо ж словосполучень *більш гарний* чи *найменш добрий, найменш дрібний, менш сумний* і т. п. Без сумніву, існує певна тенденція до граматикалізації окремих словосполучень, до складу яких входять прислівники *більш* та *менш* у зв'язку з деякими прикметниками. Але поки що група таких прикметників невелика, отже, скоріше може йти мова про лексикалізацію словосполучень, ніж про їх граматикалізацію.

Дивує, чому в Правописі поставлено на основне місце у формах називного і знахідного відмінків однини числівника *один* у середньому роді флексію *-о*, а флексію *-е* подано в дужках. Адже вони — рівноцінні за значенням, а друга навіть уживаніша.

Омонімічність властива мовам і не є їх вадою, що її треба будь-якою ціною ліквідувати. Для розрізнювання омонімів існують передусім такі засоби, як контекст чи конситуація *(коса жіноча, коса для косаря)*. Отже, немає потреби вводити для розрізнювання омонімів української мови засоби інших мов, наприклад, суфікс *-ір* (відповідно до правила дев'ятки — *-ир*): *компостувати — компостирувати* (с. 32, § 24, 3).

Не зрозуміло також, чому назви населених пунктів повинні мати в родовому відмінку тільки флексію *-а* (с. 73, § 48, 2, г). Адже загально вживаються: *Миргороду, Ленінграду, Риму...*

Не важко зауважити, що деякі правила правопису, як і в двох попередніх виданнях,— це своєрідні рекомендації для російськомовних користувачів, система мови яких не збігається з системою української літературної мови. Так, на сторінці 21, § 17 читаємо: «Знак м'якшення *(ь)* не пишеться: 1. Після **р** у кінці складу або слова: *вірте, кобзар, лікар, перевір, секретар, тепер, школяр, Харків»*. Або: «Твердий кінцевий приголосний у прізвищах із суфіксом *-ець* пом'якшується: *Глуховець, Скиталець»* (с. 118, 12, б). Сюди, зрештою, можна віднести весь 12-й пункт 103-го параграфу. Говорячи про правопис префіксів, спеціально відзначено, що в префіксах ***без-, від- (-од-), між-, над-, об-, під-, перед-, понад-, пред-, роз-, через-*** кінцевий дзвінкий приголосний перед глухими не змінюється (с. 27, § 21, 2) та ін. подібні правила, хоч таких правил у третьому виданні «Українського правопису» значно менше, ніж у двох попередніх. У цьому контексті, нав'язуючи до останнього прикладу, варто було б замість так деталізувати явище загально сказати, характеризуючи сполучуваність приголосних в українській мові, про те, що, на відміну від російської та польської (сусідніх) мов, в українській літературній

мові зберігається дзвінкість приголосних перед глухими (внутрішнє та зовнішнє sandhi) і подати виняток щодо написання префікса *з-*.

А взагалі створюється враження, що видання підготовляли наспіх і що не всі учасники праці мали достатню філологічну підготовку.

Не визначено єдиних термінів навіть для основних понять фонетики. Наприклад, у першій виносці на 9-й сторінці тексту дізнаємося, що *«приголосний»* та *«голосний»* звуки можуть бути також жіночого роду: *«приголосна»*, *«голосна»*. А на стор. 105 (§ 90, 2) вони ще й середнього роду: «початкове *іе*», «початкове *е*».

Існують також у правописі *«власні іменники»*, від яких можуть утворюватися прикметники (с. 61, § 34, 26 в).

Іменник, що має атрибутивне значення, може в правописі називатися також «атрибут». «Якщо такий атрибут виступає в пропозиції до означуваного іменника, то він пишеться окремо» (с. 36, § 27, 2).

Допускаються формулювання типу: «після префіксів і *споріднених з ними елементів»* [курсив наш.— Л. К.-Г.] — с. 107, § 91, 2, не сказано, по якій лінії спорідненість. Або: «У прикметниках із значенням присвійності, утворених від назв тварин, після приголосних (крім ***й***), пишеться суфікс ***-ин(ий)***: *бджолиний, голубиний, горобиний, качиний, орлиний;* після голосних і апострофа ***-їн(ий)***: *зміїний, солов'їний* (с. 31, § 23, 5). Не сказано, однак, що ж тоді пишеться після ***й***. Подібно безпомічне правило на стор. 32 (§ 25, 2, в): «Після ***й***, яким закінчується основа іменника м'якої групи або м'якого подовженого приголосного першої частини, пишеться ***е***: *боєздатність, краєзнавство...»*. Так само незрозуміле правило в п. 2 в цього ж параграфу: «Після м'якого приголосного (неподовженого), яким закінчується основа іменника м'якої групи, пишеться ***е***: *бурелом, землетрус, працездатний, яйцеподібний...»* Де тут м'який приголосний?

З позицій сучасного мовознавства дуже непрофесіонально звучать у правилах слова: «зникає» («зникає ненаголошений голосний» — с. 100, § 81, 2), «з'являється» («перед ***-ся*** з'являється ***-ть»*** — с. 98, § 80, Примітка 3): на стор. 72, § 47, Б. Примітка 1, а також слова «скорочується», «переходить».

Несумісні з кодексом законів визначення «у деяких випадках», «у деяких словах», «у ряді слів», «інколи», «здебільшого» (напр., «у словах же зі складником ***-воз о*** здебільшого зберігається: *електровоз, лісовоз, тепловоз»*. Якби ж там був складник ***-віз,*** як водиться в українській мові, воно б не зберігалось навіть здебільшого). Дуже багатозначний у Правописі сполучник «але», після якого йдуть приклади, що заперечують наведене правило. Не відомо, чи вважати такі приклади точно визначеними винятками, що єдині не підлягають дії правила, чи розцінювати їх як доказ його невизначеності (с. 11, § 6, 1, Примітка; с. 54, § 36, 9, Примітка та ін.).

Автори використовують термін «узвичаєність» (usus) та похідні — «узвичаєно», «узвичаєний»..., що ними особливо користуються, говорячи про правопис іншомовних слів. Треба було б пояснити, що вважається критерієм для визначення узвичаєності: фактично злилися в сучасній українській літературній мові два різновиди літературної мови, і не завжди те, що узвичаєне в її східному варіанті, узвичаєне в західному. Хто ж здатний визначити цю узвичаєність? Іншомовні слова можуть писатися по-різному ще й тому, що вони «новішого» чи, відповідно, «давнішого» походження. Так, наприклад, слова *капельмейстер* і *штрейкбрехер* вважаються словами давнішого походження і тому німецький дифтонг ***ей*** «передається» в них че-

рез ***ей***, а слово *Кайзер* новішого походження і тому цей дифтонг «передається» через ***ай***. Якого ж тоді походження слово *майстер*, що входить до складу першого з наведених слів і чому ми так часто вживаємо слово *штрайк*, що у складі другого, саме в тому «новішому» озвученні. Слово ж *Кайзер* за своїм звуковим оформленням вважається свідком багатовікової історії, бо, на думку деяких дослідників, зберігає вимову ***с*** як ***к*** у латинському слові caezar. Як тоді визначати, що нове, а що давнє?

Декілька слів про недогляди.

На стор. 15, § 8, 3, д, 2 серед прикладів на повноголосся наведено слово *марок*. Мало б хіба бути *морок*. На цій же сторінці, але в різних правилах двічі вжито слово *потоп* (5, 7), що засвідчує різні площини узагальнень.

Не варто відносити до випадків типу *моріг, оборіг* (з повноголоссям) слова *просторінь* (пор. *темінь*) — с. 13, § 8, 2, в.

Не зовсім зрозуміла примітка 2 (с. 106, § 90, 5, а), 5), бо чим пояснити написання слів *єпитрахиль, єпитимія...*, якщо слова грецького походження з префіксом -ε'πι — пишуться в українській мові відповідно до вимови цього префікса по-грецькому: *епітелій, епігон, епілепсія, епіталама* тощо.

Є в правописі низка формулювань, не зовсім вдалих не тільки з погляду стилістики, а й логіки. Наприклад: «Суфікси ***-ик, -ник, -івник, -чик (-щик)***, пишуться з ***и*** (с. 17, § 22, 1); «Знак м'якшення ***(ь)*** не пишеться: Після ***л*** в іменникових суфіксах ***-алн(о), -ильн(о)***: *держално, пужално, ціпилно* та ін., але в зменшених формах [! — Л. К.-Г.] ***ь*** пишеться: *держальце, пужальце* і под.» (с. 22, § 17, 4). Для чого такі правила? Чейже відомо: якщо існують саме такі суфікси, то не можна писати в українській мові того, чого в них немає. Цей же м'який знак не пишеться «Після ***ц*** в кінці слів — іменників чоловічого роду іншомовного походження: *кварц, палац, Суец, шприц*, а також у деяких вигуках: *бац, буц, гоц, клац*» (§ 17, 7). Чи є потреба в такому правилі орфографії, тим більше для мови, правопис якої базується передусім на фонетичному принципі?

Аналізуючи все те, що зроблено авторами та впорядниками третього видання «Українського правопису», визнаємо певний обсяг потрібної та корисної праці. Без сумніву, це видання краще від двох попередніх: поновлено літеру ґ, кличний відмінок, введено написання ***е*** на місці іншомовних ***е, о, ё*** *(Гете...)* в іншомовних словах, частково введено відомості про чергування приголосних в іменникових парадигмах, немає винятків з правил типу *хворостнях, доповіж*. Допускаючи вимову деяких слів, що більше відповідає системі української літературної мови, ніж прийняті для них норми правопису, автори намагаються вводити в обіг правильні структури, мабуть, для того, щоб згодом закріпити за ними правописні правила. Відкинуто в правописі історичні та діалектологічні коментарі, від чого праця стала070 стрункішою, але відчувається потреба в поясненнях термінів (напр., *африкати, повноголосся...*). Не обов'язково вводити ці пояснення в основний текст, можна дати їх у виноски. Збагатило б український правопис уведення в нього окремих раціональних правил, що їх уживають українці за межами Батьківщини.

Автори не пояснили в правописі, яким є сьогодні юридичний статус Орфографічної комісії, тобто в чому полягає її діяльність як «тимчасового робочого органу».

Можна вважати, що третє видання «Українського правопису» — це данина часові, коли кодекс правил української орфографії повинен стати якнайскоріше доступним усім громадянам України. Але праця над правописом мусить тривати, бо надто багато в ньому вад.

Зіновій ТЕРЛАК: Нова редакція «Українського правопису» викликала широке зацікавлення громадськості республіки. З одного боку, мовна практика висуває нові правописні проблеми, що їх треба розв'язувати й законодавчо закріплювати у вигляді орфографічних норм; з другого боку, окремі аспекти чинного правопису потребують сьогодні уточнення, а то й нової інтерпретації. Звичайно, кардинальних змін у виправленому й доповненому виданні правопису годі було чекати, бо ж «нема сильнішої консервативності (традиційності), як консервативність мовна»[2]. Та й створення ідеального правопису, який би всіх задовільняв,— річ нереальна. Зрештою, немає ідеального правопису й у жодного з народів. Основні вимоги, які ставляться при його впорядкуванні,— правопис повинен бути якнайлегший, а орфографічна норма має відповідати традиції вживання й не суперечити фонетичній і граматичній системам мови.

У Передмові до третього видання зазначено, що воно є «органічним продовженням» першого (1946) і другого (1960). Впорядковуючи орфографічний кодекс, його автори керувалися такими загальними настановами: 1) не змінювати традиційної української графіки, відновивши традиційне розміщення літер в абетці *(ч, ш, щ, ь, ю, я);* 2) не ускладнювати принципи написання українських слів новими правилами й винятками, а навпаки, намагатися зменшувати їх кількість за рахунок уніфікації однотипних явищ; 3) по можливості спростити ті правописні правила, що не регулюються мовною структурою (написання складних слів, уживання великої літери); 4) докладніше опрацювати правила написання слів іншомовного походження, зокрема географічних назв та особових найменувань людей.

Нова редакція Правопису вигідно відрізняє його від попередніх видань. Орфографічні кодекси як 1946, так і 1960 рр., як відомо, не охоплювали всіх випадків написань, окремі моменти були викладені дуже стисло або ж узагалі не знаходили в них свого відображення. У третьому виданні значну частину правил деталізовано, що дало можливість набагато повніше розкрити особливості написання слів. Це стосується, наприклад, правил чергування звуків, правопису суфіксів, написання складних слів, великої літери тощо. Окремі правила переглянуто і викладено чіткіше, компактніше, що полегшує користування довідником. Суттєво оновлено ілюстративний матеріал.

Як перше, так і друге видання правопису повинні були «забезпечити єдність з правописами братніх народів Радянського Союзу, особливо — російського» (1946), усунути «розбіжності у спільних моментах українського й російського правописів» (1960). Внаслідок такої мовної політики написання українських слів штучно підганялося під фонетичну й граматичну системи російської мови, що призводило до свідомого ігнорування питомих ознак української мови і небажаної деформації її структури.

У виданні 1990 р. мовознавці ступили перші кроки до очищення правописної системи від тих регламентацій, що суперечили духові й природі української мови. Зокрема, відновлено термін «кличний відмінок» і рекомендовано як єдино нормативні форми *Маріє Василівно, товаришу Віталію, товаришу лейтенанте* замість пропонованої раніше паралельної форми називного відмінка у складі звертання. Правда, при поєднанні двох загальних назв для другого компонента допускається ще форма називного відмінка: *товаришу лейтенанте (лейтенант).*

---

[2] Огієнко І. Рідне слово. Початкова граматика української літературної мови.— Жовква, 1937.— Ч. II: Морфологія й складня.— С. 271.

Зведено до мінімуму перелік слів із суфіксами *-ир-*, *-ір-;* вилучено, наприклад, такі утворення, як *масирувати, гравірувати, командирувати, командировка, маршировка, котировка.*

Часткові зміни стосуються і системи форм родового відмінка множини для іменників чоловічого роду II відміни:

1960	1990
Солдатів (і солдат)	солдатів
партизанів (і партизан)	партизанів
ват	ватів (ват)
кіловат	кіловатів (кіловат)

Однак наведені у правописі форми *вольтів, омів* і *ватів* (ват), *кіловатів (кіловат)* переконують, що проблему морфологічної норми в перерахованих та їм подібних словах не можна вважати розв'язаною.

Розширено сферу використання закінчення *-у (-ю)* у родовому відмінку однини іменників II відміни *(березняку, вишняку, каталогу, чагарнику, коридору, мезоніну, уривку, памфлету, міфу* та ін.), що загалом заперечень не викликає.

Замість рекомендованих раніше паралельних форм *Яковлевич* і *Якович, Яковлівна* і *Яківна* як нормативні подано *Якович* і *Яківна.* Для імен типу *Кузьма, Сава* навпаки — замість однієї *(Кузьмич, Савич)* подано паралельні форми по батькові — *Кузьмич* і *Кузьмович, Савич* і *Савович.*

Внесено зміни в читання (а відповідно і в написання словами) дробових числівників. Якщо в чисельнику є слова *два, три, чотири,* то знаменник стоїть у формі називного відмінка множини:

$\frac{2}{3}$ — дві треті, $\frac{3}{4}$ — три четверті, $\frac{4}{3}$ — чотири треті. При числівниках від *п'яти* і далі знаменник має форму родового відмінка множини: $\frac{5}{2}$ — п'ять других, $\frac{9}{10}$ — дев'ять десятих.

Складні іменники з першою частиною *пів-* запропоновано писати разом *(півгодини, півогірка, пів'яблука),* а дефісне написання залишено тільки перед власними назвами *(пів-Європи, пів-Києва).* На нашу думку, слід би повернутися до давньої традиції і писати *пів-* разом тільки тоді, коли воно з подальшим компонентом творить одне слово і виражає одне поняття: *піваркуша, півострів, півкуля, півбог, півмісяць, півколо, півоберт.* Такі іменники відмінюються і займають певне місце у граматичній системі мови, одержують лексикографічну характеристику тощо. Коли ж *пів* уживається у значенні «половина», його слід писати окремо: *пів Києва* (половина Києва), *пів ящика* (половина ящика), *пів аркуша* (половина аркуша), *пів ложечки* (половина ложечки), *пів огірка* (половина огірка). Слово *пів* керує іменником у формі родового відмінка, між ними можна вставити прикметник (*пів* чайної *ложечки*), у певному контексті залежний іменник можна опустити («Я уже написав *пів аркуша,* а ще *пів* допишу завтра»). Утворення ж *півогірка, півзошита* не фіксуються словниками, бо практично їх кількість може бути безмежна і не беруться до уваги при описі граматичної системи мови.

У системі української графіки для позначення на письмі задньоязикового приголосного відновлено літеру ґ, яку було безпідставно вилучено з правопису в 1933 р. У загальних назвах правопис рекомендує писати літеру ґ у тих давньозапозичених і зукраїнізованих словах, в яких існуючі орфоепічні словники і рекомендували вимову звука (ґ) як нормативну: *аґрус, ґава, ґазда, ґанок, ґвалт, ґедзь, ґрати, ґречний, ґрунт, ґудзик, ґуля* та ін. Залишається чітко окреслити групу лексем, у яких пишеться літера ґ на початку і в середині слова. Розширювати її за рахунок іншомовних запозичень навряд чи доцільно, бо проблема передачі чужомовного [g] не була задовільно вирішена і в правописі 1928 р. Компромісне поєднання у правописній нормі двох відмінних культурних тридицій було нереальне, бо, по-перше, охоплювало не всі іншомовні слова, а лише певну їх частину, по-друге, для різних регіонів України вимова [ґ] чи [г] зумовлювалась польським чи російським впливом і в кожній частині України друга система, як звичайно, була невідома в щоденному вжитку. До того ж не слід забувати, що вимовою звука [*г*], а не [ґ] «українці займають особливе становище серед слов'янського світу», це є «наша споконвічна ознака, що відрізняє нас від інших народів» і руйнування її «було б непотрібним нехтуванням своєї старої культури»[3].

У власних назвах Правопис допускає паралельну вимову: *Гданськ* і *Ґданськ, Гете* й *Ґете, Гібралтар* і *Ґібралтар,* хоча перевага віддається традиційній вимові звука [г] на місці етимологічного [g]. Такий підхід, на жаль, не вирішує проблеми, бо запропонована рекомендація зумовить появу багатьох орфоепічних помилок типу ***Ґ***егель, ***Ґ***амлет, ***Ґ***амсун, ***Ґ***амбург замість ***Г***еґель, ***Г***амлет, ***Г***амсун, ***Г***амбурґ. Очевидно, у власних назвах (їх не так уже й багато) доцільно зберегти відповідно до вимови написання літери ґ. Загалом же сферу вживання літер г і ґ треба конкретизувати і відповідно до того кодифікувати орфографічну норму.

Заслуговує на увагу спроба уніфікувати правопис слів іншомовного походження. Правило, згідно з яким у загальних назвах приголосні не подвоюються, поширюється тепер і на слова *бароко, інтермецо, стакато, беладона, фін (фіни), гун (гуни)* та ін. Винятки зроблено лише для кількох лексем, написання яких узвичаїлося в українській мові і в котрих відсутність подвоєння може спричинювати омономічні збіги: *білль* (документ), *мірра* (смола), *манна,* а також *ванна, нетто, брутто, тонна, панна.*

При збігу однакових приголосних на стику префікса й кореня подвоєння зберігається лише тоді, коли паралельно вживається непрефіксальне слово, що своїм змістом ще не відійшло від префіксального: *сюрреалізм* (бо *реалізм*), *ірраціональний* (бо *раціональний*), *ірреальний* (бо *реальний*).

У власних назвах подвоєння традиційно зберігається, однак викликає сумнів потреба передавати його і в похідних утвореннях типу *андоррський* (від *Андорра*), *яффський* (від *Яффа*), *марокккський* (від *Марокко*), *Ясський* (від *Ясси*). Природнішим в українській мові виглядало б написання *яфський, марокський, яський,* як це і пропонувалося у «Правописному словнику» Г. Голоскевича.

Правило написання літери ***и*** після приголосних ***д, т, з, с, ц, ж, дж, ч, ш, р*** поширено й на власні географічні назви та похідні від них утворення: Мекс***и***ка, Флор***и***да, Алж***и***р, Ваш***и***нгтон, Ч***и***каго, Мадр***и***д, Аргент***и***на, Брат***и***слава, Браз***и***лія, С***и***рія, Сиц***и***лія, Ват***и***кан, Вав***и***лон, відповідно й аргент***и***нський, мекс***и***кан-

[3] Огієнко І. Український стилістичний словник.— Львів, 1924.— С. 95, 98.

ський тощо. Це усуває ті численні розбіжності, що існували дотепер (Америка, але Флоріда; Париж, але Алжір).

Спрощено й таке написання слів, яке суперечило фонетичним закономірностям української мови: *конвеєр, параноя, секвоя, феєрверк* (замість конвейєр, паранойя, секвойя, фейєрверк), *Ємен* (замість Йємен), *журі, парфумерія* (бо *парфуми*), *Жуль Верн* (замість жюрі, парфюмерія, Жюль Верн). Кількість винятків можна б зменшити, якщо поширити це правило і на слова *Гавайї, Савойя, Фейєрбах, фойє*.

Нова редакція правопису регламентує і написання слів, що виражають назви релігійних і культових понять: *преосвященний, преподобний, престол, епитимія, епитрахиль, митра, митрополит, Бог, Божа Матір, Син Божий, Святий Дух, Апостол, Біблія, Євангеліє, Коран, Псалтир, Часослов* та ін.

На практиці чимало труднощів виникає при написанні й словозміні власних назв і похідних від них. У Правописі відбито нове написання таких слів, як *Чехо-Словаччина, чехо-словацький, гаазький, данцізький, лейпцізький, карабаський, кандалакський, Зиновій, В'ячеслав, Пом'яловський, Рум'янцев, В'яземський, В'яльцева, Луб'янцев*, що точніше відповідає орфографічній і фонетичній традиції української мови.

В українських прізвищах із суфіксами *-ів (-їв)* запропоновано паралельні форми непрямих відмінків: *Ковалів — Ковалева* і *Коваліва; Прокопів — Прокопова* і *Прокопіва;* у множині — *Ковалеви* і *Коваліви, Прокопови — Прокопіви.* Введення паралельної форми є дискусійним, однак це відображає реальний процес розхитування фонетичної норми, коли на практиці при відмінюванні багатьох прізвищ порушується закономірність чергування ***о, е*** з ***і*** та ***е, о*** з нульовим звуком. Деякі такі форми вже міцно увійшли у традицію *(Куліш — Куліша, Федорів — Федоріва, Косів — Косіва).* Порушення закономірностей у фонетичних чергуваннях при словозміні прізвищ пояснюють двома факторами: 1) намаганням зберегти єдність основи прізвища, бо порушення фонетичної та словотвірної структури антропоніма може призвести до ускладнень при відновленні вихідної форми прізвища за формами непрямих відмінків *(Федорова — Федорів* чи *Федоров?);* 2) прагненням відштовхнутися від аналогічних апелятивів *(куліш* і *Куліш, щиголь* і *Щиголь* тощо)[4]. Виникнувши в одному структурному типі прізвищ, варіантність поширюється і на інші їх моделі. Безперечно, що словозміна прізвищ потребує спеціальних досліджень на функціональному рівні, причому при регламентації літературної норми треба користуватися різними категоріями: територіальними, статистичними, естетичними, критерієм мовної традиції.

Рецензований правопис не позбавлений і прикрих недоглядів, що аж ніяк не допустимі у виданні такого типу. Наприклад, іменники *ворота, кури* (с. 73) зараховано до І відміни, а *дитя, козеня* (с. 77), *гроші* (с. 81) — до другої. Слово *бабище* названо серед іменників чоловічого роду (с. 67). До твердої групи прикметників недоцільно зараховувати короткі форми (с. 86), бо останні є незмінюваними. У формах найвищого ступеня порівняння морфеми *що-, як-* доречніше називати префіксами, а не частками (с. 88). Потребує уніфікації графічна передача суфіксальних і флексійних морфем — в одних випадках вони позначаються ***-ар, -яр, -ев (-єв), -а (-я), -у (-ю),*** у других — ***-а, -я, -у, -ю, -ами, -ями*** та ін. Окремі правописні моменти розкрито суперечливо. Так, на с. 110—111 цілком правильно зазначено, що чоловічі прізвища прикметникового типу на *-ин, -ін (-їн)* відмінюються за зразком *Гаршин — Гаршин-ові (-у)*, а на с. 76 нас переконують, що іменники

---

[4] Див.: Складні питання сучасного українського правопису.— К., 1980.— С. 182.

чоловічого роду на *-ин, -ін, (-їн)* мають закінчення тільки *-у* в давальному відмінку однини: *Пушкін — Пушкіну.*

Оцінюючи в загальному нову редакцію правописного кодексу, відзначимо, що на певному етапі він забезпечить потреби середньої та вищої школи, а також усіх, хто цікавиться питаннями українського правопису, і сприятиме виробленню орфографічних, морфологічних і пунктуаційних норм сучасної української мови. Однак окремі принципи українського правопису потребують подальшого вдосконалення й доповнення. Вважаємо, що в час консолідації наукових сил, які проживають як в Україні, так і за її межами, важливо залучати до участі в обговоренні складних питань правопису і представників української діаспори. Вироблення єдиних мовних норм, які забезпечували б адекватне відтворення на письмі українських та неукраїнських слів і їх форм, повинно бути нашою спільною справою.

Олександра СЕРБЕНСЬКА: Можемо відразу сказати: правопис, який діє кілька десятиліть (перше видання 1946 р., друге — 1960 р., третє — 1990 р.), не забезпечив на Україні високої правописної культури. Це демонструє, зокрема, найбільш поширена в масах текстова продукція — газетна. Газетна практика засвідчує багато випадків відхилення від кодифікованих орфографічних і пунктуаційних норм; вирізками з газет практично можна ілюструвати порушення *всіх* існуючих орфографічних і пунктуаційних правил. За нашими спостереженнями, на кожну українську газету районного (а то й обласного та республіканського) рівня припадає в середньому по 16 відхилень від мовностилістичних норм, у т. ч. правописних. Окремі з них стають «традиційними» в одній газеті, деякі — в інших, одні мають широку «географію», інші — вужчу, чимало помилок — найелементарніші.

І не тільки тому українці стали напівграмотні (а, можливо, безграмотні: соціологи ще не зробили відповідних підрахунків), що українську мову вчили будь-як, а для багатьох цей предмет у школах міг бути необов'язковим, що відверто зневажали її, а «власть імущі» прирекли її на вимирання, а ще й тому, що діючий правопис не давав належної основи для забезпечення загальної грамотності.

Дотримання правописного кодексу на практиці пов'язане з рядом труднощів. Величезна кількість винятків, різне написання структурно подібних слів психологічно не забезпечують засвоєння різноманітних правил, зумовлюють надмірний педантизм, суворо нормативний підхід, що не може ототожнюватися з поняттям культури мови.

Великі зусилля треба витратити, щоб навчити учнів, студентів правильно писати слова, опозиція яких психологічно не завжди вмотивована. Декілька прикладів:

як слід // якраз
аби-то // абиколи
якби-то, якийсь-то // нібито
насилу // на славу
раз у раз // віч-на-віч
без упину // безупинно
Біла Підляська // Берізки-Бершадські
Алексєєв // Андреєв
аудиторія // авто
кінець кінцем // тишком-нишком
на віки вічні // на віки-віків
Карп'юк // Ужвюк

різдвяний // торф'яний
Вязьма // В'ячеслав
безідейний // дезинформація
Зайчик-Побігайчик,
Лисичка-Сестричка // вовк-жаднюга
Новосибірськ // Ново-Сибірські острови

Не дивно, що порушення правил вживання апострофа, написання складних слів стали поширеними. Відхилення від норми дуже різноманітні: *по-праву* гордимося, *по-порядку, по-батькові, по-сусідству, покищо* і *поки-що, що правда, тільки-що, ніби-то* і *ніби то, військово-зобов'язаний* та ін.

Ще один приклад: щоб засвоїти написання зі словом *пів,* необхідно виділити чотири випадки: разом, через дефіс, з апострофом і окремо (*півгодини, пів-Африки, пів-Києва, пів'яблука,* прийшов *пів до четвертої*). До речі, про написання *пів* окремо, що маємо в часових конструкціях, правопис навіть не згадує, хоч мовна практика їх фіксує. Трактування *пів* як окремого слова могло б усунути такий різнобій і сприяти уніфікації.

У різних текстах виявляємо також порушення правил уживання апострофа: *поникв'янський, полтв'янці, Пилипюк, Моске'як, Прокопюк, Коровяцький, Д'яконов, Юзьв'як* та ін., особливо величезний різнобій у написанні прізвищ.

Окремо варто говорити про пунктуацію. Нам ще не потрапляла в руки газета (крім хіба «Літературної України»), на сторінках якої не було б порушень існуючих правил щодо вживання пунктуаційних знаків. На них припадає найбільша кількість помилок. Це — відхилення від правил при вживанні коми перед *і* в складносурядному реченні, відхилення від правил в конструкціях зі словом *як;* численні пунктуаційні помилки є в реченнях з різного типу відношеннями та ін. Щоб засвоїти, наприклад, правила вживання розділових знаків у конструкціях зі словом *як,* треба, враховуючи велику кількість правил, вибудувати складний алгоритм, для розуміння і засвоєння якого необхідно докласти значні педагогічні зусилля. Адже насамперед треба знати, якого рівня мовну одиницю приєднує слово *як* (іменний складений присудок, прикладку, вираз фразеологічного характеру, вставну конструкцію, підрядну частину складнопідрядного речення та ін.), які значеннєві відтінки виражають мовні одиниці. Наприклад, у реченнях *«Нам цікаво розказали про Шевченка як художника»* та *«Іван, як художник, відразу дав оцінку цьому творові»* наявність розділових знаків залежить від того, чи прикладка має додатковий смисловий відтінок причинності (с. 141, 15, Примітка).

По-різному мусимо підходити до пунктуації у реченнях *«Це місто прекрасне, як усмішка долі»* і *«Це місто як усмішка долі»* (у першому — порівняльний зворот, у другому — іменний складений присудок); у зворотах *«(не) більше як», «(не) менше як»* коми не ставимо, у виразах *«не хто інший, як», «не що інше, як»* — ставимо. Тонкі нюанси треба брати до уваги, щоб правильно поставити розділові знаки при одиничних дієприслівниках: *«Пішов шкутильгаючи»* (не треба, бо дієприслівник стоїть при присудку і має значення прислівника) і *«пішов, повечерявши»* (треба, бо дієприслівник означає час — с. 144, 20) та ін. Як педагог, можу стверджувати: потрібні великі зусилля з боку педагогів, потрібні значні витрати навчальної енергії з боку учнів, студентів, щоб засвоювати усі ці правила, виробляти відповідні навички, а результати не завжди позитивні.

Це тільки деякі серйозні сигнали мовної практики, які свідчать, що потрібна ще велика праця над нашим правописом. При виробленні наукових засад, на наше переконання, треба також враховувати й те, що тільки тоді закони належно

сприймають і легко виконують, коли вони мають належне психологічне забезпечення.

Спостереження за писемним і усним мовленням дає підставу говорити про те, що в мікроструктурах мови відбуваються процеси, які поволі розхитують саму мовну систему (до цього в значній мірі спричинилися десятиліттями діючі правописні норми). Так, наприклад, правопис (перше і друге видання) узаконював паралельне закінчення *-у (-ю), -ові, -еві (-єві)* в іменниках чоловічого роду другої відміни. В умовах білінгвізму під дією інтерференції форм російських іменників звичайною в українській мові стала форма на *-у (-ю)*. У мовній практиці — цілі блоки з формами на *-у (-ю):* карну справу доручили *слідчому старшому лейтенанту Олександру Івановичу Корнієнку;* буде пам'ятник *земляку герою Петру Губченку;* висловлюють співчуття *заступнику* директора *Бондарю Володимиру; робітнику Фенику Роману.*

Екскурс у минуле, не таке вже й далеке, дає нам дещо іншу картину. Наприклад, у мові Шевченка абсолютну перевагу мають закінчення *-ові, -єві:* іменники *батько, Богдан, господь, козак, син, старець, Тарас, цар, циган* та ін. в давальному однини мають тільки ці закінчення. І якщо у Шевченка іменник брат в цьому відмінку має паралельне закінчення *-ові* та *-у*, то вже те, що форму з *-ові* письменник уживає п'ять разів, а з *-у* — тільки один раз, говорить на користь закінчення *-ові.*

Ще кілька прикладів. Микола Вороний, якого вважали добрим знавцем української мови і до якого не раз зверталися за фаховою допомогою, вважав природним назвати вірш, присвячений Каменяреві, «Іванові Франкові», не вбачаючи в цьому відходу від самого «духу» мови чи якусь мовностилістичну невправність. Зауважимо, що на 21 рядок франківського тексту вжито чотири іменники чоловічого роду і всі із закінченням *-ові: професорові, авторові, арабістові, поетові* (т. 33, с. 198). Усі сім іменників, які Ю. Шевельов ужив у статті «У довгій черзі: проблеми реабілітації» (Слово.— 1990.— № 17), мають тільки закінчення *-ові: народові* (два рази), *авторові, Михайлові, Івченкові, редакторові, ВЕРБОЦИДові.*

Наскільки сильною, на підсвідомому рівні закріпленою є мовна форма на *-у (-ю)*, свідчить хоча б те, що недавно організовані газети, при тому в регіонах, де в народній мові споконвіків переважала форма на *-ові, -еві (-єві)*, використовують її в багатьох блоках типу *«Заступнику директора Івану Гнипу»* та ін. Отже, можна говорити про явище своєрідного формоциду, до чого, очевидно, спричинився й правопис.

Практика ставить і ряд інших запитань. Наприклад, чому не можна вживати форми *нарід*, а тільки *народ?* Чи тільки тому, що в російській мові є таке слово? А якщо мовна практика дає *нарід* (де *і* закономірний рефлекс давнього *о*)? Українське *народ* Правопис трактує як слово книжного походження (с. 15, § 8, п. 3, 7). А хіба в українській мові книжні елементи визначальні? Вважаємо, що дальша праця над науковими основами правопису дасть право відійти від зайвого педантизму і суворої регламентації, забезпечить приплив у мову «живої» крові.

Богдан ЗАДОРОЖНИЙ: Розгорнувши нове, 3-є, виправлене й доповнене видання «Українського правопису» і знайшовши на 9-ій сторінці в українському алфавіті літеру ґ, я зрадів. Але моя радість недовго тривала. Перші сумніви виникли при читанні 20-ої сторінки: Літера ґ передає на письмі задньоязичний зімкнений приголосний як в українських словах, так і в давнозапозичених і зукраїнізованих...» А *ґітара, ґімназія, ваґон* і безліч інших — це давно- чи недавнозапозичені слова? Та й чим ці слова ліпші від новозапозичених, як, напр., *ґенетика, ґенератор?* Невже тут далі неподільно панує наше універсальне *г?*

Виявляється, воно дійсно так. У розділі, присвяченому правописові слів іншомовного походження, не знайдемо ні однієї згадки про це наче реабілітоване ґ. Єдине, на що спромоглися анонімні автори Правопису,— це компромісна примітка на стор. 20: «У власних назвах іншомовного походження етимологічний *g* згідно з усталеною традицією вимовляється як *г;* проте збереження g у вимові не є порушенням орфоепічної норми». От і все. Виходить, ейфорія (до речі, краще було б писати і вимовляти *евфорія,* адже ми пишемо *Евклід, Еврипід!)* була передчасною. Тож звернемося тепер до цього розділу та розглянемо його за порядком.

На початку констатуємо, що й зі звуком [*h*] іншомовних слів далеко не все гаразд. Почну з цитати (стор. 103): «В окремих словах англійського походження h передається літерою х: *хавбек, хобі, хокей, хол...* Але: *гандбол, гінді* (мова); *Гарвард, Йоганнесбург* і т. ін.» Зауваживши мимоходом, що з невідомих причин слова *гінді* та *Йоганнесбург* стали англійськими, тут таки запитаємося: чому *Хаггрaд,* але *Гарвард,* чому *хавбек* (признаюся, що мені це слово невідоме), але *гандбол?* Якоїсь логічної відповіді найти тут неможливо, адже фонетична ситуація в усіх цих випадках ідентична: *h* стоїть на початку слова перед наголошеним *а.* Чому ж тоді звук [*h*] іншомовних слів (далеко не лише англійських!), притаманний українській фонетичній та фонологічній системі (гадаю, що входити в тонкощі артикуляції потреби немає), треба передавати зовсім іншою фонемою (пор., напр., *хибний — гибне; хата — загата*), насилуючи і свою мову і, до речі, й ту саму англійську, де фонема *х* взагалі відсутня? Говорячи по-німецьки, англійці, як я це мав нагоду спостерігати, такі слова, як нім. *auch, doch,* вимовляли *auk, dok.* Так і стали законними у нас такі дивогляди, як *хобі* (англ. hobby), *хокей* (англ. hockey), *ноу хау* (англ. know how), *хепі енд* (англ. happy end) та безліч інших. Передача іншомовного *h* літерою і звуком *х* зрозуміла й виправдана в мовах, у яких відсутня фонема *г:* в російській та південнослов'янських, що пишуть кирилицею. При чому ж тут українська?

Повертаючись до того, з чого почали, вкажемо на факт наявності в українській мові поруч з фонологічним протиставленням *г — х* теж і протиставлення *г — ґ (гуляти — ґуля).* Зігнорувавши це й усунувши з алфавіту літеру ґ, українці позбавили себе можливості адекватно передавати на письмі і в мовленні дуже багато іншомовних слів, термінів, назв, імен і т. ін. Протягом останніх шістдесяти років склалася така ситуація, що в процесі контактування з такими словами україномовний суб'єкт став сприймати обидва звуки як факультативні варіанти однієї і тієї ж фонеми, що, до речі, підсилюється ще й інтерпретацією російської мови, в якій наявна саме така ситуація (у південноросійських говорах фонема *g* реалізується звуком [γ], артикуляційно та акустично близьким до українського [*h*]. На уроках німецької мови школярі перестали відчувати різницю між такими словами, як, напр., Habe і Gabe, Haar і Gar, Halle і Galle, Hast і Gast та багато інших. Так виникає повна плутанина відносно того, як вимовляти: *Гендель* чи *Ґендель, Грімм* чи *Ґрімм, Гамбург* чи *Ґамбург,* чи нарешті *Хендель* і т. д. Не менша біда й в тому, що величезна більшість українців так ніколи й не усвідомить, що в таких словах, як *гегемонія, гігієна, гуґенот, герцог* та багатьох інших наявні два різні приголосні, а не один і той сам (*геґемонія, гіґієна, гуґенот, герцоґ*); що *Гейне* починається з *г,* а *Ґете* з *ґ.* Кому ж прийшло в голову ось так скривдити наш народ, приректи його на це безграмотне «гекання»? Чому чехи і словаки, в мовах яких відбувся ідентичний процес переходу праслов'янського g в h, продовжують чітко розрізняти ці два звуки в таких, скажімо, словах, як draha (залізниця) і droga (медикамент), і не плутають початкових приглосних в імені та прізвищі свого колишнього президента: Gustav Husák.

Питання ці, звичайно, риторичні. Ніхто не маніпулював чеською мовою з політичною метою підкорити її будь-якій іншій. Навпаки, чехи зробили все, щоб, рятуючи національну самобутність, відродити свою мову, піднести її з того стану, в який вона разом із своїм народом попала внаслідок програної битви на Білій Горі 1620-го року. Ми програли битву під Полтавою 1709-го року; тоді й почався похід проти української мови. Після того як політика царизму на повне знищення її не дала бажаного результату, перейшла радянська влада до політики «наближення української мови до російської» з повним злиттям їх у перспективі. У першу чергу йшлося про уніфікацію транслітерації іншомовних слів (термінів, назв і т. п.) при повному ігноруванні глибоких відмінностей у фонологічних системах обох мов. Як було вище констатовано, українська мова розпоряджала можливістю розрізнювання звуків *г* і *ґ*, бо мала і має у своїй системі дві відповідні фонеми і літери, отже: *Ганнібал*, але *Ґаронна, Геґель* і т. п.; російська мова такого розрізнення не знає. Ось тому в керованому відповідними колами процесі «наближення», а за своєю суттю — русифікації української мови була й зліквідована літера **ґ** (яка, до речі, відсутня в російському алфавіті), що повело за собою й фактичну ліквідацію відповідного звука як репрезентата окремої фонеми. Це, своєю чергою, створило своєрідну ситуацію в українській звуковій системі: елемент *г* опинився своїм статусом на рівні територіального варіанта російської фонеми [g] з її аллофоном [γ]; до речі, цей останній звук легко ідентифікується з українським [h]. Дальшим наслідком цієї «операції» було збігання у сприйманні україномовними суб'єктами іншомовних фонем g і h (зокрема в мовах германської групи), що суперечить системам як тих мов, так і української. Коли ж додати до цього й випадки передачі (за російськими зразками) іншомовного *h* літерою *x*, тоді вийде хаос, якийсь фонетичний суржик. Пригляньмося до таких хоча б прикладів: ***Х***анс ***Х***рістіан Андерсен (*х* — *х* відповідає літерам і звукам h — ch оригіналу); ***Х***анс Дітрі***х*** ***Г***еншер (*х* — *х* — *г*=*h* — *ch* — *g*). Це дійсно повна безграмотність, яка, що гірше, в'їлася вже в мовну свідомість українців, причому безграмотність свідомо насаджувана. Згадаймо тут і перейняті з російського правопису випадки пропуску звука *г* у словах *іподром, реабілітація* (пор. *Гіппократ, габілітація*). При цій нагоді варто зупинитися на ще одному випадкові нашого некритичного імітування російських зв'язків. Ідеться про слово *апартеїд* (значення його загальновідоме). В оригіналі, тобто у південноафриканському варіанті нідерланської мови, воно пишеться й звучить apartheid структура його дуже просто й прозора: apart-heid. Таким чином, це утворення з загальногерманським суфіксом, як і німецькі слова Wahrheit, Schönheit; в цілому ж це франко-германський гібрид. Але російські грамотії вирішили інакше, потрактувавши слово як утворення з суфіксом **-id:** aparthe-id, проігнорувавши, по-перше, що такого чуда, як aparthe взагалі в природі немає, а, по-друге, те, що суфікс **-id** за своїм значенням зовсім сюди не підходить («щось подібне на щось», пор. *гоміноїд, дифтонгоїд*). Відкинувши зайве, на їхню думку, *h* (хоч воно як перший звук суфікса справді існує!), створили шедевр «апартеид».

Тепер про деякі випадки трохи іншої категорії. На с. 106-ій Правопис рекомендує писати *и* після префікса *дез-* (*дезинформація, дезинтеграція,* хоч є *інформація, інтеграція*), зате *і* — в *безідейний* і т. ін. Тут російський вплив обмежився на утворення з *дез-;* справа в тому, що в цій мові після твердого приголосного можливе тільки *ы* (хоч на письмі трапляється й *i: дезинформация,* але *безыдейный*). В рос. мові голосні *ы* та *i* — аллофони однієї фонеми; в укр. мові це дві різні фонеми.

Далі. Російська форма транслітерованих іншомовних слів зберігається й у такому правилі (с. 103): «Сполучення *le* передається через *ле: білет, ...ле-*

генда...». Специфіка нашої мови знов залишилася поза увагою авторів книги: на відміну від російської мови в українській перед *е* приголосний *л* (за винятком окремих регіонів) залишається твердим *(Левко, ой леле)*. Але й у інших позиціях ми йдемо за прикладом росіян *(клас, блок, соло, лупа)* та й пом'якшуємо його там, де це роблять вони. Тому й пишемо *Фінляндія,* але *Голландія; пляж,* але *клас; кльош,* але *флот*. Ясно, що ніякої логіки в цьому немає. Згадаймо при цій нагоді, що 60 років тому наш визначний і безталанний драматург Микола Куліш у своїй комедії «Мина Мизайло», написаній в період українізації, захищав українську «лямпу» перед російською «лампою». Захищав, та не захистив!

А ось випадок, коли автор, забувши про іншомовний оригінал, взяв до уваги російську графічну передачу власних назв (с. 105): «...так само [тобто літерою *є* — Б. З.] передається початкове *е: Єнсен; Єсперсен»*. Справа в тому, що, як це відомо кожному більш-менш ерудованому філологові, в оригіналі на початку обох прізвищ стоїть не *E,* а **J:** Jensen (Alfred, шведський славіст, дослідник творчості Т. Шевченка) та Jespersen (Otto, датський англіст).

Досі йшла мова про рабське копіювання українськими правилами транслітерації іншомовних слів засад російського правопису. Пора зупинитись над одним курйозним випадком повної «самостійності». Маю на увазі безглузде правило спрощення іншомовних гемінат (див. с. 104): *анали, бароко, беладона, бравісимо* і т. д. (лат, annales, італ. barocco, belladonna, bravissimo). Як же тоді відрізнити *Гелену* від *Гелленів* або *аннали* (лат, annus) від *анальний* (лат. anus)? Невже й тут має взяти гору та сама безграмотність, повне ігнорування як іноземних оригіналів, так і специфіки української мови? Вона ж посідає фонологічно релевантне подвоєння (подовження) приголосних *(біля — білля, гиля — гилля, у картоплині — у картоплинні),* з чого виходить, що українець адекватно сприймає на слух (значить, і на письмі) іншомовні гемінати. Для чого ж тоді ця примха? Найцікавіше тут те, що «Український правопис» цим «правилом» протиставляє себе узусові російської орфографії. А такі дивогляди, як *хобі* (англ. hobby), *піанисимо* (італ. pianissimo) та інші того роду, просто штовхають на думку, що тут ішлося не про що інше, як про свідому вульгаризацію української грамоти, її зневагу. Я не проти спрощення приголосних у санкціонованому написанні таких слів, як *маса, каса, сума, група* та їм подібних, але ж треба знати міру! У цьому дусі можна було б продовжувати. Я не погоджуюся з правилами передачі іншомовних дифтонгів *(Ейнштейн, Каунас, лейкоз),* написання звуку м'якшення [ь] після приголосних, які в укр. мові можуть бути палаталізованими, але такими не є в іншомовних оригіналах (крім позиції після *л,* тут усе в порядку, пор. *ательє, Севілья;* але не в таких випадках, як, напр., *Готьє, адьє, конферансьє* і т. п.; тут слід ставити замість **ь** апостроф і зберігати тверду артикуляцію відповідних приголосних). Не погоджуюся теж з написанням літери *и* замість *і* в низці слів (*фортисимо, піцикато* і т. п.). Але це деталі.

Які ж висновки можна зробити зі сказаного? По-перше, доводиться констатувати, що рекомендована у Правописі українська транслітерація іншомовних слів, ігноруючи специфіку нашої мови, базується (за одним вищезгаданим винятком) на фонологічній та графематичній системах російської мови, хоч російська фонематика принципіально відрізняється від української хоча б такими своїми ознаками, як відсутність діакритичного протиставлення між г і γ (**=h**) та між *і* та *ы (идея — безыдейный, имя — безымянный),* пор. укр. *ґніт — гніт* та *кіт — кит*.

По-друге, наведені вище факти дають можливість сформулювати загальномовознавчу проблему відносно впливу свідомо керованих відносин внутрі графіки даної мови на еволюцію її фонологічних підсистем, у нашому конкретному випадку

майже повної ліквідації фонологічного протиставлення українських фонем ґ — г та в деякій мірі фонем *і* — *и*. У цьому ж конкретному випадку в цілому йдеться про поступове сповзання мови до рівня діалекту другої, спорідненої з першою, через стадію ситуації, коли та перша, зовнішньо зберігаючи свою окремішність, фактично втрачає свою ідіоматичну специфіку, стає наче дзеркальним відображенням другої, її калькою, інакше сказавши, її малопрестижним діалектом. До речі, саме такий шлях пройшла самобутня колись одна із західногерманських мов — старосаксонська, яка в результаті дії, різних, у більшості зовнішніх (екстралінгвістичних), факторів упала до рівня одного із німецьких діалектів. Невже така ж доля суджена й українській мові?

Які можуть бути тут рекомендації? Загалом такі самі, як і стосовно інших цінностей народу, що гинуть: рятувати те, що може бути врятоване. Відмовившись від низькопробної та малокомпетентної аматорщини, чим грішить розглянений нами розділ «Українського правопису», та від рабського підкорення під російські зразки, враховуючи при тому в розумних межах і існуючий, закріплений традицією узус, розробити принципіально нові правила транслітерації іншомовних слів виключно на базі специфіки української фонологічної системи; опрацювати обширний орфографічний словник та включити його в навчальну практику шкіл. Необхідно рішуче підняти на філологічних факультетах рівень вивчення студентами — майбутніми вчителями-україністами іноземних мов; вони ж то повинні хоч в якійсь мірі знати, що і як транслітерується. Та й взагалі загально відомо, що хто не знає чужих мов, той мало що знає про свою рідну.

Ольга РІПЕЦЬКА: Вивчення правопису слів іншомовного походження, які в сучасній мові-рецепторі виділяються на основі певних чужомовних ознак, повинно опиратися на чітко встановлені теоретичні принципи.

Вивчаючи іншомовні лексичні запозичення, слід розрізняти діахронний і синхронний аспекти, які при комплексному дослідженні лексики необхідно, як правило, поєднувати. Діахронний аспект дозволяє виявити в мові-рецепторі лексичні запозичення з різних мов, незважаючи на ступінь їх асиміляції та їх формальні характеристики, тоді як синхронний аспект має можливість розмежовувати лише лексику рідної мови (до складу якої входять і повністю асимільовані, хронологічно різні запозичення інших мов, напр., в укр. мові *цегла, мур, ринок, штука, панчоха* та багато інших) і чужомовні слова, які зберігають у мові-рецепторі на сучасному етапі її розвитку характерні ознаки тієї мови з якої вони походять (напр., іменники з суфіксами *-ор, -ат, -ант, -ент*)*.

Таким чином, в історичному плані при вивченні лексичного складу тієї чи іншої мови слід говорити про іншомовні запозичення, тоді як при вивченні синхронного стану лексики доцільно було б користуватися терміном «чужомовний». Термін «чужомовний» вказує на чужі рідній мові формальні ознаки в неасимільованих повністю лексичних запозиченнях.

Вивчаючи лексику іншомовного походження з виділенням в ній неасимільованих чужомовних елементів, треба розмежовувати загальні і власні назви, а серед власних виділяти прізвища, імена осіб і географічні назви. Кожен з цих основних видів пропріальної лексики з огляду на особливості чужомовних елементів вимагає окремого підходу. У зв'язку з цим грунтовне дослідження іншомовних та чу-

---

* Окрему групу складають запозичення з явно морфолого-словотвірними ознаками мови-джерела, які, однак, внаслідок широкої популярності переважною більшістю мовців не сприймаються як чужомовні (*мітинг, талон, купон, бутерброд, парикмахер* і ін.).

жомовних елементів у пропріальній лексиці повинно ввійти в актуальну проблематику ономастики.

У загальномовному лексичному складі окреме місце займають терміносистеми різних наук і їх галузей, що містять у своєму складі значну кількість іншомовних запозичень і терміноутворень, які виникли на лексичній базі античних мов. У рідній мові, на сучасному етапі її розвитку, терміни іншомовного походження, як правило, виділяються як чужомовні. Більшість із них, маючи свої відповідники в терміносистемах ряду сучасних мов, набуває статусу інтернаціоналізмів. Поряд з інтернаціоналізмами виступають і паралельні дублетні утворення рідної мови. Доцільність вживання чужомовних термінів чи їх відповідників, утворених на базі лексики рідної мови, належить до дискусійних питань сучасної лексикології. Крім того, при вивченні чужомовних елементів у різних терміносистемах виникають часткові проблеми, напр., проблема граматичного роду найменувань хвороб і медикаментів у медичній термінології.

Лексичні загальнонаукові чужомовні терміни, а також ряд чужомовних терміноутворень з окремих терміносистем проникають у загальновживану лексику. Саме таким популярним термінам відводиться значне місце у словниковому інвентарі іншомовних словників, значна їх частина включена також в інвентар загальних словників сучасної мови.

В «Українському правописі» правописним правилам іншомовних (точніше чужомовних) слів відводяться параграфи 86—100, стор. 103—109.

У порядку критики необхідно зразу зауважити, що особливості правопису чужомовної лексики трактуються надто формально, без уваги до фонетичних рис відповідної мови-джерела.

Розглядаючи передачу іншомовних приголосних, автори зупиняються на твердому і м'якому *л*. До речі, в одному плані трактуються слова з твердим *л*, яке в укр. мові появилося як на місці палатального *l* в лат., нім, і франц. словах *(бал, вулкан, баланс, клас, блок, колонія, флот, лупа)*, так і твердого *l* у певній позиції в англійських запозиченнях *(футбол)*.

Поява твердого *л* замість м'якого *(ль, ля, льо, лю)* в німецьких і латинських запозиченнях, а також словах, утворених на базі латинських і грецьких основ, етимологічно не вмотивована. Оскільки м'яке *л* не чуже фонолого-фонетичній системі укр. мови (пор. *сіль, вільний, доля, столяр, лягати, льон, лютий)* іншомовне м'яке *l* треба передавати в укр. мові як м'яке *л (баль, вулькан, бльок, кольонія, люпа, льокальний, льокатив, ляборaторія)*.

Тверде *л* замість м'якого можна б допустити тільки в регіональному вживанні окремих запозичень побутової лексики, напр., *лампа* (замість *лямпа*).

В іншомовних прізвищах слід, на нашу думку, графічно вказувати і на м'якість *л* також перед голосним *є*, а саме писати: *Лєссінг, Шіллєр, Міллєр.*

У зв'язку з тим, що серед чужомовних слів переважають загальнонаукові терміни, ці терміни повинні зберігати етимологічний зв'язок з запозиченими іншомовними лексемами. До речі, необхідно відмітити, що етимологічні зв'язки зберігалися в свідомості носіїв української мови в Галичині, де освічені мовці, як правило, достатньо знали німецьку й античні мови. До возз'єднання в західноукраїнському регіоні обов'язковими були правильні форми з м'яким *л*.

Наявність у лексичних запозиченнях твердого або м'якого *л* автори нового видання «Українського правопису» пояснюють виключно узвичаєнням. Це далеко не так. Перш за все треба відмітити, що фонетично не обгрунтоване тверде *л* замість м'якого *(ль, ля, льо, лю)* різко переважає в українському правописанні. Витіснення м'якого *л* в чужомовних словах і заміна його твердим *л* є одним із ре-

зультатів мовної політики, що проводилась у Східній Україні в час сталінського командно-адміністративного режиму. Адже відомо, що мовним комісіям (1927 і 1933 років) були дані відповідні вказівки про усунення м'якого *л* і заміну його твердим *л*. Це пояснювалося небезпекою будь-яких західноєвропейських впливів на українську мову.

Враховуючи фонетичну форму чужомовних слів у мові-джерелі, необхідно послідовно диференціювати графічно фонеми ґ і г *(аванґард, аґітація, ґвардія; гектар, гербарій, гіпотеза)*.

Не можна погодитися з авторами «Українського правопису», що у власних назвах іншомовного походження етимологічне ґ позначається знаком г і що при тому допускаються фонетичні варіанти *г* і *ґ*. Єдино правильним є тільки позначення і вимова ґ: *Ґданськ, Ґете, Ґрімм, Ґрільпальцер, Клюґе, Геґель* у відрізненні від *Гайне, Гофман, Галле, Гайдельберг*.

Мовознавцям, які займаються передачею іншомовних дифтонгів, необхідно мати на увазі, що графічне зображення *ei* у німецькій мові являє собою дифтонг *ai* і тільки як ***ай*** (після м'якого ***л яй***) необхідно передавати його українською мовою. Це в однаковій мірі стосується як власних, так і загальних назв *(Гайне, Райн, Майн, Кляйст, Ляйпціґ, майстер)*. Звукосполучення ***ай*** не чуже українській мові *(майно, майбутній, найти, наймит*, префікс *най-)*.

Немає жодної підстави для ***ей*** замість ***ай*** у компонентах — *мейстер* і *штрейк* — (замість — *майстер* і *штрайк*), що виступають у таких композитах: *хормейстер, капельмейстер, штрейкбрехер*.

Не слід в одному плані з німецькими запозиченнями, що мають дифтонг [*ai*] ***ай*** (граф. *ei*) — Geiser, трактувати запозичення *лейтенант* < нім. Leutnant (франц. lieutenant), у якому виступає дифтонг [*oi*] ***ой*** (граф. ***eu***), а не ***ай***.

Треба точно сформулювати правило, за яких умов збережений в українській передачі іншомовний дифтонг [*ау*] пишеться як *ау*, а в яких як ***ав***. Якщо немає щодо того точного правила, то виникає питання про можливість уніфікацій цих обох графічних варіантів.

Підсумовуючи деякі наші зауваження, треба ствердити, що справа правопису чужоземних слів надзвичайно складна, оскільки фонетично неправильні форми передачі іншомовних запозичень міцно вкоренилися у функціональну парадигму сучасної української мови.

Опрацювання теоретично обгрунтованих правил правопису чужоземних слів — невідкладне завдання спеціальної комісії мовознавців, до якої поряд з україністами повинні б увійти і спеціалісти іноземних мов.

Дмитро ГРИНЧИШИН: Написання слів іншомовного походження є чи не одним із найскладніших розділів українського правопису. Тому не дивно, що цей розділ завжди викликає найбільше дискусій, у чому могли переконатися учасники сьогоднішнього засідання. У багатьох випадках й досі немає єдиної думки щодо передачі чужих слів українською мовою відповідно до її фонетичної системи та граматичної будови. Внаслідок цього спостерігається різне написання одних і тих же слів: одні пишуть Гейне, Мюнхен, Хельсінкі, хобі, аудиторія, Європа і т. п., інші — Гайне, Мінхен, Гельсінкі, гобі, авдиторія, Европа і т. п. Особливо такий різнобій має місце при передачі українською мовою чужомовних *l, g, v (th)*, дифтонгів *au, ou, eu* та ін. Існують розбіжності між третім виданням «Українського правопису» 1990 р., в якому, в порівнянні з двома попередніми — 1946 і 1960 рр., внесено деякі зміни, зокрема у написанні *и* та *і* після дев'ятки, подвоєнні приголосних, у збільшенні прикладів і т. ін., та «Українським правописом» 1928 р., четвертим

виданням «Українського правопису» (1943), підготовленим І. Зілинським, «Головними правилами українського правопису» 1946 р., складеними Ю. Шерехом. Це, зокрема, такі:

1) Літеру *g* «Український правопис» 1990 р. пропонує звичайно передавати через г згідно з усталеною традицією, тоді як три інші Правописи — через ґ, зокрема в новіших запозиченнях, здебільшого із західноєвропейських мов *(ґарантія, міґрація, ґоти, Гюґо, інтеліґент* і т. ін.).

2) Літеру *l* у новіших запозиченнях із західноєвропейських мов «Український правопис» рекомендує передавати твердим *л (ла, ло, лу, л)*, інші Правописи — м'яким *л (деклямація, капеля, бльокада, шабльон, блюза, люпа, алькоголь, балькон)*.

3) Німецький дифтонг **ei** пропонується передавати у Правописі 1990 р. через ***ей***, а у словах новішого походження через ***ай***, в інших трьох Правописах — тільки через ***ай (яй)*** *(Гайне, Швайцарія, ляйтмотив, Ляйпціг)*.

4) Дифтонг ***au*** в Правописі 1990 р. рекомендується передавати через ***ау*** з окремими винятками через ***ав*** *(аудієнція, фауна,* але *автограф, Австрія)*, в інших трьох Правописах — через ***ав*** перед приголосними та ***ау*** перед голосними *(фавна, Фавст,* але *Гебауер)*.

5) Дифтонг **ou** в Правописі 1990 р. пропонується передавати через ***оу***, в інших Правописах — через ***ов*** *(Бернард Шов)*.

6) Чужомовне ***ia*** в середині слів рекомендується передавати в новому виданні Правопису через ***іа*** *(геніальний, індустріалізація)*, в інших названих Правописах — через ***ія*** *(діялект, соціяльний, соціялізм)*.

7) У словах англійського походження після *л* «Український правопис» пропонує писати ***ь*** *(Вільсон, Нільсон)*, інші Правописи — тверде *л (Вілсон)*.

8) У словах французького походження після шиплячих відповідно до французького *u* «Український правопис» пропонує писати ***у***, а не ***ю***, як це рекомендується в інших Правописах. Оскільки шиплячі в українській мові тверді і тільки перед ***і*** вимовляються напівм'яко, то є більші підстави передавати слова *Жюль, жюрі* через ***у***, як і слова *брошура, парашут*.

9) Грецьке *ν (th)* «Український правопис» пропонує передавати то літерою ***ф*** *(фабрика, ефір)*, то літерою ***т*** *(бібліотека, театр)* в залежності від того, як узвичаєне слово в українській мові, інші три Правописи рекомендують передавати, як правило, через ***т*** *(ортографія, аритметика, міт, логаритм, Методій,* хоч *Федір)*.

Звичайно, цих розбіжностей та деяких інших могло б і не бути (в крайньому випадку вони могли б бути незначними), якби український правопис зберігав свою стабільність, опирався на народну основу, не орієнтувався на правопис російської мови. Така орієнтація позбавила український правопис національного духу. Повернути втрачене не так легко, тим більше, що багато із втраченого набуло вже усталеного характеру, міцно засвоїлося мовцями. Але там, де допущено помилки, мусимо їх виправляти. Приємно, що відновлено в українському алфавіті незаконно забуту і замовчувану літеру ґ, але це лише півсправи. Треба наповнювати цю літеру конкретним матеріалом. Необхідно більше орієнтуватись на вимову слів, а не на традицію, яка не завжди буває доброю. Чому, наприклад, писати *Гейне, Лейпціг, Швейцарія* та ін., коли німці дифтонг ***ei*** вимовляють як ***ай (яй)***, а звук **g** як задньоязиковий зімкнений приголосний? Навіщо дифтонги ***au, ou*** передавати через ***ау, оу***, якщо з українців ніхто не вимовляє, а тільки ***ав, ов*** *(гавптвахта, Штравс, авдиторія)*. Білоруси ці та їм подібні слова пишуть через ***ў*** *(аўдыторыя, лаўрэат, Штраўс)*. Якщо м'яке *л* вимовляємо і пишемо у словах *вакуоля, аквареля, шинеля, роля, пілюля, пляж, кльош, пляц* і т. п., то чому дивною видається вимова

слів *лямпа, баляда, деклямація, пляцкарта, фльора, кольорит, сольо, блюза, целюльоза* та багато інших, які є точними відповідниками вимови слів у мові оригіналу. Те саме стосується й написання *ія* замість *іа* в середині слів *(індустріяльний, колегіяльний, соціяльний)*. У білоруській мові всюди пишеться тільки *ія (ыя)* — *геніяльны, матэрыяльны, сацыяльны, сацыялогія.*

Складається враження, що нове видання «Українського правопису» готувалося наспіх: не було широкого обговорення його проєкту, зовсім забули про діаспору, не залучено до складу Орфографічної комісії авторитетних спеціалістів іноземних мов.

Написання чужих слів в українській мові становить значні труднощі. Щоб їх уникнути, потрібно розробити чіткі й конкретні правила передачі звуків та дифтонгів чужих мов точними відповідниками української мови. Крім того, слід підготовити спеціальний словник труднощів написання іншомовних слів в українській мові, у який включити не лише загальні назви, а й власні (топоніми, антропоніми, гідроніми і т. ін.). Варто було б у новому виданні правопису звернути увагу й на написання українською мовою китайських, японських, корейських, в'єтнамських назв.

Тихон ЛЕЩУК: Третє видання «Українського правопису» відводить питанню слів іншомовного походження окремий розділ, хоч і у багатьох випадках обмежується ще загальними положеннями. Відрадним явищем є спрощення правил написання слів і винятків у різних позиціях і, що дуже важливо, надання можливостей застосовувати на свій розсуд, відповідно до традицій, той чи інший варіант написання літери чи буквосполучення (напр. г або ґ *(Гете — Ґете)*, *еі* або *ай, яй (Вайзенборн, Айзенах)* та ін.— § 15, с. 20, § 89, с. 104, § 95, с. 108 та ін.). Допущення можливостей двох різних варіантів вживання на правописному рівні будемо трактувати, як тимчасове перехідне явище, бо, де-факто, його узаконення не може сприяти системному розвитку літературної мови.

У зв'язку з такою обставиною хочемо висловити кілька думок про доцільність використання саме варіанту ґ замість г у різних випадках вживання власних назв іншомовного походження. Насамперед підкреслимо, що майже всі мови розрізняють приголосний ґ і приголосний *г* як окремі фонеми, підміна їх одна одною веде при вживанні у слові до семантичного спотворення. Отже, літера *г* [g] не може підмінятися літерою г [h], незалежно від того, яку позицію вона займає у слові (початкову, середню чи кінцеву), напр., Hamburg — *Гамбурґ — Гамбурґа.*

Подібну ситуацію маємо з дифтонгом *ei* [*ай*], коли у всій світовій практиці буквосполучення *ei* відповідає нашому *ай,* напр., Heine — Г*ай*не; Leipzig — Л*яй*пціґ. Також специфічний для німецької мови голосний *ü* найближче відповідає українському *і,* напр., Thüringen — Т*і*рінґен; Blüthen — Бл*і*тен. А німецький «*ö*» відповідає українському *е,* напр., Göthe — Ґ*е*те; Bölen — Б*е*лєн.

У зв'язку з цими положеннями та цілим рядом інших, як, напр., визначенням наголосу у слові, визначенням роду іменника іншомовного походження, перенесенням на український правописний грунт подвоєння голосних і приголосних, голосного *h* в середині складу слів німецької мови та інших положень, які у даному правописі не знайшли чіткого розв'язання через неврахування позиції найчисельнішого україномовного західного регіону, хочемо підтримати концептуальні положення, сформульовані проф. Богданом Задорожним. У цьому ж плані пропонуємо конкретні правила правописного функціонування власних назв, узятих з німецької мови, та можливості передачі їх українською мовою:

1) *ö (oe) — е (є)*	напр., Gröditz	Ґр*е*діц
2) *ü — і*	напр., Klütz	Кл*і*ц

3) ä — e, *(є)* напр., Gägelow Ґеґельов
4) *ie — i* напр., Langewiessen Лянґевізен
5) *ei — ай* напр., Weida В*ай*да
6) eu — *ой* напр., Neuruppin Н*ой*руппін
7) ai — *ай* напр., Main М*айн*
8) ji — *ї* напр., Jiterbog *Ї*тербоґ
9) подвоєння однакових приголосних передається відповідним подвоєнням в українській мові, напр., Kuppentin — Ку*пп*ентін;
10) буквосполучення st, sp на початку слова передається через *шт, шп,* напр., Stavenhagen — *Шт*авенгаґен; Sprewitz — *Шп*ревіц;
11) буквосполучення tz передається через *ц,* напр., Pritzwalk — Прі*ц*вальк;
12) буквосполучення dt у всіх позиціях передається через *дт,* напр., Schwedt — Шве*дт;*
13) буквосполучення sch, tsch передається через *ш, ч,* напр., Schönbeck — *Ш*енбек, Tschech — *Ч*ех;
14) буквосполучення sh передається через *ж,* напр., Shigulibenge — *Ж*игулівські гори, але Shkodrasee — *Ш*кадарське озеро;
15) буквосполучення ck пишеться *к,* напр., Wittstock — Віттшто*к;*
16) літера l передається через *ль,* напр., Schleswig — Шл*є*звіг, Elsass — Е*ль*зас.

Юрій ДУРКОТ: Одним з найважливіших факторів при укладенні правопису повинна бути його *системність.* Такої системи (поза іншими недоліками) бракувало попередньому правопису, не видно її і в новому. Систему можна добачити лише в одному — в системному копіюванні російської, де, по-перше, інша фонологічна система (як вже зазначав проф. Б. Задорожний), по-друге, відсутність також стрункої системності, пор.: Hamburg: рос. *Гамбург,* укр. *Гамбург;* Hegel: рос. *Гегель,* укр. *Гегель;* Helsinki: рос. *Хельсинки* (але *Гельсингфорс!),* укр. *Хельсінкі.*

Безсистемність може бути не запозичена, а своя власна, що спостерігаємо у випадках вживання то *и,* то *і* в запозичених власних назвах з етимологічним *і.* Маємо, отже, Р*і*в'єра, але Р*и*га, Р*і*чмонд, але Кар*и*бське море, а тепер нам пропонують ще й Мадр*и*д (Madrid) та багато інших нововведень для «икання».

Отож про науковий правопис можна говорити лише тоді, коли існує струнка *система правил* (в даному разі мова йде про написання слів іншомовного походження, але ця вимога стосується правопису в цілому) з якнайменшою кількістю винятків; кожен виняток повинен бути пояснений і обґрунтований.

Правопис, навколо якого ми сьогодні ведемо дискусію, аж ніяк не можна назвати науковим, а скоріше популярним, принаймні в тій частині що стосується написання слів іншомовного походження. Ніде нічого не пояснюється і не обґрунтовується, просто наводиться перелік правил (до того ж неповний, напр., відсутні правила про передачу нім. *ü*). Науковий правопис, очевидно, ще слід розробити.

Доцільнішим, однак, був би такий процес: на базі наукового правопису створювати популярний, а не навпаки чи паралельно.

При передачі українською мовою власних назв іншомовного походження треба строго розділяти топоніми і власні назви-прізвища. Якщо при передачі топонімів допускаються деякі вільності, то при написанні прізвищ це абсолютно неможливо. Не можна погодитися з Л. Щербою, який вважав англійський дифтонг ou у власних назвах «неважливим» і передавав прізвище англійського фонетиста D. Jounes'a як *Джонс.* Мабуть, хтось міркував так само, передаючи російською, а звідси і українською прізвище першого чемпіона світу з шахів, німця, як *В. Стейніц*

(нім. W. Steinitz). Невже тяжко вимовляти Штайніц? Чи це протирічить фонологічній структурі російської чи української мов?

Щодо передачі німецьких *ü* та *ö*, то на місці першого дійсно краще *і*: М*і*нхен M*ü*nchen (як було запропоновано ще В. Гнатюком). Написання ж *ё* як спосіб передачі ö дозволяє задовільно вирішити лише частину проблеми, а саме: після *г* завдяки палаталізації приголосного — *Гете, Геттінген*. Щодо інших випадків, то варіанти *Бьолль*, і *Белль* (нім. Böll) однаково невдалі. Треба погодитись з проф. Б. Задорожним, що кращого виходу немає, хіба вводити якісь діакритичні знаки.

Гадаю, в науковій літературі доцільно було б зберігати написання оригіналу (латинкою), додаючи через апостроф потрібне українське закінчення, напр.: У творах Lenz'а.

Лев **ПОЛЮГА:** У своєму виступі хочеться підтримати висловлену моїми попередниками обгрунтовану аргументацію про непослідовні і позбавлені наукових підстав рекомендації щодо написання окремих іншомовних слів та неправомірність деяких інших правил у новому виданні «Українського правопису». Особливо вартий уваги висновок про те, що будь-яке правописне правило повинно грунтуватися на системі даної мови.

Нове видання Правопису не можна вважати досконалим, але водночас слід відзначити його прогресивні тенденції, які, треба надіятися, будуть розвиватися у новій ситуації, яка склалася на Україні. Ми спостерігаємо тенденцію до розхитування норм правопису. Нехай вони не зовсім вдалі. Але в нас мусить бути єдина національна літературна мова і її правила правопису. Життя вимагає, щоб розвивати цю мову, збагачуючи її, зокрема публікувати праці, не чекаючи завершення дискусій про правопис. Це особливо стосується створення термінологічних словників, над підготовкою яких, як мені відомо, працюють і в Консерваторії, і в Інституті мистецтвознавства, і в Мединституті та багатьох інших вузах Львова. Тому вихід є один: поки ми будемо удосконалювати український правопис, необхідно користуватися тим кодексом правил, які існують сьогодні. Тим паче, що дискусії найчастіше торкаються іншомовних слів. А іншомовні запозичення, за моїми підрахунками, становлять у мові до 6 відсотків. Тому іншомовні слова не визначають систему та природу рідної мови. Вони можуть лише підпорядковуватися цій системі. Треба також враховувати, що за попереднім правописом видано чимало визначних наукових праць та художніх творів.

ВАРШАВСЬКІ УКРАЇНОЗНАВЧІ ЗАПИСКИ/Гол. ред. Степан Козак. — Варшава: Видають оо. Василіяни.— 1989.—Зошит 1.—256 с.

Беручи до рук перший зошит «Варшавських українознавчих записок», мимоволі поринаєш думкою в минулі часи — 20—30-ті рр., коли у Варшаві був створений (1928, уконституйований 1930 р.) значний українознавчий центр — Український науковий інститут. Він об'єднав навколо себе багатьох відомих у нашій науці вчених-гуманітаріїв. У ньому працювали Олександр Лотоцький, Андрій Яковлів, Валентин Садовський, Роман Смаль-Стоцький, Павло Зайцев, Тиміш Олесевич, з ним тісно співробітничали Іван Огієнко, Дмитро Дорошенко, Дмитро Чижевський та інші. Як автономна українська наукова установа (інститут підлягав польському Міністерству віровизнань і освіти), президія та комісії якої ставили собі за мету «плекати студії із різних

(нім. W. Steinitz). Невже тяжко вимовляти Штайніц? Чи це протирічить фонологічній структурі російської чи української мов?

Щодо передачі німецьких *ü* та *ö*, то на місці першого дійсно краще *і*: М*і*нхен M*ü*nchen (як було запропоновано ще В. Гнатюком). Написання ж *ё* як спосіб передачі ö дозволяє задовільно вирішити лише частину проблеми, а саме: після *г* завдяки палаталізації приголосного — *Гете, Геттінген*. Щодо інших випадків, то варіанти *Бьолль*, і *Белль* (нім. Böll) однаково невдалі. Треба погодитись з проф. Б. Задорожним, що кращого виходу немає, хіба вводити якісь діакритичні знаки.

Гадаю, в науковій літературі доцільно було б зберігати написання оригіналу (латинкою), додаючи через апостроф потрібне українське закінчення, напр.: У творах Lenz'а.

Лев ПОЛЮГА: У своєму виступі хочеться підтримати висловлену моїми попередниками обгрунтовану аргументацію про непослідовні і позбавлені наукових підстав рекомендації щодо написання окремих іншомовних слів та неправомірність деяких інших правил у новому виданні «Українського правопису». Особливо вартий уваги висновок про те, що будь-яке правописне правило повинно грунтуватися на системі даної мови.

Нове видання Правопису не можна вважати досконалим, але водночас слід відзначити його прогресивні тенденції, які, треба надіятися, будуть розвиватися у новій ситуації, яка склалася на Україні. Ми спостерігаємо тенденцію до розхитування норм правопису. Нехай вони не зовсім вдалі. Але в нас мусить бути єдина національна літературна мова і її правила правопису. Життя вимагає, щоб розвивати цю мову, збагачуючи її, зокрема публікувати праці, не чекаючи завершення дискусій про правопис. Це особливо стосується створення термінологічних словників, над підготовкою яких, як мені відомо, працюють і в Консерваторії, і в Інституті мистецтвознавства, і в Мединституті та багатьох інших вузах Львова. Тому вихід є один: поки ми будемо удосконалювати український правопис, необхідно користуватися тим кодексом правил, які існують сьогодні. Тим паче, що дискусії найчастіше торкаються іншомовних слів. А іншомовні запозичення, за моїми підрахунками, становлять у мові до 6 відсотків. Тому іншомовні слова не визначають систему та природу рідної мови. Вони можуть лише підпорядковуватися цій системі. Треба також враховувати, що за попереднім правописом видано чимало визначних наукових праць та художніх творів.

ВАРШАВСЬКІ УКРАЇНОЗНАВЧІ ЗАПИСКИ/Гол. ред. Степан Козак. — Варшава: Видають оо. Василіяни.— 1989.—Зошит 1.—256 с.

Беручи до рук перший зошит «Варшавських українознавчих записок», мимоволі поринаєш думкою в минулі часи — 20—30-ті рр., коли у Варшаві був створений (1928, уконституйований 1930 р.) значний українознавчий центр — Український науковий інститут. Він об'єднав навколо себе багатьох відомих у нашій науці вчених-гуманітаріїв. У ньому працювали Олександр Лотоцький, Андрій Яковлів, Валентин Садовський, Роман Смаль-Стоцький, Павло Зайцев, Тиміш Олесевич, з ним тісно співробітничали Іван Огієнко, Дмитро Дорошенко, Дмитро Чижевський та інші. Як автономна українська наукова установа (інститут підлягав польському Міністерству віровизнань і освіти), президія та комісії якої ставили собі за мету «плекати студії із різних

ділянок українознавства», видала понад 70 томів наукових досліджень, художніх творів, перекладів. Варто згадати насамперед «Праці Українського наукового інституту» (у 12-ти серіях з'явилося 54 томи), видання творів Т. Шевченка (із планованих 16 томів вийшло 13), переклади творів А. Міцкевича та інші [1]. Сподіваємося, що ці добрі науково-видавничі традиції Українського наукового інституту сьогодні продовжить редакційна колегія «Варшавських українознавчих записок», хоча вона ще не піднесена до рангу окремої інституції і не патронована та субсидована державними інстанціями. Втім, не тільки традиції Українського наукового інституту повинна вона плекати. Адже наукове українознавство започатковане у Варшаві зокрема і Польщі взагалі значно раніше. Починаючи з другої половини XIX ст. у Польщі працюють і видають наукові дослідження з проблем історії, мови, географії України визначні вчені свого часу. Особливе місце в розвитку українознавства належить Варшавському університетові.

Після вересня 1939 р. для українських наукових справ у Польщі настали важкі часи. З окупацією німцями Варшави Український науковий інститут закрито, а його бібліотека й архіви майже повністю загинули. Не легшим було становище українознавчої науки у післявоєнний час. Згадаймо політичну конфронтацію між Польщею і Україною, інспіровану зацікавленими відомствами у Варшаві і Москві, відвертий глум над українським населенням, зокрема під час акції «Wista». У ті роки про збереження давніх добрих традицій співпраці не могло бути й мови. А далі, протягом майже п'ятдесяти років, панував радше нігілізм. Нині настала зміна у політичній ситуації Східної Європи. На арену вийшли демократичні сили, гаслом яких є повага до національних меншин, до їхньої історії, мови, культури, відновлення відносин добросусідства між народами. Сьогодні українсько-польські взаємини нормалізуються в політично-економічній, релігійній, культурній площинах. Завдяки цьому, починаючи з кінця 80-х рр. з'являються цінні наукові публікації, серед яких і перший том рецензованого наукового збірника. «Вихід у світ «Варшавських українознавчих записок»,— відзначають його редактори у вступному слові,—це наслідок змін, що заходять тепер у суспільно-політичному житті..., змін, які є добрим знаменням часу, вселяючим надію на можливість різнобічного громадського життя українців Польщі». «Записки» мають «дати почин», навколо якого повинні «пульсувати жива думка», створюватися «інтелектуальний клімат», що заклав би основу для усвідомлення вимог часу. Водночас завдання «Варшавських українознавчих записок» не лише у тому, щоб створювати середовище для праці, але й у тому, щоб спрямовувати це середовище на досягнення зазначеної мети: «Не можна мати сумніву, що оце пульсування доби спрямовує громадську увагу саме на питання національної тотожності та її невід'ємні складові елементи: мову, релігію, літературу, історію, культуру, традиції. І це зрозуміло, адже ж — це питання буття кожного народу, його майбутнього; ставлення до цих повсякчасних цінностей народу та його історичних здобутків є мірилом кожної новітньої, повновартісної і всебічно-розвиненої спільности. І не лише мірилом, а й її природнім правом і повсякденною потребою». Така наукова і суспільно-культурна стратегія «Варшавських українознавчих записок».

«Записки» готує до друку редакційна колегія. Головою колегії і, сказати б, душею видання є відомий дослідник української та слов'янської літератур,

[1] Український науковий інститут за п'ять років його існування. 13.III.1930—13.III.1935.— Варшава, 1935.—24 с.; Звіт Українського наукового інституту за час 13.III.1935—15.I.1939.— Варшава, 1939.—18 с.

голова осередку Наукового товариства імені Т. Шевченка у Польщі, професор Варшавського університету Степан Козак. До її складу входить о. Йосафат — В. Романик (відповідальний редактор), а також відомі науковці, громадські та церковні діячі, політики Степан Заброварний, Михайло Лесів, Володимир Мокрий, о. Теодозій — Тарас Янків. Видання планується як українознавчий щорічник. Основні заходи і зусилля в реалізації першого тому належать оо. Василіанського чину у Польщі.

Що ж презентує зміст першого зошита «Варшавських українознавчих записок» науковому світові?

«Записки» складаються з трьох частин: а) наукові статті; б) замітки і матеріали; в) огляди та рецензії. До першої частини ввійшло 18 статей, до другої — дві, третя представлена сімома оглядами і рецензіями. Розпочинає збірник коротке вступне слово «Від редакції».

НАУКОВІ СТАТТІ. Названий розділ найбільший за обсягом і найважливіший у науково-пізнавальному плані. Його тематика має, загалом кажучи, двояке спрямування — історичне й історико-літературознавче. Проблематика статей охоплює минуле українського народу з IX ст. і до наших днів, історію церкви і держави, розвиток духовної та світської літератури. Розглянено питання освіти, культури. Вміщено також ряд мовознавчих статей. Тематичну домінанту «Записок» становлять питання християнізації України, розвиток християнської традиції у різноманітних проявах і формах. Збірник можна зачислити до розряду видань, які з'явилися друком на різних континентах і були присвячені 1000-літтю християнізації Русі-України [2].

Розділ починає стаття Степана Козака «Християнізація Київської Русі і питання кирило-мефодіївської традиції». Автор дослідження спиняється на причинах прийняття Володимиром християнства, загальних мотивах вибору власне християнської віри. Кирило-мефодіївські традиції аналізуються на тлі середньовічної історії, зокрема в контексті інтересів князівського і візантійського імператорського дворів. Основну увагу, однак, зосереджено на місії Кирила та Мефодія, ширенні ними писемності. Завдяки християнству започатковується на Русі велика антична і молода кирило-мефодіївська традиція, далі з'являються ранні жанри оригінальних творів. Міцні основи писемності поставили Київську Русь у ряд цивілізованих держав раннього середньовіччя. Водночас готовність Київської Русі прийняти кирило-мефодіївську традицію вже засвідчує перехід її «на вищий ступінь цивілізаційного процесу», більше того, невдовзі вона творить уже власний тривкий слід, вплинувши згодом «на його (цивілізаційного процесу.—О. К.) багатство, розмаїтість, всебічність, оригінальність і багатогранність». За християнством автор бачить «чинник, організуючий діяльність окремих людей і цілих суспільно-етнічних груп в усіх площинах і аспектах їхньої активності. Воно було також мірилом і виразом культурної тотожності тодішніх суспільностей, найвагомішим елементом, що мав вирішальний вплив на самосвідомість середньовічної Європи». Подібна тема цікавить Анджея Поппе. У статті «Перші сто років християнства на Русі» він вважає, що акт хрещення 988 р. був почином певної суспільної групи людей, яка рішуче відкинула політичну та культурну ізольованість і прагнула через духовні, інтелектуальні та мистецькі цінності християнства влитися до нового цивілізованого

[2] Збірник праць Ювілейного Конгресу у 1000-ліття хрещення Руси-України.— Мюнхен, 1988/1989.—1002 с.; The Millennium of Ukrainian Christianity.—New York, 1988.— 617 p.; Procee-dings of the International Congress Commemoraiting the Millennium of Christianity in Ruś-Ukraine // Harvard Ukrainian Studies.— Cambridge (Mass.) — 1988-1989.— Vol. XII—XIII.—894 p.

поступу. За християнством були консолідація народу і зміцнення молодої держави. Автор доходить висновку, що 988 р. Русі «дав новий вимір і нову якість перспективі зв'язків із світом іншої культури...». Цікаві його спостереження над відносинами держави і церкви, князівської влади і церкви, ролі Візантії і духовенства, яке напливало на Русь з Візантії та Болгарії. Цінним є те, що автор, показуючи становлення християнства, спирається на малодоступні джерела, значний загальноісторичний матеріал. На жаль, А. Поппе вживає для Києва Х ст. термін «слов'янська мова». Яка це мова? Чи йдеться про церковнослов'янську? Спробу коротко окреслити історіографію християнізації Русі (переважно зарубіжну і у світлі найновіших наукових висновків) — аргументованих і дискусійних — подати, якщо можна так висловитися, образ цього процесу, зроблено у статті Єжи Клочовського «Київська Русь X—XII століть». Поставлено питання про міжнародний контекст історії розвитку Київської Русі — на схилі першого тисячоліття вона виходить на нову історичну арену. Йде мова також про шляхи і форми проникання християнства на Русь, політичний аспект цього заходу, й політичний аспект власної релігійної культури, про початкову візантизацію руської культури, а далі, обмеження цієї візантизації піднесенням руської дійсності. На думку Є. Клочовського, «держава Київської Русі після 988 року у своїх найближчих зв'язках з власною церквою зберігає велику відмінність від традицій Візантійської держави». Ці зв'язки є ближчими до відносин таких держав нового християнства, як Чехія, Польща, Угорщина, скандінавські країни. Болеслав Кумор у статті «Питання про єдність церкви в Київській Русі з католицькою церквою до кінця XII століття» окремо розглядає питання про розкол між Римом і Константинополем (1054) створення на цій основі двох окремих патріархатів. Основна мета статті — показати від середини XI до початку XIII ст. єдність церкви Київської Русі з Римом та їх відчуженість. Автор докладно спиняється на формах зв'язків Русі з Римом, що проявлялися у прямих контактах князів із римськими папами, міжкнязівських шлюбах, спільному для обох церков літургічно-релігійному житті тощо. Остаточний розрив, що довершився наприкінець XII ст., започаткував, на думку автора, київський митрополит Никифор (+1121).

У дальших дослідженнях, присвячених історичній тематиці, розглянено події та явища значно пізнішого часу — кінця XVIII — XX ст. У них порушено також питання освіти і культури.

Степан Заброварний уміщує статтю «Священики — перші просвітителі українського народу в Галичині на зламі XVIII і XIX століть». Стаття винятково цікава широким контекстом порушених питань, побудована на маловідомих фактах, висвітлює загальне становище краю, роль церкви і таких освітніх закладів, як віденський Барбареум, львівський Руський інститут (Studium ruthenum), ряду установ Галицької митрополії, у відродженні національної свідомості нашого народу. Розвідка містить багатий інформативний матеріал про численних осіб та їхній внесок у національно-культурне становлення України. Стаття Ришарда Тожецького «Митрополит Андрій Шептицький і національні проблеми» порушує дуже актуальне питання, досі належно не опрацьоване в українській історіографії. Після коротких вступних уваг про неповне або викривлене трактування постаті А. Шептицького, стан вивчення його спадщини і її значення в історії України автор розглядає ряд ключових тем. Ось лише деякі з них. 1. «Андрій Шептицький і український націоналізм». Вихідним для дослідника є твердження, що «митрополит був духовним провідником національного руху, що стремів до самостійності», але свою політику він твердо спирав на Мойсеїв декалог, заповіді Христові та на пізніше суспільне вчення церкви. Для А. Шептицького «... християнин

зобов'язаний любити батьківщину і дбати про добро свого народу. Одне лише йому не дозволено, хоча би і за ширмою патріотизму, ненавидіти, а ще більше — чинити кривду іншій людині. Всяка ненависть — це зло, вона бо супротивна заповіді Божій Христовій, супротивна людській натурі. Ненависть однаково зла — чи суспільна чи національна, чи особиста». 2. «Митрополит Шептицький і III Рейх». Автор викладає ставлення глави греко-католицької церкви до Німеччини на фоні різних історичних подій, починаючи від першої світової війни, а далі на підставі пастирських послань «До духовенства» і «Не убий» (листопад 1943 р.) та архівних джерел розкриває однозначно негативне ставлення А. Шептицького до гітлеризму. 3. «Митрополит Шептицький і Польща та поляки». 4. «А. Шептицький як речник органічної праці». 5. «Митрополит і православ'я». 6. «Шептицький і юдаїзм та євреї». Кожна з поставлених проблем може служити темою окремого монографічного дослідження.

Велике наукове зацікавлення викликає стаття Євгена Місила «Греко-католицька церква у Польщі (1944—1947)». Вона, без перебільшення, вражає величезним фактичним матеріалом, який доказово аргументує і розкриває поставлену дослідником мету, докладною статистикою (дані про чисельність білого і чорного духовенства на той час у Польщі, його винищення гітлерівцями і польським підпіллям, переселення в УРСР і т. д.), широкою інформацією з історії греко-католицької церкви, в тому числі про ліквідації Перемишльського єпископату як спільну польсько-радянську акцію. Дослідник подає багато джерел, зокрема рапорти польської адміністрації про розправу над українським населенням, закриття в 1945 р. у Перемишлі та інших містах і містечках усіх українських освітніх, культурних і господарських установ, товариств, організацій. Звернуто увагу на відносини адміністрації греко-католицької церкви з римським кардиналом А. Гльондом, невизнання польським урядом, починаючи з 1946 р., греко-католицької церкви як репрезентанта історичної, законно існуючої конфесії українського населення у Польщі. Вперше в українській і польській науці так фахово і доказово розглянено згадані питання. Стаття Є. Місила, на наш погляд, робить велику честь новітній українській історіографії.

Історичну проблематику «Записок» змінює без будь-якого зазначення рубрики літературознавство. Але і тут дослідників цікавить не тільки суто літературознавчий аспект того чи іншого явища, але і його широке історико-культурне тло.

У статті Володимира Мокрого «Українські поетичні молитви (період Київської Русі)» проаналізовано ряд давніх усталених молитовних текстів, які віруючі виголошували при зверненні до Бога і святих, перших християнських поколінь України. У них, як і в писемності того часу взагалі, визначилися, на думку дослідника, дві течії, два напрями, дві стилістичні школи. Твори першої з них мали характер простих повчань, адресованих широкому слухачеві й читачеві. Цю школу представляв Феодосій Печерський. До творів другої школи належали панегіричні проповіді та канони. Представниками її були митрополит Іларіон, Климентій Смолянич, єпископ Кирило Туровський. Домінуючою у цих молитвах (і це, на думку дослідника, стосується усієї староукраїнської літератури) є християнська мораль, любов до рідної землі та народу, прагнення для нього добробуту, щастя, перемог. Багато з тих творів є оригінальними. Ришард Лужний публікує статтю «Релігійна течія у давній українській поезії (1575—1647)». Це огляд української поезії, в якому автор, аналізуючи творчість багатьох поетів, виявляє у ній потужну релігійну течію, «зроджену із домінуючої християнської інспірації у давній українській культурі». Значення цієї поезії в українському національному процесі

виняткове. Ситуація XVI — початку XVIII ст., на думку дослідника, нагадувала якоюсь мірою обставини в східнослов'янській писемності часу «Повісті временних літ», «Повчання Володимира Мономаха», «Слова про закон і благодать», «Слова о полку Ігоревім». Олександра Гнатюк у статті «Сторінки з історії української духовної поезії — почаївський Богогласник» твердить, що вміщена у «Богогласнику» (1790) антологія анонімної барокової поезії є завершенням чи не «найцікавішого періоду історії розвитку української релігійної поезії». Дослідниця аналізує духовні вірші (серед популярних жанрів називає також елегію, тренос, панегірик), тоді постають оригінальні твори і парафрази. Повідомляєся про віршовані переклади Євангелія. Низку літературознавчих досліджень продовжує стаття Мирослава Іванека «Мотив смерті в поезії українського барокко». Автор простежує проникнення цього мотиву, дуже популярного в XVI—XVII ст., в українську літературу, розглядає смерть в історико-філософському плані — як ідею і як образ.

Ганс Роте у статті «Деякі аспекти російсько-українських взаємин у давній літературі» розглядає взаємини давньої української літератури XVI—XVIII ст. з російською в контексті таких історичних подій як Берестейська унія 1596 р., зміцнення християнського православ'я у Польщі, ревізії книг московським патріархом Никоном та інших. На той час, на думку дослідника, проходить європеїзація, а заодно й диференціація української і російської літератур. Українська література стає заодно посередником між Європою і Росією, що проявляється в наслідуванні, повторюваності літературних структур, форм і тем. Дані питання широко і переконливо ілюструються прикладами.

Володимир Смирнів у статті «Зображення християнської моралі в «Одержимій» Лесі Українки» зіставляє етично-філософські сентенції поетеси крізь призму Євангелія та інших сакральних книг.

У статті Ярослава Грицьков'яна «До питання про «Молоду музу» дано загальний огляд творчості Петра Карманського, Богдана Лепкого, Василя Пачовського, Степана Чарнецького, Остапа Луцького, Сидора Твердохліба, Володимира Бирчака, Михайла Яцківа. Автор з'ясовує їхні творчі шукання, дискусії, ілюструючи своє міркування багатьма фактами, пробує прокласти шлях до узагальнень і об'єктивного вивчення цієї української літературної формації. Завершує літературознавчу частину «Записок» стаття Василя Назарука «Шукаючи гармонії». Деякі аспекти поезії Антонича». Це короткий огляд поезії Богдана-Ігоря Антонича, поета, у творчості якого інтегрувалось національне, релігійне і універсально-естетичне.

Побіжно, кількома словами скажемо про мовознавчі студії. Мар'ян Юрковський подав статтю «Староукраїнська сакральна термінологія». Вказавши на взаємопроникнення культур у середньовіччі, на мовні взаємовпливи у XIV—XV ст. (чим далі в глиб віків, тим частішими і поширенішими були ці явища), він аналізує 280 староукраїнських сакральних термінів. Увесь матеріал дослідник поділяє на терміни, запозичені з грецької мови; терміни-кальки з грецької мови; терміни — семантичні запозичення з грецької або старослов'янської мов; терміни, утворені на староукраїнському грунті. Стаття побудована як словник. Цікавими спостереженнями ділиться Тетяна Голинська у статті «Українська мова в граматиці Михайла Лучкая 1830 року», доходячи висновку, що ця граматика «посідає почесне місце в історії української мови і діалектології». Михайло Лесів у статті «Власні назви святих у поезії Тараса Шевченка» аналізує обсяг та функції вживання агіонімів у спадщині поета, наголошуючи, що їх широке вживання засвідчує «тісний зв'язок» поета зі Святим Письмом Старого і Нового Завітів та традиційною релігійністю українського народу.

Розділ ЗАМІТКИ ТА МАТЕРІЛИ репрезентований матеріалами, присвяченими історії української етнокультури. Заслуговує на окрему увагу розвідка «Деякі аспекти матеріальної культури Холмщини та Підляшшя» Казимира Карабовича. Дуже конкретна фактологічно, вона нагадує після довгих років мовчання по давню українськість цього краю, який Галицько-волинський літопис називає «Оукраиною» (1213). У післявоєнний час цю тему порушувано лише в окремих розвідках Ю. Свєжого, І. Ігнатюка, В. Щербанівського, Т. Делімата. Автор розглядає такі питання, як традиційний селянський одяг Холмщини та Підляшшя, рушник і його роль в обрядовості, господарський посуд. Мала обізнаність сучасника з наведеними фактами, незначна інформація про згадані явища і спонукали автора напиати огляд.

Дослідження Степана Заброварного «Музей «Стривігор» у Перемишлі» — це коротка історія заснованого у 1932 р. з ініціативи Олени Кульчицької та Івана Шпитковського краєзнавчого музею і загальний огляд його фондів. У музеї було три відділи — церковного мистецтва (ікони), етнографічний (вишивки, писанки, килими), археологічно-історичний (викопні пам'ятки, зброя). Крім того, було зібрано бібліотеку, значну частину якої становили рукописи і стародруки. У 1946 р. музей ліквідовано, а його фонди перейшли в «Окружний музей в Перемишлі». Пізнавальне значення статті для історії українського музеєзнавства зокрема та культури взагалі незаперечне.

Закінчує книгу розділ ОГЛЯДИ ТА РЕЦЕНЗІЇ. Мар'ян Юрковський рецензує збірник праць Владислава Курашкевича «Ruthenica. Studia z historycznej i współczesnej dialektologii wschodniosłowiańskiej» (Варшава, 1985), присвячених переважно україністичній тематиці. Це зібрані в одне ціле кращі українознавчі праці (19 статей та дві рецензії) цього дослідника, які були розкидані по різних часописах, видавничих серіях 30-х та пізніших років. У збірнику вміщено праці з історії української мови (згадаємо тут тільки «Грамоти галицько-волинські XIV—XV століть. Мовознавча студія», 1934; рецензію на працю Хр. С. Станга «Західноукраїнська канцелярійна мова Великого Князівства Литовського», 1935) і діалектології. Збірник відкриває коротка передмова Я. Рігера, завершує — «Бібліографія східнославістичних праць» (44 публікації з них три книжки В. Курашкевича та 10 діалектологічних карт до конкретних статей). Хоч у збірник не ввійшло кільканадцять українознавчих праць В. Курашкевича (докладний перелік їх див. «Poradnik Językowy», 1987, № 3), рецензент позитивно оцінює його вихід у світ і вважає видання найкращим пам'ятником вченому.

Степан Забрований розглядає книжку Марії Підлипчак-Маєрович, присвячену історії та культурологічній діяльності греко-католицького чину св. Василія Великого. Метою автора, за його словами, було «показати вклад василіан в освіту і культуру тодішньої Польщі, процес укріплювання своєї руської культури й взаємного проникання польсько-латинської та руської культур». Цей внесок виявлявся у місійній, освітній, виховній, видавничій, друкарській, бібліотекарській, а також науковій та літературній діяльності. Охоплено період з 1617 (реформа чину) до 1800 р. Не з усіма висновками автора рецензент погоджується.

Мирослав Чех рецензує книжку «Іоаникій Галятовський. Ключ розуміння. Підготувала до видання І. П. Чепіга» (Київ, 1985); Олександра Гнатюк — книжку «Григорій Нудьга. Слово і пісня. Дослідження» (Київ, 1985); Євген Ладна — книжку «Леся Українка. Публікації. Статті. Дослідження» (Київ, 1984); Василь Назарук — книжку «Григорій Клочек. Душа моя сонця намріяла... Поетика «Сонячних кларнетів» Павла Тичини» (Київ, 1986). Наприкінці розділу Юрій Якуб'юк робить огляд праць з питань україніки в угорському етнографічному лексиконі.

Завершуючи цей огляд-рецензію першого зошита «Варшавських українознавчих записок», ще раз наголосимо на винятковому значенні появи цієї книги. Вона вносить чимало нового у трактування питань історії та культури нашого народу. Особливо потрібно підкреслити ретельний добір тематики книжки. Кожна стаття є певним внеском у розвиток поставленої редакцією ідеї, а всі об'єднані рецензованим томом статті — важлива позиція в дослідженні українознавчої проблематики.

Можна завважити у виданні й хиби. Але вони незначні. Вкажемо лише на загальні й технічні недогляди, бо концептуальні засади у висвітленні тих чи інших проблем — це, зрозуміло, право авторів. Бажано чіткіше групувати статті за смисловим навантаженням. Можливо, потрібно було б увести додаткові рубрики. Рубриковані другий і третій розділи, натомість перший («Статті» чи «Наукові статті») не окреслений. Непослідовність і у змісті. Англійською мовою перекладено лише назви статей першого розділу. Рецензований том, мабуть, довго готували до друку, бо рецензії писані на книги з 1984—1986 рр. У статтях і матеріалах не завжди дотримано вимог наукового стилю, який подекуди підмінено науково-популярним викладом. Слід уживати один термін на позначення того самого поняття (наприклад, «язичницький» і «поганський») і т. д.

Подані зауваги аж ніяк не зменшують наукової вартості першого зошита «Варшавських українознавчих записок». Обговорені «Записки» безсумніву становлять подію у науковому житті українознавчої науки Польщі, мало того — славістики взагалі. Книжка — важлива позиція у новітній історіографії. Це цінний дар украюнознавчій науці. Громадськість чекає дальших зошитів, у яких напевно задекларовані редакційною комісією основні постулати видання будуть розвинені.

Олег КУПЧИНСЬКИЙ

МОРОЗ М. О. ІВАН ФРАНКО: БІБЛІОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК. 1956—1987.—К.: Наук. думка, 1987.— 522 с.

І все ще до кінця теоретично не заглиблене, науково не осягнене й бібліографічно не описане багатюще розмаїття спадщини універсального й енциклопедичного Івана Франка, хоч ні на хвилину не припиняються різнопланові дослідження. Широкі святкування 100-, 110-, 115-, 120- і 130-х роковин від дня народження І. Франка були стимулами появи нових видань його творів. З'явилася друком велика кількість досліджень про творчість великого письменника й ученого. На сьогодні написано і захищено понад 70 кандидатських і 14 докторських франкознавчих дисертацій. У 1986 р. завершено найповніше й досить досконале за рівнем підготовки текстів та їх коментування третє видання творів І. Франка в 50-ти томах. Результати Міжнародного симпозіуму ЮНЕСКО, що проходив у Львові 11—15 вересня 1986 р., увінчалися виходом трьох книжок у двох томах «Іван Франко і світова культура» (1990). Уже ці цифри й факти свідчать про надзвичайно інтенсивну динаміку розвитку сучасної Франкіани, про багатство дослідницьких здобутків. Треба відзначити й те, що франкознавство

Завершуючи цей огляд-рецензію першого зошита «Варшавських україноznавчих записок», ще раз наголосимо на винятковому значенні появи цієї книги. Вона вносить чимало нового у трактування питань історії та культури нашого народу. Особливо потрібно підкреслити ретельний добір тематики книжки. Кожна стаття є певним внеском у розвиток поставленої редакцією ідеї, а всі об'єднані рецензованим томом статті — важлива позиція в дослідженні україноznавчої проблематики.

Можна завважити у виданні й хиби. Але вони незначні. Вкажемо лише на загальні й технічні недогляди, бо концептуальні засади у висвітленні тих чи інших проблем — це, зрозуміло, право авторів. Бажано чіткіше групувати статті за смисловим навантаженням. Можливо, потрібно було б увести додаткові рубрики. Рубриковані другий і третій розділи, натомість перший («Статті» чи «Наукові статті») не окреслений. Непослідовність і у змісті. Англійською мовою перекладено лише назви статей першого розділу. Рецензований том, мабуть, довго готували до друку, бо рецензії писані на книги з 1984—1986 рр. У статтях і матеріалах не завжди дотримано вимог наукового стилю, який подекуди підмінено науково-популярним викладом. Слід уживати один термін на позначення того самого поняття (наприклад, «язичницький» і «поганський») і т. д.

Подані зауваги аж ніяк не зменшують наукової вартості першого зошита «Варшавських україноznавчих записок». Обговорені «Записки» безсумніву становлять подію у науковому житті україноznавчої науки Польщі, мало того — славістики взагалі. Книжка — важлива позиція у новітній історіографії. Це цінний дар украюнознавчій науці. Громадськість чекає дальших зошитів, у яких напевно задекларовані редакційною комісією основні постулати видання будуть розвинені.

Олег КУПЧИНСЬКИЙ

МОРОЗ М. О. ІВАН ФРАНКО: БІБЛІОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК. 1956—1987.—К.: Наук. думка, 1987.— 522 с.

І все ще до кінця теоретично не заглиблене, науково не осягнене й бібліографічно не описане багатюще розмаїття спадщини універсального й енциклопедичного Івана Франка, хоч ні на хвилину не припиняються різнопланові дослідження. Широкі святкування 100-, 110-, 115-, 120- і 130-х роковин від дня народження І. Франка були стимулами появи нових видань його творів. З'явилася друком велика кількість досліджень про творчість великого письменника й ученого. На сьогодні написано і захищено понад 70 кандидатських і 14 докторських франкознавчих дисертацій. У 1986 р. завершено найповніше й досить досконале за рівнем підготовки текстів та їх коментування третє видання творів І. Франка в 50-ти томах. Результати Міжнародного симпозіуму ЮНЕСКО, що проходив у Львові 11—15 вересня 1986 р., увінчалися виходом трьох книжок у двох томах «Іван Франко і світова культура» (1990). Уже ці цифри й факти свідчать про надзвичайно інтенсивну динаміку розвитку сучасної Франкіани, про багатство дослідницьких здобутків. Треба відзначити й те, що франкознавство

назагал успішно розвивається й за рубежем, зокрема в таких країнах, як Чехо-Словаччина, Польща, Болгарія, Німеччина, Сполучені Штати Америки, Канада, Австралія.

Картину розвитку радянського, а частково й зарубіжного франкознавства за тридцять років, тобто від 1956-го по кінець 1985 рр. відбиває новий фундаментальний бібліографічний покажчик М. Мороза, який дає повний список усіх перших публікацій творів І. Франка, вибірковий — критичної літератури та хронікальних матеріалів про нього. Усього в покажчику фігурує 4830 бібліографічних позицій, а якщо врахувати, що під одним номером зібрані всі передруки й рецензії, то насправді у праці подано до 6000 позицій. Книга є продовженням попередніх бібліографічних покажчиків, що їх склали М. О. Мороз — Іван Франко: Бібліографія творів. 1874—1964 (1966); О. Н. Мороз і М. О. Мороз — Радянське франкознавство за 20 років (1939—1959); І. З. Бойко — Бібліографічний покажчик. 2-е вид. (1956). Проте одразу треба відзначити, що за своєю структурою, відбором матеріалів, новим бібліографічним описом документів згідно з ГОСТом 7.1—84 нова робота суттєво й вигідно відрізняється від попередніх. Передусім покажчик дає значно повніший матеріал про видання Франка, дослідження про нього та бібліографування багатомовної Франкіани.

Упорядник поставив перед собою завдання зафіксувати все вартісне, пропускаючи менш істотне. Критерієм був не обсяг та місце публікації, а наукова вартість статті або замітки, цінність наявної у ній інформації. У тематичному порядку подані майже всі проблеми франкознавства останнього тридцятиріччя. Назвемо деякі: Видання творів І. Франка; Життя і творчість І. Франка; Світогляд І. Франка; І. Франко та українська література; І. Франко і російська література; І. Франко і література народів СРСР; І. Франко і зарубіжні літератури; І. Франко в художній літературі і мистецтві; Сценічна історія драматичних творів І. Франка; Вшанування пам'яті І. Франка; Вивчення життя і творчості І. Франка; Переклади творів І. Франка; Література про І. Франка, що надрукована в союзних та автономних республіках СРСР; Зарубіжне франкознавство; Бібліографія; Франкознавство 1985 р. Усього 18 розділів. Така побудова заслуговує схвалення. У межах кожного розділу збережена хронологічна послідовність, хоч іноді трапляються відхилення від неї. Тематичний порядок групування матеріалів, система відсилання та різні допоміжні покажчики становлять єдине ціле й дають змогу легко знайти потрібну назву. М. Мороз виявив і увів багато унікальних матеріалів зарубіжної Франкіани.

Роздріблення тематики подекуди призвело до деякого хаосу у групуванні матеріалів. Так, у розділі «Польська Народна Республіка» (с. 316—317) немає чіткого розмежування франкознавчих статей, які стосуються польської літератури загалом і творчості окремих письменників — Адама Міцкевича, Юліуша Словацького, Марії Конопницької, Елізи Ожешко, Яна Каспровича. Там усе перемішано. Крім того, неправильно наводиться прізвище польської дослідниці та популяризаторки І. Франка — Кристини Стаффи. Повинно бути Стаффа, а не Стафф. Назагал ці та інші дрібні похибки не применшують великої ужиткової вартості бібліографічної праці М. Мороза — ерудованого й досвідченого вченого-франкознавця. Варто додати, що він відомий як співавтор (разом з О. Н. Морозом) бібліографії критичної літератури про І. Франка, надрукованої у збірнику «Іван Франко. Статті і матеріали» (кн. 9-а). Йому належить праця «Іван Франко. Бібліографічний покажчик творів і критичної літератури. 1986—1988» у третій книжці видання «Іван Франко і світова культура», значна кількість публікацій у галузі жанрової франкознавчої бібліографії, спеціальних досліджень із питань

атрибуції творів І. Франка. Він встановив приналежність Великому Каменяреві низки псевдонімних публікацій, опублікував кілька невідомих Франкових текстів. Настав час зібрати й видати окремою книжкою бібліографічні дані про франкознавчу літературу, яка з кон'юнктурно-ідеологічних причин до останнього часу була бібліографічним табу. Йдеться про критику та літературознавство, що появилися у Західній Україні, Польщі, Чехо-Словаччині до 1939 р., а в Західній Європі, Америці, Канаді, Австралії — до останнього десятиріччя.

Отже, нова бібліографічна праця М. Мороза підбиває підсумок великої і копіткої пошукової роботи вітчизняних і зарубіжних бібліографів та літературознавців у збиранні й бібліографуванні української та іншомовної Франкіани протягом 1956—1984 рр. Загалом вона стане надійною підмогою для започаткування роботи над академічним Зібранням творів І. Франка у 100 томах, а також підготовки Франківської Літературної Енциклопедії та Літопису життя і творчості письменника.

Бібліографія М. Мороза виявляє найменш досліджені ділянки франкознавства. Так, лише нещодавно віднайдено листи І. Франка до директора Австрійського народознавчого музею у Відні М. Габерландта та до відомого австрійського соціаліста В. Адлера. Чекає вивчення проблема взаємин І. Франка і М. Грушевського, В. Ягича та І. Франка, участь Франка у слов'янському семінарі, І. Франко — дослідник давньої української літератури, не порушено біблійської та міфологічної тематики у творах письменника, зв'язку спадщини І. Франка з літературами народів, які входили до складу колишнього СРСР, не зроблено типологічного зіставлення набутку Великого Каменяра з літературною діяльністю його сучасників — представників різних літератур народів Росії.

Довгоочікуваний фундаментальний покажчик творів І. Франка і критичної літератури про нього (1956—1984), що вийшов у видавництві «Наукова думка», дає ґрунтовну інформацію про розмаїту проблематику цієї науки, стане надійним орієнтиром у безмежному морі Франкіани, буде стимулювати до нових пошуків.

Іван ЛОЗИНСЬКИЙ

ДЖЕРЕЛА УКРАЇНОЗНАВСТВА. ВИП. 1: ВІТЧИЗНЯНІ БІБЛІОГРАФІЧНІ ДЖЕРЕЛА. / Упоряд. Б. В. Грановський, Н. М. Погребецька, С. О. Рильков, В. І. Костира; ЦНБ ім. В. І. Вернадського АН УРСР, Держ. респ. б-ка УРСР ім. КПРС, Археографічна комісія АН УРСР.—К., 1990.— 237 с.

Уже сама поява сьогодні такого видання засвідчує якоюсь мірою реабілітацію українознавства як науки і є відрадним фактом, який мав би вселяти надію, що й українознавча бібліографія після майже півстолітньої важкої перерви буде розвиватися.

Бібліографічний покажчик «Джерела українознавства», підготовлений Центральною науковою бібліотекою ім. В. Вернадського АН України та Державною республіканською бібліотекою України, був виданий до І конгресу Міжнародної

атрибуції творів І. Франка. Він встановив приналежність Великому Каменяреві низки псевдонімних публікацій, опублікував кілька невідомих Франкових текстів. Настав час зібрати й видати окремою книжкою бібліографічні дані про франкознавчу літературу, яка з кон'юнктурно-ідеологічних причин до останнього часу була бібліографічним табу. Йдеться про критику та літературознавство, що появилися у Західній Україні, Польщі, Чехо-Словаччині до 1939 р., а в Західній Європі, Америці, Канаді, Австралії — до останнього десятиріччя.

Отже, нова бібліографічна праця М. Мороза підбиває підсумок великої і копіткої пошукової роботи вітчизняних і зарубіжних бібліографів та літературознавців у збиранні й бібліографуванні української та іншомовної Франкіани протягом 1956—1984 рр. Загалом вона стане надійною підмогою для започаткування роботи над академічним Зібранням творів І. Франка у 100 томах, а також підготовки Франківської Літературної Енциклопедії та Літопису життя і творчості письменника.

Бібліографія М. Мороза виявляє найменш досліджені ділянки франкознавства. Так, лише нещодавно віднайдено листи І. Франка до директора Австрійського народознавчого музею у Відні М. Габерландта та до відомого австрійського соціаліста В. Адлера. Чекає вивчення проблема взаємин І. Франка і М. Грушевського, В. Ягича та І. Франка, участь Франка у слов'янському семінарі, І. Франко — дослідник давньої української літератури, не порушено біблійської та міфологічної тематики у творах письменника, зв'язку спадщини І. Франка з літературами народів, які входили до складу колишнього СРСР, не зроблено типологічного зіставлення набутку Великого Каменяра з літературною діяльністю його сучасників — представників різних літератур народів Росії.

Довгоочікуваний фундаментальний покажчик творів І. Франка і критичної літератури про нього (1956—1984), що вийшов у видавництві «Наукова думка», дає грунтовну інформацію про розмаїту проблематику цієї науки, стане надійним орієнтиром у безмежному морі Франкіани, буде стимулювати до нових пошуків.

Іван ЛОЗИНСЬКИЙ

ДЖЕРЕЛА УКРАЇНОЗНАВСТВА. ВИП. 1: ВІТЧИЗНЯНІ БІБЛІОГРАФІЧНІ ДЖЕРЕЛА. / Упоряд. Б. В. Грановський, Н. М. Погребецька, С. О. Рильков, В. І. Костира; ЦНБ ім. В. І. Вернадського АН УРСР, Держ. респ. б-ка УРСР ім. КПРС, Археографічна комісія АН УРСР.—К., 1990.— 237 с.

Уже сама поява сьогодні такого видання засвідчує якоюсь мірою реабілітацію українознавства як науки і є відрадним фактом, який мав би вселяти надію, що й українознавча бібліографія після майже півстолітньої важкої перерви буде розвиватися.

Бібліографічний покажчик «Джерела українознавства», підготовлений Центральною науковою бібліотекою ім. В. Вернадського АН України та Державною республіканською бібліотекою України, був виданий до І конгресу Міжнародної

асоціації україністів, який відбувся у Києві в серпні-вересні 1990 р. Присвята певній даті (навіть якщо вона важлива) насторожує, бо ми вже звикли, що коли треба достроково здати об'єкт до якоїсь дати, то його роблять поспіхом і, як звичайно, здають невикінченим. А може, засторога даремна?

Названа праця є лише першим із трьох запланованих випусків бібліографії української бібліографії (вітчизняної і зарубіжної), яка, на думку укладачів, служитиме джерелом для створення фундаментальної бібліографічної праці «Україніка-350».

Що ж таке «Україніка-350»?

З короткої передмови до 1 випуску можна лише дізнатися, що це буде «державний фундаментальний реєстр друкованої продукції України (1574—1924)», тобто від «Апостола» Івана Федорова, виданого у Львові, до першого «Літопису друку України» — початку державного реєстру книг України. Крім того, тут буде зібрана література про Україну. Навіть при побіжному погляді видно, що за межами майбутнього видання залишиться, зокрема, великий масив української книжки в Галичині до 1939 р., якої «Літопис друку України» не реєстрував ні в 1924 р., ні в наступні роки, аж до 1940 р. (частково це робила польська державна бібліографія).

Отже, у проекті йдеться не про українську книжку, а про всю книжкову продукцію у географічних межах України (на 1924 рік?). Правда, перший випуск «Джерел українознавства» подає, за словами укладачів, вітчизняну бібліографію українського друку.

Початок бібліографії в Україні укладачі датують у передмові 1776 роком, не зазначаючи при цьому, що вони мають на увазі. Можна здогадуватися, що йдеться про так званий бібліографічний відділ «Gazette de Léopol», яку І. Кревецький вважав початком преси на Україні (Бібліологічні вісті.—1926.—№ 4). Тут були подані списки книжок друкарні А. Піллера у Львові, призначені для продажу. Відомий український бібліограф Ф. І. Максименко у виступі на бібліографічній нараді в Києві (На шляху до створення репертуару української книжки.— Львів, 1991) датував початки бібліографії в Україні 1037—1045 рр., пов'язуючи їх із першою бібліотекою, закладеною Ярославом Мудрим при Київській Софії.

Так чи інакше, але оскільки випуск присвячений бібліографії українського друку, укладачам варто було, крім визначення початків бібліографії на Україні, подати бодай коротко історію такого важливого питання, як бібліографія української книжки. Чи не вперше питання української бібліографії піднімає як проблему в 1908 р. в листі до Наукового товариства ім. Шевченка у Львові (лист зберігається у ЦДІА України у Львові) відомий український вчений і бібліограф Зенон Кузеля, який вважав, що для її створення необхідно організувати спеціальну бібліографічну комісію НТШ. Така комісія, створена 1909 р. при НТШ, справді основним завданням поставила видання поточної української бібліографії. Частково її подавав «Літературно-науковий вістник» (1911—1912 рр.), українську книжку в Галичині, на Волині, Буковині, Закарпатті та в еміграції за 1937—1938 рр. реєструє «Українська книга» (Львів-Краків).

У 1919 р. питання національного репертуару ставить Ю. Ковалевський у книжці «Бібліографія й український бібліографічний інститут». Але як завдання державного значення воно було порушене на першій конференції наукових бібліотек УРСР 1925 р., хоча підготовча робота велася раніше, бо вже на 1923 рік Всенародна бібліотека України мала відділ Ucrainica, який налічував 18400 од. зб.

Із створенням бібліографічної комісії ВУАН 1926 р. в її перспективному плані на 4 роки ставилося завдання розробити проекти складання бібліографії української бібліографії та українського бібліографічного репертуару (Журнал бібліотекознавства та бібліографії.—1930.—№ 4). Але, на жаль, усе залишилось на папері, бо комісія не мала ні штатів, ні коштів, а 30-ті роки ввійшли в історію як роки масових репресій, а не національних бібліографій. Бібліографи, які вижили, у 1945 р. повертаються до цієї ідеї. Очолює роботу над створенням бібліографії нової української книжки (1798—1916) у Києві відомий український бібліограф Ю. Меженко, у Львові цією справою керує тодішній завідувач відділу бібліографії Я. Дашкевич. Зрештою, про все це докладніше розповідає сам Я. Дашкевич у грунтовній історичній розвідці «Репертуар української книжки 1798—1916 років — коли він буде?» (Україна. Наука і культура'90).

Сьогодні це питання мало б стати центральним у проекті «Україніка-350», але, як ми бачимо, у проекті про репертуар української книжки йдеться найменше.

У передмові, крім того, не вказано, що покажчик «Джерела українознавства» — це не перша спроба укладання бібліографії української бібліографії. Уже в 1927—1930 рр. бібліограф М. Ясинський публікує «Бібліографію бібліографічних покажчиків за 1926—1928 рр.» (Журнал бібліотекознавства та бібліографії.—1927.—№ 1; 1929.—№ 3; 1930.—№ 4).

В 1934 р. Є. Пеленський у Львові вперше в українській науці видає окремою книжкою «Бібліографію української бібліографії», яка налічує 2393 позиції.

У наш час успішну спробу здійснити галузеву бібліографію бібліографії зробив Л. Гольденберг [1]. Рецензований випуск «Джерел українознавства» охоплює 1385 позицій. Але не тільки в кількості річ (тим паче, що планується ще два випуски).

А тепер поглянемо на рецензоване видання під кутом зору бібліографа-практика. Що має бути головним у бібліографічному виданні? Ще в 1929 р. Ю. Меженко ставив до бібліографії дві вимоги: можлива повнота й систематична підібраність джерел, з одного боку, і «одноманітна, твердо непорушна метода опрацювання цих джерел» — з другого. Він вважав, що дотримання цих вимог забезпечує повноту бібліографії і вводить її у певні рамки, в межах яких кожен може шукати бібліографічні поради, бібліографічні довідки.

«Недодержання ж цих вимог ставить користувача в прикре становище, бо бібліографічна робота без певної бази (джерела) і без певної системи справді подібна до первісного хаосу і що більше розміром така бібліографія, то тяжчий стан користувача». Як же в аспекті цих вимог виглядає покажчик «Джерела українознавства»?

Перший випуск має підзаголовок «Вітчизняні джерела». Судячи зі змісту, йдеться про подані у виданні покажчики, що вийшли в Україні, у дореволюційній Росії, у колишньому СРСР взагалі. Але тут же натрапляємо на покажчики, видані і в Чехо-Словаччині та Канаді, які, судячи з передмови, мали б увійти до третього випуску.

Матеріали покажчика систематизовані в 5 розділах.

Перший під назвою «Загальний розділ» (а мав би йменуватись «Загальна бібліографія», або, згідно з прийнятою термінологією,— «Універсальні бібліографічні покажчики») включає покажчики як універсальні на зразок «Галицко-русской библиографии XIX столетия с увзглядненением русских изданий, появившихся в

[1] Гольденберг Л. І. Українська радянська літературна бібліографія.—К.: Наук. думка, 1971.—178 с.

Угорщине и Буковине (1801—1886)», Т. 1—2 (Львів, 1888—1895) І. Левицького, так і галузеві типу «Десять років української літератури (1917—1927)», Т. 1 (Харків, 1928) А. Лейтеса та М. Яшека, краєзнавчі, як-от «Історія міст і сіл Львівської області» (Львів, 1977) і навіть тематичні, як наприклад, «Українська мемуаристика, 1914—1924» (Львів, 1925) І. Калиновича.

Переглянувши перший розділ, зауважимо, що тут подані покажчики, які стосуються переважно української книжки XIX-XX ст. і книжок іншими мовами, виданих в Україні в цей період.

А з яких же бібліографічних джерел треба було б розпочинати роботу над темою «Україніка-350»? Очевидно, насамперед із наявних бібліографічних покажчиків українських стародруків. Але їх, на жаль, у випуску немає. Хоча в тематичній рубриці «Книгодрукування» у предметному покажчику до «Джерел українознавства» є 52 позиції, проте всі вони стосуються української книжки XIX—XX ст., а не стародруків. Якщо порівняти дане видання з бібліографією Є. Пеленського, то виявимо багато суттєвих пропусків. Ось лише деякі з них: Возняк М. Бібліографія українських стародруків // Возняк М. Історія української літератури.— Л., 1921; Головацкий Я. Дополнение к очерку славянорусской библиографии Ундольского, содержащее книги и статьи, пропущенные в первом выпуске хронологического указателя... в особенности же перечень галицко-русских изданий церковной печати // Приложение к 24 т. Зап. Имп. АН.—1874.—Ч. 3; Петрушевич А. Хронологическая роспись церковных и мирских русско-славянских книг, напеч. кириллов. буквами в городе Львове, начиная с 1574 до 1800 г. // Временник Ставропигийского ин-та на г. 1885.—Львів, 1884; Петрушевич А. Историческое известие о древней Почаевской обители чину св. Василия Великого и типографии ее с росписью в той печатным книгам // Галичанин, 1863; Титов Хв. Видання, що їх було надруковано в Києво-Печерській друкарні за час від 1606—1616 і до 1721 р. // Матеріали для історії книжкової справи на Україні в XVI—XVIII вв. (Зб. іст.-філ. від. УАН.—К., 1924.—№ 17).— Вперше: Прил. к Т. 1. Типографии Киево-Печерской Лавры, К., 1918.

Залишається сподіватися, що вони увійдуть до 2-го випуску. Але ж це не логічно, коли замість списку джерел за хронологією маємо в даному випуску поданий за алфавітом далеко не повний перелік бібліографічних видань. Тоді не бачимо чіткої картини бібліографічного забезпечення питання українського друку загалом. Так само немає картини такого забезпечення і за галузями знань, бо для цього слід було розмежувати універсальні і галузеві бібліографічні покажчики. З другого боку, відсутність хронологічного принципу побудови основного розділу утруднює використання покажчика як практичного посібника при складанні бібліографії українського друку. Значно виграє у цьому розумінні згаданий покажчик Є. Пеленського. Аналогічний розділ у ньому, який має назву «Загальна бібліографія», подає матеріал за хронологією в окремих рубриках. Розділ відкриває рубрика «Бібліографія стародруків 15—18 ст.», подальша містить бібліографію видань XIX ст. і остання — бібліографію XX ст. У межах цих рубрик є ще територіальні рубрики, в яких зосереджена краєзнавча бібліографія. У першому розділі представлені справді універсальні видання. Галузева бібліографія подана в розділах за галузями знань відповідно до десяткової класифікації. Така структура забезпечує висвітлення історії питання і робить видання зручним для практичного використання у роботі бібліографа.

Але повернемось до «Джерел українознавства». Другий розділ — «Персональні бібліографічні покажчики» — подає спершу загальні біо-бібліографічні покажчики, а після них йдуть окремі персоналії. Навіть при побіжному огляді загальних біо-

бібліографічних видань виявимо пропуски таких видань, як «Словарь харьковских писателей» П. Кеппена (1830); «Малороссийский родословник» В. Модзалевського в 4-х т. (1908—1914); «Художники Радянської Львівщини» (1980); «Письменники радянського Львова» (1960).

Підбір персоналій випадковий, бо чим тоді пояснити пропуски хоч би таких покажчиків, як «Богдан-Ігор Антонич» (1989), «Марко Вовчок у колі сучасників» (1983), «Олесь Гончар» (1968), «Ярослав Галан» (1982), «Василь Стефаник. Література за 1961—1981 рр.» (1985), «Степан Васильович Щурат» (1988), «Григорій Антонович Нудьга» (1987). Цей список можна продовжити ще багатьма персоналіями українських учених, діячів культури.

Суттєві пропуски виявляємо і в третьому розділі: «Покажчики до періодичних видань, видрукованих на території України». Пропущені, зокрема, покажчики змісту журналів «Вікна» (1966), «Західна Україна» (1962), «Життя і революція» (1970), «Систематичні та авторські показники до часопису Українського науково-дослідного інституту книгознавства «Бібліологічні вісті» за 1923—1927 рр.» Не зовсім зрозуміло, чому укладачі обмежились журналами, виданими в Україні. Адже є вибіркові покажчики змісту іншомовної періодики до теми Ucrainica, до речі, також покажчики вітчизняні, як-от: Богацький П. «Ucrainica з журналу «Časopis Českeho Museum» з часу його заснування до 1926 р. (Записки НТШ.—1927.—Т. 146); Наріжний С. «Слов'янський огляд» і україніка в ньому» (Книголюб.—1930, 1931); Сагарда М. Україніка в російських журналах за 1926, 1927 р. (Україна.—1927.—№ 6; 1928.—№ 6); «Ucrainica в російських історичних журналах на еміграції в 1922—23 рр.» (Стара Україна.—1924). Навіть якщо взяти до уваги, що окремі з названих праць є бібліографічними оглядами, а не покажчиками, то оглядами і навіть дрібними статтями, до яких додані списки літератури, переповнений перший розділ. Далеко не повними є два останні розділи покажчика — «Каталоги державних і громадських бібліотек та книжкових видавництв» і «Каталоги книжкових магазинів та приватних бібліотек». Так, не включені відомі каталоги книгарень О. Базунова, О. Глазунова, М. Вольфа, які реєстрували українську книжку. Для прикладу: укладений В. Межовим «Систематический каталог магазина Базунова» (1869—1870) в додатках 1870—1875 рр. реєструє рецензії на «Кобзар» та окремі твори Г. Квітки-Основ'яненка, Марка Вовчка, подає праці О. Потебні. А до тих каталогів, які зазначені в покажчику, як, зрештою, і до деяких бібліографічних видань, варто було подати короткі анотації, які давали б читачеві конкретну адресу чи вказували на хронологічні рамки охоплення літератури (якщо це не зазначено в заголовку). Для прикладу: добре було б зазначити в анотації до видання «Среди книг» М. Рубакіна, що в одному з томів є розділ «Малорусская (украинская) литература», а в іншому — «Украина». В анотації до «Библиографического указателя галицко-русской литературы» В. Межова (1862) бажано було б вказати, що він охоплює період з 1837 по 1862 р. і т. д.

Очевидно, поспіхом у роботі можна пояснити і прикрі фактичні помилки. Так, під № 386 подано працю О. Лазаревського «Указатель источников для изучения Малороссийского края» (СПб., 1858.—Вып. 1) і додаток до неї: Геннади Г. Указатель библиографических сведений о замечательных людях Малороссии (Чернигов, 1855—1856). Виходить, що додаток вийшов раніше за основне видання? А річ у тоу, що вказаний додаток стосувався не цієї праці Лазаревського, а першого її видання 1853 р. під назвою «Опыт указателя источников для изучения Малороссии в историческом и географическом отношении». Покажчик І. Левицького «Прикарпатская Русь», поданий у розділі «Загальна бібліографія» — це фактично біо-бібліографія, а продовження його є не лише у Львівській науковій бібліотеці

ім. В. Стефаника АН України, а й у Центральному державному історичному архіві України у Львові. «Ценник книгарни Ставропигийского института» є книготорговельним каталогом і не повинен стояти в розділі, де подані каталоги бібліотек.

Підсумовуючи, можна сказати, що перший випуск «Джерел українознавства» не виправдав своєї назви і доводиться з надією чекати подальших випусків. Чи укладачі зроблять їх грунтовніше і відповідальніше перед наукою про свій власний народ, чи знову «здадуть достроково» до чергової дати?

Луїза ІЛЬНИЦЬКА

СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ

1. *Титульна сторінка збірки віршів «Євхаристиріон...». Київ, 1632 р.*
2. *Єремія Войсяцький. Ода «Зоїлеві невдячному вдячність», опублікована в збірці віршів «Євхаристиріон...». Київ, 1632 р.*
3. *Кирило Ставровецький. Перша сторінка книжки «Перло многоцінноє». Чернігів, 1646 р.*
4. *Кирило Ставровецький. Початок «Передмови до чительника» з книжки «Перло многоцінноє». Чернігів, 1646 р.*
5. *Пантелеймон Куліш. Фото. 60-ті роки XIX ст.*
6. *Титульна сторінка твору П. Куліша «Україна». Київ, 1843 р.*
7. *Обкладинка журналу «Вапліте», в якому вперше був опублікований роман Миколи Хвильового «Вальдшнепи». Київ, 1927 р. № 5.*
8. *Обкладинка «Вибраних творів» Миколи Хвильового, у яких був опублікований роман «Вальдшнепи». Львів, 1937 р.*
9. *Титульна сторінка збірки віршів Євгена Маланюка «Гербарій» з дарчим написом для Бібліотеки Наукового товариства імені Шевченка у Львові. Гамбург, 1926 р.*
10. *Обкладинка збірки віршів Євгена Маланюка «Земля й залізо». Париж, 1929 р.*
11. *Титульна сторінка п'єси Григора Лужницького «Ой Морозе, Морозенку». Львів, 1935 р.*
12. *Титульні сторінки п'єс Григора Лужницького «Акорди» (Львів, 1935 р.), «Муравлі» (Львів, 1937 р.).*
13. *Титульна сторінка «Граматіки» Мелетія Смотрицького. Єв'є, 1619 р.*
14. *Титульна сторінка твору Мелетія Смотрицького «Тренос». Вільно, 1610 р.*
15. *Уривок «Передмови» Мелетія Смотрицького, уміщеної в «Учительному Євангелії». Єв'є, 1619 р.*
16. *Титульна сторінка проповіді Мелетія Смотрицького на похороні Леонтія Карповича. Вільно, 1620 р.*
17. *Олександр Потебня. Фото початку 90-х років XIX ст.*
18. *Титульна сторінка праці Олександра Потебні «Мысль и языкъ». Харків, 1892 р.*
19. *Сторінка з листа Михайла Коцюбинського до Михайла Грушевського. Чернігів, 8 січня 1907 р.*
20. *Сторінка з листа Михайла Коцюбинського до Михайла Грушевського. Капрі, 4/17 червня 1909 р.*
21. *Євген Тимченко. 1901 р.*
22. *Сторінка з листа Євгена Тимченка до Володимира Гнатюка. Київ, 2 квітня 1905 р.*
23. *Лист Сергія Єфремова до Михайла Грушевського на поштівці з портретом М. Костомарова. Київ, 9 липня 1904 р.*
24. *Лист Сергія Єфремова до Михайла Грушевського на поштівці з портретом І. Франка. Київ, 9 травня 1905 р.*

ARTICLES

LITERATURE

Volodymyr **KREKOTEN'**. Petro Mohyla's educational reform and the establishment of the Bakoque in Ukrainian poetry 7
Nataliya **PYLYPYUK**. **"ΕΥΧΑΡΙΣΤΗΡΙΟΝ, ѦЛБО ВДѦЧНОСТЬ»**. The first panegyric of the Kyiv Mohyla School: its content and historical context 25
Bohdana **KRYSA**. The character of the self-perception of Ukrainian poetry in the 17th-18th centuries 44
Stepan **KOZAK**. Between the philosophy of history and messianism (The Book of the Genesis of the Ukrainian People) 56
Vasyl' **IVASHKIV**. Some features of Panteleimon Kulish's artistic thought in the 1840s . . . 71
George **SHEVELOV**. The year 1860 in Shevchenko's work 71
Roksoliana **ZORIVCHAK**. Mykhailo Drahomaniv and English literature (On the 150th anniversary of his birth) 107
Stepan **CHORNIY**. The Don Juan motif: Tirso de Molina, Oleksandr Pushkin and Lesia Ukrayinka 119
Larysa **BONDAR**. The image of Christ in Ivan Franko's interpretation 128
Mykola **ZHULYNS'KYI**. Tradition and the problem of ideational and aesthetic quest in Ukrainian literature in the late 19th and early 20th centuries 141
Liubomyr **SENYK**. Mykola Khvyl'ovyi's political novel 154
Taras **SALYHA**. Yevhen Malaniuk's poetry 169
Leonid **RUDNYTS'KYI**. Hryhir Luzhnyts'kyi's dramaturgy 185

LANGUAGE

Devid A. **FRICK**. Meletiy Smotryts'kyi and the "Ruthenian" language question 210
Nadiya **DOLUD-LEVCHUK-KYRYCHUK**. Oleksandr Potebnia as a precursor of the linguistic thougnh of the 20th century 230
Maryan **DEMS'KYI**. The nature of the set phrase, its onomasiological functions and particular features of nomination (Materials for ideographic Dictionary of Ukrainian idioms) 240

SOURCES

Leonid Hlibov's neglected publications in the daily „Chernigovskiye gubernskiye vedomosti".— **Viktor DUDKO** 269
Mykhailo Hrushevs'kyi's letters to Vatroslav Jagich.— **Yosyp DZENDZELIVS'KYI** . . . 283
Mykhailo Kotsyubyns'kyi's letters to Mykhailo Hrushevs'kyi.— **Lyubov HISTSOVA** . . . 289
Yevhen Tymchenko's letters to Volodymyr Hnatyuk.— **Petro BABYAK** 295
From Serhiy Yefremov's letters to Mykhailo Hrushevs'kyi.— **Ihor HYRYCH, Vira SYNYCYNA** 334
Vasyl' Symonenko's Ukrainian translations of Oleksandr Blok's poetry and his (Symonenko's) Diary Notes.— **Myroslava HNATYUK** 373

REVIEWS AND BIBLIOGRAPHY

Ihor **BURKOVS'KYI**. Etymolohichnyi slovnyk ukrayins'koyi movy (Ukrainian Etymological Dictionary). Chief ed. O. S. Mel'nychuk.— Kyiv. Naukova Dumka, 1982.— Vol. 1: A-H.— 631 pp.; 1985.— Vol. 2: D-Koptsi.— 570 pp.; 1989.— Vol. 3: Kora-M.— 550 pp. 391
Dmytro **HRYNCHYSHYN**. Histarychny slownik belaruskay movy (Historical Dictionary of Byelorussian). Chief ed. A. I. Zhurawski.— Minsk: Navuka i tekhnika, 1982—1990.— 10 fascicles. [For details see the Ukrainian table of contents.] 407
Lidiya **KOTS'-HRYHORCHUK, Zynoviy TERLAK, Oleksandra SERBENS'KA, Bohdan ZADOROZHNYI, Ol'ha RIPETS'KA, Dmytro HRYNCHYSHYN, Tykhon LESHCHUK, Yuriy DURKOT, Lev POLYUHA**. Thoughts regarding the publication of Ukrayins'kyi pravopys (Ukrainian Orthography).— 3rd revd and augm. end.— Kyiv: Naukowa dumka. 1990.—240 pp. 418

Oleh KUPCHYNS'KYI. Varshavs'ki ukrayinoznavchi zapysky (Warsaw Proceedings in Ukrainian Studies).— Chief ed. Stepan Kozak.— Warsaw: Publ. by the Basilian Fathers, 1989.— Fasc. 1.— 256 pp. 443
Ivan LOZYNS'KYI. M. O. Moroz. Ivan Franko: Bibliohrafichnyi pokazhchyk. 1956—1987 (Ivan Franko. A Bibliographical Index. 1956—1987).— Kyiv: Naukova dumka, 1987.— 522 pp. 450
Luyiza IL'NYTS'KA. Dzherela ukrayinoznavstva (Sources for Ukrainian Studies), Fasc. 1. Vitchyznyani bibliohrafichni dzherela (USSR — published Bibliographical Sources). Ed.. B. V. Hranovs'kyi, N. M. Pohrebets'ka, S. O. Ryl'kov, V. I. Kostyra.— Kyiv: The V. I. Vernads'kyi Central Scientific Library of the Ukrainian SSR Akademy of Sciences, The State Republican Library of the Ukrainian SSR, The Archaeographic Commission of the Ukrainian SSR Academy of Sciences, 1990. 237 pp. 452

List of illustrations 458
Contents in Ukrainian 458
Contents in Englich 461